

BOSANSKI
PETROVAC
U NOB

2

PETROVAC
U NOB

BOSANSKI PETROVAC U NOB

ZBORNIK SJEĆANJA

KNJIGA II

IZDAVAČ: OPŠTINSKI ODBOR SUBNORA
BOSANSKI PETROVAC

ZA IZDAVAČA: VOJO BANJAC, STEVO DAL JE VIC I
MICA SMILJANIC

R e d a k c i j s k i o d b o r

VLADIMIR ČERKEZ / LJUBIŠA CURGUS / DRAGO DUKIC
AHMET HROMADŽIC / SVETKO KARANOVIC / VLADO KECMAN
VOJO MILANOVIC / VLADO PROSIC / ILIJA RADULOVIC
BOSKO STOJANOVIC / MILE TRNJAKOVIC / MILAN ZORIC

Predsjednik redakcijskog odbora

VLADO KECMAN

Potpredsjednik redakcijskog odbora

AHMET HROMADZIC

GLAVNI I ODGOVORNI UREDNIK

V L A D I M I R Č E R K E Z

Recenzenti

Dr NIKOLA BABIC i prof. PETAR MISKOVIC

Lektor DRAGO NOVOTNI

Sarađnik pri lektorisanju i korektor IVICA BODNARUK

Stampa: NIP »OSLOBOĐENJE«, Sarajevo

Za štampariju: RASIM HUSIC

BOSANSKI PETROVAC U NOB

KNJIGA DRUGA

Đuro Pucar — Stari

ĐURO PUCAR - STARÍ

IZGRAĐUJEMO ČVRSTU ZGRADU ISTINSKE NARODNE
VLASTI U NAŠOJ BOSNI I HERCEGOVINI

Svima je nama poznato da je Komunistička partija bila ona sila koja je naše narode organizovala na oružanu borbu protiv okupatora i domaćih izdajnika. Za tu borbu ona je mobilisala sve svoje članove i položila nebrojene živote svojih najboljih sinova za čast i slobodu naroda. U teškoj i krvavoj borbi naših naroda stvorena je naša slavna Narodnooslobodilačka vojska. Na tlu gdje je okupator mislio da će zametnuti kolo najkrvavijeg bratoubilačkog klanja – Komunistička partija od početka je unosila duh bratstva među naše narode i tim duhom oplemenila našu junačku vojsku ...

Komunistička partija, još za vrijeme stare Jugoslavije, vodila je borbu protiv nacionalnog ugnjetavanja, za narodnu, demokratsku Jugoslaviju; ona se borila protiv petokolonaške politike izdaje, za slobodnu nezavisnu Jugoslaviju; u časovima naše najteže narodne tragedije – kada su naše narode napustila sva vodstva bivših političkih stranaka – Komunistička partija bila je jedina koja je naše narode povela putem borbe protiv okupatora, ali istovremeno i putem borbe protiv svih pokušaja da se vrati ono staro koje je našu zemlju dovelo do katastrofe. Danas, drugovi i drugarice, kada mi izgrađujemo čvrstu zgradu istinske narodne vlasti u našoj Bosni i Hercegovini, ja vam u ime Komunističke partije obećajem da naša Partija ni u buduće neće žaliti nikakvih žrtava, da će ona uložiti sav svoj trud, sva svoja bogata iskustva, da se borba naših naroda za slobodu i sretan život kruniše slobodnom, narodnom, federalativnom Jugoslavijom, u kojoj će Bosna i Hercegovina biti ravnopravna jedinica.

*Fragment iz govora na Prvom zasjedanju
ZAVNOBIH-a 25. XI 1943.*

OSMAN KARABEGOVIĆ

DRAGE SU MI USPOMENE NA PETROVCANE
I PETROVACKI KRAJ

Narod bosanskopetrovačkog kraja bio je i prije rata borben i orijentisan u demokratskom pravcu. On je učestvovao u mnogim akcijama koje je partijska i skojevska organizacija u predratnom periodu vodila protiv nenarodnih režima, kao i u pokretu demokratskih snaga, koje su se u okviru udružene opozicije organizovale od petomajskih izbora 1935. godine pa nadalje. U ovom kraju djelovali su, iako u početku malobrojni komunisti, radnici, seljaci, a posebno je bila aktivna studentska i đačka omladina, koja je imala snažan uticaj i održavala čvrste veze sa omladinom sa sela.

Uticaj komunista bio je snažan, znatno jači nego što bi se to moglo zaključiti po broju članova partije i SKOJ-a jer su u ovom pasivnom kraju živjeli radnici tj. uglavnom Šipadove drvosječe sa Osječenice i Grmeča, siromašan i nezadovoljan niskom nadnicom.

Petrovački kraj bio je putem Partije a posebno SKOJ-a usko povezan sa radničkim pokretom i Komunističkom partijom u Banjoj Luci. Istaknuti rukovodioci ovog kraja kao što su Ilijan Došen i drugi, prisustvovali su mnogim sastancima SKOJ-a u Banjoj Luci prije i uoči rata. Još su se isticali u tom radu i braća Ratko i Vojo Kreco, Zdravko Celar, Bogdan Kapelan - Boško, Dimitar Smiljanić, Jovo Pavić, Đuro Dukić, Radivoje Rodić, Vaso Kelečević, zatim Jovo Kecman - Suco, Miloš Kecman-Vojsko, Stevo Ševo, Toma Morača i mnogi drugi.

Ilija Došen i Rađko Kreco su radi svoje revolucionarne djelatnosti bili proganjeni i hapšeni, pa su od strane vlade Cvetković–Maček otjerani u logor u Ivanjicu (Srbija) zajedno sa brojnim partijskim, skojevskim i sindikalnim aktivistima iz Bos. Krajine. Sa Ilijom Došenom sam se upoznao na Beogradskom univerzitetu gdje je on bio takođe veoma aktivan u revolucionarnoj djelatnosti. U Beograd sam došao na studije 1936. godine i od tada je počela naša saradnja i naše drugarstvo.

Ilija Došen je bio na oblasnom savjetovanju koje se početkom juna 1941. godine održavalo u Banjoj Luci, na Šehitlucima, na kome se raspravljalo o zadacima komunista u pripremi naroda za borbu protiv okupatora. Razumije se onda i organizacija ustanka u ovom kraju počinje sa Ilijom i pomenutim drugovima iz petrovačkog kraja. Oni su sa još niz partijaca — radnika i seljaka, bili jezgro na koje se oslonio Oblasni komitet KPJ za Bos. Krajinu i koje je počelo da sprovodi direktive CK KPJ o pripremi i organizovanju ustanka. I danas se dobro sjećam naših susreta u Gorinčanima kod Zdenog Dola, te susreta na Matijevači kod Grubiša i jednog sastanka u Rašnovcu. Najvažniji je bio ovaj sastanak između Gođinčana i Zdenog Dola koji smo organizovali u skloništu kojeg je napravio vojni povjerenik sela Bukovače Toma Morača. Bilo je to polovicom jula 1941. godine kada smo Šoša Mažar i ja po direktivama i uputstvima Mahmuta Bušatlije, člana vojnog komiteta pri PK za BiH bili upućeni iz okolice Banja Luke u ovaj kraj da organizujemo vojne štabove u Bos. Petrovcu i Grahovu, kao i u drugim srezovima Bos. Krajine i da se dogovorimo sa tamošnjim drugovima o otpočinjanju borbe sa neprijateljem.

Veoma mi je bilo milo što i na ovom velikom poslu organizovanja ustanka srećem svoje poznate drugove Iliju Došena, Nikicu Pavlića (Pavlić se bio sklonio ispred progona policije kod drugova u ovom kraju) Zdravka Čelara, Voju Kreću, Radivoja Rodića i druge. Imao sam vjeru u ove ljude da će zaista primiti srcu sve što se od Partije postavlja i traži od njih. Oni su na nas obojicu pouzdano i vedro djelovali. Imali smo osjećaj da su veoma radosni što smo u tako teškom vremenu uspostavili vezu i sastali

se sa njima. Oni nisu bili zabrinuti i snuždeni iako su bili svjesni kakve ih sve teškoće i neizvjesnosti na ovom putu čekaju. Taj naš susret pada u vrijeme kada su ustaše već počele da sprovode svoja krvava orgijanja širom Bos. Krajine. Tada sam, gledajući ove mlade ljude, shvatio smisao onog našeg predratnog revolucionarnog rada u prvom redu mislim na studentski a i rad u narodu. Shvatio sam da je sve to bilo, u stvari, pribiranje revolucionarnog iskustva, izgrađivanje i osposobljavanje kadrova i njihovo pripremanje za ono što je dolazilo. Osjećao sam, kroz razgovor i izvještaje o prikupljenom oružju i o raspoređenju u narodu za borbu protiv okupatora, da ovi naši ljudi nisu usamljeni, da su naprotiv, veoma povezani sa narodom, a što se ubrzo i pokazalo u otpočinjanju borbe u ovom kraju. Vodio se živ razgovor na sastanku o situaciji i o potrebi organizovanja naroda za borbu, izvođenju prvih akcija itd. Brzo smo se o svemu sporazumjeli i dogovorili. Sporazumjeli smo se da Zdravko Celar, student, bude komandant štaba odreda u ovom kraju, a Ilija Došen politički komesar. Isto to i na istom mjestu smo Soša i ja sutradan dogovorili sa Ljubom Babićem i Milošem Baukom za drvarske i grahovske krajeve. Pokazalo se da je izvršen dobar izbor. I Zdravko i Ilija odigrali su veliku ulogu u revoluciji u Bos. Krajini, vršili odgovorne dužnosti — vojne i političke i veoma mnogo doprinijeli razvoju Narodnooslobodilačke borbe i pokreta u ovom kraju. Ilija je osobito mnogo radio na razvoju Partije, a posebno na moralo-političkoj čvrstini naših oružanih snaga. Zdravko Celar je nakon niza borbi u petrovačkom i podgrmečkom kraju u kojima je učestvovao i u koje je unosio sav svoj mladalački žar, mjeseca februara 1942. godine, stao na čelo proleterske čete koja je ušla u sastav Proleterskog krajiskog bataljona i pošao kao njen komandir u srednju Bosnu. Postao je odvažni i hrabri komandant proleter&kog bataljona i svojski se zalagao da ta jedinica odigra što uspješniju ulogu protiv izdajničke akcije četnika. U toj borbi je položio svoj život, umro je hrabro junaka se držeći pred neprijateljem (Zdravko je od četnika uhvaćen, izведен pred sud, osuđen na smrt, a na pogubljenu se herojski držao). Zdravko je bio ne

Osman Karabegović

samo dobar komandant, ne samo dobar vojnik, nego zaista dobar i plemenit drug, veoma čestit i voljen rukovodilac — komunista. To najbolje govori, pored mnogih drugih primjera, kakav se kadar izgrađivao prije i u toku rata u ovim krajiškim krajevima.

Istina, rast i stasanje ovih ljudi nije bilo uvjetovano samo onim što su oni radili u svom kraju, nego što su sticali u drugim sredinama — u radničkom i omladinskom pokretu u Bos. Krajini, na univerzitetu itd. Ali ipak njihov rodni kraj, ljudi iz njihovog zavičaja, demokratske i borbene tradicije, raspoloženje seljaka i radnika iz kojih su oni nikli i među kojima su oni djelovali, ostavljali su snažan pečat na ove ljude kakvi su bili Zdravko, Ilija, braća Kreće, Radivoje Rodić, Jovo Pavić, Baro Kecman, Boško Kapelan, Dmitar Smiljanić, Vaso Kelečević, da pomenem samo jedan dio partijskih kadrova. Iz takve sredine i pod uticajem takvih partijskih radnika — revolucionara bilo je onda razumljivo da su u toku revolucije iz te sredine iznikli i takvi junaci i vojni rukovodioci kakvi su bili Nikola Karanović, Mahmut Ibrahimpašić, Svetko Kačar - Kaćo, Milan Ćup, Vlado Bajić, Milan i Bogdan Vukša, Gliša Raca, Lazo Radošević, Vlado Prošić, Jovo Kecman, Bogdan Stupar, Đuran Kovačević, Simo Krčmar, Đurekan Pećanac, Marko Jokić, Mujo Ibrahimpašić, Jovo Medić, Milan Atlagić i mnogi drugi mrtvi i živi heroji, samouki ali odvažni partizanski komandanti i komandiri.

Išao sam zajedno sa Zdravkom i Proleterskim bataljonom u borbu protiv četnika u srednjoj Bosni. U Bataljonu kojim je on komandovao, bili su međuljudski odnosi na visini, takođe druželjublje, disciplina i borbenost. Zdravka su svi cijenili i voljeli jer je on zaista bio veoma topao i drag čovjek, čime je osvajao ljude, a uz to vrlo savjestan i odvažan. Zato je bilo bolno čuti da su izdajnici u doba krize našeg pokreta u srednjoj Bosni uhvatili ovakvog čovjeka i naslađivali se njegovom smrću. Sve me je to duboko vezalo za Petrovac i Petrovčane.

Ovaj kraj sam posebno doživio u NOB-i kada sam često na putu iz Grmeča prema drugim krajevima Ribnika, Janja, Glamoča, Drvara, prolazio kroz petrovačka sela.

Noćivao sam kod ljudi u selima, razgovarao sa omladinom, ženama, pa i sa starijim ljudima. Sve je odisalo jednom dubokom vjerom u naš pokret, u ljude revolucije, u Partiju. Jedinstvo u narodu je bilo snažno. Imao sam utisak da ljudima vlada jedan optimizam, da nemaju straha pred neprijateljem, da im to jedinstvo daje posebnu snagu. Oni su to masovno izrazili u one dane proljeća i ljeta 1942. godine kada smo u oslobođenom Petrovcu organizovali veliki narodni zbor, na koji su došli ljudi, žene, omladina i borci, svi sa pjesmom i zastavama. Slično kao u oslobođenom Prijedoru maja 1942. godine.

Bilo je to samo nekoliko dana iza 25. maja kada su talijanske snage pod pritiskom partizanskih četa i bataljona bile prisiljene da napuste opkoljeni Petrovac i da se povuku u pravcu Drvara i Grahova. Tada je u ovom kraju zavladalo prazničko raspoloženje. Narod je htio da poslije tolikih mučnih i krvavih dana, poslije odvođenja ljudi na gubilišta, poslije bacanja ljudi u Risovačku jamu, pokaže ponovo svoju volju i snagu, da je neuništiv kad je solidaran. Pod crvenim zastavama, sačuvanim od neprijateljskog ognja, došlo je iz petrovačkih sela sve što se moglo micati. Kuće su ostale bukvalno prazne. Tako razdraganoj masi govorio je Đuro Pucar - Stari o pro-ljetnoj of anzi vi Crvene armije, ja sam im govorio o bratstvu i jedinstvu naših naroda, Mile Perković član Pokrajinskog komiteta SKOJ-a o zadacima omladine u NOB-i, Mile Santrač o daljoj izgradnji narodne vlasti, a Nada Balaban omladinka o aktivnosti žena u našoj borbi.

Bilo je pravo zadovoljstvo govoriti ovom hrabrom narodu, a brojne seljačke žene sa narodnim nošnjama i bijelim maramama na glavama pružale su na tom zboru živopisnu sliku, pa mi je sve to ostalo u snažnoj i dragoj uspomeni.

Dolazio sam u bosanskopetrovački kraj i sretao sam se sa drugovima i u dane kada su tamо, nakon prodora talijanskih okupatora i ponovnog uzimanja Drvara, nastajale određene krizne situacije i kada su se italijanski okupatori htjeli poslije tolikih ustaških zločina nad srpskim narodom, predstaviti njihovim tobožnjim zaštitnikom' I tada je petrovački narod sačuvao svoju revolucionarnu

budnost i svijest, iako je bilo manjih grupa četnika (Mane Rokvića) i raznih reakcionarnih pojedinaca koji su se našli na strani okupatora.

Bilo je u pojedinim selima i u nekim jedinicama određenog političkog previranja, pa i izvjesne pometnje, ali je za kratko vrijeme Partija ipak uspjela da konsoliduje naše snage. I tada sam se na putu za Romaniju našao sa drugom Ilijom Došenom i o tome smo vodili međusobne razgovore, a i razgovore sa narodom. Tada su mi i pored izvjesne oseke u ustanku, narod i borci uljevali povjerenje i vjerovao sam da će narod i komunisti petrovačkog kraja prebroditi ove privremene teškoće i nisam se na sreću prevario. Istina, razni četnički elementi počeli su i ovdje, pod uticajem italijanske politike — podmićivanja i davanja raznih obećanja, otvoreno napadati komuniste i činiti ih krivim za sve nevolje koje rat za sobom nosi. Ali takvih je ipak u ovom kraju bilo malo i oni nisu bili u stanju da ozbiljno ugroze narodno jedinstvo i da posiju sumnju u komuniste i to u ovom narodu koji se od prvog dana na djelu uvjeravao, po držanju i djelovanju najviđenijih njihovih sinova, da su komunisti najodaniji i najvjerniji borbi i djelu oslobođenja.

I pored svih nastojanja neprijatelja, u te dane oružane čete u petrovačkom kraju ostale su uglavnom čvrste i uskoro su počele da vode borbe protiv talijanskog okupatora. Tako su petrovačke čete već 23. januara 1942. godine u selu Koluniću zarobile 21 talijanskog vojnika, da bi već sutradan u selu Medeno Polje potpuno uništile jednu ojačanu četu talijanske divizije »Sasari« i manju grupu četnika. Tom prilikom ubijeno je 80 neprijateljskih vojnika, a zarobljeno dva talijanska oficira, zaplijenjeno 80 pušaka, dva puškomitraljeza, jedan teški mitraljez i dva brdska topa. Tih dana je i Bravška četa pod komandom Gliše Race potukla takođe talijanske snage između Ključa i Paunovca.

Po žestini borbi koje su od tada neprestano vođene sa talijanskim okupatorom u petrovačkom kraju, najbolje se može vidjeti da su napori NOB-a i Partije urodili plodom i da je ponovo novim razvojem i na obogaćenoj

svijesti naroda novim saznanjima, poraslo borbeno raspoloženje u četama i narodu petrovačkog kraja.

Ipak najsnažniji su mi utisci o narodu petrovačkih sela iz onih ljetnih dana 1942. godine kada su zajedno sa proleterskim brigadama i Vrhovnim štabom u Bos. Krajinu stigli ranjenici i kada su u selima oko Petrovca bili smješteni, hranjeni i liječeni. Bio je to događaj od izvanredne važnosti jer se ovaj narod, takoreći, nadmetao u tom plemenitom poslu ko će bolje i prije prihvati našu braću — proletere koji su se na dugom putu i borbenom maršu izmorili i čitave mjesecce nisu imali odmora, mira, liječenja i solidne ishrane. Sada, ovdje u Bos. Krajini, odnosno u bosanskopetrovačkim selima, ne samo da su imali sve što je ranjenicima potrebno, svu njegu, razumije se u ratnim uslovima, nego su bili okruženi pažnjom, toplinom i ljubavlju ovog naroda. To je veoma snažno djelovalo na proletere, oni i danas o tome govore sa dubokim osjećanjem poštovanja prema petrovačkom narodu. I ne samo to. U ovom kraju su bile smještene i radile i brojne ustanove Vrhovnog štaba. Redakcija »Borbe« i štamparija bile su smještene u poznatom selu Driniću. U oslobođenom Petrovcu 1942. godine održani su značajni skupovi kao što su: Prva zemaljska konferencija AF2, Prvi kongres partizanskih ljekara. Tu je 1. novembra 1942. godine formirana Prva proleterska divizija, tu je 7. novembra drug Tito predao ratnu zastavu Prvoj proleterskoj 'brigadi. Odmah iza toga 10. novembra održana je u selu Bukovači Prva oblasna konferencija SKOJ-a za Bos. Krajinu, a 1. decembra u Driniću se pojavio prvi broj lista »Narodno oslobođenje« u kome je opisan cito tok Prvog zasjedanja AVNOJ-a održanog u slobodnom Bihaću.

Kako sam se u samom početku, a i u daljem toku NOB-e često nalazio u ovom kraju, to me je još jedan događaj koji sam u njemu doživio, snažno podsjetio na vezu sa ovim ljudima. Išli smo tako jedne noći iz sela Drinića šumom prema Drvaru. Vodio nas je Nikola Kecman zvani Diđan. Sa nama je bio i Miloš Keoman - Vojsko. Šuma je po nevremenu i vjetru i osobitoj pomrčini bila stravična, bilo je sniježno i kišovito vrijeme. Ja sam se

čudio snalažljivosti pojedinih mještana iz sela pod šumom, a tako je bilo i selo Drinić, kako po tako mrkloj noći i gustoj šumi mogu da se snalaze i orijentišu. Govorili su mi drugovi da je to rezultat dugogodišnjih iskustava i navika. I ovog puta sam imao veliko pouzdanje u vodiča Đidu kada smo krenuli na put za drvarski kraj. Međutim, tu sam se ipak prevario. Cijelu noć smo šumom lutali, mijenjali pravce, spuštali se u uvale i ponovo penjali na brda da bi poslije svih tih napora u zoru ponovo stigli odakle smo i pošli u šumu iznad sela Drinića. Iako smo bili umorni, ipak smo se oko toga počeli šaliti i to najviše na račun »veštih i snalažljivih vodiča«.

Kad sam poslije IV neprijateljske ofanze ve obolio od pjegavog tifusa i bio prenijet preko Grmeča u petrovački kraj, vidio sam kako je Bos. Petrovac bio opustošen od neprijatelja i koliko je narod ovog kraja pretrpio i podnio žrtava živeći za vrijeme ofanzive u zbjegovima, smrzavajući se po cići zimi po šumama i uvalama planine Klekovače, Grmeča i Osječenice. Bilo je tužno gledati ta naša popaljena, bombardovana i porušena sela. I sam Bos. Petrovac bio je potpuno razrušen. Ali i pored svih tih patnji kroz koje je prošao ovaj kraj narod je to sve hrabro podnio. U njemu se nije osjećao duh klonulosti i demoralizacije. On je ostao čvrsto vezan i zbijen u NOB-u. Narod ovog kraja može biti ponosan na sve ono što je dao i učinio za NOB a posebno što su se njegovi sinovi od prvog dana borbe pa sve do završetka četvorogodišnjeg rata i do konačnog oslobođenja borbe, borili i odlučno u četama, batalj onima i u brojnim krajiškim i proleterskim brigadama.

Narod ovog kraja, a posebno omladina, popunjavalici su u borbama prorijeđivane redove proleterskih brigada. Petrovčani, gdje god su bili, — u prvim oružanim grupama — četama: kmjeuškoj vođeničkoj, vrtočkoj i drugima — u batalj onima Petog odreda, u brigadama i divizijama, svugdje i na svakom mjestu pokazali su se kao odvažni i hrabri, kao druželjubivi i kao borci duboko prožeti ljubavlju za svoju zemlju.

U NOB-i stekao sam dosta drugova i prijatelja iz ovog kraja. To prijateljstvo sa većinom njih koji su živi

ostalo je nepomućeno. Volio sam ljude ovog kraja radi njihove otvorenosti, privrženosti NOB-u i Partiji. Osjećao sam, živeći sa ovim svijetom za vrijeme rata, da svaka porodica — mladići, djevojke, domaćice, pa čak i pioniri i starci — žive u tom borbenom raspoloženju i da im je svima cilj samo da se pobijedi neprijatelj. Sve me je to snažno impresioniralo i zato su mi duboke i drage uspomene na Petrovac, njegova pitoma sela i njegove ljude.

Iako sam želio u ovom napisu da iznesem svoja zapožanja i sjećanja na ljude iz Bos. petrovačkog kraja i da pomenem događaje i doživljaje koji me vežu za te ljude i za ovaj kraj, ipak se bosanskopetrovački kraj, posred sve svoje osobenosti i svoje izrazite uloge u NOB-i, ne može izdvajati iz čitavog područja Krajine, a posebno Drvara, Grahova, Glamoča, Livna itd. To je kraj u kome su se prvih dana vodile najžešće bitke ustaničkih snaga sa neprijateljem. Poznate su teške borbe u avgustu i septembru 1941. godine sa neprijateljem koji se htio iz Petrovca preko Oštrelja probiti za oslobođeni Drvar. Ove neprijateljske snage bile su organizovane u tzv. Lukića skupinu, a drugim dijelom tih snaga komandovao je Matagić. Međutim hrabri borci iz Drvara i Petrovca organizovani u bataljonu »Sloboda« kojim je komandovao Milutin Morača priredili su dostojan doček. U oštrotorji borbi posebno se isticao Slavko Rodić koji je na čelu jedne udarne grupe boraca bataljona »Slobode« razbio zaobilazne snage protivnika i omogućio da se izvrši prodor naših snaga i da se neprijatelju nanesu ozbiljni gubici, što je omogućilo da i dalje ostanemo na Oštrelju i da zadržimo slobodnu teritoriju Drvara u našim rukama. Bos. Petrovac sa Drvarom, Glamočem i njihovom okolinom, bili su ustvari takvo naše političko uporište na kome i oko koga borbe nisu nikada, za sve vrijeme rata, ni prestajale, bili su naša partizanska baza na kojoj su smještene velike bolnice, radionice za opravku oružja, magacini hranе, i obuće koju smo zaplijenili u oslobođenim gradovima.

Najvažnije je bilo to da su zahvaljujući snazi NOB-a i Partije svi oni koji su bili sposobni za vojsku iz ovih krajeva otišli u naše jedinice. Nikle su u ovim krajevima ne samo čete, bataljoni i odredi, nego i brigade i divizije

koje su slavu oružja ovog kraja pronijele kroz čitavu zemlju. Zato nije ni čudo da je neprijatelj neprestano navaljivao i napadao ovu teritoriju i da je narod ovog kraja pretrpio sve patnje ovog rata i dao velike žrtve u NOB-i. To je bilo već prvih dana sa ustaško-domobranskim snagama, kasnije su se borbe vodile sa talijanskim i četničkim snagama i nešto docnije velike i teške borbe vodene od 12. do 20. januara 1943. godine na potezu od Sanskog Mosta do Paunovca, kad je neprijatelj velikim snagama navaljivao da prodre u Bos. Petrovac i u oslobođenu teritoriju. Teške borbe vodile su se i u IV ofanzivi kad su narod i vojska podnosili teške terete zimskih uslova borbe. Napokon došao je desant na Drvar i sva nasilja hitlerovih ubica u ovom kraju.

Istina, u ovim velikim borbama koje sam pomenuo — borba na Paunovcu, IV ofanziva, desant na Drvar — učestvovale su i druge krajiške snage, kao i proleterske, ličke i dalmatinske jedinice, ali je udio snaga iz ovog kraja u ovim borbama bio vidan, a udarci neprijatelja bili su posebno usmjereni na uništenje ove baze ustanka u Bosanskoj krajini.

Sve to najrječitije govori koliko je neprijatelj nastojao i to i njemački i talijanski okupator, ustaše i četnici, da unište ovu snažnu bazu ustanka u Bosanskoj krajini, da nanesu što teže udarce narodu i vojsci ovog kraja. Ali im to, zahvaljujući čvrstom jedinstvu vojske i naroda, i velikoj političkoj svijesti naroda, nije uspjelo.

Ovaj kraj u kome vidno mjesto pripada Bosanskom Petrovcu i okolicu, ostao je čvrst bastion NOB-e. Borci i narod ovog kraja radi svoje takve uloge u NOB-i, radi žrtava koje su dali u ratu, radi svoje vjernosti i odanosti revoluciji i dubokog patriotizma koji je svugdje dolazio do izražaja, stekli su simpatije cijele zemlje. Pojam Petrovca, Drvara, Livna, Glamoča ostaće nam stalno u živoj uspomeni kao simbola borbe, kao omiljenih mjesta veoma značajnih u revoluciji. Ta nepomućena ljubav i simpatije ostala je sve do današnjih dana. Na to može zaista biti ponosan narod Drvara, Glamoča, Prekaje, Livna, Grahova a s njima zajedno, narod Bosanskog Petrovca.

JOJA RADIŠIĆ

ZAUZIMANJE KRNJEUSE UZ PODRŠKU TOPA

Poslije kapitulacije bivše jugoslovenske vojske vlast u Knjeuši preuzele su ustaše i nekoliko žandanma. Stožernik opštine bio je trgovac Ivan Dudek, a njegov pomoćnik Ivica Pavičić. Ustaša je bilo oiko osamnaest, a pored njih i dosta naoružanih civila. Najistaknutiji među njima bili su po zlu poznati Josan Tomičić, Perica Katalinić, Dane Jurjević i drugi. Od vojske je bila jedna grupa od oko 40 domobrana koja je, pored pušaka imala i 3 puškomitrailjeza. Artiljerije nije bilo u Knjeuši.

Stare Jugoslavije razjedane dugo ekonomskim, društvenim i nacionalnim problemima više nije bilo. Okupirana je silom njemačkog oružja. Na tlu Hrvatske, Bosne i Hercegovine i Srema proglašena je takozvana »Nezavisna Država Hrvatska« (NDH). Ustaše su došle na vlast. Narod o njima nije mnogo znao. Sredinom maja 1941. godine čujemo da su ustaše i žandarmi bez ikakve krivice otjerali u zatvor Nikolu Obradovića, Milkana i Bogdana Jolkića. Dva dana poslije toga čuli smo da su ustaše Josan Tomičić i Perica Katalinić, sa još nekim ustašama, otjerali zatvorenike na Risovu gredu u planinu Grmeč. Tamo su ih tukli, zatim vezali žicom i bacili žive u pećinu koja je veoma duboka. Niko od bačenih nije ostao živ. Jedino je Bogdan Jofcić, dobro isprebijan, pušten kući. Neki seljaci su čuli jauke, dozivan je u pomoć. Jezive priče kružile su o ovom prvom zločinu ustaša nad nevinim ljudima. Narodu je brzo postalo jasno ko su ustaški zlikovci i šta oni hoće. Još se uzbuđenje nije ni stišalo, kad

početkom juna ustaše počeše užurbano da zatvaraju starije, ugledne ljude. Po svim selima na području Krnjeuše hajka protiv nevinih ljudi trajala je oko dva mjeseca. Zatvoreno je 96 ljudi sa ovog područja. Među zatvorenim taocima, kako su ustaše nazivali pohvatane ljude, nalazili su se predsjednik opštine Boško Karanović, zatim, Stojan Stupar, Milan Zorić, Damjan Radišić, Jovo Kaćar, Sava Karanović i drugi. Zatvor je bio u zgradici Stojana Zorića, gdje je bila i škola. Radi obezbjeđenja i sprečavanja eventualnog bjekstva, ustaše su oko škole postavili stražu. Narod je bio uplašen. Sredinom jula jednog jutra, nedaleko od Krnjeuše, zaustavi me ustaški vojni referent Mile Ivaniš i reče:

— Čuo sam da taoci neće ići za Njemačku, već će 15. jula svi biti negdje prebačeni kamionima, tamo strijeljani i bačeni u pećinu. Rékao mi je da o tome kako god znam, obavijestim zatvorenike. Ovo me je iznenadilo.

Odmah sam se vratio kući. Svom ocu sam ispričao sve kako mi je rekao Mile Ivaniš. Otac je bio zabrinut, čutao je razmišljajući o ovoj vijesti koju sam mu prenio. Odjednom, kao da se trže iza sna okrenu se prema meni i reče:

— Slušaj Joj a, treba nekako da to javiš zatvorenim ljudima...

Oko šest sati popodne već sam bio u Krnjeuši pred školom u kojoj su bili zatvoreni taoci. Na istočnoj strani zgrade na straži je bio ustaša Pero Katalinić. Prišao sam mu i zamolio ga da zovne Damjana Radišića da bih mu predao hranu koju je poslala njegova majka. Pera je odmah pozvao Damjana i ja sam mu dao hranu i sve doslovno ispričao kako mi je rekao Mile Ivaniš. Damjan se vratio u zatvor i saopštio ljudima žile vijesti. Kako su reagovali ne znam.

Međutim, sutradan rano iz Bihaća su došla četiri kamiona. Ustaše su sve taoce žicom povezali, potovarili na kamione i odvezli ih prema Kulen-Vakuf u. O njima se više ništa nije znalo.

Poslije završetka rata neki mještani iz Donjeg Lapca su pričali da su neki taoci iz Krnjeuše postrijeljani, neki

zaklani i bačeni u pećinu koja se nalazi blizu okuke puta udaljene oko šest kilometara od Donjeg Lapca. U istu pećinu ustaše su kasnije bacali sve strijeljane iz te okoline.

Poslije ovog događaja ustaški zlikovci postali su krvo-ločniji. Služili su se i raznim zamkama. Tako na primjer, da bi prikupili mladiće iz kmjeuških sela pozivali su ih »na kuluk«. Na putu Krnjeuša—Bihać, u toj akciji, uspjeli su da prikupe oko 70 mladića iz naše opštine. Ali čim su se kamioni pojavili, svi mladići su se razbjegzali. Ustaša Jure Balen, rukovodilac radova, iznenađen i zapanjen odjedared je ostao sam na putu. Plan zločinaca *ovog* puta ostao je neostvaren, a mi smo stekli još jedno bogato iskustvo. Poslije ove akcije ustaše su jednog dana pozvali mladiće u planinu Grmeč navodno na ljuštenje kore sa drveća, kao i uređenje nekih zapuštenih parcela. Prikupilo se nas 65 ljudi. Ljuštili smo koru, sjekli granje i to sve slagali na gomile. Dok smo mi to radili, grupa ustaša se lagano kroz šumu privlačila ka radilištu. Najednom, neko je povikao: »Ustaše!« Šuma odjöknu, a pod nogama mladića zapuca granje. Razbjegzali smo se kuda je ko znao. Za nama zaštektka mitraljez i zapucaše puške. To je bio revolt ustaša zbog toga što nas nisu mogli da pohvataju na okupu žive. Nisu uspjeli nikog da ubiju. To je bila posljednja akcija na koju su ustaše uspjele da okupe toliku grupu ljudi. Poslije ovog slučaja, nilko više nije reagovao na pozive. Dakle ustaški stožernik Ivan Dudek i njegov pomoćnik Perica Pavičić htjeli su na lukav način da prikupe mladiće iz sela, da ih pohvataju i, razumije se, postrijeljaju. Međutim, osjećali smo da ustaše pripremaju zamke, pa smo bili nepovjerljivi i oprezni.

Kada je Komunistička partija uputila poziv na ustank, konkretni je, kada smo masovno krenuli na blokadu ustaša u Krnjeuši, narodu našeg kraja je laknulo. Vidio je put kojim jedino može i treba ići i vjerovao da će pobijediti. članovi KPJ Radivoje Rođić, Pero Vranješ, Boško Stupar i ostali drugovi, počeli su da organizuju goloruki narod Kmjeuše za borbu protiv okupatora i domaćih izdajnika. U pružanju otpora nasilju i u stvaranju svoje narodne vojske, ljudi su vidjeli mogućnost da se

zaštite. Rasla je svijest o neophodnosti organizovanja oružanog otpora koji jedino može dovesti do pobjede.

Tridesetog jula 1941. godine Risovački, Kmjeuški i Vranovski vod, koji su ubrzo činili Krnjeušku četu, su zaposjeli položaje oko ustaškog garnizona u Krnjeuši. Omladinci su odmah isjekli stu'bove i žice i ustašama prekinuli svaku vezu sa Petrovcem, Krupom i Bihaćem. Prekopali su sve komunikacije koje su vodile prema ustaškom logoru. Sjećeno je debelo drveće na Risovoj gredi i stavljano na puteve, tako da je sve do pred kraj avgusta bio onemogućen saobraćaj i svaka intervencija neprijatelja, posebno od Bos. Krupe. Ustanici su se uporno i nesebično borili i držali ustaše i domobrane u obruču. Ustaše, žandarmi i domobrani su pokušavali da se probiju u Okolna sela radi pljačke i hapšenja nevinih ljudi, žena i djece, ali im to nije polazilo za rukom. Čarke i manje borbe, vođene su danju i noću. Od cementa, cijevi i korde, naši borci su pravili neku vrstu bombi, stavljali ih u točkove od kola ili u neke okrugle predmete od drveta i otiskivali ih u ustaške rovove pod Bečenicom ispod Kmjeuše. Bombe bi tamo eksplodirale i stvarale paniku.

Dok smo se mi u nedostatku naoružanja dovijali na razne načine, imitirali artiljerijsku vatru dinamitom da bi držali ustaše u stalnom strahu i nedoumici, iz ustaškog logora Vrtoče, krenula je 4. avgusta ujutro jedna kompletna satnija ustaša prema Bihaću. Vrtočki ustanici primjetili su kolonu i odmah su napravili zasjede. Satniju su dočekali jakom vatrom i odmah prešli na juriš. Juriš je bio snažan. Domobrani su počeli da uzmiču, ostavljajući iza sebe 2 mrtva vojnika, 6 ranjenih i 10 ubijenih konja. Ustanici su tada došli do više pušaka i puščane municije. U borbi su zaplijenili i prvi top-haubicu. Radost je bila velika. Haubica je bila potpuno ispravna. Zarobljene su i 32 granate. Sa 4 ranjena domobrana konja, partizani su izvukli top na Mali Vagančić. Top su vukli konji, ali još više su ga gurali borci. Jedan sat poslije tog događaja stigao sam kod Vrtočana. Kod topa sam našao Javu Vušku, Milana Atlagića, Milana Vukšu i još neko-

liko drugova. Odmarali su se. Bili su zadovoljni i ponosni uspjehom koga su postigli u borbi.

Uzvici i kliktanje partizana, golorukog naroda i omladine, miješali su se u jurišu sa snažnim eksplozijama topovskih grana. Munjevitom brzinom zauzeto je ustaško uporište. Uhvaćeni su stožernik Ivan Dudek i njegov pomoćnik Ivica Paivičić, ustaša Perica Katalinić i još neki krvoloci koji su na licu mjesta strijeljani za zločine vršene mjesecima nad nevinim, golorukim stanovništвом. U borbi je poginulo 14 domobrana, a zaplijenjeno oko 30 pušaka, 2 puškom i tralj eza i 5.000 puščanih metaka. Mane Rokvić je odnio puškomitralice i naoružao svoju četu. Ostalo naoružanje su uzele Krnjeuška i Vrtočka četa. Zaplijenjeno je i dosta vojničke spreme, koju su uzeli partizani, dok je ostali plijen razdijeljen narodu. Zaplijenjena stoka i hrana odmah je evakuirana u šumu. Partizani su tada prvi put osnovali svoje logore i ratne magacine. Da se ustaše ne bi ponovo vraćale i stvarale garnizon, Krnjeuša je zapaljena. Ostali su samo crni zidovi izgorjelih kuća, kao tužan spomenik na teška vremena minulog rata.

Neposredno poslije oslobođenja Krnjeuše, u naš partizanski logor na Brda došli su Slavko Rodić i Nikola Karanović. Slavyko nam je održao govor o značaju ustanka i Krnjeuškoj četi čestitao na uspjehu.

Pod rukovodstvom članova KPJ i SKOJ-a tih dana su po selima organizovane konferencije na kojima je govoreno o značaju borbe koju je poveo naš narod pod rukovodstvom Komunističke partije Jugoslavije. Povedena je akcija prikupljanja hrane i odjeće za novoformirani četu. Narod je davao sve što je imao i mogao. Četa se pripremala za sljedeće akcije koje su joj predstojale.

PERO KOLUNDZIJA

SJECANJA NA OKUPLJANJE OMLADINE

Omladinski pokret je naročito aaktiviran poslije održavanja Okružne konferencije u Gruborskim naslonima na toj je prisustvovao i Mile Perković. Pri stvaranju NOSOBiH-a kao organizacije nametnule su se u radu i nove forme aktivnosti. Može se reći da su one bile masovno razvijene na tom područu u ratu, a ništa manje masovne nisu bile i poslije rata. Tečajevi i čitalačke grupe su obuhvatili gotovo svu omladinu. Omladinske organizacije su se obavezno snabdijevale materijalom, propagandnim i drugim, omladina je na skupovima donosila razne odluke; u Lastvama u Mrđinoj dolini omladina je donijela odluku da formira tečaj za nepismene i radnu jedinicu.

Omladina je u bogatstvu formi vidjela širu mogućnost svog angažovanja. Međutim, što je uvjek bilo prisutno, to je da se te forme iskoriste za što veće davanje političke hoje omladinskom pokretu, jer brojne forme rada ne bi značile mnogo u ratnim uslovima da nisu do maksimuma korištene. Zato se naročito nastojalo da se za sekretara omladine, rukovodioce omladine, itd. dovedu što otresitiji omladinci, koji će umjeti i znati da rade. U prvo vrijeme imali smo omladinskih radnika, koji nisu znali vješto da rade, a bili su odlični borci, tako da se postepeno vršila zamjena omladinskih rukovodilaca koji su umjeli da iskoriste sve forme rada za davanje jednog političkog pečata omladinskom pokretu.

KAKO SU USTAŠE UHVATILE SLAVKA RODICA I BRANKA POLOVINU

Dobio sam zadatak da moram doći do Slavka i uzeti neki materijal. Pošao sam Slavkovoj kući. Odjednom, video sam, u grmu, sjedi ustaša.

»Kuda«, pitao ustaša?

»Da pijem vode« — kažem ja.

»A što si baš ovdje došao«, opet će ustaša.

»Imam tu njivu na kojoj sam radio, pa sam ožednio, a Vučkovići su mi ovu zemlju izorali idući kolima preko nje, pa sam i zbog toga došao«, kažem ja.

On veli: »Napi se vode i vrati se brzo«.

Ušao sam u kuću i našao sam Slavkovu majku, koja mi je rekla: »Slavko i Braniko su uhvaćeni i odvedeni, a ti, šta ti bog da«. »Pa kud da bježim?« upitah. »Idi nazad, možda ćeš bolje proći. Nađi Radivoja i javi mu ovo. On već sigurno to i zna, ali javi mu da si bio kod mene i da ustaša čeka«. Ja sam se vratio, zahvaljujući dobrom izgovoru. Prošao sam mimo. Odmah sam pomislio — gdje li je Radivoje, i sjetio sam se da je sigurno kod NiMce Novakovića. Krenuo sam pravo tamo i zaista sam ga tamo i našao. Ispričao sam mu sve ovo. »Znam, rekao je. Njih su iznenadili i uhvatili. Međutim, sada treba organizovati sklanjanje naših ljudi«. Tada smo svi počeli da se sklanjamо. Može se reći da smo mnogi preživjeli zahvaljujući toj akciji Radivoja da se svi omladinci sklanjavaju i da žive na oprezu i u ilegalnosti. Radivoj je već tako živio. Potjernica za njim je bila izdata. Na sve strane krstarile su ustaše. Nastojali su da pronađu Radivoja. Sjećam se da smo jedinom zajedno sjedili baš na ivici Novakovićevih njiva. On je tada viknuo: »Eno žandarma! Ti idi u jednom pravcu, a ja ču u drugom, pa ako jednog uhvate bar neće drugog«. Zandarmi su već tada obilazili sela. Tako smo se nas dvojica lako izvukli.

Prije ustanka mi smo prije svega mnogo radili na tome da seljake odvratimo da ne odlaze na pozive ustaša. Mislim da mnogi mogu da zahvale toj agitaciji koju smo sprovodili među seljacima što su ostali u životu. Mislim da je to bila značajna stvar koju smo sproveli. Dru-

go, omladinci s kojima smo radili uskoro su postali najsvjesnije jezgro Kmjeuške čete. Na skupljanju oružja u početku nismo mogli nešto ozbiljnije uraditi. Organizovali smo pisanje propagađnih letaka i slanje poziva domobranima da se predaju. To je, uglavnom, radio Radivoje.

Moja kuća se nalazila na oko pola kilometra daleko od čaršije, tačno između položaja ustanika i čaršije. Ustaše su došle u moju kuću i sa prozora su pucali u pravcu kuća Ceramica. Ja sam tu i sam bio na položaju. Jović Mandić je video ustaše i počeo da puca u pravcu moje kuće. Tamo mi je bila majika, brat, baba, sestra. Imao sam jedno strašno osjećanje. Kako da molim Jovića da ne puca, jer su tamo moji?! Viknuo sam: »Joviću, pa tamo su moji!« Ne boj se, kaže, oni su pobegli dole, u konobu! Ja sam se tada noću prikrao kući, da vidim jesu li moji ostali živi, a majka, sva izbezumljena, počela je da mi govori: »Sine, ostani ovdje da zajedno poginem! Nije htjela da ide od kuće. Teško mi je bilo, video sam kako je plafon sav izrešetan mećima. Krenuo sam nazad, jer moji nisu htjeli da idu sa mnom. Kada je majka vidjela da sam ja otišao, ona je, ujutro, došla za mnom. Drugovi su mi rekli: »Došli su ti majka, sestra, baba i mali brat«. Ja sam tada bio srećan, kad sam video da su uspjeli da izidu.

ČASKANJE NA BALVANIMA KOD STARE KRNJEUŠKE ŠKOLE

Vršio se prodor ustaša od Bihaća. Bilo je to negdje početkom jeseni 1941. godine. Sjedili smo Radivoje i ja i još neki borci na balvanima kod stare Kmjeuške škole. Vodio se razgovor o svemu i svačemu. Hoće li biti šta od ovog našeg ustanika, čemu ovo vodi, kako će se sve ovo završiti. Čovjek kao da osjeća da mu ostaje još jedno pitanje: dokle će produžiti goli život i ništa drugo. U tom momentu Radivoje je rekao: »Mi ćemo sada stvoriti regularnu vojsku., koja neće sjediti kod svojih kuća. Tući ćemo se u raznim krajevima. Ići ćemo u druge krajeve, a i borci van našeg kraja će dolaziti da nam po-

roogniu. Neće biti sreće za uistanak dok stvaramo vojaku koja će se tući samo kod svojih kuća«.

Tada sam sebe uhvatio u jednom tmurnom raspoloženju. Slične riječi, ali u blažoj formi i ne tako odlučne čuo sam i od Ztiravka Celara, još dok smo opisjedali Krnjeušu. Tada je on govorio nekim seljacima kako ćemo stvarati regularnu vojsku. Onda su mu neki seljaci rekli: »Šta pričaš, ko će čuvati naše žene i djecu«. Sjetio sam se tih riječi, slušajući Radivoja: »Samo regularna vojska može spasiti nas i ustanak«.

NA ZBORU U LASTVAMA

Na zbor seljaka u Lastvama došli su drugovi Osman Karabegović, Radivoje Rodić i Ilija Došen. Prvi je govorio Radivoje. Onda je dao riječ Iliju Došenu. Ilija je u jedmom trenutku rekao: »Sada će govoriti pošteni drug Musliman, Osman Karabegović«. Tada su ljudi zavikali: »Daj da ga Vidimo!«

Osman je tada u šali rekao: »Među crnim vranama ima i po koja bijela!« Govorio je ljudima o bratstvu i jedinstvu. Govorio je da u ustanak kreću najbolji sinovi muslimanskog naroda i o tome da se sada treba boriti i protiv Talijana, da nam veliko zlo nanose otpadnici koji sarađuju sa Talijanima. Ljudi su bili mnogo zadovoljni ovim njegovim izjavama.

Poslije govora trebalo je da Osman spava kod kuća Jurevića. Međutim, neki seljaci, kao na primjer Đuro Kačar, zahtijevali su da drug Osman spava kod njih.

SAZNANJE ZA RADIVOJEVU SMRT

Kada je krenuo sa dužnosti omladinskog delegata petrovačkog sreza u Sreski komitet da sredi stanje u Kmjeuškoj četi i da poslije bude i komesar te čete, Radivoje je rekao da će vjerovatno ostati neko vrijeme u četi. Zamolio me je da poveđem računa o njegovoj porodici, jer je Slavko već poginuo, a ne zna hoće li i on živ doći kući.

Ja sam rekao: »Sve će učiniti. Ako ti ne stigneš skoro, ja će doći do tebe«. Uskoro sam dobio pismo od njega, jedno sentimentalno, pomalo lirsko pismo, koje na nesreću nisam sačuvao. Govorio je o porodici, o sestrama, kao da je osjećao da će za nekoliko dana poginuti, opširno pismo o nesrećnoj majci koja je toliko propatila zbog Slavka, o sestrama koje se još nisu povratile od tuge za bratom. Sjećam se, pisao je da nas smrt ljudi obavezuje da moramo još učiniti za dalju organizaciju Poikreta.

Nije prošlo ni nelkolikko dana kad se pronijela vijest da je poginuo Radivoje, na Agićima. Bio je to čovjek čiju smo vrijednost tek sada sagledali. Mnogo je taj mladić značio u onoj mutnoj i uzavreloj situaciji. Bio je najobrazovaniji, najodlučniji, najenergičniji. Njegove riječi su već počele mnogo značiti, pa je njegova smrt strašno djelovala na ljude. Sjećam se drugova iz Lastvi, Milana Karanovića i mnogih drugih, koji su veoma teško primili vijest o Radivojevoj smrti. Oni su u Radivoju gledah snažnu ličnost koja će ustanku veoma mnogo značiti. Osjećali smo se za glavu kraći. I ja sam teško primio vijest o Radivojevoj smrti, tih januarskih dana 1942. godine.

MILAN N. ZORIC

ZASJEDA NA ZDENOM DOLU

Nakon oslobođenja Drvara, Bosanskog Grahova i sela u širem prostoru tih mjesata, 27. jula 1941. godine, bilo je nužno preduzeti sve mjere da se oslobođeno područje obezbijedi. Intervencije i napadi jedinica Nezavisne države Hrvatske mogli su se očekivati prvenstveno od Bosanskog Petrovca i Knina, odnosno od Bihaća, Ključa, Sanskog Mosta, Prijedora i Banje Luke. I zaista od navedenih mjesata ustашke snage su odmah upućivane prema oslobođenom Drvaru. Slanje ustашkih snaga oslobođenoj teritoriji, s ciljem gušenja ustanka, predstavljalo je veliku opasnost za ustanike.

Stab za srez Bosansko Grahovo i okolinu, koji je rukovodio ustankom i čiji je komandant bio Ljubo Babić, to je odmah uočio i preuzeo mjere da se tako nepovoljan razvoj predupredi. Po naređenju toga štaba upućivani su ustanici iz Drvara prema neprijateljskim garnizonima. Njihov zadatok bio je: rušenje — zarušavanje komunikacija kojima bi se ustашke trupe i materijal mogli slati prema oslobođenoj teritoriji. Pored toga veoma važnog zadatka, oni su bili zaduženi da napadaju neprijatelja na svakom koraku, a time podstiču ustanak u Drvaru i okolini i pružaju otpor ustasha i genocidskoj policiji NDH. Shvatanje da će ustaničke oružane grupe, došavši iz Drvara, predstavljati najsnažniji podsticaj za buđenje svijesti o tome, da se imanje i goli život mogu spasiti jedino oružanom borborom, ubrzalo je formiranje i slanje takvih oružanih grupa u pravcu nenapadnutih ustашkih garnizona.

Ipak, veoma važno je bilo izvršiti i najneposrednije obezbjediti eden je.

Tako je bilo rušenje uskotračne pruge Srnetica — Oštrelj. Željeznička pruga je bila potrgana između željezničke stanice Brizgač i Vrletine, a na cestu od Oštrelja prema Petrovcu, do iznad istočnog dijela sela Kolunića, bila su izobarana debela šumska stabla na dužini od nekoliko kilometara. Cesta i željeznička pruga južnije od Oštrelja takođe su bile onesposobljene, ali su ubrzo dovedene u ispravno stanje, jer su bile potrebne ustanicima. Uskotračna željeznička pruga na dijelu selo Trubar — Tiškovac prvih dana ustanka onesposobljena je za upotrebu, pa je od Knina bilo isključeno iznenađenje.

Upoređo sa ovim akcijama došlo je do slanja ustnika na druga područja. Jedna grupa pod rukovodstvom Mane Rokvića poslana je prema Ripačkom klancu. Njen zadatak bio je: rušenje Ripačkog klanca i napadanje pripadnika neprijateljskih snaga, gdje god se na njih nađe na terenu Petrovca, Kulen-Vakufa i Bihaća. Dušan Bauk sa petnaestak gerilaca poslan je u Bravsko. Njegov zadatak bio je — rušenje i zaprečavanje ceste u Debeloj strani — Paunovcu. Bauk je sa svojim gerilcima došao u Bunaru, tu uzeo vodiča i preko Samara stigao u Paunovac. U Paunovcu je na jednoj okuki srušio podzid i prekopao cestu, a zatim ju je prepriječio rušenjem debelih šumskih stabala preko nje. Poslije ovoga, Bauk se u Bravskom zadržao nekoliko dana i u povratku za Oštrelj, krenuo je preko Bravskog Vaganca.

Treća grupa poslana je za rušenje željezničke pruge na dijelu Laniše — Sanica. Za ovaj zadatak javio se dobrovoljno Vid Zorić. On je prije rata bio nadzornik pruge, dobro je poznavao kraj i što je bilo najvažnije, trasu pruge i mjesta pogodna za rušenje. Bio je stručan za tu vrstu radova, pa je spremio eksploziv, štapin, upaljače i alat. Spremili su se i mineri Mile Dodig i Đuro Zarač. Vodstvo gerilskih odreda Oštrelj dalo je dvojicu gerilaca, koji su služili kao oružano obezbjedenje Zorićeve grupe.

Razgovarao sam sa Slavkom Rodićem da odem na Bravski Vaganac radi miniranja ceste sa čime se on složio. Svoje mišljenje sam iznio i još nekim drugovima.

Niko nije bio protiv prijedloga, jer na Oštrelju nije bilo opasnosti, a bilo je ustanika koji nisu bili u sastavu odreda na položajima ispod Oštrelja. Minerska grupa Vida Zorića dan-dva prije toga vratila se sa uspješno obavljenog zadatka iz Grmeča, pa su se i ti ljudi zatekli u Oštrelju. Rečeno mi je da prikupim te »neraspoređene« gerilce i da krenem. Međutim, kad sam skupio te sve ljude, njih oko 15, smatrao sam da to nije dovoljno. Zahtijevao sam da mi se dade još pet-šest gerilaca i to dvojica obavezno sa puškomitrizejima. Te ljude sam dobio iz odreda, sa položaja. Ne sjećam se pouzdano imena svih ljudi, ali čini mi se da su bili: Nikola Kecman, Đuro Ačić, Košta Sopić, Milan Kovačević, Simo Knežević, Mito Miljević, Nikola Bokan, Dušan Bokan, Sava Šobot, Marko Srđić, Ljubo Tomić, Jovo Trikić, Dmitar Petković i drugi.

Šestog avgusta bili su prikupljeni svi u Oštrelju. Ukupno nas je bilo dvadesetak sa dva puškomitrailjeza, a ostali su bili naoružani puškama. Imao sam namjeru da iz Oštrelja krenemo 7. avgusta. Međutim, Nikola Kecman je tražio da krenemo odmah. Njega je vukla neka jaka želja da što prije stignemo u njegovo rodno selo — Bravski Vaganac. Bilo mi je razumljivo njegovo nastojanje. Pretpostavljao sam da želi da ga njegovi mještani što prije vide sa gerilcima koje je on doveo iz Oštrelja. Ali, nismo bili riješili pitanje nošenja hrane, pa sam htio da i to riješimo. Tim prije kad je u Oštrelju bilo dosta slanine, masti i drugih zaplijenjenih namirnica, pa se mogla ponijeti suva hrana. Međutim, Nikola me od toga odvratio. Govorio je da ništa ne brinem, da će on obezbijediti ishranu u svom zaseoku — Kecmani. Kazao mi je da Radojica Srđić iz njegovog sela može sam obezbijediti hranu za mjesec i više dana. Ipak, dok smo se sredili više od pola dana, šestog avgusta bilo je prošlo. Rekao sam da toga dana ne možemo krenuti, jer nećemo moći stići prije noći.

Naravno, Nikola je tražio da idemo. Kazao je da dobro poznaje teren, da nećemo ići preko Drinića i nekakvog Rudanovca, već prijekim putem, kozjom stazom između Durinovače i Kukerde. Bilo je zaista kasno, ali sam ipak popustio i krenuli smo niz šumu od Oštrelja prema Še-

kovcu. Stigavši u Šekovac, Nikola je htio da idemo pravo na selo Bu'kovaču, ali pošto nisam bio siguran da su ustaše napustile položaje koje su držale na brdima, rekao sam da idemo preko Drinića, tako smo iza Vijoje došli u Drinić i produžili dalje prema Kukerdi. Kad smo stigli do kuća u sjevernom dijelu Drinića, noć se već počela hvatati. U šumi, na kraju staze, moglo se samo s velikim rizikom. Stoga smo odlučili da tu prenoćimo.

Sutradan smo krenuli i preko šume stigli u selo Bravski Vaganac, Nikolin zaselak — Kecmani. U kućama koje su bile bliže cesti nije bilo nikoga. Iz njih je stanovništvo iznijelo stvari i odnijelo u kuće udaljenije od ceste, a nešto su posakrivali i u šumi. Nikola nas je upoznao s ljudima koje smo zatekli u istočnom dijelu ovog zaseoka. Oni su nam rekli da je jedna grupa ustaša iz Petrovca došla u selo Smoljane i da se tamo nalazi. Ustaše su u Smoljane došli putem koji vodi ispod istočnih padina brda Matijevača, tuda kuda prolazi vodovod iz Smoljane za Petrovac, pa se nije moglo pretpostaviti da će se vratiti drugim pravcem. Stoga na to nismo obraćali veću pažnju. Poduze smo se zadržali s ljudima u razgovoru. Poslije sam sa Nikolom Kecmanom i još dvojicom mještana, čijih se imena ne sjećam, otisao na uzvišen je Lerkovac. Odatile sam dvogledom osmatrao cestu Bravsko — Petrovac. Jedan njen dio odlično se vidio. Zemljište oko ceste bilo je otkriveno i teško se bilo neopaženo približiti cesti u slučaju nailaska neprijatelja.

Međutim, zemljište oko ceste južnije od zaseoka Grubišići i Kecmani bilo je obraslo šumar cima, među kojima je bilo i manjih hrastova. Zahvaljujući tome, na tom dijelu moglo se prikriveno doći do ceste i postaviti busiju, kako smo mi to tada zvali. Obišao sam taj dio zemljišta i ocijenio gdje bi se mogli prikriti i čekati da neprijatelj nađe. Relativno pogodni uslovi nađeni su južnije od zapadnih kuća zaseoka Kecmani, kod jednog bunara, na mjestu zvanom Zdeni Do. Ni ovo mjesto nije baš sasvim pogodno, pošto tu cesta pravi jednu manju krivinu, a zemljište sa njene istočne strane se malo spušta pa zatim uzdiže. To je onemogućavalo da se lijevo krilo busije približi cesti. Malo niže od bunara trasa ceste je, jednim di-

jelom, bila zakopana u jednu stijenu i pregled nije bio dobar, pa ni desno krilo busije nije imalo najbolje uslove pregleda i gađanja. Ipak, odlučio sam da se tu Dostavi busija i rasporede gerilci. Tako je 7. avgusta, poslije podne posjednut položaj u Zdenom Dolu s istočne strane ceste. Desno krilo busije bilo je udaljeno od ceste oko 40, dok je lijevo krilo bilo udaljeno možda do 80 metara. Na položaju nas je bilo 20 Drvarčana i desetak ustanika mještana. To su bili oni ljudi koji su se zatekli u Bravskom Vaganцу i koji su nam se stavili na raspoloženje kad smo vršili izviđanje sa Lerkovca. Naredio sam da svaki napravi zaklon od kamenja i uredi mjesto u grmovima na kome će se moći ležati i odmarati. Sa dosta vještine gerilci su »ukomponovali« u grmove male zidove — zaklone od kamena i to se ni iz aviona nije moglo lako otkriti.

Vrijeme je prolazilo i bližila se noć. Cestom nije naišao niko. Ponekom gerilcu se pridrijemalo. Ali baš u sumrak začulo se traparanje cestom. Odmah sam pretpostavio da su to ustaše, za koje nam je rečeno da su u selu Smoljani. Međutim, nismo ih mogli vidjeti i svako otvaranje vatre značilo bi otkrivanje i kompromitovanje busije. Gubitke im ne bismo mogli nanijeti, jer ih uslijed mraka nismo mogli gađati. Zbog toga nisam dozvolio otvaranje vatre. Ustaše su brzo prošle mimo nas i otišle za Petrovac. Mi smo ostali na položajima i tu prenoćili. Nekima je bilo malo hladno, ali ipak noć je prošla. Na položajima smo i dalje ostalo cio sutrašnji dan — osmi avgust.

Osmog avgusta otišao sam u istočni dio sela Bravski Vaganac. Tamo sam, kod kuće Radojice Srdića, našao Savu Srdića, Laziju i Peru Došenu, Dragu Kovačevića i još neke ljude čijih se imena ne sjećam. Doznao sam da je Lazija Došen član KPJ, a Sava Srdić ustanik. Oni su mi rekli da su neki gerilci iz Drvara došli iz Bunare i da se nalaze u zaseoku Kovačevići kod Lokve. Otišao sam tamo i stupio u vezu s njima. To su bili gerilci iz grupe Dušana Bauka. Vraćali su se iz Bravskog i još nisu bili svi stigli u Bravski Vaganac, pa tada Bauka nisam ni vido. Sa ovim gerilcima sam poduze razgovarao i kazao im da se nalazim u Zdenom Dolu u zasjedi. Kako Bauk još nije

bio stigao, vratio sam se nazad i sa Savom Srđićem i Lazi jom Došenom se dogovorio o organizaciji ishrane gerilaca koji se sa mnom nalaze u Zdenom Dolu. Savo i Lazija organizovali su prikupljanje hrane i odnošenje u Zdeni Do. Ovoj dvojici sam rekao da ćemo duže ostati na terenu Petrovac — Bravsko, napadati ustaše i raditi na širenju ustanka, pa sam zbog toga zahtijevao da se organizovanje i prikupljanje hrane za gerilce planira na duže vrijeme, da se izvrši popis ljudi i bilježi ono šta koji od njih dadne za izdržavanje Gerilaca. Obojica su prihvatali moj prijedlog. Izvršenju ovog zadatka pristupili su s posebnim raspoloženjem. Ishrana je bila obezbijeđena i već, kako se sjećam, osmog avgusta mi smo dobili hranu na položaj. Sava Srđić bio je vrlo vješt u organizaciji toga posla.

Na mjestu gdje je postavljena zasjeda u Zdenom Dolu bilo je kamenja, ali se ono nije dalo odvojiti od cjeiline, a bilo je neophodno za zaprečavanje ceste. Četvoricu-petorica gerilaca pronašla su kamenje daleko od ceste i dovaljala ga između grmova blizu cesti. Opasnost je bila u tome, što je svaki čas mogao nadletjeti avion i otkriti nas na busiji. Zbog toga je bila nužna opreznost.

Mjesto gdje je trebalo postaviti prepreku određeno je tako, da se omogući neprijateljevim vozilima da izadu ispod zasjećene stijene i postanu dobra meta za gađanje. Jer, desno krilo zasjede ne bi moglo da gađa vozila zbog zaklonjenosti koju je stvarala stijena ispod njega. Međutim, postavljanjem zapreke bilo je omogućeno da eventualna neprijateljska vozila izadu iz zaklona i dođu na dio ceste gdje bi bilo omogućeno gađanje čitavoj busiji. Tako je pripremljeno kamenje u toku noći između osmog i devetog avgusta postavljeno na određeno mjesto na cesti. To nije bila bogzna kakva prepreka jer je zemljiste na zapadnoj strani ceste bilo skoro u nivou ceste, ili neznatno uzdignutije, pa se prepreka, bez većih teškoća, mogla mijenjati. Ali, s obzirom na to da se računalo na brzo otvaranje vatre i uspjeh u napadu, to je ipak bilo dovoljno.

Noć uoči devetog avgusta proveli smo na položaju. Neki gerilci nisu mogli da spavaju, ali kad je svanulo i sunce ugrijalo, pridrijemalo im se i tada su neki zaspali.

Međutim, oko devet sati su neki gerilci iz Baukove grupe, stigli nama na položaj. To viđenje i razgovor sa pridošlim gerilcima probudilo je sve i na položaju je oživjelo. Nikakvih znakova o nailasku neprijateljeve kolone još nije bilo. Osmatrača udaljenih od busije nismo imali. To nije bilo ni potrebno. Jer se cesta skoro od zaseoka Latinovići vidjela i iznenađenja nije moglo biti.

Oko 10 sati devetog avgusta naišli su neprijateljski kamioni od Bravskog. Ispred njih kretao se jedan motocikl. Stigavši do prepreke, motocikl je skrenuo malo ka zapadnoj strani ceste, provukao se, prošao prepreku i malo podalje od nje zastao. U tom su stigli i kamioni. Prvi je stao uz samu prepreku i dok je iz njega izašao jedan vojnik i pokušao da Skloni kamenje s ceste i ostali kamioni su stigli i ustavili se jedni uz druge. To nam je došlo kao poručeno, jer su stigli na mjesto gdje ih je mogla gađati skoro cijela zasjeda. Odjednom je prije ugovorenog znaka planula puška. Istog časa gerilci su otvorili vatru.

Došlo je do jake eksplozije u prvom ili drugom kamionu. Vidio sam otkinutu ljudsku nogu kako leti ka nebnu. To je pojačalo strah i paniku među pratiocima kamiona. Neki neprijateljski vojnici dali su se odmah u bjekstvo cestom prema Petrovcu. Neki su bježali uzbrdo prema zaseoku Grubišići, a bilo ih je koji su bježali i cestom prema Bravskom. Međutim, neki su zauzeli položaj iza kamiona i otvorili vatru po busiji. Razvila se borba koja je uslovljivala brzo trošenje municije. A mi sa municijom nismo najbolje stajali. Neki gerilci su brzo ostali bez municije i svako dalje zadržavanje takve situacije bilo bi vrlo opasno. Ali, taida su, koliko se dobro sjećam Dmitar Petković, Košta Sopić, Nikola Bokan i Jovo Dobrijević dotrčali do kamiona i iz njih ugrabili nekoliko sanduka municije. Dobivši puščanu municiju, gerilci su pojačali paljbu. Iz Petrovca počela je gađati neprijateljska artiljerija. Ali, kako je mjesto busije bilo u mrtvom uglu, artiljerija je gađala u prazno. Granate su padale po zapadnoj strani Kukerde, daleko iznad nas.

U međuvremenu poginuo je jedan gerilac i dvojica su ranjena. Jedan od ranjenih bio je Nikola Kecman iz Bravskog Vaganca, koji nas je doveo sa Oštrelja, a drugi Marko

Srdić iz seia Bastasa od Drvara. Čim je došlo do ranjavanja, rekao sam da se ranjenici odmah odnesu kroz šumu prema Krstatom vrhu. Ovo sam učinio zbog toga da bismo ih obezbijedili u slučaju daljeg nepovoljnog razvoja borbe, ili stizanja pomoći neprijatelju. Tako, praktično, i ranjenici i gerilci koji su ih odnijeli nisu više učestvovali u borbi. Ovo je posebno teško palo Nikoli Kecmanu, koji je tražio da se što prije krene iz Oštrelja i dođe u njegovu rodno selo. Nešto poslije ranjeni su još neki gerilci, a poginuo je još jedan. Ranjenici su odnošeni odmah s mjestoma borbe, dok su oni koji su poginuli odnijeti docnije. Barba je nastavljena, ali nije dugo trajala. Za oko pola časa sve je bilo gotovo i gerilci su bili kod kamiona. Oko kamiona bilo je dosta mrtvih neprijateljskih vojnika, a neki su zarobljeni.

Sjećam se jednog zaista nevjerojatnog prizora: jednog neprijateljskog vojnika zatekao sam iza kamiona u klečećem stavu sa uperenom puškom prema našoj busiji. Imao je fes na glavi i izgledalo mi je da nišani nekog gerilca. Viknuo sam: »Baci pušku!« Ali, vojnik je i dalje ostao u istom stavu kao da ga se ništa ne tiče. Prišao sam mu i tek tada sam vidio da mu je metak prošao kroz grudi i da je mrtav.

Čim je prestala borba i mi se našli kod kamiona, otpočeo je istovar municije. Bila je zakovana u fabrički uređenim drvenim sanducima. U svakom sanduku, koliko se sjećam, bilo je po 1.000 puščanih metaka. U specijalnim pakovanjima bila je i artiljerijska municija, po tri granate u pakovanju. Municija je brzo istovarena i odnesena u šumu na istočnoj strani ceste. Tamo su sklonjene i zaplijenjene puške. Zatim su istovarene i vreće makarona, pasulja, brašna, hljeba i masti. Poslije ovog pretražili smo šumu sa zapadne strane ceste, južnije od zaseoka Grubisici. U šumi je nađeno nekoliko pušaka.

Za uspjeh busije u Zdenom Dolu brzo su doznali seljaci iz okolnih sela i zaselaka i dosta njih se uputilo u Zdeni Do. Mnogi su učestvovali u pretraživanju šume i nalazili oružje i municiju. Neki su to odnosili kućama i nismo tako mogli znati šta je sve nađeno. Najvažnije je bilo da se municija i oružje odnese u selo što dalje od

ceste. To je trebalo izvršiti organizovano, ali s obzirom na činjenicu da je to bila prva veća, uspješnija akcija u kojoj je zaplijenjeno mnogo oružja i municije, to nije išlo lako. Smatrao sam da će to biti najbolje urađeno ako se uradi organizovano, pa sam pošao u selo, ka zaseoku Srđići.

Na putu k zaseoku nailazio sam na neke ljudi i pitao ih gdje su smješteni ranjenici. Tad sam saznao da su ranjenike gerilci odnijeli odmah u Drvar u bolnicu. To me je malo iznenadilo, jer sam rekao da se ranjenici odnesu s položaja, sklone na sigurno mjesto, dalje od mjesta borbe. Računao sam da ćemo ih na konjima poslije prebačiti u Oštrelj i dalje u Drvarsку bolnicu.

Nisam ni stigao do zaseoka Srđići u Bravskom Vangancu a sreo sam Savu Srđića. Čuo je za uspjeh u napadu i krenuo k nama. Kazao sam mu šta smo uradili i rekao da šalje što više može ljudi s konjima radi prenošenja municije i drugog zaplijenjenog materijala u zaselak Srđići. On mi je počeo govoriti o nekoj pećini u selu u koju bi se sve moglo skloniti. Međutim, smatrao sam da je najvažnije sve prenijeti na sigurno mjesto u selo, a poslije tražiti smještaj, pa sam tražio da se zaplijenjene stvari odnesu u njegov zaselak. Savo se tada vratio nazad u selo i organizovao »transport«. Ubrzo je stiglo još ljudi i omladine i oni su municiju iznosili na zaravan kod Krstatog vrha, a odavde je odnošena u zaselak Srđići. To je trajalo dosta dugo, ali su oružje i municiju odnijeli na sigurno mjesto.

Oko trinaest časova počeli smo paliti kamione, ali ih vatra nije lako zahvatala. Raznim predmetima razbijali smo motore. U tom razbijanju neka tečnost mi je poprskala lice i na njemu je ostala stalna uspomena iz borbe u Zdenom Dolu. U pitanju je, izgleda, bila sumporna kiselina. Ipak kamioni su najzad planuli i izgorjeli. Na cesti u Zdenom Dolu ostalo je sedam kosturova.

Najzad, kad je cio teren oko Zdenog Dola u toku nekoliko dana dobro pretražen i pronađeno sve što se moglo pronaći, utvrđeno je da je uspjeh busije bio sljedeći: ubijeno je i zarobljeno dosta neprijateljskih vojnika, uništeno je 7 kamiona, zaplijenjeno oko 100.000 puščanih metaka, 34 sanduka haubičnih granata, 33 sanduka ručnih

bombi, 4 puškomitrajeza i oko 60 pušaka. Zaplijenjeno je više džakova raznih namirnica, ali to je razvučeno, pa se kao plijen, strože uzevši, ne može računati.

Od gerilaca pогинули су Simo Bijelić i Jovan Samardžija iz sela Janjila. Ranjeni su Nikola Kecman, Lazar Kecman i Svetko Švabić iz Bravskog Vaganca i Dušan Kecman i Marko Srđić od Drvara.

Tri-četiri dana po napadu na kamione u Zdenom Dolu, od Bravskog cestom počela je nastupati jedna jača neprijateljska jedinica. Imala je artiljeriju i bacače mina.

Po svom prolasku od Bravskog za Petrovac, neprijatelj se ulogorio u Zdenom Dolu, zaseoku Grubišići, pa je tako to pogodno mjesto za busiju postalo za nas nedostupno.

Pošto nismo imali obavezu da se vratimo na Oštrelj, počeli smo prikupljati ljude iz Bravskog Vaganca, Janjila i drugih sela. To smo najviše radili u dogovoru sa Savom Srđićem, Lazijom i Perom Došenom, koji su poznavali ljude i njihova raspoloženja. Sjećam se da smo tada i nešto docnije dali oružje većem broju ljudi. Tako smo od ljudi, koji su došli sa mnom iz Oštrelja, i ovih novonaružanih formirali gerilski odred u Bravskom Vaganu. Nazvali smo ga Odred Bravski Vaganac. Međutim, u narodu taj se naziv nije odomaćio. Zvali su ga Odred Milana Zorića. Ovaj posljednji naziv prihvatile je i Komanda na Oštrelj u i svoja naređenja, dopise i drugo, tome odredu slala je na tu adresu.

Ipak, nastojao sam da taj naziv ne ostane, pa sam predložio Komandi gerilskih odreda u Oštrelj u da se ovom odredu dade naziv: »Volga«. Komanda je prihvatala moj predlog i odred se počeo zvati »Volga«.

U odredu Bravski Vaganac ostali su oni gerilci koji su sa mnom došli iz Oštrelja i mještani mladići, koji su bili spremni da idu u borbu bilo gdje i na njih se u svim situacijama moglo računati. To su bili: Branko Stanković, Rade Solomun, Drago Ožegović, Drago Kuburić, Drago Grubišić, Marinko Banjac, Đuro Srđić, Mićo Kovačević, Stevo Kovačević i drugi. Od starijih ljudi sjećam se da su u Odredu stalno ostali Mile Stanjković, Mirko Kecman i Košta Kecman.

RADE KOVAČEVIĆ

POGINUO JE PRVI PUSKOMITRALJEZAC

Krajem avgusta 1941. godine u selu Bjelaj nalazio se vod dobro naoružanih Drvarčana, čiji je vodnik bio Dragi ja Đumić, živahan, oštar, veseo. Raspoložen kao i svi vojnici koji su tada bili smješteni po kućama, dobro odmoreni, siti i naspavam. Pjesmi, veselju i igri nije bilo kralja. Tu se nalazio i vod Bjelaj čana sa Dušanom Miljevićem, vodnikom i istaknutim i već prekaljenim borcima Dujicom Mirkovićem Nidžom Salapurom, Nikolom Kerkezom, Slavkom Vržinom, Simić Petrovićem, Radom Bojićem i mnogim drugima.

Dan-dva odmora i više se nije moglo čekati. Vojska nije željela mirovati, treba poduzimati akciju, tražiti kako su tada govorili kavge i megdana. Rukovodioci su se dogovorili i kasno uveče naredili pokret preka Simiša — Bjelajskog Vaganca, pa i u Hrastovaču. Livade još i ne pokoštene. Mnogi mladići raspoređeni u zasjedi duž ceste Petrovac—Bihać. Ptice veselo i nemirno skaču i cvrkuću, spajajući svoju pjesmu u orkestar raznih šumova i zvukova. Sve je tiho — mirno. Zora se od noći rastaje. Istočno crvenilo sunca povlači za sobom poljsku jutarnju maglicu. Sa rascvjetanih polja pticama se pridružuju pčele, leptiri i bumbari, a tamo dalje u Suva ju, Medenom Polju i drugim selima, jutarnju — spokojnu tišinu prekidaaju zvona i žagor mnogih stada. Mi smo, ima nas blizu 150 Drvarčana i Bjelajčana, zategli u najvećoj tišini duž ceste. Od jednog do drugog pronosi se naređenje da se ovdje tréba dobro maskirati, ozidati zaklone, nikud se ne

kretati i sve u talkvoj tišini da se muha može čuti. Očekujemo, kako su nas obavijestili, neka motorna vozila koja su krenula iz Bihaća. Oni iskusniji, stariji, toliko su radosni i veseli u očekivanju kolone da su se od radosti počeli da istrčavaju na cestu, kršili naređenje i tukli se nogama u zadnjicu govoreći: »Biće kavge, biće plijena, biće hrane za zbroj ovke«.

Kad se sunce pomaklo za nekoliko stepeni prema Osječenici a časovnici nisu mogli pokazivati više od 9 ujutro, dođe kurir. Đuro Bjelić-Cmi, na konju dobro oznojenom. Raiportira Doragiji i Miljeviću da se satnija ustaša kreće od Petrovca u pravcu Javorove kose, da su pošli ujutro rano iznad Kolunića i izašli duboko u šumu sa namjerom, najvjerovalnije da iz šume napadnu i zapale Medeno Polje i druga okolna sela, kao i zbjegove u Kupnici i Javorovoj Kosi. Naređeno nam je da što brže i hitnije trčimo za kurirom koji je, na konju, jahao u pravcu gdje bi ustaška vojska mogla u to vrijeme da stigne. Kako je već tada bila organizovana obavještajna i kurirska služba, bilo je zadržavajuće vidjeti kroz Vaganac, Medeno Polje i dalje kroz šumu ljude i žene koji su govorili: »Pratili smo ih. Sada su prošli tuda i tuda, trčite djeco, neka vas bog čuva«. Kuriri su bili organizovani na principu kurira — releja, tako nas Bjelić napusti u Vagancu, a prihvati drugi kurir i tako redom do susreta sa ustaškom satnijom.

Od Hrastovače prema Javorovoj Kosi trčali smo u dvije kolone. Jedna Drvarčana, a druga Bjelajčana. Trčali smo kako je ko mogao. Iako dosta opterećeni, uiporno i brzo smo se domogli strmih padina između Medenog Polja. Među nama su se nalazili momci: Dujica Mirković, koji je odnosio sve trke na seoskim svadbama i Rače Bujić — visok, krupan momak, što bi rekli od klade odvaljen. Bio je jak kao div, lijepo razvijen kao mlada jelka, crna kosa padala mu je po čelu. Zbog svoje visine izgledao je malo povijen u plećima. Služio je kraljevu gardu. Znao je, a to je obučio u kraljevoj gardi, rukovati mitraljezom i puškomitraljezom. Odmah u prvim danima ustanka dočepao se odnekud čehoslovačke zbroj ovke, kako su tada zvali puškomitraljez. Trčao je razmećući se svojim pu-

škorni trai jezom, kao da je igračka, s ciljem da onemogući ustaše u njihovim namjerama. Veselo, nesvakidašnje raspoložen, išao je na čelu kolone, pokatkad zastajkujući i sačekujući nas, da bi uzeo torbicu municije sa rezervnim okvirima i olakšao teret na maršu. Salapura Todor Đuro i ja bili smo mu pomoćnici na puškomitraljezu. Oba veoma mlađi za ovakve napore i teret kakav nam se nametnuo. Velikom brigom i pažnjom starijih drugova, međutim, smo mogli izdržati ovakve i još teže napore.

Po reagovanju starješina i kurir-vodiča dalo se napoliti da nismo daleko od neprijatelja i da predstoji veliki okršaj. Avgustovsko sunce popelo se u svoj zenit. Umorni i znojni, na granici snage, razvijamo se u strelce, čuje se komanda komandira vodova: vod Drvarčana desno i Bjelajčani pravo u strijelce. Sve je nijemo, niko ništa ne govori niti se što čuje izuzev puoketanja suhog granja i šumova lišća pod nogama. To su dobro čule i ustaše koje su se rasporedile i zauzele položaj. U visokoj jelovojoj šumi na devetom kilometru od Oštrelja prema Javorovojoj Kosi. Njihovi položaji dominirali su nad nama. Polako i oprezno, ali sigurno nastupali smo prema najvišem uzvisenjiju sjevernih padina Javorove Kose. Nismo ni slutili šta nas sve očekuje iza starovjekovnih jela najvišeg uzvišenja tog predjela. Naprijed, desno krilo brže. Zalomi uljevo, čulo se preko veze od borca do borca. Kad smo prišli samom vrhu odakle su visoke jele već nestalle čuo se vapijući, ali naredbodavni glas: »Brza paljba«. Očaravajući pjesmu slavuja, kosovica i ševaljuga, koju smo nekoliko časova prije slušali u Hrvatskoj Glavici, zamjenio nam je ogavni smrtonosni zvižduk puščanih zrna i parčad eksplodiranih ručnih granata. Poljaku, bisernu jutarnju rosu i maglu dopuni eksplozija i dim bombi pomiješan sa uveliko opalim lišćem. Zaglušujuće eksplozije i harmonično štektanje mitraljeza, pušk omi trai jeza i pušaka prolamalo se kroz jelovo granje. Odjekivalo padinama Oštrelja i Klekovače. Našli smo se u nepovoljnem položaju. Naše nastupanje rano je otkriveno, a bili smo dosta udaljeni od protivnika, koji je zaposjeo dominirajuće visove, zauzeo pogodniji položaj. Pored toga i brojčano i tehnički bio je jači i opremljeniji. Istovremeno sa prvom

eksplozijom bombi i rafalima pušaka i drugog naoružanja, sjedinile su se i komande: ura, juriš, nagari, desno krilo zalomi, hvataj žive i ko zna šta još ne. Najburnije i najzanimljivije u ovakovom košmaru pjesme i vriske. Bi-lo je mladića koji su oponašali »lokomotivu«. Polako smo savladavali stopu po stopu veoma strmih padina, da bi se domogli proplanka na kome su se uistaše ušančile, dajući veoma žestok otpor. Vrilo je kao u košnici. Dim se pretvorio u maglu i parao nisko nebo iznad samih jela. Neprekidne komande, naprijed, zalomi, pjesma, pucnji. Zavijanje sirene i juriš naprijed iz usta pojedinih bora-ca, ulivai su strah neprijatelju koji je bio sasvim daleko, a kamoli onima koji su se za nekih 3—4 sata borbe našli u poluokruženju. Osjetili smo da smo malo zaostali. Napadali smo pravo s čela, veći broj vojnika otisao je desno, lijevo, što se i pokazalo veoma korisnim i taktički ispravnim. Ustaše su nakon dužeg otpora braneći bukvu po bukvu, jelu po jelu, počeli i da odstupaju. Prazninu u tom metežu najprije je uočio Rače Bujić, naš puškomitraljezac. Skočio je iz svog dotadašnjeg zaklona. Nije nam ni trebao govoriti da idemo za njim. To smo već znali, u trku smo punili okvire municijom. On ih je brzo mijenjaо dejstvujući iz pokreta. Bio je na domaku proplanka sa kog su ustaše odstupale. Uspio je da ih protjera. Ali tek što se namjestio i postavio puškomitraljez na panj davno posjećene jele, da bi obezbijedio bolje gledanje već demoralisanog neprijatelja, zaostali ustaša pokorio ga je svojim mitraljezom. Rafal je bi'o iz blizine ubitačan. Rača nije uspio ni metak da opali sa zaostalog položaja, ali je uspio da kaže: »Uzmite mi zbrojovku«.

Bili smo kod njega, dugo smo uz zvižduk puščanih zrna, slušali posljednji kucaj velikog srca, koje nije izdržalo. Bio je pogoden jednim metkom, od desnog uha do lijevog ramena. Prestalo je da kuca jedno mlado plamenito srce. Nešto kasnije, prestala je i paklena borba. Tamo, već daleko od nas čulo se ono, ko zna po koji put ponovljeno, »nagari, hvataj žive«. Ubrzo smo se počeli prikupljati. Sunce je bilo na zamaku.

Naš drug Rače Rade - Bujić ostao je na vječnoj strazi na padinama Osječenice, drugujući sa visokim starim

jelama. Drvarčani i Bjelajčani nastavili su hvatati zarođljene ustaše i kupiti pljen. Nisu se mogli oduprijeti ni brojčano nadmoćniji, bolje naoružani i opremljeni, našim veoma hrabrim, hitrim i živahnim borcima.

U žestokoj bici na Javorovoj Kosi, tog puta, zarobljeno je dosta ratnog materijala, i opreme. Poginulo je preko 50 ustaša a više ih je zarobljeno. Na našoj strani pokošen je Rade Bujić. Medeno i Bjelajsko Polje, poslije tog ljeta 1941. godine ostali su nepokošeni. Kao što smo ih gledali jutros u Krastovači. Danas, kasnijim prolaskom kroz Medeno Polje, ostalo nam je da konstatujemo. Pokošeni su mnogi mladići, sinovi tih polja: Nikola Kerkez, Slavko Vržina, Nikola Plećaš, koji nisu izdržali sve bitke i mnogi drugi koji nisu izdržali ovaj okršaj, kao i Manjače, Neretve i Sutjeske.

NEK SE GLEDaju

U prvim danima ustanka neprijatelj je svaki dan napadao položaje Medenopoljskog odreda. Jednog dana osuta je jaka mitraljeska vatrica po položaju ustanika. Borci su se sklanjali za stijene i drveće da se zaštite, ali Petar Smiljanić nije stigao da se dobro skloni, nego se previо preko kamena i sakrio glavu, a zadnjica mu ostala nezaštićena. Kada su to vidjeli drugovi iz odreda, dobaciše mu u smijehu: »Sto ne sakriješ i stražnjicu, i u nju može udariti metak?!

Petar se pravdao drugovima: »Nije da se ja plašim poginuti, pa da zbog toga sklanjam glavu, već glavu sklanjam zato što mrzim neprijatelja i ne mogu ga očima gledati, a stražnjica i neprijatelj su jednaki, pa neka se i gledaju!«

IVICA BODNARUK

SJECANJE NA DANE USTANKA U DRVARU I
PETROVCU

Posljednjih dana juna 1941. godine u Sarajevu je postalo nesnosno. Ustaše su masovno hapsile. Na red su došli i ljudi sa predratnog spiska političkih krivaca. Među njih spadoh i ja, jer sam za učešće u demonstracijama »Branićemo Češku« 1938. »zariođio« 10 dana zatvora. Za hapšenje je saznala i moja majka od nekog pobožnog policijskog činovnika, koga je često sretala u crkvi, pa me je 26. juna u četiri sata ujutru ispratila na željezničku stanicu. Kad se vratila kući, zatekla je »Crnu maricu« i agente. No, njen je sin »otputovao u Zagreb na Studije«.

Putovao sam u Drvar. Po podne, u Jajcu, sretoh Nijaza Dizdarevića, poznanika sa đačkih štrajkova i demonstracija. Bježao je i on, ne reče, gdje će. Kasno u noć, preko Smetice stigoh u Drvar.

Drvar nisam slučajno izabrao. Tamo sam imao brata, koji je već bio drvarske zet. Tamo sam doživio izliv narodnog gnjeva 27. marta 1941. godine kada se na pucanj lovačke puške za nekoliko sati na mitingu našlo više ljudi nego što je drvarska opština imala stanovnika. U Drvaru sam posmatrao i tužni čin kapitulacije. Ipak, u opštem metežu, kada je za tren oka bio raznesen vojni magacin pun brašna, šećera i ulja, mnogima je bilo važnije da sakriju što više pušaka i municije. Bili su to oni koji nisu priznavali kapitulaciju.

I ja sam tamo imao svoje skrovište. Zajedno sa 14-godišnjom djevojčicom Vojnom Banjac — ona je sada gine-

kolog specijalista u Beogradu — zamotao sam u nauljenu krpu dva »vojno-državna« i nešto municdje i zaikopao iza njene kuće. Samo nekoliko dana iza toga u kuću su upali Nijemci da traže oružje. Pratio ih je glas, i mnogi su tome nasjeli, da oni imaju sprave koje kazuju ko krije oružje. Mala Vojna svojim još djetinjim očima pitala me da li da kaže gdJje su »naši« pištolji. Razumjela je moj pogled i — pištolji su ostali pod zemljom do 28. jula.

Imao sam ja u Drvaru i neke svoje poznanike koje sam želio ponovo sresti. U maju, u činovničkom domu, pokraj bilijarskog stola, upoznao sam jedinog mladog i kao slika lijepog čovjeka, kojega sam ranije sretao u Sarajevu. On mi je već nalkon nekoliko riječi kazao da će uisfcoro doći do ustanka. Zvao se Slavko Rodić. Kad sam se u junu vratio, njega u Drvaru nije bilo, ali nije bio ni daleko.

I Duško Šobot, službenik Celuloze bio mi je poznanik, istomišlenik i prijatelj. Dolazio sam mu ranije često u kancelariju. Sada, iako je bio vrlo konspirativan, osjetio sam da sa šumom nešto petlja, a kasnije sam se uvjerio da je bio i glavna veza. Nerado ,ali ipak je prihvatio moju pomoć da iznesemo dvije pisaće mašine iz Celuloze.

I Mane Rokvić je bio moj dobar poznanik. Onizak, nabijen, žestok u svađi, ulbrzo se i on našao u šumi.

Po podne 26. jula, nakon atentata na domobranskog maljora, u Drvaru je proglašeno opsadno stanje i pozvani su svi Hrvati da prime oružje. Brat i ja dobili smo po pušku i svaki po 150 metaka, ali sam predhodno obavijestio Duška Šobota da javi da će gerilce u Mandića kući na Uncu čekati dvije puške i 300 metaka. Ujutro u četiri sata naša kuća je među prvima bila zauzeta. Prvi borci, koji su došli iz pravca Kamenice, neobrijani i znojavi, nama nepoznati ali draži nego ikakva braća, izljubili su nas i zatražili vode. Za puške su već znali i nisu se iznenadili kad su ih vidjeli odmah kraj vrata.

S prozora kuće posmatrao sam najsudbonosnije trenutke Oko zauzimanja Drvara. Prvi nalet naših boraca zaustavljen je mitraljeskom vatrom iz sadašnje Sokolane i naročito sa tornja pravoslavne crkve. Međutim, oni su i

dalje jurišali. Podaleko se čuo njihov zvonak glas: »Padaju padobranci, dolazi ruska vojaka, ura, naprijed!« Takvi povici imali su efekta, jer ljudi su tada vjerovali da su Rusi tu negdje blizu.

Kada je sa crkvenog tornja skinut žandarmerijski nařednik sa svojim mitraljezom i kada su se domobrani iz Sokolane sa bogatam kolekcijom oružja predali, borba je bila praktično okončana. Za svakog osim za jednog veoma dobrog čovjeka, inženjera Hasana Krešu koji se zajedno sa ženom Ankom od pucnjave sklonio visoko na drveni toranj bjelionice Drvarske celuloze, gdje je bez hrane i vode proveo cijeli juiski dan.

Trebalо je da se borci, sada već dobro naoružani, hitno prebace na Bosanski Petrovac. Je li slavlje u Drvaru malо duže trajalo, jesu li otišli svi koji su pozvani, je li se zakasnilo sa akcijom na Petrovac, o tame su mišljenja podijeljena. Ipak, najbliže je istini da je efekat iznenadenja izostao i da se psihološka prednost polako istopila.

Do Drvara su stizale vijesti da je Petrovac opkoljen, da je zauzeta žandarmerijska stanica, da su naši prodrli do prvih kuća, ali Petrovac nije pao. Ipak vrijeme nije prolazilo uzalud. Oko Petrovca formirani su gerilski odredi, osnovan je Prvi ba'taljon slobode sa štabom na Oštrelju, nicali su novi odredi i vodovi.

Dušfco Sobot mi je savjetovao da i ja idem u neku jedinicu u okolinu Petrovca. Nepoznat sam, veli, Hrvat sam, pa tek u neposrednoj borbi mogu zadobiti povjerenje. Otišao sam do Ljube Babića, komandanta štaba gerilskih odreda za srez Bosansko Grahovo u Kamenicu da se javim. Nije mu išlo u glavu zašto ja, iako nisam služio vojsku, pored toliko drugih poslova u Drvaru, želim na front. Kad sam mu pomenuo zadobijanje povjerenja, pristao je.

Obučen u uniformu jednog domobranskog nadporučnika, zbog čega su mnogi mislili da sam se predao, sa beretkom na kojoj mi je snaha izvezla veliku petrokraku zvijezdu, stigao sam u Četvrti gerilski odred Medeno polje. Komandir je bio Mane Rokvić, zamjenik mu nenad-

mašni strijelac Dragija Milašinović, a komesar student Pero Morača.

U odredu sreo sam i stasitog Gojfca Grubora. Služio je najprije kraljevu gardu, a zatim bio u sarajevskoj policijskoj konjici, koja je rastjerivala i nemilosrdno tukla demonstrante. Poznavali smo se baš iz tih susreta i u prvo vrijeme bilo mu je neprijatno. »Da sam znao onda, što danas znam, reće mi jednom, nikad nikog ne bih udario, niti bih nosio onu uniformu«. A priznao je, što je u ostalom bila i istina, uniforma mu je jako lijepo stajala.

U goste je iz Suva je u odred dolazio divan čovjek i dobar borac Duro Pećanac, koga su zbog ogromne figure zvali Durekan. Poznavali smo se još iz Sarajeva, bio je šegrt u glavnoj Željezničkoj radioni, a zajedno sa Brankom Kunom — penzionisani pukovnik JNA — glavna udarna snaga u obraćunu sa Ljotićevdima.

Dragija se ponašao kao otac, sve nas je zvao djecom, učio nas vojnim vještinama u kojima je bio veliki majstor. Djelovao je smirenno, bio je sušta suprotnost eksplativnom i neodmjerenom komandiru Mani Rokviću. Pero je, opet posve mlad i neiskusan pomalo bukvalno shvatao potrebu konspirativnosti, prema svakom je bio rezervisan, znao je po tri puta dnevno održavati sastanke sa dvojicom, trojicom skojevaca i to uvijek negdje u šumi, tako da je to nekima smetalo, a neki su se počeli šaliti na račun tog njihovog sašaptavanja.

Mane je priča za sebe. Na njemu su se već zapažale krupne promjene. Bio je i dalje žestok i naprasit, ali više nije bilo one vedrine, veselosti, optimizma, sigurnosti. To je, mislio sam, posljedica neuspjele opsade Petrovca. Uskoro sam saznao da uzrok njegovoj mrzovolji nije samo to. Mane je bio jako ambiciozan i primitivan, anarhistički po prirodi, željan svakome da zapovijeda, nikoga da ne sluša. Više galamom nego djelima stekao je ime i autoritet hrabri čovjeka, što je bogato eksplatisao, ne pokazujući ni malo volje za saradnju i disciplinu, što je u prvim danim ustanka bio osnovni uslov za uspjeh.

U takvoj atmosferi u odred je stigao Lazo Tešanović. Dobro sam ga poznavao, bio je bratu mi vjenčani kum.

Prije rata bio je mlad učitelj. Imao je Čestitu ženu, a sam je bio bijeda od čovjeka. Drvar ga je znao po prljavim pričama iz njegova intimnog života, po isticanju njegove muškosti o kojoj je samo on znao. Prvi je kao potporučnik jugoslovenske vojske pobjegao iz rata, prvi je poslušao Pavelićev apel i prešao na katoličku vjeru. Prilikom oslobođenja Drvara nalazio se duboko u podrumu, poslije toga dobrih dvadesetak dana špekulisao šta će i gdje će, da bi sam selbe proizveo u čin kapetana, nabio epolete sa četiri zvjezdice i krenuo prema Petrovcu.

Zašto je baš došao u Medeno polje, je li već znao da je Mane Rokvić nečim nezadovoljan? Ali, ako je i slučajno došao tamo, ovaj vješti intrigant je odmah osjetio da će sa mrzvoljnim Manom moći nešto da napravi.

Potražio je najprije one nesrećnike, a njih je već bilo podosta, kojima su ustaše pobile sve živo, i s njima ili u njihovo ime lansirao parolu da sve »Turke« i »Šokce« treba pobiti. »Treba svetići Kosovo« ili »i dijete u majčinoj utrobi treba uništiti« — bile su njegove omiljene riječi. Istovremeno počeo je »obradjivati« i Manu Rokvića koga kao »legendarnog junaka« zapostavljaju, oma-lovažavaju, kome će na kraju i »kakvog Turčina« postaviti za komandanta.

Mane, koji je od ranije znao Lazu Tešanovića i nije ga nikada cijenio, nije u početku naisjedao, ali ga nije ni izbjegavao. A s pričom da sve i u utrobi treba pobiti, nailazio je Lazo na žestok otpor i omladine a i starijih domaćina u ovom kraju. No, dva događaja su mu uskoro pomogla da ostvari nešto od svojih namjera. Bio je to neuspjeli napad na Bravsko i jedno užasno krvoproljeće koje kao da je sam Lazo Tešanović režirao.

Petrovac se držao, a pomoć je stizala preko Bravska gdje je bila ukopana jedna domobranska jedinica. U akciju su pošli Kmjeušani, Vrtočani, vod iz Suvaje i svi borci iz Medenog polja. Svi osim Laze Tešanovića koji u akcijama nije nikada učestvovao, a kada se pojavio nefci od rukovodilaca sa Oštrelja, Lazo je kao u zemlju propadao. Ali ako se negdje, kao u Rulen-Vakufu, odigrao neki zločin, Lazo se uvijek kao slučajno našao u blizini.

Vog'ni rukovodilac napada na Bravsko bio je Mane Rokvić, a stvarno je operacijom rukovodio Zdravko Celar. Znalo se da su domobrani dobro utvrđeni, da su dobro naoružani, ali se računalo i da su to ipak samo domobrani i da će se oni, kad ih opkolimo, brzo predati.

Znajući da nisam vičan oružju i valjda da bi me sačuvao, Zdravko Celar me je odredio za vođu patrole koja će prema Petrovcu postaviti četiri nagazne mine i srušiti telefonske stubove. Posao smo brzo završili i stigli da samu borbu posmatramo iz bliza.

Domobrane nismo iznenadili mi, nego su oni iznenadili nas. Zapucali su prvi, a sudeći po svemu dobro su znali i za napad i za naše snage, pa su dovukli pojačanja. Na naše povike, u kojima se naročito isticao Đuro Pećanac - Durekan: »Drugovi, braćo, ne pucajte, predajte se!« — odgovarali su psovkama i još žešnom vatrom iz čega se dalo zaključiti da je među domobrane ubaćeno i podosta ustaša.

Izgubili smo 13 boraca, 13 divnih mladića koji su platali glavom svoje neiskustvo u povlačenju. Slučaj je htio da se radilo o jedincima. Na zbornom mjestu tražio se krivac. Kmjeušani i Vrtočani su bili skloni da za totalni neuspjeh okrive Manu Rokvića. Uzalud ga je branio Zdravko Celar, uzalud smo Durekan i ja svjedočili da su svi mladići izginuli prilikom nestručno izvedenog povlačenja obavljenog prije Maninog naređenja.

Nismo još ni stigli u Medeno polje, a Laza Tešanović je sve znao. Znao je i više nego što je bilo. Ovog puta žrtva mu nije mogla izmaći.

Ranjene sujete, povrijeđenih ambicija, pod svježim utiskom neuspjeha, Mane Rokvić nije mogao odoljeti »priateljskim« uvjeravanjima Laze Tešanovića. Taj nemirni duh i ta buntovna priroda koja nije mogla živjeti bez buke i galame uslijed primitivizma, odjednom se povukla u se. Počeo je da pije, iako to ranije nije nikada činio. Za rakiju mu se brinuo njegov zao duh Lazo Tešanović koji mu malo po malo postade jedino društvo. Na klanje nije još otvoreno podstrekavao, ali se više nije protivio zahtjevu da »treba poklati sve od reda«. Za njega put u izdaju bio je širom otvoren.

I jedan drugi slučaj — novi užasan zločin ustaša iz Petrovca — dobro je došao Lazi Tešanoviću.

Kad nismo išli u akciju, provodio sam dane u razgovoru sa ljudima. Činio sam to sam, a sjećam se i nekih mojih nastupa sa Ilijom Došenom po selima Medeno polje, Drinić i Kolunić. Po uputstvu Oštrelj skog štaba istupao sam svugdje kao Hrvat i sasvim prirodno, osnovna tema mi je bila bratstvo i jedinstvo. Istina, poenta je bila na jedinstvu radnika i seljaka, jer samo takva parola može u borbi protiv fašizma i kapitalizma okupiti sve narode Jugoslavije.

Jednom sam, bio je već septembar i počela je talijanska ofanziva od Knina, bio pozvan na miting na Oštrelj. Baraka je bila prepuna, a dim duvana zamotanog u novine štipao je za oči. Govorili su Milutin Morača i Ilija Materie. I meni su dali riječ. Pozdravio sam skup kao Hrvat i nakon nekoliko riječi o potrebi jedinstva izazvao sam pravu buru smijeha primjedbom da će borci pozdraviti dalje bacanje talijanskih lteaka (kojima se poziva srpski narod na predaju i saradnju), jer im je za pušenje ovaj papir bolji od novinske hartije.

S ljudima sam najviše razgovarao samonicijativno. Činio sam to i iz uvjerenja, a i iz potrebe, jer sam na taj način, što je svakog dana bivalo sve očiglednije, branio i sopstveni život.

Razumije se, takva djelatnost se nikako nije sviđala Lazi Tešanoviću. Bratstvo i poziv na klanje nisu išli zajedno. Njega nije ništa smetalo što smo mi bili kumovi — a to je u ovom kraju visok stepen srodstva — ja sam za njega jednostavno bio »Sokac«, a takve je, po njegovom, trebalo uklanjati. Smetao mu je sigurno još više komesar odreda Pero Morača koji se sa svojim skojevcima takođe suprotstavljaо Lazinoj bratoubilačkoj raboti. Ipak, borba je dugo bila ravnopravna, iako je u ovom odredu, pored ovakvog Mane Rokvića vrijeme radilo za Lazu Tešanovića.

U ovom dijelu Krajine tih dana izostajali su spektakularni vojni rezultati. Petrovac se držao, Glamoč — olačko oslobođen, još lakše napušten — postao je ustaška

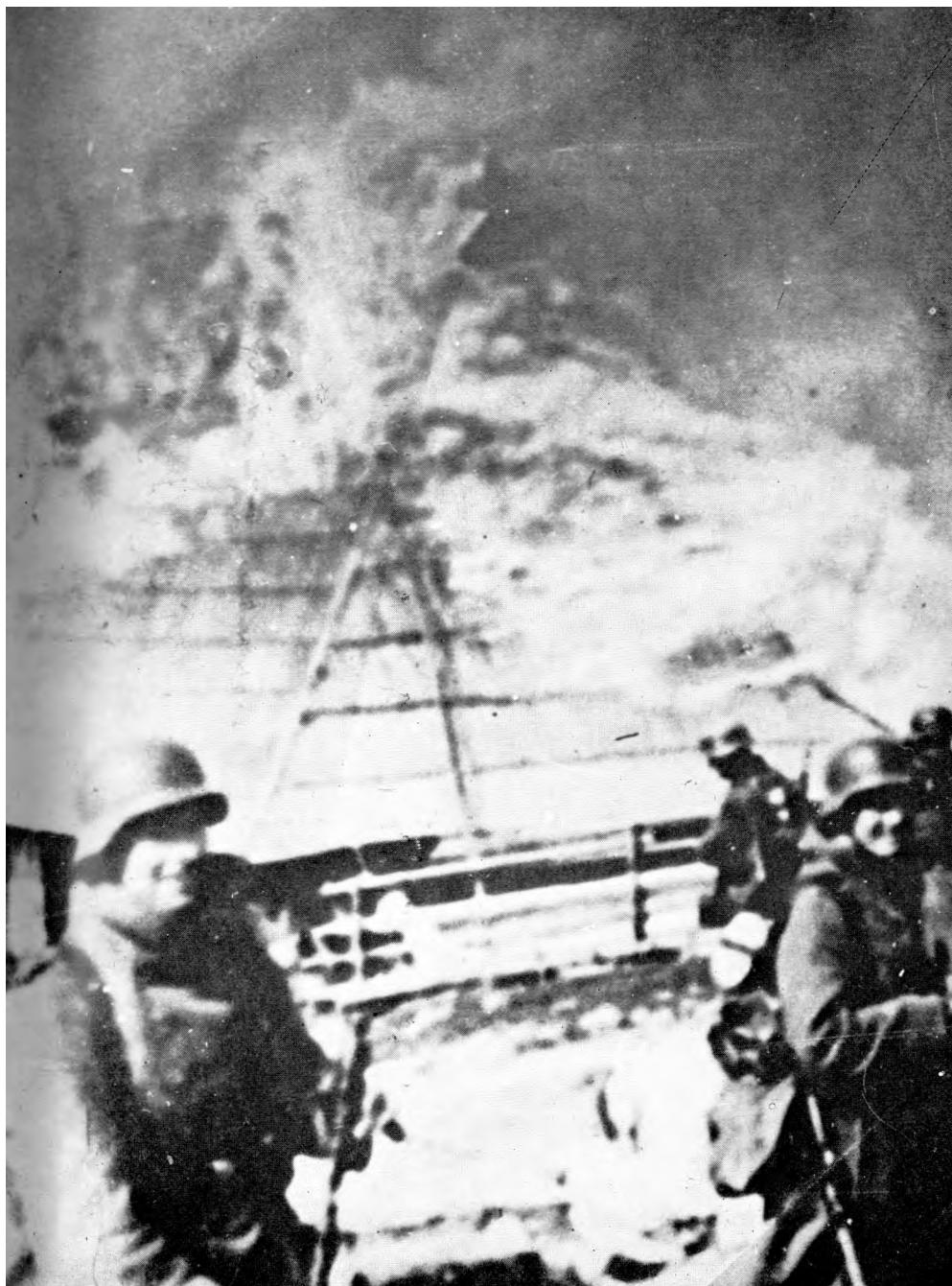
tvrđava. Od Knina Talijani su vršili neprestani pritisak, a u naše redove stizalo je sve više četničkih ideologa koji su otvoreno pozivali na predaju, na savezništvo sa Talijanima, a protiv Hrvata. I ustaše su nastavile sa zločinima, pa je i u redovima boraca bilo sve više onih koji su imali i ličnih motiva za krvnu osvetu.

U takvoj situaciji jednog jutra vodio sam razgovor sa borcima u Medenom polju. Potpomognut od omladine i nekih starijih seljaka već sam bio na putu da protiv Laze Tešanovića izvojujem još jednu pobjedu, kad se iz pravca Kadinjače začuše mitraljezi i puške. Zgrabismo oružje i pojurismo u tom pravcu. Stigli smo kasno. U zapaljenoj kući trojice braće Sepa našli smo još topla tjelesa sedmoro nejake djece. A ustaše su već bile daleko.

Prizor je bio grozan. Nisam siguran da u tom trenutku ne bih i ja pristao i na klanje i na svaku vrstu osvete. Iz letargije me trže glas jednog borca koji je napola uperio pušku prema meni: »Je li i sada važi ono twoje, da ne treba Mati sve od reda!«

Nisam znao ništa odgovoriti. A u četvrtom gerilskom odredu Medeno polje, čiji je komandir bio Mane Rokvić, Lazo Tešanović je odnio još jednu pobjedu.

Ubrzo iza toga Mane je konačno pokazao svoje izdajničko lice. Posljednji »herojski« podvig ovog izvikanog junaka sastojao se u tome što je pokupio svu pšenicu, koju je narod Medenog polja za svoju vojsku sakupio, natovario je na konje i potjerao kući u Drvar. Sutradan su u Drvar upali Talijani i Mane Rokvić se pridružio svojim pravim gospodarima.

Fašistički vojnici pale Vrtoče

DUŠAN BALABAN

VRTOČE U PRVIM DANIMA USTANKA

Dvije hiljade stanovnika Vrtoča, koliko ih je uoči II svjetskog rata, imalo ovo selo, dočekalo je 1941. godinu. Kao i ostala krajiška sela očekivalo je ono što je moralo da dođe. Rat je bio na pragu, a socijalne prilike iz dana u dan sve gore.

Za razliku od klasičnog bosanskog sela sa rasturenim kućama na velikom geografskom prostoru, Vrtoče je koncentrisano na četiri druma koji ovo naselje sjeku u vidu slova X. Teritorija koju pokriva selo ne prelazi u prečniku više od 4 kilometra, relativno je to ravan i sa svih strana za saobraćaj pristupačan teren, podijeljeno na osam zaselaka.

Zahvaljujući svojim geograf sko-saobraćajnim urednostima Vrtoče je od razmjene dobara između dijela Like i Dalmacije s jedne i Podgrmeča i Banije s druge strane izvlačilo velike materijalne koristi. Preko Vrtoča iz pravca Bosanske Krupe za Kulen-Vakuf i obrnuto kretale su se kolone zaprežnih kola natovarenih raznom robom. U tim karavanima učestvovalo je dvadesetak vrtočkih porodica sa svojim zapregama, koje su prevoz prihvatile kao dopunski vid zanimanja. Kirijaši (tako su se nazivali ti prevoznici) bi konačili u Vrtoču, smještali svoja natovarena kola u za to specijalno izgrađenim kolarama, a oni bi spavalii u kafanama koje su gotovo ličile na nekadašnje hanove.

Iz Banije i Podgrmeča prevožen je za Liku i Dalmaciju kukuruz i industrijska roba sa krupSke željezničke

stanice, dok je iz Dalmacije u suprotnom pravcu voženo vino, rakija grozdovača, ulje, bakač, smokva i drugi proizvodi. Promet preko Vrtoča u pravcu Bosanski Petrovac — Bihać bio je manje intenzivan. U takvim saobraćajnim okolnostima stanovnici Vrtoča su povoljno mogli da plasiraju svoje proizvode, uglavnom stočarske i da nabave proizvode koji su im nedostajali. Na pijaci Rakovice, pa čak i Karlovca (na području Korduna), gonjeni su u jesen utovljeni volovi za prodaju, a isto tako i na ličku pijacu u Lapac, dok je sitna stoka prodavana u Petrovcu i Kulen-Vakufu. Pšenica, kukuruz i svinje za priplod kupovani su u Dvoru na Uni i Podgrmeču, a konji u Hrvatskoj Koštajnici. Kroz ovakve vidove razmjene razvijao se i šverc, naročito alkoholnim pićima, koja su lagerovana u privatnim kućama i bez dozvole prodavana.

Ekonomski teškoće koje su Vrtočane kao težake godinama pritiskivale, ostavile su dubok ožiljak u njihovoј svijesti. Porezi su davani u vidu raznih nameta.

Katastarski ured u Bihaću vodio je oko 80% obradive zemlje u Vrtoču pod II klasom, a ona se jedva mogla svrstati negdje u petu. Neplodna zemlja nije mogla obezbijediti ni trećinu potreba za ishranu stanovništva, a kamoli višak, čijom bi se prodajom obezbijedio novac za porez. Ovu nevolju vrtočkih zemljoradnika obilato su i vješto koristili seoski trgovci, među njima posebno Petar Divjak. On bi u jesen kupovao od seljaka ječam, zob ili kukuruz po cijeni od pola dinara po kilogramu, da bi to isto žito, tim istim ljudima prodavao u proljeće po cijeni od jednog dinara po kilogramu. U sušnim godinama ovi ljudi morali su za porez da prodavaju seoskim zelenišima čak i žito koje su ostavili za sjeme. Ako bi seoski trgovci kojih je između dva rata u Vrtoču bilo šest, posudili u jesen zemljoradnicima novac za izmirenje poreskih obaveza, onda bi ovi za pozajmljenih sto dinara na proljeće vraćali sto pedeset.

Stočarstvo je u selu bilo gotovo glavno zanimanje, ali se stoka, pogotovo u jesen, nije mogla prodati jer se u gradovima malo trošilo mesnih proizvoda. Jedino se u proljeće mogla unovčiti ovca s jagnjetom, pa je tada bilo najlakše doći do dinara. Trgovci stokom, kojih je u selu

bilo nekoliko radili su kao posrednici između dalmatinskih nakupaca i proizvođača i uzimali za to svoj procenat.

Stisnuti dvostrukom presom eksploracije — između seoskih zelenaša s jedne, poreskih i sudskih izvršitelja s druge strane, a u stanju totalne neimaštine, vrtočki seljak je tražio izlaz u odlasku na radeve van zavičaja, u Francusku, Beograd i druga mjesta.

U Beogradu bi se našlo svakog ljeta oko 200 ljudi, od kojih je oko 40 bilo u stalnom radnom odnosu, a ostali kao sezonski radnici, koji su od početka marta do kraja oktobra uglavnom radili na građevinskoj djelatnosti.

U Francuskoj se stalno nalazilo oko 40 ljudi, jedni su odlazili, a drugi dolazili. Tako je to neprekidno trajalo.

Uoči II svjetskog rata selo je imalo 220 domaćinstava. Izuzev 11 hrvatskih, sve ostale porodice su pripadale srpskoj nacionalnosti. Iako malobrojni, porodice hrvatske pripadnosti nisu doživljavale nikakve neprijateljstva s druge strane. To su bili primjerni odnosi zajedničkog života, odnosi kakvi su se rijetko mogli naći. No i pored toga, te malobrojne porodice bile su pod jakim uticajem ilegalne Frankovačke (ustaške) organizacije. Aprilski dani 1941. godine pokazali su da je hrvatski živalj u selu očekivao prevrat i da se za njega unaprijed pripremao, te da je začetnik te ilegalne djelatnosti bio vrtočki trgovac Josip Matijević.

Kritičnog aprilskog dana, kada su se njemačke motorizovane kolone kretale iz pravca Bihaća prema Vrtoču, ljudi u selu još uvjek nisu vjerovali da će za koji časak postati obično obespravljen roblje. Posmatrajući jedan bataljon bivše Jugoslovenske vojske, koji se tu slučajno zatekao, pred očima seljana Vrtoče javljale su se zle slutnje, a kada su Nijemci, prilazeći Vrtoču primijetili tu vojnu jedinicu, ispalili nekoliko granata i razbili tu jedinicu, samo su poneki prisebniji muškarci uspjeli da sklone po koju pušku, koju ručnu bombu i nešto municije.

Ulazeći u središte sela, u kome se nalazilo nekoliko gospodina i par trgovina, Nijemci su opkolili te kuće, među kojima i žandarmerijsku stanicu. Znajući valjda da im se tu priprema dobrodošlica, jedan njemački oficir, pošto se kolona zaustavila, izišao je iz bornih kola, a u istom

momentu iz gostione Josipa Matijevića istrčala je grupa ljudi sa hrvatskim trobojnicama, mašući maramicama uz poklike: »Hajl Hitler«. Na čelu te grupe bio je sam Josip Matijević, držeći desnu ruku iznad glave u znak fašističkog pozdrava. Tek što se na par koraka približio njemačkom oficiru u namjeri da ga pozdravi, u bedro desne noge zario mu se puščani metak ispaljen sa prozora žandarmerijske stanice. Josip je pao, njemački oficir ostao je za trenutak zbumjen dok su njegovi vojnici upali u stanicu zgradu i iz nje izvukli komandira žandarmerijske stanice Dušana Sikinića. Josipov sin Mirko potegao je pušku u namjeri da osveti oca, ali su ga Nijemci u tom energično spriječili.

Na pitanje kako je smio da puca na njemačku vojsku Sikinić je odgovorio:

»Nisam pucao na vas, nego na izdajnika Matijevića«.

Nijemcima kao da je konvenirao ovakav stav narednika Sikinića, shvatajući da pred sobom imaju protivnika vrijednog pažnje, pošteli su mu život i poslali ga u zatvorenje, odakle se vratio poslije rata, (sada živi u Mr'tonjić Gradu).

Matijević se vratio iz Zagreba sa amputiranom nogom polovinom juna iste godine i odmah po povratku izvršio pokolj u selu.

Nakon dolaska njemačke vojske iz Vrtoča, već sutradan oni koji su razdragano mahali Nijemcima našli su se pod oružjem. To su bili domaći ljudi iz porodice Marićića i Bužonja. U samom početku nisu bili organizovani. Spavali su kod svojih kuća ili po gostionama.

Žandarmi srpske narodnosti otpušteni su iz službe da bi na njihova mjesta došli drugi Hrvati ili Muslimani. Dobili su naziv oružnici, a za komandira stanice postavljen je tadašnji zamjenik Ahmet Idrizi. On je po narodnosti bio Albanac (Šiptar) a do tada je važio kao čovjek koji se nije ljudima u selu zamjerao.

Ubrzo dolazi do formiranja ustaškog tabora u selu koji je o'upio oko dvadesetak naoružanih ustaša. Tabor-ski ured smješten je bio u dio zgrade gdje se nalazila gostiona Milkana Surla.

Josip Matijevie bio je u bolnici u Zagrebu pa su se ostale ustaše u prvi mah osjećale obezglavljeni i nesigurno, ne znajući što i kako dalje.

Za tabornika je postavljen Nikola Bužonja, zemljoradnik iz Vrtoča koji se uveliko bavio politikom, ali se nije javno isticao kao nacionalista. Vrijeme je u početku teklo dosta mirno, ljudi u selu, zauzeti poljskim poslovima, kao da su se počeli saživljavati sa novim režimom. Bezmalo svi radnici iz Beograda i drugih mjesta došli su kući a oni iz Francuske odmah po okupaciji te zemlje. I nekoliko državnih službenika žandarma i graničara takođe se našlo u selu. Gotovo niko od Vrtočana nije otišao u zarobljeništvo. Dakle, selo krcato ljudskom masom koju je proleterski život naučio svemu i svačemu.

U normalnim prilikama, u to vrijeme iz Beograda i Francuske stizale bi novčane uputnice sa kojih bi se dizao novac za kupovinu žita koga je u proljeće skoro svakoj porodici nedostajalo za ishranu. Monopol za odvoz kukuruza te godine u selo dobio je od ustaških vlasti Josip Tomićić (Matešić) iz Prkosa, koga su svi nazivali »Bleso«. Ta glomazna ljudina krila je u sebi ne samo opšte poznatog švercera nego i sadistu sa posebnim smislim za ironiju. Dovezao bi žito, izložio ga ali ga ne bi prodavao izazivajući gladne ljude riječima: »Kad vi Srbi pasući travu sravnite nos sa čelom i bradom onda ćete dobiti kukuruz za paru«.

Zandarmerijska stanica i ustaški tabor su bili dva ureda pod formom seoske vlasti kao istureni oreani Nezavisne države Hrvatske. Pozivi i druge činovničke peripetije stizali su iz Bihaća u Vrtoče, od ustaškog logora i kotarskog predstojništva. Ustaška posada preko svojih patrola stalno nešto traži i ispituje, ali se sve uglavnom svodi na sporednije stvari. Jedino što su patrole zahtijevale, a što bi se moglo nazvati nasiljem, jeste zahtjev da se u tabor donese jagnje, suhi sir ili rakiia.

U selo dolazi najčitaniji list u Nezavisnoj državi Hrvatskoj — »Hrvatski narod« koji je donosio informacije o nasrtaju hitlerovaca na La Manš, proričući Engleskoj zlu sudbinu. Ljudi su strahovali ali uporno govorili: »Ni-

kada Hitler neće preplivati lokvu. Engleskoj je da plovi po moru a Njemačkoj da gazi blato i prašinu«.

Ustaše su znale da u selu ima veliki broj opisnenih ljudi, naročito mladih. Stoga su dobijenu štampu proturali u zaseoke vjerujući da će njihova propaganda postići željeni cilj, demoralizaciju i gubljenje vjere u svaku nadu. Oni su zaboravljali kakvu je ulogu odigrala Osnovna škola u selu na njegovanju borbenih tradicija naših naroda, stvarajući na taj način ratnički duh omladine i nepokolebljivu mržnju protiv tuđinske tiranije.

Osnovna škola u Vrtoču počela je radom 1912. godine. Od 1918. godine od dana oslobođenja pa do II svjetskog rata, u njoj su gotovo neprekidno radila tri učitelja. Ona je bila koliko prosvjetna, toliko i institucija patriotskog vaspitanja usmjerenog ka spoznaji da su svi naši narodi jednog te istog porijekla. »Brankovo kolo«, »Alija, Alija«, »Ostajte ovdje« i druge pjesme koje zbližavaju naše narode morale su se učiti napamet, a potom tumačiti. Učiteljice — sestre Sofija i Ankica Matković, sestre Nedeljka i Nevenka Popović te žustra i energična učiteljica Mileva Puhalo radile su neumorno na pedagoško-patriotskom vaspitanju djece i na tome bi im mogli pozavidjeti mnogi prosvjetni radnici današnjeg vremena.

Škola je insistirala na kupovini knjiga, takozvanih pjesmarica, koje su sadržavale spjevove iz srpskohrvatske epike, obuhvatajući cikluse predkosovskih, hajdučkih i uskočkih narodnih pjesama. Dok bi djevojke u zimsko doba na seoskim prelima plele i prele, momci bi čitali te pjesme — divili se junacima naše prošlosti, divili se načinu na koji je Miloš Vojinović nadmudrio Latine, varalice u ujakovim svatovima, metodu po kojem je uskočki vođa Tadija Senjanin provjeravao borbeni duh svojih ratnika, rješenost kosovskih junaka da udare jedan na tri, osuđivali neslogu Mmjavčevića, između Brankovića i drugih. Gotovo sva muška omladina Vrtoča prošla je kroz Osnovnu školu između dva rata, gotovo da je bilo sramota ostati neopismenjen.

Ženska djeca učestvovala su u školi sa 10—15 odsto. Škola se bavila i organizovanjem sokolskih sportskih vje-

žbi u kojima je učestvovao dio omladine Vrtoča i sela Teočaka, čija su djeca školovana u Vrtoču.

Napad Njemačke na Sovjetski Savez objavljen je prvo jednim, a zatim sa više pucnjeva. Veselje među ustašama, a ujedno veselje i među srpskim življem. Rijetko je jedan takav događaj izazvao obostranu radost dvaju suprotnih tabora. Ustaše su bili više nego sigurni da će Hitler brzo pregaziti Rusiju, a ljudi u selu (Srbii) držali su se istorijskog događaja propasti francuske vojske i Napoleona u Rusiji, nadajući se gotovo sigurno da će Hitlera i njegove armade snaći ista sudbina. To su tvrdili s takvim uvjerenjem da ih ne bi u tome pokolebala ni najbezazlenija situacija.

U listu »Hrvatski narod« prepunom napisa o napredovanju njemačke vojske na Istočnom frontu počinje se prijetiti Srbima. U gornjem desnom ugлу na prvoj strani obično je stajalo: »Bježite psine preko Drine«. Ove parole zabrinjavale su mještane. Tih dana list donosi i nekakve neobjašnjive napisne o Nevesinju, o četnicima iz čega se moglo nazrijeti da se tamo nešto dogodilo, kao neka buna. Uz te napisne slike Karađorđeva i slike grupe četnika. Između Karađorda, koga se naziva vođom i četnika vodi se u stihovima dijalog u smislu žalopojke za izgubljenim carstvom i o nekim propalim pokušajima da ono vaskrsne. Sve je to bilo sračunato kako bi se demoralisao protivnik.

Pod političko-psihološkom depresijom ustaškog režima proradila je zdrava logika čovjeka. Napisi o četnicima i propalom carstvu shvaćeni su kao provokacija sračunata na to da će neko nešto čamuti i dati povoda za realizaciju ustaških prijetnji. No ubrzo se uvjerilo da prošlost i četništvo ne interesuje vrtočke radnike i seljake, već da su njihove misli usmjerene u budućnost u prvu zemlju socijalizma SSSR.

Lazo Radošević, student teoloških nauka obilazio je ljude po selu razgovarao s njima još prije 22. juna 1941. godine nedvosmisleno tvrdio da će doći do oružanog sukoba između Niemačke i SSSR-a i da će Crvena armija izaći kao pobjednik u tom sukobu. A kad je do toga došlo. Lazo je nastojao da raspaliene ratničke strasti kod stanovništva, izazvane tim junskim događajima svede na ra-

zumnu mjeru reagovanja, upozoravajući da se pred ustašama ne smiju pokazivati znaci oduševljenja. Filip Pilipović, Božo Galin, Sava Bjelić i drugi koji su se kao radnici vratili iz Francuske te neki iz Beograda, poznavali su društvene prilike u SSSR-u i sa vilikim oduševljenjem, u toj mučnoj situaciji, uvjerali sagovornike da će ruski tenkovi ubrzo grmiti jugoslovenskim drumovima i donijeti slobodu i pravdu radnicima i seljacima.

Kralj i vlada kao da nisu nikada ni postojali. Ako bi ih ko i pomenuo, onda je to činio sa ogorčenjem i kletvom zbog vlastitog stradanja i mučne neizvjesnosti.

Ustaše znaju skoro svakog pojedinca. Po selu se više ne kreću patrole od po dva, kao što je to bilo prije 22. juna već njih po pet, i to sa bajonetama na puškama koje su se na vrelom ljetnom suncu presijavale unoseći do tada nezapamćen strah među mještane. Skoro cijeli juli u ustaškom taboru peku se jagnjad, pijanči se i prave šenluci. Polovinom jula dolazi iz Zagreba Josip Matijević sa amputiranim nogom. Pojačava se veselje zbog njegovog dolaska, ali se nakon nekoliko dana naglo smanjuje i pretvara u tišinu, koja je dala naslutiti tragediju. Odlazak iz sela bilo kud bio je zabranjen, pa prema tome i odlazak u selo. Svako kretanje od jedne do druge kuće izazivalo je podozrenje.

Božo Surla, sedamnaestogodišnji mladić iz Vrtoča otišao je 20. jula radi meljave žita u Kulen Vakuf. To je učinio protiv volje njegovih roditelja. Pošto se nije povratio kući, dva dana nakon njegovog odlaska brat mu Rade pokušava da sazna šta se s njim zabilo. Krećući se oprezno u okolini Kulen Vakufa, Rade je u šumi sreo jednog Vakufca, Muslimana, koji mu je rekao da je Božo sigurno ubijen, da u gradu vakufske i boričevačke ustaše vrše masovno likvidaciju Srba po Lici i po selima oko Vakufa na bosanskoj strani, te da naoružavaju i oblače u ustaše sve muškarce od šesnaest do šezdeset godina, a pri tome svakog pojedinca umjesto zakletve guraju u zločin. Na čelu vakufskih i boričevačkih ustaša nalazio se Mirko Matijević, sin Josipa iz Vrtoča, kome je otac, na nekoliko godina pred rat otvorio trgovinu na Buku, na samoj periferiji Kulen Vakufa. Još više od ove, cijelo selo

potresla je vijest o tome da su krnjeuške ustaše bacili u Risovačku pećinu trgovca Milkana Jokića iz Krnjeuše. I vijest da u tu pećinu drvarske ustaše trpaju Drvarčane, koje otuda dovoze kamionima, a da to isto čine i petrovačke ustaše, takođe je potresla sve u Vrtoču.

Iako još ništa drastično ne poduzimaju, vrtočke ustaše ne ostaju ravnodušne na ove vijesti o postupcima njihovih kolega. Cim se spusti mrak, oni se povlače u svoj službeni stan. Ni ranije nisu noću patrolirali, ali je sada očito da je i njih zahvatio nekakav strah. Mještani su to znali, i u svakom zaseoku okupljali su se u sumrak muškarci.

U zaseoku Glavica, kome sam i ja pripadao, sastanak je bio na čairima, blizu kuće Jove Jeličića. Otpočinju diskusije, pretresaju se novosti o zločinima o kojima se tih dana čulo. Strah za vlastiti život kod svakog pojedinca pretvara se u gnjev zbog ustaških postupaka. Ljudi koji su do juče u ustašama gledali naoružane besposličare, razuzdanu soldatesku, ucjenjivače u cilju iznuđivanja materijalnih dobara, sada u njima vide zločince, ubice koji to, tako reći, preko noći postadoše. Neobaviješteni ljudi misle da se radi o vjerskoj netrpeljivosti i o nekim neizmirenim računima između pojedinaca a nisu ni sanjali da je to frankovačka globalna strategija o totalnom istrebljenju Srba i Zidova na teritoriji Like, Banje, Korduna, Hercegovine i Zapadnog dijela Bosanske Krajine.

Mješavina gnjeva i straha pretvara se u neku vrstu nestrpljive agresivnosti, pa se predlaže da se ustaše preduhitre i da ih se na trik razoruža. Đurađ Jeličić, Lazo Radunović, Vojin Radulović i još neki tvrde da ih nas šezdeset, koliko se tu nalazilo napadne i otme puške, da odemo sutradan u ustaški ured i da, kobajagi, molimo da nas puste da idemo u Srbiju ili Crnu Goru. Ustaša je dvadeset pa kad se rasporedimo tri oko jednoga, otmemo puške, onda je kvit. A šta ćemo onda raditi s njima — pitali su jedni. Povezati ih, otjerati u šumu i držati kao zalogu dok ne stignu Rusi, govorili su drugi.

Tada počinju i razgovori o napredovanju Rusa. Jedni tvrde da su čuvi kako je Crvena armija došla do Vinkovaca, drugi da je ona u Slavonskom Brodu, a treći da

je zaposjela Bosanski Novi. Sve je to bila pusta mašta onih koji su ova mjesta, kao velike željezničke stanice upoznali putujući na rad u Beograd i vraćajući se iz njega. Pod zebnjom onoga što su osjećali da se primiče, i žudnjom za slobodom, razvila se ta spasonosna mašta o približavanju armije iz daleke zemlje.

Blažo Vidnjević, Milan Petrović i Stevo Radanović uporno insistiraju da se ustaše moraju razoružati pa kar neko od nas i poginuo.

Kako ćemo dočekati Ruse skrštenih ruku, kaže Vidnjević — to bi bilo sramota za nas da oni dolaze iz tolike daljine da brane našu zemlju a da se mi kao zečevi krijemo po grmlju. Razboritiji ljudi, kao što su Pajo Sovilj i Ilija Borovnica stišavaju ovu nervozu, skrećući pažnju na to da se u selu, pored ustaškog tabora nalazi žandarmijska stanica. Tako se završava taj razgovor da bi se sutradan, na istom mjestu u isto vrijeme, nastavio sa istom ili sličnom temom.

Sljedećeg dana sve to saopštavam Lazi Radoševiću i Pilipu Pilipoviću. Lazo, iznenaden viješću o tome da se nešto protiv ustaša poduzme, nazva to »opasnom glupošću« rekavši da se tako nešto ne smije dozvoliti, da treba ići po selu opominjati ljude da se sklanjaju sa vidika ustašama, a da nipošto ne pokušavaju poduzeti bilo kakvu avanturu.

Već sutradan ustanovilo se da ideja o primjeni sile protiv ustaša ne vlada samo u jednom zaseoku, već svuda u čitavom selu. Selo leži na četiri ceste sa kojih se može sigurno gađati prozor gotovo svake kuće. Ako bi se napravio kakav izazov stanovništvo se ne mi moglo spasiti. Upuštanje u avanturu značilo bi dati povoda za totalni masakr stanovništva, a ustaše u susjednim mjestima ubiju mirne i nevine ljude.

Svaka vijest, a pogotovu ako je ona senzacionalna, prostruji kroz selo za jedan jedini sat. Napetost je dostigla kulminaciju. Svakome je jasno da pokolj neće mimoći Vrtoče. Zabunu stvara vračara Anica Drobac, žena umrlog kovača Stevana Drobca, koja ide od jedne do druge kuće, proričući svakom ružičastu sudbinu, tvrdeći da će Neza-

visna država Hrvatska i poglavnik obezbij editi svakom podaniku mir i sigurnost. Neki misle da je ona špijunka.

U tom kotlu straha, mržnje, nevjericе i neizvjesnosti, ona nastoji da otpri oštricu opreznosti, bar kod onih naivnih stanovnika govoreći: »Vi niste Srbi iz Srbije, vi niste zadrti Ličani, vi se nemate šta bojati«.

Ali, Vrtočani su znali da svoje porijeklo vuku iz Like i da je njihova sudbina uvijek bila vezana za sudbinu te napaćene Like iz koje već stižu glasovi o pokolju oko Boričevca, Lapca i drugih mjesta.

U drugoj polovini XIX vijeka u doba, slabljenja turske imperije, iz Like i Kninske krajine u Vrtoče su se počele doseljavati porodice hrvatske i srpske narodnosti. Od begova su ti doseljenica kupovali zemlju, gradili kuće i tu se stalno nastanjivali. Zatečeno stanovništvo u selu ove došljake nazivali su »Rajkanima«, što potiče od riječi raja. Oni su opet njih nazivali »kaurima«.

U početku je vladao antagonizam između ova dva mentaliteta. Za dugo se nisu ženili jedni od drugih. Starosjedioci su prebacivah svojim gostima da su u Bosnu došli zbog toga što se u Lici nisu mogli prehranjivati. Oni su njima uzvraćali ponom na svoj patriotizam, ističući kako su njihovi preci — sklonivši se ispred turskog zuluma u Liku i Dalmaciju, upadah otuda u četama preko Une u Grmeč i druge planine sve do rijeke Sane, tukli turske granične posade s leđa, koje su bile stacionirane u Bihaću, Glamoču, Kulen Vakufu, Bosanskoj Krupi i Cazinu — i da nikada nisu postali pokorna raja. Tako su »kauri« svojom borbenom tradicijom postajali superiorniji, nametali način odjevanja i način života uopšte svojim domaćinima, potiskivali mnoge starobosanske običaje i uvodili ličke.

Osvanuo je 26. juli 1941. godine, dan relativno lijep vrijeme tiho. Jedan mladi oružnik donese mi pismeni poziv. Komandir žandarmerijske stanice u Vrtoču traži da se javim u stanicu u deset časova radi saopštavanja. Kao da mi se sledila krv u žilama. On ode a ja ostadoh da razmišljam — javiti se ili ne — ako se javim zna se šta me čeka, a ako to ne učinim i udaljim se od kuće, stradaće porodica.

Odjednom riješim da idem i kao da dobih sam od sebe tvrdo obećanje da mi se neće ništa dogoditi, kao da ja ne smijem dozvoliti da mi se nešto desi. Dobio sam pouzdanje da će se izvući ma u kakvu klopku pao.

Došao sam u stanicu i javio se komandiru. Tamo sam zatekao četiri mladića koji su došli na isti poziv. Komandir stanice saopštava nam da kao državni službenici bivše Jugoslavije, po sporazumu između Vlade NDH i Srpske vlade možemo ići u Srbiju i stupiti tamo u državnu službu žandarmerije, graničnu službu ili službu finansijske kontrole. Odbismo jednoglasno ponudu, iako se, naravno, u toj situaciji o tome nismo mogli dogovorati.

Narednik kao da se iznenadio ovom energičnom stavu. Uze telefonsku slušalicu i saopšti rezultat svojim nadležnim. Dođe iz kancelarije odakle je telefonirao i saopšti nam da ćemo dobiti tri mjesecne plate od NDH, pošto nam je služba prestala pod dejstvom više sile, te naredi da napišemo biografije, pruži nam papir i smjesti nas u kancelariju odmah do svoje. Čim on zatvori vrata, pošto ostadosmo sami, počeše nam se ukrštati pogledi sumnje. Napolju nigdje nikoga. Ustaša, koji preko čitavog dana krstare od kafane do trgovine i obratno, kao da je nestalo. Jedan mladi oružnik Zagorac čita zakon o javnom redu i miru u drugoj prostoriji. Dvojica između nas su iz sela Teočaka, Gojko Došenović i Dušan Pilipović, a dvojica iz Vrtoča Đuro Radanović i Sava Radanović. I ja pišem molbu i mimikom se dogovaramo zabjegstvo ako bude kritično. Došenović je ustao i polako otvorio prozor, pokazavši rukom kuda bježati.

Narednik često ulazi kod nas, hoda tamo amo, nespokojstvo ga toliko spopalo da je već gotovo postao izgubljen.

Nas zahvata sve veći strah, bacamo pogled prema ustaškom uredu i ne sluteći da se tamo, na sjednici ustaša i ostalih oružnika osim dvojice pomenutih, pravi plan za odvođenje ljudi. Najedared se naglo otvorise vrata, uđe komandir stanice i saopšti nam da ide na ručak, da će doći kroz jedan sat u kom roku treba i mi da završimo pisanje molbi i biografija.

Pri izlasku komandir Idrizi ostavio je otvorena vrata od prostorije u kojoj smo se mi nalazili, a koja su vodila na hodnik. Isto tako ostavio je otvorena izlazna vrata žandarmerijske stanice. Sačekasmo još par minuta, izađosmo na hodnik, a odatle na cestu i pored ograda dođosmo do groblja gdje smo se razdvojili, svako na svom pravcu uz dogovor da ne spavamo kod kuće i da ne dozvolimo da nas ustaše ili žandarmerijske patrole ponovo uhvate. Dok smo mi izlazili, mladi Zagorac ostao je na glas čitajući zakon, mučeći se oko izgovaranja riječi srpskohrvatskog književnog jezika.

Stekao sam uvjerenje da nam je komandir Ahmet Idrizi omogućio da pobegnemo. Da li je to učinio iz profesionalne solidarnosti ili iz humanitarnih pobuda, teško je odrediti. On je udovoljio zahtjevu ustaških vlasti, pozvao nas je, ali je vještim potezom spasio naše živote. Na žalost, Đuro Radenović nije ovo iskoristio, zanoćio je kod kuće i sutradan je uhvaćen od ustaša i otjeran sa ostalim na gubilište.

Odmah nakon našeg bjegstva pred ustaški tabor iz Bihaća je stiglo nekoliko kamiona i određeni broj ustaša kao pojačanje vrtočkoj posadi. Toga dana uhapsili su nekoliko ljudi, a sutradan taj broj povećan je na dvadeset-sedam. Strpali ih u kamion i otjerali na čuveno Garavičko gubilište kod Bihaća, gdje su ih istog dana pobili.

Odvedeni i stradali bili su: Mihajlo Radošević, Sava Popović, Mihajlo Surla, Rade Bates, Jovo Galonja (Bjeli), Jovo Galonja (Crni), Stanko Pilipović, Jovo Ninković, Damjan Divjak, Luka Divjak, Ilija Tintar, pop, Jovo Jeličić, Đurađ Jeličić, Dušan Latinović, Miloš Radanović, Ilija Radanović, Vid Radanović, Gojko Radanović, Đuro Radanović, Lazo Radanović, Mile Radanović, Đuro II Radanović, Luka Radanović, Boško Radošević, Pero Atlagić, Mihajlo Radošević (Vajkić), i Marko Gaćeša. Svi ostali muškarci u selu sposobni za oružje pobegli su u šumu, a u bjekstvu su bili Pane Surla i Pero Cirjana, koji se toga dana zatekao u Vrtoču.

Ustaše su se nakon 26. jula 1941. godine kad je u selu nestalo svo ljudstvo sposobno za oružje, našle u nelagodnoj situaciji. 27 ljudi послali su na gubilište a

dvojica su u selu usmrćena. Ostali su se našli (odbjegli) u dijelu Grmeča kome gravitiraju sela Vrtoče, Krnjeuša, Dugo Polje (Teočak) i Lipa. Vrtoče kao strateška tačka nije smjelo biti izgubljeno. To su dobro znale ustaše i okupatorske vlasti. I mi, koji smo preko noći postali stanovnici šume, to isto smo znali. Izgubiti Vrtoče kao uporište značilo bi automatski žrtvovati Krnjeušu, Lipu dići ruke od Kulen Vakufa i dovesti Bosanski Petrovac u položaj bespomoćnog ostrva. Ustaše su znale da je Drvar već bio oslobođen. Zato ustaška komanda i pojačava posadu u Vrtoču desetinom prkoških ustaša Tomičića, koji su se danju pokazivali u Vrtoču, a noću se vraćali kućama radi obezbjeđenja svojih porodica naseljenih na nesigurnom terenu. Odredili su jednu jaku grupu vakufskih ustaša koja je krstarila terenom između Vrtoča i Kulen Vakufa. Iz Bihaća je u Vrtoče dopremljen teški mitraljez »švarceloze«, sa postoljem, koga su vrtočke ustaše postavile na središte sela ispred samog tabora, okretali njegove cijevi na sve strane i svakih deset minuta od sumraka do zore iz njegove cijevi puštali rafale preko seoskih kuća, po volji mitraljesca u padine Osoja, Lupine, Cućeva i kamenitog uzvišenja zvanog Glavica. To je činjeno zbog toga da bi se »oni u šumi« upozorili šta ih čeka ako bi se odlučili na bilo kakvu drskost.

Između dva svjetska rata, pet hajduka na čelu sa Milanom Karanom, uznemiravali su ne samo lokalne vlasti Lapca, Drvara, Petrovca, Krupe i Sanskog Sosta, teritorije na kojoj su se kretali i na kojoj su rođeni — nego su zabrinjavali i samu centralnu vlast. Karanovi hajduci živjeli su u narodu i njegovoj svijesti kao borci za socijalnu pravdu (otimanje od bogatih i djeljenje siromašnim). Ove metode Karanovih hajduka uvjerljivo dokazuju da je u narodu Bosanske Krajine i Like još tada bila duboko usađena spoznaja o tome da se socijalna pravda može postići samo oružjem. Ali, to su bila samo petorica ustanika na jednoj dosta prostranoj teritoriji. U vrtočkom slučaju 200 i više ustanika prestavlјali su realnu opasnost ne samo za ustašku vlast u Vrtoču, nego i na širem terenu. Dok su hajduci postojali, njihove akcije su oduševljavale mlade ljude a posebno Karanov vratolomni plan

oslobođenja hajduka iz bihaćke, po zlu poznate crne kuće zvane Kula.

Svi odbjegli muškarci našli su se u Grmeču u šumi na Košanicama Međugorja i takozvane Ešanove Poljane. Prvu noć zanoćili smo u grupama, a sutradan smo svi bili okupljeni na jednom mjestu. Nije teško prepostaviti kako su se osjećali ti od domova odvojeni ljudi, svjesni da su osuđeni na smrt. Otpočele su spontane diskusije. Nagađanje o tome šta će se desiti sa onima koji su otjerani u kamionima, osuđeno ja kao bespredmetno, budući da se zna kakva će biti njihova subdina. Ovo pitanje postavljali su bliži srodnici otjeranih sa željom da ih neko podupre u pustoj nadi da će njihov otac, brat ili sin ostati u životu. Već drugi dan došlo se do zaključka da Njemačka neće biti brzo pobjedena, kao i zaključka da su porodice koje su ostale u selu, zbog nas ustanika u smrtnoj opasnosti.

Tako se razgovor nastavljao na malom Međugorju iza Sedla. Valja napomenuti da je u početku bilo različitih mišljenja da se oko mnogo čega nismo mogli složiti, ali što je vrijeme više odmicalo saglasnost je bila sve bolja. Kada se postavilo pitanje kako spasiti porodice, zaključeno je da se to može jedino učiniti napadom na ustaški stan i žandarmerijsku stanicu. Takav napad poistovjećivan je sa napadom na državnu vlast što je značilo kao akt nasilja teže prirode. Bilo je izdvojenih mišljenja da se time može napraviti gore. Nametala su se i druga pitanja kao na primjer da li će ustanioi Krnjeuše, Teočaka i Lipe učiniti isto, što i mi namjeravamo, da ne budemo usamljeni i na taj način izloženi najtežim stradanjima.

Takve diskusije otegle su se do 29. jula 1941., puna tri dana i tek 30. jula čvrsta odluka za napad i zaključak da se prikupi svo skriveno vojničko i drugo oružje te sva ostala sredstva prikladna za borbu, kao što su: gvozdene vile, sjekire i drugo. Već sutradan 31. jula bilo je prikupljeno 27 karabina koje su pojedinci donijeli, a ako je neko imao više pušaka dato je onima koji su se za oružje dobровoljno javili. Tek što je oružje podijeljeno stigla je vijest da su ustaše u selu bajonetama izbole djevojčicu kod ovaca Bosu Jeličić, da su usmrtili četmae-

stogodišnjeg Đuru Petrovića, tukli ga tupim predmetima sve dok nisu smatrali da više ne može ostati na životu.

Na skupu je bilo prisutno više od sto ljudi. Ova vijest potvrdila je opravdani strah za porodice. Svako je mislio na svoje i svi na sve. Kao da je čekao takav momenat, ustao je Stevo Atlagić i rekao: »Djecu ubijaju kukavice, to nisu junaci, mi nećemo tako raditi, takvim ne treba dati puške u ruke, meni su ubili oca, ali ja se za to ne mislim osvetiti, mi ćemo ubijati one koji ubijaju«.

Ako se uzme u obzir činjenica da je tom skupu prisustvovalo nekoliko desetina ljudi čiji su očevi, braća ili sinovi na par dana prije toga pobijeni od ustaša, onda nije bila neosnovana pretpostavaka da od osvete nad ustaškim porodicama u Vrtoču mora doći.

Citirati one čiji su stavovi u pogledu sprečavanja osvete bili istovjetni sa stavom Atlagića značilo bi redati čitav spisak imena. Ali sjećajući se pozitivnog uticaja u tom smislu Laze Radoševića, Milana Atlagića, Ilije Galonje, Bogdana Vukše, Pilipa Pilipovića i drugih može se s pravom reći da su ti ljudi doprinijeli stvaranju strpljenja i pobjedi zdravog razuma. Trebalo je stišati tu uvrijedenu i razjarenu masu.

Dok se raspravljalо o ubistvu dvoje djece, javio se iz mase Simo Galonja zvani Simić koji je uvjeravao prisutne, da je to početak revolucije, kao i u Rusiji kojoj se ne zna ko će koga, a u kojoj ni djeca ne ostaju pošteđena. On je bio na radu kako je on to govorio u »Prajskoj« i tamo dosta čuo o ruskoj revoluciji o kojoj je stalno pričao na svoj način. Josip Matijević, nazivao ga je Moltov, svađajući se s njim govoreći da truje prvo svoje sinove a zatim ostale.

Jos tada se pokazalo da su omladinci punim žarom željeli da se bore. Branko Surla, Nikica Pilipović, Nedо Zorić i drugi gurali su se da bi koji od njih dobio pušku. Stariji su ih nepovjerljivo gledali odbijajući ih od sebe, pod izgovorom da nisu odslušili vojsku i da ne znaju šta je puška. Po borbenom raspoloženju od ljudi mlađih gođišta isticali su se Bogdan Vukša, Milkan Pilipović, Jovo

Vukša, Vaso Pilipović i odavali utisak kao da još tada bar u mašti, komanduju bataljonima.

Pozitivne utiske kod starijih ljudi ostavili su posebno Petar Surla i Đuro Janjić. Ova dvojica, tada već sijedih ljudi sa obješenim puškama o ramenu, ulijevali su povjerenje u to da je stvar za koju smo se odlučili ispravna i sigurna. To su osjećali mnogi uvjereni da je pojam mudrosti neosporno spojen sa pojmom sijede glave.

Skupu je prisustvovalo nekoliko Krnjeušana i Teočana, koji su se tu zatekli, radi koordinacije predstojećeg napada na Lipu i Vrtoče. Kmjeuša nije mogla biti napadnuta istovremeno jer je njezina posada bila sastavljena od tamošnjih brojnih ustaša i domobrana i brojala je daleko više od sto ljudi. Ustaška uporišta u Vrtoču i L^uipi trebalo je da se napadnu 2. avgusta danju ili noću, dakle u vrijeme kako je kome bolje odgovaralo.

Bez obzira na okolnosti i prilike u kojima smo se našli nije bilo lako odlučiti se na takav čin.

Ostao je još jedan dan do samog napada a to je bio 1. avgust. Trebalo je napraviti plan napada ali je tada nastupio jedan od najtežih trenutaka. Postavilo se pitanje koje je prisutne stavilo u dilemu: uspjeti u napadu ili ne. Posljedice uspjeha biće ono što se želi, ali posljedice neuspjeha mogu da budu kobne, da nas stanu preko hiljadu i više života. To je značilo da odstupanja nema.

Vrtoče mora biti zauzeto, rekao je Atlagić, moramo se naći tamo gdje su sada ustaše. Ako neko od vas — obratio se prisutnima nije siguran u sebe može da pred pušku drugome.

Svojim nastupom i svojim energičnim stavom i vojničkim duhom Stevo Atlagić je sam po sebi došao u obzir kao komandant za komandira čete, kako smo mi tu prvu vojnu jedinicu ne obazirući se na broj boraca nazvali. Tako je prekinuta nekoliko dana duga dosta mučna diskusija oko toga ko će biti komandir. Niko od prisutnih nije bio protivan da tu prvu neuniformisanu vojnu grupu povede Atlagić.

Poslije njegovog izbora sačinjeno je i određeno vrijeme napada. Ujutro 2. avgusta stigla je vijest da su ustanici Lipe tj. Teočaka noću napali lipsko ustaško upo-

rište, oslobođili Lipu čija je posada pobegla prema Bihaću. Ova vijest još je više podigla moral i odlučnost za borbu.

Polazeći sa Međugorja preko prevoja Vijojla kolona od 27 naoružanih ustanika, sa preko stotinu ostalih, snabdijevani tupim predmetima, zaustavila se na Tavanima iza Čučeva.

Jedna grupa sa sedam pušaka dobila je zadatak da se spusti blizu ceste Vrtoče—Krnjeuša, iznad Rude Glavice da sprječi eventualnu intervenciju krnjeuških ustaša kada ostali napadnu Vrtoče.

Druga grupa ustanika iz vrtočkih zaselaka Duliba i dijelom Kula bila je sve do napada odvojena od ostalih. Brojala je oko 10 ljudi i provela je to vrijeme u šumama Osoja i Lupina. S njima je održavan kontakt i oni su imali zadatak da pri napadu obezbjeđuju cestu Kulen Vakuf—Vrtoče, jer je i otuda moglo doći do intervencije.

Od Bihaća nije prijetila opasnost, 'jer je likvidacijom ustaške posade u Lipi, noću između 1. i 2. avgusta ti opasnost bila otklonjena, a iz pravca Bosanskog Petrovaca intervencija je zbog udaljenosti, po našoj tadašnjoj ocjeni, bila isključena.

Glavnina ustanika se sa 20 pušaka podijelila u dvije grupe. Obje su se kretale u dva paralelna pravca. Prva Zbijeg—Vršeljak, a druga Kosice—Vršići, da bi se ulaskom u selo, našle jedna sa istočne, a druga sa zapadne strane Gradine, uzvišenja koje dominira selom, a na kojme se nalazi pravoslavna crkva.

Vatra je otvorena danju negdje oko 11 sati. Krnjeuške ustaše pohitale su u pomoć napadnutom Vrtoču, ali ih je grupa ustanika natjerala u bjegstvo. Tom prilikom ubijen je jedan ustaša.

Desetina vakufskih ustaša, njih oko 15, koja se tih dana stalno nalazila na domaku Vrtoča, sukobila se sa našom zasjedom u klancu Dulibe. Pero Radošević bio je naoružan pištoljem, Sava Radošević karabinom, Božo Galin, Gojko Vignjević, Sirno Galin i drugi raznim oružjima. Kad su ova dvojica zapucala i sa ostalima pojurila ka cesti, ustaše su se dali u bjekstvo pucajući nasumice i

tako dospjeli u sastav vrtočkih ustaša, kojih je bilo oko 30, oružnika 10. U isto vrijeme vrtočka posada, napadnuta sa Gradine, pod jakom vatrom počela je da se povlači. Fijuci puščanih zrna, povici mnoštva glasova, odjeci crkvenih zvona — kojih su se naši borci dočepali — pomisao na već počinjene zločine, strah od nekoliko dana koliko smo mi bili u šumi — sve to slomilo je moral vrtočkih oružnika i ustaša, stvorilo stravu užasa i paklenu paniku. U takvoj psihozi teško je bilo organizovati otpor, a posebno u takvom naletu boraca riješenih da po svaku cijenu dobiju bitku, iako su ustaše, koristeći povoljan odbrambeni položaj pokušavali jakom puščanom i mitraljeskom paljbom da se suprotstave ustanicima. Tako je uporište brzo likvidirano. Trojica mrtvih sa njihove strane, a sa naše jedan, najveći gubitak koga smo mogli imati. Bio je to Stevo Atlagić koji je pao časno junački, na čelu svojih boraca držeći se date riječi prije polaska da odstupanja nema. Ustaše su se u paničnom bjekstvu povukle prema Petrovcu. Zarobljeno je nekoliko pušaka, nešto municije i ručnih bombi.

U tom naletu strijeljan je Josip Matijević, koji nije mogao pobjeći i njegova žena Marija, oboje iz kuće u kojoj su se dugo godina kuhala neslućena zla. Vračara Anica Drobac bježala je sa ustašama i u šumi Prijeka Glavica takođe ubijena.

Anka Corni u čije prezime nisam najsigurniji, poštena starica bila je žrtva metka koji ju je u kafani, u kojoj je radila, kroz prozor, za vrijeme borbe pogodio. Ustaške porodice, djeca, žene i starci uzeti su pod strogu zaštitu, upravo onako kako je to dogovorenog prije polaska u napad sa malog Međugorja. Telefonski stubovi su porušeni, a ustaški uredi demolirani, tako da je tog časa likvidirano sve ono što je predstavljalo vlast Nezavisne države Hrvatske u selu. Da se više nikad ne ponovi. Tako se završila prva akcija da bi se narednih dana nastavila druga, treća i tako redom sve do oslobođenja.

Oslobođenje Vrtoča 2. avgusta 1941. istjerivanjem oružnika i ustaša nije niko u selu shvatio kao neko oslobođenje već samo trenutni predah od ustaške strahovlade. Tek tada se ozbiljno nametnuo problem zaštite nebora-

čkog stanovništva. Nikakav organ vlasti nije ni mogao postojati, pa je sve padalo na teret nas boraca. Mjesto poginulog komandira nije izabran drugi, već je uzgrednim dogовором manjeg broja ustanika zaključeno da to bude Sava Pilipović. Vremena za dugo vijećanje nije bilo.

Isturene su patrole u svim pravcima radi predostrožnosti, dok je prema Bosanskom Petrovcu, odakle je prijetila najvjerojatnija opasnost na Prijeku Glavicu, postavljena jedna desetina. Ona je imala zadatak da motri na eventualni dolazak neprijatelja, i da mu pruži otpor dok se stanovništvo ne evakuiše. Preko noći izvršene su izvjesne pripreme, jer se dolazak neprijatelja sigurno očekivao, a sa njegovim dolaskom dolazila je sama odmazda. Većina boraca se 3. avgusta nalazila na Gradini, spremna da ubrza evakuaciju ukoliko se za to ukaže potreba.

Oko 11 sati dofijukala je iz pravca Petrovca jedna granata i eksplodirala udarivši u toranj crkve oko koga se naša glavnina skupila. Ona je njavila dolazak neprijatelja.

Isturena desetina otvorila je vatru, a ostala vojska se uključila u evakuaciju. Sa srpskim življem povlačile su se i ustaške porodice. Pravac povlačenja bio je cestom prema Bihaću nekoliko kilometara, a zatim šumskim putem koji vodi velikom uzbrdicom na planinu Grmeč, u Međugorje, upravo tamo gdje su izvršene pripreme za ustanak. Pošto su se žene, djeca i starci sklonili od neposredne opasnosti desetina se povukla. Uporedo sa napuštanjem sela pružao se neorganizovan otpor, koji je predvečer prestao.

Ustačka vojna jedinica, koja je bila nešto jača od jedne satnije, potpomognuta neprekidnom artiljerijskom vatrom zaposjela je pola sela, spalila kuće i ostale gospodarske zgrade, pobila nekoliko nemoćnih ljudi koji iz fizičkih razloga nisu bili sposobni za pokret. Preko noći ustaše su zalogorovali u Vrtoči, a sutradan nastavile paljenje sela i krenule sa ciljem da se probiju prema Bihaću.

Većina naših boraca proveli su tu noć sa porodicama u šumi, dok je jedna petorka, u svojim izvidnicama, iz blizine motrila na neprijatelja. To su bili Simo Pilipović,

Miloš Pilipović, Lazo Calie, Luka Klepić i privremeno izabrani komandir Sava Pilipović.

Pošto su ustaše po svom borbenom rasporedu ušli u vrtočke doline, mjesto pogodno za napad, izvidnica je otvorila vatru na njih, znajući da će se ostali borci, kad čuju paljbu pridružiti ovoj petorki. Tako je počela bitka u kojoj je neprijatelj bio nekoliko puta nadmoćniji. Minus za njega bio je što se nije mogao služiti topom, obzirom da njegov protivnik je bio suviše blizu. Naši su napredovali s padine Čučeva, s desne strane ceste idući prema Bihaću.

Prilikom evakuacije stanovništva jedan dio porodica zaseoka Kula i Duliba evakuisan je u šumu Lupina, koja leži na drugoj strani ceste kojom se neprijatelj kretao. Borci iz tih porodica našli su se te noći na tom putu i kad je borba počela oni su otvorili vatru s te strane. Bilo ih je oko desetak, među njima Milan Atlagić i drugi. Gotovo istovremeno, nešto zapadnije od ove grupe, pojavila se i druga, sastavljena od ustanika iz sela Teočeka u čijem sastavu je bio po hrabrosti kasnije poznat borac Branko Balaban.

Borci su prvi otpočeli borbu s padina Čučeva i oni koji su stigli sa Međugorja njima u sastav, već su se počeli mijesati sa ustašama. Posluga topa koji je vožen trospregom pokušala je da spase top, bježeći čas prema Bihaću, a čas u suprotnom pravcu. Vidjevši da nam top izmiče čuli su se povici »pucaj na konje«. Kad je jedan konj pao, zaprega se zapetljala, a posluga je napustila top. Borba je dostigla kulminaciju i vidjevši da će se obruč zatvoriti sa svih strana, neprijatelj je počeo da se u pačnom bjegstvu povlači ka Petrovcu. Okršaj je završen punom pobjedom i selo je bilo ponovo oslobođeno. Poginuo je borac Petar Latinović, jureći prema topu sa gvozdenim vilama u rukama. Nekoliko ustaša ostalo je na poprištu, zaplijenjen je top 105 mm sa 37 granata, bez zatvarača i ručke za okidanje, manji broj pušaka, pištolja i ručnih bombi.

U selu je vladao stravičan prizor. Nigdje ljudi, stoke, a opaljene zidine izgorjelih kuća dale su odgovor na svu dubinu tragedije i stradanja, nagovještavajući još crnje i

teže dane. Žrtve boravka ustaša prethodnog i tog dana u Vrtoču bile su: Simo Latinović, Tode Latinović, Simo Radošević, Sovilj — Vlado Skundrić, Vid Radulović, Milka Radulović, Mile Surla, Dragica Surla, Dmitra Radanović i Mihajlo Babić. Šestoro od ovih izbodeno je bajonetama, a četvoro bačeno u plamen kuća koje su gorjele.

Predveče se četa skupila u selu da bi se obavio razgovor o tome što je tog dana 4. avgusta učinjeno i šta bi trebalo raditi dalje. Odnekud je stigla jedna grupa do tada nama nepoznatih boraca. Među njima jedan suviše ukicošen, po čemu se moglo naslutiti da je vođa. Prišao je nama i odmah počeo da nas psuje: zašto sjedimo gdje su ostali, gdje je top, zašto smo neoprezni, nastavljući tu grdnju koja je u prvi mah dobranjerno zvučala. Predstavio se da je iz štaba, da je odgovoran za nas, za naš narod, zahtjevaо je da se zarobljeni top mora skloniti u Bjelaj, a sutra prebaciti na slobodnu teritoriju, ne rekavši koju. Nastupao je naredivački, operisao sa nekim opštim direktivama, a gestikulacijom očito oponašao bivšeg jugoslovenskog oficira. Ostali koji su s njim stigli posmatrali su nas i njega mirno i čekali ishod.

Kad se suprotstavismo i neko od prisutnih stavi do znanja da mi ne primamo nepoznate komandante, on se još više raspali. Kad mu postavismo pitanje gdje je bio kad se vodila borba, on malo smekša. Borci se počeše okupljati oko njega. Oni koji su s njim stigli shvatiše da ishod može biti neželen, smiriše ga i tako naš nezgodni posjetilac ode onako kako je i došao. To je bio Mane Rokvić sa nekoliko ljudi iz bliže okolice Petrovca i Drvara. Sutradan smo saznali da je ovih nekoliko sati, koliko se vodila borba, proveo na zapadnom dijelu Lupine iznad sela Brusovca u udaljenoj zavjetrini od mjesta okršaja na oko tri kilometra. Pošto nije uspio da na psihološki prepadi dobitje trofej, nije mu bilo teško da u našem štabu, za koji još do tada nismo znali referiše kako je zarobio top i ostavio ga u Vrtoču, što je štabsko glasilo tih dana objavilo.

Dobijena bitka 4. avgusta 1941. uveliko je podigla moral boraca, ali Vrtoču, koje je nepokolebljivo zakoračilo u rat, prijetila je sve veća opasnost i to iz tri pravca:

Krnjeuše udaljene sedam, Kulen Vakufa četrnaest i Bošanskog Petrovaa osamnaest kilometara. Opasnost od pravca Bihaća nije bila neposredna zbog toga što su ustanici Lipe i Teočaka bili pod oružjem i držali položaj na domak Ripča.

Ustanici Krnjeuše, Brestovca i Risovca, sela koja čine jednu skladnu geografsku cjelinu, nestrpljivo su očekivali napad na ustaše u Krnjeuši koji su iz ova tri sela otjerali i negdje u Lici pobili oko sedamdeset ljudi, a osim toga neke i gurnuli u Risovačku pećinu. Krnjeušani su organizovali neku vrstu provizorne blokade neprijateljskog uporišta, kao prvu fazu priprema za rad. U planu za napad došla je u obzir i naša četa, tim više što smo raspolagali sa topom.

Zatvarač od topa, koga je neprijatelj pri povlačenju zatrpaо u krompirište ubrzo je pronađen i stavljen u njegovo ležište. Okidač je napravio kovač Stevo Stanarević iz Teočaka, pa je top već 5. avgusta ujutro bio upotrebljiv. Da ne bi ponovo dopao u ruke neprijatelju sklonili smo ga daleko od ceste. Pomoću volovske vuče i ljudskih mišica sklonili smo top za brdske manevre nepodesno oružje na planinu, tamo gdje mogu da se izvuku samo prazna volovska ili konjska kola. Smjestili smo ga na Tavane, iza čućeva, odakle se mogla posmatrati Krnjeuša. Zbog razdobljnosti i nestrpljenja još istog dana opaljena je na Krnjeušu jedna granata. Ona je promašila cilj i oko 5 kilometara dalje eksplodirala u Željezniku u dubinama Grmeča. Krnjeuške ustaše, iako su znale o čemu se radi, uvjeravali su đemdbilisani posadu da to pucaju Nijemci koji njima dolaze u pomoć.

Među našim borcima bilo je nekoliko artiljeraca koji su bili protiv toga da se sa brda gađa cilj u nizini. Dali su objašnjenje da top pripada rodu haubica, da ima ubacnu putanju i da može djeljstvovati samo iz nizine i to uz pomoć tablice za gađanje. Ali niko od tih boraca nije bio nišandžija, pa je odlučeno da se u drugom selu takav čovjek pronađe. Već sutradan uz top je bio Luka Stupar iz sela Skakavci, nišandžija za baubice koji je završio vojnu obuku pred sam rat.

Saznanje da je top otet od neprijatelja prostrujalo je na sve strane nevjerovatnom brzinom. Za četiri dana, koliko je haubica ostala na Tavanima, došlo je mnoštvo ljudi iz drugih sela da se uvjere u istinitost ove vijesti. Dolazili su neki čak iz Like i Podgrmeča, pipajući top rukama i tvrdeći da postoje kontra vijesti da smo top napravili od kartona da bi zavarali lakovjerni svijet. Propagandni efekat u smislu mobilizacije masa na ustanak daleko je bio veći od vrijednosti topa kao oružja.

Pošto je izvršena priprema za napad na Krnjeušu, top je 9. avgusta spušten sa planine u Rudo polje na udaljenost od četiri kilometra od Krnjeuše. Nišandžija je odredio cilj preko pomoćne nišanske tačke i kada je na znak za početak napada top opalio granata je prešla cilj za nekoliko kilometara. Preko releja koji je uredno funkcionisao sa osmatračnice javljen je prebačaj, pa je nišandžija izvršio korekturu na daljinaru. Druga granata podbacila je cilj za sedamsto metara. Prve dvije granate izazvale su šok među krnjeuškim ustašama među kojima je bio veliki broj krivaca za odvođenje ljudi, a treća, pogodivši cilj, izazvala je moralni slom i natjerala ustaše u panično bjekstvo. Od tri ispaljene granate — jedan uspješan pogodak. Bio je to uspjeh.

Krnjeuša je pala bez žrtava sa naše strane. Ni stotine pušaka u ovom slučaju ne bi mogle zamijeniti top i tako efikasno riješiti ishod akcije. U akciji je zarobljeno mnoštvo ratnog materijala, najviše vojničkih pušaka.

Nakon nekoliko dana top je ustupljen Štabu bataljona koji je bio smješten na Oštrelju.

Poslije ove akcije vrtočka četa povukla se u svoje se-lo na Rudu Glavicu i smjestila se kod kuće Vida Galo-nje. Top je bio okićen maramicama, a iznad njega na hrast izvešeno je crveno platno u dužini od nekoliko metara, čiji je drugi kraj bio prebačen preko topovske cijevi.

Milan Vukša, trepčanski rudar, još tada nezvanični komesar Čete, pred okupljenim borcima je rekao: »Pod crvenom zastavom borićemo se za oslobođenje, nećemo kraljeva, popova i oružnika. Hoćemo radničku državu sa petokrakom zvijezdom i crvenom zastavom.«

U znak veselja, vjere u sebe, vjere u budućnost, održana je tada provizorna smotra čete. Sa 80 karabina, dovoljno municije, topom i sa 33 granate, dakle sa oko 100 boraca računajući tu i topovsku poslugu i borce naoružane pištoljima i ručnim bombama, vrtočka četa predstavljala je dobro naoružani mali odred sa jakim vatrenim djeljstvom.

Takav je bio sedmodnevni bilans uspjeha jednog malog sela, jedne male kompaktne ljudske čelije. Pored postojecog patriotizma, njeni članovi spontano su sticali revolucionarna znanja sa radničkom klasom Francuske, Beograda i drugih krajeva naše zemlje.

Poslije ovih događaja partijsko rukovodstvo na tadašnjem bosanskopetrovačkom srežu sagledalo je kakav i koliki materijal za revoluciju predstavlja ta proletarizirana masa ovog sela, usmjerivši njegovu energiju još više u opšti tok pokreta.

SUMNJVIV DRUG

Dode Mirko Turić iz Bihaća u Krnjeušu, kod Radivoja Rodica i drugova da ih obavijesti da će uskoro biti hapšenja i strijeljanja naprednih ljudi u ovom kraju, te da se drugovi na to pripreme i da sklone kadrove.

Kada je Turić otišao nazad prema Bihaću, Radivoje reče drugovima: »Čujte vi, ljudi, meni je ovaj naš drug sumnjiv. Sto bi on nas upozoravao? Da to nije paničarstvo i kolebanje?«

Neko reče Radivoju: »Budi ti, druže Radivoje, realan. Znaš ti onu narodnu poslovicu: »Osokoli nekog, pa gledaj kako će vrat slomiti. Čovjek nam lijepo kaže da budemo oprezni!«

A znaš li ti onu drugu narodnu, reče Radivoje: »Ako rekoh, ne posjekoh!«

MILANKO PECANAC

SUVAJA I NJENI LJUDI U USTANICKIM DANIMA

I

Aprilskim ratom četrdeset prve uništena je stara Jugoslavija i vojnički i kao država. Ona je po ranije pri-premljenom Hitlerovom planu »Drang nah osten«, rasparčana i podijeljena između fašističke Njemačke, Italije i njihovih satelita. U skladu sa tim planom, po volji Hitlera i Musolinija, već 10. IV 1941. godine, po ulasku u Zagreb njemačkih tenkova, obrazovana je tzv. Nezavisna država Hrvatska (NDH) u čije okvire je potpala Bosna i Hercegovina. NDH je i zvanično proglašena 12. 4. 1941. godine.

U prve najglavnije mjere ove nove ustaške države spadaju:

- obrazovanje i organizacija ustaške vlasti na cijeloj teritoriji NDH, pri čemu su odmah u početku svi Srbi (prozvani »grko-istočnjacima«) i Jevreji, stavljeni van zakona, a svi Muslimani, preko noći, bez njihovog pitanja, prozvani »Muslimanima-Hrvatima«;

- osnivanje koncentracionih logora, po uzoru na njemačke fašističke logore; deportacija Srba u Srbiju i likvidacija svih nepoželjnih elemenata, bez obzira na njihovu nacionalnu i vjersku pripadnost;

- predaja oružja i vojničke spreme najdalje do 18. 6. 1941. godine.

Pod zaštitom talijanske divizije »Duk d'Aosta«, čiji je jedan puk stacioniran u Bosanskom Petrovcu, odmah po kapitulaciji bivše Jugoslavije ustaše su u ovom srežu nesmetano obrazovale svoju vlast, dovodeći za kotarskog

upravitelja Branka Crnica, a za stožernika Petra Brkića. Koncem aprila, dolaskom prvih organizovanih ustaša (oko 20) iz Zagreba u Petrovac, sa satnikom Snarićem, organizovan je aparat ustaške vlasti. U selima u kojima je živjelo srpsko stanovništvo postojali su i dalje knezovi, kao ostatak stare vlasti, koji nisu nikog i ništa predstavljali.

Već početkom maja 1941. godine, pošto su u gradu organizovali svoju vlast, ustaše (došljaci) su sa nekim svojim doušnicima iz redova najgoreg čarsijskog ološa počeli praviti izlete u okolna sela u cilju proučavanja situacije i uspostavljanja svojih prvih kontakata. Kod nas u Suvaji nisu mogli naći nikog ko bi im tada bio naklonjen, jer je ovo selo naseljeno srpskim življem. Samo jedno hrvatsko domaćinstvo je bilo u ovom selu, ali je ono oduvijek bilo u najboljim odnosima sa ostalim stanovništvom. Tako ustaška vlast, sve do ustanka kod nas, kao i poslije njega, u ovom selu nije imala nikakvog oslonca i uporišta. Takva je situacija bila i u mnogim drugim selima.

Uviđajući da im stanovništvo sela i gradova nije 'naklonjeno', ustaše su organizovale u takvoj situaciji teror, kao jedino sredstvo borbe za njihov opstanak u našem kraju. Pod zaštitom talijanske vojske otpočelo je zatvaranje i terorisanje talaca, da bi se na taj način narodne mase zaplašile i natjerale na poslušnost.

Prvo zatvaranje talaca iz naših krajeva u junu 1941. godine, kod naroda u Suvaji izazvalo je čuđenje i nedoumicu. Narod se čudio »kako to da hapse ljudi ni krive ni dužne« i još im prijete smrću. Kroz selo se pronio glas da će svi ti ljudi biti poubijani, ako se bilo gdje u srežu desi i najmanji ispad protiv ustaša. Sada se vidjelo da nema šale i da ustašama ne treba vjerovati. Ljudi su prestali da idu u grad »dok se ne vidi šta će biti dalje«.

Međutim, kada su taoci, na intervenciju mnogih građana Petrovca, pušteni iz zatvora svojim kućama, kod naroda su malo popustile napetost i nespokojstvo. Ali, ipak je rijetko ko od muškaraca išao u grad. To su obično

činile žene i djeca i to radi kupovine najnužnijih potreba: soli, duvana, petroleum-a i drugog.

Ovakvo stanje nije dugo potrajalo. Cim su ustaše 17. juna 1941. godine postrijeljale grupu uhapšenih Drvarčana i bacili ih u jamu u Risovcu, vijest se munjevito pronijela kroz selo i unijela u narod nemir i strah. Ljudi su se na svakom koraku u čudu pitali: »Šta je to sad, ni Otomanska Carevina, ni Austro-Ugarska, nisu činile ovakve zločine nad nedužnim narodom«.

Baš tih dana ustačke vlasti iz Petrovca pozvale su oko 50 ljudi da dođu u grad, navodno radi odrade kuluka. Oni su bili pošli i kada su stigli u Rašinovac, sreo ih je cestar Salih Čepić i tu ih zaustavio. On ih je u dužem razgovoru odvratio da idu u Petrovac, jer će ih ustaše zatvoriti kao taoce, a onda se može desiti i ono najgore. Ovi ljudi nikako nisu mogli u to da povjeruju, pa se stari Čepić počeo na njih ljutiti. Na koncu su ga ipak poslušali i svi se vratili svojim kućama. Zahvaljujući starom Čepiću, ovi ljudi su bili spašeni, ali su ustaše taj svoj neuspjeh nadoknadile još većim hapšenjem druge velike grupe talaca u Petrovcu, koji su ostali u zatvoru sve do prvih ustaničkih dana, kada su likvidirani. Neke uglednije građane ustaše su otjerale daleko na sektor Bihaća i tamo ih postrijeljale.

Ustaše su prvi teror, pljačku i nasilje otpočele još dok su Talijani bili u Petrovcu. Ali, cim su 21. 6. 1941. godine Talijani otišli, oni su to još više pooštirili. Ovo su činili većinom u gradu Petrovcu, jer im nikako nije polazilo za rukom da bar tu nekako učvrste svoju vlast. Tada su sela bila još relativno mirna od ustaša. Samo su kroz Suvaju češće prolazili do Krnjeuše i vraćali se nazad.

Ustaški »pokret« kod nas nije imao neke stranačke političke platforme, već je uvijek bio i ostao kao špijunsко-teroristička fašistička organizacija, čvrsto vezana za fašističku Njemačku i Italiju. Ništa više od ovoga ova organizacija nije predstavljala ni u ostalim krajevima NDH.

Ustaške glavešine su to dobro znale. One su nam zato čak iz Zagreba poslale u Petrovac prve ustaše da

organizuju njihovu vlast, jer kod nas nisu imale na koga da se osalone. Proglašavanje tako reći preko noći svih Muslimana u Muslimane-Hrvate, tako nije uspjelo da učvrsti položaj ustaša kod nas, ni tada ni kasnije, jer je to za mnoge Muslimane predstavljalo pravo odnarođivanje i uvredu.

Posljednja i najveća nada ustaša polagana je u opšti plan deportacije (i likvidacije) Srba. Od toga plana oni su mnogo očekivali, iako taj plan u našem kraju nije sproveden, ne zato što ga ustaše nisu htjele sprovesti, već samo zato što za tako nešto nisu imale dovoljno snage i mogućnosti. U najkraćim crtama osvrnućemo se na ovaj plan.

Hitlerov plan o deportaciji 800.000 Slovenaca (od 1,237.846 koliko je Slovenija 1941. godine imala stanovnika) u Srbiju »između Dunava i Kragujevca« bio je gotov već 18. 4. 1941. godine. Taj plan je izmijenjen 4. 6. 1941. godine na posebnom sastanku u njemačkoj ambasadi u Zagrebu. Tada je odlučeno da se Slovenci isele u NDH na područje Bosne i Hercegovine, s tim što će se isto toliki broj Srba (»grko-istočnjaka«) deportovati u Srbiju. To je bio sporazum između Njemačkog Rajha i NDH, potpisani od strane njemačkog ambasadora obergruppenfirera Sigfrida Kašea i »maršala« Kvaternika. Planom je bilo utvrđeno da pripreme za ovu deportaciju otpočnu odmah, da se deportacija počev od 7. 6. 1941. godine izvrši u tri »vala« i da se završi do 31. 10. 1941. godine. Uz ovaj plan bilo je priloženo specijalno upustvo kako će se ono sprovoditi. Tako, na primjer, hapšenja su trebala da se vrše »u razno doba noći, iznimno danju«. Svaka obitelj ili samac morali su da se »u najdaljem roku od 30 minuta« spreme za put. Sva imovina deportovanih je zaplijenjena.

Deportacija Slovenaca je stvarno počela 6. 6. 1941, a završena je već 27. 9. 1941. godine. Sa deportacijom Srba (»grko-istočnjaka«) islo je mnogo teže, jer se pod vidom deportacije vršila masovna likvidacija stanovništva. Za ovu rabotu Pavelić je imao tri velika sabirna logora: u Sisku, Bjelovaru i Slavonskoj Požegi. Iz ovih logora u Srbiju je deportovano 15.004 osobe, u 32 organizovana

transporta u 4 etape: tri transporta u prvoj etapi (6—17. VII), 24. u drugoj (1—25. VIII), dva u trećoj (4. i 7. IX) i tri u četvrtoj završnoj etapi (26—28. IX 1941. godine). Sa ovim organizovanim transportom deportovano je »još 252 osobe« na osnovu pojedinačnih dozvola, tako da je ukupan broj deportovanih iznosio 15.256 osoba.¹⁾ Koliki je broj osoba pod vidom deportacije likvidiran u vrijeme sprovođenja deportacije, o tome nema pouzdanih podataka, iako se zna da su u početku deportacije naroda čitavi transporti naroda zaustavljeni na otvorenoj pruzi i likvidirani kao, na primjer, između Prijedora i Banje Luke.

Deportacije koje su vršene iz drugih krajeva NDH, a nisu spadale u organizaciju napred navedenih sabirnih logora kao, na primjer, deportacija Bišćana i Ličana, bila je, u stvari, najvarvarskija likvidacija stanovništva, što je dobro poznato i na čemu se ovde nećemo zadršavati.

II

Kada se krajem juna 1941. godine preko Bjelajskog i Medenog Polja ukazala dugačka kolona, koja se sporo kretala u pravcu Petrovca, u prvo vrijeme ljudi su mislili da je to neka vojska. Narod je bježao daleko od ceste i sklanjao se za svaki slučaj. Ubrzo se ispostavilo da to nije vojska već narod sa bihaćkog područja, koji ustaše progone za Petrovac i dalje. Već sutradan o tome se saznalo mnogo više. Taj događaj je stravično odjeknuo u našem narodu u Suvaju. Svak se pitao: »Sta će biti sa nama?«.

Baš tih dana u Suvaju je došao Radivoj Rodić iz Krnjeuše. Bili smo školski drugovi i prijatelji. On je došao kod mene da se skloni nekoliko dana, jer su ga ustaše više puta tražile da ga uhapse. On mi je sve o tome pričao, kao i o ustaškom deportovanju Srba iz bihaćkog kraja. Tada sam prvi put od njega saznao da se Mikan Kerkez iz Vodenice krije od ustaša, kao i mnogi viđeniji

¹⁾ Andrija Ljubomir Lisac: »Deportacija Srba iz Hrvatske 1941. godine«, Zagreb, 1956. godine, strana 125—145.

ljudi koji su stanovali blizu ceste. (Radivoje Rodić je rođen u Krnjeuši, 1920. godine. Bio je član KPJ od 1940. godine. Poginuo je 1942. godine u napodu na selo Agiće, kod Bosanskog Novog. Proglašen je za narodnog heroja).

Pošto se i moja kuća nalazila uz cestu i ja sam se noću sklanjao negdje podalje od kuće. To sam morao da činim, jer nisam predao svoju vojničku opremu, koju sam donio na sebi iz vojske, i što se uopšte nisam prijavljivao. Podalje od kuće, u šumi, napravio sam sebi provizorno Sklonište, u kome je sa mnom i Radivoj Rodić ostao nekoliko dana, a zatim je otišao preko Gornje Suvaje i Skakavca na sektor Krnjeuše. Za Radivoj a je znala samo moja sestra Andža, koja nam je donosila hranu. Kako sano dvojica jeli, Andža je morala (donositi više hrane. Tada se majka čudila, kako mogu sam da pojedem toliku hranu, čemu smo se ja i Radivoj svaki dan smijali. Moja sestra Andža M. Pećanac bila je aktivna član Skoja od 1941. godine, a član KPJ od 1942. godine. U ljeto 1942. godine bila je zamjenik komandanta bataljona Prve krajiške radne brigade u Saničkoj dolini.

U to vrijeme malo ko je od nas iz Suvaje smio da ode u Petrovac. Samo bi po neka starija i sigurnija žena otišla i po povratku bi prepričavala razne događaje koji su se dešavali u gradu. Tada su ustaše na razne načine mučile i maltretirale zatvorene taoce, čiji se broj svakim danom povećavao. Ustaški komesarijati osnovani pri srpskim trgovinama na kriminalan način vršili su razvlašćivanje i ucjene trgovaca, ugostitelja i drugih. Tada se broj stranih ustaša sve više povećavao, jer u Petrovcu još nije bilo ustaške vojske. Već tada, prije ustanka ustaše su davale oružje naj gorem čaršijskom ološu — da bi na taj način pojačali svoju sigurnost.

Kod nas u Suvaji od dolaska deportovanih Bišćana pa do ustanka, narod je živio u velikoj neizvjesnosti i strahu. Uglavom radilo se na ljetini, ali bez neke nade da će se to »uživati«, kako naš narod kaže. U to vrijeme u selu se nije govorilo o nekom oružanom otporu ustaškom nasilju i pljački. Ali shvatanje u narodu se svakim danom brzo mijenjalo, ukoliko su sa raznih strana stizale vijesti o ustaškim zločinima, teroru i pljački.

Negdje polovinom jula 1941. godine, iznenada je u Suvaju kod mene došao Radivoj Rodić. Samo jednu noć je prenociо kod mene i tražio da ga povežem sa Zdravkom Celarom. Tada sam ga odveo povrh Rašinovca Cvalarevим kućama, zapadno od Matijevače. Tu smo našli Zdravka i sa njim još nekoliko ljudi koje ranije nisam poznavao. Rekli su mi da su Smoljančani. Tu sam prvi put od Zdravka i Radivoja čuo da se treba pripremati za oružanu borbu protiv ustaša. Drugih pojedinosti o tome tada nisam od njih saznao, a pošto sam pretpostavljao da su oni članovi Komunističke partije, nisam ih mnogo ni pitao, jer tada još nisam bio obuhvaćen partijskim radom. Ali i ono što sam tada od njih saznao za mene je bilo dosta, jer mi je to dalo osnovnu orientaciju i u meni probudilo nadu u skori oružani otpor naroda.

U to vrijeme kod mene je jednom dolazio i Drago Đukić iz Medenog Polja, sa kojim sam se poznavao od ranije. On se interesovao kakve su prilike kod nas, pa smo tada razgovarali o svemu, a najviše o deportaciji Bišćana i Ličana. U to vrijeme stigao je kući Đuro »Đurekan« Pećanac iz Suva je. On se poslije kapitulacije bivše Jugoslavije s teškom mukom probijao iz Makedonije, gdje ga je kapitulacija bila zatekla. Kako je išao pješke, kući je stigao sa velikim zakašnjnjem.

Čim sam se s njim sastao, ispričao sam sve ono što sam čuo od Zdravka i Radivoja, o pripremama za oružanu borbu protiv ustaša, iako nisam bio zadužen da to nekome prenosim, tako da smo nas dvojica prvo u našem zaseoku, a onda i u cijelom selu, počeli otvoreno da propagiramo potrebu dizanja na ustank. U tome smo u našem zaseoku bili otisli toliko daleko da su nas neke naše komšije počele oštro opominjati da se okanimo toga, »jer će selo zbog nas nastradati«. Nas dvojica smo tada imali dvije lovačke puške, dva pištolja i jednu »kragujevačku« bombu, koju je Đurekan uspio da donese sa sobom iz vojske.

Kada je počeo ustank 27. 7. 1941. godine Đurekana tog dana nisam mogao naći, jer nije bio kod kuće. Na putu za Medeno Polje i Osječenicu našao sam se sa Dušanom Crbićem »Cvijanovićem« iz Suvaje. On je na sebi

imao nov vojnički karabin sa 50 metaka, a ja lovačku pušku i moj pištolj — »štajer«. Nas dvojica smo već istog dana bili pod Osječenicom — da bismo se povezali sa Medenopoljčanima. Kada smo stigli pod Osječenicu, mi smo se iznenadili i prosto smo se postidjeli, jer tu nismo našli nikoga od naših Suvajaca. A znali smo da u Suvaji još nekoliko ljudi imaju vojničke karabine, a lovačkih pušaka, raznih tipova i kalibara, bilo je više.

Tada smo donijeli odluku da Dušan sa karabinom ostane pod Osječenicom, a da ja idem u Suva ju i Marjanovića Do, da prikupim sve oružje i ljude — dobrovoljce, pa da ih dovedem pod Osječenicu. Tako sam i učinio. Najprije sam u Suvaju došao u kuću Marka »Markana« Šipke. Bili smo dobri poznanici i prijatelji još od državnih izbora (11. 12. 1938. godine), kada smo kao opozicionari agitovali za listu Udružene opozicije. Marko je tada sa mnom i sa još nekim iz Suvaje bio zatvoren i osuđen na dva mjeseca zatvora.

I ovoga puta smo bili istomišljenici. Markan je sa velikim oduševljenjem pošao sa (mnom kroz Suvaju i Marjanovića Do. U Suvaji smo našli Đuru Pećanca Đurekanu, pa smo se sa njim dogovorili — da Đurekan uzme dio istočni dio Suvaje, a ja i Markan centar Suvaje i Marjanovića Do. Mi smo 28. i 29. VII 1941. godine isli od kuće do kuće i pozivali ljude na ustanak. Na tome putu saznali smo ko sve otprilike treba da ima i kakvo oružje, ali niko trenutno još nije bio spremna da pođe sa nama i ponese svoje oružje. Tako je bilo i u istočnom dijelu sela, možda još gore, pa se Đurekan na to strašno ljunio. Ljudi su se nekako snebivali, davali neodređene odgovore, kosidba trave je bila u punom jeku, pa je to prikovalo ljude za svakodnevne poslove.

Ali ipak, valjalo je sve to bataliti, jer je ispod Oštrelja, pa sve do Kadinjače, vođena žestoka borba koja se čula i u krajnjem dijelu Suvaje. I avioni su stalno kružili u cilju izviđanja. Međutim, Suvaju to još nije direktno ugrožavalo. Ustaše su pravile kraće ispadne sa pravca Rašinovca prema Suvaji, ali to nekako kao da nije bilo dovoljno ubjedljivo da treba ostaviti kosu i vile, uzeti pušku i poći u direktnu borbu protiv ustaša i domobranske

vojske, koja je tada sa svili strana pristizala u Petrovac, u cilju napada na oslobođeni Oštrelj i Drvar.

Navešću samo jedan primjer kako su naši ljudi ljudomorno čuvali svoje oružje, ne zato da ga ne bi dali ustaničkoj vojsci, već zato što su ga rado sami na svojim leđima nosili u borbu. Osim toga, naš čovjek je oduvijek volio da ima oružje, da se bavi lovom, i zato o rastajanju od svog oružja mnogi su govorili: »To je isto kao rastati se od života«. Tako je bilo i sa Ilijom Ilićem »Ićom«. Kada smo ja i Markan došli njegovoj kući 29. 7. 1941. godine, nismo ga našli kod kuće. Radio je na livadi pod Oblajjem i sakupljao sijeno. Kad smo od njega zatražili da nam da tri »kragujevke« bombe (za koje smo znali da ih ima), ili da pode sa nama i da bombe ponese, on se dugo snebivao, govoreći: »Ne mogu ja odmah da podeam, vidite da bi mi ovaj moj mal propao«.

Dugo smo ga ubjedi vali i najzad mu rekli da su svi zatvoreni taoci 27/28. VII 1941. godine u Petrovcu pobijeni, da je jedna velika grupa Rašinovčana otjerana i pobijena i da je sada Suvaja na redu. Kad mu je najzad Markan rekao: »Nemoj, bolan, Ića, sa te tvoje tri bombe braniće se sutra i tvoja kuća i čeljad«, on je duboko udahnuo vazduh sa svog sjenokosa, zamislio se, navukao svoje guste crne vjede, kao da se nešto prisjećao. Mi smo stajali i posmatrali ga bez ijedne riječi. On se malo pomakao pogledao nekud daleko preko Samnjaka, kao da nešto očima traži. Još uvijek smo čutali. Odjednom smo začuli duge i reske mitraljeske rafale negdje od Kadinjače, upravo tamo gdje se Ića bio zagledao. Ovi rafali natjeraše i nas dvojicu da se nekako upitno pogledamo, a on se još više uozbiljio i namrštilo. Čutao je. Okrenuo se nama i rekao: »Pa dobro, ljudi, kad je već tako evo vam moje bombe«. Koraknuo je nekoliko koraka ustranu i podigao jedan mali naviljak sijena. Ispod njega je uzeo torbicu sa tri »kragujevke« bombe. Zatim je uzeo kosni brus i jednu po jednu bombu spolja malo turpijao, ko zna zašto, i nama ih dodavao. Kad je i to bilo gotovo, ja nisam mogao da odolim da ga ne upitam: »Zašto bilježiš bombe«. »Pa znaš, to je, eto, onako. Neka vam one budu sretne i

da brate budu u junačkim rukama«. Mi smo mu se na svemu zahvalili i otisli.

Dok smo se mi udaljavali, on je neprekidno gledao za nama. Prije nego što smo zamakli za živicu, ja sam pitao Markana, zašto nas Ića onako stalno prati očima. Tada Mar kan malo otpi junu, nasmija se i reče: »Znam ja njega, eto njega sutra kod nas, vidjećeš«. Već sutradan on je došao sa jednom velikom grupom ljudi, kod kuće Milana Guteše i Vojina Milanovića i odmah se raspitivao za »svoje« bombe. Toga dana mi smo formirali naš suvajski vod, u koji je stupio i Ilija Ilić Ića, kao jedan od prvoboraca iz Suvaje.

Kod nas u Suvaj i u Marjanovića Dolu ustank se pripremao i razvijao pod direktnim uticajem ustanka u Drvaru, Oštrelju i Driniću. Zahvaljujući tome, kao i ogromnom uticaju petrovačkih partijskih organizacija od ranije, ne samo na stanovništvo sela Suvaje već i na sva druga sela, mi u Suvaji smo uspjeli da na vrijeme otpočnemo ustank.

Ustanak je na vrijeme počeo i u Marijanovića Dolu, što je za Suvaju bilo od prvorazrednog značaja, jer je ovo selo vezano za Grmeč i ono nam je u ustanku, kao i kasnije, uvijek služilo kao baza i oslonac, ne samo za borbene jedinice već i za narod. Na području Marijanović Dola, već početkom ustanka organizovani su prvi zbjegovi, prvo za djecu, bolesne, stare i iznemogle, kao i ranjene borce, a potom za cijel narod. U dizanju ustanka se istakao Dušan Kerkez »Bikan«.

Kada se govori o pripremama i organizaciji ustanka u selu Suvaji i drugim susjednim selima, treba napomenuti da je Zdravko Celar, kao vojni povjerenik, bio određen da izvrši taj zadatak. On je radio na njemu, ali do ustanka je na tome vrlo malo postigao, jer je to ogromna teritorija, koja nije imala svoju mrežu vojnih povjerenika, pa je on u svome radu najčešće ostajao gotovo bespomoćan. Na Skakavcu je prije rata, od februara 1941. bio Mirko Pekić učitelj, rodom iz Bosanske Dubice, koji je bio član Partije. U aprilskom ratu 1941. godine on je bio mobilisan, ali se poslije kapitulacije bivše Jugoslavije odmah vratio na Skakavac. Prema nje-

govom ličnom kazivanju, on nije bio partijski povezan za petrovačku partijsku organizaciju niti je bio obuhvaćen planom priprema i organizacije ustanka kao vojni povjerenik, iako je to kao član Partije mogao da bude, već ga je Zdravko Celar samo držao na svojoj vezi kao saradnika. Tako i ta mogućnost nije bila ni približno iskorišćena za pripremu ustanka. Isto tako na Skakavcu je bio još jedan predratni član Partije — Dmitar Culibrk, zastupnik »Singera« iz Zemuna. On se pred ustanak nalazio u Skakavcu, ali ni on nije bio partijski povezan, niti je bio obuhvaćen planom priprema i organizacije ustanka kod nas, pa ni on nije bio iskorišten za pripremu i organizaciju ustanka onoliko koliko je mogao da svojim radom doprinese.

U novoformiranim Suvajskom vodu u početku je bilo oko 20 boraca, naoružanih sa nekoliko vojničkih pušaka, a ostalo su bile lovačke puške raznih tipova i kalibara, nekoliko pištolja i defanzivnih bombi »kragujevki«. Kasnije se ispostavilo da je u selu bilo još nekoliko vojničkih pušaka, pa su i one ubrzo bile donesene u Vod.

Kada je formiran Vod, mi nismo birali nikog za »vođu«. To smo prepustili vremenu da se vidi ko će biti bolji, pa neka on i bude. Tako je, u stvari, i bilo i oko toga nikad nije bilo nekakvih sporova, kao na primjer, u susjednoj Vodenici. Mi smo se najviše bili orijentisali na to šta treba dalje da radimo. Složili smo se da se prvo pristupi organizovanoj akciji prokopavanja ceste u Suvaji, zapadno od cisterne i u Pećanskom gaju, na najpogodnijim mjestima. »Puškarima« je, kako smo tada prozvali naoružane borce za razliku od »roguljaša«, dat zadatak da u Pećanskom gaju i zapadno od Milanovića kuća naprave »busije« za doček ustaša, ako pođu u Su va ju sa pravca Rašinovca ili Kmjeuše.

Sljedećih dana cesta je bila prekopana, ali prekop nije bio dovoljno dubok, niti je kod njega bila stalna zasjeda, zato nam je jedan kamion sa domobranima, na putu iz Petrovca za Kmjeušu urnakao, ali su ga Vođeničani dočekali u zasjedi. Kamion je bio zaplijenjen i u

njemu sanduk puščane municije sa hranom. Domobrani su uspjeli da pobjegnu u pravcu Krnjeuše.

Trećeg avgusta 1941. godine oko 8 časova naš vod je u zajednici sa Vođeničanima i odredom Mane Rokvića napadao Petrovac. Odred Mane Rokvića i Vođeničani napadali su sa sjeverozapadne strane ispod Matijevače, a naš vod je nastupao cestom kroz Rašinovac. Pošto je napad vršen danju, a neprijateljska odbrana bila dosta jaka, naš vod nije uspio da se preko brisanog prostora probije do prvih kuća. Manin odred i Vođeničani takođe nisu uspjeli ništa značajnije da postignu. U našem vodu ljudi su se u ovoj borbi malo prekalili i privikli na pucanje. Najbolje se u ovom napadu pokazao Ilija Grubiša iz Suvaje. On je išao pravo cestom i na taj način prosto prkosio neprijatelju.

Poslije ovog neuspjelog napada na Petrovac, sve snage koje su napadale sa zapadne strane povukle su se iza Matijevače i u pravcu Suvaje. Naš vod je opet zauzeo svoje stare položaje u Pećanskom gaju. Uglavnom takva je situacija ostala sve do 8. avgusta, s tim što je naš vod noću vršio izviđanja kroz Rašinovac u pravcu Petrovca.

Drugi napad na Petrovac uslijedio je 8. avgusta 1941. godine u 4,40 časova. U ovom napadu sa zapadne strane učestvovalo su iste snage sa istim rasporedom, kao i u prvom napadu. Napad je trajao do 11 časova i bio je odbijen od strane neprijatelja. Za razliku od prvog napada, sada je neprijatelj davao znatno jači i organizovaniji otpor. To se vidjelo po njegovom vatrenom sistemu koji je bio dobro organizovan.

Poslije ovog napada na Petrovac, sve snage koje su napadale sa zapadne strane povukle su se cestom kroz Suvaju u pravcu Krnjeuše. U Pećanskom gaju na ranijim položajima ostao je manji dio Suvajskog voda, u kojem sam bio i ja, a koji je imao zadatak da štiti Suvaju od eventualnih ispada ustaša i da uz pomoć omladine iz Suvaje iskopa rovove ivicom Pećanskog gaja pa sve do Uzelčevih kuća na Rašinovcu. U toku naredna dva dana ovaj zadatok je bio u potpunosti izvršen, s tim što je i cesta Petrovac — Kmjeuša na više mjesta bila temeljito razrušena, tako da se vozila cestom nisu mogla kretati.

Za oba neuspjela napada na Petrovac karakteristično je to što su oni vojnički bili slabo pripremljeni, nije bilo koordinacije i čvršćeg rukovođenja borbom. Kolika god je nespremnost bila u vojničkom pogledu, još je daleko veća nespremnost bila sa političke strane. U ovim napadima nisu učestvovali samo »puškari«, već i »roguljaši«, bar što se tiče napadača sa zapadne strane Petrovca. Bilo je tu još i svakojake »feie« ljudi, od običnih radoznalaca do raznih samovoljnika pa čak i osvetnika, ako bi im se za to pružila prilika. Sva ta masa išla je iza »puškara« i »roguljaša«. Naš vod je, pod prijetnjom smrtne kazne, u oba napada uspio da spriječi paljenje kuća i džamije u Rašinovcu, jer na drugi način to nismo mogli obezbjediti. Mi tada nismo na našoj strani (Suvaji) imali ni jednog člana Partije ni skojevca, pa je to bilo vrlo teško postići. Isticali smo primjer Drvara, gdje nije bilo никакve osvete ni pljačke, da se borba vodi protiv ustaša, ali ne znam koliko je to sve pravilno shvaćeno. Zato smo da bi bili sigurni, morali zaprijetiti svima onima koji bi vršili ma kakvu samovolju. U tom se naš Suvaiski vod u cjelini izvanredno dobro ponio, a najviše Đuro Đurekan Pećanac. On je u drugom napadu na Petrovac našao kod kuće u Rašinovcu jednog Rašinovčanina Muslimana (zvao se Muhata), sa njim se nekoliko puta poljubio i pred svima nama rekao mu da ne treba ništa da se plaši, da može slobodno da bude kod kuće, ili da ide u Petrovac. Ujedno mu je objasnio da se mi ne borimo protiv Muslimana i Hrvata, već protiv zlikovaca ustaša. Poslije toga smo se ja i Đurekan popeli na vrh džamije u Rašinovcu, radi osmatranja Petrovca. Kada smo sišli dole, našli smo sve pripremljeno za paljenje džamije. To je bila pripremila jedna neodgovorna grupa seljaka koji nisu bili naoružani već su samo išli pozadi nas i posmatrali šta se događa. Tada smo ih nazvali »palikućama«, otjerali ih nazad i zaprijetili im da paljevinu nikako ne smiju da podmeću. Drugi naši borci iz voda spriječili su jednu ženu da zapali kuću nekog Muslimana za koga se tada pronio glas da je prišao ustašama. Ovo ističem zato što su to u ustanku kod nas bili počeci kovanja istinskog

bratstva i jedinstva između naših naroda, na čemu se kasnije još mnogo više i intenzivnije radilo.

Veći dio našeg Suvajskog voda učestvovao je u napadu na Krnjeušu, 9. VIII 1941. godine. Tu se naš vod dosta dobro naoružao, jer je Krnjeuša zauzeta, a samo je 13 domobrana uspjelo da pobegne u Petrovac. Tada je zapaljena Krnjeuša i stradao je znatan broj nedužnog stanovništva. Ono što se sticajem raznih okolnosti i uz naše najveće napore nije dogodilo u Rašnovcu, prilikom napada na Petrovac, desilo se u Krnjeuši i kasnije u Kulen-Vakufu, zbog nezrelosti pojedinaca u ustaničkim redovima i što Komunistička partija u to vrijeme i u tim slučajevima nije imala dovoljno snage i svog uticaja da spriječi ispadu.

Ustaše su svakodnevno sprovodile ne samo mržnju već i razne zločine nad mirnim i nedužnim stanovništvom, a četnički elementi i razni srbofilii, nalazili su se tada i u redovima još neizdiferenciranog ustaničkog pokreta, pa su i oni sa svoje strane pravili zločine, koji su u navedenim slučajevima bili slični ustaškim divljanjima. Ti i takvi elementi su se kasnije vrlo brzo kao okorjeli četnici našli rame uz rame sa svojom sabraćom ustašama, koje je naš pošteni narod prezirao i zauvijek odbacio. Politika bratstva i jedinstva naših naroda, koju je Komunistička partija sprovodila, ne samo kod nas već i u cijeloj zemlji, postepeno ali sigurno je izvojevala potpunu pobjedu nad ustaškom i četničkom politikom međunacionalnog istrebljivanja i trijumfovala je u zajedničkoj borbi svih naših naroda za bratstvo, jedinstvo i slobodu.

Poslije zauzeća Krnjeuše, Suvajski vod je sve do sredine avgusta držao položaje prema Rašinovcu i odbijao napade neprijatelja sa te strane. Tim akcijama neprijatelj je težio da deblokira Petrovac i da bar malo pomogne svojim snagama koje su se u to vrijeme probijale od Bihaća i Krupe u pravcu Petrovca. Pošto je tada naš vod bio angažovan protiv stalnih ispada, on je od neprijatelja bio potisnut iz Suvaje, zajedno sa posljednjim stanovnicima ovog sela. Vod je tada zauzeo položaje na kosi iznad Suvaje, a Vođeničani su zapadno od nas u istoj visini držali Obijaj, koji je vrlo pogodan za odbranu. Od ovih

dana i na ovim položajima počinje izvjesna saradnja našeg i Vođeničkog voda, koji je tada bio brojniji i bolje naoružan od našeg. On se u akcijama već dijelio na dva voda, ali tada još nije bila i zvanično formirana Vođenička četa.

Naš vod je sa glavninom svojih snaga ostao na položajima na kosi iznad Suvaje, dok je njegov manji dio upućivan u izviđanja, prema Petrovcu. Njegovo brojno stanje tada je iznosilo oko 25 naoružanih boraca. Još toliko je bilo boraca kao stalna rezerva i oni su se smjenjivali na položaju, jer je položaj bio zaposjednut danju i noću. Svo stanovništvo iz Suvaje bilo je izbjeglo iz sela, a selo je ostalo pusto. Narod se bio razmjestio od Trnovca, Marjanović Dola, pa sve do Javorovog vrha, duboko u planinu Grmeč. Tada još nismo bili obrazovali Narodni odbor sela, a knezovi su padom stare Jugoslavije prestali da obavljaju svoju dužnost, pa je kod nas vladalo pravo bezvlašće. Usljed toga su se u zbjegovima dešavale ponekad i krađe. Ljudi nisu imali nikome da se žale, već svom vodu koji je bio na položaju ispred njih. Ali, tada nikom nije bilo do neke žalbe, već samo »neka ostane živa glava« — kako su ljudi tada govorili.

Tako se dešavalo da iz Kamenjara, gdje se krila roba žito i drugo pokućstvo, ponešto nestane. Narod je vrvio svuda i danju i noću, pa je i lopovu bilo teško da nešto veće ukrade, a da ostane nezapažen. Za krađu hrane niko se nije ljutio, kažu: »Neka ga Bog za to kazni«, ali kada su počeli iz kamenjara i šumskih gustiša da nestaju i djevojački vezovi, što su djevojke spremale za udaju, onda se svak na to počeo ljutiti. U to vrijeme je i jedna žena »platila glavom«, (kako to naš narod kaže), ne znam zašto, ali to je bio »savjet« drugima da ne treba ići »mimo narod«.

U zbjegovima je najteže bilo za malu djecu, porodiće, bolesne i stare ljude. Sve njih je najčešće kosila smrt, jer nije bilo nikakve medicinske njege. Vrlo česte sahrane su bile dobra meta za neprijateljske avione, pa su mrtvi najčešće morali da čekaju noć — da bi ih preživjeli mogli u miru sahraniti. Zato su ove večernje i noćne sahrane izgledale nekako čudno, nije bilo mnogo svijeta, nije se

za pokojnikom naricalo kao obično već je ta noćna procesija više ličila na neku borbenu ili radnu akciju nego na pravu sahranu. Druge prilike zahtijevale su i druge postupke i običaje.

Inače, što se tiče solidarnosti naroda u zbjegovima u pogledu pružanja pomoći u ishrani i slično, ona je bila na zavidnoj visini. Ko je nešto imao on je to bratski dijelio sa onim koji ništa nema. Česti su bili slučajevi da se udruži i više porodica i da svi zajedno, pod jelkom, ručaju ili večeraju. Neočekivano zlo je ljudi nekako lako zibiližilo, jer im je tada i zlo i dobro bilo zajedničko. Najsromišnije porodice, ili pojedinci, dobivali su nešto hrane sa našeg vojničkog kazana, ako se na drugi način nisu mogli prehraniti.

Tada sam od najsromišnjih ljudi iz našeg sela prvi put čuo riječ »komuna«. Oni su našu zajedničku ishranu spontano prozvali »komunom« i sa time su često izvođene razne pošalice. Kada bi primao hranu na našem vojničkom kazanu, ili kad bi sa nekim namjernikom popričao kako pod jelkom jedu za jednom trpezom i oni siromišniji zajedno sa »bogatijim«, Stevan Perić »Murač« bi se ponkad šalio na račun »komune«: »Pojednači Bogo! Tada bi se svi smijali. I mnogi drugi su to od Stevana primili i u zbjegu se šalili. Iako je zbjeg bio najveće zlo, bilo je i još mnogo drugih zgoda i nezgoda za pošalice. Ovakva verzija »komune« kod nas je tada spontano ponikla, ali ona nije bila političkog karaktera, kao u nekim drugim krajevima u našoj zemlji, gdje su u tom pogledu, ponkad, pravljene i političke greške.

Neprijatelj koji je 14. VIII 1941. godine nadirao od Bihaća u pravcu Petrovca, palio je sva sela oko ceste, gdje je god mogao da dosegne. Petnaestog VIII 1941. god. predveče, glavnina neprijateljske vojske je prošla cestom iz Krnjeuše za Petrovac. Tada su paljeni stogovi sijena i žita koje je bilo pokošeno. Kuće nisu paljene, jer izgleda da neprijatelj za to nije imao dovoljno vremena, pa je žurio u pravcu Petrovca, bojeći se noći i naših napada. Mi smo računali da će neprijatelj svojim lijevim krilom ići preko Skakavca i Marjanović Dola, pa se nismo spuštali bliže ceste. Kako je neprijatelj žurio

u pravcu Petrovca, on je uputio samo jaku pobočnicu ispod Obijaj a i Kose, gdje smo mi držali položaje. Sa Kose naš vod je tukao neprijateljsku pobočnicu u prolazu.

Vođeničani i SkakaVčani su se tada mnogo sporili oko toga ko će biti komandir njihovog voda, iako je tada Zdravko Celar za komandira Vođeničko-Suvajskog odreda, pod koji je trebalo da podpadnu Vođenički i Suvajski vod, odredio Mirka Pekića — učitelja i člana Komunističke partije sa Skakavca. Njegov zamjenik je tada bio Mikan Kerkez iz Vodenice. Prema ličnom kazivanju Mirka Pekića suština ovog spora bila je u tome što se Božo Đukić iz Vodenice tada upinjao svim silama da se na nelegalan način nametne za komandira odreda. On je to vidno ispoljavao još od prvog napada na Petrovac 3. VIII 1941. godine. Ubrzo poslije zauzimanja Kmjeuše (9. VIII 1941. g.) Božo Đukić se uz pomoć Mane Rokvića, svoje braće i još nekih istomišljenika, jednostavno nametnuo i proglašio za komandira Vođeničke čete. Još prije proglašavanja Bože Đukića za komandira Vođeničke čete, Mane Rokvić se za sva pitanja počeo obraćati direktno Boži Đukiću, a ne Mirku Pekiću. Ne znajući za sve to, Manin kurir je sredinom avgusta 1941. godine donio pismo od Mane u Stab Odreda na Obijaju — za Božu Đukića. Pošto ga nije našao u Štabu, on je to pismo predao Mirku Pekiću, jer ga je od ranije poznavao kao komandira ovog Odreda. Kada je Mirko Pekić otvorio pismo (kako on lično izjavljuje) u njemu je Mane Rokvić zahtijevao od Bože Đukića da on što prije, prema njihovom ranijem dogovoru, fizički likvidira Mirka Pekića i da preuzme komandu nad cijelim tim područjem. Mirko Pekić je sa svim ovim upoznao Zdravka Celara, koji je odmah donio odluku da se Pekić prebaci na sektor Kozare, odakle je i rodom. Za vodiča mu je dao Dmitra Stupara sa Skakavca, koji ga je preveo preko Grmeča i uputio u pravcu Kozare. Poslije odlaska Mirka Pekića, Božo Đukić je pronosio glasove kako je Mirko Pekić pobjegao sa bojnog polja i slično.

Ova zakulisna borba Mane Rokvića i Bože Đukića protiv Mirka Pekića, za koga su znali da je član Partije, bila je sračunata na to da se još onda kod nas pripremi

teren za četnički pokret, u šta je tada malo ko mogao da povjeruje, a što se kasnije jasno vidjelo. Zato nije ni čudo što je Mane Rokvić kao komandir Četvrtog odreda, svog tadašnjeg komesara Odreda Simu Tadića iz Drvara, eliminisao iz Odreda, i poslije toga je radio šta je htio. Postoji i druga verzija o slučaju Mirka Pekića i Bože Đukića, kod nekih Vođeničana, naime, da je Pekić »sjedio« u Štabu na Obijaju, a Đukić kod vojničkog kazana i da ni jedan nije vodio vojsku na cestu u borbu, ali ovim kasnijim prigovorima ne znam koliko se može vjerovati. Dobri poznavaoци tadašnjih prilika u Vodenici i Skakavcu, svakako će ovo rasvijetliti — u cilju utvrđivanja materijalne istine.

Odmah poslije prolaska neprijateljske vojske za Petrovac (15. 8. 1941.), naš vod je sa dijelom svojih snaga vršio izvođenje preko Somnjaka u Suvaji u pravcu Rašinovca i Petrovca. Tada smo zapazili da se donjom cestom (Petrovac — Bihać) saobraćaj odvija nesmetano u oba pravca. Sedamnaestog VIII 1941. jedna naša patrola uhvatila je vezu sa Četvrtim odredom pod Osječenicom. Mi smo se toga dana sa vodom nalazila na Samnjaku u Suvaji i tražili smo od Četvrtog odreda da zajednički napravimo zasjedu na donjoj cesti. Odred se saglasio sa našim predlogom, pa smo se 18. VIII 1941. godine, sa vodom spustili u Rastovaču i sa Četvrtim odredom napravili zasjedu, na mjestu zvanom Samograd. Istog dana oko 22 časa od Petrovca su naišla tri kamiona. Dva kamiona su zarobljena, od kojih je jedan zapaljen, a jedan odvučen pod Osječenicu. Treći kamion je sa jednom probijenom gumom umakao u pravcu Vrtoča i sa sedam ranjenih domobrana stigao u Bihać. U ovoj borbi je zarobljeno 24 puške, 2 puško mitraljeza i dosta druge opreme. Mane Rokvić je tada uzeo gotovo cio plijen za svoj odred, a naš vod je dobio samo nešto oružja.

Poslije ove borbe mi smo se sa vodom slobodno kretali kroz Suvaju i svakodnevno dočekivali ustaše i domobransku vojsku, koji su vršili napade prema nama. Znali su da nas potjeraju sve do Vršića, pod Stražbanicu, ali smo se mi odmah za njima vraćali uz samu ivicu Rašinovca. Tako smo se krajem avgusta osmjelili toliko, da smo

usred dana jurišali na Rašinovac, preko sredine Golog brda i došli smo sve do Pećine u Rašinovcu. Pred nama je sve bježalo u Petrovac, jer su očigledno mislili da je to neki veliki napad, kad tako slobodno, po danu, jurišamo preko brisanog prostora. Mogli smo tada da zarođbimo priličan broj stoke, ali nismo ništa dirali. Ni u kućama nismo ništa dirali, jer smo Rašinovac uvijek čuvali kao i svoje selo. Ja i Đurekan smo se tada popeli na džamiju u Rašinovcu i osmatrali Petrovac. Sada se nismo bojali da će neko nešto opljačkati, zapaliti, ili učiniti neku nesmotrenost.

Trideset prvog VIII 1941. godine naš vod je u saudejstvu sa Četvrtim odredom na Rastovači sačekao domobransku vojsku koja je bježala iz Vrtoča u pravcu Petrovca. Tada je zarođen jedan satnik i osam domobrana. Toga dana neprijatelj je iz pravca Petrovca intervenisao sa tenkovima, ali je usred dana na Rastovači bio dočekan od našeg voda. Tenkovi su bili zaustavljeni, pa je Četvrti odred sa plijenom mogao da se nesmetano povuče pod Osječenicu. U ovoj borbi naš vod se vrlo dobro pokazao, a najviše se istakao, naročito u prihvatanju i vođenju borbe sa tenkovima, Đuro Pećanac Đurekan. Od tada on definitivno preuzima komandu nad ovim vodom, na opšte zadovoljstvo svih boraca.

Naš vod se 2. IX 1941. godine, oko 12 časova, priključio Četvrtom odredu koji je pošao preko Skakavca za Smolj anu sa zadatkom da napadne logor domobrana kod smoljanske crkve. Ovaj logor jačine oko 70 domobrana bio je uspostavljen radi opravke vodovoda i njegovog osiguranja. Na putu kod Njemčevog gaja u Vodenici naša kolona je naišla na jednog domobrana. On se priključio našoj koloni i svi smo mu tada objasnili da će biti pušten kući, ako ne želi da ostane sa nama. Međutim, dok se kolona kroz Skakavac kretala, čuo se pucaj pištolja. Sa začelja je neko javljao da je to Mane Rokvić ubio zarođenika, iako mu je bilo poznato da se to još od prvog dana naše borbe nije smjelo činiti. Tada smo ja i Đurekan Pećanac našli Manu Rokvića u koloni i idući usput smo ga žestoko kritikovali za njegov postupak. On je u prvo vrijeme čitao, a onda se je proderao

Í rekao: »Ja sam komandant ove kolone 1 nemojte me vi učiti pameti«. Prekinuo je svaki dalji razgovor sa nama.

Kada je naša kolona istog dana oko 23 časa stigla do Smoljanskog polja tu je dat kratak odmor. Ujedno je vršena i organizacija napada. Tražena je jedna grupa dobrovoljaca — bombaša koji će ići pravo k domobranskom logoru i privući se neopaženo uz samu živicu ograde uz logor. Kada ujutro domobrani počnu da doručkuju, a oružje stave u soške, Mane Rokvić je rekao da će on tada da ispali jednu raketu u pravcu logora. U tom momentu bombaši su imali zadatku da pobačaju bombe na domobrane i da im ne dozvole da uzmu svoje oružje. Ostale naše snage bi tada upale u logor i tako bi bez neke veće borbe neprijatelj trebalo da bude likvidiran.

Tada smo se za bombaše javili: ja, Dušan Novaković iz Tuka kod Petrovca, Simo Marjanović iz Rašinovca i još dva borca, čijih se imena ne sjećam. Svaki od nas je imao vojničku pušku sa 50 metaka i najmanje tri defanzivne bombe. Pošto Mane Rokvić nije odredio vođu ove grupe, sama grupa je to meni prepustila.

Prema planu napada mi smo se postavili tačno na određenom mjestu. Kada je svanulo i kada su domobrani počeli da doručkuju svaki od nas je mogao usred njih dobaciti bombu, a njihovo oružje je bilo u soškama skoro na pola puta između njih i nas, pa je to ispalo još bolje nego što smo očekivali. Dugo smo čekali ispaljivanje raket, ali nje nije bilo. Već je bilo doručkovalo više od pola domobrana, uzeli su svoje oružje i razilazili se, a rakete još nema. Sad je kod nas nastala nedoumica, šta sad da radimo, jer su domobrani uzeli oružje i svuda se razišli, a Mane Rokvić nam je bio strogo naredio da ni pošto ne smijemo napadati dok on ne ispali raketu. U tom momentu svi, osim Dušana Novakovića počeli su da negoduju, »što sam ih doveo tu da izginu, a napada nema«.

Tada su putem naišla goveda i pošla u pašu. Brzo smo se dosjetili i onima što su najviše negodovali rekli da sakriju puške pod kapute, potjeraju nekoliko goveda, kao čobani preko brda u šumu, gdje ćemo se kasnije sastati. Tako smo se, jedan po jedan, izvukli iz ove klopke

u koju smo svi bili upali, jer je Mane Rokvić odustao od napada, a da nas o tome nije obavijestio. Posljednji smo se odavde izvukli ja i Dušan Novaković, koji se u ovom slučaju besprijekorno držao.

Kada smo se sakupali u šumi, pošli smo iznad samog vrela Smoljane. Tu smo našli jednog domobrana i poveli ga sa sobom. U prolasku kroz zaselak oko izvora Smoljane, predložio sam da tu malo zastanemo i da pozovemo ljude koji imaju oružje da podu sa nama u borbu, ili ako to momentalno ne mogu, da nam dadu svoje oružje. Svi moji drugovi su se složili sa ovim predlogom, jer su i sami znali da je u to vrijeme dobar dio Smoljane otezao dizanje ustanka. Ljudi su imali oružje, a držali su ga kod kuće. Prije nekoliko dana tu su morali da dolaze gerilci čak sa terena Krnjeuše da bi srušili ovaj vodovod »a to su mogli da urade sami Smoljančani«, kako se kod nas tada u svim susjednim selima govorilo.

Tada smo ovdje dobili pet vojničkih pušaka sa nekoliko stotina metaka. Niko nije htio da sa nama podje sa svojim oružjem, pa smo to natovarili na jednog konja i potjerali sa sobom. Ja sam im tom prilikom lijepo objasnio da mi nismo nikakav »zeleni kadar« već gerilci koji se bore protiv ustaša i svih drugih neprijatelja za oslobođenje naše zemlje. Uz to sam im rekao da mi njima ne oduzimamo njihovo oružje, već da ga moramo mobilisati i koristiti u borbi protiv našeg zajedničkog neprijatelja, a svaki od njih koji kasnije dobровoljno dođe u naše redove dobiće svoju pušku. Vidjeli smo jasno da su se tada u tim ljudima borile dvije krajnosti: poći sa nama sa puškom, ili dati samo pušku. Od ove dvije krajnosti, oni su odabrali drugu, jer su vjerovatno računali da ih tada niko neće dirati kada dođu da popravljaju vodovod. A domobrani su već bili tu, baš radi popravke vodovoda i njegovog osiguranja.

Nešto kasnije, operativni oficir Štaba bataljona »Sloboda« obišao je operativno područje Četvrtog i Petog gerilskog odreda i u svom izvještaju od 15. 9. 1941. godine, između ostalog izvjestio: »Među ovim odredima ima i po nekoliko Smoljanaca. Istakao sam izdajnički rad njihovog sela, zato što se nisu digli na oružje sa ostalom

bracom u borbu za slobodu . . O d m a h treba napomenuti da ovaj izvještaj nije bio potpuno tačan, a uostalom ubrzo su ga demantovali naredni događaji, koji su pokazali da Smoljana nije bila izdajnička, već da je zbog izvjesnih okolnosti samo nešto kasnila sa uključivanjem u opšti narodni ustank.

Kada je naša grupa bombaša (3. IX uveče) stigla u Krndiju istočno od Marjanovića Dola, tu smo našli Manu Rokvića sa svim onim snagama koje su trebale napadati domobranski logor u Smoljani. Predali smo zarobljenog domobrana i oružje koje smo dobili od Smoljanaca. Sutradan, Mane Rokvić je postrojio svoj odred i vod Vođeničana na jednu, a naš Suvajski vod na drugu stranu. Tada je održao kratak govor i u njemu najoštije napao mene i Đuru Pećanca Đurekana, zbog donošenja pušaka iz Smoljane, nazivajući nas bandom i lopovima, da on zna ko smo mi i šta smo i slično. Na kraju je saoštio odluku: da mene osuđuje na kaznu smrti strijeljanjem, a Đurekana da samo razoružava, zato što nije učestvovao u oduzimanju pušaka, ali da je to i njegovo »maslo«. U tom momentu komandovao je da nas dvojica istupimo iz stroja — dva koraka naprijed, što smo mi i učinili. Tada je komandovao da odložimo oružje, što nijedan od nas nije htio da učini.

Dok je on ponavljaо svoju komandu, mi smo pokušali da se na neki način sa njim objasnimo. U tom momentu iz stroja Vođeničana prišao nam je Lukica Dragičević rodom iz Vodenice i skinuo sa nas puške i drugo naoružanje. Tada me je Mane predao Suvajskom vodu da me on strijelja, a Đurekana je drsko odgurnuo u stranu. Bila je to vrlo mučna i teška situacija. Ijudi su slušali Manin govor i presudu da se niko nije makao sa mjesta, niti je šta progovorio. Samo bi se poneko nakašljao i opet bi zavladala grobna tišina. Ne znam kako bih se ponašao u drugim sličnim situacijama, ali u ovom slučaju ja se nisam uplašio. Možda nisam za to imao vremena, jer je ovo uslijedilo iznenada, kao grom iz vedra neba. Niko se tome od prisutnih nije ni nadao, osim jedne male grupe koju je Mane za to bio pripremio. Na brzinu sam tražio u sebi kakav opravdan razlog za ovakav postupak prema

nama, ali ga nikako nisam mogao pronaći. Odjednom je u meni nešto progovorilo — da je Mane četnički raspoložen, da mu mi zbog toga smetamo i da nas zato hoće da likvidira.

i < • ■ i i ,

Sjetio sam se kako je ubio onog domobrana i sinoć onog što smo mu ga bili doveli, iako to ne bi smio da uradi ni jedan borac, a kamoli on kao komandir odreda i u ovom slučaju komandant cijele jedne grupe boraca operativnog područja. Dok se Mane sa svojim odredom i Vodeničanima udaljavao, naš Suvajski vod me je po naređenju poveo ka obižnjoj šumi da me tu strijelja. Kad smo stigli do šume, onda su me svi borci iz voda odjednom opkolili. U tom momentu je neko iza mojih leđa upitao: »Ko će da ga strijelja«. Tada se javio Ilija Krajinović iz našeg voda, rodom iz Suvaje, da će me on strijeljati. Čim je on ovo izgovorio, Dušan (Ilije) Đumić iz Suvaje, naš čuveni puškomitrailjezac, je iz sve snage viknuo: »Ko njega strijelja, ja ћu odmah njega strijeljati«. Te njegove riječi sam dobro zapamtio. Tada su to isto u jedan glas ponovili i ostali borci iz voda. Bila je to prava pobuna našeg voda protiv Mane Rokvića.

U tom momentu neprijateljska teška artiljerija sa položaja iz Petrovca počela je da tuče plotunskom vatrom po nama, jer ih je očigledno neko obavijestio gdje smo logorovali. Vod se brzo »pokupio« i otisao za Manom na Dulibu, gdje je (6. IX) učestvovao u akciji. Mnogi borci iz voda su mi tada na rastanku savjetovali, a najviše Đurekan, da idem pod Osječenicu i da se za sve ovo žalim Simi Tadiću, komesaru Četvrtog odreda, jer Zdravka Čelara tu nije bilo, niti smo znali gdje se on nalazi. Poslušao sam drugove i otisao pod Osječenicu, jer mi ništa drugo nije preostajalo. Tu se Đurekan posljednji rastao od mene. Oba smo tada bili Čvrstog ubjeđenja da je Mane Rokvić okorjeli četnik, jer inače zašto bi on tada razoružavao Đurekana, koji nije imao nikakve veze sa smoljanskim puškama. Poslije ovog našeg kratkog razgovora, pozdravili smo se i Đurekan je bez svog naoružanja otrčao za našim vodom.

Već poslije nepune tri nedjelje jasno se vidjelo ko je u stvari bio Mane Rokvić i šta je sve htio da postigne,

jer je on kao četnik prešao na stranu Talijana, po njihovom ulasku u Drvar, 25. IX 1941. godine. Po svemu su-deći Mane nije imao nikakvih pravih namjera da napadne domobranski logor u Smoljanu, jer je bez ikakvog razloga odustao od tog napada, već mu je zacijelo bio cilj da likvidira mene i Đurekana, kao po njega nepoželjne elemente. Zato me namjerno nije ni obavijestio da je oduštao od planiranog napada na domobranski logor, niti je kasnije sa mnom o tome htio nešto da razgovara.

Kada sam stigao u logor Četvrtog odreda pod Osječenicu, tu sam našao samo Čedu Todorčevića iz Petrovca, koji je tada bio sekretar u Štabu Odreda. Pitao sam ga gdje je komesar odreda Simo Tadić, na šta mi je on odgovorio da on već dugo nije dolazio u logor. Odustao sam da idem na Oštrelj u Stab bataljona »Sloboda«, da se žalim, jer mi se to učinilo nekako daleko. Pošto sam od Čede Todorčevića dobio vojno-državni pištolj, riješio sam da u ovom logoru sačekam Manu Rokvića i naš vod kada se vrate sa Dulibe, gdje su momentano bili u akciji, i da još nekako pokušam da riješim cijelu ovu stvar.

Međutim, kada je Mane došao u logor on mi je prišao i sa velikim strahopoštovanjem, što se jasno vidjelo, izvinio mi se za cio slučaj, i pred svima našim borcima, koji su nas bili opkolili, rekao da je on pogriješio. Naredio je da mi se dade i oružje i da se odmah priključim našem vodu. Kad se Mane malo udaljio, prišao mi je prvo Đurekan, izljubio se sa mnom, čestitao mi na junačkom držanju, a zatim su to isto učinili i drugi prisutni borci iz našeg voda. Đurekan mi je tada pokazao svoju novu pušku, koju je zarobio na Dulibi, i ispričao mi kako je Mane sve čuo o pobuni našeg voda u Krndiji i negodovanju naroda u zbjegovima protiv njega, pa je radi toga morao izmijeniti svoje ranije mišljenje.

Suvajski vod se 7. i 8. IX 1941. godine zadržao u sastavu Četvrtog odreda pod Osječenicom. Pošto je neprijatelj 8. i 9. 1941. godine palio Suvaju, Stab bataljona »Sloboda« istog dana naredio je da se Suvajski vod i dio snaga Četvrtog odreda prebaci sjeverno od Petrovca »kako bi se neprijatelj napao sa te strane«. Po naređenju je i postupljeno. Naš vod je sa pravca Golog brda napadao

neprijatelja u Rašinovcu, dok su napadi dijelova Četvrtog odreda i ostalih snaga Petog odreda, sa pravca Matijevače, izostali. Zbog toga se Stab bataljona »Sloboda« mnogo ljutio na te snage i prosto prijetio za neizvršenje zadatka. Tako, na primjer, u naređenju od 11. 9. 1941. godine, pored ostalog, stoji: »Ukoliko vaš Odred (Peti i dijelovi Četvrtog odreda) ne izvrše zadatke (napad na Petrovac sa pravca Matijevača, radi rasterećenja Oštrelja) koji mu se postavljaju, a koji su od sudbonosnog značaja i važnosti za sav naš front oko Petrovca, odgovaraće najstrože politički sekretar i komandir (Petog odreda) pred vojnim sudom.« Ovakvih zamjerki i prijetnji Petom gerilskom adresu, kao i Četvrtom, bilo je i ranije, jer njihova aktivnost nije bila na visini, što se tiče napada na domobranski logor u Smoljani, u Zdenom Dolu i napada na Petrovac, sa pravca Matijevače, da bi se na taj način Oštrelj bar malo rasteretio od pritiska neprijatelja.

Zbog slabe aktivnosti Petog odreda, koji od 30. VIII 1941. godine nije vodio neke značajne borbe, i Četvrtog odreda, koji od borbe na Dulibi (6. 9.) takođe nije bio aktivan, Stab bataljona »Sloboda« u svom izvještaju od 15. 9. 1941. godine, pored ostalog, navedi: »Za neizvršenje gornjih tačaka odgovaraće komandir i politički sekretar najstrožije po vojnem zakonu.«

Osnovni uzrok za slabu aktivnost Četvrtog odreda treba tražiti u tome što nije imao komesara odreda, pa je komandir odreda Mane Roković radio šta je htio. Peti odred od ustanka do 2. IX 1941. godine nije imao komandira i komesara, pa se to vrlo negativno odražavalo na borbenu aktivnost ovog odreda. Zdravko Čelar je sve do ovog vremena kao član Štaba bataljona »Sloboda« vršio dužnost komesara i komandira Petog odreda i sam nije mogao uspješno da obavlja sve tri ove dužnosti i pored najvećeg zalaganja. Zato se mnoge stvari u ovom odredu nisu na vrijeme rješavale, kao što je pitanje komande kod Vođeničana, učešće Smoljančana u ustanku, rješavanja položaja Suvajskog voda, koji je »kao siroče« bio između Četvrtog i Petog odreda i slično.

U prvoj polovini septembra 1941. godine drug Ilija Došen je obišao operativno područje Petog odreda i pru-

žio mu svu potrebnu pomoć, a naročito u organizovanju nove narodne vlasti. On je tom prilikom obišao i Smoljanu, pa su od tada Smoljanci počeli sve masovnije da stupaju u Peti odred.

Snage Petog i Četvrtog odreda 16. IX 1941. godine vršile su napad na domobranski logor koji se nalazio između Janjila i Jasenovca, sa gornje strane ceste. U sastavu Suvajskog voda u ovom napadu učestvovao je i Vlado Prošić iz Smoljane, sa još nekim Smoljančanima. On je bio dobar poznavalac oružja, pa je u ovoj borbi rukovao puškomitrailjezom u grupi boraca koja je logor napadala sa istočne strane, uz samu cestu.

Kad je neprijatelj intervenisao iz logora, od Bravske škole, on nas je iznenada napao sa leđa, jer nas niko sa te strane nije štitio, pa smo se jedva uspjeli povući. Do nas ispod same ceste trebalo je da logor napada i odred »Volga«, ali nije stigao na svoj zadatok. Iako je bio dan i brisan prostor, Suvajski vod je sa Smoljančanima izvršio vrlo energičan napad i bio došao blizu samih rovova i šatora, ali pošto sa svih strana nije vršen jak, pritisak na neprijatelja, mi nismo prije spoljne intervencije neprijatelja uspjeli da se dočepamo neprijateljskih rovova i šatora. Poslije ove borbe Smoljančani su počeli masovno da stupaju u Peti odred i druge naše jedinice. Ovaj napad u cjelini nije uspio uglavnom zbog toga što je vršen po danu, što se komandir Četvrtog odreda (Mane Rokvić) svedao sa nekim komandama vodova, pa nije bilo disciplinovano organizovanog rukovođenja borbom, niti potrebnog sadejstva i što je odred »Volga« bio zadocnio na svoj zadatok.

Poslije ove borbe, Peti odred je otisao na svoje operativno područje. Tako je i Suvajski vod u sastavu ovog odreda došao na svoje ranije položaje iznad Rašinovca i istočno od Suvaje, gdje je ostao sve do pada Drvara i Oštrelja, 25. IX 1941. godine. U ovom periodu skoro svakodnevno su vođene borbe sa ustašama i domobranima, koji su pravili ispadne prema Rašinovcu i Suvaji. Cilj ovih naših borbi bio je prvenstveno sračunat na to da se omogući narodu da sabere ljetinu i da se vod što bolje učvrsti,

ne samo vojnički već i politički. U tom pogledu je u velikoj mjeri i uspio.

Dolazak Talijana u Petrovac 9. 10. 1941. godine u 13 sati, zatekao je naš vod na njegovim ranijim položajima. U vodu tada, pa ni kasnije, nije bilo nikakvih kolebanja i on je ostao potpuno kompaktan kao borbena jedinica. U izvještaju prvog bataljona »Sloboda« od 4. 10. 1941. godine, pored ostalog, navodi se i ovo: »neki ostali odredi: Vrtočki, Vođeničko-Suvajski, Jelašinovački, Leteći odred, (Pere Morače), odred »Volga« i treći odred »Šekovac«, ostali su u cjelini na određenim zadacima.«

Ponovna okupacija naših krajeva od strane talijanske vojske dovela je do većeg prestrojavanja u redovima cijelog našeg pokreta, izvjesne reorganizacije u vojnem pogledu, kao i u samoj taktici ratovanja, što će sve omogućiti da se, nakon izvjesnog vremena, ustank kod nas u petrovačkom kraju još više razbukta.

SNAŠAO SE

U vrijeme prve ustaške ofanzive na Oštrelj i Drvar, u ljeto 1941. u jednom povlačenju grupe boraca sa bukovačkih brda, borac Koviljko Sevo iznenada se nade u šumi licem u lice pred jednim domobranskim oficirom, koji se tu prijavio sa vodom naoružanih domobrana.

Koviljko je na ramenu imao konjsku strumicu — torbu punu ručnih bombi. Nemajući vremena da bilo šta učini, on se nasmijala na domobranskog oficira i reče mu: »Gospodine oficire, ne plaši se, ja sam muktar — knez u selu. Eto, vidite, narod mi pobjegao iz sela u šumu, pa sam pošao za njim da ga vratim kući!«

Neprijateljskim vojnicima bi drago da sretnu bilo koga nasmijana u ovom kraju i rekoše mu: »Hajde, požuri, vraćaj narod što prije klići!«

MILORAD ĐILAS

NAPUŠTENA OGNJIŠTA

Prvi septembar ratne 1941. godine. Sa padina Grmeča duva lak povjetarac. Nebo je vedro i obećava sunčan dan. Iako se već razdanilo, na nebu se vidi još po neka zvijezda. Život u selu počinje da se budi svojim uobičajenim ustaljenim tokom. Seosku tišinu narušavaju lupom i kašljem oni najvredniji. Neki od njih su već spremni da upregnu konje za vršenje žita. Drugi opet nešto traže oko kuće, čas izlaze čas ulaze u kuću — spremaju se za dnevne poslove.

Ovladao je dan, a sunčevi zraci, probijajući se preko grebena Jasenovačkog grabića, obasjavaju krovove kuća. Sada se dižu i oni koji posljednji ustaju. Dim se uveliko izvlači na badže kuća. Vrijedne domaćice su već pomuzle krave i spremile doručak za poslenike i čobane. Svako ide za svojim poslovima, a čobani, uz bezbrižno zvižduvanje, tjeraju stada ovaca i goveda na pašu. Selo je sa svim oživjelo.

Sa pravca Oštrelja čuje se echo serije eksplozija. Uzbudjenja nema. Od početka ustanka Janjilčani to stalno slušaju. To vjerovatno partizani miniraju i zarušavaju cestu. Spremaju se za dnevne borbe.

Tek je sedam sati, a sa pravca Bravska i Kapluva čuju se rafali iz puškomitrailjeza i praskanje bombi. To je za seljake ozbiljno upozorenje. Mještani nisu stigli ni da zamisle šta bi to moglo biti, a selom je jurio konjanik i vikao iz sveg glasa: »Ljudi, sklanjajte se! Ustaše! Legija! Pale Bravsko, Klenovac i Bunaru! Sa pravca Petrovca pale Kapljuv i Vaganac! Ubijaju koga stignu! Bježite!«

Konjanik je u galopu odjahaо dalje. Ljudi su bili prenaraženi. Dugo su ostali bez riječi i pokreta. Usta su se sušila, a u noge kao da se slivalo olovo. Sa krajnjim naporom su savlađivali paniku. Oni koji su se prvi otrijeznili od šoka istrcali su na Grabić da se uvjere u istinitost obavijesti. Svojim očima su vidjeli strašan prizor: sve je gorjelo — kuće, pojate, štale, kokošinjci, sve. Mješavina mitraljeskih rafala, prasak bomibi, lelek majki i krivi djece uz pobjesnjelo pođvriskivanje palikuća činili su stravičan prizor. Pomicao da će krvava orgijanja ustaša za sat-dva snaći i njihovo selo ledila je ljudima krv u žilama. Lice im se grčilo od bola i zaprepaštenja. Riječi nije bilo, samo su se duboki uzdasi spontano otimali iz grudi.

Ljudi, žene, djeca, sve što se moglo vlastitim nogama kretati bacilo se na grozničavu pripremu za bijeg u planinu. U velikoj žurbi često se dovikivalo, trčalo od predmeta do predmeta. Svako je želio da što više stvari spasi, sve nisu mogli ponijeti. Sad bi uzimali jednu stvar da bi je napustili i uzeli drugu, jer im se činila vrijedinijam. Majke su dovikivale djecu koja su otjerala stoku u polje. Nisu znale šta prije da urade, da li same da idu po stoku, ili da šalju drugu djecu. Strahovale su da i stoka i čobani ne pafdnau u ruke ustašama, a htjele su ostalim ukućanima pomoći u spasavanju imovine. Svima se žurilo da što više spasu stoke, životnih namirnica i posteljne opreme, jer ih čeka planina sa svim svojim čudima. Neke stvari i imovinu su prepustili slučaju, jer nisu mogli da ih prebace u zibjeg. Svinje, kokoške i pse su oslobođili i pustili u dvorište, pa šta im se desi.

Deset je sati. Razbojnici ulaze u selo i prve kuće gore. Odjekuju rafali puškomitraljeza. Kolone izbjeglica istovremeno zalaze u prve šumarke Grmeča. Majke i očevi pokušavaju da utvrde da li su svi ukućani na okupu. Čuje se da neki starci i starice nisu htjeli da bježe — ostali su u kućama. Nisu htjeli ni po koju cijenu da napuste svoja ognjišta na kojima su proveli više decenija svoga patničkog života. Vjerovali su da i razbojnici imaju milosti prema nemoćnim ljudima i prema starosti. Ali, ovoga puta su se prevarili. Nisu znali da u onima koji nose

ustašku uniformu nema ljudskih osjećanja, da su to zvijeri u ljudskom obličju.

Dok su se porodice prebrojavale i razmještale u logoru, dotle su kuće gorjele. Sa brežuljaka i uzvišenja vidjeli su ljudi samo buktinje vatre i dim i čuli reske rafale puškomitrailj eza.

Za nepuna četiri sata sve je izgorjelo — sve što je građeno mnogo godina. Razularene vojske NDH završavale su svoj krvavi pir.

Noć je padala brže nego obično. Planina, do juče divlja i nepristupačna, postala je pitoma, gostoljubiva, prijatelj mnogim ljudima. Ljudi su sjedili oko vatri i nijemo zurili u plamen. Pušili su posljednje dimove cigareta. Nekoliko duboko u mislima vrzmalo se stalno pitanje bez odgovora: šta je to čovjek, krije li on u sebi i zvijersku narav? Postoji li unutar i jedne životinjske vrste rat do međusobnog istrebljenja — ubijanje bez razloga i povoda — tek da se ubija? Odgovora nije bilo.

Majke su uspavljivale djecu oko svoga krila, nastojeci da ih topotom svoga tijela sačuvaju od prehlade. Najteže je sa malom djecom — odojčadi. Ona traže toplo majčino krilo i topli kutak sobe, ali krova nad glavom više nema. Konji, krave, ovce, na hukanje sove bi se uzbulnili — nastalo bi rzanje, mukanje i blejanje. Životinje kao da su osjećale da se nešto strašno zbiva.

Noć u planini je neobična, ali ipak prijatna u odnosu na strahote koje su se zbile u selu.

Ljudi te noći nisu spavali. Spavala su samo mala djeca koja nisu bila svjesna onoga što se zbiva.

Ptice su kao i obično svojim cvrkutom oglasile zorú i ne znajući da pod krošnjama stabala četinara borave tuga i pol. One su nezavisne od ljudske milosti i patnje. Darovi prirode su za njih dovoljni.

Oko osam sati izjutra banuo je u zbjeg Bogdan Đilas. Dolazi iz sela i saopštava: »Sve kuće su izgorjele, izuzev kuće Petra Latinovića. Petar se za vrijeme paljevine skriva u nedaleko od kuće i kad su ustaše otišle, dotrčao je i ugasio vatru na svojoj kući. Ustaše su ubile i izgorjele na vatri Sitevana Banjca, Dmitra Solomuna, Stanu Latinović i Vuku Davidović. Petar Latinović je uspio da

svoju ubijenu majku izvadi iz vatre. Sutra će biti sahrana«.

Dok su žene i djeca ostali u zbjegu, odrasli su krenuli u selo — u nadi da će nešto ipak naći. Na žalost sve je bilo u pepelu. Ustaške čizme su sve uništile. U razbojništvu su bili »pedantni«, iako to u svakodnevnom životu nisu. Zgarišta kuća su se još pušila, dok su psi tužno zavijali. Zidine kamenih temelja kuća su štrcale kao nije mi svjedoci da je tu do juče postojalo selo. Uništeno je ono što je znojem i mukom stvarano mnogo godina.

Pomisao da će za par mjeseci stići zima prožimala je bolom i brigom sve ljudi. Čime će se hraniti, kako odijevati, u čemu skuhati hranu, gdje su hljeb i so. Šta će mala djeca, starci i bolesni? Osjećanje usamljenosti i bespomoćnosti je nanosila duševne patnje, srdžbu i bijes. O, da je nekom silom moguće palikuće staviti u ovu situaciju da zimaju. Ali, živjeti se mora. To traže nejaka djeca, traži iskonski ljudski nagon. Odluka je kao po dogovoru pala. Gradićemo nove kuće. Sve što je moglo da radi, radilo je za nove kuće. Dok su jedini sjekli stabla, drugi su tesali šimlu, treći udarali temelje. Jedni drugima ljudi su pomagali. Maj&tori stavljanja krova su radili danonoćno, jer je trebalo pokriti krovovima velik broj kuća. Za nepuna dva mjeseca ljudi su se našli ponovo pod krovom. Na žalost, još dva puta su morali graditi kuće, jer su neprijatelji još dva puta palili selo.

Za šve vrijeme rata život je bio razapet između zbjega u planini i sela. Pri svakoj neprijateljskoj ofanzi vi ljudi su sa porodicama išli u zbjeg. Razlika je samo u tome što više nisu davali uzalud žrtve. Vrijeme naivnosti i vjere su skupo platili. Sada su se i oni borili sa puškom u ruci. Ustaške satnije više nisu mogle nekažnjeno praviti vandalske izlete u selo.

ĐURAN KOVACEVIC

TEŠKI MITRALJEZ NA STRAZBANICI

Brdo Stražbanica u selu Bukovači, pored svoje ljetote, od prirode je nagrađeno bistrim izvorima i potocima koji izviru sa svih strana. Izvori se zovu Draga voda, Ljeskovac, Bajkovačko vrelo, Točak i Rodića vrelo, a ima i nekoliko manjih, bezimenih izvora. Od izvora prema zapadu teče veći broj potočića kroz veoma lijepo pejsaže. Oko ovih izvora i potočića nalaze se čopori seljačkih kuća i vodenica, ukrštenih malim putovima i putićima, koji presijecaju livade pune mirisa. Okolina ima dosta zelenila, sitnih šumaraka, pa u ovom predjelu borave ptice i zecjevi, pored mnogih stada ovaca.

Ovdje je veoma lijepo ljeti kada se sastanu mobe kosaca i u junsко veče kada zvjezdano nebo i mjesecina prekriju ovaj predio, kada zavlada svuda noćna i bučna pjesma seoskih momaka koji ponekad zavijaju kao da prekidaju laveže i zavijanja u selu. Oko izvora svake nedjelje i praznika sakupljali su se momci i djevojke. Djevojke su se više odijevale kao građanke, nego na seoski način, a tako i momci. Djevojke su izazivale svojim zdravljem, ljepotom i pjesmom, plijeneći oči momaka, a momci su muškost pokazivali bacanjem kamena s rameна, glasnom pjesmom i duhovitom šalom. Bila je ovdje prisutna ljubav, bilo je i zavidnosti, i ljubomore, kao i svugdje gdje ljudi žive. Veselo i nemirno žuborenje izvora i potočića izazivalo je kod momaka i djevojaka pjesmu i igru. Svježina vazduha i lijepi predjeli opajali su omladinu kao jako piće, podsticali razdrganost, toplinu i

osmijeh, pored zamornog i teškog fizičkog i šumskog rada.

Pjesma i kolo zaustavljeni bi se kasno u noći.

I stari ljudi okupili bi se oko izvora, ali oni su imali druge brige. Brinuli su se zbog dugova, zbog teškog života, zbog slabog zdravlja, žalili su se na državu, na vladu, na kralja, na nepravdu i uporno govorili: «-Neće ovo ovako dugo trajati», dok bi drugi dobacivali i tvrdili »Biće bolje, biće bolje, pred nama su bolja vremena«. Pojedini ljudi su pričali o ratovima, o bunama, o ustancima, a neki su se plašili predstojećih vremena.

U avgustu 1941. godine Stražbanica i njena okolina postali su tužno naselje prognatih. Vrela i potoci izgubili su svoje goste — momke i djevojke. Tu je nestalo pjesme, veselja i ljubavi. Na vrhu Stražbanice nalazio se naš teški mitraljez. Vrela su sada ranjenicima prala rane, čista i bistra voda miješala se sa crvenom krvlju boraca i naroda i dobivala boju rđe. Ranjeni borci, perući rane na izvoru, slušali su žuborenje vode. I vrela kao da su postala tužna i ona više nisu onako bučna. Ustaške granate padale su u vrela i oko vrela. Nastalo je gorko ratno vrijeme, doba ustanka i početka revolucije. Na vrhu Stražbanice teški mitraljez imao je tri položaja dobro uredena, ukopana i maskirana.

Pogled sa Stražbanice na sela Baru, Bukovaču i Dričić bio je čist. Svi ovi tereni mogli su se lijepo osmatrati. Čist prostor u dolini prostirao se preko dva do tri kilometra. Na velikom prostoru svaki se cilj mogao iz našeg mitraljeza uspješno tući.

Naš teški mitraljez je opsluživalo oko 30 boraca podijeljenih u dvije smjene. Ponekad bi ih bilo i više, zavisno od potrebe i navale neprijatelja. Smjenjivanje je bilo jednom nedjeljno, a kada počne borba, skupljale bi se obje smjene zajedno.

Dvije smjene su bile zato što smo imali dosta boraca, a malo oružja. Teški mitraljez je bio u sastavu Trećeg odreda bataljona »Sloboda«. Komandir teškog mitraljeza, kako su ga borci zvali, bio je Mićo Banjac, podoficir bivše jugoslovenske vojske. Rođen je u selu Bari 1914. godine. Bio je zdrav i snažan momak. Komandir

druge smjene bio je Đuran Kovačević, rođen u selu Bukovači 1916. godine. Nišandije su bili Mile Tminić, rodom iz sela Bare, Nikola Kecman, iz sela Drinića i Periša Kovačević iz sela Drinića.

Zadatak za posadu teškog mitraljeza postavili su Dušan Rokvić, komandir III odreda bataljona »Sloboda«, bivši oficir stare jugoslovenske vojske i politički komesar odreda Ilija Došen, organizator ustanka u našem kraju. Teški mitraljez je kontrolisao prostore ispod kose i teren sela Bukovače i Drinića — u prostoru od dva kilometra. U slučaju potrebe rečeno nam je da se povlačimo sa Stražbanice na Vijojlu, na susjedno brdo, koje je bilo slično Stražbanici. Stalno nam je skretana pažnja da se javljamo rafalima samo u izuzetnim situacijama radi čuvanja municije u kojoj smo oskudjevali. Naš mitraljez su mogli lako otkriti ustaški izviđači i gađati ga artiljerijskom vatrom, ili ga tući avionskim bombama, o čemu smo mnogo morali voditi računa. Zbog toga smo bili stalno dobro maskirani i morali smo da se pridržavamo vojne discipline.

Ispred teškog mitraljeza imali smo dobro maskirane izviđače i dežurne borce. Noću smo dežurali na smjenu. Ispred nas je bilo podnožje Stražbanice, koju je zapo-sjela jedna naša desetina. Hranu smo dobivali redovno. Hranu su nam često donosili Mile Banjac, zvani Brko, i Jovo Banjac. Sa njima su bili i Jovan Kecman i drugi drugovi.

Prvi pomoćnik kod mitraljeza bio je omladinac Dimitar Puzigača. Mlad, vedar, lijepo je svirao harmoniku j, prije rata igrao u kolu kod djevojaka, a sada je samo gledao u teški mitraljez. Mitraljez je često čistio, podmazivao ga i sa mitraljezom nešto razgovarao, tepao mu je: «■Mili moj, samo ti brzo radi i udri faštiste, pa će te uvijek lijepo čistiti i podmazivati, a moja harmonika neka se odmara. Sviraćemo i pjevaćemo kad se završi rat», kao u šali rekao bi on.

Šala je bila stalno prisutna u tam našem malom kolektivu. Poštovali smo starog Brku — Milu Perinovića i druge koji su nam donosili hranu. Stariji su nas uvijek savjetovali da se dobro maskiramo, da budemo oprezni,

da se ne otkrivamo bez potrebe, da nam uvijek oružje bude spremno. Dmitar Vicilov, Nikola Jejić i Periša Kovačević, ko zna kome se sve nisu rugali i stalno se šalili na nečiji, a ponekad i na svoj račun.

Osjećanje radosti, oduševljenja i ljubomore izazvao je u nama naš prvi top. Na našim položajima bio je jedan top, koji je tukao iz Oštrelja, nalazio se na kosi kod Oštrelja, a mi sa mitraljezom na Stražbanici. Od toga i teškog mitraljeza do ustaških položaja bilo je oko sedam kilometara. Top je mogao uspješno da gađa ustaše u Petrovcu, a naš teški mitraljez nije, pa smo zbog toga bili zavidni tobđijama, a lјuti na naš teški mitraljez zato što nema veći domet da gađamo ustaše u Petrovcu. Bilo je želja, koje su ispoljavali u šali mladići, da se gađa Pavelić u Zagrebu, Musolini u Rimu i Hitler u Berlinu. Željama i mašti mladih nije bilo kraja.

Prostor gdje se nalazio top bio je pokriven visokim drvećem, dobro maskiran i zaklonjen. Kada bismo gađali ustaše u Petrovcu, postavljali bismo varke na taj način što bismo palili dinamit na različitim mjestima i izazivali eksplozije, tako da ustaše nisu mogli otkriti odakle gađa top.

Kada iz našeg topa, sa Oštrelja, pojuri granata i počne parati nebo iznad Kolunića, na našim položajima nastane vriska, veselje i smijanje, a naročito kod našeg odjeljenja na Stražbanici. Kad granata eksplodira na ustaškom položaju, onda se grlimo i ljubimo, a omladinac Dmitar tužan savije glavu i pijucka nezadovoljan što njegov teški mitraljez ne može da gađa ustaše u Petrovcu. Poneko od starijih drugova govorio bi Dmitru i ostalim borcima: »Ne tugujte, drugovi, biće dana od megdana«. Poneko se smijao i govorio: »Kako se osjećate, ustaše, ničija nije do zore gorjela! Ko zlo radi i ne može se dobru nadati!«

Dvadeset trećeg avgusta 1941. godine osvanuo je lijep dan, nebo vedro i čisto, a vazduh topao. Sunčani zraci prospipali su se po zelenim šumarima cima stražbaničkog pejsaža, pa je cijeli teren izgledao kao da je preliv srebra mastom bojom. Narod je pobjegao u zbjegove, u šumu, a samo ponegdje najsmjeliji seljaci obilazili bi svoja zga-

rišta. Kuća u selu nije bilo — popalile su ih listaše. Tog **dana** sam bio na osmatračnici ispred našeg teškog **mitraljeza** i primijetio sam pokret neprijateljskih patrola preko Gorinčana, Bare i Đumovače. Dobro maskiran, vješto se krećući, neprijatelj je pojačavao svoje snage, približavao se polako našim položajima. Iako je neprijatelj bio daleko, po njegovim snagama i pokretima moglo se zaključiti da će brzo početi napad jakim snagama. U našem mitraljeskom odjeljenju preduzimali smo sve mјere za borbu. Zaposjeli smo svoje položaje, uzeli propisne zaklone, spremali oružje i municiju, međusobno se rasporedili i povezali ljudi međusobno, bili smo svi tu. Imali smo nešto hrane i to smo podijelili.

Desetar Petar Stojković i Tanasije Lukić staviše svoje desetine ispred nas. Sa njima su stigli Mile Kecman, Dragoljub Kecman, Milan Kecman, Kojo Banjac, Koviljko Ševo, a stigli su i Rajan i Mirko Rodić, sa njima smo uspostavili vezu. Ljudstvo druge naše smjene, koje se odmaralo u zbjegovima, bez poziva se skupilo, pristizali su za nama. Izvjestili smo komandira odreda o početku napada. Ovom prilikom, kažem, nismo se plašili napada. Nismo imali nekog ratnog iskustva, ali smo preživjeli mnoga ubijanja, ranjavanja, paljevine sela — i dobro smo se bili prekalili.

Počelo je dejstvo neprijateljske artiljerije. Sve je ukazivalo na pravu neprijateljsku ofanzivu. Neprijatelj je bio izrazito nadmoćan.

Na položajima našeg Trećeg odreda i nad položajima Prvog odreda brzo su se borci povlačili prema šumi, ispod Oštrelja, na bolje položaje. Odredi su kratko otvarali vatru. Neprijateljske kolone su zaobilazile Stražbanicu, naše položaje sa lijeve strane, i izbile su na brda, a sa desne prilazile oko kuća Jalića našim narednim položajima. U toj situaciji neprijatelj nas je otkrio i na naše položaje otpočeo da sipa jaku artiljerijsku vatru. Nadlijetali su nas neprijateljski avioni.

Izgubili smo vezu sa glavninom naših snaga, a naš komandir odreda nije nam se javljao, niti smo od njega primili bilo kakvo naređenje. Ljudi koji su došli iz druge smjene da nam pomognu — gotovo su svi bili bez oružja.

U toj situaciji, kada je neprijatelj zaobišao naše položaje, prijetila nam je opasnost da budemo okruženi. Odlučili smo da se brzo povlačimo na Vijojlu. Neko od naše zaštite likvidirao je jednog neprijateljskog vojnika i ranio više vojnika na kršu Dajičića. U momentu kad smo donosili odluku da se povlačimo sa Stražbanice, iznenadili se kad do mene dođe omladinac Vlado Kecman iz sela Bokovače. Bio je u desetini Petra Stojkovića. On je bio već skojevac, iako je tada imao nepunih 17 godina. Bio je smion i odvažan. Oko nas zafijukaše neprijateljske granate, iskopaše velike rupe u zemlji. Ja kažem Vladu: »-Brzo skoči u onu rupu i skloni se, druga granata od topa neće tamo pasti!« On skoči u rupu i poče da se šali: »Vidiš, da sam služio vojsku i ja bih znao to! Je li ta vojska još štogod naučila svoje ljude?! Izgleda da ste malo znali i učili, jer je država učas propala i ona i njen kralj!« Ja mu dobacih: »Nit' je valjala naša država, nit' valja ova ustaška, a još su najgori Nijemci i Talijani!« Međutim, opet iznad naših glava zazuja neprijateljski avion, Prilegosmo uz zemlju. Po nama opet tuče neprijateljska artillerija. On nakupi šaku vrućih gelera, pa kao da se sa njima igra, reče: »Sta je ovo, jesu li to šrapnele o kojima su stari pričali?« »Lezi, crni vraže, rekoh mu ja, osmatraj i udri!« On je gledao u dolinu. »Đurane, povika on, hodi i vidi ovu vojsku! Vidi, bolan, od kuća Savuljevića sve je vojnik na vojniku. Pazi što im svjetlucka oružje! Sta će to biti danas s nama?« Neko me izvesti da se naši povlače prema Vijojli.

Ali, u ratu se uvijek nešto nepredviđeno desi. U žurbi moj pomoćnik Dmitar Puzigača zaboravio je rezervnu cijev teškog mitraljeza, a to smo saznali tek sutra. Ja, Dmitar i Vlado, a sa nama i Vlado Banjac povlačimo se prema Vijojli. Smijemo se i provlačimo kroz granje, a Vlado Kecman se zatrola Dragoj vodi — da se umije i napije vode. Morao sam vrhnuti na njega. »Đavole crni kako si tako neozbiljan, otkrivaš nam položaj, stradaćemo zbog tebe!« On se osmijehnu, mahnu rukom, a zatim nas stiže uz Vijojli.

Uz Vijojlu stigosmo grupu boraca. Tu su Koviljko Ševo, Vajaga Kecman, Mile, Milan i Dragoljub Kecman,

tu su i drugi drugovi sa oružjem i bez oružja. Presta artiljerija da tuče vrh Stražbanice. Avion izviđa naše položaje i osmatra Vijojlu. Artiljerija sada poče da tuče po nama. Upravo tog momenta geler jedne granate rani Vajagu u mišicu desne ruke. Pridje mu naš bolničar Dragoljub Kecman i vješto mu zavi ranu. Vajaga sav u znoju poblijedio je istinski se zabrinuo. Neko od drugova podje sa njim, a Dragoljub uze njegovu pušku. Priđoše nam i Rodići, jedna grupa Seva i Morača, pa pozurismo zajedno put vrha Vijoje — da zauzmemu položaje. Međutim, ustaške satnije izlaze i zauzimaju i one položaje. Osipaju paklenu vatru, pucaju na sve i kreću put šume. Mi se brzo sručimo niz Busije — ka našim novim položajima.

Uveće 23. avgusta iskupili smo se svi na Vijojli. Došao je i Ilija Došen. Tu su prva i druga smjena. Svi smo bili nervozni, pomalo i uplašeni, lica su nam ozbiljna, nije nam do šale. Došen je bio ljut, zatim se smirio i izdavao zadatke za sutrašnju borbu.

— Drugovi — reče Došen, — neprijatelj će sutra vršiti još jači pritisak na Oštrelj. Pokušaće da nas razbije i otjera sa ovih položaja. Moramo biti dobro organizovani i spremni za borbu.

Iako je Došen bio ljut, borci su voljeli da ih on obide. On je govorio lijepo, gledao je vedro u naše perspektive i budućnost, bio je uvjeren da ćemo razbiti neprijatelja. Po strojevima i rasporedu neprijateljskih vojnika vidjelo se da su organizovani, da imaju oficire, starješine i komandu, a mi smo tada malo ličili na vojsku, malo smo imali oružja, malo municije, bili smo bez odjeće i opreme, ali smo imali čvrstu volju za borbom. Šuma je pred nama, to je naša šuma, svi bi kazali. Ona nam i pomaze, a naš je narod neizmjerna snaga. Kad padne jedan naš drug, desetine se jagme za pušku.

Noć je stezala i spuštala se nad našim položajima. Neprijateljska vatra je jenjavala. Još te noći nismo znali da nam je ostala rezervna cijev našeg teškog mitraljeza na Stražbanici. Lako bismo je noću donijeli da smo znali. Bili smo zadovoljni što smo se vješto povukli, bez mrtvih i ranjenih, a nije nam neprijatelj uništio naš teški mitraljez.

Sutradan je mitraljezom komandovao Mićo Banjac. Borba je počela u šumi ispod Oštrelja. Neprijatelj žestoko napada. Mi saznajemo da je zaboravljena rezervna cijev na Stražbanici, a Stražbanicu sada drži neprijatelj. Ovo saznanje komandir odreda Dušan Rokvić pretvara u paniku i naređuje omladincu Dmitru Puzigači da odmah mora ići da doneše cijev. Ili cijev, ili glavu. Cijev je bila svakako važna.

Pošto je teškim mitraljezom komandovao Mićo Banjac, ja nisam htio da pustim Drnitra da sam ide po cijev, pa smo nas dvojica krenuli na Stražbanicu. Svoju sam pušku pružio bratu Branku, a Dmitar je svoju dao Bogdanu Banjcu. Ja sam imao bombu i on bombu. Krenuli smo iz šume od Slatine, prema kućama Romića. Išli smo kroz neprijateljski front. Kretali smo se pažljivo, tako reći hajdučki, a u sebi smo osjećali nekakav ponos i odvažnost, izmiješane sa strahom. Plašili smo se da nećemo uspjeti i da ćemo poginuti. Istina, nije bilo gotovo nikakvog izgleda za uspjeh.

Dmitar Puzigača nije služio vojsku. Ne poznaje dobro dejstvo neprijateljske vatre, ali je znao da se lijepo kreće kroz šumu, tih, neprimjetno, kao pravi hajduk iz narodnih pripovjetki. On je bio šumski radnik iz siromašne porodice. Počeo je šumski rad od svojih 12 godina. Bio je bistar i imao je predosjećaj da ćemo uspjeti. Predložio mi je da svučemo obuću i da se krećemo u čarapama, a čarape smo imali vunene i stare, sve poderane, iz kojih su virili prsti. Tako smo kroz šumu išli gotovo bos. »Što si, Dmitre, zaboravio cijev!« — ja mu dobacih. »Nemoj me, Durane, molim te, ljut sam sam na sebe! — odgovori omladinac Dmitar Puzigača. — Važno je da sam ja ubijeđen da ću cijev naći i donijeti i cijev i glavu na ramenu!« Gledali smo jedan u drugoga, pa u bombe. Dmitar je opet priupitao: »Kako ono rekoše, držiš bombu u ruci, ošarafiš je, udariš upaljačem u tvrd predmet, koliko ono brojiš, pa je zavitlaš na ustaše?!« »Jest, rekoh mu ja, ali može se desiti da skupa sa mnom moradneš leći na bombu!« »Ah, ne, ona će raznijeti samo grupu ustaša. Može raznijeti i mene, ali prije moramo donijeti cijev! Imaće naš »Miško« (tako je tepao teškom mi trai je-

zu) brzo dvije cijevi. Stvarno, jedna se cijev zagrije brzo i može se lako zakovati!«

Dogovorili smo se, ako naidemo na grupu ustaša, da ja bacim bombu na njih i da se povlačim, a da Dmitrova bomba ostane kao rezerva, za drugu grupu ustaša, ili, ako bude nevolje, da nas ubije obadvojicu. Kazao sam Dmitru: »Ako ja budem ranjen, ti bježi nazad!« On se na to näljuti. Rekao je: »Neću ja nazad živ bez tebe i bez cijevi! Ako ti pogineš, ili budeš ranjen, za osvetu ja ću prići ustašama i na njih baciti bombu, pa makar me uhvatili živa i mučili, najvećim mukama!« Te riječi omladinca Dmitra Puzigaće, sada pukovnika Jugoslovenske narodne armije, dobro sam upamlio.

Krećući kroz šumu, polako i oprezno, naišli smo na grupu neprijateljskih vojnika — ustaša. Bili smo na mjestu podesnom za maskiranje i osmatranje. Gledajući u ono njihovo »U« u nama se javila jaka želja da na njih bacimo bombu. Dmitar je bio uzrujan, pipao me rukom za nogu i šapatom pitao: »Hoćemo li jednu?« Ja malo promislili i rekoh mu da moramo najprije naći cijev za mitraljez.

Dogovordsmo se da se sklonimo malo nazad, da se maskiramo u jednom žbunu, dok oni prođu. Tako je i bilo. Prošli su na par koraka pored nas, a mi smo gledali na njihovim kapama slovo »U«, puni mržnje, straha i želje da ih vrag nosi. Kada su prošli, ustali smo iz žbunja i produžili pokret. Prošli smo jednu liniju. Sada smo bili u njihovom rasporedu. Sada smo kod ustaša, okruženi, nemamo kud nazad.

Kod naših se čuje borba, ali ne čujemo naš teški mitraljez. Jedno vrijeme smo se kretali gustom šumom u pravcu kuće Jalića. Opet primjetismo ustaše u pokretu. Čuje se zvezket njihovog oružja. Odlučismo da se brzo popnemo na krvi gusti borić i da tu sačekamo dok ustaše prođu. Od borića do puta bilo je desetak metara, a putem je prolazila neprijateljska kolona. Kada je kolona stigla blizu nas, zaustavila se na putu radi kraćeg odmora. Od ustaša su nas zaklanjale borove grane, lišće i trava.

Mi smo se ježili od straha da nas ne opaze. Tada ne bismo mogli naći cijev za mitraljez. Svuda su oko nas

neprijateljski vojnici, ne bismo mogli nikud bježati, a u ovom položaju stoeći i viseći na dvije grane, ne možemo dugo izdržati, ne možemo čak ni bombu baciti. Od straha da će nas uhvatiti žive nismo smjeli gledati na njih, ni jedan na drugoga, prepuštali smo se neizvjesnosti. Ne znamo koliko je to dugo trajalo. Neprijateljski vojnici su krenuli. Mi smo sišli sa borića i sakrili se u šumu. Bili smo uplašeni i izmoreni. Osjećali smo strašnu žed.

Sišli smo na ivicu šume i gledali prema izvoru Drage vode. Gledali smo i u vrh Stražbanice i na kuće Romića. Rado bismo svratili na izvor da se napijemo vode, ali ne smijemo, primjetiće nas neprijatelji. Moramo ići po cijev našeg teškog mitraljeza! Sada već vidimo položaj gdje je ostala cijev. Valjda ćemo je tamo i naći?

Gledam položaj na Stražbanici, pa u Dmitra. Čutimo. Možda isto mislimo. A šta, ako su nam ustaše našle cijev i odnijele je. Opet idemo i šutimo. Poslije nekoliko minuta Dmitar progovori: »Neće ustaše naći cijev. Ostala je maskirana u granju. Zatrpana je lišćem, blizu položaja gdje je bio mitraljez. Durane, ne brini«.

Polako smo se kretali uz Stražbanicu. Na žed više nismo smjeli da mislimo. Ipak se nađosmo na vrhu Stražbanice. Prilazimo oprezno položaju, gdje je bio mitraljez. Ja osmatram desno, lijevo, i držim bombu u rukama, kao da bomba sve rješava, a Dmitar polako pomjera grane i na zemlji pipa po lišću da nađe mitraljesku cijev. Gleda u mene tužnim pogledom i kaže: »Nema je«.

Tišina. Za trenutak šutimo. Dmitar podiže glavu. Opet me tužno pogleda, kao da je sve svoje sahranio. »Ustaše su je odnijele, majku im njihovu!« Toliko je Dmitar bitužan, potresen, da ja više nisam mislio na cijev, nego na Dmitra. Plašio sam se da se on ne ubije.

Izložili smo se opasnostima, a ne nađosmo cijev. To je zaista bio težak momenat za Dmitra i za mene. U tom momentu začuli smo naš teški mitraljez. Tukao je rafalima oko puta prema Brizgaču. Kad je Dmitar čuo naš teški mitraljez kako laje na ustaše, udari se rukom po glavi i reče: »Tamo sam je ostavio, ovdje su bili remenici i municija«. On skoči pet koraka, pomjeri lišće, izvuče

cijev. Podiže je uvis sa obje ruke, zagrli je kao dijete i poljubi.

»Evo je, Durane, opet će da bije po ustašama!«

Zadržao je pogled prema Oštrelju. Opet su odjeknuli rafali iz našeg teškog mitraljeza. Strašan okršaj, strašne eksplozije na čitavom bojištu kod Oštrelja, Brizgača i Vrletine. Mi požurimo sa Stražbanice — da se brzo vratimo kućama Romića. Od radosti što smo našli cijev, bili smo hrabriji, pa smo se nepažljivo kretali, kao da nigdje nema ustaša. Gledamo Dragu vodu i hoćemo da navratimo da se napijemo. Iznenada iz Progona Kačareva pojavi se pred nama nekoliko ustaša. Ja viknuh Dmitru: »Za mnom, drži čvrsto cijev!« Životinjski smo počeli da bježimo kroz jaruge i plotove, prevrćući se po zemlji. Ustaše su nas gonile, a kada su vidjeli kakvom se brzinom udaljujemo od njih, otvorile za nama puščanu vatru. Bježali smo brzo i vješto, koristili zaklone žbunova, i poslije velikog napora uspjeli smo da se prebacimo više kuća Jajića. Ustaše su prestale da nas gone, a mi smo se malo odmorili i zaobilaznim putem odnijeli cijev teškog mitraljeza.

I tako, poslije razbijanja neprijatelja, ponovo smo se vratili sa našim teškim mitraljezom i sa dvije mitraljeske cijevi na stare položaje, na našu ponosnu Stražbanicu.

OSTOJA JELICIC

PUCNJI SA GRMECA

Prvih dana jula 1941. godine počele su pripreme na organizovanju ustanka u Smoljani, Krnjoj Jeli, Janjilima, Kapljuvu i Vaganou. Okupacijom naše zemlje počeo je teror nad narodom od strane okupatora i domaćih izdajnika. Proganjanje, ubistva ljudi, hapšenje talaca i drugih rodoljuba — počelo je među stanovništvom stvarati ratnu psihozu. Ljudi su se počeli okupljati po grupama i dogovarati šta treba preduzeti da se ne dozvole zločini i pljačka. Kroz sela se pronjela vijest da je donesena odluka za dizanje ustanka i da je osnovano rukovodstvo-štab — koji će rukovoditi ustankom. Iako se odmah nije znalo ko su članovi štaba — čuli smo da su organizatori ustanka Ilija Došen i Zdravko Celar i da sa njima na pripremi ustanka rade Jovo Kecman i Miloš Kecman-»Vojsko».

U Smoljanu je došao Zdravko Celar. On je počeo okupljati ljude i raditi na organizovanju ustanka. Prvo je razgovarao sa ljudima koji su htjeli da rade. Poslije su održani sastanci sa grupom ljudi u Gradini, gdje su bili ustanici iz Smoljane i Krnje Jele. Ovakav sastanak je održan i kod ceste — ispod Janjila — gdje su se okupili ustanici iz Janjila, Vagance i Kapljuva. Na sastancima je razgovarano kako treba prikupiti sve oružje koje imaju ljudi u selima, organizovati oružane akcije i prekopavati ceste. Zajedno sa Zdravkom Celarom u Smoljani i Krnjoj Jeli, na organizovanju ustanka, prikupljanju oružja i na stvaranju oružanih grupa aktivno su radili u Smoljani Uroš Kecman i Vlado Prošić, u Janjilima Jovan Samardžija i Vlado Solomun, u Kapljuvu Vlado Grubiša i Đuro

Latinović. Pri kraju priprema za ustanak u ovim selima čulo se da je u Drvaru počeo ustanak i ovo je imalo znatnog uticaj a na ubrzavanju priprema za izvođenje oružanih i drugih akcija na ovom području.

Oko 15. augusta 1941. godine razoren je vodovod u Smoljani koji je snabdijevao Petrovac vodom. Kidanjem ovog vodovoda onemogućeno je snabdijevanje grada i neprijateljske vojske. Ovo je izazvalo ozbiljne probleme, jer neprijatelj nije mogao da obezbijedi dovoljne količine vode sa drugih strana.

Prva oružana akcija kojom je rukovodio Zdravko Čelar u Smoljani izvršena je na ustaše 2. augusta 1941. godine na Grlima kod Krive doline. Ovdje su ustanici napravili zasjedu sa dvije strane ceste, od Risovače do Martijevače — da bi dočekali ustaše koji su išli iz Petrovca za Smoljanu. Mi smo bili naoružani sa 7 karabina, 14 lovačkih pušaka, nekoliko pištolja, nešto eksploziva za miniranje, više sjekira i rogulja. Kada je grupa ustaša došla do Krive doline, mi smo na njih otvorili vatru iz pušaka. Tom prilikom je ranjen jedan ustaša, a upaljen je i eksploziv, tako da je kod neprijatelja stvoren utisak da mi imamo više oružja. Uplašene ustaše pobjegle su u Petrovac. Poslije kratkog vremena iz Petrovca su počeli tući topovi u Smoljanu, gađajući Mline i Ogumaču. Ovo je bila prva akcija u kojoj je neprijatelj upotrebio topove na Smoljanu u početku ustanka.

Iako u ovoj akciji nije bilo veće borbe, zato što su se ustaše vratile, njen značaj je u tome što su ustaše dočekane, vraćene i nisu mogle da dođu do sela da pljačkaju i pale kuće. Neprijatelj je bio bio da su ustanici organizovani, da imaju oružje i da su spremni da se bore, pa je zato upotrebio topove da bi zaplašio ustanike i narod.

Sirina i masovnost učesnika u ovoj akciji imala je i politički značaj za mobilizaciju i za nastavljanje akcija. U akciji je učestvovalo oko 100 ustanika, među kojima su bili i Mirko Indić — »Šegan«, Vlado Prošić, Uroš Kecman, Stanko Marjanović, Boško Raković, Dušan Grbić, Đuro Vukobrat, Dušan Majstorović, Jovo Dragišić, Drago Stojanović, Ile Latinović, Gojko Stojanović, Tomo Branković, Simo Stojanović i mnogi drugi.

U napadu ustanika na neprijateljsku kolonu 8. augusta 1941. godine u Zdenom Dolu prvi put su neprijatelju na ovom području naneseni veći gubici u ljudstvu i materijalu. Ovdje je izvršen napad na veću kolonu koja je išla cestom. Ubijeno je više neprijateljskih vojnika. Ušteno je 7 kamiona, jedan automobil i drugi materijal. Tako su ustanici i narod iz Kapijuva i Smoljane tjerali dva neprijateljska vojnika od Zdenog Dola do Mlina pod Dronjkušom, gdje su uhvaćeni i ubijeni, a drugi su uhvaćeni kada su bježali cestom prema Ključu, između Janjila i Vaganca.

U ovoj akciji poginuli su naši borci Jovan Samardžija, Simo Bjelić, Milan Kecman, Mile Krčmar i Lazar Kecman. Napad je imao veliki značaj, jer je u njemu ubijeno više neprijateljskih vojnika i vidjelo se da naši borci mogu tući daleko jačeg i bolje naoružanog neprijatelja.

Došlo je do povezivanja akcija i ustanika iz pet sela, jer su ljudi iz sela tjerali i ubijali neprijateljske vojnike koji su htjeli da pobegnu. Iako su u ovoj akciji poginuli i ranjeni neki naši borci, žrtve su još više podstakle ustanike na borbu i izvođenje novih napada na neprijatelja.

Poslije akcije u Zdenom Dolu, dva odreda ustanika izvršila su napad 16. septembra 1941. godine, na jako neprijateljsko utvrđenje u Ritu, na cesti između Janjila i Bravska. Ova cesta je bila značajna radi povezivanja Petrovca i Ključa, gdje su bile smještene neprijateljske snage. Napad je pripreman nekoliko dana i izведен je ujutro sa dvije strane ceste — od Sobatovca i Vaganca. Ovdje se vodila veća borba i trajala je duže vrijeme. Sredina naših snaga je bila prišla blizu rovova sa mitraljezima, ali smo se morali povući. Utvrđenja se nisu mogla likvidirati zato što su u njima bile jake neprijateljske snage i dobro utvrđeni rovovi, a naši borci su izloženi neprijateljskoj vatri na brisanom prostoru. Jedan od razloga za neuspjeh ove akcije je i u tome što u ovo vrijeme još nismo imali dovoljno vojničkog iskustva u organizovanju napada na jaka utvrđenja. Ovo se vidjelo i po tome što je dio naših snaga bio odmah u napadu i na sebe je primio borbu, a drugi dijelovi nisu bili ni zauzeli položaje. Kod povlačenja nije bilo dobre veze i zaštite. Jedni borci su se povukli ranije.

a drugi nisu imali veze sa njima. U ovom napadu poginuli su Rade Solomun, Miloš Bjelić, Milutin Gaionja, Milan Radišić, Dušan Petrović, Đuro Popović, Stevan Latinović i Mirko Karanović. Ranjeni su bili Marinko Banjac, Mile Marjanović-»Miš«, Košta Marjanović, Đurađ Branković i Ilija Smiljanić. Naše snage nisu mogle likvidirati neprijateljsko utvrđenje i mi smo imali dosta poginulih i ranjenih boraca. Ovo je bila jedna od prvih akcija direktnog napada na neprijatelja, dok smo ranije neprijateljske snage dočekivali, uglavnom, u zasjedama.

U napadu su učestvovali borci iz više sela petrovačkog sreza, Bravska i Drvara, što je bilo značajno za dalje zajedničke akcije i širenje ustanka. U ovom napadu su učestvovali Vlado Prošić, Ile Latinović, Jovo Dragišić, Rade Solomun, Pane Banjac, Marinko Banjac, Dušan Grbić, Drago Jeličić, Mile Marjanović, Košta Marjanović, Đuro Vukobrat, Sveta Popović i drugi.

Poslije napada naša četa je otišla na Oštrelj, gdje je ostala oko deset dana.

Neprijatelj je znao da se ustanici nalaze na Oštrelju i zato je iz Petrovca tukao topovima naše položaje. Saznali smo da se na Oštrelju nalazio rukovodstvo ustanka. Ovdje je došlo do konačnog obračuna sa Manom Rokvićem i on je od nas pobjegao u Drvar.

Italijani su sa jakim snagama napadali od Grahova naše položaje prema Drvaru i situacija se sve više zaoštravala. Ovdje je izvršen raspored naših snaga. Jedan vod, kojim je komandovao Vlado Prošić, otišao je za Kamenicu da se bori protiv Italijana koji su išli prema Drvaru. Četa Dragije Milašinovića-»Brke«, u kojoj je bila većina Petrovčana, otišla je oko 24. septembra preko Donjeg Bravska u Podgrmeč. Četa je ušla u sastav bataljona Petra Škondrića i povezala se sa ustanicima Đurina Predojevića. Poslije su došli u Podgrmeč vod Vlade Prošića i drugi borci iz petrovačkog sreza. U ovo vrijeme se već u Podgrmeču nalazio vod Đure Latinovića-»Gazde« i drugi, tako je krajem 1941. godine veliki broj boraca sa ovog područja bio u Podgrmeču i tamo su većinom ostali da se bore u jedinicama zajedno sa borcima iz Podgrmeča.

Dolazak Italijana u Drvar 25. septembra 1941. godine, a poslije i na Oštrelj i u Petrovac, stvorio je težu političku situaciju za jačanje ustanka na ovom području. Italijanska vojska se lažno prikazivala da je došla da zavede red i da spasi ljude od ustaša. Ovo je imalo uticaja na pojedince, koji nisu bili do kraja riješeni da se bore protiv okupatora i domaćih izdajnika. U ovo vrijeme organizatori ustanka, članovi Partije i borci u jedinicama i u selima govorili su narodu da su Italijani okupatori i da se treba boriti protiv njih zato što se Italijani, zajedno sa Nijemcima, ustašama, a poslije i sa četnicima, zajedno bore protiv partizana. Počela je diferencijacija i raščišćavanje sa kolebljivcima-četnicima.

Iz podataka o stupanju boraca u narodnooslobodilačku borbu se vidi da je većina boraca otišla u partizane 1941. i 1942. godine, a da je manje boraca otišlo 1943. godine, a još manje 1944. godine.

Iz ovoga se vidi da je ustanak od početka bio masovan i čist i da manji broj domaćih izdajnika — ustaša i četnika — nije mogao uticati na stalno jačanje ustanka sve do pobjede narodnooslobodilačke borbe.

JOVO MEDIC

FORMIRANJE VOĐENIČKO-SUVAJSKE CETE

Jedanaestog novembra 1941. godine vratio se drug Ilija Došen iz Risovca u Suvaju, gdje sam se tada ja trenutno nalazio. Kod mene su došli Ilija, Zdravko Celar i Đurekan Pećanac, pa smo krenuli u selo Skakavac. Drug Ilija Došen nam je uz put prema Skakavcu saopštio da smo u Partiju primljeni Đurekan i ja. Usput nam je objavljivao da je Stab Odreda odlučio da za komandira čete postavimo Zdravka Celara, mene za političkog komesara, Marka Jokića za zamjenika komandira, a Đurekana Pećanca za zamjenika komesara. Marko Jokić je već bio zamjenik komandira čete, dok se komandirom smatrao Božo Đukić. Četa se nalazila jednim dijelom u Podgrmeču, a vodovi su bili raspoređeni u raznim mjestima. Četom su uglavnom rukovodili i držali ljude na okupu Marko Jokić, Božo Jeličić, Stevan Banović i nekoliko drugih boljih boraca. U to vrijeme Božo Đukić se već bio kompromitovao do te mjere da niko u njemu nije viđao ni narodnog borca, ni komandira. Kada su pristigli vodovi sa strane, cijela četa se našla na okupu. Četa je brojala oko 120 ljudi.

Bivši komandir čete Božo Đukić se odvojio sa jednom desetinom naoružanih ljudi i napustio četu. Mislim da smo toga istog dana prešli Grmeč i već naveče se našli na novim položajima. Narednog dana održali smo sastanak komande čete i primili Marka Jokića u Partiju. Nekoliko dana kasnije dogovorili smo se da u Partiju primimo još nekoliko ljudi, među kojima Božu Jeličića i Stevana Banovića. Na taj način smo dobili dobru partijsku celiju i dobru komandu čete.

Geta je lako prihvatile novog komandira Zdravka *Celar a*, a bez ikakvih potresa odbacila je Božu Đukića. Pod uticajem Talijana i četničke propagande, Đukić je sa Milom Jeličićem i Milom Soviljom stupio u četnike (na čijoj su strani sva trojica i stradali).

Docnije se četa povukla sa terena Podgrmeča na teren Vodenice i Suvaje, pa su borci zalogorovali u Suvaji. Četa je organizovala i ekonomiju od zarobljenih nekoliko desetina krava i nekoliko stotina ovaca. To je bila rezerva hrane za četu.

Jedna desetina boraca, koja je bila na strazi i zatvarala pravac Petrovac—Vodenica, priključila se našoj četi, pa je četa postala još brojnija.

Talijanski okupatori su u petrovačkom garnizonu u to vrijeme mirovali, nisu se mnogo kretali niti su išli prema nama. Kada se četa nalazila na teritoriji Bosanske Krupe i Bosanskog Novog — mnogo boraca primljeno je u Partiju. Takođe, mnogo mladića je primljeno u aktiv SKOJ-a, tako da je politička aktivnost u četi bila pojačana.

Dok smo se nalazili u Podgrmeču, likvidirali smo jednu postaju u kojoj se nalazio desetak domobrana; ovaj uspjeh ulio je ohrabrenje i veće povjerenje u četu.

Negdje u decembru mjesecu, preko rijeke Une, sa strane Dvora na Uni, došli su nam jedan partizan i partizanka. Ona mi je rekla da je rođena u Sisku. Na njihovu molbu nas 13 je prešlo rijeku Unu i u Dvoru na Uni — u jednoj osnovnoj školi — smo zalogorovali. Na tom terenu imali su tada svega nekoliko pušaka i nisu bili spremni za akcije, ali su imali dobra obavještenja od naroda o pokretima neprijateljskih trupa. Tu smo doznali od naroda da je neprijatelj u mnogim vagonima prevozio ranjenike i poginule vojнике iz Bihaća za Zagreb. To su bili ranjenici iz borbi sa petrovačkog terena, posebno iz oštreljske bitke.

Nas 13 iz vodeničke čete, krajem decembra 1941. godine, napadali smo prvi put nos ta ju u Gvozdenskom. Bio nam je cilj da kontrolišemo teren oko toga garnizona, da bi neprijatelji što manje šetali selima i drumovima, jer su jedinice sa Banije i Korduna vodile borbu na drugim terenima. U tome smo i uspjeli. Tada smo bili obaviješteni od Milutina Ćurguza da se u našem kraju vodi

četnička propaganda i da se moramo vratiti u svoj kraj radi sređivanja prilika. I stvarno, kada smo došli u naš kraj, situacija je bila ozbiljna. Četnici su širili kojekakve vijesti o nama, a Božo Đukić je unosio demoralizaciju u narod. Našim povratkom stanje je vrlo brzo sanirano.

Ceta je nastavila blokadu Bosanskog Petrovca. Talijani nikud nisu mogli izlaziti iz grada, pa su bili prisiljeni da sijeku stabla u parku za ogrevanje drvo.

Svako veče, do kasno u noć, četa je organizovano živjela i imala kulturno-zabavni život. Organizovali smo predbe i igranke po selima, davali smo skečeve, koje sam ja pisao onako kako sam tada znao i umio. U skečevima sam aludirao na bivšu vlast, raskrinkavao korupciju, buržoaziju i okupatore, a to se tada narodu dopadalo. Sumnjam da je to imalo neku drugu a ne samo propagandnu vrijednost. Glavni teret rada u vojski i na terenu padao je na četu i na njene komuniste.

Na svim terenima formirani su mjesni narodnooslobodilački odbori, formirane su i omladinske organizacije, aktivi SKOJ-a, omladinske radne čete, tečajevi za opisemnjavanje, radilo se na formiranju pionirske organizacije, a formirana je i organizacija Antifašističkog fronta žena u ovom kraju. Prva predsjednica AF2-a u Vodenici bila je Sava Egelja. Ona je, valjda, bila jedina pismena žena starije generacije. Sava je usniešno okupljala žene i politički uticala na njih. Tih dana je formirana i omladinska radna četa, a docnije je formirana i omladinska četa predvojničke obuke, koja je imala zadatku da obučava omladince rukovanju oružjem. To su bili mladići koji su se svako jutro okupljali na određeno mjesto i izvodili vježbu od nekoliko sati, a zatim isli svojim kućama, na rad.

Žene organizovane u Antifašističkom frontu žena prikupljale su za vojsku odjeću, obuću, a naročito su mnogo radile na pletenju šalova, rukavica, đžempera, šivenju veša, a docnije smo organizovali i krojačku radionicu u Skakavcu.

Sekretar aktiva SKOJ-a bio je Sava Miljuš. To je bio vrlo popularan omladinac, koji je jedno vrijeme živio u Beogradu, ali se odmah po kapitulaciji zemlje povratio u svoje selo. On se naročito zalagao na kulturno-vaspitnom

radu među omladinom, u čemu je postizao vidne rezultate. Pored ostalog, danonoćno je radio kao politički radnik, obilazio je ljudе u selu, održavao sijela, pa je postao kod svakog čovjeka poznat i omiljen.

Dok se ovako odvijao intenzivni rad na terenu, i u četи se vodila živa politička aktivnost. Učvršćena je disciplina. Biло је mladićа koji su nosili karte u džepu, te su se, krijući, kartali. Takvima smo oduzimali puške, a njih vraćali u selo. Sjećam se dobro slučaja Đure Stupara kojega smo kaznili ovakvom kaznom. On je nakon nekoliko dana došao meni i rekao: »Primite me u četu. ja ne tražim pušku, ja ћu golin rukama oteti sebi pušku od neprijatelja! Ja bez čete ne mogu da živim!« Ispričao mi je da na seoskoj igranci ni jedna djevojka sa njim neće da igra. Gdje bi se god uhvatio u kolo, djevojke bi se odmah puštale iz kola, i govorile mu: »Ti da valjaš bio bi u četi!« Nismo bili rigorozni prema njemu i dali smo mu pušku. Ovaj i mnogo drugih slučajeva govore nam da je jedinstvo vojske i naroda, a naročito omladine, bilo već tada sliveno u jednu bujicu koja je nosila sve što bi joj bilo na putu.

Bolesne i ranjene borce uspješno je njegovao i hranio narod.

Svi poljoprivredni radovi obavljeni su se mahom noću. Narod je sakrivaо sve što je imao, a isto tako davao sve tamo gdje je trebalo. Često je ponavljana parola: »Neprijatelj se ničim našim ne smije koristiti. Sve što imamo to je naše i naše vojske«. Nije se moglo desiti da bilo ko odbije zahtjev ili naređenje narodnog odbora i vojske, ili da ne izvrši ono što se od njega traži, ako je u interesu borbe. Sve je tako reći odisalo jednim dahom.

Decembra 1941. godine petrovački kraj je imao Risočko-Krnjeušku četu, koja je stalno bila na teritoriji Bosanskog Novog, Vakufskobjeiajsku četu, Bravsku četu, Drinićku četu, Suvajski vod u stalnom sastavu podgrmečkih jedinica i Vođenićku četu. Svaka četa je bila odlično naoružana, a čete su imale 100—200 vojnika. Pored toga, bila je tu i Vrtočka četa, koja je bila brojna i dobro naoružana. I pored ovakve snage, bila je direktiva da se privremeno izbjegavaju borbe sa Talijanima.

Petog januara 1942. godine dobili smo izvještaj od Bravskog čete da će neprijatelj iz Gornje i Donje Sanice krenuti u akciju prema Bravsku. Od Vođeničke čete za tražena je pomoć. Iako je bio veliki snijeg, mi smo već 6. januara ujutro stigli preko Smoljane u Bravsko. Kod škole u Janjilima, noću, susreli smo kolonu talijanskih vojnika i mimošli se na putu jedni s drugima.

Sedmog januara ujutro, zajedno sa Bravskom četom, odbili smo neprijatelja koji je uspio da dođe do Giogovca i da zapali dvije-tri kuće. Naša četa je bila tu izvjesno vrijeme, a onda se vratila na svoj teren, uz kraće zadržavanje u selu Smoljani. U komandi čete je nastala izmjena, jer je njen komandir Zdravko Celar određen za komandanta Prvog krajiškog proleterskog bataljona. Sa njim je otislo nekoliko odabranih boraca.

Za komandira čete postavljen je Marko Jokić, a za njegovog zamjenika Stevan Banović.

Krajem februara, ili početkom marta, održano je partizansko savjetovanje komunista V krajiškog odreda u selu Risovcu. Na tom savjetovanju odlučeno je da se sve petrovačke čete preformiraju u jedan bataljon. Za komandanta bataljona postavljen je Milan Zorić, za komesara Jovo Medić, a za zamjenika komesara Vojo Kreco. Sekretar Štaba bio je Milan Cup, a zamjenik komandanta Vlado Bajić. Po završetku ove partizanske konferencije krenuli smo na teren i održali nekoliko zborova. Ja sam bio na zboru u Bjelaju. Naš Stab bataljona se smjestio u Marjanovića Do.

Cete su bile vrlo pokretne, tako da su se lako mogle upotrebljavati na bilo kome terenu, odvajajući se od svojih kuća i teritorija. U to vrijeme je u petrovačkom kraju već prebrođen ustaljeni običaj boraca da logoruju u svojim selima.

Talijanski okupatori su tada vješto pokušali da koriste nestaćicu raznih artikala bez kojih su ljudi teško živjeli: soli, petroleja, duvana i drugih potrepština. I pored nedostatka tih artikala, narod petrovačkog kraja nije jurio za razmjenom robe, mada je i tu bilo izuzetaka. Putem ilegalnih veza i na druge načine dolazili smo i do tih artikala, pa smo snabdijevали solju i partizanske čete.

Narodnooslobodilački pokret je prodirao svugdje, pa smo i u gradu imali svoje ilegalne radnike. Tako je za nas radio Zlatan Turić, apotekar iz Petrovca, Hasan Mujagić, Sofija Vekić, a sa njima su radili i mnogi drugi. Mi smo pokušavali preko ovih ilegalaca da odvojimo neke drugove od četničkog pokreta. Jednom prilikom sam zadužen da zajedno sa Gojkom Latinovićem i Vladom Grubišom odem na zakazani sastanak, radi pregovora sa četnikom Dragom Mrkićem, koji je aranžiran preko Dare Bursać. Sastanak smo održali u nekoj kući kod Šljivara. To su bili, tako reći, jalovi pregovori, jer su četnici tražili nemoguće. Mi smo htjeli da izbjegnemo borbu, da se zalutali četnici vrate i da skupa s nama vode borbe protiv okupatora — Talijana i ustaša. Međutim, oni su insistirali na svojim jedinicama, da se bore pod kokardom kao mi pod petokratom, na svojim logorima, na određenim selima, sa pravom na lične straže i patrole i slično, pa je bilo logično da mi na takve uslove nismo mogli pristati, a oni su i dalje ostali pri svome.

U proljeće 1942. godine pojavila se potreba jačih vojnih intervencija na nekim drugim područjima, kao što je bio slučaj Manjače, pa je na području Petrovca formiran jedan protučetnički bataljon sa područja Drvara, Petrovca i Pođgrmeča, u koji su poslani pretežno organizovani i provjereni borci, mnogi članovi Partije, kandidati i skojevci. Ovaj bataljon je otisao na područje Manjače, gdje je ostao duže vremena.

Petrovački bataljon je u ovu novoformiranu jedinicu poslao, bez bojazni za osipanje jedinica, kompletnu Vođeničku četu, koja je u borbi protiv četnika na Manjači dobita i posebnu pohvalu. Ova četa se uvijek popunjavalala sa svoje teritorije. Što je četa vodila više borbi, to je postajala sve čvršća. Suvajčani, Vođeničani, Brestovčani, Skakavčani i ljudi iz Marjanovića Dola, moglo bi se reći da su najradije odlazili u Jokićevu četu.

Mislim da cjelokupnom ovom uspjehu našeg kraja, naše Vođeničke čete, naših boraca, u prvom redu treba zahvaliti činjenici da je Partija dobro organizirala borbu i da je cjelokupni Narodnooslobodilački pokret tako dobro organizovan da su svi ljudi, borci, narod i omladina mogli

naći svoje mjesto i da je svak na svojevrstan način mogao pridonositi opštem cilju borbe i revolucije. Nikad mi se neće izbrisati iz sjećanja radost i raspoloženje boraca kada bi od kuće čuli, ili saznali preko pisama, da su njihove njive uzorane, da im je ledina pokošena, da im je porodica obezbijeđena, a isto tako sam više puta bio očeviđac radosti i sreće naroda, očeva, majki, sestara i djece, kada bi se blagovremeno narod upoznavao sa postignutim uspjesima boraca, bez razlike na kojem dijelu bojišta i u kojim krajevima naše zemlje su vođene borbe.

Pored toga, ipak su se ličnosti i neki likovi razlikovali od drugih, hrabrošću i podvizima. Sjećam se, negdje sredinom maja, naša četa se vraćala iz Manjače na teritoriju Petrovca, u sastav matičnog bataljona; u međuvremenu su talijanski vojnici napuštali garnizone: Mrkonjić, Ključ i Bravsko. Vođenička četa se sukobila sa Talijanima na Bravsku i tom prilikom potukla talijanske okupatore do nogu. Zarobljeno je mnogo oružja i municije i drugog ratnog materijala. Zarobljeno je više puškomitrailjeza. U ovoj borbi je četa izgubila svog popularnog i mnogo voljenog političkog komesara Đurekana Pećanca, čovjeka koji je zaslužan za mnoge uspjehe naše čete. Uz njega, hrabrošću i organizacionim sposobnostima isticao se slavni komandir ove čete Marko Jokić.

U ljeto 1942. godine oslobodili smo Saničku dolinu, gdje je otpočela prva omladinska poljoprivredna radna akcija, koju je izvodila omladina Drvara, Petrovca, Grahova, Glamoča i Sanice. Naš bataljon, u čijem se sastavu nalazila i naša četa, vodio je danonoćne borbe sa ustašama i Nijemcima za obezbeđenje žetve.

Prilikom formiranja Treće krajiške brigade, bataljon je otisao u sastav Treće krajiške kao njen Treći bataljon. Komandant bataljona Milan Zorić i ja raspoređeni smo tada u Četvrtu krajišku brigadu.

MILORAD ĐILAS

PAO JE MEĐU PRVIMA

Jovan (Ostojin) Samardžija, organizator ustanka i učesnik u prvim aikcijama ustanka, poginuo je hrabro i svojim životom pružio primjer kako se treba boriti za slobodu svoga naroda.

Jovan je rođen 1912. godine u Janjilima, u siromašnoj seljačkoj porodici. Majka mu je 1917. godine izgorjela s još dvoje djece u požaru. U to vrijeme otac mu se nalazio na austrougarskom frontu u Galiciji.

Od najmlađih dana osjetio je sve tegobe siromašnog života seljaka i šumskih radnika. Kao dječak od 12 godina radio je sve teške poljske poslove, a od 15. godine bio je i šumski radnik. Radio je u preduzeću »Šipad«, zatim u Kućevu, Borskom rudniku i kod »Gutmana« u Slavoniji. Sve do 1940. godine radio je u raznim krajevima Jugoslavije i dobro upoznao položaj radničke klase i eksploataciju od strane buržoazije. U sredinama u kojima je bio učestvovao je u nizu štrajkova i svuda se isticao odvažnošću i nepokolebljivošću u zahtjevima radničke klase i odbrani njenih interesa. Zbog svoje političke aktivnosti i čestog sukobljavanja sa poslodavcima bio je proganjan i saslušavan od tadašnjih vlasti.

Zbog razumijevanja i pravednog tumačenja interesa radnika, radnici su ga cijenili i voljeli. Birali su ga u svoje odbore za pregovore sa Doslodavcima. Iako nije završio ni osnovnu školu, Jovan je pokazivao zavidnu inteligenciju i nevjerojatno duboko shvatanje političkih i ekonomskih problema radničke klase i klasnih odnosa u društvu. I pored sve perfidnosti, iskustva i lukavstva, poslo-

davci nisu uspijevali zavesti radničku klasu djelimičnim ustupcima. Jovan je svaki put prozreo namjere poslo-**davca i** ustrajao u zahtjevima. Rekoh već da je bio samouk. Naučio je čitati i pisati, ali je i dalje neumorno čitao literaturu, pogotovo marksističku. Jovan se toliko obrazovao da нико u njegovim diskusijama nije mogao prepoznati čovjeka bez osnovne škole. Imao je oštar um i odlično pamćenje. S lakoćom je proučavao i najteža djela marksističke filozofije, političke ekonomije i drugu literaturu. Učestvovao je u radu mnogih radničkih kulturnih društava, posebno u dramskim sekcijama. Između ostalih, znao je napamet Kočićev »Jazavac pred sudom«. Volio je jugoslovensku prozu i poeziju. Posebno je volio narodnu epiku. Mnoge epske pjesme znao je napamet. U prilikama kad bi se radnici našli na okupu, ili bi se komšije pred kućom naveće okupili da čakaju, molili su Jovana da im recituje neku od poznatih pjesama narodnog pjevanja. Djeca, pak, često su molila Jovana da im ispriča poneku bajku ili basnu, što je Jovan takođe znao. Pored toga što je mnogo pročitao, bio je i dobar prijevodač i zbog toga rado priman u društvo.

Jovan je veoma rano postao klasno svjestan i spoznao da radnička klasa može izboriti bolje uslove rada i veću nadnicu samo stalnom i beskompromisnom borbom. Znao je da se radnička klasa u svojim zahtjevima ne smije zadovoljiti samo boljim uslovima rada, već da se mora boriti za oslobođenje rada, za društvo bez eksploracije, socijalnu pravdu i jednakost.

U svojoj političkoj aktivnosti i agitaciji među radnicima bio je povezan sa članovima Partije Tomicom Moračom i Lazom Došenom. S njima se često sastajao, pozajmljivao markističku literaturu, mijenjao iskustva i dobijao uputstva. Čini se da su Morača i Došen pripremali Jovana za prijem u Partiju. Na žalost, o tome nema podataka u do sada poznatim i objavljenim dokumentima.

O njegovom buntovnom duhu i odvažnosti u sukobu sa buržoazijom i njenim organima vlasti govori i primjer koji se odigrao u Mijačici 1939. godine. Prilikom isplate zarada žandarmi su održavali red iz straha da se radnici

ne pobune protiv malih piata. U komešanjima i gundjanju ispred blagajne, Jovan se učinio žandarmima sumnjiv. Atmosfera je bila nanelektrisana i prijetila je opasnost da preraste u sukob. S obzirom da je među njima Jovan bio najbučniji, žandarmi su ga na grub način upozorili, pokušali su ga zapravo iskundačiti. Na zamah jednog žandara, Jovan se izvao u stranu, izbjegavajući udarac, u istoj sekundi skočio je na žandarma i oteo mu pušku. Drugi žandarm ustremio se na Jovana s nožem na pušci. Bilo je napeto. Ali tada je Mile Đilas sa leđa uhvatio žandara, te i ovome oteo pušku. Nastala je smiješna, a istovremeno protivrječna slika. Žandari su, pred naoružanim radnicima, bili bez oružja. Poslije dužeg natezanja i moljakanja predstavnika uprave i samih žandara, vraćene su im puške, uz uslov da odu s blagajne.

Od 1939. godine Jovan je bio stalno angažovan na zadacima koje miu je postavljala Partija. Veoma često je odlazio u Smoljanu, Bravski Vaganac, Bukovaču i Sanicu, sa specijalnim zadacima i na sastanke. Prevodio je preko Grmeča članove Oblasnog komiteta KPJ, Osmana Karabegovića i Iliju Došena koji su u to vrijeme obilazili mnoga mjesta u Bosanskoj krajini. Tada je Jovan bio kandidat Partije.

Neposredno pred rat Jovan je pozvan u vojsku. Nalazio se u jedinici koja je od rijetkih davala otpor okupatoru. Nakon kapitulacije vratio se pješke od Mladenovca u Janjila. Sobom je donio punu ratnu opremu.

U danima zburjenosti, nakon okupacije i ustaškog vandalizma u mjestima oko Petrovca Jovan je bodrio duh svojih seljana, savjetovao im da izbjegavaju grad, prikupljavaju oružje i pripremaju se za ustanak. U svojoj političkoj aktivnosti uvjeravao je ljude u mogućnost uspješne borbe, iako je odnos snaga neravnopravan. Budio ljudima nade u bolje dane.

Prvog dana ustanka uzeo je pušku i učestvovao u svim akcijama koje su tih dana izvodili ustanici. Napadao je ustaško uporište u Saničkoj Rijeci, kidao pruge od Saničke Rijeke do stanice Grmeč. Zatim je učestvovao u borbi protiv ustaša i domobrana u Bravsku, kada su ustaše potisnute u Ključ. Isto tako učestvovao je i u borbi kod Uzelca. U

svim ovim akcijama Jovan se istakao kao hrabar i odvažan borac.

Svojim primjerom u borbi povukao je i druge mještane i tako širio krug pristalica aktivne borbe protiv okupatora i kvislinga.

Na žalost, zao udes je prekratio Jovanov život i istrgao ga iz sredine ustnika još 1941. godine. U Zdenom Dolu partizani su devetog avgusta napravili zasjedu jednoj ustaškoj jedinici koja se kretala od Ključa prema Petrovcu. Poslije kraćeg okršaja zapaljeno je više neprijateljskih kamiona, a ustaše su bile primorane da se u panici povlače, ostavljajući mrtve i ranjene. Stanovnici sela Smollane i Janjila su i nakon pet dana hvatali po šumarcima ustaše, izgubljene u strahu. Ali u ovoj borbi poginuli su Jovan i njegov drug Simo Bjelić. Oni su bili prve ustaške žrtve sa puškom u ruci.

Iz pijeteta prema Jovanu omladina sela Janjila je ispjevala pjesme o njegovim borbama u ustaničkim danima, a starije generacije i danas sa sjetom govore o Jovanu, legendi svojoj, pa i sada rado slušaju priče o Jovanu, čovjeku i borcu.

DESA BANJAC-LU'KIĆ

CRVENA ZASTAVA

Nikada sebi nisam mogla objasniti čudnovatu moć i snagu koja se nalazila u našoj crvenoj zastavi koju smo mi, omladina sela Bare, nosili još od novembra 1941. godine, pa sve do oslobođenja naše zemlje. Bila sam mlada, kao i sve djevojke moje generacije u selu. Počela sam da radim za NOB, a naše djevojke su nastojale da ni u čemu ne zaoštaju iza ostale omladine. Bili smo organizovani u borbi protiv okupatora, složno smo radili i djelovali u NOP-u našeg kraja. Bilo je u drugoj polovini novembra 1941. godine, kad je na sve omladinske skupove pod crvenom zastavom počela da stiže i omladina iz drugih sela. Omladina našeg sela nije imala svoju crvenu zastavu. Tada nismo imali ni aktiva SKOJ-a već je nas nekoliko drugova i drugarica bilo povezano za aktiv SKOJ-a u selu Bukovači, a neki, čije su porodice bile smještene u selu Driniću bih su povezani sa organizacijom u tom selu. Ubrzo smo formirali svoj aktiv SKOJ-a, a Miloš Kecman-Vojsko formirao je i Mjesni NOO u selu.

Na jednom sastanku Aktiva, omladina je od nas počela uporno da traži i zahtijeva da i mi što prije izradimo našu omladinsku crvenu zastavu. Uzela sam na sebe da tu želju naše omladine čim prije i ostvarimo. Bio je veliki problem kako i gdje nabaviti crveno platno. Moj otac je bio veoma dobar prijatelj sa bivšim financem Ilijom Bogdanom i ja sam se dosjetila da bi preko njegovih veza mogla dobiti jedan materijal, kao pribor za crvenu haljinu. Tako sam bez oklijevanja zamolila Iliju da mi u gradu kupi

materijal od crvene svile, kako bih sašila sebi crvenu haljinu.

Nakon nekoliko dana, dobila sam pored ostalo? materijala iz grada, i materijal za našu crvenu zastavu. Te iste noći nas nekoliko djevojaka izvezli smo na crvenom platnu petokraku zvjezdu, srp i čekić, a mladići su upravo izradili koplje na koje smo nakon šivenja, stavili našu crvenu zastavu.

Kad smo ovaj posao završili, našoj sreći nije bilo kraja. Pod tom crvenom zastavom, omladina našeg sela već sljedećih dana išla je na veliku omladinsku priredbu, koju smo organizovali povodom Nove godine u osnovnoj školi u selu Bukovači. Naša zastava je bila najljepša i najveća. Pod njom išli smo na prvu Sresku konferenciju SKOJ-a 26. januara 1942. godine u selu Skakavcu išli smo na omladinski miting kojeg smo zvali »crveni trg« u selu Smoljani, a predstojali su i proljetni omladinski radovi, odlazak omladine u Podgrmeč po žito, obrađivanje napuštene zemlje u šumu — povikao je komandant prve omladinske poljoprivredne akcije uz našu crvenu zastavu.

Kad je počela prva velika omladinska poljoprivredna radna akcija žetve u okolini Ključa i Sanice, naša omladinska radna četa krenula je u sastavu omladinskog radnog bataljona Bukovačke opštine.

Sa obzirom na to da je naša zastava bila najduža, zbog čega je morala imati i duže koplje, ona je uvijek bila na čelu omladinskog radnog bataljona. Na svim radnim akcijama, gdje je učestvovala naša omladina, uvijek smo bili sa našom crvenom zastavom. Po pravilu nju je nosio najvrjedniji omladinac ili omladinka. Tako se ona stalno vijorila iznad nas. Ništa nije bilo za nas svetije i veličanstveni je, od te zastave. Voljeli smo je u njoj smo vidjeli sebe i osjećali je kao nešto što je svojina sviju nas, što nas okuplja, drži, hrabri, veliča i bodri. Bila sam tako nesretna, ako jednog trenutka nisam vidjela našu zastavu da se leprša iznad naših glava.

Sjećam se trenutka detalja kad smo bili na žetvi, negdje oko Vrpolja, 1942. godine u sastavu prve omladinske poljoprivredne radne brigade. Morali smo, uslijed pritiska neprijateljskih snaga iz Vrpolja, da se povučemo u pravcu

Paunovca. Tjerali su nas neprijateljski vojnici. Čula se i njihova motorizacija, ali zastava se neprekidno vila nad našom radnom četom. Brže, brže drugovi, povlačite se gore u šumu — povikao je komandant prve omladinske poljoprivredne radne brigade Ilija Bursać. Zatim su doletjeli i neprija/teljski avioni. Komandant je tada rekao: »Savijte zastavu, nemojte da otkriva naše položaje«.

Naš zastavnik, drugarica Bosa Špegar, savila je zastavu, skinula je sa koplja, a mi smo se morali brže povlačiti. Kad sam pogledala četu bez zastave u duši sam osjetila bol koji je bio ravan nekom velikog gubitku, kao da sam izgubila dio svog tijela ili nekog u porodici. Međutim, neprijatelj je bio brzo razbijen od naših partizanskih i proleterских snaga, pa se naša četa ponovo našla na žetvi pod svojom zastavom. Sreći i radosti kod svakog od nas nije bilo kraja kad se ponovo razvila i vila naša zastava.

Počela je IV neprijateljska ofanžva. Krenula sam sa našom omladinskom radnom četom sela Bare na nošenje naših ranjenih partizana iz Jasikovca, preko Klekovače, Potoka, Šatora i Glamoča. Bosa Špegar razvila je i negdje zakopala našu zastavu u Jasikovcu sa još nekom arhivom, Bosa je poslije pогinula, i tako je naša voljena zastava ostala zakopana pod zemljom u Jasikovcu, a da je nikada nismo pronašli. Nismo se nikada više ni sastali kao ona omladinska radna četa.

Neposredno iza Četvrte i Pete neprijateljske ofanžive čula sam da je naša omladina opet izradila svoju crvenu zastavu koja se dalje nastavila da vije nad glavama mlađim od nas, oni koji su u omladinskoj radnoj četi našeg sela nastavili da rade za oslobođenje, skupa sa ostalom omladinom iz susjednog sela. Nad njihovim glavama se opet vila crvena omladinska zastava sela Bare.

MIĆO RAKIĆ

SJECANJE NA RAD SKOJ-a
U BOSANSKOM PETROVCU

U toku narodnooslobodilačke borbe regrutovano je u bosanskopetrovačkom srežu 6.987 partizana pretežno iz redova omladine. Gotovo svaki treći je poginuo u borbi. Od 22 narodna heroja iz ovog kraja većina su bili omladinci — članovi Komunističke partije i SKOJ-a. U ovom prilogu koji govori o radu SKOJ-a u periodu 1941. i 1942. godine ograničio sam se prije svega na svoje sjećanje, pa su zato detaljnije zabilježeni oni događaji koje sam bolje poznavao.

U toku 1940. godine Komunistička partija je organizovala u gradu i selima oko Bosanskog Petrovca vaspitne omladinske grupe. One su poslije kraćeg vaspitnog staža i prorade određenog minimuma napredne literature, pre-rastale u skojevske grupe. Tako su osnovane prilično masovne skojevske organizacije u Bosanskom Petrovcu, kao i u selima Drinić, Bukovača, Vedro Polje, Krnjeuša, Bješlaj, Medeno Polje i Revenik. I u nekoliko drugih sela organizovano su radili pojedini napredni omladinci — članovi SKOJ-a. Oni su bili povezani sa vaspitnim grupama u susjednim selima, ili su radili neposredno pod rukovodstvom partijskih celija i pojedinih članova KP. Njihov broj se naročito povećao početkom 1941. godine kada su poslije kapitulacije stare Jugoslavije mnogi skojevci i napredni omladinci, radnici, đaci i šegrti iz raznih gradova u zemlji došli u svoj rodni kraj i učestvovali u pripremi ustanka.

Naporedno sa osnivanjem skojevskih grupa, Partija je organizovala raznovrsne legalne forme rada sa omladinom. Tako je u Bosanskom Petrovcu osnovano sportsko društvo »Mladost«, a u Driniću, Koluniću, Krnjeuši i Me-

denom Polju osnovani su fudbalski klubovi kojima su rukovodili napredni omladinci. U toku 1939. i 1940. godine osnovane su čitaonice u Driniću, Medenom Polju, Rrnjeuši, Bukovači i Reveniku koje su bile vezane za napredne radničke institucije u Banjoj Luci od kojih su dobijale i naprednu literaturu. U Reveniku je u okviru čitaonice, na inicijativu Đure Dukića i skojevske grupe, osnovan analfabetski tečaj koji su masovno posjećivali omladinci i stariji ljudi. Vlasti su na razne načine pokušavale da onemoguće rad tih čitaonica. Žandarske patrole su, na primjer, češće posjećivale Reveničku čitaonicu, a omladincima koji su radili kod »Šipada« poslodavci su stavljali do znanja da mogu ostati bez posla ako budu tamo zalazili. Bilo je i kolebanja. Ljudi se nisu toliko plašili žandarskih prijetnji koliko mogućnosti da izgube posao. Ipak, čitaonica je uspjela do kraja da okuplja i omladinu i starije ljude. Osim toga, u rukovodstva nekih sokolskih družina birani su članovi SKOJ-a itd. Kroz te legalne forme organizovanja i aktiviranja omladina se vaspitavala u antifašističkom i revolucionarnom duhu.

Pionirski rad na stvaranju skojevske organizacije, kao i organizacije Komunističke partije u selima su Obavili napredni studenti — komunisti sa Beogradskog i drugih univerziteta, radnici i đaci. Naime, Ilija Došen je 1939. godine, u svojstvu povjerenika PK KPJ za Bosnu i Hercegovinu, počeo na ovom području da vrši pripreme za stvaranje prvih celija KP i prvih skojevskih organizacija. Sa Došenom su na tom poslu saradivali: Ratko Kreco, Zdravko Celar, Bogdan Kapelan, Duro Duković, Miloš Kecman-Vojsko, Jovo Kecman-Šuco, Radivoj Rodić, Milan Čup i dr. Činjenica da su oni u svome radu osobitu pažnju posvećivali omladini bila je od značaja ne samo za masovnost i čvrstinu skojevske organizacije nego i za raspoređenje omladine u ustanku 1941. godine.

Aktivnost SKOJ-a u pripremi ustanka

U pripremi ustanka skojevc i omladinci su disciplinovano izvršavali zadatke koje je postavljala pred njih partijska organizacija i obavili su značajan dio posla.

Neočekivano brza kapitulacija bivše jugoslovenske vojske unijela je bila jedno vrijeme demoralizaciju i besperspektivnost među masse. Ljudi su ovdje svojim očima posmatrali raspadanje te vojske i izdaju na djelu. Jadranska divizija, pod komandom generala Kukavčića, po naređenju više komande povlačila se sa talijanskog fronta preko Drvara do Jajca, gdje je kapitulirala. Ona se usput osipala, jer vojnici nisu htjeli da idu u zarobljeništvo. Bili su revoltirani zbog očigledne izdaje. Izražavajući revolt vojnika, podoficir te divizije Bjeljac, rodom iz sela Prekaje kod Drvara, ubio je u Drvaru svog pretpostavljenog pukovnika zbog toga što je ovaj, navodno, odbio njegov predlog da se vojska povuče u šumu i nastavi borbu. Taj događaj, kao tračak svjetlosti u mraku izdaje i rasula, prepričavao se dugo u selima.

Ljudi su već tada počeli prikupljati oružje koje je usput ostavljala demoralisana vojska. Skojevci i omladinci, kao i mnogi drugi stariji ljudi, sklonili su nešto pušaka i municije. Znajući za to, Nijemci i ustaše su odmah u aprilu, pod prijetnjom smrtnе kazne, tražili da se predava vojničko kao i sve civilno vatreno oružje. Dosta tog oružja je predato, ali je nešto i sačuvano. Ljudi su se domišljali na razne načine kako da sačuvaju oružje. Jedni su ga zakopavali u zemlju, drugi gurali u dimnjake, a neki su opet nadozidivali duple zidove da bi sakriveno oružje što bolje komuflirali. Tako je Lazar Banjac iz Drinića sklonio dvije puške. Kada su ustaše to doznale, on je jednu pušku predao, a drugu uvio i objesio u solunar od peći. Ustaše su ga izvodile na strijeljanje, ali on ništa nije priznao. Jednog dana dvojica ustaša su ga zatekla u kući i sugerisala njegovom komšiji Vasiliji Kecmanu, ne znajući da je ovaj komunista, da ga nagovori da predava drugu pušku i da mu predoči da će biti strijeljan ako to ne učini. Vasili je je, glumeći pred ustašama, izvukao Banjca na stranu i učvrstio ga u uvjerenju da ništa ne priznaje, a kao usput mu rekao da bi ga i »naši« mogli strijeljati ako pušku predava. Najviše oružja sačuvали su članovi Partije, skojevci i omladinci, ne plašeći se prijetnji smrtnom kaznom, niti priča o detektorima i »spravama« pomoću kojih se lako otkriva skrivena puška ili mitraljez.

Ustaška vlast je tih dana pozivala seljake na kuluk, šumske radnike na bijeljenje ležika i čišćenje šume, omladince na regrutaciju u vojsku. Cilj je bio providan. Pod uticajem komunista i skojevaca, omladina je bojkotovala te pozive. U mnogim selima ni jedan omladinac se nije odazvao na regrutaciju, niti na rad. Neznatan je broj onih ljudi koji su upali u tu zamku i platili glavom.

U međuvremenu u sela oko Petrovca stizale su grupe i čitave kolone protjeranih Slovenaca i Jevreja i Srba od Plitvice i Bihaća. Oni su bez ikakve brige ustaške vlasti jednostavno bačeni u sela. To su bili mahom stariji ljudi, žene i djeca. O njihovom smještaju brinuli su se skojevci i omladinci po selima. Ustaše su tih dana počeli sa represalijama prema srpskom stanovništvu. Pronosile su se vijesti o pripremama koje ustaše vrše za vidovdanski pokolj Srba. U gradu su pobijeni mnogi ljudi, a iz Drvara je protjerano do Krnjeuše i nad Risovačkom jamom strijeljano oko 30 građana. Jedan dio trgovaca Srba iz Bosanskog Petrovca se sklonio u Srbiju, ili se stavio pod zaštitu Talića. Neki građanski političari i njihove pristalice ostali su u gradu, vjerujući da će naći nekakav kompromis sa ustaškom vlašću. Ustaše ih, međutim, nisu poštovale. Komunisti i simpatizeri iz grada izašli su u sela i u šumu, osim manjeg broja onih koji su ostali da rade pod ilegalnim uslovima. Seljaci, naročito iz prigradskih sela, u početku pojedinačno, a kasnije masovno, izlazili su u šumu, evakuисали najvrijedniju imovinu i izgrađivali tamo bajte za porodice. Članovi Partije i skojevci su aktivno radili na iseljavanju stanovništva u šume i na organizovanju zbjegova. U selima je tih dana — uoči početka oružanih borbi — stradao manji broj onih ljudi koji su se teže rastajali sa svojim ognjištem, koji su naivno vjerovali da će ih ustaška vlast ostaviti na miru. Ustaše su kasnije, iznenada, sa jačim snagama upadale i u udaljenija sela, zarobljavale starije ljude, žene i djecu i u grupama ih strijeljale, ili spaljivale u njihovim domovima.

Paralelno sa mjerama za zaštitu stanovništva od ustaškog terora, po zadatku Partije prikupljalo se oružje i ljudstvo za odrede. Vršene su i druge političke i organizacione pripreme za ustank.

Početkom jula došli su u Bosanski Petrovac Osman Karabegović i Josip Mažar-Šoša i na sastanku partijskih aktivista u selu Rašnovcu prenijeli direktive o neposrednim pripremama za ustanak i početak oružanih borbi. Neposredno poslije toga, na širem sastanku partijskih i skojevskih aktivista, u selu Kapljuvu, osnovan je Sreski komitet KPJ i Štab odreda za Bosanski Petrovac. Sreski komitet SKOJ-a tom prilikom nije formiran nego je u Komitetu Partije Radivoj Rodić imenovan za rukovodioca SKOJ-a i zadužen za rad sa omladinom na srežu. On je istovremeno bio postavljen za vojnog povjerenika za Krnješu. Radio je neumorno na jednom i drugom zadatku sve do svoje smrti, do januara 1942. godine kada je u borbi sa ustašama u selu Agićima herojski poginuo.

Aktivnost SKOJ-a u prvim danima ustanka

Dvadeset sedmog i dvadeset osmog jula gerilski odredi na petrovačkom srežu imali su svoje prve oružane akcije. Odredi su na prvi glas o borbama za oslobođenje Drvara i Oštrelja reagovali samoinicijativno. Tih dana u borbu su stupili sljedeći gerilski odred i grupe: Gerilski odred »Osječenioa« u Koluniću, Gerilski odred u Driniću i Šekovcu te odredi u Bukovači i Vedrom Polju, koji su se ubrzo spojili u jedan gerilski odred, zatim odred u Dravskom Bagancu, oružani odred na Bravskom, oružane grupe boraca iz Smoljane, Rašnovca, Suvaje i Vodenice koje su se ubrzo spojile u jedan gerilski odred pod komandom Zdravka Čelara; Krnješki gerilski odred; Gerilski odred u Medenom Polju koji je kasnije ojačan jednom desetinom boraca iz Drvara i dijelovima odreda »Osječenica« kada je ovaj u avgustu reorganizovan. Boračko jezgro i rukovodstvo u ovim odredima činili su članovi KPJ i SKOJ-a.

Osim ovih odreda, na inicijativu Partije ili samoinicijativno i stihijno, formirani su još neki odredi i oružane grupe u kojima u početku nije bilo partijskih ni skojevskih organizacija. To su bili: Vrtočki gerilski odred u selu Vrtoču, Gerilski odred na području Stijenjana, Čovke, Prkosa i Rajinovaca, odred na Oraškom Brdu, oružana

grupa na Malim Stijenj anima i druge grupe. Odredi su već tada brojali nekoliko stotina boraca sa oko 150 raznih pušaka i jednim puškomitralskom oružjem. U njihovim akcijama u sljedećih nekoliko dana oslobođena je teritorija cijelog sreza, osim grada, gdje su ustaše stalno pojačavale svoj garnizon. Paralelno s tim povećalo se naoružanje i borbena spremnost odreda. Polovinom avgusta gerilski odredi su reorganizovani. Pojedine grupe su kao vodovi ušli u sastav jačih odreda koji su ušli u sastav I bataljona »Sloboda« sa štabom u Oštrelju.

Osim ovih odreda, u muslimanskom selu B jela ju nekoliko članova skojevske grupe uključili su se u seosku stražu, primili oružje od ustaške vlasti sa namjerom da u datom momentu stupe u akciju, razoružaju stražu i pređu u partizane. Oni su kasnije to i učinili, mada su samo djelimično uspjeli da ostvare svoj plan.

Kao što se i predviđalo, u prvima oružanim akcijama našlo se i više oružja i više boraca nego što je bilo evidentirano uoči ustanka. Odredima je pristupio i veliki broj mladića bez oružja. Na jednog borca s puškom — »puškaru« kako su ga nazivali drugovi bez oružja — dolazilo je po pet do 10 boraca sa starim pištoljima bez municije, ili hladnim oružjem. U nekim odredima, tih prvih dana ustanka, puška je bila osnova za njihovu unutrašnju organizaciju. Oko jedne puške, ili puškomitralskog, formirana je organizaciona jedinica: desetina ili grupa boraca bez oružja. To su bili uglavnom mladići. Oni su željeli da se bore protiv okupatora. Oružje su zadobljavali i otimali od neprijatelja u akcijama svojih odreda.

Vojno-političko obrazovanje mladi borci su sticali u praksi

Masovnost ustanka i mladost boračkog sastava iziskivali su obiman organizaciono-politički rad na učvršćivanju vojnih jedinica, na objašnjavanju suštine i ciljeva narodnooslobodilačke borbe. Taj posao nije bio ni lak ni jednostavan zbog masovnosti ustanka, opasnosti koja je prijetila od stihije, Zbog potrebe da se smire i usmjere raspoloženja ozlojeđenih seljaka i obuzdavaju strasti zavjereničkih i šo-

vinističkih elemenata. Značajan dio tih zadataka Partija je povjerila SKOJ¹⁾. Skojevske grupe su morale prije svega svoju organizaciju, pa i svoju aktivnost, prilagoditi novim ratnim uslovima.

Krajem avgusta i početkom septembra u odredima onih sela u kojima je prije rata nastojala organizacija, formirane su sada skojevske grupe.¹⁾ U drugim odredima radilo se intenzivno u toku 1941.

Jedan od najkakuelnijih zadataka u odredima bio je učvršćenje boračkih jedinica i savlađivanje osnovnih vojnih znanja. Mnogi mladići već u julu i avgustu dočepali su se puške, bombe, mitraljeza, a da ih nisu znali upotrebili ti, doživjeli su artiljerijsko ili avionsko bombardovanje, susretali se sa tenkovima, a da nisu imali predstave o karakteru i efikasnosti tih oružja. O tome govore mnogobrojni primjeri. Omladinac Svetozar Srdić dočepao se u jednoj akciji puške, pa je sa grupom svojih vršnjaka pokušao da odgonetne njene tajne. Ova je iznenada opalila. Mladići su pomisili da na njih puca neko iz zasjede. Pobjegli su u zaklon zaboravivši pri tome i svoj trofej. Jedno vrijeme su osluškivali i izvirivali, pa kad su vidjeli da okolo nema nikoga, zaključili su da ih je, možda, iznenadila njihova puška. Uzeli su je ponovo i slijedećih dana, uz pomoć iskusnijih drugova, detaljno izučili sklop puške i način njene upotrebe.

Borci Četvrtog gerilskog odreda sa uspjehom su napali nekoliko puta, iz zasjede, neprijateljske kamione na cesti Bihać—Petrovac, koja vijuga preko Hrastovače, Medenog i Bjelajskog Polja, ali susreta sa tenkovima nisu imali sve do septembra 1941. godine. Trećeg septembra poslije uspjele akcije gerilskih odreda na neprijateljski lo-

*) Termin »skojevska grupa« iz predratnog perioda zadržan je još u prvim danima ustanka, često naporedno sa terminom »aktiv Skoja«, a kaisnije je potpuno usvojen termin »aktiv Skoja« za osnovnu organizaciju Saveza komunističke omladine Jugoslavije, na stvaranju organizacije SKOJ-a. Skojevskim grupama u odredima pripadali su i oni članovi koji su radili u pozadini. Taj organizacioni princip zadržan je do polovine oktobra kada su odredi reorganizovani u čete koje nisu logorovale samo na svom matičnom području i kada su skojevski aktivi prošireni i omasovljeni, kako u vojsku, tako u pozadini.

gor u Vrtoču, borci IV odreda nastavili su da gone razbijene satnije i zarobljavaju domobrane. Tada su iz pravca Bosanskog Petrovca čuli zujanje motora, ne obraćajući pažnju na dubinu i boju zvuka. Napravili su zasjedu po običaju uz samu cestu i bez zaklona. Očekivali su kamione. Kada su se pojavili tenkovi i počeli sa lakoćom da gaze žbunje, zalaze u kamenjar i sipaju vatrnu iz mitraljeza, borci su bili ne malo iznenadjeni. Dvojica su poginula. Mitraljezac Stevo Salapura povlačio se najvećom čistinom i privukao za sobom tenkove na koje je povremeno pucao rafalima iz mitraljeza, varakao se na njima oko plastova sijena, sve dotle dok se nije teško ranjen našao pod gusjenicama tenka. Svojim podvigom omogućio je neiskusnim mladim borcima da se izvuku, tako da je odred prošao bez teških gubitaka. Poslije ovog iskustva odred se ubrzano obučavao i pripremao za borbe sa tenkovima.

Vojničko obrazovanje mlađih boraca nije se svodilo samo na upoznavanje strojevog pravila. Minimum znanja iz te oblasti se morao stечti, tim prije što su neki komandiri odreda u početku potcjenvljivali vojničku spremnost onih omladinaca koji nisu služili kadrovski rok u bivšoj jugoslavenskoj vojsci. Ponekad im je to služilo kao povod da zabrane omladincima učešće u težim akcijama. Zbog tih zabrana u IV gerilskom odredu u Medenom Polju često je dolazilo do žučnih rasprava omladinaca sa komandirom odreda.

Međutim, uz minimum osnovnih vojničkih vještina sve više se pred mlađe borce postavljao zadatak da usvoje i u praksi razviju novi gerilski način ratovanja. Ta vještina nije se sticala prenošenjem pravila stare vojne škole u nove uslove, nego prije svega u praksi. Tako je Vico Jakšić — skojevac i desetar u Četvrtom gerilskom odredu — u zasjedama na neprijateljske kamione pune ustaša postavljao svoj mitraljez iza neke okuke sa improviziranim zaklonom ili nasred ceste, a desetinu raspoređivao na odstojanju za juriš. Možda je on strogo uzevši i griješio prema pravilima stare vojne škole, ali je zato njegov prvi rafal obično bio odlučujući za ishod borbe. On je zasljepio ustaše prije nego što su uspjeli doći sebi i prije nego što su mogli upotrebiti svoje mitraljeze postavljene obično na

vozačkoj kabini. U takvim i sličnim akcijama rađala se u našim odredima već u početku ustanka nova vještina u vođenju borbe.

Krajem 1941. godine u Krnjeuši i početkom 1942. u Jelašinovcima organizovani su kratki vojno-politički i diverzantski kursevi. Kunsevima je rukovodio Mile Ljubičić, u to vrijeme poznat pod imenom »inženjer Mile«. Slušaoci ovih kurseva birani su u skojevskim organizacijama odreda. Pored toga, na stastancima odreda omladinci i skojevci su aktivno učestvovali u analiziranju iskustva iz proteklih borbi i stvaranju novih planova, a skojevske organizacije su i posebno na sličan način analizirale vojničke i političke aspekte svake akcije, ukazu jura na propuste i zadatke mlađih komunista.

Razvijanje bratstva i jedinstva među omladinom – jedan od glavnih zadataka SKOJ-a

Ako je perspektiva bratstva i jedinstva u bosansko-petrovačkom srežu i okolini u toku 1941. godine mogla nekom izgledati kao uzaludan posao, komunisti i skojevci ni jednog časa nisu gubili perspektivu, ukazujući da samo borba protiv raspaljenih šovističkih strasti na jednoj i drugoj strani, zatim diferenciranje ustaša od muslimanskog i hrvatskog stanovništva, i bratstvo i jedinstvo kao zaloga naše pobjede, može obezbijediti uspješan razvoj narodnooslobodilačke borbe u njenom početku. Ta orijentacija već u prvim danima ustanka, imala je i svoje prve ispite: prilikom oslobođenja muslimanskog sela Bjelaja i prilikom napada na Kulen-Vakuf.

Već 28. jula došli su Medeno Polje Mahmud Ibrahim-pašić²⁾ i Mahmud Hodžić, članovi skojevskе organizacije iz Bjelaja, da se kod Medenog Polja sve skojevskе grupe obavijeste o početku ustanka i događajima u okolini, tim prije što su ustaše lansirale vijesti da u okolini Drvara i Petrovca operiše nekoliko stotina četnika i vojnika bivše jugoslovenske vojske. Ovdje treba napomenuti da u Bje-

Mabm/ut Ibrahim-pašić-Maše, narodni heroj, poginuo u borbama za oslobođenje Beograda oktobra 1944. godine.

laju i u Medenom Polju u to vrijeme još nisu postojale partijske organizacije, pa su glavnu inicijativu u sprovedenju direktiva Partije u podizanju ustnika preuzimale skojevske grupe. Na tom sastanku dogovoren je plan za oslobođenje Bjelaja. Posada u Bjelaju sastojala se od seoske straže sa 30—40 pušaka od kojih su svega trojica bili ustaše. U toj straži, kako je već rečeno, nalazili su se i skojevci. Zaključeno je da se istog dana u 24 časa napadne Bjelaj sa izabranom jedinicom boraca iz odreda i grupama u Medenom Polju, Suvaji, Vodenici i B jela jakom Vagancu. Skojevci iz Bjelaja bi istovremeno počeli napad iznutra. Oni će nastojati da te noći budu određeni na straže, a ako to i ne uspije, akciju će početi tačno u ponoć. Objasniće prethodno muslimanskim masama karakter ustanka, izolovati ustaše i paralisati otpor straže. Dogovoren je da se po svaku cijenu moraju sprječiti eventualni ispad šovinističkih elemenata. Skojevci iz Medenog Polja, kao i skojevci iz Bjelaja, željni su da se ova akcija izvede primjerno i da bude početak bratimljenja muslimanskog i srpskog stanovništva.

Iste večeri u Krivokućama kod Bjelajskog Vaganca zakazan je zbor izabranog odreda za napad na Bjelaj. Međutim, vijesti o napadu su se brzo pronijele i na zborno mjesto došlo je nekoliko stotina seljaka sa vilama, rogušima i sličnim hladnim oružjem. Zbor je iskorisćen da se objasni karakter ustanka i politički značaj ove akcije. Šovinistički elementi pronijeli su glas da se radi o zavjeri omladinaca iz Bjelaja, da im ne treba vjerovati, pa je i to na zboru demantovano. Do kasno u noć komunisti i skojevci su objašnjavali uzavreloj masi ciljeve ustanka, našu politiku bratstva i jedinstva, potrebu razlikovanja ustaša od većine muslimansko# i hrvatskog stanovništva, navodeći pri tome primjere pozitivnog držanja bjelajskih Muslimana. Blizila se ponoć kada su oni zaključili da bi bilo opasno dozvoliti ovoj neorganizovanoj masi da ide u akciju na Bjelaj. Krenula je izabrana grupa boraca sa 12 pušaka, ali je napad propao. O čemu se radilo? Ustaše su otkrile plan napada i omladinci su bili prisiljeni da počnu akciju prije vremena. Savladani su. Ibrahimpašić se spasaobjekstvom, a ostali su sprovedeni u Bihać i predati sudu.

Ovo hapšenje najizraslijih skojevaca negativno se odrazilo u daljoj aktivnosti, ali se time nije mogao izbrisati uticaj koji je skojevska grupa, svojim prethodnim radom, izvršila među muslimanskom omladinom i stanovništvom u Bjelaju. Bjelajski Muslimani su se pasivno odnosili prema NDH i osuđivali ustaške zločine. Pod uticajem NOP, polovinom avgusta njihova Seoska straža predala je oružje gerilskim odredima i omogućila hvatanje ustaša. Tom prilikom nije se desio ni jedan ispad šovinističkih elemenata niti bilo kakav incident ni sa jedne ni sa druge strane. Srbi i Muslimani su obnovili dobre komšijske odnose i još više se zbližili. Počela je i šira priprema muslimanske omladine za stupanje u gerilske odrede. Bjelaj je postao primjer politike bratstva i jedinstva koju je vodio Narodnooslobodilački pokret što je odjeknulo i na neoslobodenoj teritoriji i u domobranskim jedinicama. Primjer Bjelaja unio je još povoljniju klimu u gerilskim odredima i u srpskim selima na oslobođenoj teritoriji za borbu protiv šovinizma. Međutim, ustašama nije odgovarao takav razvoj događaja u Bjelaju, pa su početkom septembra prodrili u selo sa ojačanom elitnom bojnom i odveli cijelokupno stanovništvo na neoslobodenu teritoriju.

Ovoj akciji ustaša na Bjelaju neposredno je prethodila borba na Kulen-Vakufu. Naime, neprijateljski garnizon iz Kulen-Vakuf a pod pritiskom gerilskih odreda iz Bosne i Like počeo je 6. septembra da se izvlači, zajedno sa stanovništvom, prema Bihaću. U Čovki ustaše i domobrani su napustili većinu stanovništva i probijali se sami.

Dok su odredi vodili borbu sa ustaškim i domobranskim jedinicama, neki četnički elementi zapalili su Kulen-Vakuf i počeli pored puta da maltretiraju i ubijaju nevino muslimansko stanovništvo. Odlučnom intervencijom odreda i vanrednim zalaganjem članova KP i SKOJ-a to je bilo spriječeno. Samo Četvrti gerilski odred zaštitio je oko 500 žena i djece i doveo ih do Bjelaja, a odatle, poslije kraćeg odmora, po njihovoj želji, u Bosanski Petrovac. Ubijanje civilnog stanovništva od strane pojedinih četničkih elemenata unijelo je nesigurnost kod jednog dijela neobaviještenih muslimanskih masa i usporilo proces njihove pozitivne orijentacije prema Narodnooslobodilač-

kom pokretu. Te četničke zločine obilno je koristila ustaška propaganda, pripisujući ih Narodnooslobodilačkom pokretu. U gerilskim odredima su se živo komentarisali ovi događaji iz borbe za Kulen-Vakuf. Ogomorna većina boraca osudila je postupke šovinističkih elemenata. Skojevskim organizacijama ti događaji su još jedanput dali do znanja da borba za bratstvo i jedinstvo Srba, Hrvata i Muslimana neće biti ni jednostavna ni laka. Od toga su se oni još odlučnije suprotstavljali četničkim elementima, šovinistima i oportunistima raznih boja.

Borba za novi lik borca – partizana

Skojevska organizacija je zbog toga intenzivno radila na političkom vaspitanju omladine. Objasnjavani su opšti ciljevi narodnooslobodilačke borbe, popularisani su uspjesi partizanskih odreda širom zemlje, analizirane konkretne šovinističke i druge negativne pojave koje su štetile opštim ciljevima borbe i ugledu partizanskih odreda. Skojevci su aktivno radili na razvijanju kolektivnog duha drugarskih odnosa, solidarnosti u borbi, novih odnosa u međusobnom ponašanju. Zigosane su pri tome pojave kukavičluka, egoizma, nedoličnog ponašanja, kao i pojave samostalnog privlačanja plijena.

Poneki vojni starješina koji je bio četnički orijentisan u početku nije shvatao političke posljedice nekih samovoljnih postupaka pojedinaca, pa ih nije ni osuđivao. Na primjer: Mane Rokvić, komandir Četvrtog odreda, je i sam podsticao samovoljno prisvajanje plijena i druge negativne pojave. Nastojanja komesara Četvrtog odreda, uz podršku mladih komunista i većine boraca, da iskorijeni te pojave dovodile su ponekad do otvorenih sukoba sa komandirom Odreda i gruoicom konzervativnih i nesavjesnih elemenata koje je on Okupljaо oko sebe. U Odredu još nije bila osnovana partijska organizacija, pa je glavni teret u političkom radu nosila, uz komesara, skojevska organizacija u Odredu. Skojevci su samoinicijativno u dva-tri maha signalisali Štabu Bataljona i Štabu Brigrade greške komandira za kojima su se povodili i poneki borci.

U Štabu Brigade nisu bili pravilno obaviješteni o svemu, pa su jednom prilikom i poručili omladincima da ne treba da se mijesaju u komandovanje Odredom. Borcima je uz to smetalo što su svi uspjesi Odreda vezivani za ime komandira. List »Gerilac« je ponekad hvalio komandira Manu Rokvića i njegovo komandovanje, mada je ovaj mnoge, inače uspješne akcije samo osluškivao. Međutim, skojevci su bili uporni. Producili su da se bore za sprovođenje linije narodnooslobodilačke borbe u svakoj konkretnoj akciji. Tako je u akciji na Krnjeuši, u noći između 9. i 10. avgusta, učestvovao i Četvrti gerilski odred. Mladi borci su se odupirali pokušajima Mane Rokvića da maltretira i ubija hrvatsko stanovništvo. U tome su naročito bili aktivni Đuro Milanović-Brico i drugi skojevci iz Krnjeuške grupe. Krnjeuša je oslobođena, a zaplijenjeno je oko 120 pušaka, 6 puškomitraljeza, velike količine tekstila, šivaće mašine i drugi materijal. Jedan dio tog plijena namijenjen je bio krojačkoj radionici Odreda. Komandir Mane Rokvić je prisvojio dio tog plijena i poslao ga svojoj kući u Drvar. Revoltirani ovim postupkom omladinci su izvjestili o svemu komesara Bataljona, druga Iliju Došena, koji je naredio da se taj materijal ponovo zaplijeni u Oštrelju. Poslije ovoga događaja, Mane Rokvić je izgubio svako povjerenje i ugled među borcima. Sljedeći mjesec on je samo nominalno bio komandir Odreda. Njegov put vodio je u izdaju, što je on i počinio koncem septembra 1941. godine, pri prvom susretu s Talijanima. Stvarni komandir Četvrtog odreda bio je njegov zamjenik, Dragija Milašinović, koga su borri zbog njegove hrabrosti i humanizma poštivali i voljeli.

Tako su se kroz vatu borbe i svestranu političku aktivnost vaspitavali borci u našim odredima — prevazilazeće su negativne pojave karakteristične za onu psihologiju ljudi koja se u drugim predratnim uslovima rađala na selu. Istovremeno izrastala je nova svijest o bratstvu i ravnopravnosti među ljudima, nova shvatanja u njihovim međusobnim odnosima, drugarstvo, samoprijegor i požrtvovanje u borbi i druge pozitivne osobine koje su kara/kterisale novi lik borca — partizana.

Omladina u pozadini živjela je i radila za front

Omladina iz pozadine već u prvim danima ustanka učestvovala je u mnogim akcijama odreda i svestrano pomagala borce na frontu. Već je rečeno da su odredi imali svoja oružana jezgra, ali i veliki broj mladića koji su se naoružavali u akcijama svojih odreda. Žensku seosku omladinu, tih prvih dana, odredi nisu primali, ne zato što ona nije bila sposobna za borbu nego zato što je veliki broj sposobnih mladića čekao na red da bude primljen u odred i da dobije pušku. Omladinke su, međutim, bile mnogo zaposlene u bolnicama i ambulantama odreda, njegom ranjenika, spremanjem i donošenjem hrane za borce. One su i na razne druge načine davale svoj prilog borbi, frontu. Svoje djevojačko ruho omladinke su dijelile borcima i odijevale ih na taj način, pomagale su narodnim odborima u njihovim zadacima itd. One su sada gajile novu ljubav za borce pod oružjem, ignorisale su one pojedince koji su se izvlačili iz borbe. U selima je vrlo brzo postalo sramota za svakog omladinca »vući se iz fronta« bez oružja. Njima su se rugale djevojke na selu. Omladinke su često, poslije uspjelih akcija, u špaliru dočekivale borce, nudile ih hranom, mlijekom, poklonima itd....

Mnogim borcima će ostati u sjećanju putovanje naše prve haubice kalibra 105 mm od Vrtoča preko Medenog Polja i Osječenice do Oštrelja. To je bila prva haubica i prvi partizanski top u našim odredima. Naime, 5. avgusta naši odredi napali su jednu neprijateljsku kolonu — prema Bihaću, razbili je, a među ostalim pljenom bila je haubica kalibra 105 mm sa oko 10 sanduka granata. Već 9. avgusta haubica je učestvovala u borbama za Krnješu i doprinijela da se brzo slomi otpor ustaške posade. Po naredjenju Štaba bataljona »Sloboda« ona je prebačena na Oštrelj. Do Medenog Polja vukle su je zaprege, a odatle uz Osječenicu, zbog strmog puta, vukli su je ljudi uz pomoć zaprega. Šesnaestog avgusta iz haubice postavljene pod Oštreljskim brdom ispaljeno je nekoliko granata na Petrovac. Eksplozije su unijele paniku u neprijateljskom garnizonu. Na putu kroz sela, pa sve do Oštrelja, neobična

kolona sa haubicom više je Ličila na svatovsku paradu nego na borbeno putovanje prvog partizanskog topa.

Ljudi su tada govorili da njihov prvi top putuje kao najbogatija seoska mlada. Haubica je bila okićena mnogo-brojnim maramama, peškirima, košuljama i drugim poklonima koje su omladinke namijenile njenoj posadi i borcima koji su je zarobili. Omladina je haubicu svečano ispraćala još uz Osječenicu, kroz bespuće pomagala na velikim usponima kuda do tada nisu prošla ni jedna kola sa točkovima. Poslije takve podrške omladine iz pozadine borci su udvostrućenim snagama i poletom odlazili u nove akcije.

Privremeno zatišje u oružanim borbama i povećana politička aktivnost SKOJ-a u tom periodu

Poslije neuspjelih pokušaja generala Rumlera da sa brojnim ustaškim i domobranskim jedinicama, stacioniranim na liniji Bihać—Petrovac—Ključ, prodre na slobodnu teritoriju prema Drvaru, došlo je do sporazuma između Pavelića i Talijana da Druga talijanska armija zaposjedne ove krajeve. Poslije teških borbi na Pločama, naši odredi su bili prisiljeni na povlačenje pred brojno nadmoćnim talijanskim divizijama i 26. septembra talijanska divizija »Sasari«, iz pravca Grahova, upala je u Drvar, a zatim u Oštrelj. Oko 5. oktobra Talijani su se spustili u Bosanski Petrovac. Iz Petrovca su se povukle mnoge ustaške i domobranske jedinice. U gradu sa Talijanima ostala je samo jedna nepotpuna satnija I pješačke pukovnije sa 56 domobrana od kojih su 48 izašli u Drinić i prešli partizanima u martu 1942. godine. Dolaskom Talijana, borbe privremeno prestaju. Jedan od osnovnih uzroka tog zatišja leži u nepripremljenosti masa za borbu protiv talijanske vojske, a i trenutne kolebljivosti i oportunitizma u nekim partizanskim odredima. Talijani su lukavo nastupali. Na kamionima koji su dovlačili njihovu vojsku pisalo je: »Srbi bono« i druge parole u kojima se govorilo da oni donose Srbima mir i bezbjednost. Seljacima su u prvo vrijeme nudili trgovinu solju i petrolejom, što je opet imalo demogošku pozadinu. Ta demogoška propaganda je

na određen način uticala naročito na starije ljude i žene sa mnogo djece koji su dočekivali zimu bez zimnice i krova nad glavom i koji su u privremenom zatišju tražili mogućnost da se snađu, da izgrade bajte i zemunice. Po neki ljudi su se zanosili iluzijama da će ih talijanski okupator ostaviti na miru. Talijani su tražili, međutim, otvorenu lojalnost; pokušavali su da izazovu unutrašnje sukobe u našim odredima i da time parališu njihovu snagu. Počeli su odmah i sa organizovanjem četnika. U našim odredima tražili su kolebljivce i petokolonaše i posebno ih nagrađivali. Komandiri odreda u Medenom Polju, Driniću i Kmjeuši su izdali, prešli u četnike i stavili se u službu Talijana. To su bili Mane Rokvić, Dušan Rokvić i Lazica Atlagić. Njihova izdaja, međutim, nije pokolebala borce tih odreda. Lazica Atlagić je poginuo bježeći ispred potjere u kojoj su učestvovali borci Krnjeuške čete, kojom je on svojevremeno komandovao. Dušan Rokvić je osuđen na smrt za djelo izdaje od strane Partizanskog vojnog suda. Mane Rokvić se stavio pod zaštitu talijanskih fašista, okupivši oko sebe 30—40 izdajnika i kolebljivaca od kojih je najmanji broj bio iz onih odreda kojima su svojevremeno komandovali ovi izdajnici.

Većina boraca u odredima, odnosno u četama, ostala je na okupu. Manji broj povukao se privremeno kućama da bi se poslije mjesec dana ponovo vratio u čete. Neke vojne jedinice prebačene su u Podgrmeč, gdje su nastavile borbu sa ustašama i Nijemcima. To je doprinijelo učvršćivanju tih odreda i pospješilo proces njihovog pretvaranja u pokretljivije vojne jedinice spremne da se bore u svakom kraju zemlje. U ovom periodu organizovan je intenzivan politički rad u odredima i selima.

Partijska organizacija i SKOJ radili su na sređivanju odreda, na razobličavanju talijanske fašističke propagande koja je bila vješto protkana poznatim geslom »zavadi pa vladaj«, te na raskrinkavanju četnika kao izdajnika narodnooslobodilačke borbe.

U drugoj polovini oktobra pristupilo se reorganizaciji vojnih jedinica sa ciljem da se poveća njihova borbena sposobnost i pokretljivost. Umjesto odreda formirane su čete i to: Drinićka četa, Vođeničko-Suvajska četa, Krnje-

uska, Vrtočka, Vakufska i Bravska četa. Ove čete su stavljenе pod komandu Štaba Petrovačkog bataljona. One su, bez dijelova bivšeg Driničkog i bivšeg IV gerilskog odreda koji su se nalazili u Podgrmeču, brojale oko 550 boraca pod oružjem. Do kraja godine ove jedinice su neprekidno narastale.

U ovom periodu pristupilo se intenzivnjem stvaranju skojevskih organizacija u odredima. Taj posao bio je zanemaren u prvim danima ustanka. Skojevska organizacija u nekim odredima bila je nova, oa su stariji ljudi u početku sa izvjesnim podozrenjem gledali na to da omladina mimo njih nešto radi, da im se »stranci«, kako su nazivali skojevske rukovodioce, mijesaju u poslove njihove čete. Na primjer, u Vrtočkoj četi u početku je bilo teškoća i nera-zumijevanja za rad skojevske organizacije. Naime, skojevska grupa iz Medenog Polja, koja je kao desetina formalno bila priključena Vrtočkoj četi, pored ostalih političkih zadataka na širem teritorijalnom području, nastojala je da stvari u četi organizaciju SKOJ-a od domaćih ljudi. Sam rad sa omladincima Vrtočke čete i izbor ljudi za prvu skojevsку grupu nije bio težak. Ali su teškoće dolazile zbog smetnji koje je pravila jedna grupa konzervativnih elemenata, koja je pokušavala da preuzme rukovođenje četom. Za vrijeme jednog sastanka sa omladincima iz Vrtočke čete, na primjer, dogodilo se da se na sastanak uvukao kao preobučen u seljačko odijelo neki čovjek srednjih godina. Predstavio se kao aktivista iz Podgrmeča. Iste večeri referisao je svojoj grupi o sadržini skojevskog sastanka. U toku noći ta grupa ga je razoružala i odvela na novi sastanak. Poslije duge diskusije o SKOJ-u i zadacima SKOJ-a i polemike o »strancima« i »domaćima« ovome su ponovo vratili oružje uz zahtjev da drugi put bez njihovog znanja ne zakazuje sastanke. U četi je poslije izvjesnog vremena osnovana skojevska organizacija, a nešto kasnije i partijska celija. Iz Čete su odstranjeni neki negativni elementi, što je, pored ostalog, pomoglo da se ona učvrsti i ubrzo postane jedna od najboljih partizanskih jedinica. I u drugim četama Petrovačkog bataljona su u toku te jeseni proširene ili osnovane nove skojevske organizacije.

Raskrinkavanje četnika sada već nije bilo tako teško. Četnici su se u tom periodu, svojom saradnjom sa Talijanima i svojim postupcima, sve više kompromitovali u očima seljaka. U početku oni su se bavili trgovinom za račun Talijana. Prodavali su seljacima so, petrolej i drugo, pa pošto to nije donosilo dovoljne prihode okrenuli su u kradu stoke za talijansku vojsku. Sa Italijanima su izlazili u kaznene ekspedicije. Tako su u noći između 12. i 13. novembra njih oko 35 sa oko 500 Talijana izašli u Medeno Polje, blokirali ga i pohvatili komuniste i skojevce: Mitra Mrkića, Vicu Jakšića, Filipa Đukića, Boro Kesića i Iliju Tubića. Tubić je pobegao. Boro Kesić je pokušao da se probije, ali su ga četnici sačekali u zasjedi, ranili, a zatim tako ranjenog predali Talijanima, zajedno sa ostalom grupom pohvatanih. On je poslije herojskog držanja pred neprijateljem osuđen od talijanskog suda na smrt u poznatom procesu Radi Končaru i drugovima u Šibeniku i strijeljan. Ostali komunisti i skojevci iz Medenog Polja osuđeni su na vremenske kazne od 15—20 godina. Takvim i sličnim akcijama četnici su se predstavili kao otvorene sluge talijanskih okupatora.

Glavno obilježje političke aktivnosti na selu u to vrijeme bilo je pripremanje za borbu protiv Italijana i raspričanje četničke izdaje. Pored partijskih organizacija na tom poslu su aktivno radile i skojevske grupe. Pri tome se naročito isticala aktivnost skojevske organizacije u Driniću i u Drinićkoj četi.

U nekim prigradskim selima stvaranje SKOJ-a bilo je otežano posebnim uslovima: česti ispadci Talijana i četnika, potreba da se rad zakonspiriše, otpor ponekih roditelja itd. U selu Reveniku, na primjer, u oktobru je održan sastanak skojevskog aktiva na kome je čitan materijal o izdaji Mane Rokvića i o karakteru četničke izdaje. Bilo je riječi o kolebanju jednog omladinca koji se s puškom našao kod kuće. Govorilo se da četnici »ašikuju« oko njega. On se pravdao i obećao da će čim smjesti porodicu, obezbijedi joj krov nad glavom, ponovo otici u odred. Taj sastanak je održan u trapu za krompir uz svjetlo napravljeno od komadića krpe i grumena loja. Trap je bio najpogodnije mjesto u zapaljenom i razrušenom selu. Majka

jednog od skojevaca je za sve vrijeme sastanka, sa zapaljenim ugarkom lutala kroz noć tražeći i grdeći »zelembaće« koji hoće da se tuku sa »talijanskim silom«. Skojevci se nisu svađali sa roditeljima, ali su bili uporni u tome da razbiju iluzije o Talijanima kao zaštitnicima Srba i da ukažu za besmislenost parola kao što su ove: »Treba sačekati dok veliki međan podijele« zatim »Gdje će šustasto sa rogatim«, koje su vješto proturali Talijani i četnici. Ta upornost Skojevaca i skojevskih organizacija dala je ubrzo dobre rezultate.

I pored vanrednih teškoća, kao i nedostatka iskusnih kadrova, političko stanje u selima brzo se mijenjalo: organizovan je ekonomski, društveni i politički život, osnovani su narodni odbori, partiskske i skojevske organizacije. Krajem 1941. godine u oko 20 sela bili su osnovani aktivi SKOJ-a. Istovremeno, na inicijativu sikojevske organizacije, osnivaju se omladinske radne čete, vojno-politički kursevi, čitaonice i analfabetski tečajevi. U selima su održavane masovne konferencije kao stalna forma okupljanja antifašističke omladine, a odbori su birani početkom 1942. godine.

U gradu je pod ilegalnim ustavima iznova stvarana skojevska organizacija. Veza sa tom organizacijom održavana je preko Nedeljka Kaćunića. Povoljna okolnost za tu vezu bila je da je njegov otac kao komandir Zandarmerske stanice u NDH u početku uživao povjerenje Talijana. Kasnije je on otkriven kao simpatizer NOB i strijeljan. Pisma i materijale do Kaćunića najčešće je nosio Mile Trnjaković skojevac, odnosno sekretar skojevske grupe u Reveniku, presvućen u dronjke sa torbom kukuruza ili krompira na ledima. Kaćunić je okupio oko sebe grupu naprednih omladinaca koja je prikupljala podatke o neprijatelju, prikupljala i slala partizanima dobrovoljne pri-loge, sanitetski materijal i drugo. Tako je postepeno počeo da se osjeća i raste uticaj skojevske organizacije u gradu.

Raspoloženje za borbu protiv četnika i Talijana sazrijevalo je najbrže među omladinom. To pokazuju mnogi primjeri. Navećemo jedan od njih. U pripremanju akcije čišćenja četnika, u januaru 1942. godine, jedan rukovodilac SKOJ-a dobio je zadatak od Štaba Bataljona da se preko

skojevaca u Medenom Polju i Reveniku obavijesti o kretanju četnika. Te iste noći on je prisustvovao sijelu na kome je većina omladine iz Medenog Polja pjevala partizanske pjesme, a jedna manja grupica četničke. Selo je blokirano i sutradan on je pao u ruke četnicima. Međutim, omladinci i omladinke, kao i mnogi stariji ljudi, su se masovno iskupili u zaseoku Lukači u Medenom Polju gdje su četnici logorovali i zahtijevali da se omladinac oslobođi. Četnici su bili prisiljeni da mu odvežu noge i ruke, što mu je omogućilo da se u jednom momentu neopaženo izvuče. Omladina je na tom skupu demonstrirala protiv četnika. Omladinke su na svojim bluzama, a omladinci na reverima, nosili petokrake zvijezde izvezene na trobojnici. Oni su pored toga pred četničkim komandantom Manom Rokvićem i njegovom grupom pjevali masovne partizanske pjesme i pjesme o četničkoj izdaji. Takvo držanje omladine je još više pokolebalo neke zavedene ljude među četnicima, koji su neposredno poslije prve borbe sa Talijanima napustili Manu Rokvića i molili da budu primljeni u partizane.

Koncem godine održano je u Krnjeuši partijsko savjetovanje kome je prisustvovao i drug Đuro Pucar Stari. Na savjetovanju je analizirano stanje u odredima i selima petrovačkog sreza. Komunisti su na tom savjetovanju ocijenili da su, što se tiče raspoloženja masa, a pogotovo boraca po četama, sazreli uslovi za šire akcije protiv talijanskih okupatora i četnika. Mnoga prigradska sela već tada su zahtijevala da se zaštite od pljačke i terora četnika. Već u januaru 1942. godine ti zadaci su počeli da se sprovode u život. Tako su, na primjer, 13. januara VII četa Petrovačkog bataljona, pod rukovodstvom Slavka Rodića — komandanta bataljona, Ilije Došena — komesara bataljona i Nikole Karanovića — zamjenika komandanta bataljona, očistile sela Bjelaj, Vodenicu, Suvaju i druga od četnika. Čete su u prolazu kroz Kolunić zarobile bez borbe oko 20 talijanskih vojnika, što je bio i neposredni povod velike borbe sa Talijanima u Medenom Polju. Dan-dva kasnije četnici su u cilju odmazde proveli do Medenog Polja oko 600 Talijana. Talijansku kolonu dočekalo je oko 40 boraca iz dijelova V čete. Prva četa je orijentisana pre-

ma Osječenici, gdje su četnici po običaju čekali u zasjedi. Talijani su potučeni do nogu, a četnici su pobjegli. U toj borbi ubijeno je oko 200, a i zarobljeno dosta talijanskih vojnika i oficira. Zaplijenjeno je 6 puškomitrailjeza, 2 teška mitraljeza, 2 topa i oko 200 pušaka.

Prva borba sa Talijanima na Medenom Polju odjeknula je široko na srežu i van njega. Ona je, u neku ruku, označila i kraj zatišja. Sada su i najveći skeptici izmijenili svoje predstave o »talijanskoj sili«. Četnici su se zavukli u Petrovac i pojavlivali se u selima kasnije samo kao lešinari poslije neprijateljskih ofanziva. Odmah poslije ove borbe sa Talijanima osnovana je VIII omladinska četa saставljena od najboljih skojevaca i omladinaca. Za komandira Čete postavljen je Svetko Kačar,³⁾ a Drago Đukić je postavljen za zamjenika komandira čete, pa je ubrzo poslije toga postao komesar jedne reorganizovane čete. Čitav komandni kadar u četi izabran je iz skojevske organizacije.

Iz SKOJ-a su regrutovani sposobni vojno-politički kadrovi

U skojevskim organizacijama u vojsci i pozadini, Partija je već koncem 1941. godine i početkom 1942. godine masovnije regrutovala vojne i političke rukovodioce. Ugled SKOJ-a je porastao. Svojom hrabrošću na frontu i predanim radom u pozadini omladinci su osvajali simpatije i povjerenje boraca i naroda. Više se nije postavljalo pitanje ko je služio, a ko nije služio stalnu jugoslovensku vojsku. Dragocjeno je sada bilo polugodišnje iskustvo u partizanskim akcijama i u političkim obračunima sa neprijateljima raznih boja. Već početkom 1942. godine većina desetara, vodnih starješina i veliki broj rukovodećih kadrova u komandama četa birani su među skojevcima. O tome govore i sljedeći primjeri: skojevsku grupu bivšeg IV gerilskog odreda sačinjavali su Filip Đukić, Boro Kesić, Ilija Tubić i Vico Jakšić koji su, kako smo naprijed naveli zarobljeni od četnika i suđeni kod Talijana, zatim, Uroš Novaković koji je poginuo 1941. godine vršeći savjesno svoj kurirski zadatak, Drago Đukić narodni heroj

) Svetko Kačar — narodni heroj — poginuo u NOB-u.

koji je u januaru 1942. postavljen za zamjenika komesara, a ubrzo poslije toga i za komesara Čete, Mićo Rakić koji je u januaru 1942. godine postavljen za sekretara Sreskog komiteta SKOJ-a, Mirko Kesić, narodni heroj, u januaru 1942. godine postavljen za pomoćnika komesara Čete, Mile TrnjakoVić početkom 1942. godine postavljen je za sekretara Opštinskog komiteta SKOJ-a, Mićo Đukić, postavljen u prvoj polovini 1942. godine za sekretara Opštinskog komiteta SKOJ-a.

I u drugim skojevskim grupama regrutovani su kadrovi za najodgovornije zadatke. Najveći broj boraca za I krajiški proleterski bataljon regrutovano je iz skojevske organizacije u Driničkoj i drugim četama. Skojevska organizacija u Krnjeuši dala je iz svog sastava u prvih dana ustanka takođe kadrove za najodgovornije dužnosti: Radivoj Radić, narodni heroj, uoči početka ustanka postavljen je za rukovodioca SKOJ-a na srežu i za vojnog povjerenika, a početkom januara 1942. godine za komesara čete na kojoj je dužnosti već u prvoj polovini januara 1942. godine herojski poginuo. Pero Kolundžija u aprilu 1942. godine postavljen je za sekretara Sreskog komiteta SKOJ-a, Nikica Novaković, za sekretara Opštinskog komiteta SKOJ-a itd. Od 11 članova ove organizacije iz prvih dana ustanka 9 su poginula u NOB. Tako je skojevska organizacija, već u ranom periodu narodnooslobodilačke borbe postala rezerva novih kadrova za razne dužnosti u Narodnooslobodilačkom pokretu.

Prva sreska konferencija SKOJ-a i aktivnost SKOJ-a u početku 1942. godine

Početkom 1942. godine skojevska organizacija u srežu se omasovila i organizaciono učvrstila do te mjere da su bili sazreli uslovi za održavanje prve sreske konferencije. Zato je krajem januara 1941. godine bila sazvana I sreska konferencija SKOJ-a za srez Bosanski Petrovac. U prisustvu oko 50 delegata iz organizacija u vojsci i pozadini, konferencija je održana u maloj seoskoj kući u selu Skakavcu. Kao gosti konferenciji su prisustvovali: Rudi Kolak

iz SK KP za Drvar, Gojko Rodić, kao predstavnik Oblasnog komiteta SKOJ-a i Jovo Kecman-Šuco, sekretar SK KP za Bosanski Petrovac. Na konferenciji je odjenjena dotadašnja aktivnost SKOJ-a i u svjetlu odluka partijskog savjetovanja u Kmjeuši postavljeni su naredni zadaci. Najvažniji zadaci bili su: dalje razobličavanje četničke izdaje, priprema i mobilizacija omladine za vojsku, razvijanje bratstva i jedinstva među omladinom i sprovođenje akcije zimske pomoći za vojsku. Referat na konferenciji podnio je Mićo Rakić. Na konferenciji je posebno ukazano na pojave sektaštva u prijemu omladine u SKOJ, na lijeva skretanja i istrčavanja u nekim skojevskim organizacijama. Na toj liniji osudene su pojave da se u skojevskim aktivima stvaraju jezgra. Konferencija je ukazala na potrebe razvijanja širokih omladinskih i antifašističkih organizacija.

Neposredno poslije ove konferencije održani su sastanci skojevskih aktiva u vojsci i selima i šira zborovanja omladine po grupama sela ili opštinskim centrima. Na tim sastancima i zborovanjima prenošeni su i sprovođeni u život zadaci koje je postavila konferencija. Stvarane su omladinske vojno-pozadinske čete, radne čete, tečajevi za nepismene, pionirske organizacije, pjevački horo vi, dramske i recitatorske grupe. U toku je bila akcija zimske pomoći pa su ova zborovanja i sastanci doprinijeli razvijanju i takmičenju među omladinom pojedinih sela i opština na obezbjeđenju tople odjeće i Obuće za vojsku. Tako je zborovanje omladine tadašnje smoljanske i driničke opštine, održano u selu Smoljani neposredno poslije Sreske konferencije SKOJ-a, proteklo u duhu takmičenja omladinske organizacije ovih dviju opština da bi se na kraju završilo priredbom sa prigodnim programom. Na ovoj priredbi, između ostalog, birana je, i to tajnim glasanjem putem listića, naj vrijedni ja i najpopularnija omladinka, a to je po tadašnjem opštevažećem kriteriju bila ona djevojka koja je najuspješnije radila na zadacima u pozadini i na pomaganju fronta. Izabrana je Milja Kecman iz Drinića, što je istovremeno bilo priznanje skojevskoj organizaciji iz Drinića.

Poslije neobično žive aktivnosti SKOJ-a, naročito u zimskom periodu 1941—1942. godine, aprila 1942. godine održana je Okružna konferencija SKOJ-a za okrug drvarski. Konferencija je održana u osnovnoj školi sela Gruborški Naslan, kod Drvara. Pored velikog broja delegata iz tadašnjih srezova grahovskog, drvarskog i bosanskopetrovačkog, konferencijsu prisustvovali: Rudi Kolak, sekretar Okružnog komiteta Komunističke partije za Drvar i Mile Perković, član Pokrajinskog komiteta SKOJ-a. Upoređujući stanje organizacija SKOJ-a po srezovima, konferencija je ocijenila da su organizacije SKOJ-a na okrugu postigle značajne rezultate i da su naročito zapaženi uspjesi u radu organizacija SKOJ-a u Bosanskom Petrovcu. To je bilo priznanje, ali i obaveza za dalje jačanje organizacije i dalje plodno takmičenje među omladinom.

U izvještaju Oblasnog komiteta SKOJ-a za Bosansku krajinu Centralnom komitetu SKOJ-a 4. jula 1942. godine, u sažetoj formi, nabrojani su rezultati:

»... srez Bosanski Petrovac: Narod ovog 9reza je oduševljen za borbu, pomaže je svim raspoloživim sredstvima. Omladina i u ovom kraju prednjači u svim akcijama, a isto tako se kolektivno obrađuje zemlja. Četničkih elemenata nema, a omladina je glavni pronalazač svih onih koji bi ma šta pokušali protiv NOB-e. Stanje SKOJ-a na terenu ovog sreza je: 40 đkojevskih aktiva sa 684 člana. NOSOBiH broji 2.040 članova, tečajeva ima za nepismene 62 sa 1.759 slušalaca. Konferencija je održano 224 sa 17.736 prisutnih, 19 zborova sa 25.826 prisutnih. Teritorija ovog sreza ima jedan pjevački hor koji broji 36 članova. Održano je pet kulturnih priredbi sa 1.350 prisutnih. U srezovima Drvar i Petrovac formirane su pozadinske omladinske čete, ali one ne žive logorskim životom, usljud slabog ekonomskog stanja ovih krajeva. One se sastaju jedanput nedjeljno na vojno-politički kurs. Na sektoru oba sreza ima 12 omladinskih četa sa ukupno 1.200 omladinaca, samo ovi omladinci su željni da se što prije naoružaju, a politički su dosta napredni, odnosno spremni da se bore protiv svih neprijatelja. Na terenu ovog okruga stvaraju se i radne omladinske čete, koje imaju za dužnost vršenje svih fizičkih poslova ... «

VLADO KECMAN

SKICA ZA HRONIKU III ODREDA

Iz ovih burnih dana u praskozorje rata ostao mi je upečatljiv u sjećanju jedan sastanak aktivna SKOJ-a, upravo smo tada prerasli iz grupe naprednih omladinaca sela Bulkovače u aktiv SKOJ-a. Sastanak je sazvao Mirko Balaban-Caruga, koji je bio naš sekretar. Pored njega, sastanku smo prisustvovali Mića Trkulja, Pero Rodić i ja. Na sastanak je došao i Stevo Sevo koji je bio sekretar partijske organizacije u selu. Sastanak smo održali u crkvenoj zgradici, u maloj sobi, gdje smo se i ranije više puta sastajali radi dogovora o sokolskim vježbama i pripremama kulturno-zabavnih priredbi u selu.

Održan je upravo onih dana kad su u sela prispjeli prvi pozivi ljudi za rezervu u bivšoj jugoslovenskoj vojsci i prvi pozivi za mobilizaciju vučne stoke.

Svakome je bilo jasno da je rat neizbjegjan. Mada smo bili mlađi, bili smo svjesni šta nam donose skori dani. Naša grupa bila je politički angažovana iz vlastitih ubjedjenja, dobro obaviještena o zbivanjima u svijetu i već prilično davno pripremana za događaje koji predstoje od strane Mile Balabana, Tome Morače, Steve Ševe i drugih ljevičarskih aktivista.

Na sastanku nam je Stevo opširno govorio o novonastaloj situaciji. Izložio nam je Hitlerove namjere da porobi svijet, objasnio šta donosi fašizam, koji na kraju ipak neminovno mora propasti. Posebno je istakao mjesto i ulogu prve zemlje socijalizma u ovim zbivanjima, govoreći da je Sovjetski Savez garancija da će slavenski narodi biti zaštićeni i da sadašnji rat, koji traje već od jeseni 1939. go-

dine, neće poprimiti dimenzije svjetskog rata sve dok u njega ne stупи SSSR. Poslije izlaganja o trenutnoj situaciji u svijetu, o čemu je govorio skoro dva sata, Stevo nas je na kraju upozorio na to da naša grupa treba da djeluje tako da ne ostane usamljena, nego da se proširuje i stvara sve više novih grupa. U tom smislu bio je usmjeren i zadatak koji nam je postavio — da što veći broj omladinaca i omladinki vodimo na sijela kod Mile Balabana i učitelja Mićuna Jovanovića. A učitelju smo, osim na sijela, odlažili redovno i na slušanje Radio-Moskve.

Na kraju, Stevo je od nas zahtijevao da što više sami čitamo knjige i brošure koje nam daju Balaban i Jovanović, da se tako idejno naoružavamo za budući aktivniji politički život.

Već sutradan morao sam sa stricom Jovanom, domaćinom naše velike porodice, da idem u Petrovac i u vojni odsjek otjeram naše konje, jer su bili rekvirirani za vojsku. Većina domaćinstava iz Bare, Drinića, Šekovca i Bukovače dobila su isti poziv, pa su sa brda i brežuljaka krenuli i čitavi karavani prema Petrovcu. Svak je bio zabrinut i utučen.

U toj opštjoj gužvi nisam imao vremena da razmišljam o Stevinim jučerašnjim riječima. Samo po nekad one bimi prostrujale glavom, a onda bi me opet zaokupila briga o konjima, kolima i njihovoj sudbini.

Idući tako prema Petrovcu sustigosmo u ovoj gunguli, negdje na domak sela Bare, Miloša Kecmana-Vojsku. S njim u društvu bio je i Miloš Stojisavljević.

Od ranije sam znao da je Vojsko komunista. Iskreno se obradovah ovom susretu. Dodah stricu kajasu od kola i rekoh mu da će ga ja stići, neka on sam nastavi put.

Osjetio sam da se i Miloš obradovao što me vidi. Poznavao me je iz mnogih ranijih susreta kada je omladincima govorio o radnicima i radničkoj klasi, o klasnoj borbi i težnjama proletarijata, to sam slušao kada sam sa mojim ocem i stricem Bogdanom vozio drva iz Tople Kose. Drago je bilo i Milošu Stojisavljeviću što sam im prišao, mada u to vrijeme u našim krajevima nije bio običaj da mlađi tako slobodno oslovljavaju starije. Valjda zato me Vojsko odmah i dočekao pitanjem šta sam to htio, jer mu je oči-

gleđno bilo jàsrio da hoću nešto važno da ga pitam. I, ako je pomislio to, bio je u pravu. Jer, kad sam njega ugledao ponovo mi kroz glavu prostruјaše Stevine riječi da komunisti moraju sada stupiti u prve redove u odbrani zemlje. Zato ga odmah upitah: »Objasni ti meni, Vojsko, šta se ovo sprema i šta mi treba da radimo. Evo, počela je mobilizacija, rat je tu, pa šta nam je činiti?«

Očekivao sam da će se Vojsko radovati propasti ovakve države, ali on vrlo ozbiljno, sabrano i ubjedljivo poče da mi obrazlaže kako je naša domovina, ne samo država, u opasnosti i da se moramo boriti za našu zemlju. Njemačkom i talijanskom fašizmu treba pružiti odlučan otpor. Naš narod nikad nije trpio tuđinu u svojoj zemlji, pa se uvijek borio protiv svakog uljeza, ne žaleći ni krv ni život za svoju rodnu grudu. I, bolje je pasti u grob nego biti rob!

Zbuniše me ove Vojskine riječi, jer su bile pune potvrda onoga što nam je Stevo rekao, pa ipak nisam dalje pripitivao nego se vratih stricu u kola.

Prije nego što mi dade kajase ošinu me oštrim pogledom i oslovi: »Šta ti imaš sa Milošem i Vojskom, šta ćeš ti s njima. Nemoj se ti s njima petljati!« Ne odgovorih mu ništa. Zaokupiše me moje misli, a Vojskine riječi sve mi odzvanjaju u glavi: domovina, fašizam, rodna gruda, okupator, djedovina, junaštvo, tuđinac, buna, bojevi, grob, rob ... Glava mi puca od misli. Osjećam da nešto narasta u meni. Vojskine riječi postaju sve veće, obuzima me neko čudno osjećanje. Kao da se u meni budi neka do sada nepoznata snaga, samopouzdanje. I upitah se — jesam li ja sinoć dobro razumio Stevana.

Stric me pita: »Šta si se uvukao u sebe, pa mi ne odgovaraš, šta si to pitao Vojsku?, a što on reče?«

Odgovorih mu kratko: »Vojsko kaže da je rat neizbjegjan, da svi moramo hraniti zemlju, a komunisti će prvi i da je bolje otici u grob nego biti rob!«

Strica Jovu obli rumenilo, pa me upita da li je Vojsko baš tako kazao i je li to on rekao ozbiljno. Počeh ga uvjeravati da su i on i Miloš govorili sasvim ozbiljno. Učini mi se da u stričevom oku zaiskri suza, ali do Petrovca nije više govorio ni riječi, a potom reče, rat je!

Kad se stričev ešalon izgubio na vidiku, jer je sa konjima otišao dalje, osjetih se nekako sam i bespomoćan. Zato odlučih da se odmah uputim u selo do Mile Balabana, starog revolucionara, kojem sam često navraćao i slušao njegove priče o Sovjetskom Savezu, Staljinu, Oktobru, o socijalizmu i komunizmu, kao nadi svijeta.

Za nepun sat stigao sam do Miline kuće. Našao sam više ljudi, uglavnom one koje sam tu i ranije viđao. Bilo ih je iz Sekovca, Bare, Bukovače, pa i iz Drinića. Ohrabriла su me lica ovih ljudi koje je Mile krijepio riječima da će Rusija sve srediti. Međutim, on je govorio i o potrebi da se obradi svaki pedalj zemlje i savjetovao ljudima da u slučaju kapitulacije naše države sklanjaju hranu i stoku, jer, kako on reče, Švabe će odmah početi da pljačkaju. Oni u svojoj zemlji nemaju dovoljno prehrambenih proizvoda, pa će tu nestaću pokušati da ublaže pljačkom naših dobara, a ona će biti i nama potrebna za dalje vođenje rata. Jer, borbe ćemo nastaviti ako ova država i kapitulira.

POČEO JE RAT

Preko Oštrelja preletio je rano ujutro 6. aprila 1941. godine jedan avion i uputio se prema Banjoj Luci. Rekoše da je to italijanski. Izgubio se preko Grmeča. Ne znam da li je mogao stići do Banje Luke, a u selo dode petrovački trgovac Dušan Dejanović jašući na konju, a u kočiji dovezoše njegovu porodicu. Smjestio se u našu kuću, jer je bio poslovni prijatelj strica Jove koji je držao seosku trgovinu.

Prišao sam da čujem šta priča, pitajući se uzgred otakud on. Sjahujući s konja Dejanović je usplahireno kukumavčio: »Gotovo je, ljudi, rat je počeo, Beograd je bombardovan. Avioni će sravniti sa zemljom i naš Petrovac«. Bio je paničan i utučen.

Kada mu se porodica smjestila i nakon nekoliko popijenih čašica rakije, uz kafu, povika iz sveg glasa: »Gdje su sada komunisti, gdje im je Rusija. Gdje vam je taj Staljin. Sad ste manji od mrve kruha«. Ove riječi urxućivao je zapravo Tomi Morači koji je tog trena došao da kupi

cigarette u trgovini. Dejanović ga je od ranije poznavao kao opozicionara i prijatelja Mile Balabana.

Oko Dušana je sjedilo desetak ljudi. Bili su to uglavnom stariji domaćini. Vjerovatno više zbog njih, Tomo odgovori Dušanu: »Pa nismo mi porez plaćali Staljinu nego kralju. Gdje je on, što on ne brani zemlju?«

»E, stani, stani — vatreno će Dušan — ja i ne mislim da mi nećemo dati otpor. Sada se Srbija i Crna Gora spremaju u boj. Skakaće Talijani u more. A čuo sam da su naše trupe već u Bugarskoj i da su zauzele Sofiju. Neka ne misli Hitler da će lako sa nama Srbima. A pomoći će nam i Englezzi i Amerikanci, jer i oni su na našoj strani. Samo se pitam šta je s Mačekom, zašto on ne diže narod na vojsku.«

Toma očigledno ne htjede dalje da razglaba, pa sleže ramenima i nastavi put.

Dušan je otisao u grad, ali je u povratku donio teške vijesti. Njemačke, talijanske, mađarske i bugarske trupe napadaju našu vojsku koja bježi. Bio je uzbudjen, siktao je od bijesa. Veli da su nas komunisti i Maček izdali: »Eto, raspada se država, jer komunisti, Mačekovci i frankovci sabotiraju odbranu zemlje.« Na to ga učitelj Zivojin Obrađo vić upozori da ne priča svašta, te da on sumnja u to da će iko pregaziti Srbiju. Vojska se može povući u Bosnu i Crnu Goru, ali država ne može propasti, energično je tvrdio učitelj. I tako se nastavi žučna prepirkica u prisustvu petnaestak ljudi.

Za nekoliko dana stigla je u Petrovac njemačka vojska. Dušan se zatekao u gradu, a sutradan je došao u selo da posjeti porodicu.

Opet je došao sa vijestima. Pričao je kako je posmatrao vojsku i motorizaciju. Najviše ga je zapanjila brzina pokreta njemačkih trupa.

Slučaj je htio da se i ovog puta Toma Morača našao pred našom kućom, pa mu se Dušan ponovo obrati: »Da vidiš Toma njemačku tehniku! Osvojiće oni čitav svijet. Stalno su u pokretu, nigdje ne staju. Voze topove, kuhinju, u pokretu se hrane.« Toma mu uzvrati: »Hoće, hoće, otići će do Rusije i tamo stati, ali će se malo koji vratiti otuda!« Tornine riječi malo osvježiše ljude, ali Dušan ne da ni

opepeliti, nego nastavi: »Ostavi ti Buse — da vidiš Nijemce! To je neuništivo. Oni će pobijediti. Osvojiće svijet«. Eto, nisu bila potrebna ni dva dana da Dušan sasvim izmijeni mišljenje o odnosu snaga, o Nijemcima, našem otporu i budućem pobjedniku.

USTAŠKI OFICIR

Neposredno poslije dolaska prvih ustaša u Petrovac u selu se pojavio jedan ustaški zastavnik. Za kratko vrijeme, do jula, već je avanžirao do natporučnika. Preživao se Petrović. Dolazio je sam u selo, razgovarao je s ljudima, a naročito ga je interesovalo njihovo raspoloženje prema Englezima i Rusima, te Nijemcima, Talijanima i ND Hrvatskoj.

Tako se jednog dana zateče pred seoskim dućanom Jove Kecmana-Daičića veća grupa seljaka. Razgovarali su, kao obično, o radu i o tome šta će i kako će postupiti »Rujo« kad on bude napadnut. Čak ni tada niko nije sumnjao u to da će doći do rata između Rusije i Njemačke.

U međuvremenu stiže i Petrović s cigaretom u ustima i umiješa se odmah u razgovor, ali seljaci se ne zbuniše nego nastaviše priču. I odmah bez okolišavanja, obrati mu se Stevo Sevo-Krivić: »Šta mislite Vi, gospodine, ko bi mogao dobiti ovaj rat?« Petrović se kao malo začudi, ali odgovori pitanjem: »A, šta vi mislite?«

Stevo odgovori: »Vala gospodine, kad ti mene pitaš, da ti ja pravo i kažem. Mogu ti reći da sam u životu zapamlio mnogo buna, ustanaka i vojski. Prošao sam i prvi svjetski rat kao vojnik. Ali i znam da se nikad nijedan narod nije dao pobijediti. Ono jest, jači slomije otDor, ali malo pomalo, digne se narod, istjera uljeza i na kraju on pobijedi. Ja ne znam kakve su sada Engleska i Rusija, ali, gospodine moj, znam da ih nikad Nijemac nije mogao osvojiti, pa bogami, nije vjerovati da bi to mogao i sada. Englezi mudri, a Rusi silni, post im njihov!«

Vidjelo se da Petroviću nije bio po volji Stevin odgovor. Ali stari ponovo zaintaći pitanjem: »Hajde sad ti gospodine, reci svoje mišljenje«. Nemajući kud, Petrović za-

pali drugu cigaretu pa reče: »Vama izgleda nije jasno da je ovo doba tehnike. A Njemačka je u tome najjača na svijetu. Pobijediće njena motorizacija, njena tehnika. Ni-jemci i njihovi saveznici su nepobjedljivi.«

Petrović još nije, tako reći, ni završio, a stari Stevan Samardžija — Gljauš upade mu u riječ: »E, gospodine moj, možda bi i bilo kako ti kažeš da nije velike Rusije i velike Engleske. Znaš li ti da njih nisu pobijedili nijedan kralj i nijedan car. Bogme njih nikо ne može pobijediti. Ti si još mlad, pa zapamti šta ti kaže moja sijeda glava — Njemačka mora propasti. A ova vaša NDH, o njoj ne treba ni govoriti, s đavolom došla, s đavolom će i otići!«

AKTIVIRANJE OMLADINE U BUKOVACI

Posljednje nedjelje maja skupilo se mnoštvo omladine na vrelu Leskovac. Takav je bio običaj da se uoči nedjelje i nedjeljom, ako je lijep dan, sakupi u poslijepodnevnim satima veći broj momaka i djevojaka da se provesele. Tako je bilo i ovoga puta. Igralo se kolo uz harmoniku u koju je svirao Vlado Romić.

Dok se igralo i pjevalo prišao mi je Mirko Balaban, sekretar naše skojevske grupe i rekao da odmah, krenem, i to sam, na Okruglicu, pod veliku krušku, a da će i on doći zamnom poslije kraćeg vremena. Tamo sam zatekao Peru Rodića Peruku. Ukrzo je stigao Mirko s Mićom Trkuljom, a za njima i Ilija Kecman-Brašno.

U našoj blizini nije bilo nikoga, a mi smo mogli osmatrati veći prostor oko nas. Mirko je upravo zbog te preglednosti izabrao za sastanak ovo mjesto.

Čim je počeo sastanak, Mirko nam je prenio nove vijesti iz zemlje do kojih je došao posljednjih dana, a zatim je izložio naše zadatke u podizanju moralu u narodu. Na koncu je govorio o stvaranju novih i proširenju starih grupa napredne omladine i čitalačkih grupa, kako smo tada nazivali Skupine omladinaca i omladinki kojima smo mogli da čitamo ilegalni propagandni materijal.

Na sastanku je tačno određeno ko će individualno raditi s kojim omladincem, kao i kojom će grupom rukovoditi. Mića Tikulja je zadužen da radi s Brankom, Miluti-

nom i Dragom Kovačevićem, Bogdanom i Dragom Trkuljom i Milom Kecmanom-Dikom. Mislim da je radio i sa Bogdanom i Milanom Ševom. Pero Rodić je zadužen da radi s Dragom Kecmanom, Dragom Kačarom-Todinim, Svetkom Balabanom, Dmitrom Kuburićem i Milanom Kovačevićem. Ilija Kecman je zadužen da radi sa Stevom Kecmanom-Pekom, Milanom Stuparom, Ilijom Kecmanom-Jankovim i Bogdanom Kecmanom. Naš sekretar Mirko Balaban trebalo je da radi sa Smiljom Petrović, Nadom Balaban, Simom i Vojom Moračom i sa Perom Kecmanom-Mukonjom. Ja sam zadužen da radim sa Slavkom i Micom Ševom, Urošem Kovačevićem, Bogdanom Banjcem-Bočom, Dušanom i Bogdanom Moračom i Bogdanom Kecmanom-Boboljkom.

Pored ostalog, naš zadatak je bio da ovim omladincima i omlađinkama govorimo o naprednom omladinskom pokretu, o idejama progresivne mlade generacije, o prvoj zemlji socijalizma — Sovjetskom Savezu — o njenoj snazi i neminovnosti sukoba između SSSR i Njemačke.

Na ovom sastanku Mirko je naročito žučno istakao potrebu da budemo budni i čvrsti. Sjećam se kako je tom prilikom izvadio i neki stari pištolj i rekao: »Svaki onaj koji nas oda, ili ne izvrši zadatak, neka zna da će mu ovo biti sud«. Za čudo, mi smo svi ovu njegovu prijetnju primili kao normalnu.

PRIPREMA ZA USTANAK

Na jednom partijskom sastanku održanom u Busijama Toma Morača je zadužen da priprema ustank u selu Bukovači. On je postavljen i za vojnog povjerenika sela. U selu Driniću je za vojnog povjerenika postavljen Jovo Kecman-Šućo, u selu Vedro Polje — Sekovac, a istovremeno i za selo Bare Milan Ćup.

Tomo je vrlo ozbiljno shvatio zadatak, pa je savjesno pristupio izvršavanju zadataka koje mu je postavila Partija u tim predustaničkim danima. O ovom svom zadatku prethodno je razgovarao s Milom Balabanom, čovjekom pod čijim je uticajem i pristupio naprednom revolucionarnom pokretu. Mili je povjerio kakav je zadatak dobio od

Ilije Došena, vojnog povjerenika za Bosansko-petrovačko područje. Toma je tražio od Mile da ga savjetuje kako i na koji način da pripremi i organizuje ljudе na borbu. Mile, kao iskusan revolucionar i učesnik Oktobarske revolucije, nakon što je razmislio kojim ljudima bi se smjelo povjeriti da se priprema ustanač, savjetovao je Tomi da pojedinačno razgovara sa svakim čovjekom, da niti jednime ne saopšti ime bilo koga drugog i da od svakog zahtijeva da strogo čuva tajnu, jer se radi o ozbilnjom pripremanju revolucije i oružane borbe.

Prema Tominom pričanju, Mila nije nikada vidio velselijeg i raspoloženij eg. U toku razgovora Mile se toliko oduševio da je rekao: »Vidjećeš, kada kod nas bukne revolucija, obuhvatice cijeli svijet. Neće to biti kao Oktobarska revolucija 1917. godine, koja se ograničila samo na Rusiju. Ova će obuhvatiti svijet, ili bar više zemalja, jer zato sada postoje uslovi. Svijet je pod oružjem i u ratu je, ali još nije iscrpljen od rata«.

Stari Mile Balaban, savjetovao je Tomi da od svakog čovjeka zahtijeva da položi zakletvu da će se do posljednje kapi krvi, boriti s puškom u ruci za radničko-seljačka prava, za konačno oslobođenje zemlje.

Odmah poslije sastanka s Milom Balabanom, Toma se dao na posao. Prvo je pošao na razgovor sa Stevom Ševom i Dragom Lazukićem, jer su njih trojica sačinjavali partijsku ćeliju u selu. S njima je porazgovarao o svakom od onih ljudi koje su Mile i on izdvojili od svih u selu, nakon što su pretresli sve o svakom čovjeku. Utvrđili su da u selu postoji 25—30 ljudi koji su do kraja pouzdani, da mogu biti angažovani za revoluciju i da im se može povjeriti polaganje zakletve.

Rezultat ovih konsultacija o ljudima bilo je uzimanje zakletve od onih koji su odabrani. Toma je prvo u Zaseoku Morača uzeo zakletvu od Pere, Vaie, Ilije, Stevana, Dušana i Jovana Morače, u zaseoku Ševa od Stevana, Bogdana i Milana Ševe, od Samardžija zakletvu su položili Stevan i Obrad, a zatim su se iz ostalih zaselaka zakleli: Miloš i Pero Rodić, Mile Romac, Luka Stupar, Drago Lazukić, Dragoljub Kecman-Ljajub, Pero i Ilija Kecman, Mićo Kačar, Jovo Balaban, Tanasija Lukić i Milan Ba-

njac-Simeunov. Međutim, Bogdan i Ilijan Kovačević, te Stevan Budimir odbili su da polože zakletvu uz obrazloženje da se zbog nejake djece ne smiju upuštati u bilo kakve opasnosti. Ali, i pored toga što se nisu zakleli, nisu odali tajnu, čak o tome nisu pričali ni svojim najbližim, a kad je uskoro poslije toga buknuo ustanački, sva trojica su se našla u prvima ustaničkim redovima.

Neki od zakletih ljudi imali su sakriveno oružje i sa njim su se pojavili u ustaničkim redovima već prve dneve ustanka. Sakrivena puške imali su Milan Banjac, Mile Trkulja, Đuro Samardžija, Pero Kecman, Rade, Mirko i Nikola Rodić. Pero Kecman-Mukonja je imao puško-mitraljez, a brat mu Ilija pušku. Ilija Samardžija, Tanasije, Nikola i Milan Lufčić i Svetko Balaban imali su karabine.

Ostali vojni povjerenici na ovom području (Ilija Došen, Jovo Kecman-Suco i Milan Čup) nisu od ljudi, koje su pripremali za borbu, tražili da polože zakletvu, ali su ih užurbano soremali za predstojeće događaje i stalno bili s njima u dodiru. Znali su raspolaže svakog čovjeka, a utvrđili su i ko raspolaže oružjem i s koliko municije.

Vojni povjerenik za selo Drinić Jovo Kecman-Suco, na primjer, vodio je često razgovore sa velikim brojem naprednih omladinaca i radnika, u stvari, sa svima za koje je znao da su odani naprednom pokretu. Imao je i povoljne uslove za taj politički rad, jer je drinička partijska organizacija bila jedna od naibrojnijih na ovom području. A osim nje, tu su uz aktiv SKOJ-a djelovale i dvije grupe naprednih omladinaca.

Zahvaljujući u velikoj mjeri radu vojnih povjerenika, u podastre! jskim selima je na pripremama za ustanački obuhvaćen relativno velik broj ljudi. U Driniću je Suco okupio preko 65 omladinaca i odraslih muškaraca, a Milan Čup, u selima Vedro Polje i Bara mogao se osloniti na oko 50 ljudi koji su se okupljali oko Vlade Bajića, Rade Banjca, Jove Runića i Petra Stojkovića.

USTAŠE DOVODE JEVREJE U BUKOVAČU

Jedanaestog juna 1941. godine ustaške vlasti su udarile Jevrejima u Bihaću ratni namet (kontribuciju). Tra-

žili su da im svaka jevrejska porodica preda po 25 kg zlata. Jevreji su se suprotstavili traženju, tvrdeći svaki za sebe da nemaju zlata, a odbijali su i da kažu ko ga od njih ima i koliko. Ustaše se nisu pomirile s tim, pa su počeli kao taoce hapsiti uglednije Jevreje.

Ustaša Enver Kapetanović izvršio je prva hapšenja Jevreja u Bihaću. Uhapsio je Mosku Alberta, Talijasa (trgovaca zvanog Tivaš), Morica, Levi ja, geometra, dr Emila Levija sa sinom Kikom, te Riferta, sudiju Okružnog suda u Bihaću, Rudolfa Rehnicera, trgovca, Jakova Baruha i Rudolfa Atijasa, sveštenika. Ustaše su ih držale u zatvoru 17 dana, a u međuvremenu su 52 jevrejske porodice sa 167 članova protjerali u petrovački kraj i zatvorili ih u osnovnoj školi sela Bukovača. Tu su dovedeni 26. juna, a ostali su sve do 25. jula 1941. godine.

Ove obeshrabrene ljude ustaške vlasti su ostavile bez sredstava za život, jer su sobom ponijeli samo neke sitnice i neke predmete za lične potrebe i oblačenje. Oduzeta im je sva pokretna i nepokretna imovina, opljačkano i oteto im je sve što su imali u svojim domovima.

Prema izjavi Moske Kavezana, 10. jula su prebačeni u Petrovac i oni Jevreji koji su bili zadržani u Bihaćkom zatvoru kao taoci. Tada je iz Bihaća protjeran i velik broj srpskih porodica, a uhapšeno je i nekoliko Hrvata i Muslimana koji su bili osumnjičeni da su komunisti.

Pohapšene i protjerane Jevreje ustaše su maltetirale i mučile držeći ih u bukovačkoj osnovnoj školi na golom podu. Propisali su im i pravila ponašanja u školi-logoru, a nadzirala ih je jedna ustaška patrola iz Bosanskog Petrovca.

Ilija Došen, koji je djelovao iz šume, organizovao je preko partijskih čelija i komunista da narod Bukovače, Bare, Vedrog Polja i Drinića pruži pomoć ovim unesrećenim ljudima. Komunisti i napredni omladinci su obavještavali narod da će se u vrlo skoroj budućnosti i sami naći u sličnom položaju. Narod je pokazao puno razumjevanje i sažaljenje prema patnjama prognanih Jevreia i pritekao im u pomoć, donoseći im krišom hranu i odjeću.

Progoni Jevreja stvorili su još veću nesigurnost u ovom kraju, a to je opet podsticalo ljude, da koliko mogu

pomognu stradalnicima. Mnogi seljaci su poznavali od ranije pojedine jevrejske logoraše, kao na primjer, dr. Emila Levija, pa su i samoinicijativno, a ne samo po navoru komunista donosili logorašima mljeko, sir, jaja, a često čak i hljeb, mada se zna da ovaj kraj i sam oskuđjeva u brašnu.

U to vrijeme Ilija Došen je preko Mile Balabana, Steve Seve, Tome Morače i Drage Lazukića zahtijevao da, u saradnji sa Mirkom Balabanom i grupom omladinaca organizuje još svestraniju pomoć interniranim Jevrejima. Tako su putem raznih kanala uspostavljeni prisni odnosi s logorašima. A pošto su pripreme za podizanje ustanka bile u punom jeku, Došen je pokušao, uz Moračinu i Sevinu pomoć uspostaviti vezu sa internircima, da bi se i oni, kad dođe trenutak, digli na ustanak. Međutim, ova nastojanja komunista prozreli su jedan jevrejski sveštenik i neki stariji logoraši. Primjetili su, ustvari, da se nešto sprema, pa su zahtijevali od ustaša da logor premjesti u Petrovac, jer su u Bukovaci, kako su rekli svojim tamničarima, nesigurni i nešto nije u redu. Zbog toga su ustaše 25. jula, dva dana pred ustanak, na brzinu premjestili logor u Bosanski Petrovac. Kasnije su sve zatvorenike prebacili u Prijedor, gdje je većina stradala.

Okupatorske ustaške vlasti dotjerale su u to vrijeme u petrovaoka sela veći broj ljudi, žena i djece protjeranih iz Slovenije i nekoliko stotina srpskih porodica. A u ovom kraju i protjerani Slovenci su primljeni kao braća. Ovaj narod je pokazivao puno razumijevanje i saosjećanje sa svacijim patnjama.

NEZABORAVNI SASTANAK

Bilo je to 22. juna 1941. godine. Kao munja pronijela se vijest da su njemačko-fašističke grupe napale Sovjetski Savez. Mirko Balaban je doletjeo mojoj kući i rekao mi: »Odmah kreni po Miću Trkulju i Peru Rodića. Otiđite na Đurnovaču, poviše kuće Tome Morače. Ja ću doći s Ilijom Kecmamom, pa ćemo održati sastanak«. Radoznalo sam ga upitao šta će to biti, a on me presijeće riječima da šutim i da ne zapitkujem previše, nego da pametno radim

što mi se naredi. Mirkove riječi shvatio sam kao prilično oštar prijekor, pa više ništa nisam pitao.

U prvi sumrak svi smo stigli na ugovorenog mjesto. Sastanku našeg aktiva prisustvovao je te večeri meni nepoznat čovjek. Tiho je došao sa Stevom Ševom, bio je izrazito lijepa građe, produhovljena lica, obazriv, pažljiv i očigledno veoma obrazovan. Mislim da sam prvi put u životu, upravo te večeri i poslije riječi tog nepoznatog čovjeka i njegovog razgovora s nama, koji je trajao više od dva sata, poželio da se i ja lično obrazujem. A i ostali moji drugovi su mi kasnije pričali da su i oni to isto poželjeli.

Nepoznati drug nam je svestrano objasnio političke događaje. Zahvaljujući njemu shvatio sam suštinu i pravi smisao fašizma i njegove mračne planove, a postao sam plijen finoće ovog čovjeka, pažnje i obazrivosti kojom se ophodio s nama. Sastanak je i završio, objašnjena su nam mnoga do tada nejasna pitanja, ali nisam saznao ko je ovaj fini i tajanstveni čovjek. Pokušao sam sutradan da se interesujem kod druga Steve Ševe, čiju sam naklonost kao prijatelja osjećao od ranije. Upitao sam ga koji je onaj drug što nam je sinoć govorio na sastanku. I Stevo me, kao Mirko dan ranije oštro prekori zbog radoznalosti. Poslije toga nikad se više nisam direktno interesovao za stvari koje mi nisu otvoreno saopštene.

Međutim, već slijedeće 9ubote došao je mojoj kući Ilija Morača, Tomin brat i rekao mi da sutra, u nedjelju rano, dođem sa Slavkom Ševom do njega kući, da se spremimo, jer ćemo biti na putu cijeli dan. Ovog puta nisam se interesovao ni zašto treba da dođem, ni kuda ćemo da idemo. Kad sam došao kod Slavka on je bio već spreman i odmah smo krenuli. Dok smo još prilazili Tominoj kući, on je izašao pred nas, objasnio nam da odmah treba da nastavimo put prema selu Rašnovcu, da nađemo Jovu Čelara i kažemo mu neka onaj drug što ga je prije nekoliko dana doveo brat Ilija odmah krene s nama, jer ga čekaju drugovi sa strane, te da ga dovedemo u jednu dolinu blizu Tornine kuće, a potom da jedan od nas dođe kod Tome.

Nakon dva sata hoda stigli smo pred kuću Jove Čelara. Slavko je poznavao Jovu i ranije, ja sam ga video

prvi put. Kazali smo mu da nas je poslao Tomo i no tanko mu prenijeli Tominu poruku. On nas je pozvao da krenemo s -njim i uputio se poviše svoje kuće. Tamo smo u jednoj ogradi, u kojoj je bilo nekoliko voćki, i čini mi se, kukuruz, zatekli čovjeka sa knjigom u ruci. Ležao je na jednom seoskom biljcu, koji je bio prostrt na ledini. Teško sam sakrio svoje uzbuđenje kada sam vidoš da je to onaj čovjek koji je prije nedjelju dana prisustvovao našem sastanku. Mislim da je i on mene prepoznao.

Odmah smo krenuli u Bukovaču. Usput nam je kazao da je Banjalukačan i da mu je ime Nikica Pavlić. No čitavim putem nam je pričao o naprednom omladinskom pokretu, o Sovjetskom Savezu, o Staljinu, govorio nam je o mladoj generaciji, koja treba da preuzme na sebe čitav teret rata radi bolje i sretnije budućnosti onih koji dolaze za nama.

DVADESET SEDMI JULI

U praskozorje 27. jula na Oštrelj u su se čuli prvi pucnji slobode. Odjekivalo je Petrovačko polje, praštale su puške, a potom je treštalo i automatsko oružje, praćeno redom detonacijom ručnih bombi.

Dan je osvanuo vedar.

Narod je izlazio iz kuća, gajeva, ili voćnjaka, gdje su se mnogi već danima sklanjali.

»Vidi, vidi — vikali su mnogi — eto opet Drvarčani prvi. Neka, neka, mašala, mašala — samo neka se čuju i naše puške pa kud' puklo da puklo«, izgovarali su te riječi svi, čovjek, žena i dijete.

Ovi prvi pucnji na Oštrelju kao da su pozivali u pomoć.

Rano u zoru pred kućom Jove Kecmana-Dajčića našli su se mnogi ljudi. Za nepun sat okupilo se oko 30 ljudi. »Evo puca, idemo gore«, reče Boro Kecman. Pozvao ih je da krenu na brda poviše sela Bukovače, prema Oštrelju, da prihvate borbu koju su otpočeli Drvarčani.

Ljudi su stizali u grupama, neki su kretali prema brdima, sa sjekirom i roguljama, jer pušaka je bilo malo. Ali očito je hatoično stanje.

Boro je krenuo na brda sa jednom grupom koju su činili Mića, Bogdan i Drago Trkulja, Blažo, Petko, Bogdan, Milan i Gojko Banjac, Milan, Pero, Ilija, Milovan, Miće, Vlado i Milan Kecman, Nikola, Milan i Jovan Lukić, Mirko i Ilija Balaban, Luka i Milan Stupar, Milan, Mićo, Pajo, Koviljko, Bogdan i Slavko Sevo, Drago Lazukić, Sve tko Balaoan, Drago Kačar i još neki. Stigli smo na brda prema Oštrelju, nešto iza šest sati. Stizali su i ostali ljudi sa drugih strana.

Na cesti od Oštrelja do Petrovca pucalo se na sve strane. Bio je to pravi košmar. Nije se znalo gdje su ustanici, a gdje neprijatelji. Pucalo je i na Brizgaču, na Vrletini. Culi su se pucnji i detonacije istočno prema Srnetici, prastalo je i na Bravsku.

Između okupljenih na brdima koji su osmatrali Sekovac i pratili pucnje u šumi, Boro odredi grupu drugova da krenu prema Brizgaču. Grupu su sačinjavali: Mića i Boda Trkulja, Pero Rodić, Svetko Balaban, Drago Kačar, Pajo Sevo i Miloš Kovačević.

Drago Lazukić je otišao u zaseoke Seva i Morača radi organizovanja tamošnjeg fronta.

U međuvremenu iz Sekovca stigoše Simo i Dane Jovanić i Ciro Dronjak. Sa njima su bili Dragan Jovanić, Milan Stupar, a dodoše i Brkljači. Na Oštrelju je prestala pucnjava, a primjeti se neki dim (spaljena su neka kola), a potom je Boro odlučio da Mirko Balaban, Slavko Sevo, Ilija Kecman i ja, te Milan Stupar krenemo na Oštrelj da uspostavimo vezu sa Drvarčanima. Dok nam je Boro predlagao pravac kretanja i kuda bi najlakše došli, a da ne nađemo na razbijene ustaše koji su se šumom probijali prema Petrovcu, primjetismo da se iz pravca Mračaja prema nama kreće grupa petrovačkih Muslimana koji su tokom noći, po ranijem običaju, otišli u Drvar, ne sluteći šta će donijeti novi dan, 27. juli.

USTANICKA SRCA SU VELIKA

Bilo je u koloni preko 60 kola sa zaprežnom stokom, konjskom i volovskom. Poneka je kola vukao samo jedan konj, a u nekim je uz vola bila ujarmljena i krava. Uz

svaka kola je išao i po jedan ili dva čovjeka, bilo je i mlađica. Našoj grupi je već bilo pristiglo više ljudi iz Sekovca, Bukovače i Bare. Mislim da je bilo stiglo i nekoliko Dričana. Kad smo vidjeli ove Muslimane, svi smo se uputili prema njima. Mi koji smo bili određeni za Oštrelj nismo otišli. Pošli smo u pravcu kolara. Sa nama su išli Boro i Mirko Balaban. Neko od prisutnih reče: »Možda imaju oružje. Pucajte na njih prije nego što oni nisu pobili nas«, a zatim drugi reče: »Ljudi, uzmite zaklon, eno vidite — dobaci drugi — i oni su stali. Skidaju fesove sa glave«.

Boro odredi Mirka i Peru da dovedu ljude pred nas ovamo, a zatim nastavi: »Pazite, drugovi, nemojte da bilo ko pokuša provoditi bilo kakvu samovolju, jer ćemo mu suditi prijekim vojnim sudom, po kratkom postupku, na licu mjesta«, a potom izvadi pištolj iz futrole pod kaputom i stavi ga u desni đep od hlača. »A šta ovi rade od naših dolje?« srdito reče Miloš Samardžija, koji se maločas sa sjekirom u ruci priključio našoj grupi. »To ćemo sve poslije da preispitamo. Srca ustanika moraju biti velika i pravična« — opet će Boro.

Stigli su ljudi sa kolima pred nas. Kola i zaprežna stoka po naređenju Miflka Balabana i Ilike Kecmana, ostali su na putu, ljudi su prišli savijenih glava sa fesovima u rukama, izbezumljeni od straha.

Boro ustade i upita otkud oni u ovo vrijeme ovdje. Svi u jedan glas odgovoriše da su pošli u drva još noćas, a pošto se puca u šumi na sve strane, vraćaju se praznih kola — hoće svojim kućama.

Jedan sredovječni Musliman, sa dugim crnim brkovima, viknu iz sveg glasa: »Boro, pa to si ti«, i pođe raširenih ruku prema Bori, a Boro reče: »Gdje si Didoviću, brate dragi«. Obojica se zagrliše i poljubiše. Na licima drvarana iz Petrovca osjeti se zračak nade, slobodnije se ljudi skupiše i sjedoše na zemlju. Međutim, na licima prisutnih ustanika zadrža se i dalje puna neizvjesnost, držeći svaki svoje oružje, ili oruđe koje je imao pri sebi, namještali su ga da se bolje vidi.

Boro pride još nekoliko koraka ljudima i reče Didoviću neka svi sjednu, a potom otpoče da govori: »Drugovi i braćo Muslimani, vidite ustanak je otpočeo. Digli su se

svi pošteni ljudi da slome fašizam i sve ono što nam je on sobom donio. Digli smo se na oružje da spasimo naš narod od istrebljenja kojega nam pripremaju fašisti iz Njemačke i Italije, skupa sa Pavelićevim ustašama.

Braćo Muslimani! Sa ovog mjesta, sa oružjem u ruci, govorim vam da ova naša borba nije borba protiv Muslimana i Hrvata, već borba protiv ustaša i koljača, borba protiv fašizma uopšte. Slobodno prenesite petrovačkom narodu da se mi ne borimo protiv fesa već protiv kukastog krsta i slova »U«. Garancija za našu oobjedu su velika Rusija i ruski narod koji su isto tako napadnuti od fašizma.

SSSR i njegova Crvena armija su nepobjedivi. Ja vas molim da pozdravite sve poštene ljudе u Petrovcu i da im kažete da je ova naša borba za bratstvo i jedinstvo, da tu borbu treba i moraju jednako voljeti Srbi, Muslimani i Hrvati, jer je ovo, u stvari, narodna revolucija, koja neće ostati samo u našem kraju. Na oružje se diže narod u cijeloј Jugoslaviji, a budite ubjedeni da će njemački vojnici sami ubiti Hitlera, a italijanski Musolinija».

Boro je svoj govor završio riječima: »Na ustanak se ne dižu samo Srbi, već svi pošteni ljudi ove zemlje, a vi slobodno idite svojim kućama i tamo u Petrovcu kažite da smo se digli na ustanak, recite da su nas pune šume i da smo dobro naoružani, a vi vidite da mi nismo nikakva osvetnička vojska!« Prisutni rekoše da su primijetili i sami da su pune šume ustanika i nastaviše put prema Petrovcu.

Misljam da su Bogdan i Milan Ševo određeni da ih otpatre do sela Bare. Poslije smo saznali da je Didović imao neprijatnosti kod ustaških vlasti i da je bio uhapšen.

Dok su ovi ljudi sa svojim kolima silazili u selo, pristizali su nam ljudi u ustanak iz pravca Oštrelja, pored Šuičine kuće. Vidjeli smo jednog čovjeka visokog rasta kako trči prema Bukovačkim brdima.

NEPOZNATI STRANAC

Upućena je patrola da ga dovede. Kad su stigli do nas Boro i Mirko Balaban 9U razgovarali sa njime. Bio je

zbuđen i uplašen, a kada je pretresen kod njega je nađen jedan vojnički nož i zgužvan fes u lijevom rukavu kaputa koji je držao preko ruke. Kazao nam je da je rodom iz Sanskog Mosta, a radio je kao šumski radnik u Oštrelju, to da se vodi borba za Oštrelj, da je zbog toga pobjegao iz Oštrelja, s namjerom da nastavi put prema Sanskom Mostu. Boro i Mirko odrediše Slavka Ševu i mene, uz napomenu da je on radnik, Musliman, a mi smo organizovani omladinci, da ga sprovedemo i obezbijedimo mu prolazak kroz selo sve do Bravskog Vaganca, da mu pokažemo put preko Grmeča kako bi se prebacio do Sanskog Mosta.

Sa brda smo došli pred našu kuću i zatekosmo desetak ljudi pred dućanom. Odmah se ljudi počeše okupljati i radoznalo pitati šta se zabilo na Oštrelju. Radnik kojeg smo vodili bio je umoran, uplašen i gladan, pa mu je moja majka Milka dala pure i mlijeka da jede, a kada je to video Nikola Rodić, koji je sjedio pred dućanom sa puškom na koljenima, reče: »Sklonite se ti Milka i vi mladići da ga ja nahranim«. I uze pušku u ruke. Majka, Slavko i ja, jedva spriječisemo zločin. U tome nam se priključio i stric Bogdan, a potom smo se Slavko i ja uputili s mladićem put Bravskog Vaganca.

Docnije se saznao da je mladić sretno stigao svojoj porodici.

Istog dana kad je dignut ustanak, u popodnevnim satima iz Šekovca su došla u Drinić dvojica Muslimana sa tovarom trešanja na dva konja, da ih prodaju u selu. Prvi ih je primjetio Nikola Puzigača — Naćvan i priveo u kuću Dušana Banjca-Zelića, gdje je bio ustanički štab sa Ilijom Došenom na čelu. Ljudi su bili uplašeni. Došen je sa njima obavio razgovor u prisustvu Svetka Kačara i odredio Dušana Banjca i Blažu Stojanovića da ih sprovode do Bravška i da ljudi nastave put svojim kućama, u Sanicu.

Kad su se rastali od Dušana i Blaže, jedan od njih reče: »Vi ste ljudi velike duše i srca, neka vam dragi alah bude u vašoj borbi u pomoći!«

POLOŽAJ NA GORINCANIMA

Ujutro 27. jula oko 9 sati pred kućom Tome Morače sakupilo se oko 60 ljudi iz Bukovače i Bare, među kojima je bilo i omladinaca koji nisu služili vojsku.

Osim nekoliko pušaka koje su to jutro odnesene na Bulkovačka Brda, a potom na Oštrelj, sve ostalo oružje su ustanici donijeli na položaj u Gorinčanima. Ljudi su stizali u grupama, sa oružjem, ili sjekirama, ali prvog dana ustanka, 27. jula, nije uspostavljen nikakav front u vojnom i organizacionom smislu.

Milan Cup, vojni povjerenik za Vedro Polje i Baru, okupio je ustanike zapadnog dijela Vedrog Polja i Bujadnica, a njima se priključila i veća grupa ustanika okupljenih oko Vlade Bajića i Joje Runića iz sela Bare. Ta grupacija od 85 ljudi krenula je 27. jula ujutro u Javorovu kosu i Oštrelj. Istog dana prije podne imali su borbu sa razbijenim ustaškim snagama koje su se povlačile iz Oštrelja, a sukobili su se i sa ustaškom kolonom koja je koluničkom cestom išla od Petrovca prema Oštrelj u.

U ovom sukobu neki ustanici su naišli na zasjedu pa su ih ustaše zarobile sa oružjem, odveli ih u Petrovac i strijeljali taj isti dan.

Oko šest sati uveče stigli su Stevo Ševo i Gojko Banjac-Jošukić iz Drinića i ispričali okupljenim ljudima da su bili sa Ilijom Došenom, te da je riješeno da Drinićani i Bukovčani organizuju front na Gorničanima, a Šekovčani, Barani i Kolunićani, skupa sa Drvarčanima, da zauzmu položaj na Bukovačkim brdima i Javorovoj kosi poviše Kolunića.

Jovan Morača je spremio večeru za ustanike i podijelio je u svom voćnjaku. Naređeno je da se tokom noći isture manje patrole na položaje, da se organizuju smjene, a ostali ljudi da se premjesti u seoske logore koje bi trebalo uređiti u većim gajevima. Odlučeno je da se logor za Bukovčane organizuje u gaju Mile Trkulje, da Drinićani logoruju u Stojanovića gaju, a kuće Jovanića i Brklijačev gaj određeni su za logore ustanika koji su se našli na Bukovačkim brdima.

U narodu je zavladala prava pometnja. Neko hoće da se povlači u šumu i u zbjegove, a drugi ih odvraćaju od toga. Neki stariji ljudi govore: »Ako se iselimo s porodicama u šume i potjeramo sobom stoku, a neprijateljska vojska naiđe u selo i nađe prazne kuće, zapaliće ih. Ipak su mnogi odlučili da privremeno izvuku u šumu stariju čeljad, djecu i stoku, sa osnovnom količinom hrane. Upućivali su ih u Mračaj i Kozila, a neki i dalje u Krivodol i Zaglavicu kod Drvara.

Ujutro u 7 sati 28. jula sastali su se u Oštrelju Ilija Došen, Vaso Kelečević, Vojo Kreco, Jovo Kecman-Šuco, Stevo Ševo, Toma Morača i Milan Ćup. Dogovorili su se kako da rasporede na položajima ustaničke snage. Pored ostalog konstatovali su da je narod definitivno odlučio da se digne na ustanak, ali da ustanici osjećaju nedostatak oružja i komandnog kadra, oficira koji bi komandovali jedinicama i stručno rukovodili operacijama. Došen je upozoravao na to da je ovo opštenarodna borba, a ne samo borba pojedinih armija, i da zbog toga narod koji je podigao ustanak može i mora da se oslanja i na rezervne i nekadašnje aktivne oficire, ukoliko su spremni na borbu, a mjesto komunista u toj borbi je u prvim linijama, pošto oni moraju prednjačiti u borbi za svoj narod.

Jovo Kecman i Gojko Banjac vratili su se sa Oštrelja u Drinić, u Stojanovićev logor, a Toma Morača i Stevo Ševo otišli su na položaj u Gorinčane. Tu su našli ljude na okupu. S njima su od Drinićana bili Bogdan Kecman i Mirko Lazarević koji su predvodili grupu svojih ljudi.

Toma je okupio sve rezervne podoficire, jer oficira nije bilo. Tom prilikom svi su se saglasili da rezervni narednik Milovan Kecman bude vodnik voda u prvoj smjeni, a u drugoj da ga zamjenjuje podnarednik Jovan Lukić. Za desetare su takođe određeni ljudi koji su imali neku vojnu naobrazbu, bilo da su služili u bivšoj žandarmeriji, ili policiji, bilo da su stekli makar i najniži čin u bivšoj vojsci. Tako su za desetare određeni Trivun Kovačević, Tanasija Lukić, Đuran Kovačević, Ilija Balaban, Koviljko Ševo i Nikola Rokvić.

Na položaju u Gordnčanima prvih dana ustanka, u sastavu ovog voda prve i druge smjene, koje su se mijenjale

svaka 24 sata, bili su, osim vojnika i desetara, Dmitar Lu*-kić, Vlado Romić, Svetko Balaban, Bogdan Kačar, Drago Lazukić, Drago Kačar, Mirko Rodić, Rade Rodić, Jovan Kecman, Mile Kecman, Mile Kecman-Dika, Blaže Lukić, Dragoljub Kecman, Vlado Kecman, Milan Kecman, Košta Kuburić, Bogdan Kuburić-Pop, Dmitar Kuburić, Milan Stojisavljević, Miloš Stojisavljević, Jovo Kuburić- Kubura, Drago Kovačević-Đurđe, Milutin Kovačević, Milan Lukić, Nikola Lukić-Simatović, Dragan Lukić-Čeinov, Jovo Rončević, Lazar Rončević, Božo Rončević, Milan Runić, Ratko Boda, Drago Trkulja, Mića Trkulja, Pero Rodić, Miloš Rodić, Branko Kovačević, Bogdan Budimir, Dušan Budimir, Pajo Sevo, Uroš Kovačević, Mile Romac, Miloš Kovačević, Bogdan Sevo, Milovan Sevo, Kojo Sevo, Stevo Sevo, Milan Sevo, Slavko Sevo, Todor Morača, Simo Morača, Dušan Morača, Milovan Morača, Dmitar Samardžija, Milovan Samardžija, Vajo Morača, Đuro Samardžija, Dmitar Kuvačić, Obrad Samardžija i Jovo Kuvačić. Od preko 70 ljudi, 35, a nekad i više, bilo je stalno na položaju.

U desetini Nikole Rokvića, koju su većinom sačinjavali ljudi iz Bare, tih dana bili su Božo Damjanović, Jovo i Miloš Banjac, Đukan i Nedо Runić, Ilija Balaban-Ićo, Ilija Nikić, Mile Tminić i Jovo Toljaga.

Prvih nekoliko dana ustanka djelovala je i samostalna desetina Miće Banjca, u kojoj su uglavnom bili Banjci i Lazići-Budimiri. Bila je na položaju na brdima poviše Banjačkog kotla. U desetini su bili Rade, Miloš, Đuro, Dušan, Jovo, Milutin, Drago i Aleksa Banjac. Njima se bio priključio Mehmed Kulenović sa dvojicom sestrića — Malica. Od Lazića su bili Mile, Budimir-Bude, Spiro, Pajo i Aleksa Budimir, te Slavko i Jovica Đukić.

Oko 12 sati stigle su dvije grupe Drinićana. To su bili najorganizovaniji i najbrojniji vodovi. Imali su i više oružja, ali civilnog. Na Gorinčanima su se nalazili Bogdan Kecman i Mirko Lazarević sa grupom od oko 30 ljudi, a druga grupa koju je doveo Nikola Puzigaća-Naćvan od 30 ljudi odmah je upućena na Bukovačka brda.

Dolaskom Jove Kecmana-Suce i Gojka Banjca-Jošu-kića sa njihovim ljudima, određene su smjene po vodovima. To su bila dva voda. Za vodnika I smjene, I Drinić-

kog voda određen je Perica Kecman, a vodnik II smjene bio je Bogdan Kecman. U ovom vodu su bili desetari Mirko Lazarević, Savan Kecman, Svetko Kačar i Jovo Kecman. Sastav voda u smjeni od 24 časa činili su Ljubo Kecman, Rade Lazarević, bio je puškomitraljezac, Miloš Lazarević, Nikola Lazarević, Obrad Kecman, Vlado Kecman-Lugarev, Dušan Banjac sa Glavice, Miloš Banjac, Vlado Banjac-Đujin, Todor Kecman, Rade Brklač, Dušan Kecman-Ujkin, Luka Kecman, Dmitar Kecman, Mane Kecman, Đuro Kecman-Junkin, Đuro Kecman-Vidačko, Stevo Kecman-Vajanović, Dušan Kecman-Vajanović, Nikola Kecman-Jožić, Vasilj Kecman-Vajaga, Jovo Kecman-Blažićev, Pero Kecman-Bečo, Košta Kecman, Drago Kecman-Draže, Miljan Kecman. U drugoj grupi Drinićana, koja je činila vod Gojka Banjca-Jošukića i Nikole Puzigače-Naćvana, desetari su bili Đuro Banjac, Bogdan Kecman-Sešun, Milanda Banjac-Jalić, Petar Lazarević, Mišo Kecman-Bjelobrkov i Sava Stojanović. U ovoj grupi bili su Nikola Banjac-Gavrić, Stimo Banjac, Drago Kecman, Dušan Kecman. Dušan Kecman-Đurđev, Durađ Kecman, Drago i Stojan Plavša, Janko Kecman, Bogdan Kecman, Nikola Kecman, Dmitar Kecman, Vlado Kecman iz Doline, Jovo Kovačević, Drago Kovačević, Milan Stojisavljević-Tešić, Nikola Sekulić, Đuro Sekulić, Stevan Sekulić, Bojan Bosnić, Branko Kecman-Mimin, Mićo Daljević, Drago Banjac-Miljan, Jovo Radišić-Gujda, Blažo Stojanović-Gišić, Dušan Banjac-Perinović, Vojo Banjac-Perinović, Drago Banjac-Perinović, Tomo Banjac-Perinović, Dušan Banjac-Đelin, Vlado Banjac-Karan, Nikola Kecman-Zekanović, Milan Kecman-Ića, Kasta Bursać, Milutin Bursać, Stevo Bursać, Košta Banjac-Zelić, Sava Stojanović, Mile Kecman-Kelić, Drago Kecman-Kelić, Nikola Kecman-Pejić, Svetko Kecman-Pejić, Čedo Lukić, Ilija Banjac-Gajin, Nikola Banjac, Dušan Banjac-Zelić, Tanasije Lukić, Ninkola Lučić-Pjevčić, Košta Đurić, Dmitar i Svetko Puzigača, Dušan Banjac-Dakić.

Od dva Drinićka voda na Borinčanskom položaju ostao je vod Perice i Bogdana Kecmana, a vod Gojka Banjca-Jošukića i Nikole Puzigače-Naćvana, otisao je na položaj Bukovačkih brda.

U prvim ustaničkim danima ove grupe — vodovi zvani su i odredima. Takva organizacija i sastav ljudi nisu bili stalni. Već tokom sljedeće smjene od 24 časa mnogo se šta mijenjalo. Ljudi su išli u grupe, desetine i vodove, više puta po srodstvu, komšilulku i u svakoj drugoj akciji ili na novom položaju koje su držale desetine ili vodovi, dolazilo bi do izmjene sastava ljudi. Ljudi su bili više odgovorni prema borbi i otporu, nego prema bilo kakvoj organizaciji.

U Peričinom vodu puškomitraljezac je bio Rade Lazarević iz Drinića, a pomoćnici i zaštitnici mitraljeza Obrad Kecman, Vlado Kecman-Lugarev, Miloš Lazarević, Bogdan Banjac i ja. Rade je bio izvrstan drug, bio je komunista u aktivu SKOJ-a u Driniću, veoma pažljiv, pouzdan i hrabar, savjestan i staložen čovjek. Bio je izrazito lijepa građe, prava gorštačka ljudina. Svoj puškomitraljez je postavio na jedan slobodan grm na Kuvačića brdu, zazidanim u sklonište, a nas rasporedio u neposrednoj blizini. Neprekidno je bio za mitraljezom i lično osmatrao neprijatelje. Od nas je tražio da i mi to činimo. Sa nama su bili i Dmitar Samardžija, Stevo Ševo, Koviljko Ševo, Stjepan Morača, Dmitar Kuvačić, Nikola Lazarević, Miloš Stojisavljević, Tošo Kecman i drugi.

Kada smo bili na osmatranju 28. jula, mimo negdje oko 15 časova, Dmitar Samardžija primjeti ustaše kod šepegarovih kuća, opali iz puške, a potom reče: »Eto vidite ljudi, sveca mu njegova, ja ga ubih od prvog metka«. Ugleđali smo još petoricu ustaša kako se prebacuju prema Vršiću pored ceste u Zdenom Dolu. Rade osu mitraljesku vatru. Vidjeli smo da je nekoliko ustaša ostalo ležeći. Svi smo ustali od dragosti.

PRVE VIJESTI O NAŠOJ KOMANDI

U komandi je poručnik Dušan Rokvić kao komandir, komesar je Ilija Došen, a domaćin logora je Jovo Kecman-Šuco. Kreco nam je saopštio da ćemo se u buduće zvati gerilci a ne ustanici kako smo se sami nazivali tih dana. On je, pored toga, naglasio da će se od nas tražiti veća organizovanost, disciplina i odgovornost, ponašaćemo se kao pravi vojnici.

U međuvremenu je dogovorenio da u prvi sumrak pođemo na prekopavanje ceste u Zdenom Dolu, pa je pokušljeno oko 20 ljudi, pretežno omladinaca, sa krampovima i lopatama. Krenuli smo odmah nakon večere. Naš Bukovački vod pošao je u zasjedu i doček neprijateljskih domobransko-ustaških snaga koje su se kretale iz Bravskog prema Petrovcu. Na našem položaju ostao je Drinički vod kojim je komandovao Perica Kecman. Vodnik našeg voda bio je Milovan Kecman. Sa nama su pošli Jovan Lukić i Toma Morača, stigla je i desetina Vlade Bajića. Išli smo na Grla, a potom na cestu u Kaplujuvu, niže Bravskog Vaganca. Išli smo žurno. Kada smo stigli na odredište uhvaćena je veza sa ustanicima Vaganaca i drugih sela. Naš vod sa 25 pušaka i većim brojem ljudi sa roguljama, brojao je 45—50 boraca. Bila je noć. Odmah po dolasku na borbeni položaj dogodilo se nehotično ubistvo iz pištolja najspasobnijeg borca Svetka Balabana. Nehotice ga je ubio Mirko Rodić. Ovaj slučaj je borce teško pogodio, pa se odmah jedna grupa ljudi, kojom je rukovodio Drago Lazukić, angažovala oko Svetkove sahrane. Saslušavan je Mirka Rodića i njegovo odstranjivanje sa položaja takođe su uticali na to da su naši položaji bili nesređeni, a kada nas je neprijatelj uočio, otvorio je jaku vatru. I naši drugovi su pucali. Međutim, desilo se da je jedna grupa ustnika iz Kaplujuva ili iz Vaganca, otvorila vatru preko našeg voda. U međuvremenu je otpočela paljba, a i jaka kiša, slio se prolov oblaka, tukli su i gromovi. Bukovački vod je napustio položaj i povukao se preko Zdenog Dola u selo, zaustavljući se u zaseoku Budžak, dok se druga grupa boraca sa Vladom Bajićem povukla u Gorinčane. Da bi opredali poraz, dezorganizaciju i paniku koja je vladala među nama, opet smo se pod uticajem Tome Morače vratili na položaje Gorinčana. Ljudi su već bili osušili svoja odijela i obuću, a u međuvremenu je spremljen i doručak.

PANIKA NA POLOŽAJU

Međutim, upravo kad smo zauzeli svoje položaje na Gorinčanima, orijentišući se više prema Vršiću, jer su ne-

prijateljske snage pošle za Petrovac kroz Zdeni Do i primicale se gradu, na konju do nas stiže Gojko Kecman zvani Pruga iz Kozila, kojega je uputio Miloš Kecman-Vojsko i obavijestio nas da su ustaše ponovo prodrle u Srneticu i potisnule snage prema Oštrelju. U međuvremenu neko je javio gerilcima na ovom području da ide brojna ustaška i domobraska vojska od Ključa prema Bravsku, te da će nas napasti s leđa i pohvatati.

Shvatajući ozbiljnost situacije, nakon što su pristigla vojna pojačanja ustašama u Petrovcu, Toma Morača upućuje na konju Dragu Lazukića da što prije stigne u Drinić i da pozove Drinićane da se bore za sela na gorinčanskom položaju. Kada je Drago stigao u logor Stojanovića, gdje su se nalazili Drinićani, oni su odbili da idu na Gorinčane s motivacijom da se bolje utvrditi na brdima ovih sela nego se spuštati u ravnicu na Gorinčane, jer će svakako neprijateljska vojska za koji čas potisnuti ustanike iz ovih krajeva. Lazukić se vratio u Gorinčane neobavljen posla.

Ova vijest je izazvala pravi nemir i paniku među ustanicima na položaju. Skoro je bio napušten front i pačno smo se povukli na Bukovačka brda.

Neprijateljske snage su stigle u Petrovac kao pojačanje, a druge su zauzele Srneticu koja nam je iza leđa.

Pored pokušaja i nastojanja odgovornih organizatora da se borci zadrže na položaju, svi smo se povlačili na Bukovačka brda i došli u Brkljačev gaj.

KOMANDA I LOGOR U BRKLJAČEVU GAJU

Tada se prvi put veća grupa boraca našla na okupu. U logoru je bila uspostavljena i kuhinja. Organizovan je i logorski život. Od tada je naš odred počeo vojnički da živi. Pero Kecman-Bećo, bio je šef kuhinje u logoru, a pomagali su mu u ovom poslu Mile Romac iz Bukovače, Dragan Jovanić iz Šekovca i mali Karabuva iz Bare.

Ujutro 31. jula našli smo se u 7 sati na Bufkovačkim brdima poviše Gagića i Lukića Gaja. Pred svima došlo je do spora između poručnika Dušana Rokvića i kapetana Jove Dronjka zvanog Jovanovića. Povod za ovaj spor bio

je raspored naših gerilskih snaga i taktika naše odredske grupacije.

I

Dronjak je bio vrlo tih i taktičan. Međutim, Rokvić je impulzivan i padao je u vatru. Bio je nešto teži u saradnji sa ljudima. Ilija Došen je nastojao da izgladi spor. Na Došenovo insistiranje upućen je vod Gojka Banjca-Jošukića da se prebaci prema Smetici i Toploj kosi, a zatim u predio vrletine kako bi zaštitio zbjegove naroda koji su se već nalazili u Kozilima, Toploj Kosi, Slatini i Mračaju. Gojko je bio komunista, prije rata radio je na Oštrelju kao željeznički radnik, mnogo je bio cijenjen od svih ljudi, a izražavao je veliko poštovanje i respekt prema Došenu. To nije odgovaralo dvojici oficira, pa se poručnik Rokvić trenutno zamisli, potom ustade sa ledine na kojoj je sjedio i zatraži od Gojka da ponovi svoj zadatak. Ovaj detalj je izazvao smijeh među prisutnima, jer je Gojko kazao da ie potpuno razumio naređenje druga Došena, na što je Rokvić počeo da frkće, dajući time nama svima do znanja da instistira na učvršćivanju svoje komande.

Došen i Rokvić su donijeli odluku da Vojo Kreco i Perica Kecman sa jednom desetinom ljudi krenu prema Bravskom Vagancu, da se sa tamošnjim ustanicima usmjeri prema istoku i Biravsku kako bi se nihovim dejstvom obezbiedio zbjeg u Kozilima. Došen je dalje insistirao na tome da se ponovo uspostavi gorinčanski front i da se održava veza sa smolianskim ustanicima, među kojima se nalazio Zdravko Celar.

Ostale Ustaničke snage vratile su se, pod uticajem Došena, Morače i Suce, na gorinčanske položaje, a Bajićeva desetina je bila ojačana puškom trai jezom Ilije Buršića i sa desetak ljudi oko njega, kojima je on istovremeno bio desetar.

Ponovo smo se našli u Gorinčanima u noći između 31. jula i 1. avgusta. Tokom noći ustaše su, po običaju prispucavali iz Petrovca. Zbog toga se pređpostavljalo da će opet tokom noći izvršiti napad na sela i naše položaje. Stigla je i grupa ljudi koja je sa Gojkom Banjem bila otišla prema Srnetici. Skupili su se svi vodovi i cijelu noć su ostali na položajima.

Sutradan, 1. avgusta oko 8 sati, nametnula se borba. Nalet ustaških grupa i njihov pokušaj da prođu u sela opet su odbijeni. Međutim, napadači su počeli paliti neke kuće u selu Bare. Od seljaka koji su tek tada izbjegli iz sela doznali smo da su ustaše pljačkale napuštene kuće, a zatim ih palile. Ova vijest izazvala je ogorčenje.

Nastupanje ustaša završeno je taj dan paljenjem Jovanića, Nikića, Bajića i Lazića kuća, a Bajićeva desetina spasila je Banjačke kuće. Spriječen je tog dana i prodor ustaša prema Bukovači.

OFICIREV PIŠTOLJ

U logor je stigao Dušan Rokvić sa pratinjom. Sa njim je došao i Vojo Kreco. Pristizali su i borci sa položaja na Bukovačkim brdima da ručaju, a tamo su ostale patrole i osmatračnice. Nakon što su borci malo ručali, Rokvić je postrojio prisutno ljudstvo — vodnici su postrojavali svoje ljude, prisutni su bili i njihovi zamjenici. Došen je otisao kod Drvarčana koji su bili zapadno od nas.

Rokviću je pištolj u ruci, prilazi stroju u koji se postrojilo nešto više od 60 ljudi. Još su neke desetine na Gorinčanima, Bajićeva desetina je kompletna na položaju poviše Banjačkog kotla.

Na čelu je prvi vod Nikole Puzigače-Naćvana. Postrojeno je njegovih 30 ljudi. Pred drugim vodom je stajao Perica Kecman, a treći vod je postrojio Milovan Kecman. Ovdje se zatekao i vođa mitraljeske smjene Mićo Banjac, a na položaju je bio vodnik Đuran Kovačević. U stroju je bio i Boro Kecman.

Poručnik Rokvić je komandovao »mirno«. Borci su stali u komandovni stav. Ovo je bilo prvo postrojavanje boraca. Rokvić je saopštio: »Naša četa (koju je on samo tako zvao) treba da ima stalne vodnike i desetare«. Međutim, Mukonja je izašao iz stroja i rekao: »Druže poručniče, stavite vaš oficirski pištolj u futrolu i pokazujte nam rukom«. Poručnik Rokvić je bio sav u znoju. Nastao je tajac, ali iz stroja izide Jovan Lukić i uperi karabin u Rokvića. Kad on to vidje, stavi svoj pištolj u futrolu i nastavi

da priča: Odlučio sam, reče Rokvić, da reorganizujem naš front. Za vodnika I voda postavljam dosadašnjeg desetara Nikolu Rokvića. Vod će sačinjavati ljudstvo koje je do sada bilo na Gorinčanima, a kojim su komandovali Kecman i Lukić. Njemu će se priključiti i jedna desetina voda Perice Kecmana-Savuljevića.

Dosadašnji I vod Nikole Puzigaće proglašavam drugim vodom sa postojećim ljudstvom. Ovo ljudstvo zauzeće položaje od Prvog voda prema Bukovačkim brdima.

Treći vod Perice Kecmana-Savuljevića, koji se nalazi na položaju Bukovačkih brda do Banjačkog kotla ostaje na tom položaju i dalje. Odlučujem da se ne daju puške onima koji nisu služili vojsku, osim što mogu i treba da se koriste za službu veze, poslove osmatranja i izviđanja, noćne straže i noćne mrtve straže pred boračkim patrolama».

Ovoj Rokvićevoj odluci da se ne daje oružje onima koji nisu služili bivšu jugoslovensku vojsku, suprotstavio se Jovo Kecman-Suco, kome se pridružio i Boro Kecman, a tokom rasprave u logor je stigao i Vojo Kreco sa Dragom Pavićem, koji su upravo stigli sa položaja Kalabina Brda. Vojo je pitao čija je odluka. Jer smo se dogovorili da se oružje da svima onima koji hoće da se bore.

»To je moja odluka«, odgovorio je Rokvić. »Neće ti biti dobra odluka«, energično uzvrati Vojo Kreco.

SELO U PLAMENU

Drugi avgust osvanuo je vedar i topao. Ilindan je. To je slava više porodica u ovom kraju. U jutarnjim satima ponovo se vidio dim od paljevine kuća u neposrednoj blizini Petrovca. Za nepun sat u plamenu se našao Tuk — Dževar, zatim selo Rašnovac. Istodobno su počele da gore preostale kuće Toljaga u selu Bari, zatim sijena Latinovića i Bajića, te Nikića kuće. Vatra se širila istočno cijelim selom Barom.

Manja grupa ustaša na Gorinčanima dala je oružani otpor. Pucalo se i pred kućom Nikića, ali snažan odred ustaša, pola u civilnim pola u vojničkim odijelima, juri-

šali su kao sumanuti. Naši borci bili su bez dovoljno oružja i municije, iscrpljeni prethodnim borbama, zabrinuti brigom o porodici i blagu koje su djelimično iselili u zbjeg. Veći broj boraca nalazio se u posjeti porodicama u zbjegu, ili su pošli na presvlaku i viđenje svojim. Neki su otišli da evakuišu svoje porodice pred plamenom. Nарод je pred ustašama, sa stadima, bježao prema Driniću i Mračaju.

Desetine Vlade Bajića i Pere Kecmana-Mukonje davale su žestok otpor. Oko deset sati plamen je malo jenjao, ali se neprekidno pucalo. Ljudi su sa djecom bježali ispred vatre, goli i bosi, vozeći u kolima, ili na konjima, stare i nejake. Bježali su dalje u šumu pred vatrom. Mnoga stada, drugo blago, kao i domaćinski inventar ostajali su pored kuća, ili u štalama. Palikuće se nisu na to obazirale.

Iako nesređenim snagama, ustanici su uspjeli zaustaviti jaku navalu neprijatelja i sprječiti dalji prodor ustaša prema Bukovači, Driniću i Sekovcu. Međutim, nešto oko 12 sati sa ustaškim grupama pojavila se i domobremska vojska, reklo bi se vojnik do vojnika. Mnoge porodice iz sela Bukovače, Drinića i Šekovca iselile su se u zbjeg, a naše ustaničke isnage povlačile su se pod pritiskom neprijatelja.

Nakon jačeg prodora sa Gorinčana panule su kuće Moračine, Kuvačićeve i Samardžijine u Bukovači. U međuvremenu spaljeni su Banjci i Buđimiri, zvani Lazići, u selu Bare.

Lazar Kuvačić-Lala, ostao je u kući da bi je sačuvao, vjerujući da mu ustaše neće ništa učiniti ukoliko ih mimo sačeka. Kada su ustaše stigle, on je mirno sjedio na svom kućnom pragu. Jedan mu ustaša reče da legne na prag i da na njega položi glavu. Kad je Lazar to uradio, on mu je sjekirom odsjekao glavu. Jedna od žena koja je bila prikrivena, posmatrala je zločin, a kada je vidjela da Lazarovo tijelo Skače bez glave, ona je od straha skočila i završtala iz punog grla. Ustaše su za njom pucale, ali je nisu pogodili. Pucali su na sve živo što su vidjeli, mačke, pse, kokoši.

Ustaški prodor je nastavljen selom. Pod vatrom su se našli Ševe, kuće Rončevića i Petrovića, zaseoci Budžak, Kecmani i Kovačevići. Sa Stražbanjice je vod Gojka Banjca pružio otpor, ali su se naše snage već bile povukle sa Bukovačkih brda, na Petkovo brdo, a drugi dio na brda poviše Jovanića kuća. Tako su spaljeni i zaseoci Balabana i Bosnića, a potom su pod Bukovačkom zapaljeni Gagići, Lulkici i Stupari. Pod pritiskom ustaša povukao se i Banjev odred na položaj Vijojle, pa se u vatri našlo cijelo selo Bukovača. Zapaljeni su Daičići, Banjci, Samardžije, Rodići i kuće Balabana i Lazukića pod Stražbanjicom.

Mnogi su vjerovali da će naše snage odbiti napad, pa je narod u mnogo slučajeva bježao iz kuće u posljednji čas. Tako su ustaše stigli i ubili Vidu Banjac, najpošteniju ženu u selu, a neki članovi porodice Daičića, Gavrančića i Samardžija jedva su se uspjeli skloniti ispred ustaša u jednu lozu u Samardžijinom dolu pod Stražbanjicom. Pored njih je prošao ustaški vod, naoružan do zuba, a njih 25 sa malom djecom sklonili su se u jedan jedini grm. Na tom mjestu su uspjeli sačuvati prisebnost. Ustaše su palile Samardžijine kuće udaljene od njih svega 30 metara, maltretirajući duševno bolesnu Miku Samardžijinu, pred kojom su ubili Stevanušu Puzigaču, izbjeglicu iz Bare, kad je bolesna Mika tražila da i nju ubiju, oni su se klatili u smijehu i udarali je kundacima.

Bježeći od kuće, Gojko Banjac-Simeunov, vidjevši da ne može umaći u šumu prema Busijama sklonio se u Samardžijinu pojatu sa jednim izbjegličkim djetetom. Međutim, ustaše su pojatu zapalile, gdje su i oni izgorjeli.

LJUDI ILI ZVIJERI

Ogrezli u krvi, vatri i plamenu, prolazeći pored zgarista u Baljkovcu, ustaše su primijetile jednu djevojčicu gdje se igra u vodi pod drvenicom, koja nekim slučajem nije izgorjela. Bila je to Jelica Puzigača kojoj tada još nije bilo ni šest godina. Kada su je ustaše ugledale samu, uperiše pušku na nju. Ona ne zna i ne razumije ko su i šta su ustaše. Smijala se na njih i mahala mokrim ručicama,

vikala: »Ciko, čiko, gdje je mama, kad će doći«. Ustaše iskeziše zube na djevojčicu, upiru puške na nju i u prolazu opališe na Jelicu nekoliko metaka, ali je ona nekim slučajem ostala nepogođena. Nastavila se igrati u vodi, dozivajući mamu koju su ustaše ubile stotinjak metara daleko od nje.

Taj dan ustaše su spalile posljednju kuću Drage Lazukića u Bukovaci, a njihov pokušaj prodora u Drinić gerilci su odbili, jer je izvršena veća koncentracija naših snaga na užem prostoru. Međutim, ustaše su bili usmjerili svoj prodor i prema selu Šekovcu, ali pred njima su se našle gerilske snage Drvarčana.

RODITELJSKA SRCA

Velik broj omladinaca — nekoliko generacija starijih i mlađih od moje — zahvatila je još uoči rata socijalna politizacija zbog opštih zbivanja. Pored toga željeli smo biti aktivni faktor u ovim bučnim, za nas omladince interesantnim danima i događajima. Osim iz opštih političkih motiva, išli smo u borbu i radi nekakvih svojih ambicija, svojstvenih mladosti, našem uzrastu između 15 i 18 godina starosti. Mi smo već tada vrlo dobro raspoznivali svoje junake. Sve što nam se činilo ljudsko usvajali smo i postajali plijen toga, bez razlike od koga dolazi. Bili smo čiste duše, a željeli smo svoje samopotvrđivanje upravo u tim burnim događajima.

Međutim, mi se tada nismo mogli pomiriti sa iskrenim očinskim razlozima, starijih koji su više voljeli sami da budu na bojištu, nego da i mi nedorasli ratujemo. Oni su željeli da mi budemo daleko u šumi, u zbjegu, u sigurnosti. Tada nisam shvatio, niti sam mogao razumjeti Todu Kačara, kada je susreo Slavka Ševu, Dušana Moraču, Miću Ševu i mene, oteo nam puške, grdeći nas i psujući šta ćemo mi golobradi dječaci među borcima, naše je da čuvamo stoku i da budemo u zbjegu sa majkama, a očevi su da se bore. Isto tako ja i moji vršnjaci nismo mogli shvatiti i razumjeti ono silno bježanje starijih sa puškama u ruci kad dogusti, pritisne olovo. Tačno je da nisam mogao ra-

zumjeti ni suze moga oca koji želi po svaku cijenrn da me vrati u zbjeg, a da on ostane u odredu. Muke su bile, mojih drugova i moje.

Pune su porciјe koje smo toga dana dobili za večeru iz ruke Pere Kecmana-Beče u našem logoru, ali nas nisu mogle nahraniti koliko su nas nahranile riječi Ilije Došena i drugova izrečene danas u logoru da i nama treba dati pušku. Ti govori koji su nam održali, za nas su bili ohrabrenje i hrana za narednih nekoliko desetina dana. Tako smo osjećali mi mladići u našem odredu.

Poslije večere smo krenuli na borbeni položaj na Bukovačka brda, a Nikola Rokvić krenuo je, sa svojim ljudima, na Gorinčane. I ja sam išao na položaj i to sa puškom. Bio je to za mene radostan trenutak. Skup u logoru dao nam je hrabrenje. Samnom su bili moji drugovi: Slavko Ševo, Dušan Morača, Mićo Ševo, Bogdan Banjac, Mićo Latinović, Vlado Latinović i drugi, ali niko od njih nije imao pušku. Išli smo selom i posmatrali dogorjevanje kuća i staja, a zadah paljevine teško nam je padaо. Imali smo osjećaj kao da je to tuđe selo, kao da to nije ona naša Bukovača. Stigli smo na Gorinčane. Cesto smo bili uzmemiravani od neprijateljskog dalekometnog oružja.

GORKI MED

Sutradan osvanuo je 5. avgust. Bio je lijep dan. Nešto oko 9 sati stigao je vod Nikole Puzigaće-Naćvana da nas zamijeni na položaju. Sa njim je stigla grupa Bukovčana i Barana koji su preuzeли naše puške.

Nisam vidio porodicu već treći dan, upravo od kako nam je kuća izgorjela. Čuo sam da mi je porodica u Kožilima, pa sam otisao tamo. Putem sam stigao Milu Kecmanu. Kada sam došao u Kozila susreo sam Miloša Kecmana-Vojsku. Vojsku je interesovalo stanje na frontu. Ja sam mu o tome pričao. Nešto o Oštrelju je pričao i Milan, a Vojsko nam reče da sačekamo dok nađe još neko, pa ćemo ići da obavimo jedan posao.

On se bavio organizacijom zbjega i poslovima vezanim za politički rad u zbjegu, jer se tu našao gotovo sav narod

iz četiri susjedna sela, te mnogi stanovnici Oštrelja i Srnetice.

Kad smo odsjedili nešto oko pola sata naišli su Drago Kecman-Garov i Uroš Kovačević. Vojsko nam je saopštio da je poslao grupu ljudi u Srneticu da spriječe pljačku i samovolju koju neki ljudi provode u napuštenom naselju. Vojsko nas je uputio da pomognemo našim drugovima na evakuaciji nekih stvari potrebnih za rat, da ga o tome obavijestimo, govoreći da, ukoliko bude potrebno ostane-mo tamo i duže.

Prošao sam zbjegom, nisam vido svoje i nastavili smo put Srnetice. Dok smo išli putem vido sam čudan prizor. Ljudi su na svojim kolima ili tovarima, nosili svašta iz Srnetice. Vukli su razne predmete — kante, lonce i druge stvari, prozore, vrata, posteljinu i drugo, a da se ne govori o odjeći i prehrambenim artiklima. Opšte je bezvlašće. rat je.

Kad smo stigli u Srneticu već je bilo poslije podne. Tu smo naišli na opšti košmar. Sve je opljačkano i porušeno. Sreli smo u Srnetici Janka Radunovića i Vladu Latinovića iz Bravska. Oni su mi bili od ranije poznati. Reko-še nam da su i oni poslati radi uspostavljanja reda i da su tu radi izviđanja. Dok smo sa njima izmjenili po nekoliko riječi, Rade Marković-Samić i Drago Kecman donesoše nekoliko sačeva meda. Svima su nam dali po parče sača. Med je bio prijatan na ovom čistom planinskom vazduhu. Prosto nam je zasladio ovaj susret sa drugovima iz Bravska, koji je i bez toga imao svojstvenu čar.

Primicala se noć. Razgledali smo naselje. Janko i Vlado nastaviše put Bravska. Mislim da su otišli prugom, a mi podosmo u pravcu Oštrelja, takođe prugom.

Tih vjetar sa Klekovače nanese neprijatan zadah, pa se nas četvorica pogledasmo, jedući med iz sača. Nastavimo put prugom, prolazeći pored nekoliko vagona koji su tu stajali natovareni ogrjevnim drvetom. Da bismo mi možili vagone, prođosmo lijevom stranom i osjetismo užasan zadah leša. Sva četvorica stadosmo, jer istovremeno vidjesmo 20 do 25 ljudskih leševa u dolini. Nas trojica počesmo izgrcavati med koji nam je zagorčio u ustima.

Prošii smo na onu stranu doline, odakle duva planinski povjetarac.

Bio je to užasan prizor. U jednoj dolini ležalo je sa lijeve strane pruge dvadesetak leševa radnika i seljaka, žicom povezanih ruku, u poderanoj odjeći i obući, koje su ustaše ustreljale prije desetak dana. Na svakom lešu roj muha. Pobjegosmo odavde kao da nas je vjetar nosio. Žurnim korakom stigli smo u Toplu kosu, a da ni jednu riječ nismo progovorili. Noćili smo u jednom zbjegu.

Sutradan, našli smo se pred Milošom Kecmanom-Vojskom i ispričah smo o svemu što smo vidjeli u Smetici.

Na izvještaj Rade Mirkovića-Samića o samovolji i pljački koja se sprovodila u Srnetici, Miloš se ljutio, govoreći da će preduzeti oštire mјere. Mislim da su upravo u to vrijeme stigli drugovi koje je Vojsko angažovao na suzbijanju pljačke i samovolje u Srnetici.

Dok smo pričali Milošu o onom što smo vidjeli u Srnetici, našoj priči su se priključili i Svetko Kačar-Kačo, sa Bojanom Bosnićem, Simom Banjcem i Stevom Sekulićem sva četvorica iz Drinića). Vojsko je u dogовору sa Kačarom odredio patrole da idu i oduzmu sve ono što može služiti Pdkretu, a otuđeno je samovoljno iz napuštenih domova Smetice, ili je uzeto iz magacina. Kada su ljudi čuli o ovoj mjeri, neki su i sami donosili i vraćali prisvojene predmete, a nekima je odobrena upotreba tih stvari, ali to je dozvoljeno samo onim porodicama kojima su kuće i cijelo imanje spaljeno.

U susretu sa komšijom Simeunom Banjcem doznao sam da su on i naša porodica, prije nekoliko dana, preselili iz Mračaja gdje su se bili sklonili 2. avgusta. Kada je selo spaljeno premjestili su se u Vrh Kozilskog polja, na zemljiste naših kumova Jove Banjca i njegove braće, zvanih Dacjarevih.

BORBA U ZDENOM DOLU

Šestog avgusta stigao je na Bravski Vaganac vod Drvarčana kojim je rukovodio Milan Zorić sa namjerom da se domaćim gerilcima organizuje akcija na cesti Brav-

sko—Petrovac—Ključ. Tih dana je upućen i **Vojo Kreco** radi organizacije bravsko-vaganačkih gerilaca.

Primjetivši kolonu kamiona da se kreće iz pravca Bravska prema Petrovcu, Milan Zorić je organizovao zasjedu u Grlima sa istočne strane kuća Solomuna. Budući da su se u blizini nalazili dijelovi snaga našeg odreda, Vojo Kreco je kurirom obavijestio gerilce na položaju Gorinčana gdje su bile spremne desetine Pere Kecman-Mukonje i Tanasije Lukića-Tvrtka, da se odmah upute i zauzmu položaje sa desne strane od pravca Petrovca, na cesti pored pećine u Zdenom Dolu. Nikola Rokvić je pomjerio svoje ljudstvo od ceste Petrovac—Bukovača prema cesti Zdeni Do—Petrovac kako bi sprječio eventualnu intervenciju neprijateljskih snaga iz Petrovca.

Gerilci su stigli na položaje sa zapadne strane i odmah nabacili kamenje na cestu, a već se sedam kamiona sa neprijateljskom vojskom i nekoliko civila iz Petrovca našlo u unakrsnoj vatri. Prvi plotuni su nanijeli velike gubitke neprijatelju, a Tanasije Lukić je bacio i bombe pod prvi kamion koji je upravo bio pred njegovom desetinom. Ovdje je likvidirana i razbijena neprijateljska jedinica od 120 vojnika, zarobljene su veće količine oružja i municije, četiri puško-mi trai jeza i oko 75 pušaka. U kamionu su bila 34 sanduka municije za haubicu, 33 sanduka ručnih bombi, 100 hiljada puščanih metaka, izvjesna količina hrane, makarona, šećera i drugo.

Ova veoma uspjela akcija gerilaca odjeknula je širom slobodne teritorije. U borbi su se istakli i proslavili Milan Zorić, Tanasije Lukić i Pero Kecman-Mukonja. Akcija je sveukupno bila ohrabrujuća, a naročito poslije neuspjelih napada na neprijateljske snage u Petrovcu. Njen značaj je naročito velik zbog toga što se naoružao veći broj ljudi u Kapljuvu i Bravskom Vagancu, čime je popunjen novi odred u koji je ušao i vod Drvarčana, a vodnik Zorić postao je komandir odreda.

NASA UTVRĐENJA

Opet, kao obično u ovom kraju posljednje sunčeve zrake bljesnule su iznad Osječenice, praćene rafalima koji

su se stišavali u Petrovačkoj kotlini. Tek poneka artilje-rijska granata padala je na položaj Drvarčana. Na cesti u šumi poviše Šekovca.

Na brdima su ostali osmatrači i patrole, a gerilci su silazili u Brkljačev logor gdje je na razjarenoj vatri kuval veliki kazan. Stigli su oficiri Rokvić i Dronjak. Vodovi su pristizali, došli su Došen, Suco i Svetko Kačar. Odnekuda se pronese glas da će opet sutra neprijatelj obnoviti napad u ovom pravcu. U logor su stigli sa Oštrelja Nikica Pavlić, Vaso Kelečević, Ivica Bodnaruk, Milutin Morača i još neki.

Svi smo bili na okupu. Rasprava je vođena javno pred borcima. Treba još u toku noći izvršiti sve pripreme, kako bi sutra mogli opet odbiti neprijatelja. Morača je predložio da se pristupi izradi rovova i utvrđenja koje borci ne bi lako napuštali. Za taj posao određeni su kapetan Jovo Dronjak-Jovanović, Jovo Kecman-Šuco, Dragan Jovanić i Milan Cup. Zaduženi su da obezbijede radnu snagu koja će obaviti taj posao. Još u toku noći otišli su Dušan Morača i Blažo Lukić-Šuka da dovedu ljude iz kozilskog zbjega, a Dragan Jovanić, Milan Cup i Ciro Dronjak kupili su Šekovčane u Mračaju i oštreljskom zbjegu. Poslati su ljudi u Oštrelj po alat kojim bi mogli obaviti taj posao. Po alat je otišao Nikola Lazarević sa grupom omladinaca koji nisu imali oružje. Narednik nekoliko dana oko 100 ljudi, sa krampovima i lopatama, kopali su rovove na našim položajima pod neposrednim rukovodstvom Jove Dronjka. Rovovi su postavljeni po dužini cijelog fronta od Kalabina brda, istočno duž sela Šekovca, iznad Jovanića kuća, Petkova brda, Brkljačeva gaja, Čičinih kuća. Na koncu rovovi su izrađeni na Bukovičkim brdima kod Banjačkog kotla, istočno od Vijojle. Kopali su i na Stražbanici, kosom Drinića, do Kozila.

Značaj ovih radova osjetićemo docnije ako dođe do većeg pritiska, tvrdio je kapetan Dronjak.

Ovaj posao je tražio organizaciju, bio je potreban stručan i odgovoran čovjek, da vodi brigu o ljudima. Koprano je nekoliko hiljada rovova. Oni su morali biti tako zamaskirani da ih pješadija ne može lako uočiti. Rađeni

su na samoj ivici šume, jer ih nije smjelo otkriti ni neprijateljsko vazduhoplovstvo.

Za komandira radne brigade postavljen je Nikola Lazarević.

Konačno je u roku od 7 do 8 dana položaj našeg odreda bio utvrđen. Istina, ljudi su u narednih nekoliko borbi ponekad bili prisiljeni da napuste svoje položaje na Bukovačkim brdima, ali odmah bi se našli u novim utvrđenjima na ivici Oštreljske šume.

SASTANAK SKOJEVACA U JOVANICA GAJU

Sredina je avgusta (petnaesti avgust). Taj dan je bio vedar, puškar alo se duž našeg fronta u jutarnjim satima, ali snage protivnika su se vratile. Ostalo je da po našim položajima tuče neprijateljska artiljerija.

Tog dana bombardovan je i Oštrelj. Bio sam na položaju pored Pere Kecmana-Mukonje na brdima u Gačića gaju. Nikola Lukić je stigao sa Oštrelja i donio naše novine list »Gerilac«. Odmah ga je počeo čitati grupi drugova. Nikola Kecman-Vajanov sâm se pita dok uporno kopa rovove, zar imamo i novine, a potom sâm odgovara: »Neka, neka i mi to imamo«.

Dode nam Duro Kecman-Jurki. Pozva me na stranu i reče mi da nađem Mirka Balabana, Dragu Kačara-Todina, Miku Trkulju, Peruku Rodića, Iliju Kecmana-Brašnu da oko 2 sata poslije podne budemo u Jovanića gaju, jer tamo ćemo imati jedan sastanak, naglašavajući da o tome nikome ništa ne pričam. On je nastavio put prema Stražbanjici, a ja sam otišao da nađem pomenute drugove.

U zakazano vrijeme, osim ovih drugova, stigli su Drnićani. Pored Jurkog video sam Dragu Kecmana-Miškovića, Manu Kecmana, Kostu Kecmana, Vladu Kecmana-Lugareva, Stolu Plašvu, Tošu Kecmana, Dušana Banjca-Perinovića. Na sastanak su došli Vojo Kreco i Svetko Kačar, skupa sa Durom Kecmanom-Jurkijem. Jurki je odmah rekao: »Drugovi, Vojo i Svetko će nam nešto ispričati. Trebalo bi više puta da se nađemo, jer moramo raditi među ljudima, a potreba je da nešto i pročitamo«.

Jurki je bio zbumen, ali je govorio sasvim ubjedljivo i ozbiljno.

Vojo Kreco je nastavio bez mnogo uvoda, pa je pored ostalog istakao da je KPJ povela narodnooslobodilačku borbu u koju je pozvala sve snage koje se žele boriti za oslobođenje, te da se borba mora prenijeti i na druga područja, a komunisti moraju tokom narodnooslobodilačke borbe izvesti i proletersku revoluciju. Mi to danas ne možemo govoriti svim borcima, ali organizovani omladinci o tome moraju mnogo više znati. Vojo to ipak nije mnogo objašnjavao. Zatim je prešao na čitanje nekih odlomaka iz »Gerilca«, zatim je pročitao nekoliko stranica radio-vijesti u kojima je pisalo o stanju na istočnom frontu, položaju Engleske i Amerike u ovom ratu.

Svetko Kačar je govorio o zadacima organizovanih komunista, omladinaca čija uloga treba da se očituje na stvaranju borbenog duha među borcima. Treba da ubjeđujemo i organizujemo borce, borba treba da bude naš svakodnevni zadatak. Na kraju ovog sastanka, na kojem niko od ostalih prisutnih nije ni jednu riječ progovorio, niti je to traženo, Vojo Kreco reče: »Eto, sva svoja zapožanja, sve što sazname i o čemu treba da obavijestite, kažite to drugu Jurkom, a on će vam davati i materijale, između ostalog i »Gerilac«, a kada ih pročitate treba da ih vratite njemu«.

Ovaj sastanak nije mnogo šta objasnio, niti se na njemu raspravljalo o više pitanja, ali je sigurno da je njegova vrijednost bila u tome što smo se međusobno više upoznali, gajeći međusobno povjerenje. Metod rada i stil očito nije bio razrađen, a niti su još bili stvoreni uslovi političkog rada i života među nama.

RADOST NA BORBENIM POLOŽAJIMA

U jutro, 14. avgusta gerilci su izašli na svoj borbeni položaj kao obično. Znalo se, ako ne bude puščane i mitražeske paljbe, ako ne budemo odbijali jurš ustaša ispred svojih položaja, tuči će nas desetak artiljerijskih ili minobacačkih granata. Vjerovatno će se pojaviti i ustaška avi-

jacija, jer je to obećavao ovaj vedar i topao dan koji je osvanuo.

Puškaralo se, čula se detonacija artiljerijskog oružja u pravcu Vrtoča i Krnjeuše, ali na položaju našeg odreda bilo je relativno mirno. Nešto oko 10 sati Rokvićev vod primijetio je grupu ustaša kod Toljagine kuće kako kolima vuku neko sijeno, pa su na njih otvorili mitraljesku vatru. Ustaše su se razbježale bez otpora. Rafali naših drugova izazvali su podozrenje duž naših položaja na Bukovačkim brdima, pa su borci ozbiljnije posmatrali držeći bliže sopstveno oružje.

Sat kasnije nebom su prosvirale granate gerilske haubice, a potom su eksplodirale u samom Petrovcu. Prva granata, kada je sjekla zrak, a potom se vidjela eksplozija u gradu, prosto nas je zapanjila. Docnije, nakon nekoliko trenutaka, ponovilo se isto. Pero Kecman-Mukonja 9koči kao van sebe, uze Kostu Kecmana-Đidića i poče ga ljubiti govoreći: »Jesi li video, to je naš top, boga ti tvoga!« Košta je zbunjeno posmatrao Mukonju, ali sastavi i treća granata, a Mukonja se dohvati mitraljeza. »Stani Košta, ovo se mora proslaviti, sada ću ja tući iz mitraljeza.«

KOMESAROV GOVOR

Sutradan, nešto poslije podne, sakupljali su se gerilci u logoru Brkljačeva gaja. Sa položaja su stizali svi osim onih koji su morali ostati u patrolama i na osmatračnicama.

Pero Kecman-Bočo dijelio je, sa ostalim kuvarima, ručak i onima koji su kasnije stizali.

Pročulo se da će nam govoriti Ilija Došen. On je već bio u logoru sa Vojom Krecom, Jovom Kecmanom-Šucom i Svetkom Kačarom, a njima su se priključili oficiri, kapetan Dronjak i poručnik Rokvić.

Došen je uživao puno naše povjerenje. On je jedini među ustanicima našeg odreda znao objasniti suštinu Pокreta, bio je uvjeren u našu borbenu spremnost, u snagu ljudi i stalno je insistirao na jedinstvu i borbenoj spremnosti boraca.

Neprijateljski topovi iz Bosanskog Petrovca neprekidno su tukli naše položaje. Udarali su i po naselju Oštrelj. Ali u većini slučajeva granate su padale тамо gdje nije bilo ni naših položaja ni naših boraca. Pucali su čim bi primijetili nešto živo, dim neke vatre, ili bilo sta u pokretu.

Sjedimo okupljeni i očekujemo početak konferencije.

Došen ustade i postavi se na takvo mjesto sa kojeg je imao pregled svih okupljenih na ovom skupu. Nakon što je dao kratak pregled stanja na svjetskim ratištima, spominjući najvažnije borbe koje su se odigrale tih dana, nastavio je izlaganje o razvoju ustanka u našoj zemlji. On reče da je ustankar dignut i u drugim krajevima Jugoslavije, da su se digli Dalmatinci, Crnogorci, Srbijanci i da se digao i narod Hrvatske.

Upravo dok je govorio gdje se sve rasplamsao plamen ustanka, neprijateljska artiljerija poče da udara snažnije i sve bliže nama. Preko nas su fijukale i parale zrakom granate kao da su znale za naš skup. Dok bi džule proljetalo nebom, svima bi nam stao dah. Pretvarali smo se u uho osluškujući leti li na nas, ili pored, ili preko nas.

Ali Došen se nije obazirao na granate. Nastavljao je da govori staloženo, pa smo i mi mirnije slušali njegove riječi. Ipak, kad god bismo osjetili da neki projektil leti tačno iznad naših glava, instiktivno bi smo uvlačili vratove među ramena.

A Došen je nastavljao da govori. Iisticao je potrebu da se bolje organizujemo i da stalno podizemo svoju bojnu gotovost. Tražio je da se zavedu red i disciplina u desetinama i vodovima. Instistirao je na punoj odgovornosti vodnika i desetara.

SAVJETI STAROG PETRA CICE

Osamnaestog i devetnaestog avgusta ponovljen je snažan pritisak neprijateljskih snaga na položaje naših odreda, a naročito na lijevom krilu, na brdima poviše Balabanskih i Gagića kuća. Pritisak je bio pojačan nenosredno pred veče. Cijeli vod Đurana Cupa morao se povući u

šumu Oštrelj a, dok su vodovi desnog krila odreda ostali na svojim položajima. Takođe i jedna grupa gerilaca sa Bukovačkih brda povukla se u Mračaj. Prolazeći pored kuće Petra Ciće, zastali su u njegovom voćnjaku. Među gerilcima bilo je i demoralisanih.

Kad je stari Petar Čića čuo ova malodušna govorkanja oštrosim se suprotstavi ovim rijećima: »Sinovi moji poslušajte mene ovako stara, čovjeka koji je upamlio više ratova, buna i ustana. Sve mora jadni čovjek preturiti preko svojih leđa. Dušmani ne daju mira, ali znajte da nema ljepše zemlje od ove naše, ovih naših sela. Tu ste, djeco, rođeni i tu morate svakome ko na vas kidiše pružiti oružani otpor na život i smrt. Dušman se može i mora puškom rastjerati. Ima nas dosta. I ja ču ovako star braniti kuću i selo, ali nikad neću otici iz ovih krajeva«.

Stari Petar nastavi da govori kako je ovako, ili slično, bilo i u stara vremena, ali da narod izdrži sve i opet pobijedi i dočeka pravdu, jer ie ona na strani naroda. Dušmanu se mora stati na kraj.

Mnogim gerilcima koji su bili utučeni i zabrinuti ni ove starčeve riječi ne uliše ohrabrenje, ali nama mlađima dadoše poleta i učvrstiše vjeru u vlastitu snagu.

Noć je potpuno ovladala. Na položaju je prestalo putati. Samo su se još u daljini čuli rijetki mitraljeski i afali i poneka puška u okolini Petrovca.

Z A K L E T V A

Na velikom skupu boraca 20. avgusta ponovo je govorio Ilijan Došen. On je okupljenim borcima rekao da će gerilci morati da polože zakletvu kojom će se obavezati da će biti dosljedni principima naše borbe, jer prelazimo na višu vojnu organizaciju. Zakletvu nećemo polagati sada, niti na skupu odreda, već po vodovima, rekao je on.

Tekst zakletve je glasio:

»Zaklinjem se da iz ruku neću pustiti oružje sve dok posljednji fašistički okupator ne napusti moju zemlju, sve dok posljednji ustaški gad ne bude istrijebljen.

Zaklinjem se da će neprijatelju, koji je pomoću domaćih izdajica porobio i opljačkao moju zemlju, klaw i ubijao moj narod, otimao moje žito, moj trud i muku i izgonio me sa mog djedovskog ognjišta — zaklinjem se da će mu se svetiti nemilosrdno, da će mu nanositi udarce za udarce, krv za krv, smrt za smrt.

Zaklinjem se da će se u nemilosrdnoj borbi protiv ustaških razbojnika kloniti i čuvati svakog samovoljnog nasilja i osvećivanja nad mirnim stanovništvom, ženama i djecom, ma koje vjere i nacionalnosti bili. Zaklinjem se da će svagdje i uvijek zastupati misao bratstva i zajedničke borbe Srba, Hrvata i Muslimana za čišćenje moje zemlje od zajedničkog neprijatelja, od fašističkih okupatora i domaćih izdajnika i plaćenika — bili oni iz srpskih, hrvatskih, ili muslimanskih redova.

Zaklinjem se da će prije umrijeti nego izdati sebe i svoje drugove u našoj svetoj borbi, da će prije umrijeti nego pljačkom, samovoljom, ili nasiljem okaljati zastavu pod kojom se borim.

Ako prekršim ovu svetu zakletvu, ako pokažem slabost, malodušnost, kukavičluk, nedisciplinovanost, ili zlonomjernost i izdam interes svog naroda, neka sramno padnem od ruke svojih drugova!«

LECI IZ AVIONA U SPOROM LETU

Dvadeset prvog avgusta ujutro nad gerilskim položajima u cijelom petrovačkom kraju kružile su u sporom letu tri neprijateljska »bregejca«. Ovog puta nisu bacali bombe, niti su osipali uobičajene mitraljeske rafale. Nakon jednog, a zatim u drugom krugu, iz aviona su orosuti leci. Dok su se u vazduhu lepršali bijeli, a zatim plavi papirići, spuštajući se prema zemlji, gerilci su nagađali šta je to sad.

Pero Kecman-Mukonja ne odmiče se od svog puško-mitraljeza, nego reče: »Sada sigurno traže da prestanemo pucati kako bi nam se oni mogli mirno predati, ili možda čak traže da se mi predamo njima, da položimo oružje i da bi nam mirno mogli rastaviti leđa od glava.«

»A šta vi ostali mislite o ovom novom čudu iz nebesa« — upita Košta, a Mane mu odgovori da ćemo vidjeti čim padnu na zemlju, ali u svakom slučaju mi se njima nećemo predavati.

»Niko nas i ne nagoni na to — ponovo prihvati Košta — ali znajte da oni ne šalju ovo samo našoj desetini, nego cijeloj gerili, svima nama«.

U tom trenutku Mane dohvati jedan letak koji je pao blizu njega. I ostali počeše kupiti papiriće koji su lepršali oko njih, a Mukonja povika: »Hajde čitaj naglas da čujemo šta vele, otac ih njihov«, i Mane poče da čita:

»PROGLAS«

četničko-komunistickrm pobunjenicima Oštrelja, Drvara i okoline!

Hrvatsko domobranstvo stiglo je u krajeve između Sane i Une da uvede red i mir.

Pučanstvo mnogih sela vratilo se već svojim ognjištima na redovan posao.

No, vi iz Drvara, zaslijepjeni enslesko-komunističkom promidžbom (propaganda op. autora) stupili ste u borbu koja, kalko sami vidite, već nema nikakvog izgleda na uspjeh.

Čekalo se do sada da poslušate savjete koje vam je dala državna vlast posljednjih dana preko letaka, da se pokorite, no vi te savjete niste poslušali.

Pozivate se, posljednji put, da položite oružje i da se predate, jer se neće imati obzira prema nikome. Svaki onaj koji se zatekao u pobunjeničkom području biti će strijeljan. Sami ćete biti krivi za sudbinu vašu i vaših domova, koji će biti spaljeni i sravnjeni sa zemljom.

U Bihaću dne 20. kolovoza 1941. godine

»IZ ZAPOVJEDNIŠTVA VRBASKOG DIVIZIJSKOG PODRUČJA«

»Alaj lažu — opet će Mukonja. Sad pričaju da su nas i ranije pozvali na predaju, a i ja i svi mi znamo da su nam slali samo kuršume i bombe. Neka im se čaća njihov

preda, ja neću. Znam ja, oni pošto-poto hoće da ja predam svog »Miku« (kako je tepao svojem puškom trai jezu). Jer onda im ne bi bilo teško da mi odsijeku glavu. I još nešto da vam kaše vaš Mukonja — danas nas zasipaju lecima, a sutra će opet bombama i mitraljeskim rafalima. Džaba im njihovo obećanje. A mi od njih i ne tražimo da se pridržavaju svojih obećanja. Nego, neka znate, ljudi da se sada, poslije ovoga spremu neki veći đavo. Biće to sigurno kakva velika ofanziva, zapamtite što vam ja kažem«.

DUGI DANI

Artiljerija tuče po nama nemilice. Pojaviše se i avioni. Dva ustaška bregejca bacaju bombe na Oštrelj, a zatim mitraljiraju rafalima iznad našeg mitraljeskog gnijezda. Mile Spegar i još jedan borac stigoše sa izvidnice na Đurnovači. Duran je po Mili poslao izvještaj štabu odreda.

Borba je započela na cesti od Petrovca prema Koluniću. Artiljerija čisti prostor i udara u okolna brda. Zametnula se borba i na lijevom krilu našeg odreda, na zapadnom dijelu Bukovačkih brda. Dime se brda od topovskih granata koje jedna za drugom udaraju svugdje odakle se čuje ili se osjeća bilo kakvo gerilsko oružje.

I naša desetina otvorila je vatru. Nekoliko neprijateljskih vojnika izbačeno je iz stroja prije nego što su uspjeli da se dohvate Daičića krša. Čudimo se zašto se ne čuje naš peti puškomitraljezac. Zato Duran i ja krenusmo na vrh Stražbanjice gdje je bilo njegovo gnijezdo, ali tamo nismo našli nikoga. Posadu mitraljeza primjetisemo kako se od Drage vode prebacuje preko brda Vijoje. A mi smo na vrhu Stražbanjice. Topovi gađaju pravo u sam vrh. Duran se savija uza me. Pokazuje mi još vrelu krhotinu topovske granate. U stvari, to mi on prilazi da provjeri jesam li živ.

Osmatramo i smišljamo kako da uhvatimo vezu sa puškomitraljeskim odjeljenjem. A topovi neprekidno tuku vrh na kojem smo se nas dvojica šćućurili, a zatim i Vijoju.

Pitao sam se zar je moguće da se ovako divan ljetni dan pretvori u takav pakao.

Opet se nad nama pojavi jedan »bregejac«. Spustio se toliko nisko kao da hoće da nas prepozna. Baci bombe na vrh Stražbanjice, a zatim odmah otisnu mitraljeske rafale.

Đuran i ja ostali smo sami na Stražbanjici. Osmatrali smo neprijatelje koji su u streljačkom stroju prešli cestu Bukovača—Drinić. Opalili smo nekoliko metaka i nastavili i pored toga što je »bregejac« kružio iznad nas. Riješili smo da se prebacimo pored Drage vode na Vijojlu.

Nekim čudom stigli smo drugove živi i zdravi.

Artiljerija je prestala da tuče vrh Stražbanjice, prenijela je vatru na položaj Vijojle. Njihove su snage izišle u Kačarske i Romića kuće. Uhvatili su Blažu i Peru Bababana, a zatim i Nikolu Romića, u čijoj su kući našli suvu volovsku kožu. Nikolu su odmah svezali i patrolno sproveli u Petrovac. Poslije dva dana pustili su Peru i Blažu, a Nikolu su strijeljali.

Ležali smo u zaklonu u šumi Vijojle i osmatrali domobranske i ustaške satnije i legije kako idu prema nama. Međutim, jedna artiljerijska granata pada u neposrednoj blizini i jednim gelerom rani Vasili ju Kecmana-Vajagu. Krv mu je tekla iz desne mišice. Prišao mu je Dragoljub Kecman i previo mu ranu. Moj otac koji se takođe tu našao reče: »Daj Mili Romcu svoju pušku, eto tebi moja, a ja će uzeti Vajaginu. On mora u bolnicu«. Odmah smo žurno nastavili preko Misija za Mračaj. Pored puta naišli smo na jednu veću grupu ljudi sa oružjem, sjekirama i drugim oruđem, nosili su na sebi i naš teški mitraljez.

Štab odreda je naredio da sve desetine i vodovi idu prema Mračaju da se tamo organizuje naš otpor u šumi, ili na pruzi Brizgač—Oštrelj. Sa toga mjesto branićemo Oštrelj i Drvar.

Da bi se ljudstvo prebacilo na nove položaje Gojko Banjac-Jošukić i Nikola Puzigaća-Naćvan, vodnici Dričkog voda, odrediše Koviljka Ševu i nas četvoricu da ostanemo na položaju na Misijama, da osmatramo i javljamo o pokretu neprijateljskih trupa. Pošli smo prema vrhu Misija. Naprijed smo išli Koviljko Ševo, Mića Trkulja, Milan Ševo, Mile Romac, Milan Kecman i ja. Išli smo pre-

ma vrhu u odstojanju. Odjednom smo primijetili veću grupu domobrana, među kojima se već našao Koviljko Ševo. Oni ga opkoliše. Imao je bombe u konjskoj strunjici, koju je držao preko ramena. Pušku nije imao. Mi smo pobegli niz Misije, ostajući neprimijećeni u gustom granju. Bježeći stigli smo u Mračaj.

Na putu prema Brizgaču naišli smo na veću grupu gerilaca. Gojko Banjac je odredio desetine Stojkovića i Pere Kecmana-Mukonje da idu prema pruzi, a Drinički vod je uputio u zaštitu zbjega prema Kozilima. Bili su to divni momci taj Drinički vod. Sa njima je krenuo i Mirko Rodić. Dok smo se odmarali i reorganizovali pod rukovodstvom Gojka Banjca, u jednom momentu neko nas poče dozivati. Mićo Trkulj a i Pero Rodić krenuše u pravcu poziva. Tamo su našli Koviljka Ševu i doveli ga k nama. Bili smo sretni i oduševljeni, jer smo bili ubijeđeni da je Koviljko već ubijen. Vidjeli smo kako je uhvaćen, a sad eto, već slušamo njegovo objašnjenje — događaja.

Upao je među neprijateljske vojнике. Nije imao pušku, niti bilo šta od vojničke odjeće, osim konjske zobnice preko leđa i u njoj nekoliko ručnih bombi. Na njihovo pitanje šta traži ovdje i od kuda ide, on se snašao na njemu svojstven način, odgovorio im kao iz puške i obmanuo domobrane riječima: »Gospodo, ja sam muktar za ovaj kraj. Pobjegao mi narod iz sela u šumu, uplašio se od vas. Pošao sam da zovem ljudе da se vrate kućama, da ne idu u šumu za pobunjenicima. Ja im kažem da im hrvatska vojska neće ništa ako su u selu kod kuće, a jadni narod, zaveden od pobunjenika, pa mi ne vjeruje. Znate gospodo, naš je narod uplašen. Oni sad iz šume gledaju i misle da će te ubiti, a kad vide kako slobodno pričam sa vama, doći će i oni«.

Koviljko dalje nastavi »Gospodine časnice, imaš li cigaretu da zapalim. Neka vide moji jadnici da ste vi dobri«.

Jedan od domobranskih oficira reče Koviliku: »Muktare, idi odmah u narod i reci mu neka odmah ide kućama, nek' se ne plaši, evo ti kutija cigareta i šibica«.

I tako je Koviljko stigao živ na naše veliko iznenađenje. Nastavi/li smo zajedno put prema novim položajima.

ČVRSTE BORBENE LINIJE

U trinaest časova poslije podne otpočeo je u šumi ozbiljni otpor ustanika. Naše, desno krilo, kojim je rukovodio Gojko Banjac, postavilo je klopku jednoj domobranskoj satniji koju je trebalo dočekati na cijev. Međutim, i pored dogovora da sačekaju neprijatelja na nišan i da ih tuku iz što veće blizine. Mirko Radić čim je opazio neprijatelja na velikom odstojanju, opalio je nekoliko metaka na domobrane i oni su se razvili u strijelce, uzimajući zaklon. Tada su došli do izražaja prednost njegovog oružja i obilje municije. Uz žestoku paljbu potisi! su naše drugove koji su morali mijenjati položaj.

Na prostoru od Slatine do Brizgača bilo nas je malo sa oružjem i imali smo svega dva puškomitrailjeza, a prema nama je nastupalo nekoliko većih jedinica. Pero Kecman-Mukonja dosjetio se starog vojnog lukavstva. Trčao je s mitraljezom od mjesta do mjesta i otvarao puškomitrailjesku vatru sa odstojanja od 100, 200 i 300 metara, tako da su neprijateljski vojnici sticali utisak da se na našoj strani nalazi brojno automatsko oružje. Na ovom sektoru pružen je neprijatelju u popodnevним časovima tog velikog dana žilav otpor duž čitavog fronta. Ustaše i domobrani zbog toga nisu smjeli čekati noć u dubini šume, jer je svaki njihov pokret dočekivan puščanom i mitraljeskom vatrom, a zasipani su i ručnim bombama.

Drugi odred Drvarske u kojem je bio i izvjestan broj Petrovčana, pružio je takođe žilav otpor neprijatelju.

Tada su gerilci lijevog krila — vod Lukice Raduovića, vod Nikole Rokvića i jedan Drinićki vod, skupa sa jednim dijelom snage Prvog odreda — zaustavili nastupanje neprijatelja. Borba se vodila prsa u prsa, ali i pred toga ručak je borcima podijeljen između 14 i 15 časova, a potom se spremio opšti juriš gerilaca. Domobransku satniju koja je bila prodrla od Ugljarnice ka vrhu Oštrelja potisnula je oveća grupa boraca III i I odreda. Domobrani su sletjeli prema Oštrelju idući prugom prema naselju. Dočekani su mitraljeskim rafalima našeg desnog krila i grupe sa Granika, ali su se prilikom povla-

čenja našli iza leđa grupa boraca III odreda (Milovan Tnkulja, Miloš Kovačević, Bogdan Kuburić, Pero Rođić i drugi). Gerilci su dočekali razbijenu kolonu neprijatelja. U opštem jurišu dijelova Prvog i Trećeg odreda na sektoru Oštrelja neprijatelj je potisnut i razbijen, počeо se povlačiti u paničnom bjekstvu prema Šekovcu, a zatim ka Bukovačkim brdima.

Lijevo krilo Trećeg odreda prihvatiло je odlučnu bitku. Tu se našao poručnik Rokvić sa desetinama Vlade Bajića, Ilike Bursača, Jove Runića, Petra Stojkovića, te vodom Nikole Rokvića, u kojem su bile desetine Petra Kecmana-Mukonje, Tanasija Lukića, Koviljka Seve i Jovana Lukića. U sastavu lijevog krila bio je i Gojko Banjac sa dvjema desetinama Drinićkog voda. U odlučnom jurišu naših snaga i borbi prsa u prsa potučeno je i ranjeno više neprijateljskih vojnika. Ali smrtno su ranjeni u tom jurišu Nikola Lukić, gerilac iz Bukovače i Gojko Banjac-Jošukić. Ranjeni su Rade Brkljač i Dragan Stojisavljević-Ceinov. I jednom i drugom je docnije amputirana noga. Ovi gubici teško su pogodili gerilce, pa je borce zahvatila ne mala potištenost. Počeli su se suszaiti u jurišima, ali je Pero Kecman-Mukonja sa bratom Ilijom, Dragoljubom Kecmanom i Milom Rončevićem, svojim pomoćnicima na puškomitrailj ezu, strčao prema neprijatelju i rafalima potukao veći broj domobrana koji su se povlačili u brdo prema Jovanića dragi.

Dok su se gerilci na ovom mjestu obračunavali sa domobransko-ustaškim snagama, koje su bile u rasulu i paničnom bjekstvu, dotle je vod Nikole Puzigaće-Naćvana, potiskivao iz Mračajske drage neprijateljske snage koje su se povukle na Bukovačka brda.

U međuvremenu je Prvi odred Drvarčana sišao na ivicu šume prema selu Vedro Polje, ali stigla su obavještenja da se Drugi odred mora povući prema Jovorovoj kosi gdje su preko položaja Petog odreda šumom Osjećenica prodrle neprijateljske snage i našle se iza leđa I i II odreda. Rokiranjem I i II odreda došlo je do promjene položaja i našeg III odreda.

Borba se stišavala u podnožju Oštrelja. Ali kad smo izlazili na naše stare položaje i rovove, odjedared smo

čuli pucnje i borbu na Oštrelj u. Sunce je bilo pred zastavom. Poručnik Rokvić je uputio Svetu Rokvića, Bogdana Banjca, Milana Ševu i mene da odemo u Oštrelj i da ga obavijestimo o čemu se radi. Kad smo prišli našoj kuhinji na Oštrelju, koja je bila smještena u šumi poviše gostione Svetka Milanovića, obaviješteni smo od Pere Kecmana-Beće i Dragana Jovanovića da je Slavko Rodić, operativni oficir štaba bataljona, sa izbjeglicama iz Kolunića, Sekovca i Bukovače, razoružao jednu zalutalu satniju domobrana, a potom da su Drvarčani zarobili jedno mitraljesko odjeljenje na Javorovoj kosi zapadno od Oštrelja. Zaplijenili su, pored desetak konja, 5—6 teških mitraljeza. Zbog ovog uspjeha gerilaca u Oštrelju je nastalo opšte veselje i počela je neobuzdana pucnjava iz svih oružja sa kojim je ko raspolagao.

MUKONJINO GROBLJE

Pero Kecman-Mukonja bio je zapažen od prvog dana ustanka na Oštrelju i Okolini kao izrazito hrabar borac. Sa svojim puškom trai jezom ubrzo se pročuo na cijelom petrovačkom frontu. Bio je izrazito lijep i snažne tjelesne grade, energičan, a tihe i skromne naravi, ozbiljan i reklo bi se povučen, zbog čega mu je majka Stevanija od milja dala nadimak »Mukonja«. Mnogi u selu nisu ni znali njegovo pravo ime nego samo nadimak Mukonja, a to ime postalo je još prvih dana borbe prava legenda.

U nekoliko borbi koje su vodile gerilske snage našeg odreda, koji je bio u sastavu bataljona »Sloboda« na Bukovačkim brdima ispod Oštrelja, a naročito tokom ustaške ofanzive na oslobođeni Oštrelj i Drvar, borci našeg odreda su u borbi likvidirali mnoge neprijateljske vojnike. Njihovi su leševi sahranjeni u Jovanića dragi. Svakako, najviše je bilo žrtava Mukonjinog mitraljeza. Zbog toga su ustanici i narod nazvali Jovanića dragu Mukonjinim grobljem. Kada su mu jednom drugovi u šali dobacili da duže vrijeme nije nikoga sahranio u svoje groblje, on je jednostavno i hladno odgovorio: »Za mene nisu važni samo grobovi. Eto juče mi Košta Džidžin ne

dade pucati na avion, a i on bi sigurno bio sahranjen u mojem groblju. E, Košta, Košta, Džidžu ti tvoga, nećeš me više ni u čemu sprječiti!«

Za nekoliko dana Mukonja se našao u oštrog borbi na Bukovačkim brdima, gdje je potučeno više neprijateljskih vojnika. Mukonja je bio glavni strijelac svojim »brnom«. A poslije te borbe bio je na svom starom mjestu sa mitraljezom poviše Banjačkog kotla i odjednom, kao u šali, reče drugovima: »E, drugovi, ništa mi nije žalije, već što ležim na ovim položajima. Treba ići u zasjede pa će više klanaca i dolina postajati groblja neprijateljskih vojnika«. Košta mu dobaci kako ustaše znaju da je on ovdje pa zato i neće na naše oružje, a stari Tode Kačar ljutito dobaci: »Djeco, nemojte se svađati. Da nije vas, delija, nas bi ustaše već davno protjerali preko mora, ili bismo mjesto njih ležali u dragi. Tako je okončana rasprava o Mukonjinom groblju.

KUPLJENJE ORUŽJA U SUMI I NOVI BORCI

U danonoćnim borbama od 23. avgusta pa sve do 1. i 2. septembra na položajima našeg odreda bilo je čestih povlačenja pred mnogo jačim snagama neprijatelja. Ali često smo i mi njega potiskivali. Ustaško-domobranske jedinice su bile sastavljene pretežno ili isključivo od ljudi odraslih u ravničarskim ili brežuljkastim predjelima. Međutim, šume u okolini Oštrelja, Mračaja, Javorove kose i dalje obrasle su gustim drvećem veoma podesnim za gerilsko ratovanje, a neprohodnim za ustaške ofanzivne jedinice.

U neprijateljskim okršajima sa gerilcima u toku ovih 7 do 8 dana, koliko je trajala ustaško-domobranska akcija, neprijatelj je raspolagao sa preko 10.000 vojnika tako da je u svakom napadu učestvovalo preko 5.000 vojnika, a ostali su bili u rezervi, pa je uvijek imao svježe snage. Suprotstavljalo im se oko 800 naoružanih gerilaca.

U ovim borbama naš odred je zarobio oko 100 pušaka, 5 puškomitraljeza, preko 1.000 ručnih bombi i nekoliko stotina hiljada puščanih metaka.

VOJSKO SA OMLADINCIMA ODREDA

Bio je vedar i sunčan septembarski dan. Silazili smo sa brda niz Jovanića dragu u naš stalni logor. Krenuli smo na ručak. Međutim, Tošo Kecman pozva nas jednog po jednog da svratimo u jedan Jovanićev voćnjak, gdje je već sjedio Miloš Kecman-Vojsko. Sa druge strane stizali su još neki drugovi. Okupila se oveća grupa organizovanih omladinaca iz odreda. Pored Todora Kecmana-Toše, koji je ovoga puta i rukovodio sastankom, prisutni su bili Sve tko Kačar, Vasilije Kecman, Mane Kecman, Đuro Kecman, Dušan Kecman, Drago Kecman, Stojan Plavša, Vlado Kecman-Lugarev, Obrad Kecman, Mićo Trkulja, Dušan Banjac-Delin, Kojo Bursać, Stevan Sekulić, Pero Kecman-Mukonja, Pero Rodić, Mirko Balaban, Slavko Sevo, Drago Kačar i ja.

Tošo Kecman, Svetko Kačar i Đuro Kecman-Jurki, govorili su o stanju među borcima u našem odredu, izlagali su naše probleme i pitanja koja su interesovala borce, naglašavajući da je naš odred stalno u pasivnom položaju, da je uvijek samo u odbrambenom položaju. Zato je i lišen mogućnosti da postavlja zasjede neprijatelju i pruža priliku za lične akcije. U vezi sa ovim Pero Kecman-Mukonja govorio je o raspoloženju među borcima. On je rekao da umjesto ranijih uspjeha u akcijama koje smo izvodili zajedno sa Vagančanima i odredom kojim je rukovodio Milan Zorić iz Drvara, ovim sadašnjim frontalnim položajem izloženi smo svakodnevnom zasipanju topovskim granatama i stalnim napadima ustaškog vazduhoplovstva, a prema svemu tome mi smo nemoćni. Takvim stanjem borci nisu zadovoljni. Mukonja je zatim govorio o svom prijedlogu koji je izložio poručniku Rokiću — da jedan dio odreda kreće prema Bravskoj cesti, ili na cestu Petrovac—Bihać i da tamo iz zasjede tuče neprijatelja, bilo da se on kreće u kamionima, ili ide u streljačkom stroju.

Poslije izlaganja naših omladinaca Vojsko je u svom razgovoru s nama izložio stanje na istočnom bojištu, tvrdeći da će uskoro doći do jačeg i većeg otpora njemačkim jedinicama od strane Crvene armije. Naglasio je da su

Nijemci prisiljeni da budu ofanživni, ali da će sve manje i manje moći to da budu na sve većem i sve razvučenijem ruskom bojištu, što im iz dana u dan nameću ruske trupe. Istina, sadašnji prodor njemačkih snaga u dubinu ruske teritorije izgleda kao prednost za Nijemce, ali to je samo prividno i prije svega privremeno. Nastupa ledena ruska zima u kojoj će biti nemoguće snabdijevati razvučeni njemački front koji je jako udaljen od svojih izvora snabdijevanja. Osim toga uskoro će se Njemačka i ostale fašističke sile susresti sa ustanicima i revolucijama u mnogim zemljama Evrope i svijeta.

Miloš je nakon prvog dijela izlaganja insistirao na slobodnjem organizovanju mladih boraca koji su spremni da se bore s puškom u ruci, zahtijevajući da se organizovanim radom obuhvati što veći broj mladih, naglašavajući da se ti mladi komunisti moraju boriti da dobiju oružje, jer nam predstoji žilava borba. Narodnooslobodilačku borbu i revoluciju smo, eto, već započeli i sada se moramo boriti do kraja, do pune pobjede. Istakao je da se i narod opredijelio za borbu i da će ljudi u pozadini organizovano pomagati borce na frontu.

Na kraju Miloš je kazao da rukovodstvo našeg Pокreta, pa i drugovi u štabu na Oštrelju, razmisljaju o tome kako i na koji način će onemogućiti da se neprijatelj slobodno kreće drumovima. Naše oružje tuči će ga iz busija i zasjeda. Podvukao je da mi još nemamo mogućnosti da krenemo u napade na gradove, ali da se i za to moramo osposobiti što prije.

»Drugovi se interesuju šta će za zimsku odjeću«, reče Tošo, a na to mu Jurki odgovori da ćemo je oteti iz zasjeda od neprijatelja. Na to je Miloš ponovo istakao da ishrana i odjeća boraca ne smiju predstavljati pitanje i da do toga sigurno neće doći.

Završetak ovog sastanka dočekali smo s velikim ponosom zbog toga što je Miloš na koncu kazao da našu borbu vodi Komunistička partija Jugoslavije i da on ovdje prisustvuje upravo u ime Partije kao njen vojnik. Još je rekao i ovo: »Mi ćemo borcima dati i činove, mada među nama komunistima ne postoje činovi. Mi smo svi jednaki, ali disciplina mora kod nas biti jača i čvršća

nego bilo gdje drugdje. Mi zavodima svjesnu, a ne nametnutu prisilnu disciplinu«.

Poslije ovog sastanka svi smo otišli u logor. Tog dana je i Vojsko ostao kod nas na konaku, pa je uveče vodio razgovor i sa drugim borcima.

DOBROVOLJCI ZA BORBU PROTIV TALIJANA

Odmah nakon što je Grahovo palo u talijanske ruke 9. septembra 1941. godine, vijest o tome stigla je i na naše položaje. Među gerilcima sada se mnogo govorilo o novoj opasnosti po naše položaje i slobodnu teritoriju koju smo držali snagom svojeg oružja. Pričalo se da su Grahovljani organizovali front na Pločama, da su тамо ostavili veoma jake snage, da im komandu ju naši iskusni španski borci i oficiri, da su im krenuli u pomoć mnogi Drvarčani i Dalmatinci. Govorilo se da je na taj front upućen i izvjestan broj boraca iz nama susjednih odreda.

Tih dana Dmitar Smiljanić, zamjenik komandira Trećeg odreda, obilazio je naše položaje i razgovarao s borcima o vijestima da su Talijani prodrili u Grahovo i da se na Pločama vode borbe za odbranu Drvara. Smiljanić je predviđao mogućnost i potrebu da i neki naši borci budu prebačeni na taj front, u borbu protiv Talijana.

Na položaju je bila grupa omladinaca koja se odmah javila da dobrovoljno krene u bitku protiv Talijana. Među prvima su bili Vlado Kecman-Lugarev, Košta Kecman-Điđin, Dušan Banjac-Perinović, te mane Kecman-Špirić. A kad je Pero Kecman-Mukonja video kako se javljaju dobrovoljci, on reče: »Šta mislite da óu ja sam ostati ovdje na Bukovačkim brdima? Idem i ja s vama. Ovaj naš front i jeste za starije ljude koji ne mogu stći i uteći, pa nek se brane, a nas mlade i treba poslati u napad. A pošto su Talijani došli ovamo, k nama, ne moramo tražiti koga ćemo napadati, nego im moramo dati po brnjici i stući im tikvu!«

Smiljanić je već sljedećih dana sačinio popis dobrovoljaca za front protiv Talijana. Pored već spomenutih omladinaca, u dobrovoljce su primljeni: Vlado Banjac-

-Karan, Đuro Banjac-Zupanov, Dušan Kecman-Dragin, Dušan Banjac sa Glavice, Đuro Kecman-Jurki, Obrad Kecman-Karakaćev, Miloš Lazarević, Dušan Banjac-Đelin, Božo Stojanović-Gico, Drago Kačar-Todin, Branko Kovačević, Milovan Samardžija, Vlado Latinović, Uroš Kovačević i još neki.

Duž našeg fronta čuli su se svakojaki komentari. Neki su govorili da ćemo oslabiti naše položaje, doći će ustaše i poklati narod, oteće nam i ovo malo stoke što nam je ostalo, spaliće nam preostala sela koja nisu popali ljetos. To su uglavnom bile ^riče starijih ljudi na našim položajima.

DVA ISKLJUĆENJA

Između 15. i 20. septembra održan je sastanak partijske organizacije u Trećeg odredu. Sastankom je rukovodio Ilija Došen, a prisustvovali su mu Toma Morača, Stevo Ševo, Drago Lazukić, Dušan Banjac, Mirko Lazarević, Jovo Kecman-Suco, Miloš Kecman-Vojsko, Božo Jovanović, Vojo Kreco i Dragan Jovanić.

Na ovom sastanku analizirani su držanje i odgovornost članova Partije i njihova svakodnevna aktivnost među ustanicima. Na sastanku se takođe raspravljalo i o nekoliko posljednjih akcija i borbi u kojima je učestvovao odred.

Naime, jedna grupa ustanika iz voda Nikole Rokvića pogrešno se, pa možda i nepotrebno povlačila 24. avgusta za vrijeme borbe u odbrani Drvara. U toj gruni bili su i Stevo Ševo, sekretar bukovačke partijske celije i član te organizacije Drago Lazukić. Njihovo držanje u toj borbi ocijenjeno je kao nesnalaženje i pomanjkanje odgovornosti, pa su isključeni iz organizacije. Osim njih kritikovani su još neki članovi Partije takođe zbog držanja u toj borbi.

Članovi partijske organizacije Trećeg odreda gotovo jednoglasno su prihvatili da Stevo i Drago budu kažnjeni najtežom partijskom kaznom. Jedino je Dušan Banjac

bio protiv isključenja, jer je smatrao da je kazna prestroga i zalađao se za blaže kazne. Međutim, svi ostali su glasali za isključenje, čak su Dušana kritikovali zbog blagosti i pomirijivosti.

POVLAČENJE SA BUKOVACKIH BRDA

U subotu 25. septembra 1941. godine talijanske trupe su nakon višednevnih borbi, ponovo okupirale Drvar. Sljedeći dan nastavile su napredovanje prema Oštrelju. Jasno je bilo da je sada nemoguće održati front na Bukovackim brdima kada su talijanske snage u Drvaru.

Taj dan, 25. septembra, jedan talijanski avion izviđao je u niskom letu naše položaje na Bukovačkim brdima i Sekovcu. Naš odred povukao je dijelove svojih snaga sa Bukovačkih brda, od Jovanića kuća i Brkljačeva gaja. Vod sa gorinčanskih položaja i Tehnički vod upućeni su prema Čičinim kućama, a takođe je povučeno i odjeljenje teškog mitraljeza sa Stražbanjice u Bukovaču. Zatim smo se svi povukli u Mračaj, pošto smo se prethodno zadržali kod Cičinih kuća. Nakon nekoliko sati, kad su se svi borci sabrali, odlučeno je da krenemo u Kozila.

Bilo je nešto oko 16 sati. Svi smo bili na okupu. Među borcima vlada normalno raspoloženje uprkos povlačenju. Većina starijih ljudi otišla je svojoj rodbini u zbjeg dan-dva prije povlačenja. Tako su u odredu ostali pretežno mlađi ljudi. Sada živo polemišu da li je ovo taktičko povlačenje, ili je to napuštanje ovih položaja zauvijek i konačno napuštanje frontalne borbe. Svi smo ipak osjetili da ovo povlačenje ne liči ranijima.

Opet Mukonja i Košta Điđin izvode šale kako u borbi s Talijanima neće moći da nađu za sebe ni odijela ni cipele, jer su Talijani maleni.

Povlačeći se sa položaja Bukovačkih brda i ostalih visova borci su posmatrali naša sela u kojima smo odrađivali, gledaju njive i paljevine, naša napuštena ognjišta. Za tren, reklo bi se, obuze nas neka tuga, ali i pored toga neko časka, dobacuje doskočice kojima se smiju svi borci.

Kad smo se skupili svi, spremni za pokret, s nama je krenuo i poručnik Rokvić. Kratko, u svega nekoliko riječi, obrazložio nam je da se u redu moramo povući u Jasikovac.

DOLAZAK U KOZILA

Naveče 26. septembra u prvi sumrak stigli smo u Kozila. Borci su se rasuli po zbjegu obilazeći svaki svoje porodice koje su bile smještene u improviziranim kolibama i bajtama, izgrađenim u prvim ustaničkim danima.

Dolazak odreda u Kozila bio je radost za mnoge izbjeglice, jer su prvi put vidjeli svoje borce u dugoj koloni pod oružjem — te svoje borce i njihovo oružje koji su im dosad spasavali život. Narod u zbjegu željno ih je očekivao, ali se među izbjeglicama ubrzo osjetila neka zbuđenost, u njih kao da se uvukao strah. Pitali su se šta je sa frontom, hoće li doći ustaše da ih kolju, da li će sa njima doći Talijani, kako će im se suprotstaviti, gdje će vojska, šta će biti s njima i s nama? Te su misli opterećivale svakoga. I dok su jedni pričali ovo, a drugi ono, najrealnije je bilo očekivati da se i zbjeg, zajedno s vojskom, povuče duboko u šumu, ali je i to izazvalo strah, brigu, neizvjesnost.

Na svakom koraku u zbjegu se osjećala uznemirenost. Ona se postepeno prenosila i na borce. I narod i vojska bili su u velikoj neizvjesnosti i svima se nameštao pitanje na koje nisu znali dati odgovor. Pred nama su zima, snijeg, mrazevi, mećave. Počeće za koju sedmicu, mjesec, ili u najboljem slučaju nešto kasnije, ali će doći sigurno. A sa njima doći će glad. Niko nema hrane da prehrani porodicu, niti održi stoku u životu. Mnoga domaćinstva ostala su do temelja bez odjeće i obuće, bez ikakvih alatki za bilo kakav rad i samopomoć. Kako će prezimeti ovu zimu?

Mnogi borci, zapravo i ne pitajući nikoga, odmah se razidoše po zbjegu u potrazi za svojima. Krenuli su da sa najbližima podijele brižne misli o neizvjesnoj sutršnjici.

Drugi dio odreda ostao je na konaku u Banjačkim kolibama. Tu je odmah uspostavljena i kuhinja. Uz nju

su ostali uglavnom oni borci čije su porodice bile u drugim zbjegovima, ili su već ostali bez porodica.

Vecina stanovnika Vedrog Polja, Šekovca i dijela Bare izbjegla je sa porodicama i stokom na područje Drvara, Atašovca ili Zaglavice. Neki su ostali u Krivodolu, iza Oštrelj a. Zbog toga su i neki borci krenuli u tom pravcu. A dok smo se još povlačili, pojedinci su otišli u drugim pravcima, dok su se drugi već vraćali i uključivali u stroj.

Još u toku noći sa 26. na 27. septembar štab odreda je formirao četiri patrole. Jedna je otišla u pravcu Vaganaca. Njom je rukovodio Perica Kecman, a sačinjavali su je Obrađ Kecman, Miloš Lazarević, Dušan Banjac i Vlado Banjac-Karan. Njihov zadatak je bio da uspostave vezu sa gerilcima u Bravskom Vagancu i da osmatraju eventualni pokret neprijatelja iz Zdenog Dola i Kukerde. Drugu patrolu odveo je Joja Runić u pravcu Bare da izvidi eventualni polazak neprijateljskih snaga iz Petrovca. Sa Runićem su pošli Mile Trninić, Nikola Marjanović, Vlado Latinović, Jovo Toljaga i Dmitar Samardžija.

Od druge dvije patrole koje su formirane i isturene po naređenju komande odreda, jedna je upućena u pravcu Dijelova. Ona je bila sastavljena od svega dva borca i zadatak joj je, uglavnom, bio da drži vezu sa ostalim patrolama, a jedna je upućena u pravcu Oštrelja. U njoj su bili Dušan Banjac-Đelin, Drago Plavša i Milan Stojasavljević-Tešić.

Već sutradan poručnik Rokvić nije bio u odredu. On je na veoma zagonetan način otišao u pravcu Drvara, pod motivacijom da sa Nikolom Rokvićem ide da obide svoje u zbjegu koji su se, navodno, nalazili u okolini Drvara. Njegov adjutant Milan Drlić ostao je u štabu sa oficirom za vezu, a to je bio njegov brat Sreto. U štabu su ostali još Kreco i Šuco. Došen se povukao iz Oštrelja sa štabom bataljona »Sloboda«, čiji je bio komesar.

Gotovo svi borci bili su već sutradan ponovo u odredu. Neki desetari i vodnici su samoinicijativno radili na obuci boraca, naročito onih najmlađih.

Pero Kecman-Mukonja, Toso Kecman, Tanasija Lukić, Milovan Morača, Vojo Morača i ja otišli smo na izviđanje na vrh Klekovače. Tada sam prvi put imao priliku da duže slušam Tošu Kecmana koji me je fascinirao poznavanjem uslova i tokova u kojima smo se našli. Veoma dobro je poznavao stanje u našem odredu, a o mišljenju naroda znao je kao malo ko. Njegova analiza stanja u kome smo se našli bila je kristalno jasna, a njegova predviđanja predstojećih događaja do sitnica je potvrdila naša neposredna budućnost.

Svi mi htjeli smo i nastojali da dokućimo slijed događaja koji su pred nama. Mukonja se posebno interesovao kako će se razvijati dalji naš otpor okupatoru i kako će biti ponašanje boraca poslije vijesti o dolasku Talijana. Često je padao u vatru, mlatio svojim velikim rukama i govorio: »Vidite ove šume, hajde neka nas tu nađu. A za koji mjesec propjevaće ševe, opet će ozelenjeti šuma, a onda će biti jaoj i kuku njihovoј majci. Neka izvole u šumu, biće im isto onako kao što je bilo domobranima ljetos!«

ROKVICEV POVRATAK U ODRED

Nakon nekoliko dana odsutnosti, u odred je stigao poručnik Rokvić. Odmah po povratku počeo je da priča kako su Talijani došli da zaštite srpski narod od ustaškog pokolja, da se mirni stanovnici mogu odmah vraćati na svoja ognjišta sa cijelim porodicama, a mlađi da još sačekaju. Tvrđio je da mnoge porodice iz okoline Drvara slobodno borave u svojim kućama, jer im Talijani ne nанose zlo, a plaše se da im se ne desi ono što su ustaše učinile s našim kućama. Na pitanje nekih gerilaca zašto se onda i mi ne vraćamo odmah svojim kućama on je odgovorio da treba sačekati još koji dan dok Talijani potpuno uzmu vlast u Petrovcu u svoje ruke.

Pričao je takođe kako je čuo u okolini Drvara da će gerilci moći da nose svoje oružje i pred Talijanima ukočliko budu imali nacionalne oznake — srpske trobojke. ili kokarde. Kad je Vlado Banjac čuo ovu Rokvićevu pri-

ču, uzvrati mu: »Nema sile i zakona koji sa moje kape može skinuti ovu petrokraku zvijezdu. Ja ovo odavno nosim u glavi, a sada mi to niko ne može skinuti s glave, dok je nje na ramenu!«

Vladinom odlučnom istupu u odbrani simbola našeg ustanka i revolucije pridruži se i Luka Kecman-Pašićev. Jasno se vidjelo da Rokviću nije bilo pravo, ali se on nije upuštao u dalji razgovor, nego samo uz značajan smijeh odgovori: »Ne brinite, na sve će nas vrijeme natjerati.«

Rokvićeve priče koje je donio, tobože, iz okoline Drvara počele su ipak naglo da se šire među gerilcima i među ljudima u zbjegu. One su stvarale i veliku zabunu, pa su komunisti morali da stupe u otvorenu borbu protiv širenja glasina. Vodili su neprekidne, danonoćne polemike sa gerilcima i seljacima u zbjegu. Morali su ih razvjeravati u onome što su isvi priželjkivali — da će sada, pa makar pod Talijanima, zavladati mir i pravda. Trebalо je razbiti iluzije i uvjeriti ih koliko je to perfidna laž koju šire razni Rokvići i čemu, u stvari, teži talijanska propaganda tobožnjeg zaštitništva srpskog naroda.

U međuvremenu poručnik Rokvić samoinicijativno je donio odluku da borcima daje po pet do sedam dana dopusta, obrazlažući to potrebom da ljudi treba da budu duže sa porodicom kako bi obavili neophodne poslove u svom domaćinstvu. U stvari, namjera mu je bila da odred doveđe u polurasuto stanje.

Toj samovoljnoj odluci energično su se suprotstavili Vojo Kreco i Dmitar Smiljanić. Zajedno su otišli u štab bataljona »Sloboda« da bi zahtijevali intervenciju. Ali na njihov povratak čekalo se nekoliko dana. U tim daniма su oni borci koji su čvrsto bili opredijeljeni za borbu protiv okupatora svih boja i pripadnosti odigrali značajnu ulogu. I pored toga što su porodične potrebe iziskivale da mnogi ustanici na izvjesno vrijeme napuste odred, oni su uticali na svoje drugove da ne napuštaju odred. Ova aktivnost komunista i najsvjesnijih ustanika, u stvari, je održala odred na okupu.

KOMUNISTI U AKCIJI

Dok je poručnik Rokvić bio odsutan nekoliko dana iz odreda, a pogotovo poslije njegovog ponovnog dolaska i njegove priče o dobromanjernim Talijanima kao zaštitnicima srpskog naroda organizovani članovi Partije i SKOJ-a počeli su aktivnije raditi u odredu sa omladinicima.

Od 1. do 6. oktobra intenzivno su držani sastanci sa borcima i omladincima, razgovarano je sa narodom u zbjegu, organizovano i aktivno se suprostavljalo neprijateljskoj propagandi, jer su se mnogi osjećali dezorijentisani.

Seljaci su užurbano radili na skupljanju ljetine koje je bilo u zakašnjenju, a plodove su pod uticajem ustanika odvozili u šumu. U mnogome je pogodovala činjenica da su Talijani tih nekoliko dana, u namjeri da obmanu i privuku narod iz zbjegova, izbjegavali izlazak u sela, a sprečavali su da to čine i ustaško-domobranske snage. Ovaj predah u neprijateljskim akcijama seljaci su iskoristili za rad u polju.

Kreco, Šuco i Vojsko održali su sastanak skojevaca driničke grupe i seoske grupe naprednih omladinaca. Na sastanku je analizirano stanje u odredu i među borcima poslije ponovne talijanske okupacije ovih teritorija, dato je do znanja borcima čemu i kud vodi kolebanje poručnika Rokvića, razrađen je i obrazložen politički manevar talijanske propagande. Tada su ljudi koji su slijedili d propovijedali tu propagandu nazvani talijanašima, kolebljivcima i izdajicama.

Kreco je na ovom sastanku izložio opširan pregled stanja na svjetskim frontovima, osvrćući se na objašnjenje višemjesečnih borbi na istočnom frontu, što je mlade komuniste posebno interesovalo. Ipak se više zadržao na objašnjenju rascjepa pred kojim se mi nalazimo u našem odredu, dajući mu klasni karakter i objašnjavajući ključne elemente naše borbe. Utvrđeno je da su borci, a naročito omladinci, u opštoj većini za borbu protiv okupatora, bilo da se radi o njemačkim, talijanskim, ili ustaškim snagama.

Šućo je govorio o potrebi pomoći pojedinim drugovima koji ne razumiju i ne shvataju novonastalo stanje i kod kojih se javlja kolebanje i demoralizacija. Dogovoren je da se na skupnom sastanku odreda otvoreno osudi svako kolebanje, da se energično i jedinstveno stane na stanovište neophodnosti borbe protiv okupatora, da se oružje ne predaje, da se oduzima od kolebljivaca i tome slično.

NEZAVRŠENI SASTANAK SA OMLADINCIMA

Tih jesenjih dana je održan sastanak sa grupom naprednih omladinaca iz Bukovače, Bare i Sekovca. Njim je rukovodio Dmitar Smiljanić, u prisustvu Kreće, Bore Kecmana i Milana Čupa. Omladincima je rečeno da će doći do cijepanja u odredu, jer Talijani pokušavaju uticati na ljudе da se vrate svojim kućama, unose u naše redove kolebanja, demoralizaciju i strah. Smiljanić je objašnjavao da je talijanski okupator isti kao i njemački prema srpskom narodu i da će činiti isto ono što su činili ustaše tokom ljeta. Razbijao je svaku iluziju o dolasku Talijana kao zaštitnika srpskog naroda. Naglasio je da će i Talijani putem svojih plaćenika nastojati da nas pokolebaju na pitanjima koja objektivno stoje pred našim Pokretom, kao što su problemi prehrane, odjeće i obuće za narod i vojsku. Ali to je naša briga, a ne stranaca koji su okupirali našu zemlju i kojima je cilj da porobe sve slavenske narode.

Boro i Milan su upozoravali na opasnost od ljudi u našim redovima koji su spremni da se stave u službu okupatora. Od takvih treba oduzeti oružje i dati ga omladincima koji su spremni da nastave borbu.

Ovaj sastanak nije završen, jer su stigle vijesti da su se talijanske trupe sastale u Oštrelju sa domobransko-ustaškim snagama koje su bez borbe prvi put došle u spaljeni Oštrelj.

O tome je u naš logor donio obavještenje Trtak, koji se vraćao sa grupom boraca iz Medenog Polja, gdje je bio po zadatku Kreće i Smiljanića. S njim u patroli bili su Petko Banjac, Milan Sevo i Jovo Kačar.

Talijanske snage su sljedećeg dana 8. oktobra poslije podne, nastavile pokret prema Petrovcu, zadržavajući se nekoliko sati u Koluniću, i 9. oktobra osvanule su u Petrovcu.

Drugi dan poslije toga održan je sastanak sa širom grupom omladinaca kojem su prisustvovali i mnogi stariji borci. Pripremao se, u stvari, sastanak sa borcima cijelog odreda. Međutim, opet je došla naša patrola, kojom je rukovodio Ilija Bursać. Sa njim su bili Mile Trninić i Milan Banjac. Bili su na izviđanju prema Petrovcu i donijeli obavještenje da se Talijani spremaju, ukoliko se narod ne vrati kućama i ako gerilci ne odlože oružje, da otpočnu svoje vojne operacije.

Sljedećeg dana stigli su Dragan Jovanić, Mirko Balaban i Ciro Dronjak sa izviđanja prema našim starim položajima i Oštrelju. Obavijestili su nas da je jedna talijanska jedinica u streljačkom stroju od nekoliko redova pretresala naše bivše borbene položaje i da njihove motorizovane jedinice i dalje prolaze preko Oštrelja za Bosanski Petrovac. Osmatrači su vidjeli kako nastavljaju put prema Vrtoču i u pravcu Ključa.

Ova vijest izazvala je prepirku među gerilcima. Jedni su bili protiv borbe s Talijanima, a drugi su govorili da ćemo pružiti otpor ako naiđu na nas kao što smo ljetos dali ustašama i domobranima. Jer, i Italijani su od krvi i mesa.

Bez obzira na to što je opet komandir bio odsutan i što se nije znalo gdje je, a Ilija Došen nije bio stigao iz štaba brigade, odlučeno je da se svi borci okupe i da se cijeli odred povuče u šumu na Kuku, da se tamo organizuje kuhinja i da se svi borci okupe u tom novom logoru.

Te večeri patrole su po zbjegu obavještavale sve borce da je sutra ujutro pokret.

Sljedećeg dana zamjenik komandira Dmitar Smiljanić postrojio je odred. Krenuli smo ujutro oko 8 sati. Nisu bili stigli svi borci iz noćnog patrolnog izviđanja, pa im je ostavljena veza preko jedne patrole. Nismo se strogo podijelili po desetinama i vodovima. Nosili smo sve oružje i teški mitraljez sa štitom. Divili smo se Vladu Banjcu-Karanu i Dušanu Banjcu-Perinoviću koji su na

svojim leđima nosili kompletan teški mitraljez sa štitom i postoljem. Ovo je bilo u neku ruku njihovo natjecanje u snazi.

Poveli smo i nekoliko natovarenih konja sa rezervom hrane. Bio je pao mraz i hladno je vrijeme, vazduh oštar, pa su se mnogi borci prehladili.

Bilo je lijepo vidjeti ovoliku skupinu boraca, jer do tada nismo bili naviknuti da budemo svi na okupu. Međutim, sad idemo duboko u šumu Jasikovac, porodice i narod ostaju u zbjegu Kozila. To nam je bio tužni pokret.

Radujemo se što smo opet svi na okupu. Istina više od polovine ljudi je bez pušaka, ali su se ipak nečim naoružali, bilo bombom, dinamitom i sl. Sobom su mnogi nosili čebad, torbe i ruksake. Osjećali smo da što se više povlačimo u šumu i što više idemo zajedno da se prilagođavamo novom načinu života. Među nama nastaje veća sprega, drugarstvo i međusobno povjerenje. Ranije smo bili više vezani za manje grupe, desetine koje su se nalazile na određenim položajima, a 'sada se stanje iz osnova mijenja.

UZBUĐENJE U LOGORU

Jedan neugodan događaj uzbudio je cijeli logor i izazvao veliku zabrinutost među borcima. Bio je to drugi sličan slučaj koji se dogodio Mirku Rodiću. On je išao u patrolu sa Vladom Bajićem, Ste vom Ševom i Milovanom Trkuljom. Tom prilikom je uzeo Stevin pištolj i, navodno, u namjeri da gađa u orla, opalio je metak i kugla je prošla Stevi Ševi kroz kaput na lijevom ramenu. Pošto je Mirko »nehotice« prije dva mjeseca ubio Svetka Balabana, to je među borcima izazvalo svakojake komentare. Kod mnogih je to izazvalo strah. Plašili su se borci ići s njim u patrolu i biti u njegovom društvu.

Po dolasku u logor Stevo je bio zbumjen, a Rodić je sa podozrenjem posmatrao svakog borca koji je bilo šta o tom događaju pričao. Ovaj slučaj stvorio je napeto stanje. Svi borci u logoru priželjkivali su oštре mjere prema Rodiću. Osjetivši to, Vlado Bajić je upoznao Voju Kreću

sa događajem i dok su njih dvojica o tome raspravljali u šetnji oko logora Rodić je sjedio pored logorske vatre oko koje je bilo okupljeno dvadesetak ljudi. Odjednom on izvadi pištolj i opali još jedan metak u pečurku na staroj bukvi u neposrednoj blizini logorske vatre. »Zašto pucaš, Mirko?«, upitaše ga začuđeni ljudi. »Ne plašite se, provjeravam oko i oružje, ne mislite valjda da nam to neće biti potrebno« — mirno odgovori Mirko.

Zabrinutost koju su među nama izazvali Rodićev slučaj i novonastala situacija po dolasku Talijana u Drvar, potisle su vijesti koje su upravo tog momenta stigle. U logor je došao Nikica Pavlić sa informacijom da su trupe Crvene armije počele da potiskuju i progone nje-mačke jedinice na nekim ratištima istočnog fronta.

U tim radio-vijestima bila je opširna informacija o našim borbama koje smo tokom ljeta vodili u okolini Drvara i Bosanskog Petrovca. Ovo je izrazito ohrabriло i obradovalo borce u logoru.

Istog dana stigao je Milan Stojković iz sela Vedrog Polja i ispričao da je Mane Rokvić, komandir IV odreda, u Medenom Polju viđen sa Talijanima u kamionu između Bosanskog Petrovca i Kolunića. Zatim je ispričao da su neki seljaci odlazili u petrovačku čaršiju i susretali se sa ustašama koji im nisu ništa smjeli, jer su, navodno, Talijani kontrolisali ustaše. Neki seljaci su tvrdili da su prepoznavali kod pojedinih Petrovčana svoju stoku koja je opljačkana u ljetnim danima i da su im Petrovčani vratili prepoznata grla. Petrovčani su se izgovarali da su stoku odveli da bi je spasili. Navodne događaje u Petrovcu rado su prepričavali oni ljudi u logoru koji su se docnije priključili Rokviću. Međutim, borce je mnogo više interesirao izvještaj koji je govorio da se čuju borbe prema Ključu i Krnjeuši. Pričalo se da se to vjerovatno vode borbe sa ustašama.

DOŠENOVE RIJECI U ZBJEGU

Na okupu bio gotovo cijeli zbjeg. Došen je počeo da govori upravo o onome što je narod najviše interesovan

vaio. Ljudi su pitali da li treba i može li se vjerovati priči Talijana da su došli da zaštite srpski narod. Neki su postavili pitanje šta će im vojska koju sami moraju izdržavati, a sada se nalazi u pozadini, u šumi, dok je narod sa starcima, nejakom djecom i cjelokupnim imanjem ostavljen između naše vojske i neprijatelja.

Ilija je okupljenom narodu objasnio da su bratstvo i jedinstvo naših naroda jedan od osnovnih ciljeva naše borbe, u kojoj se već mjesecima, od prvog dana ustanka protiv okupatora i njegovih sluga, bore skupa sa Srbima, Muslimani i Hrvati. Zatim je govorio o kolebljivcima i izdajicama iz redova srpskog naroda, pa je u vezi sa tim kazao: »Svi oni koji pričaju o dobroj namjeri talijanskih fašista prema srpskom narodu su jednaki njima. Poznato nam je da su Talijani i Nijemci doveli Pavelića i njegove ustaše, da bi skupa sa njima i pod njihovim okriljem, započeli istrebljenje srpskog naroda u ovim krajevima. Svi ma je poznato da bi fašistička Njemačka i Italija, ukoliko im se ne bismo oružano suprotstavili, i ukoliko ih ne uništimo, sve narode koji nisu Nijemci i tali jani pretvorili u svoje robe, ili ih istrijebili, kako je to njemački fašizam i zacrtao u svom programu osvajanja svijeta.«

Narod je vjerovao Došenu, rado slušao njegove riječi, ali je posljednjim događajima, reklo bi se, doveden u beznađen položaj. Iz sela Bukovače 19 porodica je ostalo bez hranilaca. Pali su u ropstvo kao vojnici bivše jugoslovenske vojske i sada su u njemačkim logorima. Iz Drinića ih je bilo 13, iz Bare 11, iz Vedrog Polja i Šekovca — 7, što znači da je oko 50 porodica iz ova četiri sela bilo nezbrinuto. Pored toga spaljene su gotovo sve kuće i uništena ljetina. Međutim, talijanaši na sva usta i na svakom mjestu govore i ističu spasilačku misiju talijanskih snaga.

Shvatajući svu ozbiljnost položaja u kojem se našao narod u ovom momentu, Došen je okupljenim izbjeglicama veoma taktično i vizionarski tumačio prošle i predstojeće događaje. Stekao se dojam iz pitanja i problema koje su ljudi isticali i iz onog što je Došen u naknadnom obražloženju kazao, kao da će se svi budući događaji odvijati onako kako je predviđeno na ovom skupu.

U prvom redu narod je imao puno povjerenje u Došena i ostale komuniste. Ono se stvaralo u dugogodišnjoj predratnoj borbi Došena i drugih komunista protiv ne-narodnih režima. Tragedija koja je zadesila ovaj narod u ljetnim danima 1941. godine bila je posljedica djelovanja režima bivšeg društva u kojem se međusobno trla srpska i hrvatska buržoazija. Razjedinjenost je pogodovala okupatoru da porobi zemlju, a zatim je iskoristio u masama primitivne ekstreme i nahuškao ih na međusobni obračun do istrebljenja. Sve to još ranije su predviđeli komunisti Ilija Došen i Mile Balaban, pa su i u predratnom periodu upozoravali narod na ovu opasnost. Sada se sve to obistinilo, pa je Došen na skupu u kozilskom zbjegu ponovo skrenuo pažnju izbjeglicama na opasnosti koje prijete svim našim narodima.

Ustaška vlast je uspostavljena uz pomoć njemačko-talijanskog fašizma, a njegove istrebljivačke tendencije su posljedica fašističkog odnosa prema slavenstvu uopšte. Fašisti sada pomoću ustaških koljača istrebljuju srpski narod, a isti ti fašisti će sutra istrebljivati hrvatski i muslimanski narod. Zapravo već sada oni ubijaju i progone sve poštene i čestite rodoljube ove zemlje, bilo da se radi o Srbima, Muslimanima ili Hrvatima.

Jedini izlaz za naše narode iz naoko bezizlazne situacije je borba protiv svakog okupatora i svih njegovih domaćih plaćenika. Zato oružje nećemo i ne možemo odlagati, mi smo narodni sinovi i zato smo narodna vojska, govorio je Došen narodu. Ne možemo pristati da oružje nosimo pod bilo kakvim nacionalnim oznakama, kako nam obećavaju i šta traže od nas talijanaši i kapitulanti, jer su nas već jednom izdali ti isti pod tim nacionalnim oznakama. Umjesto toga mi se moramo osloniti na istinsku snagu naroda, moramo se organizovati i zbiti u jedinstvene redove u kojima će biti mjesta svim narodima 1 nacionalnostima. Talijani nisu došli idu spasu srpski narod, već da ga obmanu i još više nahuškaju na hrvatski i muslimanski narod, da bi stalno podržavali međusobno istrebljenje.

Oni se rukovode starom latinskom parolom — zavadi pa vladaj — a ona nam je poznata još od davnina. Oni

hoće da nosimo svoje oružje pod nacionalnim oznakama, da bi im to bila garancija da čemo i dalje ostati zavađeni sa Hrvatima i Muslimanima. Oni govore da su došli da se bore protiv komunista, a ne protiv Srba. Međutim, nemačko-talijanski fašizam danas nije u ratu samo sa SSSR-om, nego i sa Velikom Britanijom a to nije komunistička zemlja. Ali antifašistička koalicija mora dobiti rat. A mi, ako hoćemo da budemo oslobođeni, da naša borba bude narodnooslobodilačka, moramo se svim snagama i sredstvima suprotstaviti fašizmu i ne smijemo se dati zavarati.

Istina je da se nalazimo u veoma teškim uslovima. Naša sela ostala su bez domova, ljetina je u mnogome propala, ali ipak dobra organizacija, opšta solidarnost ljudi i međusobna ispomoć, moći će mnogo ublažiti krizu.

Da bismo sve te teškoće mogli savladati potrebna nam je organizacija i naša sopstvena narodnooslobodilačka vlast. Moramo dalje stvarati i održati svoju narodnu vojsku, očuvati oružje i borce da bismo se mogli oružjem suprotstaviti i zaštiti naš narod u slučaju pokušaja dajeg istrebljenja, odvođenja i zatočenja ljudi i tome slično. Mi se moramo oružjem suprotstaviti u slučaju da fašisti pokušaju otimati i pljačkati narodnu imovinu, stoku, žito i drugo.

Zbog toga, Došen je dalje insistirao na razumijevanju svih onih burnih događaja. Kazao je da čemo reorganizovati našu vojsku, zvaćemo se narodnooslobodilačka i dobrovoljačka partizanska vojska. Upravo radi prestrojavanja i učvršćenja sопstvenih redova, a i zbog novonastale vojno-strateške situacije, naša vojska se povukla sa ranijih položaja dublje u šumu. Ali uskoro će zato biti sposobna da neprijatelju zadaje sve teže, smrtonosne udarce.

Organizovaćemo svoju narodnooslobodilačku vlast koja će pružati pomoć u izdržavanju narodnooslobodilačke partizanske vojske, koja će nam biti garancija da ćemo mirno živjeti na našim obnovljenim domovima, a hranu, žito, voće i povrće, sa stokom, treba i dalje držati u šumskim skloništima i zbjegovima. Nova narodnooslo-

bodilačka vlast će biti organizator narodnog otpora i regulisanje sav unutrašnji život, međusobne pomoći i opštih solidarnosti među ljudima.

Ovo Došenovo izlaganje pred narodom kozilskog zbjega, gdje su se okupili gotovo svi ljudi iz četiri sela istočnog dijela petrovačkog sreza i borcima Trećeg odreda, ujedno je djelovalo.

Već sutradan Došen je morao ići u Ataševac, pa se nekoliko dana čekao sastanak našeg odreda.

DIOBA U ODREDU

U međuvremenu su komunisti, skojevci i svi ostali koji su se čvrsto opredijelili za borbu protiv okupatora i njegovih sluga stupili u akciju razobličavanja podle talijanske propagande. Narod je vjerovao svojoj naprednoj omladini i njenim rukovodiocima, pa je i to doprinijelo da većina veoma brzo prozre namjere tobožnjih spasilaca srpskog naroda i uoči opasnosti koja prijeti Pokretu.

Kako brzo je postignuta solidarnost ljudi ovog kraja da istraju u borbi za oslobođenje zemlje i narodnoj revoluciji, tako su i u odredu brzo sazreli uslovi za reorganizaciju i potpunu polarizaciju snaga u odredu.

Borci u odredu su se međusobno vrlo dobro poznavali. Bila su poznata svačija streljenja, politička opredjeljenja i pogledi na život. Mnogi ustanici su međusobno bili rodbinski povezani. Znalo se ko i zašto ima kakav uticaj na okolinu i ko na koga može djelovati.

Značajna okolnost za prodiranje marksističkih ideja u sela petrovačkog kraja, stvaranje prvićelija KPJ, zatim organizovanje ustanka i kasnije učvršćenje ustaničkih redova bila je ta što su napredni studenti Ilija Došen i Vojo Kreco ponikli u ovoj seljačko-radničkoj sredini, što ih je narod smatrao svojim, pa su uživali i veliko povjerenje u narodu. A oni ne samo da su dobro poznavali mentalitet svog naroda, nego su znali i gotovo svakog stanovnika i umjeli su da pristupe svakome od njih. Njihovo ranije dugogodišnje političko djelovanje, kojem treba dodati i aktivnost starog revolucionara Mile

Balabana, došlo je itekako do izražaja i sada kad se odred našao pred rascjepom. Velika većina ustanika, prevenstveno oni iz siromašnijih porodica, bili su listom za liniju KPJ, za nastavak borbe protiv okupatora i za obraćun sa kolebljivcima. Još od ranije, zahvaljujući radu partijaca i skojevaca na ovom području, Sovjetski Savez je uživao simpatije u narodu i sada je bilo logično da se taj narod i stavi na stranu SSSR-a, a protiv istih neprijatelja — njemačkog i talijanskog fašizma. Osim toga obistinile su se riječi komunista da će buržoazija, vojna klika i građanski političari izdati zemlju i predati narod na milost i nemilost fašizmu.

Poručnik Rokvić i njegov brat Sveti, koji je kod njega bio oficir za vezu u štabu, bili su antikomunisti, ali njihov brat Branko nikad se nije priklonio ubjedjenjima svoje braće, nego je od početka do kraja ostao vjeran Narodnooslobodilačkom pokretu kao borac sa puškom u ruci protiv okupatora i njegovih slugu.

Ono jutro kad se okupio odred osvanulo je tiho i vedro. Obavljeni su uobičajeni poslovi, izdate jutarnje zapovijedi o patrolama, stražama i izvidnicama, a onda je počela konferencija. Borci su sa oružjem u rukama posjedali na žile debelih stabala, ili na ledinu.

Prvi je pred borce istupio poručnik Dušan Rokvić. Njemu je kao stručnom čovjeku, oficiru bivše jugoslovenske vojske, od prvog dana ustanka, odnosno od postanka Trećeg odreda, povjerena komanda ovom ustaničkom jedinicom. Rokvić je imao ni mali ni veliki lični i porodični uticaj u narodu svog kraja. Po prirodi je bio tihe i blage naravi, ah je u oficirskoj školi vaspitan na stegu, oštrinu, grubost, pa i okrutnost. Pa ipak, u narodu je uživao glas dobroćudnog čovjeka. Bio je plavokos, zelenih očiju.

Usljed skromne lične naobrazbe, ograničenih intelektualnih sposobnosti, očigledno apolitičan, a na nedovoljnom kulturnom nivou, osjećao se inferioran prema intelektualnim vrijednostima Ilike Došena, Voje Kreće, Bore Kecmana i Dmitra Smiljanica. Lično je cijenio njihove sposobnosti, svjestan da im nije dorastao, pa je i to uticalo na njegovo držanje. Osim toga poznavao je dobro narod iz kojeg je ponikao, pa je zato i znao kako je klasno

đopredijeljen, a bilo mu je poznato i opoziciono držanje njegovih suseljana prije rata. Sva ta saznanja činila su ga neodlučnim, opreznim u istupanjima i akcijama, spremnim da se povuče pred svakom ozbiljnijom preprekom.

ROKVICEVI ARGUMENTI

Rokvić se obratio borcima tihim jednoličnim glasom, uz namješten blag osmijeh, koji mu inače nije bio svojstven. Poslije uobičajenog izvinjavanja da se nikad nije bavio politikom i da nije nikakav političar, rekao im je da zbog toga neće ni politizirati, nego da samo želi da iznese svoje pogledе na posljednje događaje i novonastalu situaciju. Nacionalna svijest i savjest mu, kako reče, nalaže da govori istinu svojim borcima, a i dužnost mu je da ih uputi na prave staze. Zato im prvo postavlja pitanje da li je razumno dalje vojevati i budzašto gubiti glave, kad se svima pruža mogućnost da žive u miru, jer sad su Talijani došli u ove krajeve da zaštite srpski narod od ustaških zločina.

Zatim je nastavio da uvjerava prisutne u dobranamjernost Talijana i njihovu zaštitničku misiju, govoreći da se u to sam uvjerio dok je nedavno boravio u okolini Drvara. Navodno su Talijani odlučili da gerilcima dozvole da nose oružje u gradovima i da će im dati odriješene ruke **u** trajanju od tri dana da osvete nevinu srpsku krv, ali pod uslovom da oružje nose pod nacionalnim oznakama. Obećali su sigurnost narodu ako se vrati svojim kućama. Pružiće svima mogućnost da obnove svoje domove, obrađuju zemlju i gaje stoku. Prema Rokvićevim riječima, svojim očima je vidio da su se mnogi Drvarčani i Grahovljani, mada su prethodno vodili žestoke borbe s Taljanima, slobodno vratili kući, da su im Talijani i pre red togda dozvolili da nose oružje, a njihove porodice sada žive slobodno na svom ognjištu.

Na kraju je iznio svoj najjači argument: »Ja vam, braćo,govorim kao oficir kome je rat struka. A vjerujem da će vam to isto reći i ostale meni potčinjene starješine koje imaju vojnu naobrazbu i iskustvo. Jedan siromašan,

razoren i spaljen kraj, gladan narod, go i bos, ne može voditi rat protiv tako brojne vojske, moderno naoružane i dobro snabdjevene i protiv tako moćne tehnike kao što je talijanska!«

Rokvićeve riječi svi su mirno saslušali, samo su mu omladinci upadali u riječ, prekidali ga i dobacivali da oni nikome neće dati svoje oružje, da žele nastavak narodno-oslobodilačke borbe, bez ikakve saradnje s bilo kojim okupatorom. Rokvić, doduše nije ni pokušao da ih umiruje, ali su se umiješali Milan Drljača i Sveti Rokvić, pa su se oni počeli objašnjavati s omladincima, ali je ostalih 250 boraca dočekalo gundjanjem, pa su i njih dvojica zašutjeli.

PODRŠKA VEĆINE

Ni Kreco nije imao strpljenja da sasluša Rokvića do kraja, nego istupi pred njega, pa se, prigušujući uzbudjenje, obrati borcima da dobro razmisle o onome što im nudi okupator kroz usta poručnika Rokvića. Prvo ih je podsjetio na to da su ovu zemlju i svoj narod, prije svih, izdali upravo oficiri i da zato moraju biti oprezni i sada kad im se ponovo obraća jedan od onih kome je rat struka, a nije ratovao da bi odbranio zemlju i svoj narod od zavojevača. Osim toga, i taj oficir, a pogotovo svi ustanici znaju da su ustašama prokrčili put u našu zemlju talijanski tenkovi i bajoneti, da su, u stvari, oni nahuškali ustaše i omogućili im da započnu pokolj srpskog naroda. Zbog toga niko pametan ne može povjerovati u neku tobožnju zaštitničku ulogu talijanskih trupa. Najbolji dokaz da je njima, zapravo, cilj međusobno istrebljenje naših naroda, jeste to što zahtijevaju da oružje nosimo pod nacionalnim oznakama, što daju odriještene ruke za osvetu. Zato da bi što krvavije, na nacionalnoj osnovi zavadili Srbe, Hrvate i Muslimane, pa neka se međusobno kolju dok se sami ne istrijebe.

Kreco je zatim pozvao borce da dobro razmisle šta se krije iza tih naoko prihvatljivih talijanskih obećanja. Sigurno je da će oni u prvo vrijeme dozvoliti gerilcima

da nose oružje, ali će ga kasnije oduzeti svima koji ne pristanu da im budu pokorne sluge. A ovaj narod nikad nije mogao da se pomiri s tim da bude tudi rob. No, rostvu se može oduprijeti samo ako mu puška ostane u ruci. Te puške kojima ustanici brane sada svoju zemlju i svoj narod nisu uzete iz vojnih magacina i kasarni, nego su otete od ustaša, domobrana i okupatora. Da bi došli do tog oružja ustanici su lili krv i žrtvovali već mnoge svoje najbolje saborce. Zato to oružje mora i da ostane upereno protiv onih koji su njime ubijali djecu, roditelje, žene i braču ustanika. Ustanici se zato moraju opredijeliti za borbu do konačne pobjede protiv njemačko-talijanskih okupatora i njihovih plaćenika, rame uz rame s velikim saveznicima — Rusima i Englezima. Borba se mora voditi sve dok i posljednji okupatorski vojnik ne bude istjeran iz zemlje, a onda će narod suditi svojim izrođima, izdajnicima domovine. Istina, do pobjede će biti dug i trnovit put, ali pobjeda je na našoj strani.

Dok je govorio, Kreću niko nije prekinuo nijednom upadicom. Ustanici su pomno i pažljivo slušali. A odravanje kojim su popratili završetak njegovog izlaganja svjedočilo je o tome da je govorio iz njihove duše. Svima je postalo jasno da većina gerilaca podržava odluku o nastavljanju borbe.

Tek što se Kreco vratio na mjesto gdje je ranije sjedio, pred odred istupi Jovo Kecman-Suco. Podsjetio je borce na to ko se do sada pokazao kao zaštitnik seljaka i radnika, a ko ih je izdao. Sve građanske partije okre-nule su leđa narodu, a Komunistička partija ostala je s narodom, s njim da se bori i dijeli njegovu sudbinu. Komunisti su spremni da i dalje vode borbu s narodom do konačnog oslobođenja od okupatora, a oficiri i ostaci građanskih partija pozivaju narod na sramno pokoravanje tudinu koji je porobio našu zemlju. I on je upozorio borce na to šta je cilj sadašnje talijanske propagande. Okupator želi, ustvari, da razoruža na prevaru ustanike kako bi ih kasnije likvidirao. Ako mu to ne podje za rukom, nastoji da bar unese razdor u redove gerilaca, da bi ih oslabio i lakše uništio. U svakom slučaju cilj mu je isti kao ustašama — istrebljenje naroda.

Prethodne govornike borci su uglavnom slušali u tišini, ali već sada čulo se mnogo više upadica. Ustanici su povikivali da neće dati oružje, da će se boriti do posljednje kapi krvi, da će istjerati i posljednjeg fašističkog vojnika, da će istrijebiti iz svojih redova i iz cijele zemlje izdajnike naroda, a kad ih je Šuco pozvao da uskliknu svojim saveznicima — Sovjetskom Savezu i Engleskoj — većina je prihvatile ovaj poklik.

PREDLOG ZA SMJENJIVANJE KOMANDIRA

Poslije Rokvića, Kreće i Kecmana pred borce je izšao Dušan Morača-Stojanov koji je izvjesno vrijeme prije rata proveo na radu u Francuskoj. Zato je i počeo svoj govor da je u Francuskoj vido da tamošnji ljudi prvenstveno vode računa o porodici, što se iz govora njegovih prethodnika ne može zaključiti. Rokvić, na primjer, nudi sigurnost ustaničkim porodicama, ali pod zaštitom talijanskih okupatora. A i sam Rokvić zna da tu nema sigurnosti jer su ti isti Talijani juče doveli ustaše u našu zemlju. To nisu učinili komunisti protiv kojih se Rokvić bori. Zato se on slaže sa mišljenjem Kreće i Šuce da ustanici ne smiju davati oružje iz ruku i da se do kraja moraju boriti protiv okupatora. Međutim, on se zalaže za izvjesno taktiziranje. Predložio je da polovina ljudi napusti odred. To treba da budu hranioci porodica kojima se mora omogućiti da obezbijede svoje familije, da ih spreme za zimu, jer ne smije se dozvoliti da narod ostane bez igdje ičega. »Ja vas pitam — naglasio je Morača — čemu bi bila ova borba, zašto bi je vodili, ako ne zbog naroda i za narod. Mi moramo imati svoju vojsku i ne smijemo dati oružje u ruke, ali ni vojska ne može opstatи bez naroda. A šta joj može pružiti osiromašen narod, gladan hljeba, bos i neodjeven, bez krova nad glavom, bez zimnice i stada? Zato predlažem da polovina od nas ostane u odredu, a drugi da odu porodicama, obezbijede ih, omoguće život i narodu i vojsci, a onda neka se vrati.«.

Slično su govorili Stevan Budimir iz Bukovače, Nikola Lazarević iz Drinića, Sava Jovanić iz Sekovca i još neki.

Pred ustanike je tada istupio Vlado Bajić, desetar tada već proslavljeni desetina među gerilcima. Njegova desetina bila je najbrojnija, znatno veća od ostalih i istakla se već u nekoliko teških bitaka, pa je i to dizalo ugled njenog desetara. Osim toga poticao je iz porodice koja je imala ne mali uticaj u svom kraju, a sam se od drvosječe uzdigao do prekaljenog ratnika, i kompletne snažne ličnosti. Sve su to bili elementi na kojima je počivao njegov izraziti autoritet među ustanicima.

I on je prvo izrazio čuđenje da postoji iko među gerilcima ko može vjerovati okupatoru, pa prema tome i Talijanima, jer svi znaju da su ustaše pomoću njih došle na vlast. Zbog toga, ono što Talijani obećavaju ustanicima, mogu obezbijediti samo oni sami, i to snagom svojeg oružja, borbom protiv fašizma protiv kojeg su se udružile sve demokratske zemlje svijeta. A zagovaranje prekida borbe i predaje okupatoru označio je malodušnošću i završio ovim predlogom: »Ako naš komandir neće i dalje da se bori zajedno s nama, biraćemo drugog. Ispadanje iz stroja jednog ili više vojnika ni u kom slučaju ne znači i ne smije da znači zaustavljanje naše kolone!«

Dosadašnje govornike Rokvić je mirno slušao, ali Bajića je smatrao politički neangažovanim, a prije svega disciplinovanim i otresitim vojnikom, pa su ga upravo njegove riječi najviše pogodile i izazvale. Skočio je sa svog mjesta i direktno se obratio Bajiću, zar je i on protiv toga da narod mimo živi, zar želi da se i dalje potuca po šumama gladan i go. »Ako i misliš ono što govorиш, onda sigurno želiš da ti budeš komandir odreda — uzviknu Rokvić. A znam da si kao i ja svjestan da sam ja u pravu i da je ono što govore Vojo i Jovo samo komunistička propaganda«.

»Ja nisam ni pomislio na to da budem komandir, to izjavljujem pred vama svima. Ja sam samo sin ovog naroda, dijete ovog kraja. Oružje ne predajem nikome, niti će ga ikada nositi pod bilo kakvim nacionalnim oznakama. Samo hoću da se borim protiv okupatora sve dok i jedan fašistički vojnik gazi ovu naše zemlju. A pošto Rokvić, kako je i sam rekao, ne želi, on će i otići iz našeg odreda, a nama je potreban komandir. Zato predlažem da komandu

preuzme Dmitar Smiljanić, dosadašnji zamjenik komandira, hraibar i pošten borac koji nas neće izdati. Ponavljam još jednom — svaki onaj među nama koji nije spremjan da nastavi borbu, neka slobodno napusti naš odred!«

Posljednje Bajićeve riječi Rokvić nije više mogao slušati, nego se polako udalji od skupa boraca, da bi se opet vratio malo kasnije kad se primirio.

KOMANDIR NAPUŠTA ODRED

Poručnik Rokvić iznenađen držanjem ustanika priđe ljudima i reče: »Braćo i borci moji, ja odlazim, jer pod takvim usi ovima ne mogu ostati. Ja nisam za takav rat. Ako nećete sa mnom u slozi, moram se odvojiti od vas, a pozivam sve one koji mi vjeruju da pođu sa mnom da štitimo naš narod. Ako nećete ja napuštам odred.«

Nekoliko boraca je zahtjevalo da ostavi oružje i municiju, da ostavi sve ostale vojničke stvari, a onda neka ide on i svi oni koji će poći za njim. To je gundajući zahtjevalo nekoliko omladinaca, dok su ostali šutjeli.

Rokviću se pridružiše njegov brat Svetozar, Milan Drljača, Nikola Rokvić, Luka Radulović, a zatim, kada su se odvojili od skupa, iz šume im priđe i Mirko Rodić.

Vidjevši da su u opštoj manjini, da ljudi ostadoše mirno sjediti svak na svom mjestu, sva četvorica koji su napuštali odred, osjetiše se nelagodno, problijediše, na licima im se osjeti tuga, a Kreco, vidjevši da su omladinci spremni da razoružaju dezertere i kolebljivce, izade pred ustanike pa reče: »Drugovi, ostavite ih, njih i njihovo oružje. Neka ga sada nose sobom, ali će ga poslije predati sami. Ako se ne budu borili, moraće nam ga ustupiti. Međutim, borci nastaviše gundati. Tada Vojko naredi: »Drugovi, ostavite njihovo, budite mirni neka oni mimo idu i neka nose svoje, bićemo i mi mirniji.«

Bio sam očeviđac ove drame. Mislim da je držanje boraca porazno djelovalo na poručnika Rokvića i druge otpadnike. Kredna velikodušnost natjerala je Rokviću bljedilo u lice, a osobito kada je bio da se borci pokoravaju Vojinim riječima, bio je neprijatno iznenađen. Na blijedom licu i čelu javiše mu se graške znoja.

REORGANIZACIJA ODREDA

Za komandira odreda jednoglasno je izabran Dmitar Smiljanić, dosadašnji Rokvićev zamjenik. Svi ostali borci, osim onih što su krenuli s Rokvićem, ostali su u logoru.

Život u logoru je nastavljen, krenule su smjene patrolama, osmatračima i straži, pošla je i desetina ljudi na smjenu stalnoj zasjedi koju smo držali na Kuku.

Poslije večere stigao je iz patrole Mukonja. Drugovi su mu ispričali o sastanku boraca, o slučaju Rokvića i njegovih ljudi, a na to će on: »Eto ljudi, znao sam ja kakvi su oficiri i žao mi je što nisam bio prisutan, ne bi meni on odnio Talijanima svoj pištolj za pašom. Zbog toga pištolja sam morao potezati svoj puškomitrailj ez na njega. Ali ništa ne mari, naići će on sa svojom družinom na moju zasjedu. Vrijeme i sreća vojnička daće mi priliku da mu ga oduzmem«.

Očekivao se dolazak Došena iz Ataševca. On je stigao sljedećeg dana u popodnevnim satima. Na ponovnom skupu, nakon odlaska poručnika Rokvića i njegovih ljudi, analizirana je situacija u odredu i u zbjegu i stanje na cijelom području. Odlučeno je da u logoru ostanu dva jača voda, a da višak boraca, naročito branioci, budu upućeni svojim porodicama da bi organizovali obnovu spaljenih sela, obezbijedili smještaj obitelji, hranu i zimnicu, da izgrađuju bajte na zgarištima nekadašnjih kuća, staje za stado i da dižu ljetinu koja još nije pokupljena. Poslije bi se i ovi borci uključili u borbene jedinice.

Tih dana održan je skup nekih članova Sreskog komiteta KPJ za bosanskopetrovački srez. Na sastanku su bili Došen, sekretar, i članovi Kreco, Šuco i Vojsko. Radiće Radić nije prisustvovao ovom skupu. Govorilo se o daljim poslovima oko rukovođenja i razvoja NOP u ovom kraju. Nekoliko članova KPJ upućeno je na rad u partizanske vodove: Došen, Smiljanić, Suco, Mirko Lazarević, Vlado Bajić i Svetko Kačar, a za rad na terenu određeni su članovi Komiteta Kreco i Vojsko.

U vod Dmitra Smiljanića, koji je formiran tih dana, otišli su sljedeći borci: Jovo Kecman-Suco, kao politički radnik, Vlado Bajić, desetar i zamjenik Smiljanićev, Mir-

ko Lazarević (docnije postao vodni delegat), Petar Lazarević-Svabo, Joj a Runlić — desetar, Mile Spegar, Jovo Radišić-Gujda, Ilija Bursać-Štucnović, Nikola Knežević, Tošo Kecman, Pero Kecman-Bečo, Savan Kecman, Dmitar Kecman-Viclov, Mićo Banjac-Jojičin, Bogdan Kuburić-Pop, Drago Tminić, Jovo Banjac-Buljo, Mile Kecman-Dika, Petko Banjac, Tanasija Lukić-Trtak, Mirko Jovanović, Miile Rakić, Vlado Kecman-Lugarev, Vlado Banjac-Điđin, Mane Kecman-Špirić, Dušan Banjac — sa Glavice, Kojo Bursać, Mišo Kecman-Bjelobrkov, Dušan Kecman-Đurđev, Đuro Sekulić, Dušan Banjac-Perinović, Košta Banjac-Zelić, Vlado Banjac-Karan, Peruka Rodić, Uroš Kovačević-Santić, Mirko Balaban-Caruga, Rade Mirković-Samić, Miile Tminić, Luka Kecman-Pašićev i Sava Stojanović.

Ovi ljudi su bili dobro naoružani, obučeni i soremni i za veće fizičke napore, a politički potpuno opredijeljeni za KPJ d njenu političku platformu. Oni su tih dana napustili petrovački teren i otišli na područje Podgrmeča, što je u to vrijeme mnogo značilo. Dokazano je da se ustanici moraju pokretati iz svog mesta radi izvođenja većih akcija.

Istovremeno je formiran i drugi vod (Perice Kecmana) koji je upućen u Jasikovac i Srneticu da zaštiti narod u slučaju da talijanski fašisti počnu hapsiti i odvoditi narod u logor. Ovaj vod je, pored ostalog, trebalo da svojim prisustvom na terenu održava moral naroda, a time i da potiskuje protalijansku propagandu, koja je u to vrijeme protežirala formiranje četničkog pokreta.

Ovaj vod su sačinjavali borci: Perica Kecman, vodnik, Đuro Kecman-Jurkić, Jovan Kecman-Blažićev, Branko Kecman-Mimin, Milan Banjac-Jalić, Mišo Daljević, Nikola Kecman-Zekanović, Miloš Lazarević, Nikola Lazarević, Ilija Balaban, Obrad Kecman-Karakasević, Drago Kecman-Draže, Simo Banjac-Gavrić, Nikola Banjac-Gavrić, Stojan Plavša, Drago Kecman-Mišković, Dmitar Kecman-Bjelobrkov, Đudo Kecman-Bergerov, Drago Banjac-Miljanović, Dmitar Kuburić, Milutin Kovačević, Nikola Kecman-Jejić, Milan Stojisavljević-Tešić, Mile Budimir-Bude, Milijan Kecman, Slavko Đukić, Jovo Đukić, Tanasije Lukić, Drago Pavić i Mićo Pavić.

Vod se smjestio u kolibu iza Smrčeve poljane, koju je napravio Nikola Kecman-Diđa. Njen korisni prostor je bio 8 puta 12 metara. Koliba je izrađena u zaklonu, prizemno, tako da je nisu mogli otkriti slučajni prolaznici. Borci u njoj vodarili su se iz vrelca koje liči na kamenicu, ali nikada ne presušuje.

Borci ovog voda slali su stalne patrole prema Petrovcu, Drvaru, Bravsku i Srnetici, hranom su se snabdijevali iz sela Drinića, Bukovače, Šekovca i Bare, a doturali su im je ljudi odgovorni za te poslove u mjesnim odborima.

Nakon što je pao veći snijeg otežano je dopremanje hrane i kretanje patrola. Vod se premjestio na Smeticu u Pajkića kolibe, gdje je ostao oko mjesec dana, a docnije se prebacio u selo Bravski Vaganac, a zatim u selo Sekovac u kuće Jovanića.

U ovom vodu je bio sklonjen višak oružja. Naime, poslije diobe ostalo je 17 slobodnih pušaka, a teški mitraljez borci nisu mogli održavati, pa je i on bio pohranjen.

U vodu je bio veoma razvijen politički rad. Borci su raspolagali pisaćom mašinom, pa su Disali letke i umnožavali radio-vijesti, koje su koristili politički radnici na terenu, kao i odbornici mjesnih narodnooslobodilačkih odbora u selima.

U sastavu ovog voda formirana je samostalna desetina, kako je u početku nazvana. Ona je vršila stalno izviđanje neprijateljskog garnizona u Petrovcu, radila na sa-kupljanju informacija o neprijateljskim pokretima, izvršavala zadatke osmatranja i patroliranja po selima i suzbijala šverc.

Ovu desetinu su sačinjavali Milan Kecman-Ića, Stevan Sekulić, Blaže Stojanović-Gico, Dušan Banjac-Đelin i Čedo Lukić.

Poslije formiranja seoske straže ovi ljudi su ostali u sastavu Peričinog voda.

U zaštitu štaba brigade, poslije reorganizacije odreda, otišli su sa Ilijom Došenom, Košta Kecman-Điđin, Pero Kecman-Mukonja, Pajo Ševo-Krivić, Dušan Banjac-Perinović, Dušan Banjac — sa Glavice, Mane Kecman-Špirić, Stevan Sekulić i Vlado Kecman-Lugarev.

Nakon što se štab brigade premjestio u Podgrmeč, novembra 1941. godine, ovi su se drugovi vratili u svoje vodove u koje su bili raspoređeni prilikom reorganizacije odreda.

Nešto kasnije formirana je desetina Svetka Kačara, koju čine Vaso Kecman-Vajaga, Milovan Morača, Mića Trkulja, Drago Kačar-Todin, Milovan Samardžija, Drago Kovačević-Đurđev i Milan Stojisavljević-Šuić. Odmah nakon formiranja desetina odlazi u Medeno Polje radi osnivanja Medenopoljske čete.

JEDINSTVO FRONTA I POZADINE

Nakon reorganizacije odreda i rasporeda članova Sre-skog komiteta i članova Partije na nove dužnosti i poslije obračuna sa talijanašima koji su napustili odred (poručnik Rokvić, Nikola Rokvić, Milan Drljača, Svetko Rokvić i Mirko Rodić, a sljedećih dana su im se priključili Luka Radulović, Nikola Počuć, Košta Prpa, Vid Prpa i Pero Prpa), osjetio se veliki pritisak omladinaca da ostanu pod oružjem, ili u vojničkom logoru. Ovo dijelom zbog njihove odlučne opredijeljenosti za NOB, a dijelom i zato što im i život bio bezbjedniji, veća mogućnost da će se lakše kao borci snabdijevati odjećom i obućom, u čemu su mnogi oskudijevali, naročito mladići iz onih sela gdje su kuće i domaćinstva spaljeni tokom prvih ustaničkih dama. Pretpostavljali su da se vojska u svakom slučaju može lakše snabdijevati u ovim ratnim orilikama. Međutim, primanje i zadržavanje većeg broja omladinaca i boraca u partizanskim vodovima i logorima, postavljalo je pred rukovodstvo Pokreta isti problem snabdijevanja. Zbog toga je rukovodstvo Pokreta ostalo energično pri svojoj odluci da se većina ljudstva uputi u pozadinu radi lakše i brže obnove života u selima, svjesno da će time ostvariti i snažniji uticaj u narodu, a time pojačati i borbu na razbijanju talijanaša i drugih protivnika Narodnooslobodilačkog pokreta.

Od boraca Trećeg odreda pod oružjem je ostalo 90 gerilaca organizovanih u vodu Dmitra Smiljanića, koji su

grenuli na područje Podgrmeča, zatim u vodu Perice Kecmana koji je ostao na području bivšeg odreda i u desetini Koste Kecmana koja je otišla u zaštitu štaba brigade u Otaševac. Na rad u pozadinu upućeno je 12 drugova, sa Milošem Kecmanom-Vojskom i Vojom Krecom na čelu, koji su bili u svojstvu članova SK KPJ: Miloš Kecman, Tomo Morača, Dušan Keoman-Spirić, Bogdan Kecman-Savuljević, Milan Ćup, Dušan Kecman-Dragin, Dragan Jovanić, Vlado Kecman-Daičić, Aleksa Banjac, Ciro Dronjak, Pero Kalaba i Ilija Morača. Toma Morača je tih dana biran za predsjednika MNOO sela Bukovača, u koji su takođe izabrani borci bivšeg odreda Đuro Samardžija, Kojo Ševo, Dragoljub Kecman, Trivun Kovačević, Jovo Balaban i Mićo Kačar.

Dušan Kecman-Spirić biran je za predsjednika MNOO sela Drinića, a odbor su sačinjavali Tomo Banjac-Perinović, Bogdan Kecman-Savuljević bio je sekretar partijske organizacije u Driniću, koji su sačinjavali: Dušan Banjac-Zelić i Milija Kecman.

Dragan Jovanić bio je biran za predsjednika MNOO sela Šekovac i Vedro Polje. U odbor su pored njega izabrani Ilija Grubiša, Mira Čićina i Sava Jovanić.

Aleksa Banjac je izabran za predsjednika Mjesnog NOO sela Bare, a birani su još Miloš Banjac i Spiro Budimir.

OMLADINSKE BUKTINJE

Dušan Keoman-Dragin. vraćen je na teren da bi radio sa omladinom. Formirao je aktiv SKOJ-a u Driniću, u koji su iz odreda ušli Drago Stojisavljević, Pero Kecman-Pešo, Dušan Lazarević, Nikola Banjac, Vojo Banjac, Nikola Kecman, Dušan Kovačević, Boro Lulkić, Mile Banjac-Perinović, Dušan Kecman-Ujkin, Pane Kecman-Panžula, Stevo Kecman-Lovac, Boro Sekulić i Svetko Kecman-Đidić.

Pored ovih boraca koji su poslije povratka iz odreda, obuhvaćeni organizacijom SKOJ-a sela Drinića, aktiv su sačinjavali Anka Kecman-Vasanović, Dragica Kecman-Spirić, Danica Kecman-Bećina, Andra Kecman, Bosiljka Kecman, Dragica Puzigaća.

Vlado Kecman-Daičić vraćen je na teren i formirao je aktiv SKOJ-a u selu Bukovači u kom su jedno vrijeme bili i članovi aktiva SKOJ-a iz sela Bare. Iz odreda su stupili u aktiv SKOJ-a Sitno Morača, Milan Kuvačić, Milan Sevo, Milan Kecman, Dušan Morača, Bogdan Morača, Slavko Sevo, Branko Kovačević, Bogdan Došen, Milorad Kačar, Svetko Kačar, Bogdan Banjac-Bočo, Milan Morača, Mićo Sevo, Drago Trkulja, Bogdan Sevo, Bogdan Kecman-Jankov, Jovan Kecman-Joj a, Mile i Vlado Romić, Milan Stupar, Rade Samardžija, David Kovačević i Miloš Balaban, Duka i Dragica Bosnić, Desa Lukić, Duško Pečanac, Borka Kuvačić, Slavka i Nata Samardžija, Milja i Milka Morača, Danica, Sava, Mika i Milosava Sevo, Nevenka Radulović, Smilja i Anka Petrović, Desa i Deva Kecman, Dragica Kovačević, Milka Banjac, Savka Keoman-Vojkanova, Dušan i Miloš Kecman, Dušan Kačar, Drago Kačar, Soka i Bosiljka Lukić, Desa Rodić, Mileva Rončević, Dara, Anka, Morka i Bosa Kuburić, Anika Kovačević, Bosa Lukić, Rada Kovačević, Bogdan Kecman-Bobolja, Milosava Budimir, Nikola Sevo, Dirago Kecman-Jarčić, Mika i Milorad Budimir, Milorad Lukić, Dragica Kovačević, Mile Kovačević, Stevo Kovačević, Dragica Došen, Mićo Samardžija, Milja Banjac, Zorka Banjac, Savka Kecman, Mara Lukić-Golina, Draško Lukić, Drago Bosnić, Boro Morača-Tomin, Dušan Kovačević-Stevičin, Omiljka i Mara Rodić.

Ciro Dronjak vraćen je u Seikovac radi organizacije omladinskog pokreta u selu. Biran je za sekretara aktiva SKOJ-a u koji su iz odreda stigli omladinci: Đuro Grubiša, Mirko Balaban, Mile Stupar, Milan Kljajić, Drago Dukić, Drago Dronjak, Dane Jovanić i Dušan Jovanić. Sa njima su aktiv u selu sačinjavali: Milja Jovanić, Milosava Jovanić, Mira Cičina, Bosiljka Jovanić, Dragonja Jovanić, Nata i Mileva Brkljač.

U Vedrom Polju i Gornjem Koluniću aktiv SKOJ-a formirao je Petar Kalaba, predratni aktivista, vraćen na teren iz odreda radi organizovanja omladinskog pokreta. Bili su to borci koji su vraćeni iz odreda: Branko Spegar, Momčilo Cup, Drago Cup, Jovo Bogdanović i Slavko Kalaba.

U selu Bari aktiv SKOJ-a je formiran istovremeno od boraca koji su povučeni iz odreda i jedne grupe skojevaca koji su bili vezani za aktiv u selu Bukovači. Jovo Banjac je bio prvi sekretar, a potom je za sekretara izabran Đukan Runić. U aktivu su bili: Nikola Bajić, Đuro Banjac, Vlado Latinović, Drago Klepić, Mile Rodić, Janko Srđić, Uroš Nikić, Jovo Toljaga, dok su iz sela primljeni Desa Banjac, Milka Banjac-Jojičina, Zorka Banjac, Milka Banjac, Bosa i Milka Klepić, Jelka Lazić, Petar Simić, Bogdan Banjac, Đulka Hajduković, Danka Šljivar, Borka Banjac, De9a Bajić, Draginja Nikić, Bosa Nikić, Desa Đujić, Anka Racanović, Bogdan Jarić, Desa Batinica, Zora Ćup, Radojka i Jelka Damjanović.

U ova četiri aktiva SKOJ-a, koji su formirani u oktobru i novembru 1941. godine, iz odreda je primljeno 66 omladinaca, a sa terena 80 omladinki. Znači, na području bivšeg odreda u to vrijeme djelovalo je 146 članova SKOJ-a.

Ako se zna kakav je bio kriterij prilikom prijema u članstvo SKOJ-a, zatim kakav moralni lik je njegovao kod ovih mladih komunista, kao uslov za opstanak u ovoj revolucionarnoj omladinskoj organizaciji, može se zaključiti i kakva je to bila moralno-politička snaga u narodu ovog kraja.

MILE TRNJAKOVIĆ

RAD KPJ I SKOJ-a U KOLUNIČU

Seio Kolunić prostire se sjeveroistočnim padinama planine Osječenice, i to od Kalabina brda do zaseoka Pod-sječenice, uključujući Revenik do Kadinjače i Bujodnice. U njemu je živjelo 360 domaćinstava, sa oko 1.200—1.400 stanovnika. Sve je to prije Drugog svjetskog rata činilo jednu knežinu, a u ratu je zaselak Podsječenica pripadao Medenom Polju, a Revenik je izdvojen u zasebno selo.

Za selo Kolunić do rata bilo je karakteristično — postojanje još uvijek velikih patrijarhalnih porodica — zadruga (Dane, Dale i Obrada Rakića, Sime Mirkovića i Vida Marića, Jove Miljanića i Milijana Mirkovića) koje su brojale 30—60 članova pa i više, sa dosta strogom podjelom rada, i za naše prilike dosta dobrim imovnim stanjem.

Stanovništvo se bavilo pretežno poljoprivredom i stočarstvom, a kasnije i radovima u šumi, raznim zanatskim poslovima. Pjeskovite i kamenite njive dobriem dijelom stvorene od krčevina, i močvarno zemljište, nisu mogle dati dovoljno plodova i prehranu porodice do novih žetva. Koliko se sjećam, oko 60—80 odsto porodica imalo je žita »do Božića«, a 10—20 odsto domaćinstava »do uskrsavazisno koliko je rodna bila godina. Od tog vremena morali su kupovati žito za prodanu stoku, koja se teško i jef-tino prodavalala. Takav život prisilio je stanovništvo da se bavi stočarstvom (ovcama, kozama i govedarstvom) usprkos toga što su imali male i slabe pašnjake. Najveći broj domaćinstava imao je 10—30 ovaca, ili koza, 2—6 goveda, 1—2 konja. Svega je nekoliko porodica — zadruga imalo 100 i više komada sitne stoke i smatrali su se gazdama u

selu. Bilo je 10—20 siromašnih porodica, koje su uglavnom živjele od milostinje, ili dnevne zarade kod bolje stojecih. Ka'ko je pašnjaka bilo malo, stada su tjerana u ogradke i šumu radi šiblja, zbog čega su stradale okolne šume. Zimi je bilo naročito teško prahraniti stoku, te su korištene prve prošarice, brana trava u padinama Osječenice, ili skidana mela sa visokih jelika, i davao list sa lišnjaka. Mršava stoka u proljeće prodavana je jeftino, jer se dobjiv enim novcem plaćao porez ili kupovalo žito, ili najnužniji tekstil kojeg nisu mogli uraditi sami mještani od vune, konoplje i lana satkati.

Težak život u selu natjerao je Kolunićane za dopunskom zaradom. Odlazili su na željeznicu, šumske radove kod »ŠIPADA«, ili u Slavoniju i Srbiju. Do rata je na razne radove išlo oko 130 ljudi. Njihove zarade su bile vrlo skromne, a da bi šta uštedjeli morali su se odricati najelementarnijeg standarda. Dosta je Kolunićana išlo na rad u inostranstvo. Prema nepotpunim podacima u Americi je radilo oko 15 ljudi, u Francuskoj oko 50 i u Njemačkoj 5 ljudi, gdje su se zadržavali u prosjeku 2—6 godina a bilo ih je i do 15 pa i više godina. Ipak je većina ovih ljudi nešto uštedjela i time proširila svoje domaćinstvo.

U selu Kolunići postojala je pilana i mlin koja se do rata proširivala i zapošljavala je 10—30 radnika pretežno iz sela. Na zanate je otišlo oko 25 mladića u razne krajeve zemlje i to pretežno preko organizacije »Privrednik«, a radilo ih je dosta u Oštrelju i Drvaru.

Mada je u selu otvorena osnovna škola 1924. godine nju je završavalo oko 50% muškaraca i 10—15% ženske omladine. Do rata su bila još 4 studenta, 10—15 đaka u građanskoj školi ili je završavalo.

Rad ljudi na raznim radilištima u zemlji, pa i njihov odlazak u inostranstvo, po njihovom povratku u selo, imao je dosta velikog odraza za stanovništvo, kako materijalno tako i u kulturnom pogledu. Politička orijentacija većine ljudi posebno¹⁾ birača je bila za režimske partije, jer se

¹⁾) Vem uticaj u Koluniću imali su gostoničar i predsjednik opštine Gojko Rakić i pop Dušan Novaković, a i Košta Mirković.

u dobroj mjeri bilo pod uticajem crkve i religije. Opozicija u Koluniću imala je malo glasova.

Revolucionarna misao se ipak teško i sporo probijala među Kolunićane, mada više na radnike u »Sipadu«. Između dva svjetska rata, dugo vremena imali su uticaja ljudi koji su kao austrijski zarobljenici bili u Rusiji i neki od njih učestvovali u: Oktobarskoj revoluciji, a neki kao dobrovoljci na solunskom frontu; Oni nisu organizovano djelovali, već su na prelma u kosisdbi, na svadbama pre-pričavali doživljaje, i tom prilikom veoma improvizovano govorili o radničkim seljačkim pravima i slobodi, o eksploraciji buržoazije. Kasnije su i socijaldemokratska partija i sindikati razvijali smisao za organizovanje i bolja prava, 1937. i 1939. godine štrajkovi radnika u Srnetici, Drvaru i Petrovcu obuhvatili su i dio radnika iz Kohmića. Tako je raslo revolucionarno vrijeme i u ovoj sredini.

Odlaskom studenta Lazara Latinovića iz Praga u Španiju i njegovo učešće u špansko-građanskom ratu izazvalo je interes i simpatije kod naših ljudi za borbu Španskog naroda za slobodu i bolji život. Lazar je imao uticaja i na nekolicinu radnika iz Kolunića koji su radili u Francuskoj. Mnogi ljudi u selu težili su da saznaju o toj borbi više, ali su stroga cenzura i česte kontrole žandarma otežale dopisivanje i informisanje o španskoj revoluciji.

Od 1937. godine počinje intenzivnije djelovanje Mile Balabana iz Bukovače kao socijaliste, naročito u periodu izbora, kada je pred rat masa ljudi za njega glasalo te bio izabran za predsjednika opštine. On je bio dobar propagator socijalizma, mada je dosta neorganizovano radio. U to vrijeme počinje djelovati i Komunistička Partija Jugoslavije preko svojih članova i simpatizera Ilike Došena iz Šehovca, Boško Kapelana iz Rašinovca, Đure Dukića i Dmitra Smiljanića, kao i Miloša Kecmana iz Drinića. Ovi mladi ljudi upuštali su se u političke borbe pred izbore sa poslanicima raznih stranaka, a njihove kritike poslačkih stavova i obećanja prepričavane su među ljudima.

Ilija Došen pred rät pokušao je preko Jove Mirkovića, radnika na pilani Kolunić, da stvori uporište partije u selu, dajući mu zadatke i materijale na čitanje, ali je ovaj bio nedovoljno aktivno i nije uspio u selu ostvariti veći

ufcicaj. Veći uticaj u selu vršili su Božo Kesić i Gojko Špegar, kvalifikovani radnici koji su radili u Oštrelju. I Miloš Kecman »Vojško« vršio je svoj uticaj na Kolunić preko Bože Kesića, Milina Šikmana i dr. U Koluniću je formiran odbor radnika i seljaka, ali se nije dovoljno afirmisao u radu.

Pred rat u Reveniku najveći uticaj ostvario je student Đuro Dukić kandidat KPJ, a i Dmitar Smiljanić. Đuro je 1938. 1939/40. godinu, naročito preko zime organizovao rad »čitaonice — Zmijanje-Revenik«, preko koje je organizovao tečaj za opismenjavanje starijih, održavao predavanja O privredi, organizovao nabavke sadnica za poljoprivrednike, zatim organizovao kulturno-prosvj etn i rad, stvarajući diletantsku grupu, reci tatarsku grupu i mali hor. Još danas se mnogi sjećaju priredbe na kojoj je izveden Kočićev »Jazavac pred sudom«, zatim su izvedene nekolike recitacije kroz koje su govorili o patriotizmu, slobodi i borbi radničke klase. Đuro je organizovao i fudbalski klub u selu, koji je igrao sa omladincima iz susjednih sela. Kroz ove forme Đuro Dukić je vršio uticaj na omladince od kojih je stvorio i neku vrstu čitalačke grupe, koja je vjerojatno trebala prerasti u aktiv SKOJ-a.

Predustanički dani 1941. godine puni strave, neizvjesnosti, neobavještenosti, nesigurnosti, podsjećali su ljude na potrebu otpora prema okupatoru, kao što su to radili njihovi preci iz Bosansko-hercegovačkog — ustanka²⁾ 1875—1878. godine. Ljudi su sve više uviđali, naročito po otpočinjanju uzimanja talaca i otpočinjanju ubistava od strane ustaša, da se tako ne može živjeti, ali kako izaći iz te situacije nije bilo jasno. Ko će da povede i organizuje ustanak

²⁾ Iz Kolunića u taku Bosansko-hercegovačkog ustanka (Bosanske Bune) veliki dio porodica je pobegao preko Une u Liku i ostao тамо до дослaska Austrije. Po tom догађају ljudi су бројали године старости дugo времена. Zato vrijeme nekolicina njih se уključilo устаницима Goluba Babića, (један од њих је и đак Rokić i Samo Mirković). Међутим, dio stanovništva је остао у selu, те су стићени од gerilske gnupe najhrabrijih ljudi — устаника — четника: (Mihajla Genje) Rakića, Milana (Begana) Rakića, Petra (Perijan) Rakića, Nikole (Niča) Trnjaković, Petar Trnjaković i drugi. Oni су спречавали upad turskih patrola radi pljačке i uzimanje poreza ili imovine. Povremeno са Turcima стварали примирја, па и на тај начин штитили народ и имовину у Koluniću.

kad će početi nije se znalo u selu, sem pojedinaca koji su organizovano djelovali u svojim užim sredinama. Jovo Pavić je bio određen za povjerenika u selu Koluniću, koji je prikupljao podatke ko ima oružje. Znao je za nekolike puške i za jedan puškomitraljez kod Dušana Mirkovića, mada je tog oružja bilo više, ali ga ljudi nisu otkrivali do ustanka.

FORMIRANJE I DEJSTVO PARTIZANSKOG ODREDA

Odvodenjem talaca, progonjenjem Srba iz Like i dolaskom Slovenaca u selo, kao i česti dolazak ustaških patrola u selo i razni ustaško-šovinistički ispadи prema seljacima u Petrovcu odbilo je narod da odlazi u grad pred ustanak. Bojazan za život i imovinu sve je više nagonilo odraslo muško stanovništvo da radi van komunikacija i spava van kuća. 28. juna na vidovdan zbog prenošenih vijesti o masovnom pokolju Srba, prisililo je mnoge stanovnike da se organizovano štite. Najbolje su to učinili ljudi u Rakića dolini, koji su izvadili lovačke puške i vojničke i držali stražu i obezbjeđenje sela. Pošto do pokolja toga dana nije došlo, naoružani ljudi vratili su se u selo među kojima je bio Drago (Đure) Rakić, koji je u kući poginuo od neopreznog rukovanja sa puškom Save (Mihajla) Rakića. Taj se događaj krio da ne bi izazvao sumnje kod ustaške vlasti u Petrovcu o postojanju oružja koje je moralo biti predano.

26. jula u Žutoj Glavici (između Kolunića i Revenika) održan je sastanak grupe ljudi (nekih seoskih knezova, trgovaca i činovnika) radi dogovora o dizanju ustanka, na kojem je po zadatku prisustvovao Jovo Pavić, vojni povjerenik KPJ, sa zadatkom da tom skupu objasni da sami ne organizuju ustanak, već da se uključe u pripreme koje vrši KPJ. Na tu ponudu ovi su pristali i razišli se, ali će kasnije u ustanku biti pasivni, a po dolasku Talijana mnogi su im prišli kao četnici. Toga dana još se nije znalo o diverziji na Pasi jaku kod Drvara niti po podne o borbi Cvrljivičkog odreda sa neprijateljem iz Drvara. 27. jula po oslobođenju Drvara i Oštrelja, malobrojna posada iz

Petrovca intervenisala je k Oštrelju sa dvije čete domobrana. Sa jednom četom napadali su prema Oštrelju, ali ih je odbrana dijelova Crvljivičkog odreda jačine odjeljenja bacila sa Kalabina Brda. Pri povlačenju zarobili su četiri čovjeka iz Kolunića. Sa drugom četom domobrana nastupili su ka Koluniću i tom prilikom ubili su neke seljake, a na druge pucali u polju i kod stoke. Kada se stroj približio školi i crkvi, bez ičijeg odobrenja otvorio je vatru i iz puškomitraljeza Dušan Mirković sa još nekoliko boraca i tako natjerao neprijatelja da se povuče ka Petrovcu. Tako je spontano organizovana odbrana sela, koja će već iste večeri postati dio fronta od Šekovca do Kolunića.

Te večeri Kolundčani su otišli u šumu iznad kuće, oni koji su imali puške bilo vojničke ili lovačke izvadili su ih iz skloništa, pravila su se kopљa od bajoneta nabijena na veći štap, uzimali sjekire i rogulje, spremni da se brane. Između 28. i 31. jula ustanici³⁾ su držali položaj iznad sela i — ako još neorganizovani u odred. Jovo Pavić je 29. jula preuzeo komandu i organizovao odred. Tom prilikom ustanovljeno je da odred broji 80—100 boraca sa oko 18 vojničkih pušaka, jednim puškomi trai jezom i 5—6 lovačkih pušaka i 5—10 bombi sa dosta drugog primitivnog oružja. Odredom je komandovao nekoliko dana Jovo Pavić, a početkom avgusta nekoliko dana komandovao je Đuro Marković Raca, kapetan I klase bivše jugoslovenske vojske, koji je na poziv izašao među ustanike, ali je u jednom povlačenju, inače bolestan od jake astme nije mogao savladati nastalu paniku pa je izvršio samoubistvo. Ponovo je komandu preuzeo Jovo Pavić.

Oštore borbe vođene su svakog dana u zahvatu sela, ali na dužim odstojanjima. Najteži napad neprijatelja zadržali su Koluničani 2. avgusta kada je spaljen Revenik i dio Kolunića uz podršku artiljerije i avijacije.

³⁾ Nezavisno od ove situacije, 28. jula 1941. g. grupa od 5 ustanika iz Revendika, čuvši za ustanak u Oštrelju otišli su u Oštrelj da traže vružje, koje nisu dobili, ali su dobili obećanje da će kasnije dobiti jedan puškomitraljez u odred. Ova grupa boraca upućena je kod Draguljevca u sastav odreda. Tada je Jovo Trnjaković dobio zadatku da evakuise stanovnike sela Revenika, što je i izvršeno.

Početkom avgusta Kolunićani su učestvovali u zasjedi na Rastovaoi i tom prilikom zarobljena su dva kamiona 1 dva teška mitraljeza od kojih je jedan pripao njima i dejstvuje sa vatrenog položaja kod Dukića Grede.

Kolunički odred sa oko 40—50 boraca, oko 25 pušaka. 2 puškomitraljeza i jednim teškim mitraljezom učestvuje na napadu na Petrovac i to 4. a zatim 8. i 9. avgusta. U zadnjem napadu poginuli su borci Mirko (Tome) Mirković, Slavko (Jove) Kesić i Stojan (Stepa) Spegar.

Dio Koluničana bio je u odredu Medeno Polje.

U vremenu od 14. avgusta do 8. septembra vođene su najžešće borbe u vrijeme priprema i izvođenja ofanzive jakih snaga neprijatelja na Oštrelj radi prodora u Drvar. U tom vremenu su se sredivale ustaničke snage, 18. avgusta formirana je drvarska brigada, a 20. avgusta prvi bataljon »Sloboda« koji je branio petrovački front. Tada su spojeni Crvljivički i Kolunički odred »Osječenica« i formiran drugi gerilski odred prvog bataljona »Sloboda«, komandir bio je komandir Vlado Morača i politički komesar Rade Zorić. Ovaj odred je brojao 164 borca sa 107 pušaka, 3 puškomitraljeza, 2 teška mitraljeza, 100 bombi i 10.103 metka prema tadašnjem izveštaju.

U periodu ofanzive na Oštrelj u zahvatu sela Kolunića napadao je ojačani bataljon domobrana, a za leđa drugom gerilskom odredu (preko Bukvika, Trnoge) ubaćene su snage neprijatelja, jačine četa, do bataljona kojeg je razbio odred :Medeno Polje, a kasnije i dijelovi drugog odreda. Tako je Kolunički odred preformiran u vod drugog gerilskog odreda gdje je ostao na svojim položajima iznad sela do kraja septembra 1941. godine, kada je dolaskom Talijana sa pravca Knina i Drvara bio napušten petrovački front. Tada se odred povukao u Dronjkušu odašte je data direktiva da borci prvo smjestite porodice i da će borbe ponovo otpočeti i sa Talijanima kada se malo razvuku i oslabe. Tako se i Kolunićani povukli u svoje selo. Oružje su sve masovnije počeli preuzimati mladi ljudi pretežno oni koji nisu služili vojsku ili bili bez užih porodica. Dok su stariji i oženjeni ljudi preuzezeli brigu da porodice povrate iz šume na zgarišta i obezbijede ih za zimu. Dvomjesečna borbena dejstva u zahvatu Kolunića

i Revenika iscrpile su i zamorile narod po zbjegovima. Qz to na pragu je bila jesen sa hladnim danima, a kuće su bile spaljene naročito na Gornjem Koluniću i Reveniku. Zatim, Talijani su vješto i perfidnom politikom proturili vijest da su oni došli da zaštite Srbe od ustaškog pokolja, »obećavajući miran život« pozivali narod da se iz zbjegova vrati kućama. Tako je narod iz zbjegova po šumama došao u selo i sređivao se za zimu, ne napuštajući oružje, sem pojedinaca i vršeći kontrolu i obezbjeđenje sela sa pravca komunikacije Petrovac—Oštrelj. Takva situacija je bila do polovine januara 1942. godine, koja se karakterisala po borbenoj pasivnosti Koluničkog naroda, ali u zoru 5. oktobra 1941. godine počela je organizovana politička aktivnost, dolaskom Luke Rakića.

Život naroda u selu, u ovom periodu bio je vrlo težak: imovina razvučena i opljačkana. Mnoge kuće spaljene, te je nastao period pokrivanja zidina podruma i nastrešnica za kuće, stočni fond propao, već mjesecima nije bilo soli, gasa za osvjetljenje, šibica, a da se i ne govori o kafi, šećeru i duvanu. Međutim, u Petrovcu su otvoreni dućani. Talijani su kritične articke dovlačili i preko Mane Rokvić i grupe četnika prodavali narodu i razvilo se crnoberzjanstvo. Početkom oktobra počelo je sa vršidbom žita i podizanju drugih poljoprivrednih kultura.

U takvoj situaciji predstojala je politička konsolidacija ustanika i priprema za novo rasplamsavanje oružane borbe.

Borci bivšeg Koluničkog odreda sem nekolicine, koji su otišli u četnike Mane Rokvića Italij anima u Petrovac, ostali su kraj izraslijih rukovodilaca. Jovo Pavić i Mitar Smiljanić otišli su u Podgrmeč, a Božo Kesić i Mićo Rakić bili su angažovani partijskim radom na drugom terenu. S druge strane borci nisu bili odviše — čvršće povezani sa Petrovačkom četom na čelu sa Slavkom Rodićem u Kmjeuši. Postojala je bojazan da Kolunić ne postane baza četnicima. Izgleda da je to dobro ocijenio Mane Rokvić, pa je u kasnu jesen 1941. godine u dva navrata dolazio u Kolunić i to prvi put da ugovori saradnju sa Talijanima, a drugi put je dotjerao dva-tri tovara talijanskog oružja da ga podijeli Koluničanima. Nije uspio naoružane borce privući sebi, ali je podijelio nekoliko pušaka. Kako su već pre-

stale djelovati u Kokmiću organizovane političke snage NOP-a sužavala se baza četništva što je bio slučaj i na cijelom srežu. Zato je četnički voda Mane Rokvić počeo tražiti veze na drugoj strani tj. u Lici te je polovinom januara ponovo došao u Kolunić i uspio nagovoriti oko 10 naoružanih ljudi da sa njim krene preko Očijeva ka Srbu. Ali, kako je i tamo partizanski pokret ojačao i suzbijen uticaj Pajice Omčiguza četnici sa Manom Rokvićem, vratili su se sem Kolunićana u Petrovac. Već krajem januara 1942. godine bio je najavljen politički zbor u Bjelaju na kojem je trebao govoriti Mladen Stojanović, te se razvila agitacija u Koluniću da se ide na taj zbor. Tako je pored naroda krenuo Kolunički vod sa Dušanom Mirko vicerom sa namjerom da se poveže sa ostalim partizanskim jedinicama i otpočnu borbenu dejstva. Na ovom zboru bile su Kulenvakufska četa sa Nikolom Karanovićem i Vrtočka četa na čelu sa Milanom Atlagićem. Poslije zbora jedinice su krenule na kružni marš oko Petrovca radi razoružanja četnika. Pošto su Slavko Radić i Nikola Karanović sumnjali u prvrženost Kolumičkog voda razoružali su ih u Koluniću na prtini iste večeri, a odmah zatim vratili oružje borcima i zadržali ih kod sebe, a komandira su razoružali i odstranili. Kolunićani su odmah stupili u partizanske čete a uskoro i ostali u odrede i brigade.⁴⁾

ORGANIZACIJA POLITIČKE AKTIVNOSTI

Poslije ponovne okupacije većeg dijela Bosanske krajine od strane Talijanskog okupatora i splašnjavanje oružanog ustanka kao i razna politička previranja uslovile su savjetovanje komunista Drvara i Petrovca u Ataševcu, u oktobru 1941. godine na kome je analizirana vojno-poli-

⁴⁾ U toku NOB-e iz Kolunića i Reveniika bilo je 231 borac (ili jačine jednog partizanskog bataljona.) U NOB-u stupili su 1941. godine 81, 1942. 50, 1943. 75, 1944. godine 20 i 1945. — 1. Preživio je 151 borac.

Žrtava fašizma u Koluniću bilo je 180 od toga 145 iz Kolunića i 25 iz Revenika. Ratnih zarobljenika bilo je ukupno 53, iz Kolunića 46, a iz Revenika — 7. Svi podaci uzeti iz knjige Saveza boraca Bosanski Petrovac.

tička situacija, ocijenjen rad partije, uočene greške i date smjernice za organizovaniji politički rad i stvaranje široke političke baze, koja će ponovno usloviti učvršćenje postojećih partizanskih jedinica, njihovo omasovljenje i time ponovno razbuktati narodno-oslobodilačku borbu. U takvoj situaciji Sreski komitet Partije za Bos. Petrovac baca težište na još veću političku aktivnost, u kom cilju raspoređuje kadrove po selima radi organizacije organa narodne vlasti — seoskih NOO — a, kasnije i opštinskih, formiranje aktiva SKOJ-a i političkog rada sa masama. Cilj je bio da se narodnim borcima objasni da talijanskom okupatoru ne treba vjerovati, miti je on čiji zaštitnik sem ustaške vlasti, da povrati vjeru u mogućnost daljne oružane borbe i sa talijanskim okupatorom, zatim da raskrinkava izdaju četnika, i da demoralisane i kolebljive odvratи od saradnje sa okupatorom i četnicima, da se organizuje masovna politička aktivnost u selu pod rukovodstvom seoskih narodnih odbora, koji bi bili nosioci vlasti na slobodnoj i poluslobodnoj teritoriji. Strpljiv i organizovan politički rad i pripremili su borce i narod za ponovno širenje NOB-e u svim njenim oblicima. Razumljivo je da je u takvom radu bilo i idealiziranja nejasnih stavova i konfuzije prilikom tumačenja, ali se sa podizanjem političkih znanja i svijesti savlađivala ta stihija razradom i tumačenjem stavova i linije KPJ-u. Najveća smetnja u političkom radu pored talijanskog okupatora, četništvo pod rukovodstvom Mane Rokvića. On je u Petrovcu sa grupom od 20—30 četnika održavao vezu i stvarao uporišta po selima sa po nekoliko četnika, među kojima je bilo oko 10 i u Kolumiću. Poslije okružne konferencije KPJ u Krnjeuši oko nove godine 1942. i zaključka da se zarati sa Talijanima i razoružaju četnici, prišlo se ostvarivanju zaključaka.

Već u drugoj polovini oktobra 1941. godine iz Krnjeuše u Revenik dolazi Mićo Rakić kod Mile Trnjakovića, preko kojeg odabira grupu najboljih omladinaca — prvenstveno onih koji su se istakli u ustaničkim borbama. Pozivaju ih na sastanak kod kuće Trnjakovića. Pozvao je 5—6 omladinaca. Sa nestrpljenjem smo očekivali zakazani sastanak naveče. Naši pozvani drugovi, ne naviknuti na ilegalnost, i da ne bi sami išli kroz noć, sa sobom su poveli

po jedan do dva povjerljiva druga. Tako je na sastanak došlo 15—18 omladinaca koji su stizali u grupama. Cak su i pjevali iznad sela iako su Talijani bili udaljeni oko 2 km vazdušne linije. Istina, to im nije bilo puno upadljivo jer je to bio period komušanja kukuruza, pa i prela gdje se ponekad čula i pjesma. Iznenadili smo se brojem odažvanih mladića, iako su skoro svi učestvovali u dotadašnjim borbama, a veliki broj od njih imao je i oružje. Istina, među njima je bilo 2—3 omladinca u koje smo sumnjali, da više naginju četnicima ili su se s njima saštajali. Zato smo se našli u dilemi da li taj sastanak održati, i koliko na njemu otvoreno govoriti. Mićo se odlučio da se ipak taj sastanak održi sa svima, uz rizik da se naš politički rad ne kompromituje. Drugi problem je bio gdje održati sastanak, pogotovu sa tolikim brojem omladinaca. U podrum koji je služio za stanovanje porodice Tmjaković nije se moglo, a na hladnoj oktobarskoj noći ne bi se moglo duže zadržati, niti bi mogli svjetlo koristiti. Mići sam predložio da održimo sastanak u praznom trapu pripremljenom za krompir. Na to je Mićo pristao, i koliko se sjećam to je objasnio i omladincima. I svi smo se brzo angažovali oko nabavke dasaka i trenica i kamenja za podloge, radi pravljenja sjedala. Zatim smo pravili svjetlo od masti i krpice u findžanu. Nismo se obezbjeđivali jer smo bili sigurni u okolinu, a Talijani noću nisu izlazili iz garnizona. Ipak nismo htjeli da budemo zapaženi od ukućana i komšija, što je bilo nerealno. Iz radoznalosti neki su se približavali našoj zemunici, osluškivali naše razgovore i kasnije prepričavali o našem »konspirativnom sastanku«.

Drug Mićo Rakić nas je upoznao zašto smo se sastali kako to treba da organizujemo, predložio je da mene izaberu za rukovodioca, zatim nam je govorio o borbama na istočnom frontu, o partizanskoj borbi u Srbiji i izdaji četnika Koste Pećanca, o partizanskim borbama u Podgrmeču i oko Bihaća i najzad o našim zadacima; da razvijemo mržnju i borbeno raspoloženje protiv Talijana, da osuđujemo izdaju četnika Mane Rokvića da se od njega ne prima oružje, a ako je već neko i primio da prelazi u partizane. Sve u svemu sa interesovanjem smo pratili njegovo izlaganje, jer nam je otvorio perspektivu naše dalje borbe.

On nas je ohrabrio i postakao na veću političku aktivnost i organizovanost.

Od tada nastaje organizovana politička aktivnost Ša omladinom u Koluniću i Reveniku, koja se stalno razvijala i širila. Slično je bilo i sa Gornjim Kolunićem, koji je više bio pod uticajem organizacije SKOJ-a i Sekovca i Bukovače.

Miće Rakić je još nekoliko puta dolazio u Kolunić polovinom januara 1942. godine i u aprilu 1942. godine. Radi iskustva u radu sa omladinom odlazio sam u Bokovaču kod Vlade Kecmana i Bogdana Morače, te smo zajedno išli kod Mile Balabana, od koga sam dobio na čitanje Engelsov »Antidiring« kojeg, uzgred rečeno, nisam razumio.

Svi omladinci koji su prisustvovali prvom sastanku SKOJ-a nisu bili najaktivniji, ali su ostali vjerni i disciplinovani u izvršavanju zadataka, sem tri do četiri omladinka koji su bili kolebljivi, a jedan je otisao u četnike. Najviše se isticao Rade Latinović (poginuo je u borbi kod sela Strmice 1943. godine). Zatim Nikola Trnjaković, poginuo na Vrpolju januara 1943. godine. U vremenu od novembra do marta 1942. godine aktiv SKOJ-a se smanjio jer su mnogi skojevci otisli u partizane, kao i masa drugih dobrih omladinaca, koje nismo primili u SKOJ zbog našeg sektaštva. Početkom 1942. godine aktiv SKOJ-a smo proširili i sa najboljim omladinkama, Danicom Rakić, Jekom Latinović, Mikom Latinović, Mikom Rakić, Dojom Rakić, Anicom Bijelić. Sve do proljeća 1942. godine aktiv SKOJ-a radio je ilegalno, a bilo je i rjeđih sastanaka. Članovi SKOJ-a su pretežno radili pojedinačno u svojoj sredini. Masovniji politički rad sa omladinom bio je kroz omladinsku i pozadinsku četu, analfabetski tečaj za opismenjavanje odraslih, i stvaranje sekcija za kulturni rad i davanje priredbi. Poslije Okružne konferencije SKOJ-a u Gruborskem naslonu krajem aprila 1942. godine počelo se sa formiranjem organizacije NOOSO BiH. Krajem marta u Koluniću je izabran za novog sekretara SKOJ-a Rade Latinović, jer sam ja primo Opštinu Bjelaj.

Politički rad sa omladinom otpočeo je u oktobru i novembru 1941. godine i kasnije, te je preko zime održano

nekoliko omladinskih konferencija. Zarobljavanjem voda talijanskih zarobljenika u Koluniću (koji su vukli drva za Petrovac) od strane Slavka Rodića i Nikole Karanovića, sa Kulenvakufskom i Driničkom četom, te borbe sa talijanskim bataljonom u Medenom Polju u drugoj polovini januara 1942. godine napravljena je velika prekretnica u korist razvoja oružane borbe u ovom kraju, što je stvorilo povoljnije uslove i za politički rad po selima. Tada je formirana i omladinska četa u Medenom Polju (Sedma petrovačka četa) u koju se uključivao veliki broj omladinaca iz Kolunića. Kao odraz uspješnog političkog zbara u Bjelaju, koga je držao Mladen Stojanović, došlo je do novog impulsa u razvoju NOB-a u našem kraju.

Po mom povratku sa sreske konferencije SKOJ-a iz Skakavca, krajem januara 1942. godine odmah sam sazvao konferenciju u selu na kojoj smo izabrali seoski NOO od 5 aktivnih i uglednih drugova zatim je pala odluka na konferenciji da⁵⁾ se organizuje analfabetski tečaj uglavnom za žensku omladinu kojom je odmah sutradan počeo rukovoditi Mile Latinović, ali za kratko vrijeme, pa je zadatak preuzeila Anica Bjelić, jer smo imali više povjerenja u nju da radi sa ženskom omladinom. Seoski NOO uskoro je formirao tkz. etapnu ustvari kurirsку stanicu za prenos pošte u Medeno Polje—Gornji Kolunić. Kurirske poslove obavljali su omladinci. Već februara 1942. godine, otpočeo je organizovan rad na kulturno-zabavnom polju. Po prvi put, od kada selo postoji organizovana je priredba sa skećom »Partizan, ustaša i Italijan«, koji se do tada davao po krajiškim i ličkim selima. Zatim recitacije od kojih su bile neke nove iz NOR-a. Ta priredba održana je po danu kod kuće Sene Dukić, koji je poprimio karakter zbara na koji je došlo mlado i staro, blizu 150—200 lica, među kojima je bilo 21 iz Revenika, koji su došli pod zastavom u koloni, prtinom po velikom snijegu. Na zboru je učestvovao jedan vod boraca iz VII omladinske čete na čelu sa Dragom Dukićem. Priredba je iskoristena i za političko djelovanje. Ovaj zbor bio je uočen od Petrovca od strane

⁵⁾ O formiranju ovog seoskog NOO u selu Koluniću, napisan je članak u »Zborniku 1942. godine« ili u »Ediciji« Petrovac u NOR-u.

Talijana, koji su namjeravali da nas tuku artiljerijom, ali su ih izgleda spriječili neki četnici iz našeg sela, koji su kasnije nešto došli u partizane.

Negdje u martu 1942. godine omladina Kolunića pripremala je veličanstven doček jednom vodu partizana Dalmatinaca sa Mosora, koje smo u Koluniću čekali sa Nikolom Karanovićem, dok nisu došli sa pravca Drvara. Taj se susret pretvorio u manifestaciju bratstva i jedinstva, a omladina je bogato darovala borce sa peškirima, maramicama, čarapama i hranom gdje se pekla pita i kolačići.

U maju mjesecu ponovno su oživjele partizanske borbe oko Petrovca naročito u periodu pokreta i izvlačenja Talijana u Dalmaciju. Tada su u Kolunić došle 4 petrovačke čete na čelu sa Slavkom Rodićem koje su nekoliko dana boravile na reonu Kolunića, "dje su organizovale zasjede talijanskim kolonama. U nedjelju 16. maja partizanske čete u Koluniću sačekale su talijansku kolonu i nanijele im velike gubitke, gonile su Talijane prema Petrovcu do Japage, zarobivši i 2 topa, 2 teška mitraljeza, dosta municije i druge ratne opreme. Toga dana po otpočinjanju borbe Kolunička omladina pod rukovodstvom Rade Latinovića i Anice Bjelić u mjesto da odu na zakazani opštinsko-omladinski zbor u Bjelaj, otišli su u borbu pomagali borcima i izvlačili plijen. Tako su na rukama odgurali dva topa u selo, a zatim preko Vaganca u Bjelaj. Slavko Rodić i Nikola Karanović odali su prizanje Koluničkoj omladini na njenom učešću u borbi.

Omladinci su se u proljeće 1942. godine znatno angažovali na sjjetvi i pomoći porodicama palih boraca i samohranih porodicama prema planu SNOO.

Po oslobođenju Petrovca već u junu 1942. godine dolazi do formiranja jedinstvenog seoskog NOO za Donji i Gornji Kolunić sa sjedištem kod škole i odvajanje Revenika u zasebno selo sa NOO. Od tada Kolunić i Revenik izlaze iz sastava Bjelajske i ulaze u sastav novoformirane Petrovačke opštine.

Prvi sreski zbor naroda i omladine u Petrovcu bio je veličanstven. Na njega su stizale kolone naroda i omladine na čelu sa omladinskim pozadinskim četama i zastavama. Ove omladinske čete formirane su još u februaru u Kolu-

niću i Reveniku izvježbale su taktičku obuku sa drvenim puškama u blizini sela i povremeno se sastajale u Ppnoru ili u Vagancu u cilju izvođenja zajedničkih vježbi. Iz njih su birani dobrovoljci za partizane prema razrezu Komande mjesta u Petrovcu, ali tu je bilo teško udovoljiti svim zahtjevima jer je htjelo više omladinaca ići u partizane nego što se tražilo, a koji nisu mogli radi nedostatka oružja.

Već u avgustu Kolunička omladina svrstana u radne čete odlazi na rad u Saničku Dolinu u sastav omladinske radne brigade i tako po smjenama od 15—20 dana rade do kraja oktobra 1942. godine. Malo je omladinaca i omladinski koji nisu učestvovali u radu sem bolesnih ili koji nisu imali drugih radnih snaga u kući. U isto vrijeme seoski NOO slao je ljudе po planu na sjeću građe i izgradnju baraka za bolnice u Jasikovcu i pravljenju magacina za smještaj žita i kukuruza. Isto tako slati su ljudi sa stočnom vućom i vozilima u karavane za Drvar, Jajce, Ključ, a po oslobođenju Bihaća čak do Slunja, pri čemu su često angažovani. Zadatak organizacije SKOJ-a bio je da pripreme i šalju omladince u vojsku. Nezaboravni su sastanci aktiva SKOJ-a na kojima se odlučivalo o prioritetu i redoslijedu odlaska omladinaca dobrovoljaca u vojsku, a dobrovoljci su se birali i iz omladinskih pozadinskih četa prema razrezu Komande mjesta u Petrovcu.

FORMIRANJE ĆELIJE KPJ U SELU KOLUNICU

U Koluniću je formirana prva ćelija negdje u oktobru 1942. godine. Do tada komunisti sela Kolunića bili su vezani za druge partiskske organizacije npr. Božo Kesić kao član SK KPJ bio je vezan u Petrovcu, Goša Spegar negdje u Driniću, a Mile Trnjaković u ćeliji Bjelajske opštine, dok je Mićo Rakić aprila 1942. otišao na dužnost sekretara SK SKOJ-a u Jajački okrug. Međutim, u toku ljeta radili smo sa tri kandidata partije i to: Milanom Šikmanom, Jovom Trnjakovićem i Milanom Latinovićem, koji su u oktobru iste godine primljeni u Partiju, te je od njih i sa Jandrijom Lukačem formirana ćelija u opštini, a po formiranju ćelije u Medenom Polju odvojila se i partijska ćelija

za Kolunić. U jesen 1942. godine pripremani su i primljeni u partiju 1944. godine skojevke: Đuja Rakić, Boja Bogdanović i Mika Latinović. Bilo je daleko više politički aktivnih ljudi, žena i omladine koji su mogli prema svojim aktivnostima biti članovi KPJ, ali zbog oštijih kriterija i nedovoljnog teoretskog rada usporavano je njihovo primanje u KPJ.

Već je KPJ u Koluniću za slobom (i prije formiranja celije) imala vidne rezultate. Svestrano angažovanje naroda i omladine Kolunića počev od učešća u oružanoj borbi, kao boraca do angažovanja ljudi na raznim formama učešća u NOB-i do angažovanja omladine i žena na raznoraznim akcijama dokaz je visoke svijesti i opštег učešća u opšteno-narodnoj borbi. Pojedinci koji su otišli stranputicom — u četnike nisu imali uticaja, niti su mogli ispoljiti svoj rad u našem selu.

Ovakav svestran i organizovan irad naroda i omladine u Koluniću privremeno je umanjen četvrtom neprijateljskom ofanzivom u kojoj je samo u Bastačkom dolu poginulo 72 žrtve. Ponovnim dolaskom i oživljavanjem četničke aktivnosti pod okriljem okupatora, Kolunićani su trpjeli veliki teror od četnika Mane Rokvića, u oktobru 1943. godine. I pored toga politička aktivnost nije prestajala. Ilegalno su radili seoski NOO u Koluniću i Reveniku, zatim partijske celije i aktivi, ali na nešto drugačiji način. U to vrijeme bilo je pojedinaca koji su se pokolebali i tada stupili u četnike koji su otkrivali baze naših aktivnosti. Narod je obavještavao komuniste, skojevce i odbornike o nailasku četnika. Cak su grupe ljudi intervenisale za pojedine uhvaćene aktiviste i uspjevali da ih oslobole, kao na primjer: Voja Trnjaković, Đuro Latinović i David Latinović kada je bio zarobljen Dušan Trnjaković.

Novo formirani petrovački bataljon imao je solidnog oslonca u Koluniću a naročito jedna udarna grupa na čelu sa Dragom Dukićem.

Već do kraja rata po istjerivanju četnika narod Kolunića nastavio je svoju punu aktivnost i naročito se ispoljio 1944. godine u vrijeme desanta na Drvar, kada su spašavali padobranom bačenu ratnu opremu ispred streljačkog stroja i tenkova. Naročito su se u tome istakli Reveničani,

a pogotovu Milka Tubić koja je iznijela na leđima paket strojnica i pionirka Dragica Sime Roca koja je prilikom nailaska neprijateljskog kamiona legla po sanduku municije dok kamion nije prošao, a zatim municiju iznijela u selo.

Konačno oslobođenje naše zemlje donijelo je i ovom kraju sve pozitivne tekovine naše revolucije. KPJ u našem selu imala je velikih teškoća ali i velikih uspjeha u savladavanju stihije i razvoja revolucionarnog rađa u selu.

JA POGRIJESIH

Bitka na Neretvi bila je u punom jeku kada je Tito po drugi put naredio da se Prozor mora zauzeti.

Čitavu noć trajala je borba. Ljubišin, Četvrti bataljon bio je u rezervi, ali tu na samom frontu. Dio bataljona bio je angažovan u borbi.

Ujutro je nareden pokret na grad. Kroz šipražje se čulo kako neko iz sveg glasa poziva: »Četvrti bataljon! Po načlasku Ljubiša je ocijenio da se radi o Crnogorcu. A znao je i da je i Četvrti bataljon Crnogorske brigade tu negdje u blizini.

Kada je kolona izašla na proplanak, borci ugledaše na putešku Savu Kovačevića i Vladu Bajića.

— Koji si bataljon? — upita Sava Ljubišu.

— Četvrti — odgovori Ljubiša.

Nervoza i ljut Sava zgrabi Ljubišu oko pasa i onako natovarenog ratnom spremom, podiže ga od zemlje pa pusti i viknu:

— Nikogoviću jedan, ja promukoh vičući »Četvrti, Četvrti, a tebi se ...

— Da mi jesmo Četvrti, ali ne tvoj! — reče Ljubiša i produži.

— Izvini, Krajišniče, ko Boga te molim! Ja pogriješih — reče Sava, slijezući ramenima.

MILAN N. ZORIC

RUŠENJE PRUGE U ZAVALJU

Voz za vozom, voz za vozom, kašljucale su lokomotive a dugi lanci vagona povijali su se za njima i vijugali poput zmije kad bježi u želji da se što prije sakrije. Ratni materijal, oružje, municija, oprema i ustaše bili su u vagonima. Sadržaj transporta nikad se nije mijenjao, a ni mjesto gdje su ti transporti upućivani na istovar. Kako je koji voz stizao i pomaljao se iz omogorice prosute po blagognutoj istočnoj strani Grmeča, dočekivali su ga vojnici u Bravskom i istovarali. Odavde je kamionima sve prevožemo u Petrovac. Front prema Drvaru mogao se dobro snabdjeti. Jer kad počne konačni obračun sa onima koji su organizovali svoju vladu i državu, koji toliko prkose Hitleru i Paveliću i nasjedaju »englesko-komunističkoj promidžbi«, a ne obaziru se na pozive za predaju, ničega ne bi smjelo nestati. U Poglavnikovoj direktivi kao baza za snabdijevanje trupa za obračun sa Drvarčanima određeni su Bihać i Prijedor. Bliže ih nisu smjeli primaći, pa su vozovi i kamioni često hrli mete napada. Tako je i ovu uzanu prugu, koja je u ovo ratno vrijeme služila jedino za prevoz ustaša i njihovih potreba, trebalo napadati i rušiti. Od uspjeha u tome u najvećoj mjeri je zavisilo izvršenje Poglavnikove direktive i specijalnog zadatka pukovnika Narcisa čije su ustaše uveliko oštire handžare u Šekovcu i čekale da im se Oštreljska vrata otvore. To mi je bilo vrlo dobro poznato.

I kad su odbijena dva pokušaja uništenja i paljenja Bravskog Vaganca, moglo se krenuti i prema tom željeznom putu, koji nije bio izgrađen da prevozi zločince.

Stigli smo u Jelašinačku dolinu u kojoj je živjelo petoro braće Skondrića. Jedan od njih, Petar, bio je narednik jugoslovenske vojske. Poznavao je načela vojne obuke i u praksi ih je dobro savladao. Bio je veoma hrabar i spremjan da se ustaškom nasilju suprotstavi oružjem. Sačuvao je nekoliko pušaka. Te puške su vojnici razbijene vojske, ranije zajedničke države, davali za dvadesetak jaja ili civilnu odjeću. I ostala njegova braća imala su oružje. Još neki ljudi iz Jelašinovaca imali su oružje i često su bili u vezi sa Petrom.

Ja sam još ranije dolazio u Jelašinovce i sastajao se sa Petrom, koji je bio izbjegao u šumu. S njim sam razgovarao o svemu, a najviše o borbi protiv ustaša i njihove države. Petar nije bio rodom iz Jelašinovaca, već iz jednog drugog sela u kom su ustaše sve muškarce pobile. Znao je da bi i on sa braćom već davno bio preseljen u vječnost da nije izbjegao u Jelašinovce. Kiptio je od mržnje prema ustašama, koje su tolike njegove zemljake zaklale. Htio je da im se vraća dug oružjem. Ljudi oko njega bili su u tome još žešći. Govorili su da ustanak treba širiti jer je jedino u tome spas.

Nakon razgovora sa Petrom Škondrićem koji je trajao nešto duže vratio sam se u Vaganac. Ali sad je trebalo srušiti prugu i onemogućiti gomilanje ustaških trupa u Bravskom. Zbog toga sam 17. avgusta četrdeset prve sa dvadesetak gerilaca napustio Vaganac i preko ceste prebacio se u Šobatovac. Tu sam se odmarao, razgovarao sa ljudima i ručao. Zatim sam se uputio preko Grmeča u Jelašinovce. Dan je bio sunčan i vedar, ali nas sunce nije vidjelo sve dok nismo stigli do Ciganskog vrha i jednog paleža, na kom je vatra sve opustila i ostavila samo zemlju i kamenje. Prešavši palež, sišli smo niz jednu stranu, pokrivenu cmogoricom, sve do iznad Jelašinovaca.

U Jelašinovcima nismo zatekli Petra i njegove druge. Još oko podne oni su otisli prema Sanici i s njima se nisam mogao vidjeti i dogоворити о izvođenju namjeravnog napada na prugu. Ali, nisam gubio vrijeme. Uputio sam se prema kući Nikole Srđića. Suton se već spuštao sa Grmeča i osvajao Jelašinovce. Domaćini su zatvarali stada,

a planinke spremale kablove. Čekale su na ulazu u torove da od ovaca svoj dug naplate.

Nikola je sjedio na jednom tronošcu pred kućom i vukao gudalom preko gusala. Zatim je, poslije dva-tri iskašljavanja odjeknula pjesma:

»Bože mili na svemu ti hvala,
Šta je nama tvoja milost dala«.

Čuvši pjesmu, malo sam zastao i nisam htio da se pojavim. Umirili smo se i htjeli da čujemo kako će pjesma dalje biti sročena. To me je posebno interesovalo, jer sam znao da riječi gusala nisu nikad odzvanjale uzalud. Njihov sadržaj, ono što je guslar iskazivao, posebno je bilo važno u nastalom kovitlanju, koje je teško bilo shvatiti i do kraja razumjeti. Mala stanka, pa novi stih, značajan i bolan zaigra ispred kuće, preli se preko plotova i kukuruza i odbruja prema namrgodenom Starini.

»Da u Sani Gutić veli tako,
Čujte braćo, neće biti lako,
Nestat mora grkoistočnjalka,
Bez obzira stara i nejaka«.

Dobro je dobro, drugovi — kazah, pa krenuh kući odakle su odzvanjale gusle. Gerilci jedan po jedan krenuše za mnom i svi se iskupiše oko Nikole.

— Dobro veče Nikola — pozdravih, a guslar skoči pa me zagrli.

— Dobro došli, braćo, dobro došli! — kaza domaćin, pa uze gusle i prisloni uza zid.

— Nećemo se vala dati pa neka onaj banjolučki pas laje i dalje kako hoće. Ni čača mu nije bolji bio — dodade guslar i ponudi me da sjednem.

Sjeo sam i sa predsjednikom izmijenjao nekoliko riječi. Zapitah ga, zna li gdje je Petar, a kad Nikola odgovori da je otišao prema Korjenovcu, zamislio sam se i istog časa je pala odluka da odmah krenemo prema pruzi, tamo gdje se nalazi najveća krivina i odakle se jedna crkvica, iz voza koji oko nje omotava, vidi devet puta. Tu je bila i jedna čuprija na pruzi koju smo namjeravali srušiti.

— Slušaj, Nikola — počeh ja — možeš li ti meni za sat-dva skupiti stotinjak ljudi sa alatom? To mi treba, pa da i taj o kom si maločas pjevalo vidi da za ološ nije država.

— Mogu vala ako hoćeš i više — odgovori odbornik i zovnu brata i njegovog sina Dragana. Kaza im da odmah obavijeste ljude da je u Jelašinovce došao Zorić i da traži stotinu radnika sa krampovima, čuskijama, lopatama. Kad to kaza, Nikola naredi ženi da na brzinu spremi večeru.

— Ne treba, Nikola, mi smo ponijeli suvu hranu iz Šobatovca, usprotivih se, ali odbornik ostade pri svome.

— Dok vi večerate i ljudi će doći. To što ste ponijeli ostavite pa jedite poslije, kad izgladnите — smiješeći se reče predsjednik, pa iz kuće iznese bocu rakije, poče nazdravljati i pominjati sve moguće bogove i njihove milosti i tražiti od njih da nam pomognu.

— Gdje ono Gutić govorio, dabogda vuci vijali, a ustaških pasa nigdje ne bilo! Dabogda se njihovim mesom lisice hranile, a na njihovim kostima vrane grakale! Dabogda nož mog komšije Milančića grkljan preuzeo! Hoće ako bogda! Stići će pse ono što su zasluzili. Dabogda vama, moja draga djeco, sve išlo od ruke i neka vam dragi bog bude na pomoći. On je spor, ali dostižan. Živio mi, drude komandante! — reče poslije nazdravljanja i izraženih želja odbornik, pa ispaki do dna. Drugu natoči meni, pa kad i ja ispih — zareda svim gerilcima. Kad pruži Radi Solomunu, on reče da ne piye. Nikola se malo zagleda u Radu, pa se obrati meni.

— Šta ćeš sa ovim dječkom, pobogu?

— Nije to dječko, Nikola, nije. Taj je dvojicu ustaša ubio. Zarekao se da će doći do puške i stupiti u gerilce pa makar glavu izgubio. I da ti je samo znati šta je uradio! Ubio je najvećeg zlikovca iz Sanice!

— E, kad je tako, da si mi živ i zdrav, mladiću — reče Nikola pružajući čašicu. Rade htjede odbiti, ali najzad uze i iskapi.

Ubrzo je bila gotova večera. Kad smo večerali, nismo dugo čekali da se prikupe ljudi sa alatom. Prethodnica je odmah krenula u pravcu Međeđeg brda i željezničke pruge, koju je trebalo srušiti. Za gerilcima pošla je i kolona

ljudi sa alatom. Mraik je već poodavno nastao i otežavao kretanje. Kad su zašli u šumu, iza Medi dola, ni prst pred okom se nije mogao vidjeti. Oskudno svjetlo jedne baterije činilo je veliku uslugu. Tek u svitanje smo izbili na Međeđe brdo. Tu su se prikupili i radnici. Naredio sam im da na tom brdu ostanu i, skriveni u šumi, sačekaju moju dalju naredbu.

Sa gerilcima sam pošao dalje, prema pruzi. Kretali smo se padinama Grmeča i baš kad se već moglo dobro vidjeti, približavali smo se mjestu gdje su bili iskopani rovovi. Ove rovove zaposjele su ustaše i tako obezbjeđivale prugu i most koji se nalazio ispred samih rovova. Uporište je bilo fortifikacijski dobro uređeno. Iz njega se moglo gađati na sve strane. Prema Grmeču bila su mitraljeska gnijezda, štićena žicom i ponekom minom. A žica je bila ukrašena kutijama ispražnjenih konzervi. Kad ih neko dotakne, kutije su zvonile i odavale nepozvano prisustvo.

Ispod ovih rovova ili, kako kažu stručnjaci, otpornog rejona, izgrađen je bio sporedni kolosjek dužine stotinjak metara. Na njemu su se nalazila tri vagona i u njima je spavala posada koja je zaposjela bunkere i rovove i branila prugu i čupriju preko jedne planinske rječice. Važnost čuprije bila je velika, pa su je ustaše dobro obezbjeđivale. Sa druge strane, iznad vagona, bili su izgrađeni rovovi za odbranu pruge i čuprije. I te rovove zaposjele su ustaše i odatle imale odličan pregled terena i pruge sve do Grmeč-stanice. Ispod pruge, u njenom zahvatu, nalazilo se jako ustaško uporište Sanica, pa je i s te strane sve bilo bezbjedno. Gerilci tamo nisu mogli doći bez velikog rizi/ka. Ustaše su to znale, pa njihova opreznost ni ovog puta nije bila velika.

Sa dvojicom partizana, brbljajući, došao sam na domak rovova. Ustanovio sam da ih te večeri još nisu bile zaposjele ustaše. Pretpostavljao sam da u uporištu moraju negdje biti bar takozvana dežurna oružja. Ali, osmatranjem to nisam mogao otkriti. Ni u rovovima iznad vagona nisam primjećivao ustaše. I zaista, oni se još nisu bili pripremili za zaposjedanje rovova. Iznenadjenje, taj najvažniji faktor uspjeha u borbi, sa kojim se može upoređivati je-

dino vješto izazvana panika, bilo je moguće. Odmah sam to ocijenio i rukom pokazao gerilcima da brzo dođu do mene.

Na moj poziv, gerilci su puzili. Tišinu još ništa nije počelo narušavati. Grmeč, razvukavši kapke, napregao se i netremice posmatrao. »Šta li će sad biti« — mislio je Starina i, kao da priželjuje ustaničku pobjedu, nije htio ni da se strese, kao što je dotad činio, i zbaci rosu sa sebe. Čim gerilci stigoše do mene, ja uzeх puškomitraljez i nagonili na jedan kolac, koji je ostao od srušenog plota. Cijev okrenuh prema vagonima u kojima su nocivaјe ustaše. Okrenuvši krilce na brzu paljbu, komandovao sam:

— U rovove!

Kožar preskoči žicu i upade u rovove. Ali kad ostali partizani pritrčaše žici i počeše je preskakati konzerve zobrajaše. Ja pritegoh obarač i mitraljez ih zagluši i poče stepati po vagonima iza čuprije. Ustaše počeše iskakati iz vagona i trčati rovovima. Iznenadenje je bilo potpuno. Iz njihovih vlastitih rovova gerilci su ih gađali i nijedan ustaša nije uspio da zaposjedne položaj na mjestu gdje je trebalo. Ustaše, koje su trebalo da uskoče u rovove iznad vagona, potrcale su uz stranu u pravcu rovova, ali su se brzo skotrljale na prugu. Za časak je bila savladana posada. Izuzetak su činila dvojica ustaša koji su legli pod vagone, zaklonili se za šine i točkove i otvarali vatru na gerilce. Ova dvojica onemogućavala su prilaženje vagonima i rad na rušenju pruge i čuprije.

Naredih da ih likvidiraju bombama i zapitah:

— Ko će dobrovoljno?

— Ja ču — istog časa odgovori Rade Solomun.

Javiše se još trojica partizana i malo se ljutnuše na Radu zbog njegovog javljanja.

— Sjedi tu u rovu! Još nisi ni metka ispalio a hoćeš da ideš na zadatak gdje bombe odlučuju — kaza Sava Srđić Kožar, obraćajući se Radi i strogim izrazom lica pojačavajući ono što je kazao riječima.

Rade je već bio spremio bombu. A kad se ja ne saglasih da on ide, Kožar zatraži još jednu bombu i revolver. Čim oboje dobi, pušku prisloni u rovu i iz njega iskoči. Za časak strča u jarugu, koju je rijeka dugim tečenjem

duboko zasjekla u zemlju. Preskoči je i uz drugu stranu jaruge poče se penjati i zaobilaziti ustaše. Gerilci pojačaše vatru na vagone i ustašama iza točkova još jače vezase pažnju na sebe. Starina spazi Kožara, pa natmuri obrve, a prva bomba planu i poletje u pravcu vagona. Prasak prve još se nije čuo, a Kožar je zamahnuo rukom i druga je poletjela za prvom. Kožar, čim bombe eksplodiraše, skoči i za tren oka nađe se kod vagona. Puške umukoše. Odbrana je bila slomljena.

Radnici sa Međeđeg brda, na moj znak raketnim pištoljem, potrčaše niz riječnu jarugu i za desetak minuta dođoše do pruge.

— Rušite i šine nosite u šumu! — naredih. Skidanje šina sa pragova, praćeno zveketom krampova i čuskija, poče. I dok su jedni vadili eksere iz pragova i čuskijama poduhvatali šine i odvajali ih od donjeg stroja, drugi su već zamicali u Grmeč i šine odnosili u šumu. Jedni su raspoređeni za most i, pokušavajući da ga onesposobe, skinuli šine i slagali pored pruge za nošenje u Grmeč. U zidovima mosta nije bilo komora za stavljanje eksploziva za rušenje u slučaju potrebe, pa sam naredio da se takve komore iskopaju i most do temelja poruši. Ali to nije išlo lako. Ljudi su radili i ljuti kamen je prskao pod udarima zidarskih čekića i svrdlova. Tri kilometra pruge, za dva-tzri časa rada, preseljeno je u Grmeč. Uporedo sa ovim, sjećeni su i telegrafski stupovi pa ni ta vrsta tehnike više nije mogla da ostane u službi ustaša.

Dok su ljudi rušili prugu i čupriju, gerilci su pokušili poubijjane ustaše i stavili ih u vagone koji su im dotad služili za spavanje. Stavili su i onu dvojicu koje su Kožareve bombe pod vagonima pronašle. Zatim su pogurali vagone i istjerali na glavni kolosjek, prema Gornjoj Sanici. U tom pravcu pruga je imala znatan pad, pa su vagoni brzo dobili veliku brzinu i sami pojurili prema stanici Gornjoj Sanici, vozeći poubijjane ustaše. Njihovo oružje i opremu uzeli su gerilci i odnijeli u šumu. Zatim su se prikupili na desnoj strani rijeke, iznad ustaških rovova, i čekali da se sruši čuprija.

Nije dugo potrajalo, a kod gerilaca je došao Petar Škondrić. Pozdravio se sa mnom, pa smo pošli ka rovo-

vima i legli pod jednu šljivu. Petar se čudio kako smo uspjeli likvidirati ustaške rovove. Znao je da je odbrana bila dobro organizovana i zaštićena žicom pa na tako nešto nije mogao ni pomisliti. Idući od Korjenova, i ugledavši ljude kako šine odnose u Grmeč, postalo mu je jasno da kod čuprije više nema ustaške posade. Tada je došao tamo i sastao se sa mnom. Sve sam mu ispričao. Kad sam mu rekao šta je učinjeno sa posadom, Petar mi je odgovorio:

— Gledam vagone i čudim se kako onako jure. To nikad nisam video. Da vidiš samo kad su stigli na onaj »bogin« šta je bilo s njima. Iskočili su iz šina i kao zrno iz puške odletjeli niz stranu u Gornju Sanicu. Samo da ti je bilo vidjeti!

— Mogu misliti. Tu je nagao pad pruge i ubrzanje je moralо biti fantastično — odgovorio sam mu, a zatim ga zapitao:

— Ko se nalazi iza Grmeč-stanice?

— Nema tamo nikog — odvrati Petar.

— Ja mislim da bi tamo trebalo postaviti obezbjeđenje. Otud mogu lako naići ustaše i iznenaditi nas.

— Neće, neće! Nema tamo nikog, ja to sve dobro poznajem i garantujem — odgovori Petar na moj predlog.

— Dobro kad znaš — prihvatih ja objašnjenje, pa nastavismo razgovor.

Toma Grbović, iz Bravskog polja, vršio je savjesno zadatak, koji je dobio od ustaša. Revnosno je pratilo kretanje moga odreda. I čim je doznao da je moj odred prešao u ŠObatovac i krenuo preko Grmeča, obavijestio je ustaše u Bravskom. Šta će gerilci da čine kad pređu Grmeč, Toma nije znao reći. Dobivši takva obavještenja od Tome, ustaška komanda u Bravskom odmah je javila Petrovcu i spremala se za intervenciju.

O napadu na prugu i čupriju ustaše u Bravskom nisu mogle biti obaviještene, jer su gerilci srušili stubove i iskidalni telefonsku liniju. Ali, čim su čuli detonaciju i mitraljeze, ocijenili su da je tamo odred iz Vaganca o čijem pokretu ih je obavijestio Toma Grbović. U Bravskom su na brzinu formirali jednu kompoziciju, ukrcali ustaše i krenuli prugom prema Grmeč-stanici. Do te stanice su došli, a gerilci ih nisu primijetili. Voz je krenuo dalje, prema

mjestu gdje je bila čuprija. Kako sa te strane nije bilo postavljeno gerilsko obezbjeđenje, voz je polako klizio sopstvenom inercijom. Nismo ga otkrili sve dok nije stao i iz njega počele iskakati ustaše i zaobilaziti nas s leda, od Grmeća.

Nastala je teška situacija. Morali smo se povlačiti u Grmeč, ali baš s te strane su dolazile ustaše. Naredio sam povlačenje i gerilci su uspjeli da se užurbano povuku u šumu. Ustaše su gađale iz mitraljeza i pušaka i pratile ih vatrom sve dok ih nije sasvim zagrljio Starina.

Ustaše nisu znale za radnike, koji su rušili prugu i čupriju. Cim sam ispalio zelenu raketu u pravcu čuprije, radnici su napustili prugu i krenuli uz korito prema Međedem brdu. Korito je pretstavljalno mrtvi ugao, pa ih ustaše nisu mogle otkriti sve dok nisu stigli na domak Međedeg brda, koje je bilo udaljeno oko dva kilometra. Tada su osuli rafalima po njima, ali je bilo kasno.

I Škondrićevih nekoliko boraca, koji su se zadržali u Korjenovu, čim su čuli mitraljeze kod čuprije, krenuli su tamо. I baš kad su ustaše spazile radnike i na njih otvorile jaku vatru, oni su se pojavili na drugoj strani jaruge. Odatile su vidjeli ustaše, kao na dlanu. Istog časa njihove puške su planule. Imali su i jedan puškomitraljez, pa je puškomitraljezac Stevo Ćurčija počeo da trese po streljačkom stroju ustaša.

Petar Skondrić i ja iskoristili smo taj momenat i počeli bježati prema Grmeću. Ustaše su nas vatrom pratile. Zrna su fijukala oko nas i zabadala se u zemlju. Pukim slučajem nijedan nije pogoden. Kad smo se dočepali šume, sjeli smo na jednu bukvu. Daha je skoro bilo nestalo. Srce kao da je htjelo da iskoči iz grudi i zaigra slobodno u spletu izobaranog drveća. Dvojica ustaničkih komandanta su se gledala, a nisu mogla da progovore. Razgovor je počeo nekoliko minuta docnije. Tada sam video da je moj kožni trifrtaljac na nekoliko mjesta probušen i da nema moje oficirske torbice. Obrativši se Petru, kazao sam:

— Garantuješ li sad, Petre?

Petar je samo odmahnuo glavom, pokazao dvije rupe na pantalonama, a pitanje ostavio bez odgovora.

Kad su ustaše stigle do Bravskog i otvorile vatru na Škondrića i mene, Kožar se zatekao ispod ustaških rovova, na desnoj strani potoka. Gerilci su se već bili povukli, a radnici su izbjigli na Međeđe brdo i izmakli ustaškoj odmazdi. Izbor povlačenja za Kožara bio je vrlo ograničen. Od Grmeča je bio odsječen, a ispod pruge nalazila se ustaška teritorija. Povlačenje uz jarugu, za radnicima, nije dočaralo u obzir, jer su se ustaše približavale, pa bi ga lako mogle otkriti. Odjednom, Kožar je spazio nodlokanu obalu na mjestu iznad kog se nalazio jedan grm. Skočio je i zavukao se pod obalu. Grane grma nadvišavale su to mjesto, pa se Kožar teško mogao vidjeti.

Ustaše su pod šljivom, gdje smo Škondrić i ja sjedili, našle moju oficirsku torbicu. U njoj je bio blok i sekacija. Počeli su da razgledaju i jedno i drugo. Na sekciji su vidiđeli da su neka mjesta u Grmeču okružena olovkom. Nisu znali na šta se to odnosi, pa je jedan rekao da mu je to vrlo sumnjivo. Kožar je sve slušao. Ustaše su zatim, sišli u jarugu i vidjeli da je most srušen. Razgledali su sve oko i psovali. Najzad, kad su se uvjerili da su se gerilci povukli i da nema nikoga kod čuprije, ustaše su napustili jarugu i izašli na desnu obalu, pa posjeli rovove.

Kožar je i dalje ostao pod obalom. Uvjerivši se da su ustaše otišle u rovove, on je napustio obalu i krenuo uz jarugu prema Međeđem brdu. Našao se sa radnicima i gerilcima koji su se prikupljali. Tamo sam stigao i ja sa Škondrićem. Gerilci su mi rekli kako je Kožar zaostao u povlačenju. Zovnuo sam ga i s njim razgovarao. Ispričao mi je kako je ostao u jaruzi, kako su ustaše našli sekciju i, razgledajući je, otkrili neka zaokružena mjesta u Grmeču.

— Govore da im je to sumnjivo i čude se kako smo smjeli tu doći. Ne znaju šta je bilo s vagonima, a neki misle da je odbrana mosta pobegla u njima. Sine su počeli tražiti oko pruge, pa kad su vidjeli da ih nema, nekoliko su se puta zapitali šta je moglo s njima biti. Prijete nam i kažu da smo došli iz Jelašinovaca i da nas je poslao guslar Nikola — kaza na kraju Kožar, pa malo pomače rezervnu cijev puškomitrailjeza i sjede do Lazara.

NIKICA NOVAKOVIC

PRVA RADNA AKCIJA U KRNJEUŠI

Poslije višednevne opsade, partizani su 9. avgusta 1941. godine oslobođili Kmjeušu. Zadobijeni pljen, prije svega, puške i municija, ojačali su snage ustanika u toj mjeri da se odmah moglo prići popuni i učvršćenju odreda.

Oslobođenje Krnjeuše bilo je od izvanrednog značaja za sva okolna sela. Zbog likvidacije ustaškog uporišta, tu u neposrednoj blizini, narod se prosto preporodio. Svaljen mu je s leđa teret kojeg više nije mogao ni fizički, niti psihički podnijeti. To raspoloženje teško je dočarati onome ko ga nije doživio. Ali, oslobođenjem Krnjeuše rat nije bio završen, za nas je tek započeo. Odmah smo se našli pred nizom problema o kojima čak ni dan prije ovog dođaja nismo ni razmišljali.

Srušena je ustaška vlast. Našu, novu vlast, njene organe, nismo imali. Narod se razšao kućama. Neko je iz napuštene čaršije i sa napuštenih imanja uzgred ponio po koju sitnicu. Trebalо je to sprečavati. U tome smo i uspjeli, ali ne baš tako organizovano. Obrađeno zemljište, stočni fond i drugo na napuštenim imanjima, ostalo je tako reći na ničoj zemlji.

Naoružani ustanici morali su da se organizuju i da budu spremni za odbijanje napada i intervencija iz glavnih, većih ustaških garnizona, koji su nas okruživali. Zato se oni i nisu mogli baviti ovim, da tako kažem, pozadinskim poslovima.

Dakle, po oslobođenju Krnjeuše, partijска и skojevska organizacija, kao najsvjesniji i najorganizovaniji faktor, morala je brzo preći u akciju, morala je iznaći odgovarača rješenja i pogodnu organizaciju u smislu započinjanja organizovanog života i rada na oslobođenom području.

Sjećam se da nam je odmah najvažniji zadatak bio da zaštitimo hrvatske porodice. Odmah je u Risovcu kod škole organizovan logor za prihvrat. Za one koji su željeli da idu na neprijateljsku teritoriju, određeni su sprovodnici koji su ih odveli za Bihać. Izvjestan broj porodica i pojedinaca, koji su inače imali dobro držanje, a ispoljili želju da ostanu kod poznanika, razmjestili su se po selima.

Uporedo s tim, kod Risovačke škole oformljen je odred sa tri voda: Krnjeuški, Risovački i vod Lastve Vrnavina. Za komandira je izabran Lazo Atlagić.

Najprije kod kuće Ivezića na brdima, a potom i kod kuća Jurjevića u Lastvama, oformljeni su vojni logori u kojima je uskladišten plijen, čuvana zaplijenjena stoka, poljoprivredni pribor i organizovana ishrana i smještaj boraca.

Ljetina na napuštenim imanjima je već bila prispjela za ubiranje. Osim toga, ta godina je bila izuzetno rodna. Pošto su logori već bili oformljeni, prišli smo izgradnji magacina za branu, odjeću i obuću. Zato je bilo nužno da se sabrana ljetina uskladišti i na taj način stvori potrebna rezerva za snabdijevanje partizana.

U tu svrhu u Kmjeuši je formirana radna četa, koja je imala zadatak da sabere ljetinu. Bilo je to sredinom avgusta 1941. godine. Najaktivniji u tome bili su skojevci sa cijele teritorije Krnjeuše. Znalo se da se to mora brzo uraditi, jer je neprijatelj pokušavao da na slobodnu teritoriju prodre i od Petrovca i od Bosanske Krupe. Osim toga, gdje god je mogao da dostigne, on je palio stogove sa žitom i uništavao sve do čega je dopro. Trebalo je, znači, oteti od njega sve što se može.

Radnu četu sačinjavali su omladinci i žene kao žeteoci, odrasli muškarci za kosidbu i gonići zaprega. Odmah je organizovana i vršidba, a žito je izvlačeno u šumu. Radilo se i danju i noću da bi se spasio što više ljetine. Bilo je milina posmatrati kako u tu akciju omladina unosi sav svoj polet i žar, a stariji ljudi svoje iskustvo i savjete. Milina je bila posmatrati uzorne i vrijedne domaćine kao što su bili: Stojko Krčmar, Ilija Škrbić, Jovo Bjelić i mnogi dragi, kako sa omladinom bez predaha učestvuju

u prvoj dobrovoljnoj ali dobro organizovanoj radnoj akciji. Majstori, a takvih je bilo dosta u kmjeuškim selima, su na brzinu pravili magacine i u njih sklanjali dopremljeno žito.

Odmah poslije ove, organizovane su i manje akcije za sabiranje ljetine onim porodicama čiji su se članovi nailazili na frontu ili su stradali od ustaškog terora. Kasnije su ovakve kolektivne, dobrovoljne akcije, postale redovna pojava bilo u kom poslu vezanom za potrebe fronta.

Osim sakupljanja ljetine vodilo se računa i o ostalim potrebama. Pri logoru je formiran stocni fond. Obezbijedjeni su čobani, koji su smatrani sastavnim dijelom čete. U logorima je pripremana zimnica (sušenje mesa, kisećenje kupusa itd.).

Od kakve su koristi bile ovako organizovane radne akcije, posebno na pripremama rezervi hrane, pokazalo se već u toku jeseni, a posebno u toku zime. Prije svega, bili su stvoreni veoma povoljni uslovi za četu, za njeno okupljanje, predah i ishranu. Odatle je poput prave vojne jedinice mogla krenuti u dalje akcije. Zatim, tu je sakupljena odjeća i obuća koja je slana borcima na položaje. Tu je bio smješten i Štab Petrovačkog bataljona tokom cijele zime 1941/42. god. Pored toga, u tim logorima su održani mnogi značajni sastanci i konferencije tokom zime, jer su za to postojali svi potrebni uslovi. Mislim da je to u ono vrijeme bila velika Stvar. U svako vrijeme imali smo pogodno mjesto gdje se mogao održati neki važan kurs, sastanak ili šira konferencija. Tako smo uvijek u toku zime bih obezbijedeni u toplim prostorijama za rad, imali smo ishranu i odmor. Takvi uslovi su omogućili da se u logoru održi Okružna partijska konferencija januara 1942. godine, kojoj je prisustvovao i drug Đuro Pucar. U logoru je održan i dvomjesečni kurs za omladinske rukovodioce koji su pozvani sa terena i iz vojnih jedinica. Kurs je oformio Okružni komitet KPJ, a njime je rukovodio inženjer Mile Ljubičić-Meho.

Pod kraj 1941. godine, izvršeni su izbori organa nove narodne vlasti — NOO. Veliki dio poslova, kojima su se do tada bavile partijske i skojevske organizacije, kao i četa, preneseni su u nadležnost seoskih i opštinskih narodnooslobodilačkih odbora.

ĐURAN KOVAČEVIĆ

SELO U PLAMENU

Prvi dani ustanka bili su za mene najveći događaj u životu. Mnogi ljudi iz ovog kraja osjećali su i doživljavali ustanak sa velikom nadom, ali i sa strahom. Nada za slobodom i želja — biti slobodan — uslovjavale su žrtve, pregaranja, sprečavanje pokolja. Ova pomisao bila je dominantna u mislima svakog čovjeka u ovom kraju.

Ljudi su željeli da se bore i žrtvaju da bi pored slobode izgradili novi život, nove društvene i ljudske odnose, novu narodnu vlast i u cjelini bolji život, o čemu su često u ovom kraju govorili Mile Balaban, Ilija Došen, Toma Morača, iz Bukovače, Jovo Kecman i Miloš Kecman iz sela Drinića i ostali.

Strah od ustanka bio je razumljiv. Malo imamo oružja, svega desetak pušaka u selu. Ta činjenica nam je ulivala strah i sumnju. Narod je video veliki broj njemačkih vojnika dobro opremljenih i naoružanih do zuba. Oni imaju tenkove, topove, avione. Vidjeli su ih ljudi kada su prolazili kroz Petrovac, od Bihaća, za vrijeme kapitulacije stare Jugoslavije, u aprilu. Sada znaju da u Petrovcu ima dosta ustaša. Znalo se da su dobro naoružani i da ubijaju Srbe i Jevreje i mnoge napredne ljudi. O tome su komunisti i napredni omladinci u selu pričali, organizujući obaveštenja, ubjeđujući ljudi da ne idu u Petrovac, ustasama u ruke, javno su isticali da se čuva oružje i vrše pripreme za borbu.

Za borbu na terenu između Drvara i Oštrelja saznali smo uveče 26. jula 1941. godine. I u našem selu svako ko je imao oružje mogao je da ga slobodno pokaže. Sutra

ujutro, 27. jula rano, krenuo sam kući Daičića kod Bogdana i Bore Kecmana, gdje sam često navraćao. Tamo sam našao Rajana i Mirka Rodića. Svak je imao po jednu vojničku pušku. Zatim je došao sa puškom i Ilija Samardžija. Tu se bilo okupilo dvadesetak ljudi. Komentarisali su o početku ustanka. Boro je sa jednom grupom krenuo na brda prema Oštrelju, a mi smo sa oružjem krenuli kući Tome Morače (on je bio član Partije i vojni povjerenik za selo Bukovaču). Tu smo se rasporedili i zauzeli položaj prema Bosanskom Petrovcu i Gorinčanima.

Selo Bukovača je bilo na nogama. Niko ništa nije radio toga dana. Kod kuće Moračine vršio se popis oružja, municije i ljudi a pravio se neki raspored. Uspostavljena je veza sa Drinićem, stigli su ljudi iz Bare. Toma Morača je rasporedivao ljudе. Ponašao se odgovorno, kao predstavnik vlasti u našem selu. Partijsku ćeliju sačinjavali su Stevo Sevo, sekretar Toma Morača i Drago Lazukić. Oni su bili organizatori ustanka u selu Bukovači. Znali su ko ima oružje, ko je manje ili više za ustanak. Pošto je ustanak prvog dana bio usmjeren ka odbrani golog života, protiv ustaša, u selu Bukovači je vladalo puno jedinstvo za borbu. Nije nikoga bilo ko bi bio za ustaše, jer bi takvoga sam narod osudio, ali bilo je straha od neuspjeha, ljudi su se plašili odmazde. Naivnih ljudi je bilo dosta. Mnogi nisu mogli shvatiti da je cilj Pavelića i njegovih ustaša istrebljenje grko-istočnjaka (Srba), njihovo iseljenje, ili uništenje, pa i prevođenje u drugu vjeru.

Odmah prvog dana ustanka saznali smo da u selu ima oružja kojim možemo naoružati samo desetak ljudi. U selu nismo imali ni jednog oficira bivše jugoslavenske vojske koji bi mogao da komandu je prvim jedinicama. Odmah prvih dana smo izaibrali za vodnika naše prve smjene rezervnog narednika Milovana Kecmana, a za njegovog zamjenika, ili vodnika druge smjene, postavljen je Jovan Lukić. Tako je teklo nekoliko prvih dana. Ljudi sposobnih za borbu bilo je dosta, a oružja malo.

Ustaše su iz Petrovca pokušavale preko Gorinčana da prodru u Bukovaču, ali smo ih odbijali.

Odrediše Iliju Samardžiju i mene da osmatramo Gorinčane i teren prema Petrovcu. Municije smo imali malo,

pa nam je skretana pažnja da je trošimo samo na sigurne ciljeve. Meni je prišao Stevo Ševo i rekao mi: »Dobio si pušku sa deset metaka, a više municije i bolje oružje zarobi sam, takva će biti naša borba!«

Toma Morača i Milovan Kecman obilazili su položaj. Popisivali su ljudе za oružје, ljudе za rezervne smjene, tražili su rezervne podoficire, određivali ljudе koji će donositi hranu, kao i patrole koje će krstariti po selu. Stevo Ševo i Drago Lazukić, sa grupom omladinaca, organizovali su obavještavanje naroda o pokretu neprijatelja i tako je od prvog dana ustanka u selu Bukovači tekao život na organizovan način.

Prve noći pozvao me Stevo Ševo da dođem sa grupom omladinaca i poveo nas da ga pratimo na sastanak kod nekog druga iz Drvara. Navodno je trebalo od tog čovjeka da dobijemo i oružje. Međutim, kada smo stigli, dočekao nas je drug Vaso Kelečević i nasamo je nešto razgovarao sa Stevom Ševom, a nama je poslije rekao da oružja još nema. Jedna grupa omladinaca, zajedno sa Mirkom Balabanom, upućena je po dinamit i po upaljače na Oštrelj.

Naši bukovački ustanici bili su jedinstveni. Pazio je svaki čovjek sebe i okolinu. Međuljudsko prijateljstvo dostizalo je vrhunac. Međutim, položaji na Gorinčanima bili su zajednički za Baru, Bukovaču i Drinić, pa su postepeno ti položaji i pojačavani. Tako su za dan-dva stigli i Drinićani na naše položaje. Pojavljivali su se i oni koji su govorili da svak treba svoju kuću i selo braniti, mada je takvih malo. Vijesti su često stizale iz Drvara. Borbe su se javile u podnožju Oštrelja, prema Koluniću. Sve je to pozitivno djelovalo na moral naroda. Drugi dan pojavili su se oslobođenci Drvara. Otpočela je prava blokada Petrovca. Narod je osjećao snagu, osjećala se neka vjera i razvijalo se samopouzdanje, kao da se nazire sloboda na pomolu.

Tih prvih ustaničkih dana na mene su divan utisak ostavili golObradi mladići — dječaci koji nisu ni vojsku služili. Oni su prvi pojurili za puškama, ali ih, na žalost, nije bilo. Ali i pored toga, gdje god je trebalo da se bilo šta učini, oni su bili naš siguran oslonac. Osjećao sam da se oni ničega ne plaše. Unosili su vedrinu i raspoloženje u

našu sredinu. Takvi su naročito bili Mirko Balaban, Mića Trkulja, Pero Rodić, Branko Kovačević, Vlado Kecman, Bogdan Banjac, Slavko i Milan Ševo, Dušan Morača, Milovan Samardžija i drugi. Međutim, pored njihove aktivnosti i vrijednosti, divio sam se i hrabrosti malo odraslijih, kao što je bio Pero Kecman-Mukonja, docnije proleter Zdravkovog bataljona i narodni heroj. Takav je bio i njegov brat Ilija, Tanasija Lukić i Bogdan Trkulja. Takvi su bili i Vajo Morača, Stevo Ševo i drugi.

Stari ljudi, koji su učestvovali u ranijim ratovima, govore nam: »Pazite se, djeco. Ima puno ustaša, oni su sa Nijencima i Talijanima. Teško je ratovati sa jednom državom, a kamo li sa više njih«. Stari Lazo Ševo nas savjetuje: »Polako, djeco, ima dana za megdana, pazite se, čuvajte se, vi ste naše blago najveće. Da vam kaže stari austrijski podanik i ovo: Ustaše su sa Švabama u savezu, a Švabo je lukav, ali ne bojte se vi, s nama su Rusi, oni su uvijek pobjedivali Švabe. Svaki rat nešto novo donosi. Prvi svjetski rat je ukinuo begove, a ovaj šta će nam donijeti — to su nam odavno govorili Mile Balaban i Ilija Došen«.

Mihajlo Buđimir je bio zarobljen u Rusiji za vrijeme Oktobarske revolucije. Kada je čuo da su zaratili Rusi i Nijemci, trčao je našim zaseokom, košulja mu se prevješla preko pantalona, svezao je kaišem da liči na rusku rubašku, pa viče: »Zaratio Rujo, ne bojte se ustaša ni Švaba!«. Tako je vikao i na dan ustanka.

Djevojke su se pridruživale momcima, a starije žene, naročito one religiozne, izmišljale su šta bi sve moglo sa neba doći i kazniti ustaše.

Dok smo se nalazili na borbenom položaju sjetio sam se da je Vlado Kuvačić u teškom zdravstvenom stanju, a on je tada bio najpismeniji u selu Bukovači. Sada je ležao kao teški plućni bolesnik u svojoj kući, nedaleko od našeg položaja. Bili smo školski drugovi. Prvog augusta uveče navratio sam kod njega u posjetu. Bio je teško bolestan. Njegova žena Milka bila je uz njega. Vlado je bio bistar, pošten i osjećajan čovjek, pa su ga puno potresli ustaški zločini, što je još više pogoršalo njegovo inače loše zdravstveno stanje. Sakupilo se nekoliko ljudi i njegova rodbina.

Dogovarali su se treba li Vladu prebaciti u Drinić. Zahtijevao sam da se Sarnardžijinim kalima Vlado obavezno prebaci u selo Drinić, što je i učinjeno. Da je bio ostao kod kuće, ustaše bi ga, kao i Lazara Kuvačića zvanog Lalu, naredni dan zaklali na njegovom kućnom pragu.

Drugog augusta 1941. godine Bogdan Budimir i ja bili smo na položaju ispred Đurovače u Gorinčanima, a naše male snage prebacile su se dan ranije na nove položaje, na brda poviše Bukovače. Ustaše su sa jakim snagama toga dana napadale na naše položaje i palile selo Baru.

Bogdan i ja otvorili smo vatru na ustaše i povlačili se ispod Ševine grede. Ostali borci su se povukli prema Brdima i Stražbanici. Jake ustaške snage stigle su do kuća Kuvačića i Banjačkih kuća. Otpočeli su da pale kuće. Bili su kao razjarene zvijeri. Narod je pobjegao u šume. U selu je ostao poneki čovjek. Tako su uhvatili Lazara Kuvačića, inače duševno zaostalog čovjeka, i zaklali ga. Ovaj zločin je tada mobilisao ljude za žešću borbu protiv ustaških zločina. Kod kuća su bili i Đuro Samardžija, Pero Morača i Milan Morača, ali su pobjegli neposredno pred dolazak ustaša.

Ustaša je bilo mnogo. Iza njih su pristizala kola u koja su trpali opljačkane stvari iz kuća i vozili ih u Petrovac. Ljudi nisu našli u selu pa su pucali i Ubijali životinje, svinje, mačke i pse — samo da iskale mržnju i bijes. Pucnjava je bila strahovita. Bogdan Budimir i ja otvarali smo vatru na njih i povlačili se ispred njih. Na našu pucnjavu ustaše nisu mnogo obraćale pažnju. Ustaški borbeni stroj je bio gust i dubok. Imali su izrazitu nadmoć. Imali su dosta automatskog oružja i municije. Pucali su nasumice, bez nišanjenja, u kuće, plotove, u šumarke, svuda, neki su bili vjerovatno i pijani. Pucali su i psovali, galamili i prijetili, vrijeđali, palili, ubijali, pljačkali. To je sve više ličilo na hajku, kao da gone zvijeri. Na naš jedan ispaljeni metak ispaljivali su hiljade, ali to je bio početak sukoba.

Od toga dana, pa naprijed, mi smo bivali sve jači i odnos snaga se mijenjao.

Sve želje Bogdana i mene da ih spriječimo da pale kuće na našem pravcu odstupanja ispod brda Đurovače

bile su nerealne, nemoguće. Bogdanov i moj otpor i poneki ispaljeni metak bio je znak narodu da bježi, a ne da se opire. Mi smo se povlačili ispred ustaša i navratili usput našim kućama, plašeći se da njegova i moja majka nisu ostale kod kuće i da ih uhvate ustaše i zapale u kući. Bogdan je navratio svojoj kući, a ja svojoj.

Kada sam, sav u znoju, vreo od bježanja i od topline sunca, uzrujan, pocijepan, kivan na ustaše i na život, krvavih očiju, noseći pušku stegnutu u obje ruke, na ivici strpljenja ušao u kuću, našao sam majku koja nije bila spremna da bježi. U tom momentu hiljade zrna ispaljenih iz ustaških oružja obasipalo je komšijske kuće i moju kuću. Nisam imao vremena za razmišljanje, a bio sam i strašno ogorčen i uzrujan. Životinjski sam viknuo: »Sto ne bježiš od kuće, sunce ti krvavo!«

»Neću da bježim, ne mogu da ostavim ono što sam stvarala cijelog života« — rekla je mati.

»Moraš bježati, zaklaće te i zapaliti u kući!«

»Šta sam im ja kriva?«

»Oni su bijesni psi, ubijaju sve!

Ne govori više, brzo se spremaj, idemo skupa! — energično i zapovjednički rekoh majci.

U tom momentu Joka Kecman, naša komšinica, zovnu moju majku: »Marta, nemoj ići od kuće, neću ni ja. Sakrićemo se nas dvije u vaše žito, niže pojate«. Ovo mene još više razjari i naljuti. Prišao sam bliže majci i viknuo:

»Dobro, mama, puno si nas djece podigla, ja te volim, ali zar nećeš da bježiš ispred životinja? Vidio sam šta rade i posljednji ti put kažem »bježimo«. Svi pametni bježe! Vidiš li ovu pušku, od nje ćemo poginuti obadvoje, ali te neću ostaviti da te ustaške životinje unakaze!«

U tom momentu ustaška zrna su ubrzala zviždanje iznad naših kuća. Majka pogleda i reče — »idemo«. Uze malo stvari, izide iz kuće, pogleda kuću i zaplaka. Prekrsti se i reče: »Sveti Nikola, moja krsna slavo, sprječi krvnike, ne daj im da mi zapale kuću, gdje će mi djeca zimu prezimjeti«.

Nastavila je sa mnom put prema kućama Trkulja. Joka opet zovnu, a majka se odazva, pa produži. Ja sam viknuo na Joku da majku vodim sa sobom i da i ona ide

za nama. Naiđe i Bogdan Budimir, pa smo se skupa prebacili do gaja Nikole Došena i zauzeli zaklone sa još nekoliko ljudi koje smo našli tu. Imali smo samo po pet metaka. Sa male uzvišice gledali smo tužno selo Bukovaču u plamenu. Pred mojim očima bila je tužna slika moje majke i njenog oproštaja sa kućom, sa krovom nad glavom pod kojim je podigla djecu. Dok su se vihori dima daleko uzvrdjali ka nebnu, obuzimala me je tuga i sav sam bio u znoju kao da se topim. U mislima su se nizale slike bukovačkih majki, pomišljao sam — koliko se majki ovako oprashta sa svojom kućom i sa djecom koja ginu.

Gledam: ustaše su popalile pola sela i sve redom pustoše. To nije bio rat, gdje se vojske biju, to je pustošenje, istrebljenje. Slika je bila stravična. Ustaše pucaju kao na svadbi i sve pustoše, a mi ih ne možemo sprječiti, nemamo čime. Kuće, staje i oojate su od drveta, a ljeto je, velika je vrućina. Sunce je grijalo, pa kao da je i ono bilo protiv slabijih. Plamen i dim su prekrili selo. Dižu se plamenovi nebu, kuće gore, ustaše pucaju i vrište, a jata vrana, švraka i drugih ptica kruže iznad sela. Bogdan i ja sa grupom ljudi gledamo svoje puške.

»Da su ove naše puške puškomitrailjezi i da je municije, pa da sačekamo ustaše u zasjedi ispred Grede, ali bi ih pokokali«, veli Bogdan.

Ja čutim.

Plamen liže nebo. Selo Bukovača je u plamenu. Bogdan gleda u selo, pa u nebo, i psuje. Nebo, nebo, što si vedro, gdje su pljuskovi da ugase požar.

Ja čutim.

Bogdan gleda selo u plamenu i kaže: »Nisam znao da je rat ovakav, da u njemu ovako narod strada«. Gledali smo kako plamen liže krovove naših kuća.

Nas dvojica, Bogdan i ja komandujemo jedan drugom. Nišani na 700 metara. Nišani, pali, Dva metka iz naših pušaka proletješe prema ustašama i vjerujem da nikoga ne raniše.

Kuće u selu Bulkovači su nestale. Bogdan i ja smo se rastali. On je otisao da traži svoju porodicu u Kukerdu, a ja svoju u zbjegu u Kozilima. Meni se pridružiše i ostala

tri, tako reći nijema čovjeka. Niko riječ da kaže. Ljudi gaze, ne govore, a suze im liju niz lice.

Obojica smo posljednje poglede bacali na selo Bukovaču. U selu nema kuća, pogorjele su i gore. Nema naroda, pobjegao je u zbjegove. U selu su samo ustaše.

Kada sam stigao u Kobilu bila je noć. Našao sam porodicu u zbjegu, kod Kecmana iz sela Drinića. Tu je bilo više porodica. Bile su gotovo sve porodice iz Bukovače. Bilo je žena, djece i starijih ljudi. Drinićani su pružili gostoprимstvo Bukovčanima. Primili su ih lijepo i dali im hrane. U zbjegu je narod bio uplašen, izgubljen, demoralisan. Bukovčani, čije je selo izgorjelo, jako su se loše osjećali. Žene su za popaljenim kućama kukale i plakale, čuli su se duboki uzdasi, a zatim ono teško i bolno, što ćemo sada, kuku nama? DruPi ?las, uz isti duboki uzdisaj, opominjao je na zlu budućnost: gdje ćemo ziimu prezimiti, šta ćemo sa nejači, šta ćemo sa starima? »Ustaše, sjeme vam se zatrovalo«.

Dovilknu Điđa Kecman:

»Ćutite žene, đavo vas odnio! Nize važno što su kuće pogorjele, pravićemo mi. nove! Glavno je da je narod pobjegao, a narod je glavna snaga, on je pravio kuće, ima ove šume dosta, pravićemo nove kuće!«

»Moj Điđa, lako je tebi, nije tvoja kuća izgorjela. «Šut i robat ne mogu da se bodu« — viču žene.

»Nije tako — veli Điđa, — jači je narod od oružja. Oteće oružje, imaće i državu! Što se tiče pogorjelih kuća, i moja će izgorjeti, sigurno, budite u to ubijeđeni.«

Dušan Kecman — Dudan je objašnjavao razjarenim ženama da mi imamo i oružje i da će ga biti sve više, zavećemo mi i Petrovac, ali nećemo raditi ono što rade ustaše, pljačkati, paliti i ubijati narod.

Neke žene, kao zmije, ciknuše i u glas rekoše — sve bismo mi pobile!

Opet Điđa viče na žene da ćute i da se ne boje. Ja sam ćutao. Sudbina i ratna sreća su čudne, pa i Đidin razgovor. Đidina kuća nije izgorjela tada, ali je izgorjela poslije, ne od ustaša, nego od četnika.

Poslije kraćeg odmora u zbjegu poželio sam da idem iz njega, da odem još u toku noći u moje selo Bukovaču i da vidim pepeo od izgorjele kuće.

Vraćajući se kući, preko Glavice, kretao sam se oprezno. Pored Gaja Nikole Došena preskočio sam plot i ugleđao Miju i Štaku Kovačević. Držali su se uplašeno jedno za drugo rukama i iznenadili se kada su me vidjeli. Kazali su mi da su se ustaše povukle iz sela, ali ne znaju jesu li kod kuće Kovačevića.

»Vidiš, sinovče, kaže Mijo, šta su ustaše uradile. Sve nam selo popališe. Dabogda im se sjeme zatrlo, dabogda i oni ovako prošli«, kaže Štaka, a ja čutim.

Pozdravio sam se sa njima i krenuo. Kad sam odmakao nekoliko koraka, Štaka me priupita: »Jesi li gladan? Da ti nešto nađem da jedeš? Kakva ti je to, bolan, puška, jesi li ubio bar jednoga? Čuli smo mi kad ste pucali na ustaše iz gaja, ali kuku meni što se može onoj sili. Hajde, Bog ti pomogao, iako si nas preplasio, pomislili smo da je neki ustaša. Priđe mi ona, Drekrsti se i poljubi mi pušku. Ja sam krenuo tužan.

Došao sam kući, ali kuće više nema. Ostaci zida i pepeo od kuće. Gorak miris oaljevine. Nema ni one kuće koju je Gego pravio, ni one koju je otac pravio, nema ni komšijskih kuća. Gledam naokolo: nema u Bukovači kuće. Sve su u selu spaljene, pored nih su izgorjele i ograde, trava i žita. Selo zaudara na paljevinu. Izgorjelo selo. Stravična slika. Svuda je tuga.

Takvu tugu, težu turni, nikad u svom životu nisam osjetio.

Raštrkana stoka je pridolazila iz šume u selo koje više nije postojalo. Nije bilo kuća, staja, pojata i ljudi, pa su životinje mukale. Slušao sam kako cvile psi i mačke, čuo sam mukanje krave. Sve kao da je patilo, kao da pati i priroda. Sve je nemoćno. Gledajući taj prizor, u glavi mi se pojaviće crne misli. Gledam u zgarište i kao da vidim kuću, sjećam se kako mi se majka oprostila sa kućom. Teško je kada seljak ostane bez kuće.

Odjednom, čujem neko kukanje u žitu. Podoh u tom pravcu. Vidjeh Joku Kecman zvanu Krunu. Ona nije bježala od kuće, sakrila se negdje u grmlje i žito. Obradovala

se kada me je vidjela. Sva izgubljena poče da viče: »Bježi, Đuro, srce moje, eto ustaša, zar ih ne vidiš, eno ih idu iza plota kod kuće Petrove. Bježi brzo, bacice te u vatru ako te uhvate«. Od straha i teškog prizora kojeg je gledala iz žita, ovoj ženi se pomračila svijest. Ja sam je hrabrio, govoreci joj da su ustaše otišle u Petrovac i da ćemo ih mi napasti za koji dan. Govorio sam: »Dolazi dosta naše vojske iz Drvara«. Ovo je malo smiri, pa me upita: »Gdje je moj sin Pero, gdje su moja djeca?« Njena kuća je najveća u selu, sagrađena je od kamena, pa nije izgorjela. Samo su rogovi gorjeli. Blizu je bila lokva vode, pa smo gasili njenu kuću i vratili se poslije u žito. Ona je prostrla biljac i legla, shrvana umorom, a ja sam stajao podbočen na pušku. Joka je govorila: »Đuro, srce moje, gledala sam ustaše kako pljačkaju i pale kuće. Uzeli su iz moje i vaše kuće sve što su zatekli, potovarili u kola, šta ćemo bez hrane?«

»Biće hrane« — odgovorio sam.

»Popalili su nam kuće, gdje ćemo zimu zimovati, šta će nam djeca? Lako je za nas, stare, neka pomremo, ali žao mi je unučadi. Suze su stizale jedna drugu niz njeno staraćko lice. »Kuće su nam za čas izgorjele! Bog im sudio«. Kad izgovori riječ »Bog«, ona se strese. »Kakav Bog... Bern ti Boga, žao mi je što sam vjerovala u njega. A gdje je sveti Ilija, da strijelama pobije ustaše? Oni su na njegov dan palili selo. Bem ti svetog Iliju! A gdje su moje svete vratolomije, što sam ih slavila, Gdje je Sveta Bogorodica, Petka? Stalno sam sve poste postila, molila se Begu, davala za crkvu, a kad mi sveci trebaju, kad mi treba sila s nebesa, nema je! Nema nikoga, bem ti sve svece!«

»Da nam je pušaka, da nam je boraca! Više vrijedi jedna puška, više vrijedi naših nekoliko boraca, nego sve ono na nebū u šta sam vjerovala. Sad vidim da gore ništa nema. Dobro nam je govorio Mile Balaban, da nema Boga. Sad vidim da ga nema!«

Tako je govorila uvrijedena starica Joka Kecman, majka desetero djece i mnogo unučadi, koja je ostala sakrivena nedaleko od svoje kuće i vidjela kako je selo Bu-kovača spaljeno.

JOVO Đ. NOVAKOVIĆ

DVA ILIJINA ŽIVOTA

ILIJA REPAC, sin Todorov, čovjek sa »dva« života, rođen je 10. jula 1898. godine u Krnjeuši. Imao je pune 43 godine kada su 1. augusta 1941. godine ustaše naumile da mu oduzmu život.

Ilija je običan čovjek, seljak. Da ne bi one, 1941. godine, o njemu kao i mnogim drugim smrtnicima, niko i nikada ne bi zabilježio ni jednu jedinu riječ. Danima sam razgovarao i raspravljaо s njim o avgustovskom događaju 1941. godine u kome je jedva sačuvao živu glavu.

Evo šta sam zabilježio od Iljinog ispovijedanja, nakon pune dvije decenije.

— Negdje pred zoru, 1. augusta 1941. godine, probudi me snažno lupanje po kućnim vratima. Kada sam izašao, ugledah ustašu. Primjetio sam da ih oko kuće ima još. Među njima sam prepoznao Antu Došena i jednog Muslimana, rodom od Kozare, koji su prije rata bili žandarmi u Krnjeuši, a po kapitulaciji su ostali u ustaškoj službi. Narediše mi odmah da se obučem. Čutao sam. Pošto sam se obukao i obavijestio ukućane, ustaše me istjeraše pred kuću. Dvojica, koji su se nalazili pred kućom u zasjedi, odmah me počeše tući kundacima i puščanim cijevima. Žena, koja je posmatrala šta se sa mnom dešava nadade plakati i jaukati, pa se i djeca uznemiriše, tako da u kući nasto opšti plač i jaukanje (tada sam imao jedanaestero djece). Da bi umirio uplašenu djecu i ženu, jedan od ustaša otkači bombu i dreknu: »Ukoliko ne umuknete i ne zatvorite vrata, baciću bombu u kuću i sve vas poubijati.«

Poslije toga krenusmo u pravcu Zandarmerijske kasarne. Putem su me neprestano tukli, a kada me dotjerale u kasarnu, počeše me tući i one ustaše što su se tamozatekle. Ustaški podoficir, koji me je sa još četvoricom dotjerao u kasarnu, naredio mi je da legnem potrbuške napod, a on uze stolicu i sjede mi iznad glave. U takvom položaju počelo je saslušanje.

Pitali su me ko mi je dolazio u kuću i s kim od »šumnjaka« imam vezu. Pošto do tada u moju kuću stvarno nikao nije dolazio, niti sam s kim održavao vezu, rekoh mu da ne znam šta od mene traži. Nezadovoljan mojim odgovorom, podoficir dreknu: »Udril!« — na što me ustaše ponovo počeše tući. Tukli su me kako je ko htio po dijelom tijelu, ne birajući mjesto, kundacima, cijevima i nogama. Ležeci na podu, primjetih da pored vrata стоји Ante Došen, sa kojim sam se od ranije, prije rata, dobro poznavao. Obratih mu se riječima: »Ante, ti si već tu tri godine, pa me valjda već dobro poznaješ. Ja ne bih dozvolio da tebe ovako tuku, pomozi mi, pobofm brate!«

Ante pride. Obrati se podoficiru rječima: »Taj čovjek je do sada bio pošten i nije se ni u što petljao, ne radite to sa njim. Podoficir je malo kao razmišlja, pa naredi: »Tjerajte ga u konobu!« »Šta će u konobi, tamo nema nikoga. Bolje da ga otjeramo u školu, gdje su i ostali zatvorenici« — reče Ante.

Podoficir prihvati Antin prijedlog, te me odvedoše u školu. Tamo sam zatekao još devetnaest zatvorenika, Krnj eušana, među kojima su bili: Stojan Radišić, opštinski bilježnik za vrijeme bivše Jugoslavije u Krnjeuši, Janko Krčmar, Stevan Atlagić i njegov brat Trivo, Mile Vučković, Ilija Stupar, Jovo Đekić, Košta Santrač, Dane Kolumđija i njegov brat Mile, i Dušan Krčmar, zemljoradnici iz Krnjeuše, zatim, Đuran Dragić, Jovo i Lukica, zemljoradnici iz sela Lastava, Đuran Santrač, Đuro Drobac, Jovo Karanović i Đuro Bubalo, zemljoradnici iz sela Risovca, Đuro Popović, blagajnik bivše opštine u Krnjeuši, rodom iz Ličkog Lapca.

Ulaskom u školsku učionicu bio sam preneražen prizorom već s vrata. Školske stvari su bile složene na jednu gomilu u ugлу učionice. Ljudi su ležali potrbuške na klu-

pama. Ovdje su me dotjerali oko šest sati ujutro, a ostao sam tu do dva poslije podne.

U toku dana ustaški podoficir ulazio bi češće u učionicu, tu nas sve postrojavao i glasno komandovao: »Diži se! Sjedi! Ustani! Lezi!« itd. Ukoliko bi neko od nas zakasnio, usljedile bi snažne batine. Poslije toga nam je naredio da idemo na svoja mjesta. Niko nije smio ni glavu podići, niti ma šta pričati, jer ako neko prekrši naredbu, bio bi strijeljan.

Nama je svima bilo jasno šta nas očekuje, Da se počesmo šapatom dogovarati da ovu đubrad u zgodnom momentu napadnemo, kako bi spasili gole živote i da to uradimo čim nam se ukaže zgodna prilika.

Oko dva sata poslije podne, čusmo zvuk motora, a ubrzo zatim u učioniku uđe podoficir sa još dvojicom ustaša. Podoficir je u rukama držao klješta, jedan ustaša kuter žice, a drugi je s puškom u ruci stao kod vrata. Podoficir nam naredi da ustaniemo i da se postrojimo na sredinu učionice u kolonu po tri. Kada su nas povezali, tri po tri, jednim komadom žice vezase zatim cijelu kolonu, jfo dubini. Ustaša, koji je nosio žicu, vezao nas je, a podoficir je provjeravao kako smo vezani i pritezao žicu klještima, tako da su ruke ubrzo počele da trnu. Tako povezane istjeraše nas napolje i naređiše da se penjemo na kamion. Penjali smo se preko nekih sanduka što su ih ustaše postavile da bi nas onako vezane lakše utovarili.

U kamionu smo svi morali leći na pod. Čim smo legli, čula se kuknjava druge grupe (sigurno zbog tuče), koju su tjerali prema kamionu na kome je bila moja erupa. Te ljude su pohvatili u Krnjeuši — neke kod kuće, a one što su donijeli svojima hranu, odmah su zatvorili. Među njima sam prepoznao Sofiju Bubalo, koja je bila u drugom stanju i staroga Petra Drobca, koji je donio hranu sinu Đuri. Pored njih tu su bila i tri dječaka od 11 do 14 godina — Branko Čeranić, Mile Karanović i Nikola Vučković iz Krnjeuše. Dalje, Simo Dragić, zemljoradnik, Svetozarić, trgovac iz Krnjeuše, Janko Bates sa sinićem starim

U to vrijeme ustaše su po našem kraju masovno ubijale ljude. U kolini Prijedora ubijeno je 650 nevinih ljudi. I u mom kraju, takođe.

10—11 godina, kafedžija iz Bihaća, i još neki koje nisam poznavao. I ovu grupu su natovarili na kamion i natjerali ih da legnu preko nas.

Kada je sve bilo gotovo, kamion je krenuo cestom prema Bosanskom Petrovcu. U uglovima karoserije, do kabine, bila su dvojica meni nepoznatih ustaša — jedan s puškom, drugi s puškomitraljezom. U zadnjem dijelu karoserije stajale su ustaše iz Krnjeuše, moje komšije: Mile Ivaniš i Ilija Pavičić, zvani »GužVima«, naoružani puškama. Jedan ustaša nas je natjerao da dižemo glave i da pjevamo. Ako bi ko zakasnio da digne glavu, ovaj ga je nemilosrdno udarao kundakom. Dane Kolundžija u jednom momentu podiže glavu i pogleda na stranu prema ustaši, a taj ga istog momenta tako udari kundakom po glavi da mu izbi Zub.

Posmatrajući Dänin Zub na podu, primijetili nekoliko odsječenih prstiju koji su, vjerovatno, pripadali nekoj grupi što je prije nas vođena kamionom na gubilište. Odmah sam video da je uzeo vrag šalu, da smo gotovi. Ustaše su nas uz put pitale da li znamo kuda nas vode.

— Otpjevajte, posljednji vam je ovo put! Vodimo vas na kasapnicu — reče Ustaški podoficir.

Mi tada počesmo neprimjetno mrdati rukama, ne bi li ih nekako oslobodili i pokidali žicu, kojom smo bili vezani. Nekima je uspjelo da oslobole ruke. To ustaše nisu vidjele. Kada smo došli između sela Vodenice i Suvaje, otprilike među kuće Kerfceza, iskoristivši priliku, dok su ustaše posmatrale okolinu puta, odjedared, skoči Dane Kolundžija i uhvati ustaškog podoficira s leđa, viknuvši:

— Držite, braćo!

Na ovo se podiže i Đuran Dragić, izvuče ustaški nož iz nožnice i snažno mu ga zabi u lijevu stranu leđa. Tu ga i ostavi, a zatim zgrabi pušku ubijenog ustaše i kroz zadnji prozor kamiona opali metak i rani šofera.

Ustaša, koji se nalazio u prednjem desnom uglu karoserije, poče pucati u gomilu iz puške, ali ga Đuran ubrzo ubi, tako da u tom momentu nijedan ustaša nije pucao u nas. Ustaša Mile Ivaniš je stajao na svom mjestu, u stražnjem dijelu karoserije, sav prestrašen, držeći pušku oborene cijevi na niže. Kada to viđe ustaša Ilija Pavičić —

»Gužvina«, iskoči iz kamiona, otrča u jarak pored ceste i poče vikati za onima koji su bježali:

— Ne bježite, sve ču vas poubijati, i stade pucati za njima. Teško je ranio Dragu Kneževića, slomio mu nogu. U onoj gužvi s kamiona su uspjeli da pobegnu, pošto su se prethodno od vezali: Sreto Zorić,¹⁾ Jovo Karanović,²⁾ Duran Dragić,³⁾ Đuro Bubalo,⁴⁾ Jovo Đekić,⁵⁾ Košta Santrač,⁶⁾ i Mile Vučković. Dragu Kneževića,⁷⁾ koga je u bjegstvu ranio ustaša Pavičić, spasili su ustanići koji su kasnije došli na mjesto događaja i sklonili ga u selo Skakavac.

Sve bi se tada dobro svršilo da nisu uskoro stigla putnička kola, u kojima je bio ranjeni ustaša Perica Pavičić Katalinić, iz Krnjeuše. Njega su pratili ustaša Josan Tomicić, vozač putničkih kola i Dane Balen. Po pristizanju na to mjesto, Josan i Dane iskočiše iz kola i pritekoše ustašama Pavičiću i Ivanišu. Njihov dolazak onemogućio jebjekstvo nama koji smo još bili na kamionu, jer se nismo uspjeli odvezati. Sada više нико nije ni pokušavao da bježi, ali ni ustaše nisu smjele prići, već su bacili ručnu bombu na nas. U eksploziji sam dobio samo ogrebotinu na lijevom kuku. Jedno parče bombe odbilo je Dušanu Krčmaru lijevu ruku iza šake. S njim smo, u trojci, bili vezani Ilija Stupar i ja. Tako se pdkida žica, te i nas dvojica oslobođismo ruke.

Poslije eksplozije na kamion su uskočili Pavičić i Ivaniš, a Josan Tomicić sjede za upravljač i potjera kamion prema Bosanskom Petrovcu. Ustaša Katalinić ostao je ranjen u putničkom automobilu, gdje su ga kasnije uhvatili i ubili ustanići.

Poslije kraće vožnje stigli smo u Petrovac, u dvorište zgrade bivšeg sreza. Tu je ustaškom časniku raportirao Pavičić da je dovezao grupu iz Krnjeuše.

¹⁾ Poginuo kao desetar u 4. bataljonu 1. krajiske udarne brigade, 1943. godine, na Kaknju.

²⁾ Poginuo od nagazne mine na Sremskom frontu.

³⁾ Umro 1958. godine.

⁴⁾ Umro 1944. godine od tifusa.

⁵⁾ Umro 1944. godine od tifusa.

⁶⁾ U četvrtoj ofamzivi ponovo uhvaćen i strijeljan.

⁷⁾ Strijeljan u toku četvrte ofanzive.

— U putu su se pobunili, veli Pavičić, pobjeglo ih je sedam-osam. Odnijeli su jednu pušku i puškomitraljez. Ubili su nam podoficira i jednog ustašu, a šofera ranili.

— Gospe ti, jesli i ti ranjen — obrati se ustaški ljekar Josanu Tomičiću. Zatim naredi da ga prenesu u ambulantu, da ga pregleda i previje.

Jedan ustaša se pope na kamion i nekoliko puta poljubi onu dvojicu mrtvih ustaša, govoreći: »Braćo moja mila, bezbeli ču vas muški osvetiti«, a potom ih je dodao s kamiona onima koji su bili dolje. Podoficira, koji je imao nož u leđima, dohvati jedan ustaša i, vadeći mu nož iz tijela, poče vikati: »Čedo brate, Čedo brate, ko te ovako udari, majku mu njegovu. Platiće oni to.«

Pošto su iznijeli mrtve, ustaša koji ih je skidao, izvadi nož i poče klati, sjeći uši i vaditi oči vezanim seljacima. Imao sam sreću da me nije ni dohvatio, jer je po meni ležao Simo Dragić, zemljoradnik iz sela Lastva.

— Što tako radiš, kad imaš pušku? Svakome je jedan metak dosta — reče koljaču jedan od onih što su dokomi stajali pored kola.

Na ovu primjedbu ustaša koji je bio na kamionu poče pucati iz pištolja u vezane ljude, pa reče: »Ne da mi se nikako ubiti jedan antihrist, majku mu banditsku.« Radilo se o Petru Drobcu, iz Risovca.

Simo Dragić, koji je na meni ležao, naslonivši se lijevom rukom meni na vrat, podiže glavu i reče ustaši koji je u nj' pucao: »Čekaj, pobogu, da ti nešto kažem!« Majku ti twoju, šta ti to meni imaš kazati — odbrusi ustaša i opali iz pištolja. Simo pade po meni, bez znaka života. Pritisnut teretom, jedva sam disao.

Odjedared se začu kuknjava sa zaprežnih kola što su pored kamiona stala natovarena seljacima iz okoline Bosanskog Petrovca: »Braćo, nemojte nas tući. Šta smo vam mi krivi.«

— Čekajte, braćo moja mila, da vas ja malo pomilujem, kako vas нико u životu nije milovao — dreknu onaj ustaša s kamiona. Ubrzo se začuše pucnji i još jača kuknjava na kolima. Ja sam se pritajio, pa koliko se mogne izdržati.

Odlaskom onog koljača na zaprežna kola produžen mi je život ovog dana drugi put. Ubrzo, zatim, pristigoše još jedna zaprežna kola. čujem kako govore da su natovarena poubijanim ljudima.

— Šta čemo sa njima sada — pitale su se ustaše.

— Trpajte ih na kamion, pa čemo ih otjerati na Bravsko u pećinu — reće neki od njih.

— Sad je kasno, mogu nas sačekati četnici,⁸⁾ može bit' zla. Ljudi iznad sterne (rezervoar za vodu) kapaju rupe, pa čemo ih tamo zatrpati, a druge čemo goniti u pećinu, za vidjela.

Ubrzo je motor kamiona počeo da radi. Krenuli smo. Poslije kraće vožnje smo stigli.

— Odakle su ti ljudi — začu se glas sa ceste.

— Ovo su Risovčani i Kmjeušani, gospodine satnice.

— Gonite ih, gonite — odvrati satnik.

U glasu ovog čovjeka osjetio sam sažaljenje, a istovremeno kao da je htio reći: »Doći će vrijeme, pa će i vas tako goniti«.

Opet smo krenuli i poslije 10—15 minuta vožnje, zaustavili smo se, valjda pored rupe, o kojoj su govorili.

— Penjite se, i brzo bacajte u rupu — naredi jedan od ustaša onima što su kopali i čekali naš dolazak. Dvojica se popeše na kamion i jednog po jednog mrtvaca počeše bacati u jamu. Poslije kraćeg vremena, jedan me dohvati za nogavice, a drugi za rukave. Ja se ukočih. Povukoše me ka ivici kamiona i jednim zamahom baciše u jamu. Pao sam na leđa. Sav sam bio pretrnuo od dugog ležanja potruške, pa mi ovo dođe kao malo olakšanje. Bio sam sav u tidoj krvi. Lice mi je bilo poliveno krvlju koja se sasušila, tako da ni oči nisam mogao otvoriti, te ne vidjeh koji su to ljudi što za ustaše rade ovako nečastan, grobarski posao. Ubrzo sam bio zatrpan leševima. Prestade bacanje.

— Hajde, očistite kamion od krvi — naredi neki ustaša onima koji su nas bacili u jamu.

— Nabacite malo zemlje, pa da to očistimo — govorili su.

⁸⁾ U to vrijeme ustaše su sve ustanike nazivali četnicima.

Poslije kraćeg zveckanja lopatama i razgovora, ustaše odoše u kamion. Osluškujem šta će dalje biti. Čekam da započnu da nas zatravaju zemljom.

— Hajde, bolan, da ih pretresemo, možda imaju para kod sebe, reče jedan od onih što su nas bacali u rupu.

— Vraga, ti nemaju para. Ko zna koliko su ih puta ustaše pretresli.

Ipak su počeli da nas pretražuju.

— U ovih kaputaša ima sigurno para, a u seljaka nema.

Kaputaši su bili trgovci i kafedžije iz Bihaća. Ja sam bio u pocijepnom odijelu, tako da me nisu ni dotakli. Neki seljaci su imali šarene torbe, pa ih ovi počeše pretresati. Našli su hljeba i kajmaka i to pokupiše, odmah počeše jesti, tu pored rupe. Poslije jela su skidali bolju odjeću i obuću sa poubijanih. Kada su i to završili dvojica uzeše lopate i počeše bacati zemlju na nas.

— Hajde, pomozite da ih zatrparmamo, pa da što prije odemo odavde — pozva jedan od njih druge, koji su vjerovatno sjedili negdje postrani.

— Vala, mi nećemo. Vi ste pokupili pare, pojeli kajmak i pogaču i skinuli odjeću, pa ih sada i uredite kako treba.

— E, vala ako nećete, tužićemo vas strazi — reče jedan, potom se ču kako pobacaše lopate i podoše nekud.

Ja se još ne smijem da mrdnem. Bojim se da sam teško ranjen, da neću moći bježati i da će me ovi lopataši uhvatiti, pa sam tek onda obrao bostan.

Nasta tajac. Riješio sam da sačekam još malo kako bi se ova dvojica što više udaljili, jer sam pretpostavljaо da su oni naoružani, pa da onda bježim. Poslije kraćeg iščekivanja stao sam da se lagano izvlačim ispod leševa. Odjednom čujem one što su sjedjeli sa strane kako se dogovaraju.

— Budale smo velike. Dok mi ovdje sjedimo, oni odoše da nas tuže. Vojnici bi mogli da nas natjeraju da ovolike rupe sami zatrparmamo. Hajdemo, bolan, i mi za njima, treba se braniti.

Tako i njih nesta.

Iskoristio sam odmah tu priliku i brzo se izvukao ispod leševa, pro trljaо oči zatvorene od sasušene krvi i pogledao oko sebe. Noć je, ili prvi sumrak. U neposrednoj blizini rupe gorjela je vatra. Nenaoružani civili što su morali da zatrpuvaju rupu išli su prema vojničkom logoru, koji se nalazio na oko 200—300 metara odatle. Pored, vatre je na zemlji stajao kačket. Uzeo sam ga i stavio na glavu. Ni danas ne znam zašto sam to učinio. Primjetio sam da mi je kaiš na kantalonama prekinut. Vjerovatno ga je prekinulo parče bombe koja me je ogrebala po kuku. Pantalone sam pričvrstio svitnjakom od gaća, pa počeo bježati. Bježao sam u suprotnom pravcu od straže. Ubrzo sam naišao na neki zid. U prvi mah sam pomislio da su to neka utvrđenja za topove. Kasnije sam vidođa da je to bila šterna (rezervoar za kišnicu). U trku sam prešao jednu dolinu. Tu se nisam mogao orijentisati. Izašao sam na glavicu i pogledao oko sebe. Prema zapadu se crvenilo od zalazećeg sunca. Po tome sam se orijentisao i odredio pravac kretanja. Namjera mi je bila da idem u selo Skakavac, gdje imam neke poznanike. U pravcu Petrovca čula se pucnjava mitraljeza. Krenuo sam prema Skakavcu.

Potom me je mučila jaka žeđ. Već 36 sati ništa nisam stavio u usta. Tražeći vodu, izgubio sam put. Tumarajući tako, prešao sam jednu ravnicu i izbio u blizinu nekih kuća. Ispod strehe su bile bačve za vodu po čemu sam zaključio da je to selo Smoljana. U tom selu nema vode, pa seljaci sa velike daljine donose vodu u bačvama i drže ih ispod streha. Sada su bačve bile prazne. U kućama nigdje žive duše. Plašeći se ustaškog pokolja, narod se sklonio na sigurnija mjesta. Pošto sam izgubio orijentaciju, umoran, riješim da prenoćim u jednoj nedovršenoj kući, pa da put nastavim rano, sutradan. Pokupio sam strugotinu, sa zemlje i legao u jedan ugao. Nedugo zatim čuh bat koraka ispred kuće i dozivanje: »Domaćine, otvoril!« Provirio sam napolje. Pred kućom stoji jedan civil. »Čujemo. Šta hoćeš?« — rekoh mu. »Htio bih da prenoćim«. »A odakle si?« »Iz okoline Drvara. Pošao sam rodbini u selo Marjanovića Do, kod Stevana Dragića« — reče mi nepoznati.

Sa Stevanom sam prije rata služio vojsku u 11. puku, pa se obradovah čuvši za njega. Rekoh nepoznatom ko

sam d kako sam se ovdje našao, te mu predložih da zajedno krenemo kod Stevana. On reče da ne može sada ići, te da će ostati da odspava, a meni pokaza put. Tako ja krenem sam prema Marjanovića Dolu kako bi tamo stigao u toku noći.

Idući putem, na jednom mjestu se spotaknem i povrijedim nogu, pa skrenem sa puta da sjednem i da se odmorim. Ubrzo čujem sa strane ženski glas, nekog je dozivala. Ustao sam i krenuo sam prema glasu. Stigoh do kuće. Zamolio sam ženu da mi donese malo vode. Odmah je otisla u kuću i donijela mi lonac varenike, koju sam, sjedeći na nekom balvanu, ponio na iskap, te se tako malo osvježio. Žena je stajala ispred mene i posmatrala me. Ubrzo se pokaza mjesec. Ona, videći me prljava i pocijepana, uzdahnu i zapita: »Šta je to tebi bilo?« »Pala granata blizu mene, pa me malo izgredala« — odgovorih ženi, ne želeti da joj pričam šta je sve bilo sa mnom, da se ne bi uplašila.

— Ima li gdje ovdje neka šuma, gdje bi mogao prenoći?

— Uđi u kuću Da noći sa nama — odgovori mi žena.

— Šta bi ustaše učinile od tebe i djece da me ovakvog nađu u kući — rekoh joj.

Žena mi objasni da iznad kuće ima trn jak gdje mogu noći, te odoh i zavukoh se u neko sijeno. Teško sam zaspao. Cijelo vrijeme su mi pred oči izlazile scene ustaških nedjela. Trzao sam se iza sna. Tako sam dočekao svanuće.

Ustao sam i u blizini ugledao prazan tor, a iznad tora kolib. Prišao sam kolibi. U njoj je spavao neki čovjek. Gurnuo sam ga. Ustao je i kada me je vido, preplasio se.

— Šta je to bilo sa tobom te tako izgledaš, pobogu brate?

Ukratko sam mu ispričao šta je bilo sa mnom. On mi reče da se preziva Mrda i da je iz Smoljane. Sa porodicom je izbjegao u šumu, a sinoć se vratio da nahrani svinje i tako, eto, okonačio pored praznog tora. Krenuli smo i ubrzo stigli na mjesto zvano Ogumače. Tu je bilo dosta izbjeglih ljudi, žena i djece. Okupili su se oko nas. Pričao sam im šta mi se desilo, ko sam i odakle sam. Dvojica oružanih drugova mi nisu vjerovali. Sigurno su mislili da

sam špijun i da sam se tako udesio da bi ih lakše prevario. Pitali su me koga poznajem u selu Smoljani. Rekao sam im da poznajem Savu Krćmara, koji je bio prije rata »šikutor« (skupljač poreza) u Krnjeuši. Rekoše da je on umro prije šest godina i da bi ja morao znati da je šikutor umro. To je njihovu sumnju uvećalo, pa me bez daljeg vezaše.

Pored mene su ostavili jednog sa sjekicom, da me čuva, a njih dvojica odoše u kolibu. Poslije kraćeg vremena, iz kolibe izađe jedan čovjek i podje prema meni. Poznao sam ga. Bio je to neki Stojanović, sa kojim sam prije rata bio u zatvoru u Bosanskom Petrovcu, zbog šumske štete. I on prepozna mene, te me tako osloboдиše. Donio mi je litar varenike, komad kruha, tri glavice crnog luka i čist veš. Najeo sam se i presvukao. Po savjetu druga Stojano vića, produžio sam put sa još tri čovjeka. Oni su bili naoružani sjekirama. Usput smo naišli pored kolibe iz koje je izašao neki čovjek, interesujući se ko sam i šta sam. I njemu sam, valjda ličio na špijuna, pa me je zadržao. Opet me vezaše. A taj je sjeo i ispitivao me ko sam, odakle idem, gdje idem, da li sam Srbin (pravoslavni) i si. Da bi se uvjerio da sam Srbin, natjerao me da mu pričam molitve. Pošto sam molitve učio u osnovnoj školi, nekako mu ih ispričah. Na kraju me natjerao da mu kažem »Deset Božijih zapovijedi«.

— Ja sam gospod Bog tvoj — počeh ja, zamoren recitovanjem — i nemoj dirati u mene.

Ovo izazva grohotan smijeh prisutnih. I samom mi je bilo smiješno, te sam se nasmijao kada sam vidio šta sam rekao. Ubrzo je u kolibu došao drug Stojanović, tako da je moja nevinost bila ponovo dokazana.

Sutradan sam sa nekim borcima krenuo kući. Po svim selima Bosanske krajine buktao je ustank. Borbe su vođene velikom žestinom. Devetog avgusta je oslobođena Krnjeuša. Tu sam, na zgarištu popaljenog doma, našao svoju porodicu, poslije osmodnevног putešestvija po samom rubu smrti.

PETAR SOLOMUN

IZ USTANICKIH DANA

Od okupacije bivše Jugoslavije živio sam u svom rodnom selu Janjilima. Bilo nas je sedmoro braće, a nas Solomuna čitav zaselak u ovom selu. O zbivanjima u našem kraju bio sam veoma zainteresovan, ne samo u našem selu, već i u selima bliže i dalje okoline. Neke od tih zbivanja koja su mi ostala upečatljiva u sjećanju iznijeću fragmentarno onako kako sam ih ja doživio i kako su mi do danas ostala u sjećanju.

Ni sam ne znam šta sve nisam poduzimao i razmišljaо о tome kako i na koji način da se što bolje i efikasnije iskoristim u interesu moga kraja i ljudi koji su tu živjeli, jer sam se osjećao sposobnim da u tim ratnim uslovima mogu biti društveno koristan. Tako sam se već prvih dana ustanka uključio u redove boraca NOB-a, a negdje u jesen 1941. godine došao je Milan Zorić u naš kraj sa svojim odredom. On je više puta odilazio i na Brajić Tavane kod Sanskog Mosta, otud je povremeno dolazio u zaselak Sobatovac, selo Janjile i Bravski Vaganac, pa sam se više puta sa njim susretao u tim prilikama i od njega sam čuo mnogo lijepih i uputnih riječi za NOP.

U ovim selima bilo je dosta fizički razvijenih i sposobnih omladinaca za vojsku. Pošto me je Zorić pobliže upoznao prilikom njegovog dolaska u ove krajeve i moje selo početkom avgusta iste godine, pozvao me je jednom prilikom preko Rade Ožegovića, da dođem kod njega u Sobatovac. Otišao sam i tada mi je duže i opširnije pričao o prilikama na terenu, a zatim mi postavio u zadatak da prikupim sve zdrave i sposobne omladince i da pristupim

izvođenju vojne obuke sa njima. Trebalo je obučavati omladince sa svim vojnim vještinama potrebnim za partizanski rat. Cim sam dobio ovaj zadatak od Milana pristupio sam okupljanju omladinaca i njihovom obučavanju. Mnogi su bili veoma raspoloženi i pokazivali su veliki interes za upoznavanje oružja i rukovanje sa njima. U ovome mi je pomagala omladinska organizacija našeg sela.

Koliko je meni poznato, do ustanka u mom selu Janjilima nije bilo ni partijske ni skojevske organizacije. Međutim, znam da je Milan Zorić radio sa nekim omladinicima, kao što su Mitar Banjac, Drago Solomun, Ilija Ožegović, Stevo Kovačević i Branko Stanković. Od Janjilčana — Košta Banjac, što sam poslije saznao da ie u jesen 1941. godine primljen u Partiju u Podsrmeću. Prvi Janjilčani koji su nastali kandidati za prijem u Partiju u mom selu bili su Vlado Solomun, Marko Samardžija i Luka Đilas. Navodno je sa njima radio u novemburu 1941. godine član sreskog komiteta partije Miloš Kecman-Vojsko i drugi.

Krajem decembra i početkom januara 1942. godine u moje selo Janjila došao je Mićo Rakić tadašnji rukovodilac SKOJ-a na petrovačkom terenu. Pošto sam radio sa omladinom na vojnim pitanjima, Rakić se obratio meni i tražio da skupim omladince na sastanak. Narednog dana prije podne u kući Stojana-Čele Petrovića Mićo Rakić je održao sastanak sa jednom grupom omladine, a na sastanku su prisustvovali Jovanka Solomun, Stana Petrović, Jovanka Kuburio, Sava Solomun i još neki, čijih se imena ne sjećam. Mada ja lično nisam bio član ni jedne organizacije, sastanku sam prisustvovao i ja.

Na ovom sastanku Rakić je formirao skojevski aktiv od prisutnih omladinki i omladinaca. Za sekretara tog skojevskog aktiva izabran je Sava Solomun-Savica. Istog dana poslije podne Rakić je držao sastanak i u Gornjim Janjilima sa omladinom u kući Vrbića. Tom sastanku su prisustvovali Gospava Pećanac, Milorađ i Luka Đilas i još neki. Na ovom sastanku je formiran i drugi aktiv skojevske organizacije, a za njegovog sekretara izabran je Miloš Đilas.

U Zorićevom odredu tada je bio moj rođeni brat Mićo Solomun. Zvat je vođom teškog mitraljeza. U njegovom odjeljenju bili su iz Janjila Marko Banjac, Mihailo Banjac, Marko Latinović i još neki čijih se imena ne sjećam. Ovo odjeljenje Zorić je poslao na Bravsko na položaj prema Sanici u kojoj su bile ustaše, kao ispomoć bravskoj četi, da bi uticao i na dizanje borbenog morala među Bravskaranim. Kasnije mi je pričao Mićo da je on sa Lukom Ožegovićem služio bivšu jugoslovensku vojsku u Sarajevu, pa ga je radi toga Zorić i poslao da utiče na Ožegovića kako ne bi rovario u Glišinoj četi. Sa njim je došao i Dušan Ožegović iz Srbije koji je bio pošten i čestit čovjek. Radi toga je postao i zamjenik komandanta bataljona u III kраjiškoj brigadi i docnije poginuo negdje oko Bugojna, a Luka Ožegović je poginuo februara 1942. godine u borbi protiv Talijana kod Ključa.

Između 15. i 20. januara 1942. godine — ne sjećam se tačno datuma, pozvao me je Zorić i dao mi zadatalk da spremim omladinsku četu predvojničke obuke da pozdravimo dolazak Slavka Rodića koji je trebao da stigne sa jednom jedinicom. Okupio sam omladince kod kuće Ilike Velage. Tu je stigao i Milan Zorić sa povećom grupom boraca i dočekali smo Slavka, pa sam Slavku predao i rapport. Bila je to velika radost za omladince mog sela kad su se našli postrojeni u znak pozdrava već tada legendarnom komandantu Rodiću. Pred Slavkovim borcima vila se srpska zastava sa petokrakom zvijezdom, na kojoj je bio srp i čekić, što je imalo velikog uticaja u narodu, a kada je Slavko vojničkim korakom došao pred naš stroj i pozdravio:

- Smrt fašizmu drugovi!
- Sloboda narodu! — odgovorili su omladinci.

Tada sam komandovao — na mjestu voljno!

Slavko se tada, veoma raspoložen, obratio omladincima, pitajući ih da li su spremni za borbu, a na pitanje je dobio potvrđan i jednoglasan odgovor. Sa nama je duže razgovarao, a zatim je nešto poduze razgovarao sa Zorićem, pa se sa četom uputio kroz zaselak Kecmana —Sokići. Dok je četa prolazila, omladinci su stajali u stroju i pozdravljali se jedni s drugima.

Tada smo vidjeli i jednog partizana sa velikom crnom šubarom na kojoj je bila isto tako velika petokraka zvezda. Pitali smo poslije ko je to sa tako upadljivim likom, koji je u neposrednoj pratišni Slavka, pa nam je rečeno da je to Pobro od Lapca. Slavko je taj dan otišao preko Bravskog Vaganca za Drinić, pa je neposredno iza toga došlo do borbe sa Talijanima u selu Koluniću.

VIDEKAN

Krajem januara 1942. godine Mile Trnjaković sazvao masovnu konferenciju u selu Koluniću radi izbora seoskog Narodnooslobodilačkog odbora. Omladinci su, pored ostalih, obavijestili i starog Vida Rakića — Videkanju da i on dode na konferenciju. Videkanja priupita: »Ko saziva konferenciju? Rade Latinović mu odgovori da je saziva Mile, Jovišin sin, kojeg je i Videkanja poznavao.

„Zar da ja idem slušati jednog balavca, otac ga njegov, zna li on da ja nikada nisam djecu slušao! Ipak, Videkanja nije izdržao, došao je na konferenciju.

Kada je Mile video da je on stigao, a saznao je šta mu je rekao, on upita Videkanju: „A vidi, pa i ti si došao na skup?“

Na to će Videkanja: »Slušao sam ja i do sada sve političare, koji su zakerali, varali i muvali ljudе, pa rekoh da vidim kako će to djeca da rade.«!

VLADO KECMAN

NAROD JE PRAVDA

Omladinski radnik Mićo Rakić našao se na partijskom zadatku u selu Cimešama od 15. do 17. januara 1942. godine. Držao je prošireni sastanak omladinki i omladinaca koji će biti primljeni u SKOJ, kako bi nakon formiranja omladinske antifašističke organizacije formirao i aktiv SKOJ-a. Tih dana je neumorno radio. Sa njim je bilo nekoliko omladinaca. Jednog dana ih je zatekla noć u kući Kune Petrović gdje su nastavili razgovor na omladinskom sijelu o učešću omladine u NOB-i.

Četnici Mane Rokvića došli su kriomice u selo da postave zasjedu partizanskim i omladinskim aktivistima. Bilo je to u vrijeme borbe za podršku naroda. Obje strane su nastojale da pridobiju što veći broj pristalica i da steknu povjerenje masa.

Mane Rokvić je u to vrijeme već stupio u otvorenu saradnju sa Italijanima. Obaviješten je da se u kući Petrovića nalazi Mićo Rakić i da organizuje omladinu, pa se odmah dao na posao. Cilj mu je bio da uhvati Rakića, strijelja ga, ili preda Italijanima. Međutim, Mićo je umakao zamci, pobjegao iz Cimesa i bježeći kroz zasjedu u Medenom Polju došao u kuću Dmitra Mrkića, gdje se sklonio sat-dva, a zatim je saznao od Dmitrove majke da ga traže patrole četnika i u namjeri da ih izbjegne, krenuo je i naišao pravo na zasjedu. Četnici su ga uhvatili i htjeli da zapale ovu kuću, pa je po naređenju Mane Rokvića bila donesena i slama, ali ipak kuća nije zapaljena. Sa Mićom je uhvaćen i Ilija Tubić. Bili su onemogućeni da daju bilo

kakav otpor. Drugi dan četnici su doveli i partizanskog aktivistu Veljka Jarića.

Prilikom pretresa pohvatanih partizana četnici su, posred oružja, kod njih našli i drugog kompromitujućeg materijala. Tako su kod Miće Rakića našli knjigu »Nauka o postanku čovjeka« i druge, našli su i dosta letaka o izdaji Mane Rokvića i njegovoj saradnji sa Italijanima.

Kada je Mane pročitao naslov propagandnog materijala, uzivknuo je: »Strijeljaču ga!« Međutim, suprotstavili se Nidžo Rakić, takođe četnik u njegovoј grupi. Smrknuto ga pogleda i reče: »Nećeš mi, Mane, strijeljati rođaka na moje oči, vidjećemo sa narodom šta ćemo sa njima.«

Zarobljene partizane četnici su odveli u kuću Jandrije Lukača, uglednog seljaka u Medenom Polju. Nastalo je četničko hvalisanje. Za sutradan četnici su zakazali zbor naroda. Zarobljenicima su svezali ruke i kao stražara postavili četnika Stevu Repiju.

Četnici su zahtijevali od mještana da za njihovu skupinu pripreme bogatu večeru, kako bi uz tmezu mogli da vijećaju o predstojećem zločinu kojeg su namjeravali izvesti. Ali u međuvremenu je Ilija Tubić uspio da pobegne, jer je bio nešto slabije vezan. Mane je digao sve četnike u potjeru, te tu noć nisu ni spavali, a kamo li večerali. Osim vike na četnike da moraju pronaći bjegunca, ostalo mu je samo da pojača stražu pored Miće i Veljka.

Vijest o hvatanju Miće i dvojice partizana prinosila se od usta do usta u sva tri bliža sela. Mirni seljaci, koji još nisu pronikli u suštinu sukoba dviju suprotnih strana, našli su se sami u nedoumici, čitavu noć dolazili su seljaci u grupama da traže od Rokvića da oslobodi Miću, jer oni garantuju za njega, ali izdajnik je ostao nepopustljiv. Ipak narodni pritisak primorao ga je da oslobodi bar Veljka Jarića.

Sutradan ujutro 16. januara skupilo se mnoštvo naroda iz okolnih sela. Narod je zahtijevao javno suđenje i tražio narodnu pravdu. To su vikali seljaci, ali i četnici.

Rokvić je pokušao da uvjeri prisutne kako se četnici tobože bore za srpski narod, prisilio je Veljka Jarića da on otvori zbor i da, kao u ime naroda, traži da vojvoda Rokvić govori na zboru.

Na prve vojvodine riječi čuli su se glasovi iz mase: »Mićo ništa nije kriv«. Seljaci su žagorili i jedan drugoga ohrabrivali. Bili su jedinstveni u traženju oslobođenja njihovog omladinca. To su smatrali jedinom pravdom.

Četnici se nađoše u nedoumici kako da postupe, kako da uprkos pritiska naroda ostvare svoje namjere i čvrstu odluku vojvode. On nastoji da zadrži zarobljenika, ubije komunistu, ili da ga preda Italijanima. Međutim, i Nidžo Rakić se suprostavlja vojvodinoj odluci. Nidžo istovremeno predlaže Miči da skine sa revera partizansku petokraku zvijezdu sa Obrazloženjem da to može da umilostivi Manu i da mu poštedi život. Mićo odbija da to učini. Neki su za kompromis predložili da Miču predaju Italijanima. Treći predlažu da se vodi u Petrovac kod strica da bi on na njega uticao da odustane od partizanskog pokreta.

Što je vrijeme više odmicalo okupljala se sve veća masa naroda. Pristizale su sve nove grupe seljaka iz susjednih sela, a počela je i da sazrijeva odluka o otmici omladinca od četnika.

Vidjevši da će sa narodom izgubiti bitku, četnici se odlučuju na ucjenu. Četnik Đakušić traži od Miće kao cijenu za puštanje na slobodu dva vola. Mićo odbija da razgovara o ovome. Svi znaju da je Mićin otac Sava pošten čovjek i radnik, a da ni najbogatiji u selu nema volova.

Dok su se na jednoj strani četnici dogovarali kako da obmanu narod i omladinu i odvedu Miču u Petrovac Italijanima, na drugoj strani dogovarali su se Mićini drugovi i omladina kako da ga otmu iz četničkih ruku. Ujutru se okupila masa omladine i naroda. Na tome je radio Veljko Jarić. Omladinke su nosile na bluzama navezene petokrake zvijezde, što je kod četnika stvaralo pravu zabunu.

Ne obazirući se na povike naroda i upadice četnika. Mane Rokvić je neprekidno govorio. Na kraju se upleo u laži, pa je pokušao da se izvuče hvalisanjem i prijetnjom, te se još više zaplitao. Tada, srdit i na sebe i na narod, zaigra na posljednju kartu i u nadi da će pokolebati okupljene seljake, uzvificnu: »Evo vam te komunističke napasti, odlučite sami hoćete li ubiti komunistu ili ćemo ga mi predati Italijanima, a ja sam tu da slušam vas i da izvršim vašu želju«.

Čim je četnik Rokvić izrekao ove riječi Jarić se obrati okupljenom narodu: »Narode, jeste li za to da oslobodimo našeg omladinca, ili da ga strijeljamo. Kao što ste čuli i sam vojvoda je to prepustio vama, jer i on hoće da se pokorava narodnoj pravdi«.

Na te riječi proloži se: »Nećemo strijeljati Miću, on je naš, dobar je, pustite nam Miću na slobodu«.

Masa omladine i naroda je jednostavno navalila i prosto preotela omladinca od četnika.

Rokvić i četnici nisu više imali šta da kažu, a sam vojvoda je savio glavu suzdržavajući srdžbu. Vidio je da je nemoguće oteti Miću iz zagrljaja omladine koja je razvila kolo i pjevala pjesme oko Miće i onih koji su ga čuvali. Zbor se pretvorio u pravo narodno veselje kada su Mići odvezane ruke.

Vidjevši da su izgubili bitku, Rokvićevi četnici, skupa sa njim, ali da ipak ne priznaju poraz, uhvatise se u svoje posebno kolo i pod svojom zastavom nastaviše igrati. Tako su na jednom istom mjestu, narod i omladina igrali svoje kolo i pjevali partizanske borbene pjesme, a četnici su vili svoju zastavu, pjevali i igrali svoje kolo. Ova igra i pjesma bila je, u stvari, posljednji zajednički skup četnika i naroda u ovom kraju. Od toga dana pošli su raznim putevima koji su se često ukrštali i ostavljali na poprištu mnogo mrtvih.

MILKAN PILIPOVIĆ

DRAMATIČNA BORBA NA VRTOCKOJ GRADINI

U naš kraj su oko 20. avgusta 1941. godine prodrele snage NDH sa zadatkom da neutrališu ustanak i obezbijede nesmetan saobraćaj cestama. Izvršavajući ovaj zadatak Zagrebačka pukovnija je uspostavila punktove u Vrtoču, Krnjeuši i na Tarkovcu, svaki jačine jedne satnije. Dolazeći tamo, ove snage su se ogradijeli od ustaških zlodjela i tvrdile da među njima nema ustaša. Narod koji su zatekli u selima nisu ubijali, a preko njega pozvali su i ostale ljudi da se vrate kućama, pa čak i ustanike uz »garanciju« da neće snositi posljedice odmetanja u šume. To je značilo da su ustanici natjerali Pavelića da taktizira, da se njegovi oficiri, makar privremeno i iz podvala, ograju od ustaša i njihovih zločina.

Satnija kojoj je palo u dio da smiri Vrtočane, uspostavila je logor na Gradini, a naša Gradina je kao stvorena za vojno uporište. Gradina se nalazi nasred sela i uzdiže nad okolnim zaseocima, tako da se sa nje može kilometrima unaokolo osmatrati i brzo intervenisati u bilo kom pravcu. Vrh joj je opasan kamenom ogradom unutar kojeg nema ništa drugo osim zidina spaljene crkve, popove kuće i nekoliko krošnjatih trešanja i dvadesetak nadgrobnih spomenika iz minulih vremena. Padine su joj, osim južne, pokrivali gajevi i šipražje u koje su se mogle postaviti predstraže i zasjede, a da ne budu primijećene dok im protivnici ne dođu na cijevi. Vješt branilac je od Gradine mogao napraviti tvrđavu koja se bez teških žrtava ne bi mogla osvojiti. U to smo se nekoliko puta uvjerili tokom rata. I ova satnija je imala sve bitne preduslove da Gra-

dinu pretvori u neosvojivo uporište. Raspolagala je sa 127 domobrana i 4 oficira, preko 100 karabina, 4 puškomitraljeza i teškim mitraljezom i sa tolikim zalihamama municije i ručnih bombi da bi danima mogla odbijati juriše i najpreduzimljivijeg napadača. Satnija se, međutim, odlučila za drugu taktiku.

Videći da domobrani ne pale i ne ubijaju narod, starci, žene i djeca su se privili Oko kuća da bi koliko-toliko prikupili preostalu ljetinu kako bi mogli prezimeti, a mi, naoružani i nenaoružani ustanci, ostali smo u Grmeču. Pomakli smo naš logor na početak Dugopolja, u kuću Pane Sovilja i našu aktivnost sveli na osmatranje i prikupljanje podataka o ponašanju i namjerama neprijatelja. Bili smo skoro svakodnevno u prilici da napadnemo neku patrolu dok bi krstarila cestama, ili grupu domobrana koja bi vršljala po njivama u potrazi za hranom, ali smo se toga klonuli. Znali smo da bi za 2—3 domobrana ubijena u selu, ili u blizini sela, pobili sve što bi im palo šaka, a taj rizik нико nije želio ni smio preuzeti na sebe.

Mi smo tada predstavljali dosta snažnu ustaničku jedinicu. Imali smo oko 60 karabina i puškomitraljez, a to oružje su nosili najhrabriji među nama. Bili smo spremni da u svako doba stupimo u borbu. Naše jedinstvo dostizalo je vrhunac, a raspoloženje boraca je narastalo, jer su se zaboravljale i brige oko toga što će porodica jesti i gdje će se od nevremena skloniti. Ali, dolaskom domobrana u Vrtoče prosto kao da prvih dana nismo znali šta da činimo. Nismo imali dovoljno snage da ih napadnemo i protjeramo iz sela, patrole i gruipice nismo smjeli napadati zbog odmazde nad narodom, a od rukovodstva i rukovodilaca niko nije dolazio niti nam je slao bilo kakve poruke; drugog izlaza osim iščekivanja nije bilo.

U naš logor su, međutim, 31. avgusta došli Đoko Jovanović i Milan Sijan sa oko 70 boraca sa Cvjetnića, iz Martin-Broda, Bubnja i Brotnje, od kojih mnogi nisu imali oružja. Obradovali smo im se, jer smo znali za njihove uspjehe u borbi, a i sreli smo poznanike sa Unske pruge i neke drugove koji su došli iz Beograda. Nakon što smo se upoznali i obavijestili jedni o drugima, razgovor je prešao na borbe koje su vođene i uspjehe koji su postignuti. Mi

zaista nismo imali razloga da crvenimo i naravno da smo se najviše »kitili« haubicom koju smo 4. avgusta zarobili u Dolinama. Đoko i Milan su se ubrzo počeli raspitivati za domobranski logor u Vrtoču, za brojno stanje i naoružanje domobrana, da bi na kraju predložili da zajednički napadnemo domobrane.

Bilo je prijedloga da se napadne neka patrola kad se udalji od logora, ili vojnici što idu u njive po kukuruze i krompir, ali napad na sam logor nije nam ranije bio ni na kraj pameti. Zbog toga nas je ovaj prijedlog u početku malo zbungio.

U selu je sticajem okolnosti bilo stvoreno koliko-toliko snošljivo stanje. Postojali su neki izgledi da će se narod pripremiti za zimu kako ne bi sikapao od gladi i hladnoće i sve smo bili podredili tome poslu. »Zaratovati« sada sa domobranima, odnosno napasti ih, a ne uspjeti potući ih, značilo je ogroman rizik. Ta naša strahovanja su otvoreno iznesena Đoki i drugovima koji su došli sa njim, dok su im oni nepovjerljiviji rekli da je njima lako ulaziti u takav rizik jer će se, ako nađemo na tvrdo, povući i otići, a gnjev i odmazda će se sručiti na naše porodice i na naše porodice i na našu bijednu imovinu.

Đoko i njegovi borci sa razumijevanjem su shvatili naša strahovanja. Oni su Vidjeli da je pola sela već spaljeno, znali su da nam je stoka i imovina opljačkana i shvatili su u kako teške neprilike smo zapali, pa su nam dali odlučno obećanje da će se svojski boriti kao da se radi o njihovim porodicama i da nas neće ostaviti na cjestilu. Poslije takvih uvjerenjavanja većina nas je prihvatala prijedlog za napad; samo su oni najsumnjičaviji bili uporni. Videći da će do napada ipak doći predložili su da se mi i naši gosti lijepo izmiješamo pa da u napad idu svi borci zajedno i da se tako »sumnje isključe«. Ovo naravno nije prihvaćeno.

I pošto smo se napokon složili da se naođe izvede, Đoko je zatražio da Milan Vukša, koji je tih dana zamjenjivao odsutnog komandira čete Stevu Radoševića, i ja kao vodnik prvog voda, pođemo sa njim i Sijanom u pravcu Čučeva. Prešli smo preko Rosica, Lisine i Zbjega, a

odatle se spustili niz Vršeljak do Vrščića, koji se skoro nadnosi nad Gradinu i odakle se logor vidio kao na dlanu.

Domobrani su se po logoru ili bescijljno muvali, ili izležavali u hladu trešanja. Iza zidine spaljene popove kuće izvijao se dim — tamo su kuvari pripremali ručaik. Na jugozapadnoj strani, pedesetak metara od ograde, nalazilo se desetak šatora, dok su dva-tri šatora bila izdvojena pod trešnje na južnoj strani, pa je zaključeno da su pod tim šatorima oficiri. Znali smo da se oficiri obezbjeđuju sa 5 stražara, i da se osjećaju sigurnim do te mjere da su zanemarili svaku predostrožnost, pa se ponašaju komotno, kao da se ne nalaze usred ustaničke Krajine. Nismo znali sigurno da li domobrani noću isturaju predstraže i zasjede u Ninića gaju, na Simičinom ogradku, ili u Zakonovića zvijernjaku, ali je to bilo malo vjerovatno i to nas nije zabrinjavalo.

Đoko i Šijan su pažljivo osmotrili i položaj Gradine i prilaze do nje. Složili smo se da se uz padine Gradine, kroz gajeve i ogradice obrasle žbunjem, možemo skoro sa svih strana neopaženo privući do kamene ograde oko njenog vrha koja će predstavljati odličan zaklon iza kojeg se pod preciznu unakrsnu vatru može staviti svaki kutak logora.

Vidjevši sve ovo konstatovano je da osnovni elementi — naša spremnost i brojno stanje, stanje i ponašanje domobrana i položaj Gradine — upućuje na zaključak da se napad sa sigurnim izgledima na uspjeh može izvesti i da uspjeh zaVisi u prvom redu od naše odvažnosti i vještine.

Potom se vodio razgovor o planu napada i o drugim pitanjima koja su mogla doprinijeti uspjehu ili neuspjehu akcije.

Gradina, zapravo njen vrh, ili još preciznije — ona kamena ograda koja ga opasuje, podijeljena je na četiri sektora. Jedan sektor je počinjao negdje iznad kuća Klepića i završavao se iznad kuće Sime Radoševića-Simice, drugi se nastavljao na ovaj i završavao negdje na polovini Ninića gaja, kod lokve koju smo zvali Protinovac, treći sektor protezao se odatle pa do kraja pašnjaka Đurana Pilipovića-Zekanovića, dok je za četvrti sektor ostala ona strana prema čaršiji, kojoj su prilazili otkriveni i gdje se nalazila velika struga kroz koju se ulazilo na Gradinu.

Utvrđeno je ko će na kojem sektoru napadati. Milan i ja smo predložili da naša četa uzme prvi sektor. Smatrali smo da je kroz naselje Gradine najteže neopaženo proći i da će se naši ljudi najlakše tuda provući, pošto dobro znaju teren. Đoko i Sijan su uzeli sektor do nas, dok je treći sektor pripao ustanicima sa Opoškog Brda i Teočaka. Onaj posljednji, četvrti sektor, ostavljen je nepokriven, ali je dogovoren da se na naše desno krilo postavi Vaso Pilićović sa svojim puškomitrailjezom, a na lijevo krilo Drađan Oiča, puškomitrailjezac, koji će domobrane ako se počnu izvlačiti tući unakrsnom vatrom.

Bilo je jasno da će biti najbolje da se napad izvede u svitanje, pošto će budnost domobrana u to vrijeme biti najmanja, vidljivost je u svitanje bolja, pa će i naši hici biti precizniji, a i eventualne zabune biće izbjegnute. Tako je i dogovoren.

Osnova plana ležala je u iznenađenju. Znalo se da se na uspjeh može računati samo ukoliko neopaženo dođemo do logora, do kamene ograde koja ga je oivičavala, i ako odatle jednovremeno otvorimo vatrnu, ne dajući braniocu mogućnost da pruži bilo kakav otpor. Da bi i ustanci koji nisu iz Vrtoča na vrijeme i neopaženi došli gdje treba, dogovoren je da im damo pouzdane vodiče koji će im pomoći u tome.

Time je i izviđanje bilo okončano, pa smo se od grma do grma izvukli do Zbjega, a odatle produžili za logor, sigurni da je plan dobro skovan i da uspjeh neće izostati.

Po dolasku u logor svi borci su upoznati sa pripremljenim planom napada, načinom na koji se misli izvesti napad i mjerama koje bi trebalo preduzeti. Ako se dobro sjećam — nije bilo primjedbi na ono što je predloženo, ni sumnji u uspjeh. Vjeri u uspjeh doprinijelo je i to što su se Vrtočani i njihovi gosti tog dana dobro upoznali i stekli puno povjerenje jedni u druge.

Dok se govorilo o potrebi neopaženog prilaska logoru, neko se sjetio da bi bilo dobro javiti narodu Redžine Doline i oko Gradine da pozatvaraju pse, kako lavežom ne bi izazvali sumnje kod domobrana, pa je i ta predostrožnost prihvaćena.

Pojedinci čije su porodice bile blizu logora zahtijevali su da se narodu javi da se može čim borba otpočne, sklanjati u okolna brda, kako u slučaju neuspjeha ne bi bili izloženi odmazdi. Složili smo se da je to opravdano i da treba preduzeti mjere predostrožnosti, bez obzira na ishod borbe. Za prenošenje ovih poruka odabrani su sigurni i razboriti omladinci; naređeno im je da tek pred ponoć siđu u selo i da saopštite ljudima o napadu bez panike, a da se izvlačenje ljudstva sproveđe organizovano.

Na kraju su zatraženi dobrovoljci za vodiče. Ličanima i Brđanima su se javili Mihajlo Čalić Korica, Nikola Galonja Miladžić, Luka i Đuro Klepčić, Jovo Bates Joco, Miloš Pilipović Zekanović i još nekoliko drugih drugova. Svi su oni odrasli oko Gradine i znali svaiki kamen na njoj, a bili su vješti i odvažni borci, pa smo bili sigurni da će zadatak ispuniti kako valja. Oni su nam bili i neka vrsta garancije da će naši susjedi zaista ići u napad kako je dogovoreno.

Pošto smo se o svemu dogovorili, pošli smo na večeru na koju se nismo mogli pozaliti, niti smo se kao domaćini morali sramiti pred gostima. Poslije večere poneko je prilegao da odspava, dok je većina ostalo da preleći sačeka vrijeme polaska u napad. Ličani su nastavili sa pričama o svojim prilikama i neprilikama, a mi o našim nevoljama. Potresna su bila njihova kazivanja o zlodjelima koja su u selima oko Kulen-Vakufa počinile ustaše predvođene Mirom Matijevićem.

... dvadesetak djevojaka i žena povezali su oko plasta sijena, pa plast potpalili; žene su žive padale u vatru — pričali su neki borci...

... pokupili su po selu koga su naišli — starce, žene, djecu, strpali ih u pojatu pa zapalili — govorili su drugi . . .

Nikog od nas, međutim, to nije iznenadivalo. Ustaški predvodnik Miro je rođen i odrastao u Vrtoču i dobro smo ga poznavali. Njegove niske strasti su odnjegovane u šovinističkoj kolijevci i on mnogo godina nije gotovo ništa ni radio, osim što je raspirivao nacionalnu mržnju. Tako bi on postupao i sa nama da ga je Pavelić kojim slučajem odredio za tabornika u Vrtoču, umjesto rojnika u Kulen-Vakufu. Mi smo čuli da je Miro klapo ljudi za dva dinara po glavi i tako za deset odsječenih glava dobijao 20 dinara

od onih koji su to posmatrali; za toliko dinara kod nas se cio dan kosila trava na Grmeču.

I tako, dok smo mi relativno mirni i samouvjereni čekali vrijeme polaska u napad, dotele se na drugoj strani, kod domobrana, odigravalo nešto što niko nije mogao ni prepostaviti.

Satnija u Vrtoču je tu noć sačekala kao i svaku prethodnu. Patrole su se zarana vratile sa rutinskih krstarenja po selu. Vratili su se i oni koji su išli u njive i voćnjake sa punim torbicama krompira, kukuruza i voća. Kuvare su podijelili večeru još za vidjela — da bi skinuli brigu s vrata i sebi i onima za koje su pripremili večeru. Potom su naložili nekoliko vatri, posjedali oko njih, pa pjevušeći pekli krompir i pržili kukuruze. Negdje poslije 22 časa i posljednji borci su se povukli na spavanje, a nad Gradinom je zavladala tišina. Samo su stražari, sanjivo i mrzovoljno šetkali, brinući o tome kad će »otkuluci« svoju smjenu i poći na spavanje.

Satniju u Kmjeuši mučile su ozbiljnije brige. Brige su se satniji sručile na vrat od onog dana kad je došla na ovaj teren. Videći da tu nema opstanka, komandir satnije je riješio da se pod zaštitom mraka iskrade iz blokade i ode u Vrtoču, gdje će imati manje neprilika. Od svih noći koje su mu stajale na raspoloženju odabrao je baš onu između 31. avgusta i 1. septembra — kada je bio pripremljen obračun sa satnjom. Da bi kroz blokadu neopaženo izvukao 170 ljudi i nekoliko zaprežnih kola, preduzeo je sve mјere predostrožnosti. Organizovao je da se točkovi kola i kopite konja pažljivo uvi ju džakovima i čebadi — kako ne bi odzvanjah kamenitom cestom, a vojska da se kreće nečujno grabama obraslim travom. Oko 21 čas naredio je pokret. Na Gradinu su stigli negdje oko ponoći, i izbudili domaćine prije nego što su uspjeli prebaciti i prvi san. Zadovoljan marševskom disciplinom domobrana, odobrio im je da mogu spavati koliko žele, a sam se pridružio kolegi pod šatorom i umoran zaspao.

Eto tako se cijela satnija sa komorom izvukla iz blokade, a da to niko nije primijetio. Ona bi neprimjetno prešla i onih 8 kilometara od kmjeuške čaršije do vrtočke Gradine da nije sasvim slučajno primjećena. Negdje pred

ponoć omladinac Rade Curgus je stigao na Rudu Glavicu — da obavijesti porodicu i komšije o napadu i da prenese poruke ustanika. I dok se kroz voćnjak prikradao kući koja je bila pored same ceste, primijetio je kolonu vojnika koja je promicala iza kuće. Shvatio je da to domobrani odlaze na Gradinu i odmah je zaključio da o tome mora obavijestiti drugove prije nego pođu u napad. Sačekao je da kolona odmakne uz cestu, a onda je pokucao na vrata, rekao bratu Mihajlu-Kaci ono što je imao i nestao u pomrcini. Okrenuo je putem koji preko Grabovače i Corine poljane izvodi u Vaganac, a odatle u logor. Zurio je da bi stigao na vrijeme. Usput je nastojao da odgonetne namjere domobrana, koji su otišli prema Gradini. Kad bi došao na pomisao da su, možda, naše namjere otkrivene, poduzimao bi ga hladan znoj, a kad bi te misli odagnao, javljaо bi se strah da li će mu drugovi povjerovati. Mogu ga osuditi za širenje panike. Smislio je na kraju da sve kaže Milošu Pilipoviću-Jaji.

U logor je stigao u vrijeme kad smo se prikupljali da bismo krenuli. Na njega niko nije obraćao pažnju. Pronašao je Jaju i rekao mu ono što je vidio. Jajo je to prenio Milanu Vukši, a Milan je o ovoj vijesti upoznao Doku Jovanića. Đoko je nakon provjere otkud i kako su to doznali, rekao da se od napada ne odustaje, uz obrazloženje da im ni to neće pomoci ako se napad izvede kako je zamišljeno. Dogovoren je da se ništa ne saopštava borcima, kako ih ne bi u kritičnom momentu opterećivali novim brigama.

Od našeg logora do Gradine normalno se stiže za sat, a mi smo te noći utrošili na prilaženje više od tri sata. Išli smo pipkajući i nastojali da se ničim ne odamo. U selu je vladao takav mir da se ni znaci životinja nisu mogli naslutiti. Samo se poneki pijetao pred zorou oglašavao u Redžinoj dolini. Narod je disciplinavano učinio ono što smo mu poručili i onda je sa zebnjom čekao početak borbe, spreman da napusti kuće i okrene u brda.

Kad smo došli do iznad gornje šterne, razdijelili smo se i krajnje oprezno krenuli u pravcima sa kojih je trebalo prići Gradini. Ličani i Brđani su otišli putem ispod Redžine doline, a naša četa preko njiva — da bi izbila pod Kle-

pića kuće. Poslije ponoći je počeo pirkati vjetrić, a sa primicanjem zore i on je bivao sve jači, pa je podobro mlatio listinama kukuruza i granjem i tako neutralisao šumove koje su izazivali naši pokreti i postajao naš saveznik. Sa svakim korakom naše uzbuđenje je raslo. Preko stopenedeset boraca prikradalo se logoru u kome je bilo dvostruko više do zuba naoružanih domobrana. Bauljali smo uz kamenite padine Gradine, nečujno, zastajući i osluškujući. Oprezno smo produžavali naprijed, uz strahovanja da već za sljedećim grmom možemo naći na zasjedu. A bilo je dovoljno da neko od nas stane na suvu granu, otisne kamen niz strminu, posrne ili se nakašlje pa da sve ode u nepovrat. Mi smo se korak po korak primili cilju, a tišina nije narušavana.

Negdje pred zoru 1. septembra 1941. godine ustanici su počeli pristizati zidanoj ogradi oko Gradine i razmještati se jedan do drugog; kako bi koji borac stigao, radoznao bi izvirio preko zida da bi ustanovio što je pred njim, naslanjao pušku i birao cilj na koji će opaliti prvi metak. Pero Rađenović i ja izašli smo na Gradinu sa pravca kuća Klepića, sa našom četom, izvirili preko zida da bi i mi zadovoljili znatiželju, pa onda krenuli na zadatak. A naš zadatak u tom momentu bio je da Pero ispred Ličana, a ja ispred Vrtočana, prođemo duž cijelog našeg rasporeda, od desnog do lijevog krila, i da ustanovimo da li su svi borci izašli na određena mjesta. Potom je trebalo da se vratimo i da bacanjem bombi na oficirske šatore dademo znak za početak najpada. Zurili smo da što prije obavimo svoj dio posla, pošto do svitanja nije bilo ostalo mnogo. Idući pored zida vidjeli smo borce kako priljubljeni uza zid kleče, mirni kao lovci u zasjedi, sa uperenim cijevima u domobrane koji su spokojno spavalii od kojih se mnogi neće nikad više probuditi. Nailazili smo samo na pojedince koji nisu uspjeli, ili nisu smogli dovoljno kuraži da izadu do zida, pa smo ponekog opomenuli, a ponekom i naredili da tiho ide naprijed — do ostalih boraca.

Tako se onog prvog septembarskog jutra oko 150 ustanika odvažno i vješto privuklo neopaženo do samog logora u kome je oko 300 vojnika i oficira bezbrižno spavalo, dok ih je obezbjeđivalo pet stražara sa pet krajeva. Ali i stra-

žari su bili neoprezni. Njih su naši borci odmah pri pristizanju do zida sa odstojanja od dvadesetak ili pedesetak metara držali na nišanu, dok su se sanjivo vukli ili sjedili pored vatre i pržili kukuruze, ličeći više na čobane koji čuvaju ospalo stado, nego na vojničko obezbjeđenje usred ustaničke teritorije.

Iako smo žurili, Perin i moj obilazak je potrajavao duže nego što smo prepostavljali. Kad smo došli na lijevo krilo istok se već bio dobro zarumenio, a nama je trebalo još dobrih dvadesetak minuta da bismo stigli na desno krilo i ugovorenim znakom najavili početak borbe. Minute isčekivanja za naše borce bile su neizmјerno duge. Oni su već više od pola sata čučali za zidom, isčekujući da otpočne borba. Strpljenje je polako popuštalo.

I dOK su ustanici sve nestrpljivije očekivali ugovoreni znak, dan je neumoljivo preovlađivao, a domobranski logor se počeo razbuđivati. Jedni su se pospani i musavi izvlačili ispod šatora, pa na desetak koraka od njih obavljali malu nuždu, dok su oni koji su morali obaviti i malu i veliku nuždu, odlazili do samog zida i to činili tako reći pod nosom onih koji su bili sa druge strane kamenja. I danas mi nije jasno kako su se pojedinci u ovim momentima obuzdali, otkud im toliko strpljenja i discipline da se ne odaju pucnjem, kad se zna da tada nismo imali mnogo iskustva, a nismo znali ni odlučno komandovati i naređivati.

Negdje oko 4.30 časova, dok smo Pero i ja prolazili iznad Simičine kuće i dok nas je od oficirskih šatora dijelio svega stotinjak koračaja, jutarnju tišinu je narušio pucanj iz karabina. Mene je taj neočekivani pucanj udario kao bič. Nečiji nervi, znači, ipak nisu izdržali, ili je neko bio prinuđen da puca! Iza ovog Kiča, gotovo u istoj sekundi, prołomio se plotun iz oko 150 karabina, razlili se rafali iz 3 puškomitrailjeza, odjeknule su 3—4 eksplozije ručnih bombi i prołomili se povici ustanika. Plameni jezici su palacali sa zida, hiljade kuršuma se ukrštalo na onom malom prostoru, sijući smrt po šatorima i oko zidina crkve, gdje su kao porušene lješe spavalji domobrani koji su prije nekoliko časova došli iz Krnjeuše. Plavičast dim je obavijao vrh Gradine, a miris baruta golica nam vlažne no-

zdrve. Gradina je plamnjela i podrhtavala kao vulkansko grotlo, u čijem središtu se našlo 300 bespomoćnih vojnika. Stravična ustajanka im je prekinula san iz koga su kao u bunilu skakali u donjem vešu, ili poluobućeni, pa hvatali za oružje, a mnogi i bez oružja pokušavali pobjeći iz pakla, dok su ih plotuni i rafali sa svih strana šibali i kosili. Vojnici bliže zidina crkve i popove kuće uletjeli su među zidine i počeli uzvraćati vatrom, dok su ostali, valjda po nagonu da se bježi tamo odakle se i došlo, okretali prema izlazu sa Gradine i prema čaršiji, gdje su ih sačekivali naši puškomitraljezi. Bili su to trenuci strave, jer su prestravljeni vojnici sada plaćali račune za ustaška zlodjela počinjena na Agrovicama i kod Pritoke, na Risovoj gredi i kod Borićevca, za zvjerstva nad nemoćnim i starim ljudima Vrtoča, za spaljene domove i pljačku, za Radu Santrača, Luku Vojinovića i druge koje su neki od ovih vojnika poubijali dolazeći ovamo.

Za svega desetak minuta situacija se razbistrlila. Oni što su se probili kroz kuršume bezglavo su bježali prema Lugovima, u namjeri da se domognu Petrovca, dok su se potjere sa svih strana ustremljivale na njih. Sa Gradine ih je ispratio Dane Atlagić, sa teškim mitraljezom koji su mu ostavili pored samog izlaza; u Lugovima i Bjelajskom polju su ih presretali Glavičari, a onda su preživjele bjegeunce iz okršaja preuzimali Cimešani, Vrgončani i Medenopoljčani. Bilo je to mučno bježanje vojnika, dugo 18 kilometara pred roguljama i sjekirama, sa ponekim pucnjem i teško bi iko umakao da za neprilike vojnika nisu osjetili u Petrovcu i pošli im u susret. Koliko ih je ubijeno i uhvaćeno na tom putu nije mi poznato, ali znam da je Milan Petrović-Milandža — sustigao jednog puškomitraljesca u Bjelajskom polju i goloruk ga savladao.

I dok su izbjegli vojnici preživljavali dramatične časove u bježanju, druga i teža drama se odvijala na Gradini, prvo iza zidova ograde, a onda u crkvi. Jedna grupica domobrana nije imala kuraži da bježi niz Gradinu, a ni mogućnosti da se dokopa crkve, pa je uskočila u Klepića ogradicu opasanu kamenom, prihvatile borbu, pružajući žilav otpor. Neko od vojnika bacio je ručnu bombu na nas od koje je ranjen Petar Galonja. Drugi vojnik je uhvatio

bombu koju je neko od nas bacio i kad se pridigao da bombu vrati, eksplodirala mu je u ruci i usmrtila ga, a nekoliko vojnika oko njega ranila. Borili su se dok i posljednji vojnik nije ubijen. Onda su ostali i pružali otpor još samo oni vojnici koje su štitili zidovi crkve. Dobar broj vojnika tamo se sklonio i kroz sve otvore na crkvi gađali su svuda unaokolo. Sa tornja se već od samog početka oglasio mitraljez, koji je zadavao dosta briga našim borcima, a posebno Ličanima, pošto je vatrica bila usmjerenata prema Čučevu sa kog pravca su napadali Ličani.

Desetak najodvažnijih boraca je kroz kišu kuršuma dotrčalo do zida i bombama desetkovalo i tada je bilo sve gotovo.

Tako je za svega pola sata, ili nešto više, razračunavanje s vojnicima okončano. Desetak domobrana je zarobljeno u crkvi, nekoliko ih je polumrtvih od straha izvučeno ispod šatora, a nekoliko je uhvaćeno dok su bježali niz Gradinu, sve u svemu 28 ih je zarobljeno. Mrtvih je bilo nekoliko puta više. Da bih bio bliže istini, poslužiće mi izvještajem kojeg je zapovjednik Treće hrvatske oružaničke pukovnije, pukovnik Novak, 3. septembra 1941. godine uputio svom Vrhovnom zapovjedništvu. Nakon što je konstatovao da su dvije satnije Zagrebačke pukovnije 1. septembra u Vrtoču, »sa sviju strana napadnute tako jako, da je svaki otpor bio nemoguć« — on izvještava:

»10. satnija koja je bila u Krnjeuši brojala je 171 domobrana i dočasnika i 4 časnika, od toga broja u Bosanski Petrovac je došlo do sada 99 zdravih i 8 ranjenih domobrana, kao i jedan časnik, a za sudbinu 64 domobrana i 3 časnika ne zna se ... «

»Druga satnija koja je bila u Vrtoču brojala je 123 vojnika — domobrana i 4 časnika, od tog broja do sada se vratilo u Bosanski Petrovac 64 zdravih i 15 ranjenih domobrana, a za sudbinu 56 domobrana i 4 časnika ne, zna se«.

Da bi ublažio ovako težak poraz, za utjehu sebi i svom Vrhovnom zapovjedništvu, pukovnik saopštava da su skoro svi bjegunci donijeli svoje oružje, ali da mnogi nemaju kabanica, dok su neki došli bosi, izbjegavajući da kažu da ih je dosta došlo samo u gaćama.

Bilo kako bilo, protivnik sam priznaje da je tog jutra u Vrtoču izgubio 120 domobrana i 7 oficira, a da je imao 13 ranjenih. A to je gotovo polovina od kompletne dvije satnije.

Na našoj strani imali smo 4 mrtva druga i pet, ili šest ranjenih boraca. Iz Vrtočke čete bila su ranjena dva borca: Petar Galonja i Nikola Galonja, dok je Petru Surli metak probušio kapu, a glavu mimošao.

Nakon što je borba okončana, zarobljenike i plijen smo otjerali u naš logor. Oružje, municiju i opremu podijelili smo mi, Ličani i Brđani. Koliko je bilo plijena ne znam, ali znam da smo mi dobili tridesetak karabina, 3 puškomitraljeza i 1 teški mitraljez tipa »švarcloze«, a znam da smo bili nezadovoljni podjelom, jer nam se tada učinilo da su Ličani uzeli više nego što im je pripadalo. Naša četa je zaplijenila i nešto novca, ustaških kuna, a nešto smo našli i kod zarobljenih domobrana, pa sam ja to sve prikupio i na traženje Đoke Jovanića sve mu predao. Đoko je odveo i zarobljene domobrane, koji su kako smo kasnije čuli pušteni kućama. Male raspravice nam nisu smetale da se rastanemo prijateljski, čemu je svakako doprinijelo i raspoloženje koje je zavladalo među borcima poslije uspjeha.

Sa naoružanjem tog jutra, naša četa je nakon mjesec dana borbi raspolagala sa oko 90 karabina, 4 puškomitraljeza i jednim teškim mitraljezom i predstavljala čvrstu borbenu jedinicu koju su sačinjavali najodvažniji Vrtočani. U nemogućnosti da pomenem sve zaslужne borce, konstatovaču samo to da su naše puškomitraljeze od tada ponijeli bord koji su tokom rata izrasli u komandante proleterskih bataljona i brigada — Vaso Pilipović, Bogdan Vukša, Lazo Atlagić i Milan Petrović; teški mitraljez povjeren je bio Dani Atlagiću, Mihajlu Radoševiću, Savi Radoševiću, Simi Gaiinu i Tomi Radanoviću. »Gerilac« je tih dana objavio članak o ovoj akciji u kojem nam je odato priznanje za vještoto i odvažno izveden napad; naša četa je prvi put javno, mada ne i zvanično, nazvana odredom, a ne dijelom odreda Mane Rokvića, što faktički ni tada, a ni kasnije nismo bili. Od desetaka naših akcija izvedenih za prvi mjesec dana ustanka, nijednu akciju nije ni inicij-

rao ni pripremio, ni učestvovao u njoj, Mane i njegovi ljudi, ialko su tada kružili glasovi da je to i to učinio Marin odred, ili pod njegovim rukovodstvom. Te neistine su nas vrijedale i unosile nepovjerenje prema glasovima što su dolazili sa strane, što se i znatno docnije osjetilo. U svakom slučaju, akcija i borba na vrtočkoj Gradini je učvrstila naše samopouzdanje i iz nje smo izašli bogatiji za jedno iskustvo i dragocijeno naoružanje.

AKTUELAN REFERAT

Jula 1943. godine održana je u Cvjetni&u okružna partij-ska konferencija za okrug Drvar.

Uvodni referat je podnio Duško Sobot i, između ostalog rekao: »Ima ljudi koji ne shvataju našu borbu, pa ponekad špekulišu i sabotiraju. Nedavno je trebalo otpremiti iz jedne opštine konje u Podgrmeč, radi prenosa hrane, a jedan drug odredi da ne idu svi konji iz njegovog sela, pod izgovernom vršidbe, pa nam akcija nije uspjela« ...

Prisutni delegati zatražiše od Duška da imenuje toga druga, »ako je među nama«.

»Drugovi, kad već hoćete da znate o kome se radi u pitanju je drug Milan Guteša — Papa, vjećnik ZAVNOBiH-a.«

Kad to ču Papa, koji je bio delegat na konferenciji, skoči i reče: »Drugovi, ja da u more udrobim, ja bih suvo pojeo! Poslao sam mnoge konje u karavan sa područja moje opštine, a jednog sam ostavio čovjeku koji je imao vršidbu, i eto vidite, iako sam predsjednik opštine u najtežim danima, ja ispadam špekulant i to samo zbog toga da bi referat bio začinjen aktuelnim riječima.«

ILIJA MATERIĆ

BATALJON »SLOBODA«

Bataljon »Sloboda« bio je prva zajednička ustanička jedinica Drvarčana i Petrovčana. Prije i u toku prvih dana ustanka Oko Petrovca i Drvara bilo je formirano više gerilskih odreda. Ustanak se naglo širio i na druga područja oko Drvara i Petrovca, pa je novonastala situacija zahtijevala i novu vojnu organizaciju. Stoga je, neposredno poslije ustanka, već 16. augusta formirana i Drvarska brigada sa jedinstvenim štabom brigade za sve ustaničke jedinice jugozapadne Bosne i Like.

Istovremeno, formirani su bataljoni kao viši oblik teritorijalne ustaničke organizacije, a gerilski odredi i dalje su ostali kao operativne jedinice u sastavu bataljona. Dvadesetog augusta 1941. godine formiran je Bataljon »Sloboda«. U sastav bataljona ušli su gerilski odredi Drvara i Petrovca. Od ovih ustaničkih snaga formirano je pet gerilskih odreda koji su ušli u sastav bataljona.

Odredi »Javorje« i »Kamenica«, poslije reorganizacije, sačinjavaju novi prvi gerilski odred »Munja«. Komandir odreda bio je Mile Kecman, podoficir stare jugoslovenske vojske, a politički sekretar Ilija Materić.

Drugi odred formiran je od odreda »Crvljivica« i »Osječenica«. Komandir je bio Vlado Morača podoficir stare Jugoslovenske vojske, a politički sekretar Rade Zorić, krojački radnik. U odredu »Crvljivica« bili su Drvarčani, a odred »Osječenicu« sačinjavali su Petrovčani.

Treći odred formiran je od Šekovačkog odreda i od odreda Bravskog Vaganca. Komandir ovog odreda bio je

Dušan Rokvić, aktivni poručnik bivše Jugoslovenske vojske, a politički sekretar Ilija Došen, pravnik.

Četvrti odred sačinjavalo je ljudstvo Medenog Polja i Vrtoča. Komandir novoformiranog odreda bio je Mane Rokvić, radnik, a politički sekretar Simo Tadić, takođe radnik.

Peti odred formiran je iz odreda Smoljane, Suvaje, Kmjeuše, Risovca i Vodenice. Komandir je bio Zdravko Celar, student, a politički sekretar Radivoje Rodić, takođe student.

Štab bataljona bio je sa sjedištem na Oštrelju, a njim je komandovao Milutin Morača, pravnik. Politički sekretar prvih dana bio je Nikola Kotle, radnik, a potom Ilija Došen.

Ovako formiranje ustaničkog bataljona »Sloboda« i lokacija njegovih odreda najrječitije govori da su Petrovčani i Drvarčani već od početka dijelili svu sudbinu ustanaka i započete oslobođilačke borbe.

Inače, Petrovčani i Drvarčani po mnogo čemu su istovjetni ljudi. Njihova zajednička obilježja rezultat su prirodnih uslova života. Borba za opstanak i egzistenciju činila im je težak i gorak život kroz vijekove. Ovo tim prije, jer je jedan i drugi region jednako i pasivan i bogat, pa su isti uslovi i način privredivanja uslovili ta obilježja. Otuda su im isti običaji i isto ponašanje i u dobru i u muci.

Drvarčani i Petrovčani vodili su kroz istoriju više puta zajedničku borbu protiv tuđina. Ustaničke čete Goluba Babića, za vrijeme bune protiv Turaka 1875. godine, velikim dijelom sačinjavalo je ljudstvo sa drvarskog i petrovačkog područja. Na Oštrelju i drumovima koji odavde vode prema Petrovcu i Drvaru vi jekovima su naši djeđovi sačekivali tuđina koji su gazili našu zemlju i uništavali raju. Valjda su nam se preci tu i naselili da bi se nekako mogli održati.

Okupacija ovih krajeva od Austro Ugarske koja je promijenila samo način eksploracije u šumama Klekovače, Grmeča i Osječenice, opet je radnike Petrovca i Drvara povezala i odvela ih u zajedničku klasnu borbu protiv tudinske eksploracije. Dugačka je lista raznih ta-

rifnih i drugih radničkih akcija koje su zajednički vodili radnici drvarskih fabrika i šumski radnici i željezničari.

Sa oštreljske željezničke stanice odlazili su u svijet, zajedno, mladići Drvara i Petrovca, na rad, na zanate ili na odsluženje vojnog roka. Vraćajući se sa odsluženja vojnog roka ili sa dalekih radilišta na rastanku u Oštrelju stezala se ruka druga i prijatelja. Oštrelj je bio od davnina spona u životu naroda ova dva kraja. Tuda su kao najkraćim putem Drvarčani i Petrovčani održavali mnogobrojne vijekovne veze. Tada su išli jedni drugima na slave, na pazame dane i pogrebe. Ovuda su u oba pravca prolazile preldžije i svatovi, odlazili jedni drugima na zborove i zabave.

Oštrelj, kao sjedište Direkcije šumskih radova, između dva rata često je bilo mjesto gdje su se pravili dogovori za pojedine akcije, naročito onda kada se radilo o pripremanju štrajkova širih razmjera. Tu su se redovno sastajale sindikalne vođe, a pred rat i partijski aktivisti iz Petrovca i Drvara. Odavde su reakcionarne vlasti stare Jugoslavije odvodile napredne ljude u zatvore i koncentracione logore iz Petrovca i Drvara.

Nije nikakva slučajnost što je 1941. godine narod Drvara i Petrovca istovremeno pošao na ustanak, niti je slučajnost što je 20. augusta iste godine došlo do formiranja zajedničkog ustaničkog bataljona pod imenom »Sloboda«.

Tu, ispod Oštrelja, u selu Bukovači, neposredno pred ustanak 1941. godine, obrazovani su, po direktivi Oblasnog komiteta KPJ za Bosansku krajinu, posebni vojni štabovi za srezove Bosansko Grahovo i Bosanski Petrovac, a 27. jula Oštrelj su zajedničkim jurišem oslobođili Drvarčani i Petrovčani.

Kako god što se kroz vijekove rodna ili sušna godina ili bilo kakva druga nedača u ovom kraju jednako odražavala na život ovih ljudi, i zločini okupatora i ustaša u Petrovcu i Drvaru i njihovim selima, a naročito oni koje su počinili nad Risovačkom jamom, jednako su pogađali i Petrovčane i Drvarčane. Oštrelj, ko zna po koji put, ponovo postaje svjedok naše tragedije, ali i zajednička tačka otpora i vojevanja protiv udruženih neprijatelja — faši-

stičkih zavojevača i njihovih slugu. On postaje neraskidiva spona koja tako čvrsto povezuje ljude oba kraja i njihove borce do konačnog oslobođenja naše napaćene rodne grude.

Kada je bataljon formiram broao je oko 700 ustanika. On je djelovao kao jedinstvena vojna formacija 36 dana i uspješno je odolijevao naletima neprijatelja na svojim borbenim položajima. Upravo ovaj period, dok je postojala ova drvarsко-petrovačka zajednička jedinica, predstavlja najsudbonosnije vrijeme u toku narodnooslobodilačke borbe za narod Petrovca i Drvara. Nije bilo čovjeka koji nije bio načisto s tim ako ustaše ponovo provale u Drvar i razbijaju ustaničke snage na ovom sektoru koji branii bataljon »Sloboda« da će doći do istrebljenja naroda ovog kraja. Zato su žuljevite ruke radnika i seljaka Drvara i Petrovca i njihovih ustanika svrstanih u gerilske odredde bataljona »Sloboda« čvrsto držale karabine.

Ustanici su branili slobodnu teritoriju i štitili zbjegove u planinskim masivima Klekovače i Osječenice, jer je to bilo zajedničko sklonište Drvarčana i Petrovčana. Bataljon se uspješno borio protiv daleko nadmoćnijeg neprijatelja i odbijao mnogobrojne pokušaje Pavelića i njegovih razbojničkih trupa i njihovih časnika da ponovo osvoje oslobođene krajeve. Borbe su vođene gotovo svakodnevno, ali naša velika pobeda nad ustaško-domobranskim snagama koja se odigrala 24. augusta bila je od presudnog značaja u cijelom ovom periodu. Tada je po nalogu Pavelića i njegovog Glavnog stana, general R/umler krenuo u planiranu i dobro iskalkulisanu ofanzivu sa dovućenim trupama sa strane — nešto oko 10 hiljada domobrana i ustaša. Glavni pravac udara bio je od Petrovca preko Oštrelja, sa namjerom prodora u Drvar. Na širokom sektoru bataljon »Sloboda« koncentrisao je svoju odbranu od Bunare, padinama Grmeča, s jedne strane, a isto tako od Bunare padinama Oštrelja i Osječenice s druge strane Petrovca. Tri puna dana i noći vodila se borba na život i smrt za spas slobodne teritorije i golih života ogromnog broja naroda, koji se sa stokom povukao u šume.

Neprijatelj je bio uporan, više nego deset puta nadmoćan u ljudstvu, a tehnička opremljenost i naoružanje

ne može se uopšte upoređivati. Svojim centralnim dijelom trupa, drugog dana borbe, u popodnevним časovima izbio je na Oštrelj. Ovaj pravac branio je odred »Munja«, a u toku borbe pojačanja su mu stizala i sa desnog i sa lijevog krila. Za odbranu Oštrelja, kao presudne tačke i za neprijatelja i njegovo dalje nadiranje i za nas u odbrani slobodne teritorije, razvila se neviđena bitka. Rame uz rame borili su se i mlade živote davali sinovi Drvara i Petrovca. Neprijatelj je bio zaustavljen, a zatim potučen i razbijen.

Kada je borba za Oštrelj dosegla vrhunac i prelomni momenat, jedan vod odreda »Munja« sačekao je na šest do sedam metara odstojanja jače neprijateljsko odjeljenje, koje se probijalo ispod ceste koja vodi od Petrovca, i pod samim Oštreljom zasuo ga ručnim bombama, koje smo sami proizvodili u radionicama u Drvaru. Sve ono što nije bombama poubijano ili teže ranjeno, u panici se dalo u bijeg niz planinu. U isto vrijeme Slavko Rodić je ija desnom krilu prikupio dio snaga koje su se do Oštrelja povlačile i izvršio juriš s boka, sa željezničke stanice i pruge prema Smetici. Neprijatelj je brzo razbijen i pobegao je niz planinu glacavom bez obzira. Poslije toga odmah je došlo do povlačenja neprijateljskih snaga na cijelom frontu. Naši odredi na cijeloj liniji odbrane prešli su u protivnapad. No, nije to bilo nikakvo neprijateljstvo vojničko povlačenje, nego bježanje kud ko zna i može. Neprijateljski vojnici nisu bili vični ratovanju u šumama, pa je nastalo zarobljavanje i razoružavanje, naročito domobrana, na sve strane. Bilo je i komičnih scena. Jedan gerilac razoružavao je i po deset, dvadeset i više domobrana. Jedan omladinac, koji je bio u odredu bez oružja, sa kamonom u ruci razoružao je podoficira i grupu vojnika i tako se naoružao sam. Ustaše i domobrani bacali su oružje i opremu po cijeloj šumi. To je bio totalni krah ustaško-domobranskih stratega i zauvijek smo osujetili njihov pakleni plan uništenja naroda u ustaničkim krajevima ovog dijela Bosne i Like. Za ulogu uništavanja i istrebljenja naroda ovih krajeva Pavelić je u ovu ofanzivu iz Zagreba poslao oko 800 ustaša na čelu sa poznatim zlikovcem Jasenskim.

Međutim, to nije bila samo velika vojnička pobjeda, ona je u moralnom i političkom pogledu značila još više. U ovoj bici, koja se vodila nekoliko dana, kada se uzme u obzir čišćenje šuma i ponovno naše zaposjedanje položaja oko Petrovca, ustanici Petrovca i Drvara međusobno su se zbližili i upoznali više nego ikada do tada, zbližili su ih i pali drugovi i zajednički prolivana krv u toj sudbonosnoj borbi za narod ovih krajeva. Svijetli likovi, kao što su bili Gojko Banjac, Jovica Tminić, Nikola Lukić i drugi koji padaju u ovoj velikoj borbi živeće vječito u našoj uspomeni. Svijest da se samo složno i zajedničkim snagama može uspješno boriti i tući i deset puta jači neprijatelj, izvanredno je porasla. Zajednička pobjeda i žrtve koje su naši odredi tada imali stvorili su uvjerenje kod naroda i boraca Petrovca i Drvara da im je zajednički i živjeti i umrijeti. Zato je Oštrelj, gdje je slomljena Rumlerova of anzi va, postao simbol borbe i jedinstva Drvarčana i Petrovčana. Žrtve koje su pale u odbrani Oštrelja zapečatile su naše ratno drugarstvo, koje je ostalo nepopoljuljano kroz narodnooslobodilački rat.

Bataljon »Sloboda« i njegovi odredi imali su još ne malo uspješnih borbi i pobjeda u svom kratkom postojanju od mjesec i nekoliko dana. To je sve poznato i vidljivo iz sačuvanih dokumenata o ovoj slavnoj ustaničkoj jedinici naroda Petrovca i Drvara. Na tlu gdje je ponikao naš bataljon »Sloboda« u daljem vremenu kroz dane i noći narodnooslobodilačke borbe ovo područje postaje od istorijskog značaja za borbu naroda Jugoslavije. Tu su se odigrali mnogobrojni događaji u razvoju naše narodnooslobodilačke borbe i Narodnooslobodilačke vojske.

Iz Drvara i Petrovca i sa Oštrelja drug Tito je duže vremena rukovodio borbom naroda Jugoslavije. Tu, u Petrovcu, formirane su prve divizije naše Narodnooslobodilačke vojske. U Jasikovcu i Ataševcu bile su naše najveće vojne bolnice. Narod ovih krajeva dao je za slobodu sve što je imao i mogao. O tome najbolje govore jedinice i njihov broj koje su formirane od sinova i kćeri Petrovca i Drvara. Pod najtežim uslovima, uz prisustvo velikih okupatorskih snaga i neobično jake zime 1942. godine, ponovo su formirani partizanski bataljoni, posebno Petrovački, a

posebno Drvarski — dakle dva umjesto ranijeg bataljona »Sloboda«. Februara 1942. godine formirana je Drvarsко-Петроваčka četa, koja je na čelu sa Zdravkom Celarom otišla u sastav Prvog krajiškog proleterskog bataljona. Četu su sačinjavali odabrani omladinci, uglavnom članovi Komunističke partije i SKOJ-a.

Aprila iste godine formiran je Prvi krajiški udarni bataljon u čiji su sastav ušle tri prekajske čete. Ovaj bataljon je ušao u sastav Prve krajiške udarne brigade, kada je formiran, 21. maja 1942. godine. Već u julu, za popunu Prve krajiške brigade, poslije kozarske ofanzive, otišle su još dvije čete — jedna drvarska i jedna petrovačka — u sastav te jedinice. U augustu 1942. godine formirana je Treća krajiška proleterska brigada, zatim, februara 1943. godine Deseta krajiška udarna brigada i maja 1944. godine Šesnaesta krajiška udarna brigada. Sve tri ove brigade sačinjavali su, osim pojedinačnih slučajeva, borci iz Drvara i Petrovca — sa nekadašnje teritorije ustaničkog bataljona »Sloboda«. Pored toga, septembra 1942. godine u sastav četvrte krajiške udarne brigade ušao je kompletan omladinski bataljon kojeg je sačinjavala omladina Petrovca i Drvara. I grmečki bataljon »Budućnost«, koji je ušao u sastav Četvrte krajiške brigade, većinom su sačinjavali borci iz gornjih sela drvarskog ratnog sreza. Međutim, pored toga, pojedinačno i grupno su iz svih drvarsko-petrovačkih sela odlazili dobrovoljci u popunu i drugih partizanskih i proleterskih jedinica koje su ovuda prolazile i tu se borile.

To je narod petrovačkog i drvarskog kraja dao za svoju borbu i za borbu svih bratskih naroda Jugoslavije. Mi smo ponosni na to što smo doprinijeli oslobođenju i pobedi naših naroda nad Okupatorom i njegovim slugama i u socijalističkoj revoluciji. I naša pokoljenja time će se ponositi. Velike su i žrtve, i ljudske i materijalne, koje su narod Drvara i Petrovca i njegovi borci podnijeli u četverogodišnjem ratu i revoluciji. Sinovi Petrovca i Drvara ginuli su u svim krajevima Jugoslavije i pronijeli slavu Krajine i van granica naše zemlje.

Milutin Morača i Ilija Materie

MILE TRNJAKOVIĆ

BORBA NA RASTOVACI

Poslije neuspjele najveće of anzi ve oružanih snaga NDH na oslobođenu teritoriju u oblasti Drvara, krajem avgusta 1941. god. Štab Drvarske brigade, na inicijativu njenih bataljona i odreda, planirao je i izveo niz ofanzivnih akcija sa gotovo svim raspoloživim gerilskim snagama'.

Glavne snage I bataljona »Sloboda« na petrovačkom frontu, zajedno sa tri partizanska odreda (I, II i III) iz odbrane Oštrelja, imale su zadatku da noću sa 31. VIII na 1. IX 1941. napadnu na širokom frontu od Bukovačkih brda do Gradine u Koluniću, u cilju razbijanja neprijateljske odbrane i odbacivanja neprijatelja ka Petrovcu. Za to vrijeme Odred iz Medenog Polja i Bravski odred imali su zadatku da napadaju neprijatelja na komunikacijama, a V krnjeuško-vođenički da napada na Petrovac iz pravca Smoljane, mada je bio organizovan u blizini Krnjeuše. Neplaniranim dolaäkom Ličkog odreda, kojim je komandovao Đoko Jovanić, u rejon Lipa—Vrtoče pripreman je napad, zajedno sa Vrtočkim vodom IV odreda, na neprijateljsku posadu jačine čete domobrana koja se nalazila u Vrtoču. Te noći pobegla je neopaženo iz Krnjeuše jedna četa domobrana i spojila se sa snagama u Vrtoču.

Naš, IV medenopoljski odred dobio je zadatku da uputi jedan dobro naoružan vod iz sastava II odreda u rejon Kolunića, kao pojačanje za napad na Gradinu. Tako je naš vod sa oko 25 boraca, sa 2 puškomitraljeza, na čelu sa Dragijem Milašinovićem, (radnikom iz Drvara i kandi-

datom KPJ), predveče 31. augusta krenuo iz Ograđenice preko Bukvika i Vlake u Kolunić. U Rakića dolini, kod kuće Dake Rakića, našli smo prikupljen II odred u logoru gdje večera. U logoru je bilo živo i veselo. Rijetko se tako Odred skupljao da vidi svoju snagu, jer je gotovo neprekidno bio u odbrani, te se borci međusobno nisu vidjeli i po mjesec dana. Oni su veselo dočekali naš vod iz Medenog Polja, u kojem je bilo dosta Koluničana i Reveničana. Istina, naš vod je bio nešto bolje naoružan od njihovog, jer je bio u sastavu odreda koji nije bio čvrsto vezan za položaje u odbrani, već je slobodnije djelovao na komunikaciju i tako brže dolazio do novog oružja, municije, pa i odjeće.

NEUSPJELI NAPAD U KOLUNIĆU

Saopšteno nam je da ćemo napadati neprijatelja u rejonu crkve u Koluniću, gdje je on logorovao i odakle je svakodnevno vršio napade na koluničke položaje, te sprečavao da se narod u zbjegovima snabdijeva. Bilo je predviđeno da se napad izvrši u zoru 1. septembra kada popusti neprijateljska budnost. Tako nam je do napada ostalo oko 5—6 časova za odmor. Ali, ko će da spava u pojatama, a pogotovo napolju u hladnoj noći i to neposredno pred napad.

Razgovaralo se o svemu i svačemu: o ratu i koliko još može trajati, o Rusiji, o našoj borbi i stradanjima od ustaša, o porodicama i sl. Bilo je i šala i zadirkivanja. Došlo je ubrzo i vrijeme za pokret. Prvo u jednoj, a zatim u dvojnim kolonama nastupali smo iz Ponora koncentrično ka Crvenom brdu. Približavali smo se dosta oprezno, naročito kada smo prolazili kose, kako nas neprijatelj ne bi osmotrio prema horizontu u tamnoj noći. Tako smo došli i do zida od groblja, a na nas se ne otvara vatrica od strane neprijatelja. Osmatrali smo i dalje i spremali se na juriš. Patrole su 'ispitivale' ima li kod crkve neprijatelja. Usljedio je dogovor komandira. Kod crkve je ostavljen jače borbeno osiguranje, a glavnina II odreda po-

vukla še ü selo. Naš, Međenopoljski vod krenuo je preko Batina gaja i kroz Revenik ka Kadinjači i Medenom Polju. Te večeri na frontu se nije čula borba. Neprijatelj se neopaženo povukao u Petrovac, a naše snage udarile su u »prazno«, što se u ratu ipak rijetko dešava. Jedino se te noći čula jaka borba prema Bihaću, ali mi nismo znali da se vrši napad na Vrtoče.

Granjivanje sunca zateklo nas je kod Smiljanića kuća pod Kadinjačom. U susret našoj koloni išla je kolona od 10 do 15 boraca iz Medenopoljskog odreda. Tu je bio komandir Odreda Mane Rokvić i mitraljesko odjeljenje, a posli su na položaje i izviđanje na Kadinjaču. Dok je Dragija Milašinović podnosio izvještaj komandiru Odreda, ja sam razgovarao sa Mićom Rakićem, kurirom u Odredu. Ćuli smo naređenje komandira da vojska ide u selo na odmor i da doručkuje po grupama kuća i da će nas rasporebiti odbornici. Tada smo definitivno saznali da je protekle noći vršen napad na Vrtoče, ali da se ishod ne zna, iako je borba već jenjavala.

Krenusmo u selo na odmor. Ja sam otišao sa Mićom Rakićem kući Trivuna Tubića, gdje je bila izbjegla Mićina porodica. Njegova majka nam brzo spremi doručak: šolju slatkog mlijeka, hljeba nije bilo, a sestra Doja nam isprži po jedan mladi kukuruz. Bili smo zadovoljni, jer više nismo mogli ni očekivati.

Taman smo počeli jesti pržene kukuruze, kad čusmo puškaranje u blizini — iz pravca našeg logora. Malo zburnjeni i iznenađeni, istrčasmo iz kuće i potrcasmo ka odredskom logoru na Ograđertici da se spojimo sa ostalim borcima i tako saznamo šta se dešava. Morao sam žuriti u svoj vod da se sastanem sa svojim nišandžijom na puškomitraljezu Stevom Salapurom iz Cimeša, jer smo se pri odlasku u selo razdvojili. On je imao samo jedan pun Okvir municije za »brnca«, a u mene, njegovog pomoćnika, ostala je torbica sa 5 punih okvira municije, a u drugoj torbici bilo je u rinfuzi oko 50—60 metaka.

NAPAD NA NEPRIJATELJSKU KOLONU U RASTOVAČI

Bio je lijep, sunčan dan. Oko osam sati ujutro kod Čučeva sretosmo veću grupu boraca kako iz logora na Ograđenici u velikom rastojanju trče ka kući Sime Kesića i uvis neorgariizovano pucaju. Vjerovatno, s namjerom da uzbune i prikupe Odred radi izvršenja napada. I mi popriječismo da skratimo put i uključimo se u kolonu, ali još ne znamo kuda i zašto trče. U trku pitamo šta je, zašto trče i kuda. Nekoliko njih ljuti se zbog toga što pitamo kad vidimo kolonu neprijatelja koja kreće ka Petrovcu. Još ne vidimo odakle ide kolona, pa opet priupitasmo. Oni nam kazaše: »Eno kolone ide preko Medene glavice i spušta se cestom u Medeno Polje«. I mi je ugledasmo trčeći i uz put saznadosmo da je iz Vrtoča stigao kurir na konju i javio da naš Odred napadne neprijatelja razbijenog u Vrtoču, koji se povlači ka Petrovcu. To obavještenje je bilo dovoljno da se shvate situacija i zadatak.

Na putu kroz Medeno Polje, preko Ogradaka, brzo je rasla naša napadna kolona, koja se formirala u pokretu, a svako je trčao onako kako je mogao. Iznad kuće Veljka Jarića sastao sam se sa nišandžijom Stevom Salapurom, snažnim momkom, kaplarom iz kraljeve garde, kozarom iz Cimeša, vanredno hrabrim borcem. Nije me grdio, ali je rekao da se više nikad ne smijemo rastajati. Kaže: »Da si bio sa mnom, već bi mi prvi bili na položaju i već otvarali vatru na neprijatelja prije nego što uđe u Rastovaču«.

Između Krstinića kuća protrčalo nas je oko 15 do 20 boraca, sa 2 puškomitraljeza. Ne znam ko nas je vodio u napad, jer ne vjerujem da nas je U9pio stići naš stari i dobri komandir Dragi ja Milašinović. Znali smo da je Mane na Kadinjači, a Mirko Krtinić i Vico Jakšić sa teškim mitraljezom na desnom krilu i da će nas štititi iz pravca prema Petrovcu. Zato smo se, po navici, razvili u streljački stroj pred ulazak u šumarke Rastovače, u koju su već ušle neprijateljske snage i počele na nas otvarati vatru. Svaki borac se trudio da ne kvari liniju ravnjanja i da ne zaoštaje iza stroja. Otvarali smo vatru iz pokreta, bez zalijeganja, sve dok nismo stigli na jurišno odstojanje ili na veći

brisani prostor. U napadu smo svi vikali i komandovali: »Zalomi lijevo krilo, zalomi desno krilo, naprijed Treći bataljon 10 puka«, ili Treća četa 2. bataljona, i slično. Bilo kako bilo mi smo silovitim jurišem zbumili i natjerali u bjegstvo dvije razbijene čete (satnije) domobrana od oko 200 vojnika koje su u Vrtoču pretrpjeli gubitke od 64 mrtva, 39 zarobljenih, a zarobljeno im je i 100 pušaka, 2 teška i 4 laka mitraljeza. Njihov otpor u Rastovači bio je slab i neorganizovan, a nalazili su se na nepoznatom zemljisu. Brzo su se razbježali po šumarcima i dolinama, pa smo ih lako opkoljavali i zarobljavali.

U toj borbi imao sam muke sa svojim mitraljescem. On je, brzim premještanjem, obično gadao iz stojećeg stava po grupama neprijateljskih vojnika koje je uočavao, a od mene je zahtijevao da zalegnem. Ja to nisam mogao kad i on to ne radi. Tada me je naučio (bio sam sedamnaestogodišnjak) kako da ležim pozadi njega, između njegovih raširenih nogu i kako da mu desnom rukom dodajem pune okvire municije i uzgred osmatram odakle neprijatelj na nas otvara vatru.

Do ceste je naša grupa zarobila dva domobrana u jednoj dolini. Nisu htjeli dati oružje, pa im je naš borac, poslije nekoliko šamara, skinuo oružje. Odmah preko ceste pokazaše nam se 3 do 4 domobrana. Povikasmo da se predaju. Jedan zastade i diže ruke sa puškom uvis, a drugi pobjegoše. Dok je Stevo za njima otvarao vatru, ja sam bio blizu onog domobrana što se predao. Pritrčao sam, a bio sam bez oružja, i oduzeo mu pušku i fišeklje. Tako sam došao do oružja, koje će mi ostati, jer je bilo nepisano pravilo da se od mlađih boraca koji nisu služili vojsku ne oduzima oružje ako su ga u borbi zarobili. I sada mi je svježa slika toga događaja. Ornali sredovječan čovjek iz Hrvatskog Zagorja, silom mobilisan da se bori protiv svoje braće, nije vidio smisao svoga ratovanja. Vjerovatno se nas, ili bar mene, partizana nije plašio. U tom kratkom vremenu dok je skidao oružje ispričao mi je odakle je, da se nije brijao niti je šta jeo već nedjelju s obzirom na to da su bili blokirani u Krnjeuši od naših snaga. Zatražio je od mene nešto da jede. Räkao sam mu da nemam, a stvarno nisam imao pri sebi ništa osim nekoliko zelenih

jabuka u džepovima, koje sam prethodne noći ubrao u Koluniću radi suzbijanja eventualne žedi. Domobran riđ, neobri Jane brade, radosno se osmjejnuo i halapljivo počeo jesti zelene jabuke. Morao sam ga predati grupi boraca koji su zarobljenike vodili u logor, a ja sam otrčao do svoga puškomitraljesca. Još dok sam prilazio Stevi bacio mi je puškomitraljez u tricu (koji se skrivačem plamena zario u ledinu), a on je otrčao naprijed da uzme bačeni ranac prije drugog puškomitraljesca Srele Latinovića koji je isto to činio. To mi se nije dopalo, jer sam se sjetio pouka svoga djeda Ilike, koji je učestvovao u I svjetskom ratu, da se nije dobro grabiti za ratni plijen, jer tada opreznost popusti i obično ti vojnici poginu. Donio sam puškomitraljez Stevi, ali je on još jednom ponovio isto trčeći za ostavljenim cipelama. Vidjeli smo kako domobran sjede, isjeće nečim pertle i otrča dalje bos.

Na pravcu našeg nastupanja već je jenjavala borba (domobrani su odstupili ka Suvajii), kad začusmo od Petrovca dug mitraljeski rafal, a zatim drugi, treći. Svi zastadosmo i pitamo se šta je? Neki objašnjavaju da je to pristigao naš teški mitraljez. Međutim, neki borac sa desnog krila povika: »Tenkovi!«

POVLAČENJE ISPRED TENKA

Nađosmo se u neohranom grožđu. Neizvjesnost, a poče i panika. Stari Ilijan Šepa, sa duplicom (uspio je pobjeći iz ustaškog zatvora u Petrovcu kao talac pred ustankom), kao najstariji po godinama među nama savjetuje nam da se povlačimo — da bježimo u polje (Medeno) ka Bjelajskom Vagancu, a drugi već odstupaju pravcem kojim smo došli. Tada sam se rastao sa Stevom. On je otisao za Iljom ka polju, a ja sam, sad na začelju veće kolone, krenuo ka selu, tim prije što je bilo moguće da se neprijateljev tenk vrati i da krene poprečnim seoskim putem ka selu da nam presječe odstupnicu i da nas uhvati na čistini. Zato smo trčali svom snagom ka selu, jer smo se plašili i pješadije da nas u Ogratku ne zarobi. Strah od zarobljavanja, a pogotovo od tenka koji prvi put vidimo, uz to dosta umorni

od prethodne neprospavane noći, a i sunce je pripeklo, znojimo se i žednimo.

Ja sam se, iako mlad dječak, pretovario: nosim rezervu municije i puškomitraljez i dvije torbice ostale municije, zatim zarobljenu pušku. Uz to, na nesreću, nisam propisno stavio bajonet na stranu pa mi se svaki čas saipliće među noge i tako sam često zapinjao i padao, što je još uvećavalo teškoće. Razmišljao sam o tome da se nečega oslobodim, ali mi je bilo svega žao, a bila bi i sramota ako bi se o tome saznalo. Zato sam sporije išao i izbio na ivicu grebena Rastovače prema selu Medeno Polje. Tu me je sačekao mladić u bijelim gaćama i košulji. To je bio Lazo Kollundžija iz Cimeša, koji je sa grupom mladića iz Bjelaje došao za domobranima vičući za njima, a kad je otpočela borba, priključili su nam se. Tada sam bio nešto sigurniji, ali u isto vrijeme iznenadilo me je kad smo vidjeli tenk koji je izašao seoskim putem iz Ogratka i iz zastoja otvrao mitraljesku vatru po našoj koloni, koja je zalazila u kuće Krtini. Čuje se paranje šimle na pojati od mitraljeskih metaka. Lazo i ja koristimo se tom prilikom i brzo se spuštamo u dio polja širokog oko 1 km koji ispred tenka treba pretrčati. Uz put nađosmo i jednu bačenu pušku (da li je bila naša ili neprijateljska?) i Lazo se naoruža. Već smo bili na trećini puta i to na brisanom prostoru, kad nas otpoče gađati mitraljez sa tenka, jer je izgubio ostale ciljeve u selu. Više na strah nismo mislili. Ponašali smo se kao iskusni borci, iako nismo učili taktiku. Nagon za samoodržanjem i samospasavanjem bio je jači od straha. Hvatali smo trenutak kad nas prestane gađati pa smo pravili skok do drugog rafala. Malo nas je zbumjivala blizina metaka koji su padali oko nas. Svaki čas očekivali smo ranjanje ili smrt, koja nam ne bi teško pala u toj situaciji. Tenk nam se približavao i došao na odstojanje od 400 do 500 metara, a od nas je njiva kukuruza bila udaljena 100 do 200 metara i u njoj smo gledali spas. Uspješni iako rijetki skokovi između rafala približili su na's njivi na oko 40 do 50 metara. Još jedan-dva skoka i spaseni smo. U tom momentu dug rafal rani Lazu po nogama, a isti rafal pređe meni iznad glave na 5 do 6 cm, i od njega se trgoh i skočih naprijed. Ali osta mi Lazo. Šta da radim? Izgleda da je to

Lazo osjetio, pa mi doviknu da ja bježim i da se spasavam a da će se on dovući do kukuruza i tu sačekati. Tako smo i uradili. Kad nas je izgubio iz vida, tenk je nešto zastao. Izgleda da bez pješadijine zaštite nije smio kroz kukuruze. Čekao je pješadiju. Taj predah iskoristio sam i uz masku od kukuruza izbio na put, prešao preko plota i trčeći se približavao pojati i selu. Tek tada je tenk nepreciznim gađanjem tukao ka selu i tako sam izmakao opasnosti. Nastojao sam vidjeti šta će biti sa Lazom. Ubrzo vidim da tenk ne čeka pješadiju, nego krenu seoskim putem ispod sela i otvara vatru na selo. To je omogućilo Lazi da se izvuče. Kasnije smo se našli.

Na putu u logor mogao sam odahnuti, ali sam tek tada osjetio zamor i veliki pritisak u glavi, tako da mi se činilo da ličim na pijana čovjeka. U blizini kuće Sime Kesića u susret mi je išao ranjeni borac Ribić iz Rašnovca, koji je mnogo iskrvario. Jedva je hodao. Prišao sam mu, objesio njegovu zdravu ruku oko svoga vrata i tako ga s mukom doveo u logor i sam krajnje iscrpljen. Pošto su mi roditelji bili u zbjegu blizu logora, pratili su borbu, vidjeli da su se borci vratili, a mene nije bilo, te su pomicali na to da sam poginuo. Kad sam se pojavio, svi su se mnogo obradovali.

Odmah sam zaspao i spavao do naveče. Tek tada sam u logoru saznao šta se sve zabilo. Zapravo, tenk je oroduzio ispod sela i kad je ugledao novu grupu boraca u polju, koji su otišli sa Ilijom Sepom i Stevom Salapurom, otvorio je na njih vatru, približavajući im se. Pričali su očevici da se jedan borac zaklanjao za stogove pokošenog sijena i tako se varakao sa tenkom. Tenk je manevrisao nekoliko puta, a zatim krenuo ravno na sijeno i zgazio borca. Tako je poginuo moj hrabri puškomitralsjezac Stevo Salapura. U tom vremenu pristigla je i neprijateljska pješadija iz Petrovca, koja je po polju palila sijena, štale i kuće, te je sa njom vođena borba do kraja mraka. U toj borbi poginuo je još u početku Perica Krtinić, a ranjena su još naša tri druga.

U toj kratkotrajnoj borbi u brzom partizanskom prepadu na neprijateljsku kolonu naš Odred je zarobio 8 vojnika i 2 oficira koji su sutradan poslani u zarobljenički

logor u Drvar. A 24 zarobljene puške i 2 nova puškomitraša omogućila su da se formira još jedan vod partizana.

Tako su prošle dvije domobranske satnije iz Desete zagrebačke pukovnije, u čijem sastavu su se nalazila 294 vojnika i 8 oficira, od kojih je u Petrovac stiglo 186 vojnika i to 14 ranjenih, a samo 4 su uspjela stići u Ripač.

NE GOVORI ZA ME!

U ljeto 1941. godine neprijateljska avijacija otkrije zbjeg ustaničkog naroda u Kozilima, u šumi poviše sela Drinića, i piloti otvorile vatru i bacile nekoliko bombi na zbjeg. U izbjegličkom logoru stvori se pometnja, a djeca primijetiše da starije žene više bježe i kriju se spretne je od mladeg svijeta.

Sutradan ponovo dođoše neprijateljski avioni, ali narod je ovog puta ranije sklonio stoku dublje u šumu, a vatre taj dan nisu ložili u bajtama i kolibama u kojima su ostali samo starci i djeca. Kada su se avioni ukazali, babe Marija i Mika počeše bježati dublje u šumu, a mali Duka, unuk Marijin, kojega je od milja baba nazivala Dul, ispe se na jedan panj i povika: »Gospodine pilote, eno moje babe, sakrila se pod onaj panj!«

»Ama, šuti, dubre jedno, ne dao ti Bog, ne govori mu. Hoće li te čuti, pa će nas pobiti ovdje paklenim bombama!«

TOMA MORAČA

PRVA POLITIČKA VLAST U OŠTRELJU

Mislim da je bio 19. august 1941. godine. Pozvan sam toga dana u Oštrelj, preko druga Miloša Stojsavljevića, zvanog Šklić, da neizostavno dođem. Ja sam se nalazio tih dana u zbjegu u Kozilima, zajedno sa porodicom, a drug Šuco me poslao u Kozila, iz Skakavca, da bih radio na organizovinju i angažovanju naroda na obradi ljetine. Mi smo se u to vrijeme nalazili pred teškim zadatkom — prikupljanjem ljetine. Domaćini iz sela sa istočne strane Bosanskog Petrovca brinuli su šta će sa ljetinom, kako će doći do hrane, jer je uslijed svakodnevnih borbi bila otežana obrada ljetine, a od toga je zavisilo održavanje života. Nije bilo domaćina koji se nije brinuo o ljetini u one teške dane okupacije.

Kada sam stigao preko Mračaja u Oštrelj tamo sam našao mnoge drugove. Došen je držao sastanak sa komunistima. Ja mislim da je to bila i sjednica komunista, jer su tu bili i drugovi iz Komiteta. Na ovom sastanku primljeni su i neki drugovi u Partiju. Koliko se sjećam, bilo je mnogo razgovora o našim slabostima u radu. Svi smo iznosili svoja mišljenja o mnogim pitanjima kako bi se organizovanije razvijala borba u našem kraju. Drugovi su govorili da bi trebalo stvoriti nekakvu vlast — narodnu vlast — koja bi vodila brigu o mnogim poslovima, a posebno o uključivanju naroda u borbu i aktiviranje u pružanju svestrane pomoći borcima. Odlučeno je da to bude prva politička vlast na Oštrelju.

Sjećam se da smo zaključili na tom sastanku da se hrana za vojni logor u Sekovcu i Oštrelju organizovano

daje, a ne da jedinice uzimaju same za sebe ono što im je neophodno. Tamo gdje su bili vojni logori ustalila se praksa da mnogi kopaju krompir, uzimaju mahune i kupus, ili stoku. Međutim, tada je odlučeno da se više tako ne postupa, ali mi smo kao predstavnici toga skupa-sastanka bili dužni da obezbijedimo hranu vojnim logorima.

Donijeli smo odluku da se odmah organizuju ljudi i da ubrzano obrađuju svoju ljetinu, a tamo gdje se to mora raditi po noći, kao što je bio slučaj kod Bare, odlučeno je da i ljudi iz drugih sela, pod zaštitom vojske, seljaci i omladina, idu po noći da pokose i izvuku žito sa polja. Ovo su bili naši najneposredniji zadaci.

Da bismo izvršili zadatke drug Božo Kesić je otisao u Medeno Polje i Krnjeušu. Milan Ćup je poslan u Bastaški Do, a ja sam bio zadužen za organizaciju u našim selima i u Bravsku.

Bili su teški uslovi za rad, pa nisam ni uspio da odem u Bravsko. Otišao sam u Bravski Vaganac, a poslove smo organizovali u Bari, Driniću, Bukovači i Šekovcu.

Drugi sastanak smo održali u Šekovcu, u Brtljačevom gaju. Tom sastanku je bio prisutan i Jovo Kecman Suco. Na sastanku je traženo od nas da se organizuju radni vodovi za kopanje rovova i sjeću bukve i smrče na prilazima šumi, jer se očekivala veća borba.

Nakon dogovora o ovim pitanjima drugovi su nam pročitali proglašenje nove vlasti iz Drvara, mislim da je to bilo uputstvo o organizaciji vlasti. Tako smo se dogovorili da i mi organizujemo organe vlasti i u svakom zbjegu, a ta vlast može biti formirana i za nekoliko sela.

KOJO **RADULOVie**

SVIJETLI GROBOVI

Dolaskom ustaša na vlast u Bosanskoj krajini poslije kapitulacije bivše Jugoslavije došla je velika bijeda i nevolja.

Ustaški teror u Bosanskoj krajini nije se mogao tolerisati. Tome zlu samo se oružanom borbom moglo stati na put. Pozivu Partije na oružani ustank odazvalo se sve što je bilo progresivno i poštено, bez obzira na nacionalnu pri-padnost. I veći dio muslimanskog i katoličkog življa nije odobravao ustaški teror.

Ustaše su, da bi suzbili prve narodne oružane akcije, na sam dan ustanka upadali u krajiška sela, hvatali i strijeljali sve muškarce za koje su smatrali da bi mogli da budu opasni za njihov režim. Tako su 27. jula 1941. godine, u selu Donje Bravsko ustaše rano ujutro na spavanju pohvatali oko 60 Klenovčana, koje su sutradan po grupama izvodili na uriju više Zandarmerijske stanice i strijeljali. Ustaše se nisu zadovoljili strijeljanjem odraslih muškaraca, nego su poslije nastavili da ubijaju žene, dje-ku, starce ...

O njihovim zvjerstvima najbolje govore žrtve u Bravsku, Oko 350 strijeljanih. Tako je narod Donjeg Bravskog odmah u početku ustanka ostao bez svojih najmilijih; ostale su uglavnom žene sa djecom i ponekim muškarcem koji je slučajno izbjegao strijeljanje. Takav slučaj bio je sa Sabljicima u Donjem Polju. Oni su onaj prvi nalet izbjegli, ali su i dalje ostali u selu, misleći da će biti pošteđeni. Međutim, sasvim im se suprotno desilo 28. avgusta iste godine. Ljudi iz Donjeg Bravskog nisu htjeli da

se sklanjaju odmah u početku ustanka mislili su i nadali se da im neće niko ništa. Ja sam se sam u to uvjerio. Izbjegao sam hvatanje i strijeljanje, a ujutro rano stigao sam u prodavnicu Dušana Novkovića. Uz put sam čuo da je ustank u Drvaru podignut i da je ustaški major poginuo na Pasjaku. To sam prenio Dušanu i Milanu Popoviću, ali su oni to olako shvatili, pa čak su mi rekli: »Šta nama mogu ustaše kad treba da najdu četnici i da pogan razoružaju«.

U Zandarmerijskoj stanici nalazio se narednik Pulić, koji je u očima naroda izgledao dobar, a u stvari, bio je okorjeli ustaša. Pojavljivao se u Bravsku tobože kao zaštitnik srpskog naroda. Koristio se svojim poznanstvom koje je stekao za vrijeme službovanja u Bravsku, pa je na osnovu svega toga tražio, putem svojih poznanika, da se narod, koji je izbjegao u šumu, vrati svojim kućama, da obrađuje ljetinu itd. Neki iz Jasenovca i Donjeg Polja povjerovali su mu, išli njemu, tražili dozvolu za rad i odlazak u Ključ radi kupovanja soli i ostalih namirnica.

S tom namjerom Puliću je otišla Marija Sabljić. Pulić joj je dozvolu rado izdao i na osnovu nje je Marija uputila na posao svoga sina jedinca Dušana, te Milana i Neđu Sabljića, a na kosidbu iz komšiluka je uputila Nikolu i Neđu Pilića. Ta kosidba završila se za kosce katastrofalno; ustaše su istog dana naišle vozom iz Gornjeg Bravska i kad je voz stigao blizu kosaca, stao je, a ustaše su kao kerovi iskakali iz voza i opkoljavah kosce. Dušan, sin Marin, kad je video da će ga uhvatiti i ubiti, pokušao je da bježi, ali bez uspjeha. Ustaše su ga ubile, a one koje su pohvatili žive su oko plasta sijena vezali i sijeno zapalili. Tako su kosti umirali u najtežim mukama. Da bi bilo još veće zlo, Marija opet ide naredniku Puliću i traži dozvolu da sahrani sina jedinca. On Mariju opet »priateljski« dočekuje, izjavljuje joj saučešće i daje dozvolu da slobodno može sina sahraniti.

Sahrana Marinog sina uništila je još 84 života. Kad se Marija oprštala sa sinom Dušanom, ustaše su iskoristili tu priliku, opkolili selo i sav okupljeni narod pohvatili, zatvorili u jednu pojatu, prethodno mitraljezima pokosili, a zatim pojatu sa žrtvama zapalili. Među žrtvama najviše je bilo žena, djece i staraca. Taj masakr pukom slučajno-

šću izbjegle su dvije omladinke, koje su se poslije paljenja sela i ubijanja naroda nekako izvukle i pobegle. Jedna od preživjelih je Jovanka Sabljić, koja je i sad živa. Udalila se za našeg oficira Neđu Pilića, i žive u Beogradu sa svojom djecom. Eto tako je taj »priatelj« Pulić dolazio do žrtava, tako se iskazao da mu je kao svim ostalim ustašama stalo do toga da uništi što više srpskog življa.

Koliko se sjećam, bilo je to 28. avgusta. Istog dana popaljeni su Sabljići i Race u Jasenovcu; i tu su ustaše ubijale i staro i mlado, u stvari, koga god su uhvatili strijeljali su ga. U Donjem Polju ustaše su one koji nisu došli na Dušanovu sahranu hvatali u kućama i odmah strijeljali. To je bio slučaj sa ženom i djecom Steve Mandića. Njemu su ustaše u kući ubili ženu Milku i kćerke Gospavu, Stanu, Dušamku i Bosiljku. Stevo je poslije rata svojoj ženi i djeci podigao spomen-grob u šljiviku, pokraj spaljene kuće. Volio ih je iznad svega, te je odmah po izlasku iz zatvora otišao da se bori protiv zločinaca.

Naime, Stevu su ustaše među prvima uhapsile. Bio je na redu za strijeljanje, kao i svi ostali, ali ga je u posljednjem momentu šef željezničke stanice u Donjem Bravsku uspio osloboditi i zatvora i neminovnog strijeljaja. Šef stanice bio je po nacionalnosti Nijemac, a zvao se Leonhard Julis. Od ranije je Stevi bio dobar prijatelj i to prijateljstvo je Stevi spasilo glavu. Pored Steve, on je iz zatvora oslobođio Đurđa Jaglicu, Peru Sabljića i Iliju Grbica. Treba istaci da narednik Pulić nijednog Bravskara nije pokušao da spasi iz zatvora, nego je na lukav način okupljaо ljude oko sebe da bi ih što više uništio. A šef stanice ostao je živ i sada živi u Njemačkoj. Njemu je Stevo Mamdić, kome je spasio život, odlazio u posjetu u Njemačku, jer su i dalje ostali dobri prijatelji.

Stevo je svojoj porodici podigao spomen-grob, koji svake godine obide donoseći Milki i kćerkama bukete cvijeća i stavlja ih na njihov grob. Grob podsjeća preživjele na ustaške zločine, zločine koji se ne mogu nikad zaboraviti.

MILE ŠPEGAR

OFANZIVA NA OŠTRELJU

Od 2. augusta držali smo položaje kod Stražbanice. Tu je bila jedna desetina boraca sa puškomitraljezom. Stražbanica je šiljato brdo poput kupe i dominira nad okolnim položajima, braneći i zatvarajući prolaz iz Petrovca u sela Bukovaču i Drinić. Iza Stražbanice prema Mračaju i Brzgaču nalazi se još veće brdo Vijojla, koje je sa svoje zapadne strane slabije pošumljeno, sa niskim i rijetkim grmovima, dok mu je blago zaobljeni vrh nepošumljen. Ostale padine su obrasle borovom šumom, koja se veže sa šumom Mračajem i dalje sa planinom Klekovačom.

Na Vijojli se nalazio naš teški mitraljez sa mitraljescim odjeljenjem. Mitraljezom je rukovao, pored ostalih, i Mile Trninić-Trnjo, koji ga je zajedno sa Vladom Banjcem-Karanom iznio iz drugog napada na Petrovac od Buršćevih kuća na Vijojlu, udaljenu od Petrovca oko osam kilometara. To naše mitraljesko odjeljenje je dobro štitilo položaje, jer je ispred sebe imalo veliku preglednost do tri kilometra. Preko položaja naših desetina moglo je tući neprijatelja, ako bi se pojavio u selu Bukovači.

Lijevo od Stražbanice ,iznad Baljkovca, Gagića i Balabanskih kuća, na Brdima, u Gagića i Balabanskom gaju, nalazile su se naše dvije desetine, a lijevo od njih, u gaju Kotao, nalazila se naša Četvrt desetina Petrovačke čete.

Lijevo od nas, počev od Ševinih kuća na ivici šume iznad sela Vedrog Polja i Kolunića, nalazile su se čete Drvarčana u koje su bili ubačeni i petrovački borci iz Vedrog Polja i Kolunića.

Kuhinja Petrovaöke čete nalazila se je kod Čičimih kuća u selu Šekovcu.

Prvih desetak dana ustanka hrana je bila isključivo kuvano goveđe meso od starije stoke, te smo dobivali velike komade mesa bez hljeba, jer hljeba nije bilo.

Prvi mjesec ljudi su se na položajima smjenjivali svaka 24 sata. Tih dana borci su sa položaja silazili u selo Bukovaču, brali voće i cijedili med u flaše kod napuštenih kuća, ili iznosili cijeli sać na položaje i međusobno dijelili med, jer su sela bila napuštena, a pčele su ostale.

Iz sela je bilo sve stanovništvo iseljeno još na Ilindan kad su sela bila popaljena i porodice smještene u Kozilima, Ataševcu, u Lomu, u Orvlj ivici i u Krivodolu.

Ljudi su u šumi napravili male kolibice-bajte od četine i kore od drveta, gdje su stanovali i čuvali svoje stvari koje su sa slobodom iselili iz kuća, a stoka je pasla po šumi, po pašnjacima i pokošenim livadama u Kozilima, Krivodolu i Ataševcu. Porodice u zbjegovima su se hranile mlijekom i mesom, bez hljeba i povrća, jer je sve to ostalo kod neprijatelja.

Tako je tekao život na frontu i u pozadini više od dva mjeseca.

Neprijatelj je svakog dana dovlačio u Petrovac pojačanja iz pravaca Bihaća, Bosanske Krupe i Ključa. Tenkovi su počeli da se sve češće vidaju kako manevrišu u većim grupama po Petrovačkom polju.

Napadi neprijatelja su često vršeni prema brdima, ali su oni uspješno odbijani i položaji su redovno ostajali u našim rukama. Petnaestak dana poslije izbijanja ustanka češće su se počele pojavljivati eskađrile aviona, koje su napadale naše položaje i bombardovale ih. To su najčešće bili aparati »rode«, a ponekad i po koja »štuka«. Svuda duž ceste Bihać—Petrovac—Ključ neprijatelj je imao svoje logore i dovukao je na teritoriju Petrovca vrlo jake snage. Moglo je tu biti do dvadesetak hiljada vojnika sa svom potrebnom opremom i tehnikom.

Dana 22. augusta uveče određeni smo u logoru kod Čičinih kuća u izvidnicu ja i Sava Nikić-Skrakić sa zadatkom da se te večeri postavimo na vrh brda Đurinovače,

odakle smo posmatrali cijelo Petrovačko polje, Gorinčane, Zdeni Do i Grla kod sela Kapluva i Bravskog Vaganca.

Otišli smo u sutan na Đurinovaču i na njenom vrhu prenoćili. Meni se te noći drijemalo i pored najbolje volje i opasnosti drijem nisam mogao savladivati. Oprezni Sava Nikić bi me često gurnuo nogom, uz prigovor: »Bogati tvo-ga, što spavaš!« Koristeći njegovu opreznost ja sam bio siguran i pomalo sam dremuckao i spavao.

Kada se je 23. augusta rasvanulo, dan je bio vedar, a po polju je bila mala sumaglica, koja se poslije izgrijavanja sunca digla. Polja Gorinčana i šuma oko Zdenog Dola su bili čisti. Sa vrha Đurinovače vidjeli smo dobro Grla i na Grlima logor, šatore i vojsku. Po Gorinčanima se nije moglo ništa primijetiti, jer neprijatelj čistinom nije vršio pokrete, već je za to koristio sitnogoričnu šumu oko Zdenog Dola. Još u toku noći on je savladao čistinu, zašao u šumu i penjaо se prema nama ka vrhu Đurinovače.

Oko 9 časova, gledajući prazne Gorinčane i Petrovačko polje, kao i logor u Grlima i vojšku u logoru, koja se je u velikim grupama kretala na prostoru logora — mi nismo ni slutili da neprijatelj, koristeći šumu, neopažen savlađuje pošumljeno brdo Đurinovaču i podilazi ispod nas. Odjednom smo osjetili vojnike na pedesetak koraka ispred nas kako idu kroz šumu. Okrenuli smo se nazad, spuštajući se sa vrha Đurinovače njenim jugoistočnim padinama, poviše Mišijakovića kuća. Izbili smo tako u Budžak, u Kovacheviće, i jednim seoskim putem brzo smo izbili na cestu koja vodi za Drinić, istočno od Lončarevih kuća, pod kuće Balabanove, sa istočne strane, ispod same Stražbanice. Kad smo došli na pedesetak metara ispod Balabanovih kuća, okrenuli smo se nazad, prema neprijatelju, i 100 do 150 metara vidjeli smo razvijen streljački stroj. Gazio je vojnik do vojnika — na rastojanju od 5 metara. Kleknuli smo i iz klečećeg stava opalili nekoliko metaka na neprijateljski streljački stroj. Zatim smo brzo upali u Balabanske kuće i vidjevši da nigdje nikoga nema nekoliko minuta smo se zadržali u jednoj kući, a zatim smo krenuli uz Vijojlu, jer nam je prijetila opasnost da nas uhvate. Neprijateljska artiljerija je gusto tukla Vijojlu i jedva smo se izvukli uz ovo nepošumljeno poveće brdo. Odmah iza Vijojle sustigli

smo iieke nase borce koji su se povlačili **sa** Stražbanice, i sa naših položaja na Brdima. Naša četa je za vrijeme našeg povlačenja sa Đurinovače pružila kratak otpor neprijatelju, ali je neprijatelj bio nadmoćan i četa se morala povući, potisnuta gustim neprijateljskim streljačkim strojem, praćena minobacačkom i artiljerijskom vatrom. Neprijatelj je u svom sastavu imao i tenkove. Zadržavanje naše čete na Brdima bilo je nemoguće, jer su ovi položaji bili dostupni neprijateljskim tenkovima.

Na frontu širokom oko 40 kilometara od Bravška pa do Vrtoča, neprijatelj je u gustom streljačkom stroju krenuo frontom prema našim položajima, koje je branilo oko 150 boraca sa dvadesetak puškomitraljeza i nekoliko teških mitraljeza. Protivnik je pripremio jake rezerve za pothranjivanje svojih prvih borbenih linija na čitavoj širini fronta. Cilj mu je bio da poštoto-poto skrši naš otpor, da nas natjera u šumu, pročistiti šumu na čitavoj širini fronta, prodre za Drvar i zauzme ga, te tako uništi slobodni Drvar, bolnicu i sve ostalo što smo imali u Drvaru.

Napustivši položaje na Brdima, Sstražbanici i Vijojli, naša četa se prikupila negdje oko 15 časova u šumi poviše sela Drinića, gdje smo večerali pečenu ovčetinu i zanoćili, jer neprijatelj ovog dana nije kretao dalje sa Brda u šumu. Njemu je trebalo izvjesno vrijeme da se sredi i krene dalje u šumu, jer se je šume očito bojao.

Ujutro 24. augusta četa je krenula prema šumskoj željezničkoj stanici Brizgač i prema Oštrelju — sa ciljem da se poveže sa ostalim našim snagama koje su se takođe povukle u šumu prema Oštrelju i Javorovoј kosi.

Četa se je kod Brizgača zaustavila na jednoj čistini, sa zadatkom da na ovom proplanku sačeka neprijatelja iz zasjede. Sa nama je tada bio i Ilija Došen. Još su tada kod nas trajale smjene boraca, svakih 24 časa, jer nas je bilo dosta, a pušaka je bilo malo. Upravo sam prethodnog dana bio pod puškom i ovog dana sam je predao drugom, te sam ostao bez oružja. Postavljajući zasjedu kod Brizgača, na praznom proplanku, poslali su mene i još jednog borca, obojicu bez puške, u šumu, naprijed prema neprijatelju, u izviđanje. Šuma je bila prorijeđena, ali se ipak kroz nju nije moglo daleko vidjeti. Vidljivost je bila ograničena.

ničena na pedesetak metara. Teško je bilo uočiti neprijatelja koji je kroz šumu oprezno nastupao, prebacujući se od drveta do drveta od jelike do jelike.

Pošli smo naprijed, svaki u svome pravcu, u šumu prema neprijatelju. Tek što sam u svom pravcu prešao oko stotinjak metara, čuo sam zviždanje i to mi je dalo do znanja da je neprijatelj u blizini. Nazad svojima nisam više mogao. Teškoća je bila u tome što sam bio bez oružja i nisam se imao čime boriti. (Svoj pištolj i 100 metaka uz njega dao sam prvih dana ustanka partijskom radniku Milošu Kecmanu-Vojski). Pogledah oko sebe i vidjeh jednu veliku rupu koja je nastala od izvaljenog stabla. Uvukao sam se u rupčagu sa ciljem da se zaštitim od oka neprijatelja, a dalje kako bude. Neprijateljski streljački stroj je prošao lijevo i desno od mene, prema našima. Očekivao sam otpor naših, iz zasjede, da bih iskoristio gužvu i potmetnju kod neprijatelja i da bih se onda spojio sa našima.

Ali, naši borci iz meni nepoznatih razloga nisu pružili otpor sa predviđenog proplanka. Vjerovatno četa nije stigla da se razvije, zauzme zasjedu i postavi teški mitraljez, kako je to bilo prvobitno zamišljeno. Tako su se naši povukli dalje u šumu, i povlačili se ka Oštreljskom vrhu. A ja sam ostao u rupi, ne znajući kuda će sada. Nisam mogao da idem nazad, prema našima, jer me je neprijateljski stroj prešao, a nisam smio ni da idem u pravcu iz kojeg je neprijatelj naišao, jer nisam znao na šta će u šumi naići.

Tako je moj položaj satima ostao bezizlazan. Morao sam mirno, nepomično, da ležim u rupi, u gustoj travi i žbunju, sav izgreben po licu i po rukama, uvlačeći se u kupinjak. Na ovom mjestu sam ostao otprilike do pet sati poslije podne. Prolazila je noć i nekuda sam morao krenuti. Procijenio sam da neprijatelja više u šumi nema i riješio sam da oprezno pođem prema Kozilima, gdje se nalazio naš zbjeg. Oko 5 časova sam se podigao i izvukao iz rupe u kojoj sam bio sakriven. Oprezno sam produžio prema šumskoj pruzi, prešao je i požurio prema Kozilima, gdje sam u sumrak stigao i našao naše zbjegove. Tu sam našao i Miloša Kecmana-Vojsku, objasnio mu šta se zbilo sa mnom, kako sam se od naših odvojio i ovamo dospio.

Ovog dana neprijatelj je čistio šumu i izbio na Oštreljski vrh, postavio na njemu svoja oružja i utvrdio se. U toku noći naše snage oko Oštrelja su se konsolidovale, izvršile napad na neprijatelja na Oštrelju i stjerali ga niz šumu, prema Sekovcu. Neprijatelj je drugog dana svog napada i na sektoru Javorove kose bio zašao duboko u šumu.

On je savladao sjeverne padine Javorove kose i bio zašao u Osječeničke uvale i uvale Javorove kose. Njemu je trebalo savladati još Bastaški vrh i ostale kose, vrhove i ogranke prema Drvaru, pa bi i na svom desnom krilu izbio prema Drvaru. Ali, desilo se nešto drugo. U noćnom jurišu, naši borci su na svim sektorima probili neprijateljske redove u šumi i potpuno ga rastroj ili i dezorganizovali.

Iako je bio brojno desetorostruko nadmoćniji, u šumi mu više nisu pomagale tehnika, artiljerija i tenkovi. Ovdje, u šumi, koristile su najviše bombe, puške i noževi, samo oružje za blisku borbu. Neprijatelj je bio zbumen. Naši borci su pod zaštitom noći žestoko tukli neprijatelja. Na njega su jurišali, razbili ga i natjerah u povlačenje niz šumu. U Javorovoј kosi su parobljene kompletne mitralijeske čete. Ispod Oštrelja, na Cjepalu, više kuće Dronjkove, u Sekovcu, naši borci su sustigli u gonjenju neprijatelja, pomiješali se sa njim i iskasapili ga tako da se sa mrtvog na mrtvog vojnika moglo gaziti. Trećeg dana borbe, poslije ovih naših uspjeha, neprijatelj se povukao iz sume i zaposjeo Brda, naše prvobitne položaje. Na Brdimu se utvrdio. Tako smo mi ostali u šumi, a neprijatelj na Brdimu. Položaje smo ovako držali nedjelju dana. Naša četa je držala položaje na pruzi od Oštrelja do Brizgača, a ostale snage su držale položaje u Javorovoј kosi, duž šume prema Osječemici.

Na Brizgaču smo ostali osam dana. Prva dva dana hrani nismo dobivali, već smo kopali u bašti na Brizgaču krompir, pekli ga u šumi i jeli. Poslije dva dana hrana nam je doturana u vagončetu prugom iz Oštrelja.

Za vrijeme dok smo mi držali položaje u šumi, neprijatelj je držao na Brdimu, Vijojli i Stražbanici, naše prvobitne položaje. On je po svu noć, plašeći se našeg napada, bacao ispred sebe rakete i osvjetljavao teren.

Poslije osam dana, naša desetina koja se je nalazila na Brizgaču, jednog popodneva dobila je preko kurira naređenje da se pred sutan povuče u Oštrelj. Kad smo se sa položaja povukli u Oštrelj, tu smo našli povučenu sa položaja čitavu našu četu. Tada je četi objašnjeno da ćemo u zoru napasti neprijatelja na Vijojli sa zadatkom da ga zbacimo sa Vijojle i protjeramo sa naših prvobitnih položaja na Brdimu. Zauzimanjem Vijojle automatski bi moralii pasti Stražbanica i Brda, jer su Stražbanica i Brda slabiji položaji od Vijojle. Nije bilo lako ići na utvrđenog i ukopanog neprijatelja, nadmoćnijeg u ljudstvu i naoružanju. Među borcima iz čete koji su sjedili u Svetka Milanovića kavani i čekali polazak na borbeni zadatak vidjelo se neraspoloženje. U mnoge ljude se bila uvukla nekakva briga i učmalost. Imali su za jelo i piće svega dosta, ali nije bilo pjesme i veselja. Valjalo je ići na neprijateljske rovove i na juriš i nož ih zauzimati. Jedan snalažljiviji i odvažniji borac povede neku krajišku pjesmu, uobičajenu u petrovačkom kraju, a ostali borci pjesmu polako prihvatiše. Pjevalo se ove večeri do ponoći, sve do posljednjeg časa dok se nije krenulo na zadatak u noćnu akciju.

Krenuli smo iz Oštrelja nekoliko minuta poslije poноći pored Jelačine kuće, niz Sekovac, kroz Jovaniće, Brkljače i Čiće i izbili pravcem pred Mračaj, u podnožje Vijojle, gdje su bili polazni položaji za napad na Vijojlu.

U podnožju smo se sredili, pregledali opremu — da nekom nešto ne zvecka — pripremili bombe i sve što treba i krenuli šutljivi u streljačkom stroju ka vrhu Vijojle, ka neprijateljskim rovovima. Vrijeme je bilo oblačno, ali kiša nije padala, iako su ti dani bili kišoviti u našem kraju. Zbog oblačine noć je bila tamna, ni prst pred okom se nije vido. Odlučeno je da Vijojlu savladujemo u streljačkom stroju, borac do borca, držeći se za ruke — da se po mruku ne bismo pogubili i da bismo jednovremeno, na znak juriša, upali u rovove.

Sa svoje južne strane Vijojla je bila gola i nepošumljena, obrasla ponekim rijetkim i niskim grmčićem. Morali smo ići polako i oprezno da neprijatelj ne bi napad prije vremena otkrio.

Išli smo sasvim tiho, lagano i oprezno, pipajući. Relativnu visinsku razliku od podnožja do vrha, koja nije bila veća od 250 metara, savlađivali smo skoro cio sat. U zoru, oko 4 sata, upali smo u rovove na vrhu Vijojle, ali su oni, na žalost, bili prazni. U rovovima je bila slama na kojoj su ustaški i domobranci vojnici još tu istu noć spavah na položaju i te noći, pod zaštitom mraka, povukli se na spoljni, širi pojas odbrane Petrovca, koji se protezao na istoku i jugoistoku grada, počevši od Bursaćevidih kuća, ispod Gradine, zatim ispred kuće Nikole Romića-Amerikanca, pa ispred kuće Trivuna Latinovića-Amerikanca, pa ispred kuće Trivuna Latinovića-Šaćira, zatim preko Siljkića brda, obuhvatajući u taj spoljni pojas odbrane čitav zaselak Dževar, sa grobljem Šušnjima, pa na Racanovićeve i Trtice, prema Bišćanima.

Mi smo tada zaposjeli naše prvobitne položaje — Vijojlu, Stražbanicu i Brda i više od mjesec dana ih držali. Neprijatelj je, pretrpjevši u šumi velike gubitke, odustao od namjere da tada prodre u Drvar i nije se više usuđivao da napada na naše položaje.

Tih dana, preko naših veza iz Petrovca, saznali smo za neprijateljske izjave: »Njihova je šuma, a naše je polje, vidjećemo šta će kad padne snijeg«.

Neprijatelj je držao polje i nije nam dao da sabiremo ljetinu. Smatrao je da će nas na taj način iznuriti, da ćemo mi zimu sačekati u šumi i pojesti svu stoku još prije zime, pa ćemo se onda iznurenii i iscrpljeni, sami predati. Ali, prevario se u svojim računima.

ILIJA RADULOVIĆ

BLISTAVI PUT POD ZVIJEZDAMA

NAPAD NA KAMIONE U BRAVSKU

Dvadeset šestog avgusta poslije ručka Skondrićev odred, zajedno sa Bravskarima i sa četom Milana Zorića, krenuo je preko Grmeča na Bravsko. Ustaše su tada uspostavile redovan autobuski saobraćaj između Ključa i Petrovca. Već duže vremena niko ih nije napadao na ovoj liniji, pa su bili uvjereni da sigurno gospodare cestom. Slobodno su se kretali natovarenim kamionima. Naravno, išli su u kolonama sa jakim obezbjeđenjem. A upravo takvo grupno kretanje kamiona partizanima je dobro u organizovanoj zasjedi najbolje odgovaralo.

Bravskari, bolje reći Gliša Raca, predložiše da udruženim snagama sa Drvarsко-petrovačkom četom (četa Milana Zorića) postave zasjedu na Bravsku, na cesti, i da dočekaju i štuku ustaške kamione. Predlog je bio prihvacen. Odluka je pala: zasjedu postaviti na cesti ispod Jajila, između Kokoruša i Sundrine jame.

Iz Jelašinovačkog logora krenu kombinovani odred partizana, preko Grmeča u Bravsko, na izvršenje postavljenog zadatka.

Vedra, sunčan dan olakšao je pokret partizana preko planine Grmeč i njihov dolazak do pojata na Gorani-Roginovcu.

Ovog puta mali Miloš Kuruc sa nekoliko drugova išao

je preko Milacice, zatim iznad sela Jasenovac da bi se navratio i posjetio stare roditelje, koje nije vidio od stupanja u partizane. »Nešto me vuče da navratim, da ih vidi, kao da bih se želio oprostiti sa njima«, kaže Miloš svojim drugovima. »Ovo staroj ne smijem reći, bilo bi joj teško«.

Kasno uveče grupa partizana stiže iznad Sestine kuće. Miloš pođe da posjeti majku i da vidi kako su prošli za vrijeme njegove odsutnosti. »Otkud ti stiže, dragi sine?« raširenih ruku dočekala ga je majka. »Jesi li sam, imaš li drugova, zašto ih nisi doveo da se odmore i večeraju? Zašto mi ne govorиш kao ranije?« Obasula majka Miloša pitanjima, a Miloš kao da se trže iza sna, odgovori: »Nisam umoran, neću se raspremiti ni spavati, imam drugova, čekaju me da im iznesem večeru«.

Ne bi milo majci što se Miloš ne odmara, što se ne rasprema, ali onda brzo spremi večeru. Kad sve bi gotovo, Miloš krenu. »Laku noć majko«. Majka оста uplakanih očiju uprtih u pomrčinu kuda je pošao sin.

Cijelo noć ona nije spavala. Razmišljala je o Miloševom dolasku, njegovom pozdravu i posljednjim riječima. Sebi nije vjerovala da je sve to tako bilo.

Gotovo je postala uobičajena praksa ustaša da iz Ključa za Petrovac prolaze sa desetak kamiona svakog dana između 14 i 15 časova.

Kada partizani ručaše, oko podne 27. avgusta 1941. godine, digoše se na noge i počeše se pripremati da krenu u zasjedu. Rasporod je već unaprijed izvršen prilikom dnevног izviđanja. Zadaci su određeni svakom pojedincu. Na desno krilo uz jarak od ceste raspoređen je Gliša Raca sa puškomitraljezom. Znak za početak napada je jasan: kada prvi kamion dođe do Gliše, on će prvi iz puškomitraljeza otvoriti vatru, ukoliko nas ustaše ranije ne bi otkrile. Lagano se odred spuštao i zaledao pored same ceste, iza malih gomilica kamenja i hrastovog žbunja.

Cijelo selo zna za zasjedu i nestrpljivo, kao i sami partizani, očekuje nailazak ustaških kamiona i početak napada.

Oko 17 časova od pravca Ključa naišlo je 6 kamiona. Tri kamiona bila su natovarena vojskom, a tri namirni-

čama i raznim materijalom. Pozadi kamiona klizila su putnička kola. Kad su se kamioni spuštali niza strminu ispred zasjede, borac Ljubo Tomić nije sačekao da prvi su se nalazila 22 vojnika, koje je, uglavnom Gliša potukao rafalnim mećima iz puškomitrailjeza, ne dozvolivši ni jedan kamion stigne do Gliše, pa je on prvi, samovoljno, opadio metak iz svoje puške. U tom momentu cijela zasjeda je morala otvoriti vatru i otpočeti napad. U prvom kamionu nom vojniku da pobjegne. Putnička kola su se vratila i pobjegla prema Zandarmerijskoj stanici u Bravsko. Ostali kamioni su uništeni i spaljeni. Vrlo mali broj, možda samo desetak neprijateljskih vojnika je uspio iskočiti iz kamiona i pobjeći. Ostali svi su pobiieni ili zarobljeni. Zaplijenjena su 3 ispravna puškomitrailera, a dva su polomljena od metaka i eksplozije ručnih bombi. Pokupljeno je preko 50 što ispravnih što polomljenih nušaka. bilo je dosta sanduka sa municijom koje su nartizani iznijeli u najbliže konoplje, gdje su ih kasnije našli neprijateljski vojnici koii su izvršili DrotivnaDad u bok i s leđa partizanima. Kada su iz nenrijateljskih malih bornih kola. koja su pošla u pomoć iz Petrovca, vidili SDaljene kamione i kada je i na nih iz daliine otvorena partizanska vatra ponovo su nobjegla za Petrovac.

Mladić Miloš, koii je sinoć bio navratio da se vidi i pozdravi sa roditeljima. ovog outa nije imao strpljenia da iz za'siede i ležećeg stava gađa ustaše u kamionima i one koii su iskakali iz kamiona, već ie od prvog oucnja skočio i trčao za vojnicima. gađajući za niima iz stojećeg stava.

Mali broj nenrijateljskih metaka isoalien je u pravcu partizana. Ali od tih malobroinih metaka iedan ie smrtno pogodio Miloša. Mladić ie nao blizu kamiona. Ugasio se život hrabror? borca, koii niie znao za strah. Iako je bio mlad (imao ie oko 18 godina) Miloš je još u danima razoružanja bivše jugoslovenske vojske zajedno sa sestrom i njenim mužem otkupio pet karabina sa municijom i ručnim bombama, te je zajedno sa niima krenuo u borbu. Uzaludna su bila nastojanja novog kneza i narednika da oduzme ovo oružje. Ništa mladoga Miloša nije moglo zastrašiti, ni pokolebiti da se sa ovim oružjem rastane. Pu-

ščano zrno u borbi pogodilo je hrabrog mladića i kraj njega je ležala mrtva i njegova puška.

Kad se vatra otvorila i pucnji doletjeli do Miloševe majke ona je, kažu, protmula kao da je osjetila majčinskim srcem sinovljevu pogibiju na cesti, pored slupanih kamiona i leševa mnogih ubijenih ustaša.

I ovoga puta, baš tu na Bravsku, gdje su počinili velike zločine, platiše ustaše svojim glavama. I mnogi će još platiti. Bravskari nikome u borbi neće oprostiti zlodjela. Ne ostaju nikome dužni, a pogotovo onima, koji su prolili toliko nevine krvi staraca, majki i djece. Borci su izvršili postavljeni zadatak. Pobili su ustaše, spalili kamione, pokupili materijal i povukli se na svoje polazne položaje.

Dvadeset osmog avgusta iz Petrovca i sa pravca Ključa naišle su jače neprijateljske snage, koje su artiljerijom gadale prema Janjilima i Sobotovcu, dok je pješadija išla okolinom, zaseocima, i palila kuće. U akciju su stupili borci. Zarobljene domobrane su saslušali i pustili ih da idu svojim kućama, dok su ustaše primjerno kažnjene.

Sutradan se Skondrićev odred vratio u Podgrmeč. S njim je pošao i jedan dio Bravskara, dok je Milan Zorić sa svojom četom i ostalim borcima sa Bravskom ostao u logoru na Bravskom Vagancu.

Narednih dana ustaše i domobrani, u blizini mjesta gdje su kamioni spaljeni, osnovali su logor jačine jedne do dvije satnije vojnika. Ovaj logor ostao je u blizini ceste do kasno u jesen 1941. godine.

Na Bravskom Vagancu Zorićeva četa se zadržala izvjesno vrijeme i preformirala u dva voda. Za vodnika Prvog voda (Drvarska vod) izabran je i postavljen Marko Srdić, a za vodnika Drugog voda (Bravski vod) Trivo Latinović -»Garonja«.

Drugog i trećeg septembra četa je napala neprijatelja, koji je saobraćao cestom preko Bravskog prema Petrovcu. Vršeći odmazdu za ovaj napad, ustaše su zapalile nekoliko kuća u zaseocima Lerkovac, Kapljuv i Janjila.

Četvrtog septembra poslata je jedna grupa partizana sa kovačem Perom Babićem da sijeku cijevi na vodovodu, kojim je voda oticala sa Perjanovca na željezničku stanicu Bravsko i da ih razruše na nekoliko mjesta da neprijatelj

ne bi mogao koristiti vodu za piće i punjenje lokomotiva. Iste večeri izvršen je prepad na privremeni neprijateljski logor u selu Kapljuv.

Noću 8./9. septembra partizani su izvršili prepad na Zandarmerijsku stanicu Bravsko.

Desetog septembra Škondićev odred minirao je i razrušio prugu ispod željezničke stanice Grmeč, u dužini od oko sto metara, što je dovelo do toga da su se dvije lokomotive survale u provaliju.

Četrnaestog septembra Škondićev odred, u zajednici sa bravskim partizanima, na nekoliko mjesta između Grmeča i Laništa razrušio je željezničku prugu i prekinuo saobraćaj.

Još od početka ustanka u Bravsku je uos tojao odbor za ishranu, kojim je rukovodio Dušan Čeko, a kojeg smo mi u to vrijeme nazivali »komesarom za ishranu«. Odbornici po zaseocima, koji su predstavljali narodnu vlast i radili za partizane, takođe su bili organizovani. Omladinci i omladinke su svakodnevno dobrovoljno radili za pomoć svojoj narodnoj vojsci. Omladinci su bili najbolji kuriri, osmatrači i obavještajci, koji su uvijek na vrijeme javljali o pokretima i nailasku neprijateljskih snaga. Od žena i djevojaka, naročito su se isticale svojim radom i aktivnošću Zora Culibrk, Zora Stričević, Danica Čeko, Vida Banjac, Dara Novaković, Borka Latinović (Amkalović) i mnoge druge omladinke koje su uvijek bile spremne za izvršenje najtežih zadataka. Zora Culibrk bila je glavni kurir na održavanju veze između partizana i pozadine, između Grmeča, Jasenovca i Podsrnetice. Za nju strah i tamne noći nisu predstavljale prepreku da pređe preko ceste i polja i da stigne pod Srneticu i prenese određene zadatke.

Zorićeva četa i dalje se nalazila na logorovanju u Bravskom Vagancu. Ovih dana dogovoren je zajednički plan za napad na neprijateljski logor pod selom Janjilima, tamo gdje su kamioni spaljeni. Planom je bilo predviđeno da Milan Zorić sa četom napadne sa juga, ispod Srnetice, od kuća Kecmanovih (Cojića) preko polja, a Mane Rokvić sa drugim snagama sa sjevera, od pravca sela Janjila. Napad je predviđen noću 15./16. septembra.

Mane je doveo odred pred bunkere i ostavio ga na čistini, a on je otisao u selo Janjila i sklonio se. Zorićeva četa sa jednom patrolom noću je presjekla telefonsku vezu između Uzelca i Mujanovića jezera. No, ova četa je zaksnila sa početkom napada. Napad je otpočeo ujutro, kad je svanulo, što je bilo teže za nas, a povoljnije za neprijatelja, jer je bio zaklonjen u bunkerima i mogao je lakše da gađa naše borce na otvorenom, brisanom prostoru.

Napad nije bio dobro organizovan. Jedinice su spontano — samoinicijativno napadale. Jedan dio Zorićeve čete stigao je preko polja u blizinu bunkera, ali je neprijateljska odbrana sprječila i odbila izvršenje juriša. Nekoliko naših drugova je poginulo. Od poginulih drugova svi su bili jedinci u oca i majke. Neprijateljski gubici nisu nam bili poznati. Neprijatelj je bio pri kraju utroška municije, ali mu je sa pravca Bravska stiglo nekoliko bornih kola, koja su ometala naš napad.

Još u ovom napadu Mane Rokvić trebalo je da se pozove na odgovornost i kazni, jer uglavnom njegovom krivicom napad nije uspio, a pale su i nepotrebne žrtve. Poslije neuspjelog napada čete su se povukle svaka na svom pravcu. Nakon ove borbe vršene su pripreme za nove akcije i borbe. Održavane su i konferencije sa narodom.

O napadu na ovaj logor u izvještaju Štaba prvog bataljona »Sloboda« od 16. septembra 1941. godine, Štabu Prve drvarske brigade pisano je: »I u toku 16. o. m. na 5—6 km od Bravska naši odredi (IV i odred »Volga« M. Zorića) napali su neprijateljski logor koji se protegao u dužini od 2 kilometra duž ceste. Napad je izvršen oko 6—6,30 časova jutros. Naš IV odred napao je logor sa sjeverne strane. Strijelci su se privukli šatorima i bacili bombe. Njihovi mitraljezi, koji su bili dobro maskirani i u zaklonu otvorili su paljbu na naš odred. Naši su se, uslijed toga, morali povući. Odred »Volga« napao je nešto kasnije neprijatelja, ali uslijed brisanog prostora i neprijateljske vatre koja je dolazila iz zaklona i rovova, i ovaj odred morao je da se povuče. Borba je trajala do oko 10 sati. Iz odreda »Volga« jedan borac je poginuo i jedan lakše ranjen (koji je odmah upućen u bolnicu). Iz Maninog odreda poginula su 4. Ovo

je sve po izvještaju pomenutog ranjenika, jer pismeni izvještaj nije još došao«.

NAILAZAK ITALIJANA

Niže se uspjeh za uspjehom. Proširuju se redovi partizana, raste broj ustaških ubijenih vojnika i spaljenih kamiona. Poslije novih uspjeha partizana i stradanja ustaša, neprijatelji počeše na svim kritičnim mjestima da izgradju logore, bunkere, utvrđenja, da bi obezbijedili put i nesmetano kretanje kolona i kamiona. Tako je nikao i lager na Bravsku, na koji je vršen napad.

Dvadeset petog septembra smo obaviješteni da su Italijani prodrli u Drvar. Naveče je spaljen Oštrelj. Nastalo je komentarisanje u četi o novonastaloj situaciji. Zorić je pozvan i otišao je na sastanak u Otaševac.

Do tog vremena u Petrovcu 'su se nagomilale prilično velike neprijateljske snage. Svi pokušaji ustaša i domobrana da se probiju za Drvar preko Oštrelja ostali su bez uspjeha. Jednog dana uspjeli su da ise probiju do Oštrelja uz velike gubitke, ali isu tu bili razbijeni, natjerani u bjekstvo uz gubitke cijele mitraljeske čete i drugih jedinica.

Italijanska divizija sa pravca Knina, Ploča i Kamenice preko mjesec dana pokušava da prodre u Drvar na slobodnu teritoriju. Tu je bio centar, komanda i gro partizanskih jedinica. Raste bijes kod okupatora i ustaša, ali jača moral i isnaga partizana. Sada нико више не сумња у snagu i moć partizana. Niču i rastu narodni odbori. Svim mogućim sredstvima ljudi pomažu partizane, pomažu svoju vojsku. Sada je narod partizane prozvao svojom vojskom. Malo se moglo čuti riječ »partizani« gotovo svi su govorili »naša vojska«. Naši davnašnji poznanici mršavko i dugajlija, potpuno su se aktivirali u radu.

U punom zamahu partizanskih akcija kada su ustaše i Italijani iskaljivali svoj gnjev na nedužnim ljudima, doveće ono što nismo očekivali. Četnici pod komandom popa Đurđića prijekim putem, iza leđa partizanima, provedoše Italijane u Drvar.

Ulaskom Italijana u Drvar otkriše izdajničko lice četnici iz ovih krajeva. Ode Mane, od Desnica i svi oni kojima borba za oslobođenje nije istinski ležala na srcu. Osjetivši dolazak italijanske vojske partizani iz Drvara evakuisali su što su mogli, a dio zaplijenjene opreme zapališe. Na Oštrelju je uništeno sve što bi moglo koristiti okupatoru i pasti u ruke neprijateljskih vojnika.

Nekoliko dana na ovom sektoru utiša se borba, da bi se kasnije još više rasplamsala.

Trebalo je izvršiti smotru jedinica, vidjeti sa čim se raspolaže, proučiti novu situaciju i donijeti odluku za novi rad. Trebalo je održati partijske sastanke i konferencije. Otkriti pravo lice došljaka Italijana kod svih boraca i kod naroda. Trebalo je uvjeriti narod da Italijani nisu došli da im zaštite živote i imovinu od ustaša, kako su to oni propovijedali, nego da su došli da pomognu ustašama da zajedno s njima žare, pale, pljačkaju i ubijaju goloruke ljudi. Italijani i ustaše spojiše se na Oštrelju i tada su otpočele njihove zajedničke akcije.

Noću 25./26. septembra Zorićeva četa se preko šume Srnetica prebací u Drinić, na putu za Otaševac.

Dvadeset šestog septembra rano ujutro došlo je do razmimoilaženja i prepiske između vodova. Bravski-Garognjin vod tražio je da se ostane na istom terenu, plašeći se izlaska ustaša iz Sanice i haranja po Bravsku. Drvarska vod Marka Srdića tražio je da cijela četa ide, prema na-ređenju, u Kozila, a zatim za Otaševac. Na kraju je riješeno da se Bravski vod odvoji i vrati u Bravsko, dok je Drvarska vod produžio za Otaševac. Vrijeme je pokazalo da je zahtjev Bravskog voda da se vrati na Bravsko bio opravdan.

Dode na red da se opravlja pruga Prijedor—Drvar, koju su partizani razrušili. Ustaše pristupiše poslu i sa pjesmom, prkoseći Bravskarima, kao pobjednici počeli su da popravljaju prugu Grmeč—Srnetica. Pjesma se orila, a radnici prisilno dovedeni iz Sanice opravljali su polako prugu. Ustaše su širile glasine da je sa partizanima sve svršeno. Stigli su Italijani, partizani se povukli, ali bravski partizani odgovorile akcijama.

Za aktiviranje partizanskih grupa i odreda u ponovnim borbama, Štab prvog bataljona »Sloboda« u svom na-

ređenju od oktobra 1941. godine napisao je sljedeće: »Italijanski okupatori prodrli su u Drvar. Oni su došli kao pomoć Paveliću i ustaškim bandama da razbiju naš oslobođilački pokret i da okupiraju naše oslobođene krajeve. Štab našeg bataljona, kao i svi odredi koji su branili Oštrelj, povukli su se sa svojih položaja, jer nije više mogla da se vodi frontalna borba poslije pada Drvara.

Sada se pred naše odrede postavljaju zadaci ne frontalne borbe, nego prave gerilske — partizanske borbe. To, dakle, znači: napadati neprijatelja iz busija, dočekivati njihove vozove, kamione, patrole, na raznim mjestima, prebacivati odrede gdje je najzgodnije za napad.

Mi, dakle, nastavljamo borbu na taj način. Zadatak vašeg odreda je sljedeći:

1) Odmah organizovati odred i napadati ustaške bande duž pruge od Bunare (Do) Srnetice i Tople Kose. Napadati njihove radne grupe koje popravljaju prugu, njihove patrole.

2) Povežite se, putem kurira, sa Rokvićevim odredom (misli se na Dušana Rokvića, koji je poslije izdao i prebjegao na stranu neprijatelja), za zajedničke akcije i sa Prekajskim odredom na Bunari.

3) Vaš odred, zajedno sa ovim odredima, ne smije dozvoliti da neprijatelj vrši transport željeznicom, a to će biti zadatak i drugih odreda duž pruge Oštrelj—Mliništa—Jajce—Prijedor ... «

Nadalje, u postavljenim zadacima se kaže: »Zadaci su vam jasni i ne treba da čekate naređenje. Napadati neprijatelja gdje se god ukaže prilika i momenat za to. Trgati prugu stalno, postavljati nagazne mine. Veza sa drugim okolnim odredima mora da bude sigurna i što tješnja. Veza sa Štabom, takođe. Izaberite dobre kurire radi održavanja veza.

Drugo, što vam je i ranije naglašeno: narodne izdaje — ljude koji šuruju sa neprijateljem i pomažu mu — treba nemilosrdno uništavati, pa ma ko to bio. Nama je neprijatelj svako koji, bilo na koji način, ometa našu svetu oslobođilačku borbu.

Drugovi, u borbu! Ne propuštajte ni trena. Mi smo poveli borbu i moramo je voditi do oslobođenja. Nema nama, dakle, odmora.

Ne vjerujte nikakvima lažima i iz vaših redova izbacite sumnjivce i plašljivce. Cijela Jugoslavija se digla na ustank i naši odredi samo su dio toga ustanka i oni ne smiju zatajiti... «

Noću **1/2.** oktobra **vršen je prepad na Zandarmerijsku stanicu u Bravsku.** U to **vrijeme** ustaše su **počele da opravljaju prugu Bravsko—Srnetica.**

Sestog oktobra 1941. godine prije podne Bravski voz u sadejstvu jednog voda boraca iz Ribnika postavio je zasjedu vozu sa ustašama i domobranima u visini devedeset osmog kilometra, odnosno kod »Velikog prosjeka«. Kada je voz naišao, Mišo Čulibrk je nehotice opalio metak iz puške, pa se pretpostavljal da je zasjeda otkrivena. Partizani su se iz zasjede povukli, a zatim ponovo dogovorili i vratili u zasjedu. Za povratak voza sve je tačno predviđeno. Preduzete su mjere opreznosti. Kamen od nekoliko tona pripremljen je da bismo ga pomoću poluge svalili na prugu, pred lokomotivu. Puškomitrailješci su postavljeni na dobra mjesta, tako da mogu gadati po dužini voza. Sve je bilo spremno, samo se čeka mailazak voza. Vlado Latinović, onaj mladić koji je na Međeđem Brdu rekao da je sam pušku oteo od ustaša i sa njom krenuo u borbu, sa pripremljenom polugom pod kamenom čekao je nailazak voza. Od Vranjevca se čulo tutnjanje voza. Iz daljine je dopirala prkosna pjesma ustaša.

Iznad gromada željeza izvirale su cijevi. Iz usjeka se pomolio voz. Vukao se lagano, pušaka i puškomitrailjeza okrenutih ka šumi.

Iza kamenja, žbunja i kupinove loze, sa uperenim puškama, puškomitrailjezima i ručnim bombama partizani su spremno čekali da Vlado obori kamen na prugu. Lokomotiva je ulazila u Veliki prosjek. Vlado vagnu polugom, a kamen od nekoliko tona, sa visine oko petnaest metara, padne pred lokomotivu. Zaurla i zaškripta lokomotiva na kamenu, zatresoše se vagoni na pruzi, prekinu se ustaško pjevanje, a ručne bombe, DUŠkomitrailjezi i puške partizana proložile tišinu i počeše rešetati ustaše na vago-

ruma. Zemlja je drhtala od tutnjanja bombi, mitraljeza i pušaka. Nikakav otpor nisu uspjeli da pruže. Mrtvi padaju na vagone i pored vagona, oko pruge. Mali broj ustaša pobijeđe kroz šumu, bez oružja i opreme. Svo oružje ostade na mjestu i pade u ruke partizanskih boraca.

Ovu značajnu zasjedu izvršili su partizani bez žrtava. Nekoliko ustaša ispod prosjeka pokušaše da pruže otpor, a zatim se organizovano povukoše i pobjegoše kroz šumu. Iz šume sa vodom ispadne Garonja, opruži ih puškomitrailjeskom vatrom sa boka i natjera u panično bjekstvo. Leševi ustaša ležali su uz prugu, partizanski borci pokupiše oružje, a lokomotivu prevrnuše niz padine. Neko glasno predloži: »Drugovi, da kupimo mrtve ustaše, potrpamo ih u jedan vagon i pustimo niz prugu, prema kasarni, neka ih oni sahranjuju! Neka vide kako će proći i ostali ako pokušaju ponovo da krenu ovim pravcem! Neka vide da smo mi tu, da ih čekamo, i da ne mogu pored nas proći i paliti sela i ljudе!«

Predlog je prihvaćen. Borci su leševe ustaša kupili i nabacali na vagon. Zatim su vagon gurnuli niz prugu. Vagon je projurio kroz male stanice i tek na Grmeču je zaustavljen.

Pretražujući teren, u potrazi za oružjem, drugog dana pronađen je jedan teško ranjen neprijateljski vojnik. Nije mogao da se kreće, a nije smio da se javi partizanima, plašći se da će ga borci ubiti. Imao je i pušku. Drhtao je od straha i groznice. Detaljno je bio pregledan od strane partizanskog bolničara. Partizanski bolničar mu je rane oprao i previo, pružio mu prvu pomoć kako je najbolje znao.

Prva riječ ranjenog vojnika je bila da mu daju malo vode. Dok ga je bolničar previ jao i napojio vodom partizani mu i ručak pripremili. Pažnja partizana prema njemu bila je humana i ljudska. Ovakav postupak partizana iznenadio je ranjenog vojnika. »Sve sam očekivao, samo ne ovakav vaš odnos prema meni« — reče on. Molio je partizane, ako imaju mogućnosti, da ga liječe, jer da želi ostati sa njima. Kad mu partizani rekoše da nemaju mogućnosti za njegovo liječenje, nego da će ga na malom vagonetu prevesti u neposrednu blizinu njihovog logora i dati mu štapove pomoću kojih će sam moći da vagonet

dogura do logora, on se složio sa ovim predloppom, ali smo osjetili da mu nije bilo drago što će morati da se vrati u kasarnu. Partizani ranjenog vojnika lagano namjestiše na vagonet, dvojica boraca odguraše ga do određenog mjesta. Odavde se ranjenik na malom vagonetu sam spustio do logora. Na rastanku sa partizanima ranjenik je toplo zahvalio na pažnji, pomoći i humanom postupku prema njemu. Obećao je, ako prizdravi da nikad neće krenuti u borbu protiv partizana, nego naprotiv, ako bude imao mogućnosti, da će prebjeci u partizane.

Dolaskom u logor ranjenik je sve po redu počeo da priča kako mu je bilo kad su ga partizani ranjena u grmu pronašli i kako su sa njim postupili. »Nisu partizani onakvi kako ste ih vi nama prikazali, počeo je on da govori iskreno«. Ustaše su ga prekinule, a onda su ga dotukli kundacima i, prema pričanjima, izvadili su mu oči, jer se zaklinjao očima da su mu partizani previli rane i nahranili ga. Nekoliko dana prikazivali su ustaše ubijenog vojnika ostalim njihovim vojnicima i seljacima, kao nakazu koju su, navodno, partizani izmrcvarili. Ni ovaj zločin prema svom ranjeniku ustaše nisu mogle dugo prikrivati. Saznala se uskoro prava istina. I ovog puta partizani pokazaše visoku svijest i human odnos prema nemoćnom i ranjenom vojniku, a ustaše svoje krvoločno zločinačko lice.

Od ovog dana ustaše nisu pokušavale da opravljaju prugu prema Srnetici. Ni Bravskare više nisu potcjenvivali. Strah je zavladao među ustašama. U isto vrijeme Italijani taktiziraju. Počeli su slobodno da se kreću. Nagogvaraju ustaše da se bore protiv partizana, a da se oni u njihove stvari neće mijesati. Narodu pričaju da su došli da ga zaštite od ustaša. Traže da sa njima trguje. Da im prodaju stoku i ostale namirnice. Iz pojedinih mjesta povukoše se ustaše. U početku italijanski okupatori nisu napadali goloruke ljude.

Da ibi iskoristili povlačenje ustaša i relativno miran stav Italijana, partizani svoje glavne akcije usmjeriše na borbu protiv ustaša. Otpočeše češće zasjede i napadi na manje logore.

Takav jedan napad je organizovan 15. oktobra, kombinovanim odredom u blizini željezničke stanice Grmeč.

Napad na voz je dobro zamišljen, ali do kraja nije sproveden onako kako je planirano.

Napad nije izvršen zbog nesuglasice partizana. Nekolicina ih je postavljala pitanje da li će napad uspjeti, pošto se u neposrednoj blizini, na željezničkoj stanici Grmeča i Lanište, nalaze jače neprijateljske snage. S druge strane, da li će moći oružje i ostali zaplijenjeni materijali izvući, pošto je velika strmina na mjestu gdje je predviđen napad na voz. U toj neodlučnosti partizana i odustajanju od napada, Nikola Pećanac, vodnik iz Zorićeve čete, je sam uzeo puškomitrailjer i viknuo »Ko želi da se bori, neka podje sa mnom! Ja idem da napadam voz!« Nekoliko drugova iz njegovog voda pošlo je sa njim. Zasjeli su u blizini pruge, dok se cio kombinovani odred povukao dublje u šumu. Kad je voz naišao, Pećanac je iz puškomitrailjeza, a ostali drugovi iz pušaka i ručnih bombi, sasuo vatru na voz. Ustaše sa vagona otvorile su vatru, ali preko Pećanca i drugova u zasjedi, više na kombinovani odred koji se povlačio. Voz je prošao, oko 200 metara, a onda je stao.

Neprijateljski vojnici iskočili su iz voza i prijekim putem pobegli u Sanicu. Kad su vidjeli da ih je napala manja grupa partizana, da borci ne kreću naprijed na juriš, oni su se ponovo vratili do voza i krenuli vozom do željezničke stanice Grmeč, a zatim u Sanicu i dalje prema Prijedoru. Po odlasku voza, pronađeno je nekoliko bačenih pušaka, municije i ostale opreme.

Da je cio kombinovani odred napao voz, da su u napad krenuli svi borci skupa sa Pećancem, cio plijen, (nekoliko topova i vagona sa naoružanjem i materijalom) pao bi u ruke partizana. Ovdje je propuštena dobra prilika da se neprijateljske snage potuku i zaplijene dovoljne količine naoružanja i opreme.

Usljed ovog neuspjelog napada, došlo je do žučne prepirke između Gliše Race i vodnika Podgrmečkog voda Đure Banjca. Ovog dana Bravskari rješavaju da se odvoje od Jelašinovčana, da povuku svoje borce iz svih ostalih jedinica i da formiraju svoju BRAVSKU ČETU. Jedan dio boraca je odmah otišao pod Srneticu, kod kuće Vice Latinovića (Zagarije) da oformi logor, dok je drugi dio za ne-

koliko dana otišao sa Zorićevom četom i sa četom Mihajla Škondrića.

Kombinovanim odredom pokušan je još jedan napad na neprijateljski voz, koji je od Bravška, natovaren naoružanjem i opremom, lagano išao prema Sanici i Prijedoru. Ovaj napad bio je organizovan u takozvanim Lovrinom potoku. I drugi napad slično je prošao kao i prvi. Dok je grupa partizana, koja je bila određena da razruši prugu i razmakne šine na njoj da bi lokomotiva iskliznula, nespretno izvršila ovaj zadatak, dotele su drugi, koji su došli u zasjedu, bili neodlučni. Bilo je samo malo pucnjave oko voza. I ovog puta odred se povukao preko Međeđeg brda ne izvršivši postavljeni zadatak. Cijelu noć, oko 500 metara od mjesta napada, voz je na pruzi, »prenoćio«, sa čitavom opremom, bez obezbjeđenja, što partizani nisu znali, pa ovaj momenat nisu iskoristili. Idućeg dana posada sa Grmeća i Sanice došla je do voza i odvukla ga dalje.

Negdje oko 18. ili 20. oktobra, grupa odvojenih bravskih partizana, kod željezničke stanice Lanište, sačekala je mali vagonet (vagonet pružnih radnika) kojim su se iz Donjeg Bravška spuštala četiri domobrana. Prilikom borbe dvojica domobrana su ubijena, a dvojica zarobljena. Zarobljeni domobrani su odmah pušteni posadi u Lanište, s tim što im je dato jedno propagandno nismo da ga oonesu starješini svoje jedinice. U tom pismu smo ih pozivali da predaju oružje, a zatim da idu svojim kućama, ili sa nama u partizane. Na ovo pismo i poziv odgovorili su nam vratom iz oružja, a ne predajom.

U ovo vrijeme iz Srbije, preko istočne i centralne Bosne, u Bravško su stigli Luka i Dušan Ožegović. Njihovim dolaskom u izvjesnoj mjeri nastala je pometnja, pošto su se oni, kako je to izjavio Luka, na Ceru zakleli Draži Mihajloviću da će se boriti kao četnici. Oni su tvrdili da Draža nije izdajnik i da se on bori za slobodu svog naroda.

Pošto Italijani još nisu vršili nikakav teror, a kretali su se u jačim jedinicama, riješeno je da se glavne akcije usmjere i nadalje na ustaške posade i jedinice u pokretu. Počeli su sve češće napadi na ustaše koji su bili u povlačenju i organizovanju utvrđenja u mjestima u koja su se

povlačili. Mali šumski voz još je saobraćao samo do posade na Donjem Bravsku.

U kući Peševića u Gornjoj Sanici bila je smještena neprijateljska straža. Podaci o ovoj straži su dobiveni. Pripreme za napad partizana vrštene su skriveno. Straža je bila u velikoj nizini i prilazi do nje bili su teški. Dvije satnije ustaša i domobrana iznad nje, na grmečkoj željezničkoj stanici, i blizina drugih neprijateljskih posada dale su straži u kući Peševića dovoljno slobode da je malo vjerovala u mogućnost partizanskog napada. Milanu Zoriću ovo mjesto se učinilo pogodno za napad i postizanje brzog uspjeha. Sve je predviđeno, napad pripremljen za 15. novembar. Zorićeva četa, u kojoj je bilo odjeljenje od oko petnaest Bravskara, izvršilo je napad na neprijateljsku stražu u kući Peševića. Pomrčina je bila gusta kao katran. Sa svih strana kuća je opkoljena i obuč se stezao. Neprijateljskom stražaru učinilo se da nešto šuška i da mu se neko približava. Opalio je jedan metak, a zatim zovnuo stražu na uzbunu.

Partizani napadoše, ali i neprijateljski vojnici odgovoriše vatrom na napad. Kratki plotuni, a zatim juriš partizana. Presta otpor neprijatelja iz kuće. Kroz gustu pomrčinu jedan dio neprijateljskih vojnika se izvukao kroz rijetke redove partizana, a dok su oni u obuču pobijeni u borbi ili zarobljeni.

Nešto oko desetak pušaka, sa ostalom spremom i municijom partizani su zaplijenili, a potom se povukli. U toku sutrašnjeg dana (16. novembra) zarobljenici su ispitani, a onda pušteni da idu svojim kućama, ili nazad, u jedinicu, prema njihovoj volji, samo bez oružja.

Borci kao da nisu bili potpuno zadovoljni postignutim uspjehom. »Mogli smo i bolje«. »Nismo trebali dozvoliti da nam oni pobegnu«. Usljedio je i niz predloga da se odmah pripremi plan za novu akciju. Odjenjenje bravskih partizana, koje je bilo u sastavu Zorićeve čete, uporno je tražilo od komandira da cijela četa pripremi zasjedu na Grmeču i sruši voz koji saobraća na ovoj pruzi. Komandir, a ni ostali dio čete, nisu se saglasili sa ovim predlogom.

Pošto nisu mogli ubij editi komandira da podu sa cijelom četom u Grmeč, grupa Bravskara odluči da se odvoji

od ranije Zorićeve čete, pođe na Bravsko, prikupi se sa ostalim drugovima koji su već tamo bili i da povuče Bravskare iz ostalih jedinica da bi оформили svoju četu i njome napali voz. Zorića su uvjeravali da će formirati bravsku četu i u roku od par dana da će srušiti voz na Grmeču i da će njihova četa za kratko vrijeme biti najbrojnija i jedna od najjačih četa na ovom terenu.

Odluika je bila smjela, jer je to bilo samovoljno izdvajanje jednog dijela čete i slabljenje ranije čete u vojničkom pogledu.

Komandir je pokušavao na više načina da spriječi ovakvu odluku, da razuvjeri Bravskare da od te njihove zamisli ništa biti neće i da će se opet oni njemu vratiti.

Uzaludni su bili svi pokušaji i ubjedivanja. Bravski partizani pozdravile su sa svojim ranijim komandirom i ostalim drugovima na Međeđem brdu. U koloni po jedan, 16. novembra 1941. godine, krenuše snježnim padinama Grmeča prema Bravsku. Na rastanku sa komandirom i ostalim drugovima, dadoše im obećanje da će za nekoliko dana čuti njihove rezultate.

Idući preko Grmeča čutili su u koloni, kao da su se pokajali što su se odvojili od ranije čete, ranijeg komandira i svojih drugova. Dodijala im šutnja, pa su počeli da ubjeđuju jedan drugog kako će to sve biti dobro, kako će četa biti snažna i homogena, kako će se ona proslaviti u borbama, kako će za koji dan stući voz na Grmeču i naoružati nove borce koji još nisu krenuh u borbu zato što nemaju oružja.

Garonja reče: »Drugovi, odmah moramo razmotriti i izviditi gdje ćemo srušiti voz, da bismo dokazali da smo bili u pravu što smo se odvojili i da bismo stekli povjerenje kod ostalih da se mi nismo odvojili da se izvlačimo iz borbe, nego da vodimo uspješniju borbu«. U glavama partizana već su se stvarale konture buduće Bravske čete.

Kao valovi na vodi u glavama ove grupe partizana preli vali se budući uspjesi u borbama njihove čete, kao i eventualni neuspjesi i »stidljivi povratak« ranijem komandiru i starijim drugovima. U ovakovom razmišljanju i razgovoru o budućoj četi i njenim mogućim uspjesima, ne osjećajući nikakav zamor, partizani predoše planinu Gr-

meč i stigoše do kuće Babića. »Koga čemo za komandira« — upita neko iz kolone. »Glišetinu« — bez predomišljanja dobaci Garonja. Sa ovim predlogom jednoglasno su se složili svi borci.

»Sta mislite o komesaru?« glasilo je sljedeće pitanje. »I to je lako. »Ceku« već odavno nazivamo komesarom.. Da, Ceko je mlad i dobar dečko, ali nije još vojsku služio, tih je i miran, a šta misli Gliša da li će to biti dobro rješenje? Razgovaraćemo i sa ostalim drugovima, kad se skupimo«. Tako razgovor o formiranju čete, rušenju voza i daljim 'akcijama' boraca nije prestajao sve do stizanja u Jasenovac. Odluka o odvajanju njihovog voda i odlazak radi formiranja Bravske čete poslije se pokazala ispravnom. Nade drugova koji su donijeli odluku i obećanja koja su oni komandiru ranije čete i ostalim drugovima dali — bile su sasvim realne.

Gotovo u isto vrijeme, sličnu ovoj odluci donijela je i druga grupa bravskih partizana, koja se nalazila u Bravsku. I tamo je bilo malih nesporazuma i trzavica, te su i oni odlučili da se odvoje i da pristupe formiranju samostalne bravске čete, koja će biti sposobna za izvršenje postavljenih zadataka.

Jednu i drugu grupu gonila je misao da će na taj način najprije doći do oružja da bi mogli da naoružaju ostale momke iz svog mjesta koji su teško mogli doći do oružja, jer je ono većinom ostajalo u rukama onih drugova na čijem je terenu vođena borba, tamo gdje je oružje zaplijenjeno.

FORMIRANJE BRAVSKE CETE I NJENE PRVE BORBE

Sedamnaestog novembra 1941. godine od prikupljenih odjeljenja, vodova i boraca, zvanično je formirana Bravska četa. Četa još nije bila dovoljno popunjena i naoružana, jer u to vrijeme nisu bili prikupljeni svi borci sa Bravska koji su se nalazili u ostalim odredima. Za potpuno formiranje i popunjavanje čete borcima preostalo je još nekoliko dana. Ali, 17. novembar je zvaničan datum formira-

nj a čete, jer su se toga dana borci skupili i riješili da u buduće dejstvuju samostalno, da se ne razdvajaju po ostalim odredima.

Za komandira čete izabran je i postavljen Gliša Raca, do tada istaknuti borac, koji je pokazivao dovoljno zrelosti i vojničke vještine, koje su bile garancija da će on sa uspjehom moći da rukovodi četom. Za političkog komesara izabran je i postavljen Dušan Ceko. Za zamjenika komandira postavljen je Dušan Ožegović, koji je sa Lukom stigao iz Srbije. On je pokazivao dobru volju da se bori protiv svih neprijatelja. Za zamjenika komesara postavljen je Janko Radulović. Tada su formirana samo dva voda u četi, dok je docnije, naoružavanjem novih boraca i njihovim dolaskom u četu, bio formiran treći, a zatim i četvrti vod.

Od prvog dana ustanka njeni borci borili su se u raznim jedinicama na Bravsku, Podgrmeču, u svim borbama koje su se vodile na ovom terenu. Njihov dolazak u Podgrmeč, u Jelašinovce, mnogo je značio. Dvadeset šest boraca naoružanih puškama i jednim puškomitrailjezom, polovinom avgusta mjeseca u Jelašinovcima, na pravcu Sanskog Mosta i Saničke doline, u znatnoj mjeri je osnažilo i ojačalo razvoj ustanka i vođenje borbe na ovom terenu. Iz dana u dan Bravskari su odlazili u borbu i prilazili u jedinice. Kad je Bravska četa formirana, prliv boraca bio je masovan. Od ovog dana počinje da dejstvuje kao kompaktna cjelina, iz dana u dan postaje sve jača, homogenija i snažnija u izvršavanju svih zadataka. Ova četa je od svog formiranja pa do oslobođenja opravdala svoje postojanje. Poslije četa ulazi u sastav III krajške proleterske brigade i u njenom sastavu prolazi čitav borbeni put.

Zajednička želja za okupljanjem i borbom prikupila je do tog vremena po svim jedinicama rasute Bravskare, i od tada počinju zajednički, kao jedna cjelina, da žive, rade i bore se. Odmah su pristupili pripremi za organizaciju zasjede i rušenje voza.

Mjesto za zasjedu nije bilo lako izabrati. Na Laništu i Grmeču bile su jake ustaško-đomobranske snage, koje su svakog časa mogle stići u pomoć napadnutom vozu i ugroziti četu u zasjedi. Ali sve ove teškoće nisu mogle sprječiti četu da izabere najpovoljnije mjesto za zasjedu.

Odluka je pala. Zasjedu postaviti u usjeku pruge, ispod kuće Račine, na Grmeču, na polovini puta između željezničkih stanica Grmeč i Lanište. Izviđanje je izvršeno. Dobiveni su podaci o prolasku voza i patrola. Sve je utančeno. Osamnaestog novembra 1941. godine Bravška četa krenula je u zasjedu na pruzi Sanica—Bravsko, između željezničkih stanica Grmeč i Lanište. Tačan raspored u zasjedi je izvršen, bombaši, strijelci, puškomitrailjezac, svak zna svoje određeno mjesto. Postavljena su obezbjeđenja prema Laništu i Grmeču. Sve je spremno i zasjeda je na svom mjestu. Ali grupa, koja je određena da pred nailazak voza razruši prugu, nije izvršila svoj zadatok i voz prođe nenapadnut. Pruga se nije smjela ranije razrušavati, jer je prugom krstarila patrola, i svaku promjenu na pruzi ona bi na vrijeme otkrila i o tome obavijestila neprijateljske posade. Velike nervoze je bilo, bilo je kritike i psovke, ali partizani čvrsto odluciše da sutradan na istom mjestu, u isto vrijeme dođu u zasjedu, da sačekaju i poruše voz. Za to vrijeme da se potpuno pripremi rušenje pruge, kako bi lokomotiva iskliznula sa šina. Plan je bio realan pošto neprijatelj nije primjetio zasjedu.

U toku noći prepričavanja su nastavljena. Komentara je bilo mnogo. Garonja reče: »Drugovi,, isto je da li smo ih potukli danas, ili ćemo ih potući sutra. Zlikovci ne mogu izbjegći našim mećima«.

Drugog dana, 19. novembra, u isto vrijeme i na istom mjestu zasjeda je zalegla. Uskoro je ustaška patrola od Grmeča prošla prema Laništu. Grupa za rušenje pruge pristupa izvršenju svog zadatka. Odšrafili su spojnice, povadili eksere iz pragova i razmakli šine za toliko, koliko je dovoljno da lokomotiva isklizne i ne mogne dalje produžiti.

Pisak lokomotive dao je znak za polazak voza sa Grmečke stanice. Nervoza kod partizana u zasjedi sve više je rasla. Četiri ustaške satnije su u neposrednoj blizini i brzo će pristići u pomoć napadnutom vozu. Obezbeđenja su mala da bi mogla zaustaviti dobro naoružane satnije.

»Samo tišina, brzo ćemo ih stući, brzo ćemo raditi, a šuma je blizu i sve će biti u redu« prenosio je Gliša. Voz se

približavao, mala šumska lokomotiva stenjala je uz Grmeč planinu.

Na desnom krilu, nad samim usjekom ležali su bombaši sa bombama u rukama, spremni da ih aktiviraju i ubace u lokomotivu i vagone. Na lijevom krilu u zasjedi je ležao Gliša sa puškomi trai jezom, spreman da tuče po dužini voza i na obje strane usjeka, kako niko od neprijateljskih vojnika ne bi pobjegao.

»Evo, ga, tišina« — doviknu prigušeno Gliša, sa čije je strane dolazio voz. I zaista, crna, garava traka voza pomoli se iza krvine. Lokomotiva je huktala kao da se umorila vukući vagone iz Sanice na Grmeč. Mašinovođa je gledao naprijed, ali nije mogao primijetiti da mu je pod grančicama nabačenim na šine pripremljena »vratolomija«. Već je tu, prolazi ispred zasjede i primiče se razmaknutim šinama. Zadnji vagon prođe ispred Gliše i puškomitrailjeza. Ne čekajući da lokomotiva isklizne i voz stane, Gliša kao da ga htjede natjerati da brže ide, otvori vatru po dužini voza. Bombe tresnuše, a i ostali strijelci otvorile vatu.

Lokomotiva isfcliznu sa šina i voz stade. Nekoliko ustaša u uniformama braon boje pokuša da iskoči iz voza i pobjegne, ali ih meci prikovaše za zemlju. Voz je u usjeku dubokom oko tri metra i kud su god ustaše pokušale da pobjegnu nisu mogle izbjegći očima boraca i mećima partizanskih pušaka. Svi su pali mrtvi i sve njihovo oružje je zaplijenjeno.

Iz vagona pojavilo se i nekoliko civila. Dvojica od njih su poginula. Poginuo je mladi Radić, koji je baš tim vozom i punim koferom pokušao da izbjegne u partizane. U namjeri da što prije prebjegne na našu stranu, odmah je iskočio iz voza i dovikivao partizanima, ali za kratko, jer ga pogodi metak koji njemu nije bio namijenjen. I mali Milanko Miljuš, čija su braća već bila u partizanima, poginuo je u ovom vozu.

U lökometri i vagonima eksplodirale su ručne bombe. Partizani upadoše u voz, pokupiše sve oružje i opremu od ubijenih neprijateljskih vojnika, kao i cio materijal koji su vojnici sprovodili za logor kod Zandarmerijske kasarne u Bravsku. U vozu se našlo oko trideset civila, od kojih su pukim slučajem samo dvojica poginula. Od šesnaest nepri-

jateljskih vojnika, koliko ih je bilo u vozu, ni jedan nije uspio da pobegne.

Dök su partizani pretraživali voz, oslobodili civile i podigli zaplijenjeni materijal — obezbjeđenja na obje strane prema Grmeču i Laništu otvorile borbu sa satnijama, koje su pojurile u pomoć napadnutim ustašama. Dosta je bilo vremena za uspješno obavljanje akcije. Sve je svršeno, voz je srušen, neprijateljski vojnici pobijeni, materijal zaplijenjen, civilna lica oslobođena, a partizani ni jednog mrtvog ili ranjenog borca nisu imali.

Ispunili smo dato obećanje. Naoružali smo 16 novih partizana i stekli puno povjerenje u sopstvene snage. Svi borci bili su zadovoljni. Sada smo mogli još potpunije formirati četu za to su postojali svi preduslovi.

Vrijeme je bilo tmurno, snijeg oko desetak sentimeta u šumi, jasno se ocrtavao trag povlačenja partizana preko Malog pločevca u Jasenovac. Niko od tih »hrabrih« ustaša, koji stigoše do voza nije pokušao da krene tragom partizana. Dio neprijateljskih jedinica vršio je obezbeđenje prema šumi, dok su ostali sakupljali poginule popravljali prugu i podizali na tračnice iskliznuli voz.

U Jasenovcu partizane dočekaše već pripremljenom večerom. Civilima koji su oslobođeni domaćini i partizani pružiše prijatan doček. Svi su oni primljeni na večeru i prenoćiše u tople sobe, a u toku sutrašnjeg dana otpremljeni su svojim kućama.

Glas o rušenju voza na Grmeču brzo se proširio na okolna sela. Mnogi ljudi, sa svojih polja slušali su kratak, ali rezak plotun pušaka, rafale puškomitrailjeza i tutnjanje ručnih bombi. I drugovi iz ranije čete na Međeđem brdu čuli su plotune: »Eno ih, alai im vjera, treba im čestitati!«

Vijest o rušenju voza i formiranju Bravske čete pogodila je ustaški logor u Sanici kao grom iz vedra neba.

Poslije nekoliko dana stiglo je naređenje od Štaba odreda da se formira Petrovačko-bravska četa, za komandira je postavljen Zorić, za komesara Ceko, a za zamjenika komandira Gliša. Ova naredba neugodno iznenadi novoformiranu Bravsku četu.

Zašto sad formiranje jedne čete, kad već postoje dvije sa dovoljnim brojem ljudstva i rukovodećeg kadra? Nastala su opravdana reagovanja, pa čak i oštiri protesti. »Nećemo tamo, ostajemo kao četa, mi ćemo se brzo povećati, sposobni smo da potučemo neprijatelja, da otmemo oružje i naoružamo nenaoružane nove borce. Čim smo se odvojili, odmah smo srušili voz!« Mnogo protestnih riječi upućeno je na naredbu. Neko iz čete reče: »Čekajte, ljudi, možda su oni tamo pogrešno obaviješteni o situaciji kod nas, možda im nije jasna situacija? Hajde da vratimo naredbu, da im objasnimo kakvo je stanje kod nas, pa ćemo vidjeti šta će se riješiti.«

Naredba je vraćena sa obrazloženjem o stvarnom stanju kod Bravske čete. Komanda odreda pogrešno je informisana o »samovoljnoj« grupi, a ne o dobroj, organizovanoj i kompaktnoj novoformiranoj četi, radi čega je morala uslijediti onakva naredba, koja je poslije objašnjenja stavljena van snage.

Vjerovatno da je ova naredba uslijedila poslije izdvajanja jedne i druge grupe iz ranijeg sastava i odlaska na Bravsko. Poslije stavljanja naredbe van snage, nastalo je u četi vedrije raspoloženje. Narednih dana četa sačeka i potuče nekoliko neprijateljskih patrola koje su ispadale prema zaposjednutim položajima.

HVATANJE HAS AN A I RAZGOVOR SA NJIM

Krajem novembra 1941. godine, pročuo se glas kako ustaške vlasti terorišu srpski živalj u Saničkoj dolini. Ovdje nešto treba preduzeti. Treba dokazati ustaškim vlastima da mi mislimo na naš narod iako je on privremeno na teritoriji koju neprijatelj kontroliše. Treba mu jasno pokazati da će za sve što uradi protiv naroda odgovarati. Obavještajnim putem četa je doznala da u određene dane predsjednik saničke opštine fijakerom ide u Ključ na referisanje. Odmah je sinula ideja: sačekati izdajnika, uhvatiti ga, razoružati, upitati ga za sve zločine koje čine ustaške vlasti prema narodu na njihovoј teritoriji, a zatim ga pustiti, s tim što mu treba priprijetiti ukoliko i dalje

ovako budu postupali sa ljudima da će on, predsjednik, lično glavom platiti.

Zamisao je bila dobra, ali kako je ostvariti? Cesta kojom predsjednik ide duboko je u neprijateljskoj teritoriji. Jake neprijateljske snage su na Laništu i Grmeču. Garnizoni u Sanici, Biljanima, Bajeru i ostalim mjestima. Ustaške patrole svaki dan krstare Prisjeikom, Kopjenicom, Kantarevcem i ostalim selima. Sve ovo obezbjeđuje cestu kojom predsjednik iz Sanice prolazi u Ključ i obratno. \ što je najteže, predsjednik ide po danu, kad ustaše kon^ trolisu svaki grm. Cijela četa niukom slučaju ne može ta' mo ići. Ipak, rješenje je nađeno. Javiše se četvorica dru' go va kao dobrovoljci da oni sami podu na cestu i sače^ kaju Hasana. Javiše se Nikica Despot-Malić, Dušan Babić -Baćkonja, Đorđe Babić-Đokina i Ilija Radulović-Maksić da se noću prebace u Prisjeku, predane u njoj i ispitaju mogućnost za izvršenje zadatka.

Novembarska noć bila je vedra, ali nije bila hladna. Vjetrić popiruje i još po koji preostali list otkida se sđ bukovih stabala.

Kroz oklinke i šumarke, u koloni po jedan, pored sa' mih bunkera na Laništu, tiho se prikradaju četiri parti' zana. Svud oko je tišina. Iz sela se čuje rijetki lavež pasa. I ptice iz žbunja prelijeću ispred usamljenih boraca. Topot koraka se ne čuje, ni šum se ne čuje. Na nogama partizana su oputnjaci — opanci.

»Lakše, stanite, ovdje je pruga, moramo osluhnuti d'a otkud ne ide ustaška patrola« — reće tiho Nikica Despot — Malić koji je išao pred borcima.

Kratak zastanak, osluškivanje. Laganim i nečujnih koracima četvorica partizana su prelazila preko prugć-

»Sad izlazimo na čistinu, a mjesecina je jaka«, reče Malić-Nikica. »Moramo ići pored žbunja i zaobici touću Strolica da nas neko od njih ne bi primijetio, jer se onda ne bismo mogli održati cio dan skriveni«. Četvorica partizana zaobilaze Cigelj i blagom uvalom spuštaju se kući Nikićinoj. Sve spava. Razgledali su okolo, po žbunju i plottovima, oko stogova sijena, oko pojata i ostalih mjesta d'a slučajno nije negdje postavljena ustaška zasjeda. Niki<?a> lagano zakuca na vrata zgrade. Malo kasnije javi se Zora>

Nikićina žena. Preplašenim, drhtavim glasom ona je pitala »Ko je« bojeći se da nije ustaška patrola, da možda traži Nikicu. »Nikica«, odgovorio je Malić. Nikićini roditelji otvorile vrata, poznaše sina i ostale drugove, a zatim ih pozvaše u kuću. Sva potrebna obavještenja su tu već prijavljena. Mnogi podaci o pokretima i navikama ustaša ovdje su se znali. Dok se partizani malo odmoriše, stari pripremili večeru. Dvije kćeri Nikićine sestre i njihov mlađi brat napolju su čuvali stražu.

»Lako nam je ovdje, moj Nikica, ovdje su tvoji, našk reče Ilija Radulović. »Ali sutra, dolje u Prisjeci, ležati po red ceste cio dan, šta misliš? Malić se malo osmijehnu: »I dole su naši. I oni nas vole. Rado nas čekaju, kao i ovi ovdje. Ništa ne brinite, poznajem ja sve dolje, svaki grm, sve će biti u redu.«

Kada su borci večerali i odmorili se, krenuše u Prisjeku. Na polasku su kazali Malićima da i oni u toku dana prisluškuju, da niko od ustaša, ili drugih neprijatelja, ne bi otkrio njihov prelazak. Birajući mrtve uglove, izbjegavajući svaku pojavu na horizontu, kako ih ustaše prema nebu, odozdo iz kotline, ne bi primijetili, partizani su se spuštali prema zaseoku Prisjeka. Malić je išao slobodno, kao svojoj kući. On se tu rodio, sve mu je poznato, mnogi ljudi su ovdje njegovi rođaci.

Ostala tri partizana, Bravskara, iza kojih je daleko ostala Srnetica, isla su oprezno i pokatkad se osvrtala na daleke vrhove Grmeča.

Zakuca Malić na prozor stare Stoje. Starica se podiže, otvori vrata ne rekavši ni jednu riječ. Stara sirota je navikla na iznenadne posjete ustaških patrola. Za nju nije bilo neobično da joj u bilo koje doba noći i dana kucaju na vrata. To je već postala stalna praksa ustaških izvidnica koje su uz nemiravale zaplašeni narod. Nikica joj se javi: »Stara, izgleda da me ti ne poznajes? Ja sam Nikica, a ovo iu moji drugovi, partizani. Starica se zagledala, prepoznala Nikicu, a zatim briznula u plač. »O, draga djeco, otkud vi sada ovdje? Kako ste smjeli doći ovamo? Sinoć su ovdje bili crni dušmani, sve su pregledali. Evo ih dolje, odmah kod Mioljkine kafane. Bježite, draga djeco, ako vas uhvate, vas će ubiti, a nas poklati. Bježite, djeco moja.«

Zbunjena starica molila je četvoricu boraca da bježe, da ne čekaju dan, jer se boji da će biti otkriveni i pobijeni. Probudi joj se i snaha, udovica, čijeg su muža ustaše ubile. »Majko, idi ti lezi, spavaj, drugovi se brzo otici«. Ni ona nije znala kakve su naše namjere.

Malić reče: »Slušajte vas dvije: Mi ćemo danas predaniti u vašoj kući. Niko o tome ništa ne smije znati. Nikom o nama ne smijete reći, samo onima kod kojih vas mi budemo slali. Niko ni pomisliti neće da se neko kod vas danas može nalaziti.«

»Joj, moj sinko, orni dušmani svugdje zaviruju kao nerasti, ja se bojam da će vas pronaći« opet će starica po svome.

I Đokina se umiješa: »Samo ti budi mirna, ništa se neće nama desiti. Niko ne zna da smo došli, a mi kod vas moramo predaniti.« »Dobro, djeco« kaže starica — »kad se mora, ostanite« ... I snaha poče da ubjeđuje svekrvu te se starica primiri i složi se da partizani predane iu njenoj kući.

Četiri partizana sjedoše i počeše se kod starice interesovati o postupcima ustaša prema narodu, o njihovom načinu kretanja i patroliranja po selima. Starica i snaha odgovarale su na pitanja, ali ono »crni dušmani, ne d'o dragi Bog« — starica je neprekidno ponavljala.

Nikica nabroja snahi poimenično nekoliko žena koje će u raznim periodima pozivati da bi sa njima razgovarali. Njihove izjave i podaci bili su slični, iako nisu jednovremeno pozivane na razgovor. Nisu znale jedna za drugu da su dolazile i da su partizani sa njima razgovarali. Sve su one, svaka na svom pravcu, dobile zadatke da u toku dana motre na pokrete ustaških patrola. Dvije od njih dobile su zadatak da paze kad će i kako predsjednik opštine poći prema Ključu.

Osvanuo je lijep jesenji dan, sunčan i vedar. Niko ne bi mogao pomisliti da se u kući stare Stope u Prisjeci, ispred ustaških bunkera, nalaze četiri naoružana partizana.

I Milan Despot je pozvan. I on je došao. Jako se iznenadio i uplašio kad je vidočetiri naoružana čovjeka da po danu sjede u kući, selu kroz koje danonoćno krstare ustaške patrole. Kao da sebi ne vjeruje otrao je oči nad-

lanicom, ponovo se zagledao. Pljuvačku je progutao, ali ništa nije progovorio. Protrnuo je sav. To je čovjek, koji je pukim slučajem do tada ostao živ. Slučajno se nije zatekao u selu na dan pokolja kada su ustaše, koje sada svaki dan i noć krstare po ovim selima, poklale sve odrasle ljude. Milan je morao svakog dana da im se javlja, svake noći kad zakucaju na njegova vrata da im se odazove, a po danu da se kreće samo tamo gdje ga njihove oči mogu osmatrati.

Sada, taj Milan, opterećen teškim obavezama, našao se pred četvoricom naoružanih partizana, tu tako reći pred nosom ustašama.

Ne može čovjek da se snade, još ništa ne govori, i kao da će u nesvijest da padne. Malić mu se malo osmijehnu, a onda ga upita: »Sta je, šta si se uplašio, vidiš da smo ljudi, poznaješ li mene, pa valjda sam ti neki brat? To su moji drugovi, partizani«.

Milan ponovo protrla oči, zatraži malo vode i tek tada, šapatom, progovori: »Pa kako vas je prevario dan, kako ste osvanuli ovdje? Zašto se noćas niste vratili? Sta će biti ako ...« zastade mu dah i ne dovrši rečenicu. »Ništa biti neće, ništa se ne plaši. Nego, dede se ti pripremi da nam prikupiš neke podatke o ustašama, kad im se već moraš javljati«, reče mu Malić.

»Kako Hasan odlazi u Ključ i čime ide? Ima li kakvog obezbjeđenja? Gdje bismo ga mogli najlakše dočekati da sa njim malo porazgovaramo?« Opet je Milan gledao i ništa nije govorio. Mislio je u sebi: Otkud sada ta četiri naoružana čovjeka u po bijela dana, tu, na cesti, opkoljeni sa svih strana ustašama, dočekuju ustaškog predsjednika opštine i da sa njim razgovaraju. Da li se šale, ili su baš toliko drski i odvažni da tako nešto ovdje učine?

Tada mu Ilija Radulović reče: »Slušaj druže, ovo što ti je rekao drug shvati najozbiljnije, jer mi nismo došli ovdje da se šalimo, nego da izvršimo zadatak. Ti još danas ispuni svoje obaveze javljanja ustašama, ali mnogo ozbiljnije shvati ove zadatke koje ti mi postavljamo, da ih savjesno izvršiš. Sad ako nešto znaš o Hasanovom odlasku u Ključ i o mjestu gdje bismo ga najlakše mogli dočekati, reci nam to, a ako ne znaš, u toku dana prikupi nam te po-

Gliša Ilaca

datke i neprimjetno dodí da nam javiš. Sad kreni i radi kao i svakog dana, a o nama nikome ni riječi«.

Vidi Milan da je stvar ozbiljna i da nema šale. U ovoj »igri« pogriješiš li možeš lako da izgubiš i glavu. Nema šale. Osvrnu se oko sebe da vidi da li još neko drugi sluša, a onda reče: »Hasan će sigurno oko 8 sati, fijakerom i Soviljevim konjima, znate ona dva bijelca što su ustaše otele od Sovilja, poći za Ključ. Vraća se poslije podne, između 2 i 4 sata. Najlakše ga je sačekati iznad Mioljkine kafane, u onoj šumici. Tu se nikad ne bi nadali prepadu, jer je to blizu bunkera i ustaša. Krivina i kosa zaklanjavaju cestu, pa se taj prostor ne vidi izdaleka ni sa jedne strane. Ja ču još danas vidjeti, pa ču vam reći, a sad idem da me ne primijete da sam ovde bio.«

Svi koji su morali biti upoznati sa akcijom krenuli su na svoje zadatke. U kući ostadoše samo četiri partizana, stara Soja i njena snaha. Starica je i suđe sklonila, jer je još u toku noći svoje goste ponudila jelom. Čas navraća kod partizana, čas izlazi napolje da malo pogleda da se otkud ustaška patrola ne bi iznenada primakla. Nešto oko pola devet časova dođe jedna od žena koja je posmatrala da li će predsjednik proći fijakerom za Ključ. »Evo, sad prođe fijakerom i Soviljevim konjima«, sva zadihana reče žena. »Dobro je, sad ti idi i radi svoj posao, kao i svakog dana, ali o nama nikome ni riječi«. Sa ovom ženom nije vođen dug razgovor zbog toga da bi se ona uklonila iz kuće i da druga koja donese sličan izvještaj ne bi znala da je neka od žena tu bila. Ubrzo poslije nje došla je i druga žena i na sličan način podnijela izvještaj. I ona je upućena da ide za svojim posлом, ali o partizanima nikom, pa ni svojim najbližim, ni riječi da ne govori.

Starica uđe u kuću i zaplašena priđe partizanima: »Crni dušmani, djeco moja, eno ih gore, više sela, na brdu, šeću kao i juče. Evo ih, dvojice, sa puškama, idu u selo. Oh, da nije ko djeco moja . . . opasni su, Bog ih ubio.«

»Slušaj, stara, iziđi ti pred kuću, kao da nešto radiš i ostavi vrata otvorena, pa se oni neće ninašto osvrtati i tako će proći« — reče joj Nikica. Starica izade i, kao da klipice bira da bi vatru potpalila, savila se ispred kuće. Nađe ustaška patrola. Samo dva vojnika. Jedan od njih

zapita staricu: »**Sta** radiš, **stara?**« »Ah, eto, k'o **stara** žena« odgovori im starica. Oni pogled baciše na otvorena vrata, ništa ne primjetiše, niti posumnjaše, pa prođoše dalje. Sa spremnim puškama četvorica partizana krišom su gledali kroz male otvore u brvnima, ali ništa nisu preduzimali, jer je trebalo razgovarati sa Hasanom.

Toga dana ustaše nisu navraćale u selo.

Oko podne navrati Milan. I on je ispunio svoje obaveze prema jednima i prema drugima. »Javio sam se ustašama, ali posljednji put« — reče Milan. »I ja ću poći s vama. Ne ostajem ja više ovde da svaki čas strepim kao ovca od noža kad će me zaklati! Sa djecom neka ostanu žene, kao i kod ostalih kuća. A, ne ostajem iza vas, brate, naročito ako vi danas budete razgovarali sa Hasanom!« Partizani se zgledaše i nasmijaše. »E, tako smo i mi mislili da ti predložimo« — reče mu Malić. »A sad nam reci šta si izvidio i šta misliš gdje da dočekamo Hasana?«

»Tamo gdje sam rekao biće najbolje. Ako bi ga čekali negdje gore više, možda će izići iz fijakera, okrenuti pješice, prijekim putem, i onda je stvar propala. Inače, nekih drugih novosti kod ustaša nema. Sve je po starom«. Još izvjesno vrijeme Milan posjedi i popriča sa četvoricom boraca, malo se oslobodi, i kao da postade veseliji što će noćas krenuti sa partizanima.

»Slušaj, druže« — reče mu Ilija. »Ti ćeš sada poći, neprimjetno, pa ćeš osmatrati prema velikoj ōuci, prema Bajeru, da se slučajno Hasan ne bi ranije vratio. Ako ga primjetiš, odmah dođi da nam javiš. Mi ćemo još imati vremena da izidemo dole, u šumicu, i da ga dočekamo. Ako se ti prije ne javiš, mi ćemo oko 3 sata izići u šumicu, pored ceste, da ga čekamo«.

Sve je bilo isplanirano.

Do 3 sata poslije podne Milana nije bilo. Partizani se odmoriše, porazgovaraše i tačno u 15. sati sa staricom se pozdraviše, a zatim u koloni po jedan, pognuti, pored plota, izidoše u jarak i polako se spustiše do šumice i ceste. Tu, na mjestu gdje treba da postave zasjedu, u maloj uvalici pored ceste, vjetar je nanio toliko suhog lišća — šušnja da partizani kad legoše potpuno utonuše u lišće maskiraše se toliko da ni onaj ko bi znao za njih, dok ne bi došao nad

njih, ne bi mogao primijetiti da njih četvorica tu leže. Ustaše su cio dan mogle prolaziti cestom, a da ne primijete zamaskirane borce.

Osjen je počeo da pada i zrake jesenjeg sunca bljeskale su još po okolnim brdima. Oči partizana uprte su na veliku krivinu ceste prema Bajeru, kojom još sunce obasjava. Očekivav su kad će se Soviljevi bijelci, sa fijakerom i Hasanom, pomoliti na krivini. Mnogo kola i saničkih Muslimana vraćalo se iz Ključa. Svi su oni prolazili cestom ispred zasjede.

Nešto prije 16 sati, kad posljednji zraci sunca prestadoše da šaraju velikom krivinom, pomoliše se dva bijelca sa fijakerom. Ožariše se lica boraca u zasjedi. Laganim kasm konji su se spuštali niz serpentine. Fijaker se približavao zasjedi. Dogovorili smo se da ni metka nećemo opaliti, jer smo bili nedaleko od straže.

»Zaustavićemo ih i razoružati bez borbe, ukoliko se ne bi pobunili i davali otpor«, reče Malić. Dvojica treba da budu spremni da skoče na cestu, a druga dvojica sa strane. Nikica Malić i Đokina Babić određeni su da istrče na cestu, a Ilija Maksić i Dušan Baćkonja da skoče na fijaker sa strane i uhvate Hasana.

Još jedna kola sa petoro ljudi prođoše ispred nas, cestom. Od fijakera su kola bila udaljena oko 300 metara. Lagani topot potkovica Soviljevih bijelaca već se jasno razabirao u tišini. Evo ih, tu su! Borci se uspraviše i stadoše na ivicu šume. U fijakeru je Hasan, s kočijašem i još s dva Muslimana u civilnim odijelima. Nikica Malić i Đokina skočiše na cestu pred konje, sa uperenim puškama, a Ilija Maksić i Dušan Baćkonja skočiše na fijaker sa strane. »Ruke u vis, predajte se!« — viknuše borci. Zategnuše se uzde, konji stadoše. Četiri čovjeka, koji su do sad veselo razgovarali i smijali se, digoše ruke uvis i, blijedi kao sir, lagano izađoše iz fijakera.

Sigurno su mislili da je sa njima sve svršeno, da su njihovi posljednji trenuci izbrojani. Ali, borci nisu tako mislili. Brzo ih pregledaše. Samo kod Hasana našli su pištolj.

»Hasane, zašto vi, ustaška vlast, tako postupate sa srpskim narodom? Mnogo zla ste počinili!« Na brzinu re-

kosmo da znamo gdje je šta učinjeno, gdje je narod postrijetlan i kakve zločine čine.

»Zašto, Hasane, ti, kao predsjednik opštine nisi to spriječio? Zašto si to zlo dozvolio? Zašto se ti, Hasane, voziš fijakerom koji vuku Soviljevi konji? Onoga Sovilja, koga vi sa jednim sinom Pericom izvedoste na strijeljanje, ali vam on slučajno pobijež!«

Hasanova usta kao da su zalivena. Lice pocrnilo, a brada mu podrhtava. Ne otvara Hasan usta, ne progovara ni jedne riječi, a borci ga pritijesnili pitanjima.

»Hasane, sad dobro slušaj! — rekoše mu Ilija Maksić i Đokina. »Ovog puta tebi i ovim ljudima koji su sa tobom nećemo ništa učiniti!« Hasanu brada poče jače da se trese, a zubi mu cvokoču kao da ga je groznica uhvatila. Usta mu se otvoriše i on malo uzdahnu. Izgledalo je da ga iznenadi ono »ovoga puta vam ništa nećemo učiniti!«. Sviju ćemo vas pustiti da mirno kući idete. Ali, pazite, ako i dalje budete loše postupali sa narodom, onda nam se nadajte da ćemo vas dići iz vaših kreveta, a ne čekati ovdje na cesti!«.

»Hasane, tebe puštamo zato što zaista nismo čuli da si ti lično činio neke zločine. Da je bio Ibrica, opštinski bilježnik, krvavi ustaša-zlikovac, slobodno mu reci da mu ne bismo oprostili. Kad ga uhvatimo oprostiti mu nećemo. U toku sutrašnjeg dana Sovilju pošalji konje. Nemoj da se usudiš više da se voziš opljačkanim konjima. Budno ćemo pratiti tvoj postupak i vladanje. Ako budeš grijesio, znaš kako ćemo te kazniti!«.

Hasanu i ostalima iz fijakera kao da se poče da vraća dah. Tek sada osjetiše zračak nade da bi mogli ostati u životu. »Hasane, još samo jedno: zamijeni cipele sa ovim našim drugom, pošto on pješači, a ti se voziš!« Hasan brzo sazu nove cipele i zamijeni ih sa Dušanom Bačkonjom. Sve obeća da će izvršiti kako mu partizani narediše.

»Sad sjedite u fijaker i krenite kući! — naredisimo im mi. Sjedoše u fijaker i krenuše, ali niko glavu ne okreće. Još su očekivali da će se partizani predomisliti. Kad stigoše do Mioljkine kafane, zaustaviše fijaker i svratiše u kafanu.

»E, bona Mioljka, daj nam litru rakije, da je pijemo kad smo sad ostali u životu! Ama, slušaj bona, tu odmah iznad tvoje kafane, oni vaši odozgo, četnjaci, partizani, ne znamo šta su, samo nam izgleda da su Bravskari. Slušaj Mioljka, bona, ništa nam ne htjedoše, samo uzeše pištolj i sa mojih nogu cipele zamijeniše, a to i jeste bilo vojničko. Dina mi, nisu kao ovi naši! Ne bolan, da su naši njihova ova-ko uhvatili kožu bi im oderali!«

Neshvatljivo je bilo Hasanu: otkud on, predsjednik ustaške opštine, da bude pušten iz partizanskih ruku bez ikakve kazne. Teško je k sebi dolazio i nikako da prekine priču o svom doživljaju sa partizanima. Odmah, još uveee, poslaće konje Sovilju.

Ovakav postupak partizana značio je mnogo. U to vrijeme ustašama je bilo neshvatljivo da bi partizani mogli pustiti Hasana, ili bilo kog drugog iz njihovog tabora. Razumljivo je bilo njihovo shvatanje, s obzirom na sve ono što su počinili u početku ustanka, kada su ubijali goloruki narod i s obzirom na postupke prema srpskom življu na njihovoj teritoriji.

Partizani izvršiše zadatak i bez žurbe i uzrujan ja vratise se u selo, kod starice, da joj ispričaju kako su razgovarali sa Hasanom.

»Jeste li ga uplašili, Bog vam pomogao? **Sta** kaže, dušmanin, ne d'o mu dragi Bog, i on je za ovo dosta kriv! Oh, Bog vam dao, djeco moja, jeste li mu dobro zaprijetili? Neka oni vide da i mi nekoga imamo, da oni ne mogu raditi kako hoće. Imamo i mi naše zaštitnike. O, mili naši osvetnici!. Skoči starica i poče partizane odreda da ljubi. Jeste li mi gladni, djeco moja? **Sta** čete da vam vaša majka spremi?«

Partizani se sa staricom oprostiše i na svemu što je za njih učinila zahvališe. »Ništa nemoj spremati za nas. Mi idemo tražiti večeru na drugom mjestu«. Starica se ponovo izljubi s nama, pozdravi nas i zaželi nam sretan put i mnogo uspjeha u borbi.

Milan spreman čeka. »Kidam obavezu prema ustašama i idem u partizane« — reče odlučno. Sa spakovanom torbom sačekao je na putu i krenuo sa nama.

Po povratku u četu, komandir i ostali drugovi sačeškaše svoju malu izvidnicu. Zadatak je u potpunosti izvršen.

PREGOVORI U RAMICIMA

Nastupiše lijepi jesenji dani. Danju suho i toplo vrijeeme, a noću hladno. Osviću jaki mrazevi. Bravska četa sad se po dijelovima i patrolama spušta u Kopjenicu, Budelj, Gologlavo, Zavolje i druga sela, koja dominiraju nad neprijateljskim položajima u Saničkoj kotlini. Pomažu narodu u iznošenju i spremanju životnih namirnica, stoke i ostalog materijala. Sačekuju i ubijaju neprijateljske patrole. Jednoga dana pade odluka da neko iz čete pođe na pregovore sa muktarom Ramićem u selo i sa ostahim naoružanim seljanima koji su tamo bili. Zaista, odluka je bila smjela, kad se znalo da se i ranije, prije rata, prinosila kroz narod uzrečica: »Nije svaciće ispod Ramića pjevati«.

Za odvažne i smjele bravске partizane nije bilo ništa nemoguće. Poruka — pismo se pripremilo za muktara. U pismu je postavljeno nekoliko uslova muktaru i ostalim Ramićanima koji su bili naoružani. Napisano je da će predstavnici bravskih partizana prvog petka naveče, to jest prekosutra, doći na pregovore. »Dočekajte nas u kući mu'ktarevoj u to vrijeme ... Ni jednom našem vojniku — partizanu ne smije se kod vas ništa desiti. Ostalo ćemo se dogоворити на pregovorima« ...

U pismu se ne traži saglasnost muktara i ostalih da li će pristati na pregovore, nego se naređivačkim i prijetičim tonom stavlja do znanja dolazak na pregovore i postavlja se ultimatum da se ni jednom vojniku — partizanu ništa ne smije desiti.

Pismo je uručeno jednoj ženi sa Kantarevcima, koja ga je u toku sutrašnjeg dana predala muktaru. Kako se muktar osjećao kad je pismo primio i pročitao, to partizanima nije bilo poznato.

Partizanski plan za pregovore postavljao je više zahtjeva muktaru i ostalima koje bi oni ubuduće trebalo da izvršavaju: obaveznu predaju oružja sa kojim su raspo-

lagali, obavezno pomaganje partizana životnim namirnicama itd.

Partizani preuzimaju obavezu i garantuju da će zaštiti selo Ramiće, da im se ništa neće dogoditi od strane partizana, niti će im biti nanesena bilo kakva uvreda.

Trećeg dana, u prvi sumrak, Luka Ožegović-Lune, Đokina Babić, Nedjo Jaglica, Nikica Despot-Malić i Jovo Ožegović, krenuše na zadatku. Težak i sumnjiv je to bio zadatku. Sa pet partizana, bez prethodne saglasnosti muktara i ostalih, ući u selo Ramiće nije bilo lako. Cijelim putem borci su malo razgovarali.

U Ramićima su ozbiljno shvatili pismo. Sve je bilo spremno. Obezbjedenja su postavljena. Kroz dugački red postavljenih stražara sa obje strane sokaka treba da prođu petorica partizana. Seoski starješina muktar, sa ostalim saradnicima, nervozno je po kući šetao i nagađao da li će partizani toliko biti sigurni da u to vrijeme dođu u Ramiće.

Partizanski borci lagano su se približavali ramićkoj zasjedi. Niko ih nije zaustavljaо, niti bilo zašto pitao. Jedan do drugog, ramički stražari lagano se pomiču da bi partizanima stavili do znanja da su oni prisutni. Cijevi puškomitraljeza i pušaka kroz drvenu ogradu vire u sokak.

Sve to petorica partizana vide, ali bez riječi idu muktarovoj kući.

Iznad muktareve kuće, u šljiviku, na vidnom mjestu postavljena su dva puškomitraljeza. Pred kućom partizani zastadoše samo za trenutak. Nekom se ote da izgovori: »Stražu gdje ćemo postaviti?« Luka Ožegović-Lune, glasno i odsječno, kako bi čuli oni u kući, a i stražari uokolo, viknu: »Svi unutra! Naši bataljoni su okolo. Samo nek' neko nešto pokušal!« Zakuca na vrata, otvori ih i uđe u kuću.

U kući, na ognjištu plaminja dobro založena vatra, a oko vatre stoji nekoliko ljudi.

»Ko je muktar i starješina ovdje?« — upitao je Lune. Sredovječni čovjek se javio i predstavio da je on muktar i starješina. Predstaviše se jedni drugima, pozdraviše se, a zatim muktar, »goste« ponudi da sjednu. Lune reče: »Mi ćemo sjesti i razgovorati. Kad smo dolazili vidjeli smo da

ste postavili obezbjeđenja. Skrećemo vam pažnju, ako bi ma ko pokušao da nama petorici, koji smo sa vama ovdje, nešto učini, svi vi i vaše selo bićete zbrisani sa zemaljske kugle, naši bataljoni su svuda unaokolo«.

U stvari, nikakvih bataljona, ili manjih partizanskih jedinica, nije bilo u blizini. Partizani sjedoše, a muktar jednom od onih koji su sa njim bili nešto prišapta i ovaj izađe napolje. Vjerovatno je svima napolju skrenuo pažnju na ponašanje da slučajno ne bi pokusali da nešto neodgovorno učine, jer su »partizanski bataljoni« svuda unaokolo.

Razgovor je počeo. Lune je prvi uzeo riječ. »Vi ste dobili pismo od naše komande?« Muktar potvrđuje. »Mi smo došli da razgovaramo kao ljudi sa ljudima. Vjerujemo da vi za našu snagu znate i već ste se u nju mogli uvjeriti. Bez ikakvih poteškoća smo mogli da vam opkolimo selo, kao i večeras, i da vas prisilno razoružamo. To nam nije bio cilj. Cilj nam je bio da se dogovorimo kao ljudi da se sporazumijemo i da prekinemo krvoproljeće. Ništa mi varna, niti vi nama, jedni drugima nismo krivi. Zašto da se tučemo, kad smo se tu rodili i komšije smo. Eto, zato smo mi došli večeras ovdje kod vas. Mi vam dajemo na volju kako hoćete: ili da nam predate oružje i ostanete mirni kod svojih kuća, ili ako neko hoće neka ide sa oružjem sa nama u borbu. Mi vam garantujemo da se nikom od vaših ljudi, žena i djece ništa loše desiti neće. Treba da se dogovorimo kako i na koji način da potpomažete nas u borbi životnim namirnicama. Te namirnice mi ne želimo skupljati, ne želimo zbog toga da zalazimo u vaše selo, nego bismo željeli da ih vi prikupite i iznesete na pogodno mjesto, gdje se dogovorimo, da нико od naših vojnika ne bi zalazio među vaše kuće, žene i djecu«.

Muktar je rekao: »Za sve čemo se mi lako složiti, samo ako nam vi sigurno garantujete da se nama, našem selu, našim ženama i djeci ništa loše neće dogoditi od vaše strane, ako oružje predamo«.

Lune mu je ponovo dao obećanje da ni jedan naš vojnik — partizan neće zaviriti u njihovo selo, niti bilo šta učiniti što bi nanijelo uvredu nekome od Ramićana.

Takov razgovor između muktara, Ramićana i partizana potrajavao je duboko u noć. Na kraju se složiše da Ra-

micani jedne večeri skupe svo oružje u gomilu, na određeno mjesto, a da partizani dođu, ispale jedan do dva plotuna u vis, preko sela, kako bi Ramićani imali opravdanje kao da su partizani oružje nasilno oduzeli.

Ramićani se obavezaše da će partizane pomagati u ishrani, žitu, mesu, pasulju i ostalim namirnicama, s tim da partizani ne dolaze po namirnice u selo, nego će im Ramićani sve ovo iznositi sami na ugovorenou mjesto.

Partizani tvrdo garantovaše Ramićanima da niko od njih, bez znanja i odobrenja Ramićana, neće dolaziti u selo, niti ma šta nedozvoljeno činiti nekom od njih, ili njihovih porodica. Za dolazak partizana po oružje utvrđeno je treće veče, dok se sve pripremi.

Na kraju razgovora partizani se digoše, pozdraviše sa domaćinima i izađoše napolje. Tri puta snažnim zviždukom pištaljke Lune je dao »znak« izmišljenim bataljonima da je sve sporazumno završeno, da bi se mogli povlačiti. A bataljona u blizini nije ni bilo. Lune je ovaj znak dao da bi Ramićanima bilo ubjedljivo da njih petoro partizana nisu došli u selo bez obezbjedenja. Svi su tada mislili da su stvarno oko sela postavljeni bataljoni.

Krenuše partizani uskim putem, kroz isti raspored ramićkih straža. Nisu bili sigurni da niko od Ramićana neće na njih otvoriti puškomitr al ješku vatru.

Sve se dobro završi i partizani sutradan rano ujutro stigoše u svoju četu.

Stvarno je sve bilo dogovorenog. Bio bi to veliki uspjeh za partizane, a i za Ramićane, da se dogovor ostvario. U narednim borbama ne bi bilo nepotrebnog krvoproliva, kako je to Lune rekao. Ne samo za partizane i Ramićane, nego bi to bilo korisno i za čitavu okolinu, jer bi primjerom Ramićana, najvjerovalnije pošli i ostali.

Druge večeri, poslije pregovora, odigralo se ono čemu se nisu nadali bravski partizani, a ni Ramićani.

Grupa naoružanih ljudi iz jedne druge jedinice iz Podgrmeča, na čelu sa jednim borcem — susjedom Ramićana — učini ono što potpuno pomuti uspostavljene kontakte i dogovor između Bravskara i Ramićana. Ova grupa samovoljnika nanijela je ogromnu štetu partizanima i Ramićanima, i ne samo njima nego i čitavoj okolini. Sve što

smo pripremili propalo je uskoro. Sve je palo u vodu i poslije se nije moglo popraviti. Dalji razgovor nije se mogao voditi. Nastavljena je ponovo međusobna borba.

Da se ova grupa samovoljnih ljudi bez ičijeg znanja ili pitanja nije pojavila u zaseocima pored Ramića, sasvim na povoljan i zadovoljavajući način po obje strane riješilo bi se pitanje lokalnog oružanog sukoba. Nije isključeno da se slični odnosi ne bi uspostavili i sa drugim susjednim selima, koja su već bila angažovana u borbi protiv partizana.

Samovolja i greška kroz dalji tok rata skupo je koštala obje strane. Pošto se odnosi sa Ramićanima više nisu mogli popraviti, ni sva nastojanja bravskih partizana da ponovo sa njima stupe u kontakt i pregovore nisu uspjela.

Lijepo jesenje vrijeme još je zadugo potrajalo, te Bravskari spremiše i drugi plan za borbu. Ne da im se mirovati. Prema dobivenim podacima, vod ustaša i domobrana više puta sa Bajera, preko Grabovca odlazi za Sanicu, ili dolazi u Gra'bovac na osiguranje. Treba ići, dočekati ih i potući, a zatim se brzo povući — pao je takav predlog.

O tome treba dobro razmisliti, jer je silazak riskantan, a naoružane neprijateljske jedinice su po svim okolnim selima. Priteći će im odmah u pomoć, a po ovakom danu 1 golom terenu teško je povlačiti borce. Takvi komentari potrajaše neko vrijeme, sve do odluke: ići, postaviti zasjedu, potući neprijateljske vojnike. I ovo je bila smjela odluka, jer nam iza leđa, na Laništu i Bravsku ostaju jake neprijateljske snage koje obezbjeđuju stanice.

U prvi sumrak četa se spremi i preko Oklinaka krenu prema Kopjenici. U pokretu se diskutovalo o planu za akciju. U Kopjenici i Prisjeci preplašeni narod srdačno je dočekao partizane. Svi oni koji su znali bar nešto o pokretima neprijateljskih vojnika požuriše da to kažu partizanima. Kako je teško bilo prolaziti pored sela. Nigdje ljudi. Pobili su ih oni, koje četa sutra treba da sačeka u zasjedi. Zato je tako velika ljubav i pažnja starica, žena i djece prema partizanima. Zato su stare majke, u crno zavijene, nudile partizanima sve što su imale, a imale su malo. »Oh, samo da potučete pse!«

Četa se po kućama razmjesti da se malo odmori i da u prve jutarnje časove izađe u zasjedu. Noć je bila hladna. Maglica se spustila i jutarnji mraz kao snijeg bijelio se na zemlji. Četa po vodovima, u kolonama po jedan, krenula je na svoj zadatak. Garonja sa svojim vodom išao je na desnom krilu, prema gaju, da neprijatelja tuče bočnom vatrom.

Lune sa svojim vodom išao je na lijevo krilo, prema Kantarevcu i Ramićima, gdje je prije nekoliko dana bio na pregovorima. Gliša Raca i Ilija Radulović-Maksić u zidanu kuću od kamena, na krivinu ceste, sa puškomitraljezom, da tamo dočekaju neprijatelje sa čela i da ih tuku po dubini.

Svi su na svojim mjestima, čekao se naizlak neprijateljskih vojnika. Hladni jutarnji časovi ne dozvoliše partizanima da leže na zemlji i da mirno čekaju u zasjedi, nego ih primoraše da se povlače nazad, u zaklon, ili da igraju u mjestu da bi se zagrijali. Na položajima su ostavljena dežurna oružja i osmatrači, koji će javiti o nailasku neprijateljskih vojnika. Zima je bila tako jaka da se teško moglo izdržati. Borci nisu mogli ležati na zemlji, nego su na smjenu igrali u zaklonima. Maglica se malo razmakla, a crveno sunce, kroz rijetke oblake probilo je svoje zrake. Od škrte lepezaste svjetlosti topote nije bilo.

Kolona neprijateljskih vojnika pomoli se na cesti. Kretali su se u pravcu zasjede. Preglednost je bila mala i ograničena. Kad su došli na pogodno odstojanje da bi ih mogao tući Garonjin vod na desnom krilu, onda nije bilo pogodno da ih tuče Gliša puškomitral jezom sa čela. Kad se rvomakoše naprijed i dodoše na najpogodnije odstojanje, onda svoj lijevi bok zakloniše za brijez prema Garonji i njegovom vodu. Dalje se puštati nisu mogli. To je bilo posljednje ugovoreno mjesto do kog čelo treba da stigne, pa da i puškomitraljez prospe na njih vatru. Puškomitraljez treba da tuče prvi, tako je bilo ugovoreno.

Neprijateljska kolona zastade. Izgledalo je kao da se nešto dogovaraju. To je bilo najpogodnije vrijeme za dejstvo puškomitral jeza. Puškomitraljez zatrese, ručne bombe eksplodiraše, a prvi neprijateljski vojnici padaše po zemlji. Ostali se raštrkaše po okolnim vrtačama. Grupica od se-

dam-osam neprijateljskih vojnika naleti na Lunin vod u zasjedi. Ni jednog metka nisu uspjeli da opale, jer ih vod u zasjedi dočeka na puščane cijevi.

Nema mnogo vremena da se trči po vrtačama, graba ma i jarugama za onima koji su se razbjezali, jer sa Ba jera i svih okolnih sela naoružani mještani pojuriše u pomoć ustašama. Ovog puta i Ramićani su bili među prvima.

Partizani pokupiše neprijateljsko oružje, a zatim se povukoše prema Kopjenici. U ovoj borbi i do ovog vremena žrtava kod partizana nije bilo. Neprijateljski vojnici i mještani iz zaseoka navalili su za partizanima u povla čenju, ali ne zadugo, jer je četa već u Kopjenici zaposjela dobre položaje, pružila otpor i odbacila neprijateljske di jelove koji su za njom nastupali.

Oko 11 časova, pri povlačenju patrole, koja je bila u zasjedi i zadržavala ustaško nastupanje, poginuo je drug Stevo Lazić. Stevo je sa grupom vojnika ostao na najisturenijem mjestu i kazao da se neće povlačiti dok ne sačeka nailazak neprijateljskih vojnika i ne ubije bar jednog od zlikovaca. Kad je on svoju zamisao izvršio i počeo da se povlači sa ostalim drugovima, bio je pogoden neprijatelj skim zrnom i na mjestu je pao mrtav.

Svi pokušaji neprijatelja da prodre u selo Kopjenicu u toku ovog dana ostali su bez uspjeha.

Poslije ogorčenja, kod neprijatelja zavlada strah. I ovog puta se uvjeriše da im nema nigdje mira. Bravska četa postade za njih strah i trepet. Više nema slobodnog patroliranja po selima ispod Paunovca i Grmeča. Zbijeni su u kotlinu i nikud nisu smjeli da izlaze. Patroliranje po selima i zaseocima preuzela je Bravska četa. Svakog dana i noći ona je isturala dublje prema neprijateljskim položajima jača borbena obezbjeđenja. Preko dana postavljeni su osmatrači na pogodna mjestata, tako da su svaki pokret neprijateljskih vojnika i pokušaj izlaska prema slobodnoj teritoriji mogli osmotriti. Četa je bila spremna da, po dijelovima ili u cjelini, uvijek stigne tamo gdje bi se pojavili neprijateljski vojnici i da ih sprijeći u njihovim namje ramama.

UNUTARNJA KRIZA U CETI

Počeo je da pada snijeg. Hladni decembarski dani i mraz stizali su s vrhova planina. Neprijateljski vojnici i ljudi iz okupiranih zaselaka ni do drva nisu mogli doći. Grmeč i Paunovac, odakle su se oni ranije snabdijevali, sad su u rukama partizana. »Lakše nam bi disati dok se ovi lopovi Bravskari od drugih nisu odvojili i sami svoju vojsku oformili« — pričale su ustaše satjerane u Sanicu.

Kad je četa postizala uspjeh, kad je bila toliko snažna da je mogla da sprječi svaki pokušaj neprijatelja da izade na oslobođenu teritoriju, da ga napada svagdje i na svakom mjestu, u četi je došlo do unutrašnje krize. U to vrijeme četa je preživljavala krizu, koja je ostavila traga kroz čitav period rata. Nastale su trzavice između grupica i pojedinaca. Luka Ožegović-Lune, a u prvo vrijeme i još neki, imali su pogrešan stav i mišljenje o ustanku i vođenju borbe. Poneki nisu bili u stanju da vide ogromnu razliku između krivih i nevinih ljudi. Za Lunu, u prvo vrijeme, nisu postojale ustaše, nego samo »Turci«, Šokci i tome slično. Grubo je zamjerao taktici vođenja partizanskog rata i politici ubjedjivanja pojedinaca i naroda. Po njegovom sve treba naređivati i zahtijevati, a za neizvršenje oštro kažnjavati! Nekoliko puta naglasio je da se je on »zakleo na Ceru Draži Mihajloviću da će se boriti za kralja i otadžbinu«. Kokardu neće sa kape da skine. U svakoj borbi bio je najhrabriji, a to mu je obezbjeđivalo priličnu popularnost kod pojedinih boraca u četi. U prvo vrijeme Dušan Ožegović ga je podržao poštujući borbu i liniju partizana. Pokušavao je da razuvjeri Lunu da ne treba biti krut i da se treba prilagoditi borbi i sredini u kojoj se nalazi, »jer i ovi ljudi hrabro se bore, vode pravednu borbu, koju treba poštovati«. Međutim, Lune se i na Dušana strašno naljuti, baci pušku u snijeg. »Zašto me dirate« — vikao je. »I ti si počeo! Pustite vi mene, ja ću dok pušku nosim tući sve neprijatelje, niušta se neću mijesati, ali me nemojte goniti da brijem bradu i skinem kokardu, jer sam se ja zakleo na Ceru! A i ti si se zakleo, i sad hoćeš tu zakletvu da pogaziš« — oštro reče Lune Dušanu Ožegoviću.

Dušan ga je pogledao, a zatim se osvrnuo na drugove oko sebe. »Ne koristi na njega navaljivati« — reče Dušan. »Nasilno se od njega ništa ne može učiniti, a ubjedivati ga, takođe je teško, jer je tvrdoglav. Hrabar je, govorio je kasnije Dušan, radićemo postepeno sa njim, valjda će popustiti... Lune i Dušan bili su žandarmi za vrijeme predratne Jugoslavije, a za vrijeme ustanka zatekli su se u Srbiji. Tamo su stupili u borbu i iz njihovog pričanja moglo se zaključiti da su stvarno učestvovali u otporu u nekoliko žestokih borbi protiv Nijemaca. Sa kakvim su zadatakom došli u svoj rodni kraj, kad su već tamo bili stupili u borbu, u to vrijeme nije bilo poznato. Odmah po dolasku u Bravsko, Dušan je počeo da se prilagođava tamošnjim prilikama i situaciji, dok je Lune bio uporan i nepopustljiv u svojim shvatanjima i zahtjevima.

Lune ogovara pojedine postupke partizana u borbi. Kad stiže prva vijest o izdaji četnika Draže Mihajlo vrča Lune kaže da to nije tačno, da ljudi lažu i pogrešno iznose činjenice i da on u to ništa ne vjeruje. »To je izmišljena stvar«, kaže Lune.

Nekoliko boraca, zbog hrabrosti Luna u borbama, njegove postupke ne shvataju ozbiljno i kritički ih ne osuđuju. Tada mlada partijska organizacija, koja je tek tih dana formirana, bez ikakvog iskustva, teško se snalazi i u većini slučajeva pravi ozbiljne greške. Umjesto razgovora i ubjedivanja onih, koji u to vrijeme nisu Lunine postupke osuđivali, neki partijci netaktički istupaju prema pojedincima, što te pojedince odvraća od partijske organizacije i još više ih udaljuje, a približava Luninim postupcima.

Gliša Raca, tadašnji komandir čete, našao se između dvije vatre, a glavni mu je cilj bio očuvati jedinstvo i homogenost čete. On nastoji da izglađi odnose na jednoj i drugoj strani. U tim svojim nastojanjima nailazi na nerazumijevanje kod objiju strana. Lune mu kaže da je slabić i da ne treba dozvoliti nikakvo političko djelovanje u četi, jer je on komandir, apsolutni starješina, pa u njegov rad i u rad ostalog komandnog kadra niko nema pravo da se mijesha.

Mladi članovi Partije počeše sumnjati u Glišu, navodno, da je on nasjeo Luni i da bi ga trebalo od Lune i ostalih odvojiti. Bile su počele nezdrave agitacije unutar čete, između jednih i drugih. Nekoliko drugova, koji se nisu baš dobro pokazali i isticali u borbama, najviše su vikali na Glišu. No, kod mladih boraca, kod omladinaca i kod onih najhrabrijih, Gliša je nailazio na podršku i povjerenje. Ovakva situacija za izvjesno vrijeme je bila mučna i dovela je do netrpeljivosti između pojedinaca u četi.

Jedino što je pomirilo i jedne i druge i gdje su bili jednoglasni, to je bila borba protiv neprijatelja, pa ma koje boje on bio. Ni u ovim razmimoilaženjima Bravskari i cijela četa ni jednoga časa nisu zaboravili na borbu protiv ustaša i drugih neprijatelja, koji su u to vrijeme bili okrenuti oružjem prema njima.

NAPAD USTAŠA NA ČETU U LOGORU

Bojeći se opasnosti koja im prijeti od Bravskog čete, ustaše riješiše da se sa njom obračunaju. U njihovim redovima i u selima koja su bila u njihovim rukama proširila se vijest da će svim Bravskarima »jedan pijevac biti dovoljan za Božić«. Drugim riječima značilo je to da će ustaše prvih dana januara 1942. godine izići iz garnizona, potući i poklati cio narod u Bravsku, a Bravsko potpuno uništiti.

Obaviješteni o prijetnjama Bravskari shvatiše opomenu ozbiljno i počeše se pripremati da bi spriječili ustaše u izvršenju pokolja. O ustaškoj zamisli bio je obaviješten i Zdravko Celar, tada komandir čete u okolini Petrovca, koji je 5. januara 1942. godine, sa četom došao u Bravsko. I Prekajska četa našla se na položajima iznad Gornjeg Budelja, a Bravsko četa na položajima Paunovac—Gologlavo. U vojnem pogledu, za ovo vrijeme, reklo bi se da je sve bilo spremno.

Petog januara uveče bilo je hladno, vedro, mjesecina jasna. Bilo je i snijega, pa je zemlja zamrzla. Ilija Radulović Maksić sa tri druga — Vajom Kovačevićem, Đurđem Ožegovićem i Perom Sabljićem »Gazdom« podje na Golo-

glavo, najistaknutiju tačku — prema neprijateljskim položajima da bi kao predstraža i predhođnica čete iskopali rovove za cio njihov vod, te da bi na taj način pripremili prvi doček ustašama, ako krenu u napad ovim pravcem.

Noć hladna, zemlja smrznuta, tvrda, krampovi odskaču kao da su od gume. U toku cijele noći četiri druga jedva uspješe da iskopaju desetak rovova za ležeći stav. Ispod Gologlava, u Bilj anima, Sanici i svim okolnim zaseocima fenjerske lampe svjetlucaju čitavu noć. Kućna vrata škripe, a samo ponegdje čuo se lavež pasa.

Potpuno je jasno četvorici drugova na Gologlau da se vrše neke pripreme. Noć odmiče. Ledeno, sporo primiču se jutarnji časovi. »Ležati u ovim rovovima biće hladno, kao u grobu«, rekao je Maksić. Vajo i Gazda se javiše da pođu i iz pojata donesu dvije krošnje slame da bi je prostrli u rovove. Počeše da se naziru prvi znaci zore na istoku. Na horizontu se pojavila blijedocrvena linija zore.

Zene iz sela spremaju se i sa volovima kreću u šumu da dovuku drva. I vodari sa natovarenim vučijama krenuše ka vrelu u šumi.

Na sve strane vlada tišina. Jedino se čuje glas pijetlova i pojačan lavež pasa u selima ispod Grmeča.

Na Budelju puče jedna puška, a zatim grunu grom ručne bombe. Rakete zatreperiše, odjeknju vrisak juriša.

Dotrča Vajo, bez slame, da pogleda kako je na brdu kod drugova. Đurad reče: »Čim su oni krenuli na Budelj, krenuće i ovamo, pa bi dobro bilo da mi pređemo iznad sela, gore, bliže četi.« »Hajdemon« — odmah su se složili i ostali. Njih trojica podoše u selo, ne bi li Gazdu sreli i svi skupa izašli iznad sela. Iz sela Gologlavo podoše putem kojim su sišli i već se umiješaše u kolonu koja je kretala prema šumi po drva i vodu.

»Stoj, predajte se!« — na desetak metara ispred njih povikaše ustaše. Vidjeli su samo kape ustaša koji su ležali u zasjedi. Trojica partizana trgoše se nazad, između volova i konja, i pobjegoše prema selu. Bojeći se da su ustaše u zasjedi i sa druge strane, uz potok, partizani skrenuše uljevo i počeše odstupati uzbrdo, prema šumi i Cigelju. Ustaše sa puškomitraljezima na drugoj strani izbiše u plitke rovove koje su četiri partizana pripremala cijelu

noć. Za četvoricom boraca zatutnja rafal puškomitraljeza. Od ove vatre bio je teško ranjen Đurad Ožegović dok su drugi ispred ustaša i njihovih puškomitraljeza nastavili da odstupaju prema šumi.

U blizini izlaska za prvi zaklon, na domaku šume, i Vajo Kovačević je bio ranjen u nogu. Oslanjajući se na pušku, on je uspio doći do zaklona. Pero Sabljic-Gazda je otisao uz potok i najsretnije je prošao. Njega ustaše nisu primijetile, niti je igdje naišao na njihovu zasjedu.

Četa koja se u toku noći odmarala u logoru, u Strolićevu kući, pohita u pomoć četvorici partizana. Iz prvog naleta, udarom na ustašku zasjedu sa boka, natjera ustaše na povlačenje prema Biljanima i Saničkoj dolini. Polaskom u napad, plašeći se da druga kolona ne izađe uz Paunovac i napadne četu sa leđa, odjeljenje vojnika sa Lunom upućeno je na ovaj pravac.

Prekajska četa poslije prvog sukoba na Gornjem Budelju povuće se preko Oklinaka, ispod Visokog i preko Bunare na Vranjevac.

Zdravko Celar sa svojom četom, u kojoj je imao osam puškomitraljeza, iz meni nepoznatih razloga nije pritekao u pomoć Bravskoj četi i nije stupio u borbu. Vjerovatno zbog toga, što je u to vrijeme i u njegovoј četi bilo trzavica i razmimoilaženja. Zbog toga najvjerovalnije nije stupio ni u borbu sa Italijanima, koje je tog istog dana sreo na putu na cesti kod Bravske škole. Ovaj slučaj u to vrijeme za Bravsku četu nije bio razumljiv, jer je Zdravkova četa bila dobro naoružana i mogla je da razoruža Italijane bez rizika i veće borbe, pošto su se sa njima sreli i navodno izmiješali.

Poslije povlačenja ovih dviju četa, za koje bi se moglo reći da nisu ni stupile u borbu osim sasvim malo Prekajske čete, koja se poslije prvog naleta povukla, ostala je sama Bravska četa da vodi borbu protiv jake tri neprijateljske kolone što su kretale na nju, jedna preko Gologlava, druga preko Gornjeg Budelja i treća cestom uz Paunovac.

Ustaške satnije, koje na Budelju odbaciše Prekajsku četu prugom ispod kuće Racine ka Cigelju, pohitaše da bi zaobišle Bravskoj četi iza leđa, odbile je od šume i natje-

raie nizbrdo, na zasjedu, a zatim sa ostalim satnijama, koje su išle preko Gologlava, i onima koje su išle uz Paunovac, opkolile četu, razbile je i uništile.

Ovu namjeru ustaša četa je brzo prozrela, povukla se iznad pruge i sačekala njihov nailazak. Ne nadajući se da ih partizani čekaju u zasjedi, ustaše su se kretale prema Cigelju. Nailaskom na zasjedu partizana, ubrzo su preko Gologlava i niz potok nastavile bježanje u Sanicu.

Dok se četa obraćunavala sa satnijama koje su joj pošle za leđa sa Budelja, dotle se ispod paunovačke velike okuke otvorila borba, koja se pretvori u vrisku, galamu i vikanje. I ova borba poče da se sve dalje odmiče preko Kopjenice. Čuli su se pisci pištaljki, pucnji pušaka i povici. »Naprijed peta Grmečka, deseta Bravska«, i ko zna koliko su ostalih jedinica nabrajali borci koji su sačekali na izlazak ustaša u zasjedi kod velike okuke u Paunovcu.

Od ovog nabranjanja i galame, više nego od partizanske vatre, ustaše su se poplašile i jurnule u bjekstvo prema Bajeru.

Bravska četa i svi borci iz nje osjetiše se kao pobednici. Borci su bili zadovoljni što su tri velike kolone neprijateljskih vojnika, koji su spremili plan da četu opkole i unište, a zatim čitavo selo popale, natjerali na povlačenje i bjekstvo, tamo odakle su i krenuli u napad.

Raspoloženje boraca pomutio je gubitak Đurđa, koji je poginuo, i ranjavanje Vaje.

Ustaški plan bio je: jednom većom kolonom izići na Gologlavu i čekati četu u zasjedi, drugom kolonom ići cestom uz Paunovac, opkoliti i odsjeci četu u logoru sa jugoistočne strane i odvojiti je od Paunovca, a trećom kolonom doći preko Budelja, prugom do Cigelja, opkoliti četu u logoru sa jugozapadne strane, spojiti se sa satnjom u Paunovcu i natjerati partizane na neprijateljsku zasjedu na Gologlavu.

Plan ustaša za ovu borbu bio je dobro razrađen. Da se ova zamisao ostvarila i četa našla u potpunom okruženju, teško bi se neko živ izvukao. Kratak sukob na Gornjem Budelju sa Prekajčanima, kojem se ustaše nisu nadale, i onaj na Gologlavu, dao je signal četi i pomogao joj da se izvuče iz okruženja koje joj je planski pripremljeno.

Umjesto potpunog okruženja i uništenja partizanske čete, ustaške snage po satnijama i dijelovima napadale su četu i stupale u borbu. To je bio razlog da su sve one bile tučene i natjerane u panično bjekstvo.

Ne ostvari se zamišljeni plan ustaša o uništenju četa, a njihova parola da će »svim Bravkarima jedan pijevac biti dovoljan za Božić« takođe je propala.

Poslije ovoga neuspjeha, nešto ozbiljnije ili slično ovome ustaše nikad ne pokušaše da pripreme Bravskarima. Bilo je manjih pokušaja, lokalnih ispada i zasjeda, ali ozbiljnije planove i ovako organizovane napade više nisu pripremali za Bravsku četu.

Počeli su međusobno razgovarati i pričati, kako ne uspješe da iznenade Bravskare i kako im je slučajno propao njihov plan. »Da ih uhvatismo u naše kandže, svi bi nam platili glavom«, pričale su ustaše u Sanici.

Četa dobi više snage, više povjerenja sama u sebe, uvjeri se da ni jače neprijateljske snage, ako je četa pravilno raspoređena, ne mogu iznenaditi borce. Poraste borbeni moral čete i još veće povjerenje u njenu snagu i moć kod naroda. »Neka nama naših partizana, koji nas spašiše od zla. Da njih nije bilo, da oni ne zaustaviše ustase, svi bismo stradali«, pričalo se u Bravsku.

Pošto je napadao dubok snijeg, a ustaše dobile dobru »lekciju« i uvjerile se da partizanima ne mogu ništa učiniti bez velikih sopstvenih žrtava, malo se primiriše, prestadoše prijetiti i upućivati patrole na slobodnu partizansku teritoriju.

Dok su ustaše ovako bile pritisnute i nisu smjele više da izlaze na našu teritoriju, dok je Bravška četa gospodarila svim zaseocima ispod Paunovca i nije dozvoljavala ustašama bilo kakav izlaz, Italijani su počeli da saobraćaju između Petrovca i Ključa. Po selu su kružili glasovi: »To je vojska, nikoga ne napadaju i nikome ništa neće«. Stizale su molbe partizanima da ne napadaju italijanske vojниke, velik je snijeg, narod ne može da bježi u šumu, a to je snažna vojska, imaju dobru artiljeriju, to povima mogu da tuku po šumi i po zbjegovima, te će narod stradati. Još нико у том kraju nije otpočeo borbu

protiv Italijana, a nastupila je već 1942. godine. Italijanski vojnici saobraćaju na petrovačko-drvarskom pravcu, prema Kninu, ali još su mirni i niko ih ne napada.

Jak pritisak i primjedbe od komande odreda, od terenskih organizacija, od komande bataljona i partijskih organizacija, zašto Gliša i Bravska četa ne tuku Italijane, kad oni prolaze preko Bravska, zašto ih nije napao Zdravko šestog januara, kad su se s njima sreli kod škole, baš onda, kad smo mi razgonili ustaše na Cigelju i Gologlavu — sve ove primjedbe djelovale su na borce. Zar da ih mi napadnemo prvi? Ako udruženo ne bismo napali Italijane, oni bi pobili ljude koji su preživjeli ustaške progone.

Pritisak na Glišu i četu da otpočnu borbu protiv Italijana bio je sve veći. Čak pojedinci su počeli bojkotovati Glišine postupke. Svoje obrazloženje zašto ne napada Italijane, Gliša po nekoliko puta ponavlja: »Neka ih oni tamo napadnu prvi, pa ćemo ih i mi odmah napasti!« Trzavice nastase sve veće. Dolazi do prepirke. Umalo da nije došlo i do fizičkog obračunavanja. Mnoge noći nismo prespavali z) bog međusobnih objašnjenja i ubjedivanja. »Druže, slušaj, sve ti je dobro, dobar si politički, hrabar si u borbi, ali to što štitiš Glišu, sve ti kvari!« Ovakvo mišljenje o Gliši u to vrijeme bilo je nepravilno. »Drugovi, Gliša je među nama najhrabriji i najbolje rukovodi u borbi. Nije cilj potući neprijatelja, a izgubiti svoje ljude, nego je naš zadatak da mi dobro razmišljamo, da pametno ljude u borbu vadimo i u borbi pravilno rukovodimo, da potučemo neprijatelja i sačuvamo svoje ljude! Drugovi, ja sa Glišom razgovaram svakog dana o tome. Glišin otac, majka, braća i sestre sa troje djece izgorjeli su živi u vatri. Gliša je sav naš i on je za borbu protiv neprijatelja ove zemlje. Ako on ne vidi neke stvari dovoljno, kako bi trebalo da ih posmatra, onda mu trebamo pomoći da on to sagleda, a ne vršiti izolaciju i izbjegavati gal!« »Samo ti tako produži, pa ćeš... glasio je odgovor.

Ovakve priče i prepirke vodile su se satima i danima. Mnogo je bilo raspravljanja kad i gdje otpočeti borbu protiv Italijana, koji ni na ostalim terenima nisu bili napadnuti.

NAPAD NA ITALIJANE KOD KLJUCA

Pred kraj januara izvijestiše četu da se priprema napad na Itali Jane na Koluniću i Medenom Polju i da bi Bravska četa trebalo da otpočne borbu protiv Okupatora. »Samo neka ih oni napadnu i nek ne vode brigu da ih mi nećemo napasti. Sad ne prolaze preko Bravska, zbog velikog snijega, ali ćemo mi njih pronaći i potući«, reče Gliša.

Tih dana je pozvan Košta Kecman-Cojić da napravi četrdeset pari »krplji«, kako bi borci mogli gaziti po snijegu i pronaći Itali Jane kad više ne prelaze preko Bravska i ne saobraćaju ovim pravcem.

Dvadeset trećeg januara čula se jaka pucnjava, puščana i puškomitralska, a zatim zatutnja nekoliko ispaljenih topoväkih granata u okolini Petrovca, Kolunića i Medenog Polja. Bilo je jasno da je borba sa talijanskim okupatorima počela. U to vrijeme i »krplje« su stigle. Košta je napravio 40 pari. Nema šta više da se čeka. Italijana nema preko Bravska, treba ih tražiti tamo gdje se oni kreću.

Obavještenje je dobiveno da talijanski vojnici svakog dana u grupama od oko 100 soldata sa mazgama, izlaze iz Ključa da sijeku drva za ogrev kod sela Majkića. Treba najprije poći, izviditi da li je to tačno, a ako bude tačno treba pripremiti plan za akciju, dovesti četu i potući okupatore. Prodiskutovalo se o ovoj akciji. Riješeno je da se podje na izvršenje zadatka.

Teren na kome treba voditi borbu sa talijanskim vojnicima je daleko iza šume, možda više od 25 kilometara udaljenosti.

Riješeno je da na izviđanje pođu komandir čete Gliša Raca i komandiri vodova, osim Luke Ožegovića-Lune, koji izjavlja da će on ostati sa četom i da nije za to da se Italijani sada napadaju. Odlučeno je da podje ukupno deset drugova.

Dvadeset sedmog februara 1942. godine, odjeljenja partizana na čelu sa komandirom čete iz Garičevca, preko Samara i Šiše krenu u izviđanje položaja za borbu protiv i talijanskih okupatora. Put je dalek i naporan. Moralo se

voditi računa da slučajno ne bi izišli Vojićani i postavili zasjedu, ili da tog dana partizani u šumi i snijegu ne bi zalutali i skrenuli sa svog puta u selo Vojiće. Usput se diskutovalo i razmišljalo o predstojećoj borbi. Prtine nema, vidljivost kroz šumu slaba i ograničena. Ponegdje je toliko zamrznuta površina snijega da se može gaziti i bez »krplji«. Vojićki put je preden. Izviđači se primiču selu Majkićima. U selu muškarca starijeg od 14 godina nije bilo. I ovdje su ustaše izvršile brojne zločine.

Mještani se najprije sa uzdržljivošću i zebnjom ponašaju prema partizanima. Kad su prepoznali nekoliko ljudi među partizanskim borcima srdačno ih pozdraviše i dočekaše gostoljubivo. Sve informacije o izlasku italijanskih soldata, o sjeći stabala za loženje — ljudi su rado davali partizanima.

To je bila prva grupa partizana koja je do ovog vremena sišla u selo Majkiće. Slušali su ljudi ponešto o partizanima, o njihovoj borbi i uspjesima, ali pobliže o akcijama ništa nisu znali.

Njihovo selo je blizu Ključa i oni ne smiju održavati bilo kakve veze sa partizanima. Tako su mnogi ljudi mislili u ta teška vremena.

»Kad se raspitujete za Italijane, da ih možda ne mislite napasti?« — pitali su mještani. »Nemojte, Bog vam dao zdravlje. Ako ih vi napadnete, pa odete, onda smo mi siromasi ovdje nastradali. Preklinjali su ljudi partizane da ne napadaju italijanski bliski garnizon, jer ko zna šta će se poslije desiti. Mogu Italijani pokupiti po kućama mnoge ljude i žene i odvesti ih u tamnicu, za taoce.

Izviđači se izvjesno vrijeme odmoriše u Majkićima, raspitavaše se o Italijanima, a potom krenuše na izviđanje položaja. Kad sigurno utvrdiše da italijanski vojnici izlaze u sjeću drva, riješiše da sa Gavrom na Želinu, sa druge strane rijeke Sane, uhvate vezu.

Gavri je napisano pismo da on, onog momenta kada čuje borbu u šumi iza Ključa, sa Zelina iz teškog mitraljeza otvori vatru na Ključ i na taj način spriječi Italijane da krenu u pomoć napadnutima. U tom pismu pisalo je po mom sjećanju ovo:

»Dragi Gavro, ukoliko sutra čuješ borbu ispod sela Majkića, odmah sa Gradine — Zelina — iz teškog mitraljeza otvorи vatru na Ključ da spriječiš pojačanja Italijana iz Ključa u našem pravcu. Mnogo te pozdravlja Gliša«.

Pismo je zamotano Oko drveta-štapa, zatim zavezano kanapom i jedan od partizana i seljak iz mjesta podoše do rijeke Sane, tamo gdje se svakodnevno održavala veza. Stap sa pismom prebacis̄e na drugu stranu rijeke Gavrinom kuriru, koji je svakog dana očekivao sličnu poštu na ugovorenom mjestu. Po prebacivanju pisma i uhvaćenoj vezi, partizani krenuše tačno na mjesto gdje italijanski vojnici izlaze da Sijeku i odvlače drva.

Položaj je idealan. »Dušu dao za dobru zasjedu«, to je bilo prvo što konstatovaše partizani po dolasku na mjesto moguće zasjede.

Stvarno je mjesto za zasjedu idealno. Ovdje se Italijani dubokim, utrvenim prtinama zavlache u uvalu, koja je u vidu potkovice nadvišena sa tri strane okolnim bregovima. Jedini otvor za pristup je otvor kojim Italijani ulaze i na povratku izvlače drva.

Ovog momenta tu nikoga nije bilo. »Isjekli su drva i otišli prije dva sata poslije podne«. Ostala su velika vatrišta kod kojih su se drvosječe grijale i svježi tragovi današnje sjeće šume.

Prođoše partizani sa jedne i druge strane, a zatim sa strane odakle su dolazili Talijani, dobro teren izvidiše i sa svoje i sa neprijateljske strane, a potom napraviše konačan plan i raspored za borbu. Tog momenta odmah je određeno, gdje će koji vod da zaposjedne položaj i ko će sa koje strane da bude u zasjedi.

Određeno je da Prvi, Garonjin vod, bude na desnom krilu. To mjesto je pokazano tačno na terenu, sa naznakom od kojeg do kojeg će mesta borci Garonjinog voda da zaposjedu položaj. Na lijevom krilu određeno je da bude Drugi vod. Na terenu je precizirano mjesto odakle i dokle će vod da zaposjedne i kalko da se postavlja u zasjedi. Komandir čete, Gliša, sa puškomitr al jezom da se postavi sa čela, po dubini kolone, kako bi mogao soldate tući po dubini, niz cijelu prtinu kojom će dolaziti. Najbolji

mogući raspored na ovom terenu i u ovoj situaciji je predviđen i pronađen.

Tog momenta donijet je zaključak da je za ovu borbu protiv italijanskih vojnika dovoljno četrdeset partizana — boraca iz čete, a ostali da ostanu na predstraži, prema Sanici i Bajeru, za svaki slučaj, da ustaše ne bi saznale da je četa otisla na ovaj pravac i da ne bi neometani izašli na Bravsko da potuku nezaštićeni narod u selu.

Pismo — naređenje Gliša je napisao i spremio za Lunu — vodnika Drugog voda, koji je u to vrijeme ostao sa četom na obezbjeđenju prema Sanici i Kopjenici. U pismu mu je naređeno da po padu mraka sa trideset boraca i ova dva kurira, sa puškom trai jezom, krene u selo Majkiće. U Majkiće obavezno da stigne sutra ujutro, 28. februara do 3 časa na određeno mjesto. U tom pismu mu je napisano da je plan dobar, mjesto za zasjedu odlično i da će uspjeh biti siguran. Da sa onima koji dolaze u borbu obavezno dođe i Lune, a tamo da ostavi Vaju Stričevića da komanduje onima koji ostanu na predstraži i obezbjeđuju prema Sanici i Bajeru. Napisano mu je da im skrene pažnju na ozbiljnost situacije da budu potpuno budni prema ustašama u Sanici i Bajeru dok se mi, koji ćemo voditi borbu sa italijanskim okupatorima, ponovo ne vratimo na raniji teren.

Žurnim koracima Mirko Latinović i Svetu Čulibrk odnesoše naređenje Luni. Mnogo brže su se vratili i naređenje odnijeli, nego što su izviđači išli u pravcu mjesta izviđanja. Luna su našli sa četom u Klenovcu i Garičevcu. »Šta je?« — pitao je Lune — »Zar se nisu svi vratili?« »Oni su ostali, a tebi su pismo napisah šta treba da radiš« — rekli su mu Mirko i Svetu i predali mu pismo upućeno od izviđača — komandira čete Gliše.

Kad Lune pismo otvori i pročita, ostali partizani, razdano obasuše pitanjima dvojicu kurira. »Hoće li šta biti?« »Hoćemo li tući žabare, crnokošuljaše?« »Pitaćemo ih zašto su došli ovamo!« »Na kojem jeziku ćes da ih pištaš?« — šalili se borci. Poskakivah su od radosti što će krenuti u napad na Italijane. Mirko i Svetu su pričah oduševljeno kako je teren pogodan za zasjedu i borbu, kako će uspjeh akcije sigurno biti potpun.

Lune pročita pismo — naređenje namršti se i reče: »Nisam za to, ali kad hoće i traže da dođem, ići ću. Još to sve nije sigurno. Kad ja tamo stignem, vidjećemo«.

Odmah odredi 32 borca sa kuririma i puškomitralskom, a ostalim borcima prenese naređenje komandira čete. Naredi da se četi podijeli večera. Kad sve bi gotovo, u koloni po jedan, svaki sa krpljama na nogama, partizani krenuše za Mirkom i Svetom na daleki noćni marš prema selu Majkićima.

Izviđačka grupa, koja je ostala na terenu, zanoćila je u selu Majkići. Sjedeći na tren smo prodrijemali, čekajući da Lune sa četom stigne. Čitavim putem noćnog marša Lune je pomalo izražavao negodovanje zbog akcije i sumnju u bilo kakav uspjeh.

Nešto prije tri sata 28. februara ujutro, stražar ude u kuću, probudi zadrijemale partizane i izvijesti ih da iz šume kud četa treba da stigne izlazi kolona vojnika. Svi su izašli napolje sa puškama. Četa dolazi. Lune stiže među posljednjima. »Gdje je komandir, šta ima novog, zašto si nas tražio? Je li se sa tim vašim planom složio komandant Dmitar Kovačević? Je li on odobrio da se ovdje tuku Italijani? Ja još nisam za to, možda bi trebalo to još jednom izvititi i o tome porazmisliti«. Lune obasu pitanjima i odgovorima komandira — Glišu, kao i ostale koji su bili sa njima na izviđanju.

»Šta mi imamo da pitamo Dmitra Kovačevića?! Mi radimo po svom planu, a on po svom! Mi ima da tučemo neprijatelja tamo gdje nismo potčinjeni, nego samostalni, zato ga pitati ne treba. Ništa ti ne vodi brigu, vidjećeš kako je to pripremljeno i raspoređeno. Sve će biti u redu!«

Lune je još negodovao. Pokušavao je da ubijedi komandira kako je trebalo sačekati i tražiti odobrenje od Dmitra za ovu borbu i napad na Italijane.

Kad Gliši dosadi ujedivanje, on malo povišenim glasom reče Luni: »Ako se tebi ne ide u borbu iz bilo kojih razloga, ti ostani i čekaj nas ovdje. Nemoj da pokušavaš da nam sad plan kvariš i da nas odvraćaš od borbe!«

Lune se nađe uvrijeden zbog ovih Glišinih riječi. Odgovori gorko komandiru Gliši: »Nikad kukavica Lune nije bio, nikad iz borbe nije izostajao, niti se izvlačio, pa neće

ni ovoga puta! Kad se vama ide u borbu i tuku I tali jani, idem i ja! Dokazaću vam da nisam kukavica i da će tući sve neprijatelje, iako za današnju borbu protiv Italijana nisam raspoložen«. Kao nikad ranije Lune ide u borbu potpuno neraspoložen. Sve nekako zaostaje na začelju kolone.

U svanuće četa stiže na svoj borbeni položaj. Rasporred u zasjedi je izvršen prema jučeranjem planu. Zasjeda je postavljena u vidu potkovice, ali tako blizu radnih mješta za sjeću šume da bi skoro svaki partizan mogao rukom dohvati soldata i rukovati se s njim kad bi bili u prijateljskim odnosima.

Lune je sa svojim vodom krenuo na lijevo krilo, svega četiri metra udesno od Ilike Radulovića-Maksića. Iza jednog tankog bukvica, Lune sasvim malo ugazi snijeg, čučnu, stavi pušku ispred sebe, pa namršteno pogleda prema Ključu. Italijanski vojnici se pomoliše. Išli su lagano zviždali, pjevali, frktali na mazge. Zasjeda je nepomično čekala dolazak italijanskih vojnika. Svi borci su čutali nepomični na svojim mjestima. Prilično je velika kolona soldata. Samo mazgi bilo je nekoliko desetina, a vojnika, možda, preko 140. Kao i u svakoj borbi, kod boraca je raslo nestrpljenje. Sa napetošću se očekivao početak borbe. Trivo Latinović-Garonja, kao i obično, od nestrpljenja se podigao sa svog mjesta, počeo je da seta. »Smiri se, otkričeš nam zasjedu« — viknuše mu drugovi. Đudo Radulović, koji je prvobitno bio predviđen da pozove Italijane na predaju, ponavlja nekoliko riječi na italijanskom jeziku, koje je naučio još u prvom svjetskom ratu, kada je bio u zarobljeništvu u Italiji.

Kad se Italijani približiše na nekoliko stotina metara, komandiru će Gliši stiže pismo od Dmitra Kovačevića. »Odmah se povucite i tu na mom terenu ne smijete napasti Talijane. Dmitar Kovačević«. Gliša je pročitao ovo nekoliko riječi napisanih na maloj ceduljici istrgnutoj iz đačke sveske. Na poleđini hartije, na istoj ceduljici napisao je svojom rukom: »Ostajemo u zasjedi i tući ćemo Italijane. Gliša« Naređenje i pismo Gliša je uputio od borca do borca, preko Lune do Radulovića-Maksića i do ostalih drugova, da bi vidio njihovo raspoloženje.

Lune pročita pismo. Rekao je: »Vidiš, znao sam ja da vi niste pitali i tražili odobrenje od komandanta. Evo ti pa pročitaj šta on piše«. Ilija Radulović-Maksić pročita pismo i reče Luni: »Sad je gotovo, komandir naređuje, a i ja se potpuno slažem da ih potučemo, pa makar se sutra tukli i sa onim ko naređuje da Italijane ne napadamo«. Lune sleže ramenima. »Ako ti tako misliš i ako tako kažeš, u redu. Kad je tako i ja se slažem, da znate da nisam kukavica. Lune se ne plaši bilo kog neprijatelja. Ostajemo u zasjedi da ih tučemo«.

Italijani su već ulazili u raspored zasjede. Svaki soldat je išao prema svom radnom mjestu, zviždučući, vičući, pjevajući, dozivajući da je sva uvala odjekivala od pjesme i galame. Puške su posadili u snijeg. Puškom trije skloniše sa prtine, pa se prihvatiše posla. Počeli su sjeći i povezivati lancima stabla.

Situacija je bila mučna i napeta. Niko vatru ne otvara. Borci gotovo izmiješani sa i talijanskim vojnicima puškim slučajem, kao da su im oči ukočene, niko od Talijana ne gleda oko sebe. Da su malo pogledali naprijed, ili da su krenuli dublje naprijed sigurno bi otkrili partizansku zasjedu. Borci okrenuli cijevi pušaka na niže, u snijeg, drže prste na obaraču, stoje na nogama, kriju se iza tankih bukava, čekaju na ugovoren znak za početak paljbe, a to je rafal ispaljen iz puškomitralice, kojim gađa komandir čete Gliša. Gliša očekuje najpogodniju situaciju da svi vojnici priđu bliže zasjedi, a da se njihove starještine okupe oko zadimljenih vatri. I Gliša je očekivao da vidi kakvi će biti rezultati od Đurđinih ponuda za predaju. Prođe nekoliko teških minuta. Curi znoj sa čela svakog partizana, iako je zima bila oštra. Počeli su se pitati šta je sa puškomitrinezom, zašto komandir ne otvara vatru, da se udarna igla nije slučajno zamrzla, ili pokvarila? Ovako je neizdržljivo. Vrhunac uzbuđenja. Strpljenje je već bilo na izmaku. »Počinji, Gliša, šta okljevaš?« — svaki partizan u zasjedi mislio je u sebi.

Poslije dugotrajnog nestrpljenja i iščekivanja prasnu rafal iz puškomitralice, obori starještine okupljene oko vatre. Strahovito odjeknu šuma. Svaki partizan upro je puščanu cijev u onog vojnika koji se nalazio ispred njega.

Nasta opšti metež među Italijanima. Prevrću se po snijegu i prtini, a mazge počeše da se plaše od pucnjave i da bježe nazad, prema udolini.

Lune, koji je do maločas uporno insistirao da se ne napadaju Talijani, prvi je ubio vojnika ispred sebe i odmah se podigao na noge i krenuo naprijed, ubijajući drugog, trećeg, četvrtog itali janskog vojnika. Lijevom rukom odbacivao je podalje puške ubijenih vojnika da neki vojnik ukoliko je ranjen i djelimično sposoban za otpor ne bi prihvatio pušku i pucao na partizane. Lune je mijenjaо šanžer. Gurnuo je u cijev puške novi metak da bi ubio petog vojnika. Metak je neispaljen ostao u cijevi. Lune nije stigao da ga ispali. Od onih malobrojnih italijanskih zrna, koje nasunce ispališe na partizane, jedno je zrno pogodilo Luneta u čelo. Pao je na snijeg zaliven krvlju isprljan blatom sa čizmama i treskama i korom oborenih stabala.

Lunetova sodbina mogla je mnoge da zadesi. I Garonja je pojurio da hvata žive vojnike. Mali broj Italijana okrenuo je leđa i počeo da bježi, niz prtinu, prema Ključu. Padali su kao snoplje. Potpuno su iznenađeni partizanskom zasjedom. Padali su, kukali i molili da prekinu pucnjavu.

Četrdeset partizana u dobro organizovanoj zasjedi potuće, razbi i natjera u bjekstvo preko sto crnokošuljaša i ne dade im nikakve mogućnosti da se snađu i pruže otpor. Nekoliko vojnika izmiješaše se sa mazgama da bi pobjegli izranjavani. Najgore je za njih bilo što su morali bježati samo jednom prtinom. I oni malobrojni koji su izmakli iz borbe, bili su pogodan cilj za gađanje, do na 500 metara odstojanja, kada su se zaklanjali za krivinu puta i mala uzvišenja. Interesantan je bio slučaj da su mazge odmah počele bježati, prije nego vojnici. I njih je mnogo oborenogecima. One mazge koje ne htjedoše bježati, ili se zapetljase, partizani su morali pobiti, jer ih zbog dubokog snijega nisu mogli izvesti na svoju stranu.

Jedna grupa partizana nastavi gonjenje onih vojnika koji su bježali prema Ključu, a ostali pristupiše prikupljanju i izvlačenju oružja. Devet živih i zdravih Italijana partizani su zarobili, dok je broj ranjenih bio veći.

Kad je borba bila pri kraju i trebalo je još samo oko desetak minuta da bismo pokupili cjelokupno oružje bačeno od strane Talijana, neočekivano, u šumi, iza leđa iznad mjesta gdje se vodila borba, neko je ispucao tri metka u pravcu čete, koja je dovršavala borbu protiv Talijana. U tako nejasnoj situaciji, i plijena četa je bila primorana da se povlači i da vidi ko joj pripucava iza leđa. Poznato je bilo da niko od partizana iz Bravske čete nije ostao gore. Odmah je nazad upućen jedan vod da jzvidi teren i otkloni opasnost. Ostalom dijelu čete naredeno je da se odmah povuče u tom pravcu, dapovede zarobljene Italijane, poneće oružje, municiju i opremu, koju je do tog trenutka pokupila. Zbog pucnjave pozadi leđa sve oružje i oprema koju su Italijani bacili bježeći za Ključ nisu mogli biti izneseni.

Kada vod pozadi na mjestu odakle je pucano nije mogao nikog da pronađe, a tragovi po snijegu kao i prazne čaure bili su vidljivi (vjerovatno je od Kovačevića poslata patrola koja je donijela naređenje da se Italijani ne napadaju), četa se prikupila da bi vidjela rezultate borbe.

Bilo je 9 zarobljenih Italijana, 57 zaplijenjenih pušaka, 4 puškomitraljeza, nekoliko pištolja »bereta« i mnogo vojničke opreme i municije.

Četa ponovo podje da pokupi preostalo oružje. Po pričanju mještana i Italijana iza nas je ostajalo u snijegu još oko 25 pušaka, 2 puškomitraljeza i dosta opreme. Bilo je kasno da se po to vraćamo. Već su Italijani iz Ključa stigli na mjesto gdje je borba vođena. Nije ih moglo zau staviti ni Gavrino otvaranje vatre iz mitraljeza na Ključ.

Koliko je italijanskih vojnika poginulo u ovoj borbi iz zasjede partizani nisu mogli izbrojati, pošto su se morali povući zbog pucnjave iza leđa, ali prema zaplijenjenom oružju i onom koje nije izneseno, i na osnovu onoga što smo vidjeli na bojištu, mogli smo zaključiti da je bilo mnogo mrtvih.

Borcima iz čete bilo je krivo na one koji su im pucali iza leđa i omeli ih da svoju akciju u potpunosti privedu kraju, da iznesu sve oteto oružje, a pogotovo da iznesu poginulog druga i da ga dostoјno sahrane.

Iako je bio četnički nastrojen, Lune je u svim borbama bio nevjerovatno hrabar, moglo bi se reći najhrabriji od svih. Možda je za ovu četu i njen razvoj bilo dobro što je Lune u ovoj borbi poginuo, kao junak u jurišu, kad je ubio četiri italijanska vojnika i pošao da ubije petog. Teško bi bilo Luneta pre vaspitati i ubij editi da obrije bradu i skine kokardu. Kod njega je nađeno pismo pisano Stenvandiću (koji je poslije ubijen kao neprijateljski elemenat od strane naših jedinica), a iz tog pisma se vidjelo da su Lunetove namjere bile da se obraćuna sa članovima Partije u četi i da pokusa prevesti četu na stranu četnika.

Zbog njegove hrabrosti, bio je poznat i kod neprijatelja, kod ustaša i Italijana, te je bio ucijenjen 100.000 kuna, ukoliko ga neko ubije ili zarobi. S obzirom i na ovu okolnost, mislim da bi bilo bolje da je Lune iznesen i sahranjen i da o njegovoj smrti nisu saznali oni koji su ga ucjenjivah.

Italijani su sve mrtve, među njima i Luneta pokupili, odnijeli u Ključ i sahranili. Cijela četa, zasjeda sa zarobljenicima i plijenom, krenula je u selo Majkiće na kraći odmor, da Ibi odatle produžila u Bravsko, u svoj logor.

U Majkićima, dok se četa odmarala, stiže ponovo patrola od Kovačevića, sa »novim naređenjem« u kojem je pisalo: »Kad ste Italijane potukli na mom terenu, obavezno nam ostavite polovinu zaplijenjenog oružja. Kovačević. Prije borbe šalje nam naređenje i zahtjev da ne napadamo Italijane na ovom terenu, da se sa njima ne zavađamo, zatim njegovi momci iz patrole pucaju iza leđa čete kad je bila u akciji, a sada kada je trebalo da pokupi otetu opremu i naoružanje, traži da mu se ostavi polovina zaplijenjenog oružja i opreme.

Komandir čete Gliša rekao je onima koji su donijeli naređenje i prenijeli Kovačevićev zahtjev: »Dragi moji, ovi Italijani su vam pod nosom već dva mjeseca, kao i ovo oružje, pa ga vi ne znadoste uzeti, niti Italijane potukoste. Da vam ne bi bilo krivo, nama će pripasti oružje, a vama, evo, zarobljeni Italijani, da i vi nešto dobijete. Povedite ih Kovačeviću i pozdravite ga. Recite mu da u Ključu ima još Italijana koji imaju oružje, pa ukoliko žele može ga uzeti od njih.«

Poslije predaje zarobljenih Italijana komandantu Ribničkog bataljona Dmitru Kovačeviću, bili smo obaviješteni da je on odmah, početkom marta, išao u Ključ na pregovore sa Italijanima, da im je vratio zarobljene vojnike, da je od njih uzeo neke obaveze koje bi partizani u njihovu korist morali ispunjavati, kao i neki materijal — namirnice za sebe. Poslije ovoga izgubili smo povjerenje u Kovačevića. Bravška četa sa njim nije htjela dalje kontaktirati, niti imati bilo kakvu vezu.

Kakve su bile Kovačevićeve obaveze koje je dao Italijanima, Bravskoj četi u to vrijeme nije bilo poznato. Dovoljno je bilo da smo čuli da je on išao kod Italijana, da je uzeo neke obaveze koje partizani navodno »moraju izvršavati«, da je primio od okupatora za sebe neki materijal, pa ga više nismo poštivali kao starješinu i nismo više sa njim kontaktirali. Da je Kovačević išao u Ključ na razgovore sa Italijanima, da im je dao neka obećanja i uzeo obaveze, vidi se iz izvještaja tadašnjeg komesara Kovačevićevog bataljona, Stoleta kojeg je poslao Prvom krajiškom narodnooslobodilačkom odredu. U izvještaju Štaba Prvog krajiškog narodnooslobodilačkog odreda od 19. marta 1942. godine Operativnom štabu za Bosansku kрајину pod brojem 446/42 Zbornik Tom IV/3, dokumenat broj 116, između ostalog napisano je: »5/13 o. mj. dobili smo izvještaj od polit. komesara Kovačevićevog bataljona (Ribničkog), od druga Stoleta, da je Kovačević, pod pritiskom četničkih elemenata, otisao u Ključ Italij anima na pregovore. Tu je od Italijana primio i neke zahtjeve od kojih neki su ovi: da se mora mijenjati štab, da im se mora osigurati put Ključ—Sana, da im se moramo izviniti zbog napada, da im moramo vratiti zarobljenike u potpunoj spremi itd. Drug Stole je tražio od nas pomoć. Mi smo odmah uvidjeli važnost svega toga i uputili smo u tom pravcu neke naše jače snage Prvog bataljona „Petar Škondrić“ i to cijelu Prvu četu — 82 karabina i 2 puškomitrailjeza, dva voda Druge čete — 60 karabina i jedan puškomitrailjez, 30 drugova iz Pozadinske čete Lušci Palanka, kao i isti toliki broj iz Pozadinske čete Bravskog. Osim toga, odmah smo se stavili u kontakt s Prvim bataljonom (Petrovačkim) V Kr. odreda, od kojega smo zatražili da

s nama sarađuje u toj akciji, budući da je taj bataljon u susjedstvu našem i upravo na sektoru na kojem su podigli glavu četnički elementi Ribničkog bataljona. Prvi bataljon odmah je poslao jedan vod, a po svoj prilici poslaće još. Ove snage dobole su zadatak da čiste teren od četničkih elemenata u pravcu prema Ribniku, da postave zasjede od Ključa prema Sani i na Paunovcu i da malim snagama zaštite Bravsko; tačnije podatke o toku akcije poslaćemo vam docnije i po završetku ... «

Poslije predaje Italijana patroli da ih vodi Kovačeviću četa se malo odmorila u Majkićima, borci su ručali, a zatim su krenuli preko Šiše i Samara u Bravsko. Komentariše se uspjeh i borba sa Italijanima, kao i postupak svakog borca u borbi. Postavljuju se pitanja Garonji, zašto se digao da šeta kad su Italijani već ulazili u raspored zasjede. »Zašto si, poslije prvog rafala, skočio i pojurio među Talijane, da ih žive hvataš?« Ni sam Garonja ne zna zašto je to učinio. Interesantna je bila i mala grupica omladinaca, koji su krijući se od čete, polako za njom išli iz Bravskog i primakli se iza nje u zasjedi. Kad je četa otpočela borbu i kad su talijanski vojnici počeli mrtvi da padaju, ovi omladinci jurnuli su kroz redove čete među Italijane da pokupe oružje, da bi se naoružali i zajedno sa četom krenuli u borbu. »Hoćemo i mi u borbu! Kada nam oružje drukčije ne date, moramo sami da ga otmemo!«

— kažu omladinci.

I onaj dio čete koji je slušao kratke, ali odsječne i reske plotune iznad Ključa, kod Majkića, saživio se sa njihovom borbom i jedva je čekao da čuje rezultate borbe.

»Eto im sad njihove priče da Gliša i njegova četa neće da tuku italijanske okupatore« dobaci neko iz kolone. Sad su se uvjerili da ćemo i mi tući Italijane i da im više nećemo oprاشtati zlodjela koja nanose našem narodu. Više okupatori neće bez žrtava prelaziti preko naše teritorije.

Preko Samara četa je kretala prema Klenovcu i Garičevcu. Uobičajena pjesma je izostala. Ne zvoni pjesma zbog toga jer je Lune poginuo i nije ga četa sahranila. U selu su očekivali četu sa nestrpljenjem. Ne pjevaju borci, nije dobro, nisu uspjeli, ili im je neko poginuo, razgovaraju u selu, čekajući prvi glas. Svi se raduju dolasku bo-

raca, a kad saznadoše za rezultate borbe, govore zadowljivo: »Ne treba tugovati. Ako su oni u borbi ubili Lunu, i vi ste ubili na desetine fašista!«

Glas o uspjehu Bravske čete i o potučenim italijanskim vojnicima brzo se proširio. Stiže izvještaj i do komande Prvog krajiškog odreda. Sa svih strana četi stižu čestitke i zahvalnice. Stiže kurir iz Štaba Prvog krajiškog odreda sa poštom. I oni su poslali čestitku Bravskoj četi.

»Dragi drugovi« — pisalo je u pismu — »vama i cijeloj četi čestitamo na postignutom uspjehu u borbi protiv Italijana kod Ključa. Od sada ste vi I četa I bataljona I krajiškog odreda.«

Presta pritisak na četu i Glišu, nazvaše je prvom u bataljonu i cijelom odredu. Omladina joj pjesme pjeva: »Gliša tuće. mazge bježe, Talijani mrtvi leže!«

Poslije tri dana, Dušan Ožegović, koji je zajedno sa Lunetom bio stigao iz Srbije, koji je više puta pokušavao da Lune ta ubijedi da ranije obrije bradu i da skine kokardu, sada je obrijao bradu, bacio kokardu i stavio petokraku, govoreći drugovima: »Ja sada svečano stavljam petokraku i pred vama izjavljujem da će je ponosno nositi i pod njom se dosljedno boriti. Sa moje glave i kape mogu je skinuti samo onda, ako pod njom poginem«.

Ovom borbom i uspjehom riješi se niz od ranije spornih pitanja. Četa se poveća na oko 150 dobro naoružanih boraca. Sad nas ni ustaše više ne nazivaju »Bravskari«. Bravska četa postade »Vojska pod vodstvom komandira Gliše«.

U vrijeme borbe sa Italijanima kod Ključa, kad je četa bila zauzeta i udaljena sa svog terena, preko Bravska prošao je proleterski bataljon, u čiji bi sastav vjerovatno ušao izvjestan broj boraca iz Bravske čete da nisu tih dana bili udaljeni sa ovog terena.

Poslije nekoliko dana četa je dobila zadatak da dva voda pođu u Ribnik, jer je тамо, navodno, trebala da se izvede neka akcija. Dolaskom u selo Ribnik, na mostu preko Ribnika, naslonjen na ogradu, dočekao nas je tadanji komandant Ribničkog bataljona Dmitar Kovačević. Sa Dmitrom se nalazio Lazo Marčeta koji je već u to vrijeme bio naklonjen četnicima. Ubrzo je pokazao svoje pra-

vo lice, prešao je na stranu četnika i vodio otvorenu borbu protiv partizana.

U prvom susretu sa Dmitrom i Lazom, Gliša je odmah pitao: »Zašto s tobom stoji Lazo Marčeta? On je četnik, on je izdajnik i sa njim ne treba voditi nikakve pregovore«. Na ove Glišine riječi Dmitar je bio ljut. Gliši zamjerio. Kad smo tražili obavještenje o zadatku, radi kojeg smo došli, Kovačević je rekao da nas nije tražio i da ne zna radi čega smo došli ovamo. U razgovoru sa komesarom bataljona doznali smo da smo na ovaj teren upućeni radi toga što je Kovačević odlazio u Ključ, što je kontaktirao sa Italijanima i što četnici na njega i na neke druge ljude na ovom terenu vrše pritisak da pređu na stranu četnika i da se odcijepe od partizana.

Jednu patrolu od tri vojnika uputili smo za vezu Gavri Vojvodiću, tadašnjem komandiru čete, koji je držao zasjedu na Zelinu, Jaricama i prema Klokočavcu i sa te strane vršio blokadu Ključa, ne dozvoljavajući pokrete neprijateljske vojske na ovom pravcu. I Gavro je odgovorio da ga o našem dolasku niko ništa nije obavijestio, da je kod njega stanje sređeno, da mu je četa disciplinovana i da on sam na ovom terenu sa svojom četom uspješno može voditi borbu protiv neprijateljskih snaga, pošto se nisu u velikom broju kretali prema njegovim položajima.

U Ribniku se četa nije mnogo zadržavala, jer nije prijetila opasnost od neprijateljskih ispada. Već drugog dana dobila je zadatak da se vrati na svoj raniji teren.

Više se ne može logorovati u malim prostorijama, ili po razbacanim seoskim kućama. Nasta potreba za većim partizanskim logorom i Skrivenim mjestom gdje borci ne bi bili na prvom udarcu neprijateljskih snaga i odakle bi mogli brže i organizovanije stupati u borbu, gdje to bude potrebno. Pristupi se traženju i izboru mjesta za logor. Konačna odluka je donesena da se logor sagradi u Grmeču, odmah pozadi Visokog. Plan je napravljen: sagraditi četiri velike barake za svaki vod po jednu (vodovi su brojali oko četrdeset boraca). Materijal za barake logora, magatine i druge objekte koje treba podići, uzeti je od napuštenih pojata i zgrada onih, koji su pobjegli sa okupatorom i sa

ustašama. Prije aprila mjeseca logor je izgrađen. Cijelo selo brzo ga je gradilo. Bilo je to dobro rješenje i dobra organizacija posla.

Ceta u pravom smislu poče da živi vojničkim životom. Organizovane su službe redarstva, požarstva i ostale neophodne službe. Bez znanja i odobrenja komande čete niko više nije mogao da se udaljava. Predstraže i jača stražarska odjeljenja upućivane su prema položajima neprijatelja. U dane kad se borba ne bi vodila, ili kad borci ne bi išli na zadatok, izvodila se vojna i politička nastava. Obuci u naoružanju, rukovanju oružjem i nastavi gađanja posvećena je naročita pažnja. Posebno se radilo sa omladincima koji nisu služili vojsku.

Fizička obuka, razne tjelesne vježbe izvođene su redovno, po planu, svakog dana. Bacanje kamenja s ramena bilo je omiljeno zanimanje boraca u slobodnom vremenu. To je bila omiljena i najzanimljivija krajiška igra.

Narod i omladina redovno su posjećivali logor i donosili četi sve što joj je bilo potrebno. Naročita se pažnja obraćala na bezbjednost logora i na motrenje stranih lica koja dolaze u logor. Potrebno je bilo imati posebnu propusnicu (dozvolu) za obilazak logora. Ko nije imao propusnicu, nije mogao prolaziti kroz prostorije. Čistoća i vojnički red mogli su se zapaziti u prostorijama logora. Svaki borac je imao određen ležaj.

U vrijeme pravljenja logora i narednih dana četa je izvodila manje akcije. Patrole su sačekivale i ubijale neprijateljske vojnike koji bi pošli na obezbeđenje sjeće drva u Paunovac i Grmeč. Zamšavana je cesta kroz Paunovac, prema Ključu, da je neprijatelj ne bi mogao koristiti za svoja motorna vozila.

Osamnaestog marta četa je, u zajednici sa dijelovima bataljona »Petar Skondrić« i Prvog bataljona V krajiškog odreda, izvršila napad na sela: Hasiće, Častaviće, Velagiće, Pudin Han, Vojiće i Bajer. U ovom napadu četa je bila zauzela dio Hasića, ali zbog protivnapada neprijatelja i neuspjeha na ostalim pravcima, morala se povući. Jedan vod čete bio je dopro do Bajera i pod teškim uslovima, pod protivnapadom i pritiskom Ramićana, povlačio se preko čistine po danu do Paunovca.

Zbog sve jačeg našeg pritiska i blokade pojedinih zaselaka, ustaše se malo primiriše. Više ništa ozbiljnije nisu preduzimali, niti su pokušavali izaći na slobodnu teritoriju. Zabrinuli su se za svoje garnizone, za bunkere i obezbjeđenja.

Narodni odbori po zaseocima i u selu rade potpuno organizovano i samostalno. Niko od partizana više ne zalaže u selo da nešto naređuje, zahtijeva, ili traži. Sve se odvija organizovano i po planu, redovno preko narodnih odbora, omladine i ženskih organizacija. Lokalnih napada na pojedina mjesta Budelj, Sanicu, Biljane, Bajer i ostala mjesta koje je neprijatelj držao, bilo je više. Stalno je vršeno uznemiravanje neprijatelja, nismo mu dozvoljavali da mirno živi i radi. Spriječeni su svi pokušaji njegovog izlaska na slobodnu teritoriju i vršenja bilo kakvog terora. Četa radi i živi i razvija se po svom planu. Proljeće dođe, dođoše lijepi dani. Više nije bilo odmaranja. Zbog blokade od strane čete, njenih napada na neprijatelja, kao i pritiska ostalih naših jedinica, 17. aprila 1942. godine neprijateljska posada u Sanici zatraži da joj se pošalje hrana avionom, jer su mjesec dana bez hrane i ne mogu do nje da dođu zbog partizanske blokade.

Počelo se razmišljati i praviti planove o novim napadima na neprijatelja, o većim akcijama. Ustaše se zavukle u zaklone, kao pacovi u svoje rupe.

Prvi maj 1942. godine četa je proslavila sa narodom iz Bravska, kod Bravske škole. I na ovom zboru borci naše čete, koji su govorili narodu, dali su obavezu da će i ubuduće nastaviti borbu protiv neprijatelja, tući ga svagdje i na svakom koraku, ne dozvoliti mu da vrši teror i nasilja nad nevinim narodom.

MILOVAN SAMARDŽIJA

MORALI SMO VOJNIČKI ŽIVJETI

U sastavu bataljona »Sloboda«, pored ostalih, nalazio se i Treći odred, koji je pred i talijanski prodor u Drvar, septembra 1941. godine, logorovao u selu Šekovcu i držao položaje prema Bosanskom Petrovcu. U odredu se služilo na smjenu. Dok je jedna smjena držala položaje, druga je odlazila kućama da obavi svoje poslove. Smjena je vršena nedjeljno. Hrana se na položaje raznosila iz logorske kuhinje. Raspoloženje boraca je bilo dobro. To su potvrstile i borbe koje je odred vodio oko Petrovca i Oštrelja. Međutim, često odlaženje boraca svojim kućama uticalo je negativno na vojno-politički rad i održavanje discipline u odredu. To su naročito odrazilo krajem septembra 1941. godine kad su Italijani prodrili u Drvar.

Odred je dobio zadatak da se povuče prema selu Drniću, jer je neprijatelj već 28. septembra ušao u Oštrelj. Poznate lažne parole Italijana da dolaze da zaštite srpski živalj i četnička sarađnja s njima, imali su svog uticaja i na moralno-političko stanje našeg odreda. Borci su bili uglavnom seljaci čije su porodice bile nezbrinute. Velik broj porodica nalazio se u zbjegovima. Borce je morila briga šta će biti sa njihovim porodicama. Kad smo bili oko Jasikovca i Kozila, gdje su se nalazili mnogi zbjegovi naših porodica, a vrijeme počelo da se pogoršava i približava zima, borci su postali još potišteniji.

Već u prvoj sedmici oktobra u odred su počele da stižu vijesti da su Mane Rokvić, Desnica i još neki počeli sa Italijanima da pregovaraju o saradnji, u stvari o napuštanju borbe i stavljaju pod okrilje okupatora. Da bi

situacija bila još komplikovanija, komandir našeg odreda bio je poručnik bivše jugoslovenske vojske Dušan Rokvić. Pod uticajem Mane Rokvića on se ubrzo našao na liniji izdajnika. Morali smo da pojačamo vojno-politički rad u odredu. Uslovi za to su bili povoljniji, jer je jedinica bila na okupu. Počeli su svakodnevni časovi političke nastave. Na njima je, pored objašnjenja situacije i ciljeva naše borbe, posebno isticana potreba ukidanja smjena u odredu, zavođenja čvršće discipline i pripreme za veće napore koji nas očekuju. Posebna tema svakodnevnih razgovora bila je okupatorska uloga Italijana i njihova lažna obećanja o tobožnjoj zaštiti srpskog življa.

Rad na raskrinkavanju četničke izdaje je naročito pojačan kada se počeo osjećati izdajnički rad komandira odreda. Preko svojih malobrojnih pristalica on je počeo kod boraca da ističe »spasilačku« ulogu italijanskih okupatora i »pametnu« politiku njegovog brata Mane, koji je s njima već stupio u kontakt. Dok su malobrojne Rokvićeve pristalice, osjetivši raspoloženje boraca, pokušavali oprezno i bojažljivo da utiču na borce, dotle su se komunisti u odredu dali na intenzivan rad. Održavali su sastanke sa omladincima, sa borcima svakog sela i sa onima kod kojih se osjećao četnički uticaj. Radilo se danju i noću. Rezultat nije izostao. Kada je 10. oktobra 1941. godine sa dužnosti komandira smijenjen Dušan Rokvić, cio odred je ostao na liniji narodnooslobodilačke borbe. On je usamljen napustio odred, a potom se priključio ostalim izdajnicima i stavio pod okrilje Italijana u Bosanskom Petrovcu. Za komandira odreda je izabran Dmitar Smiljanić.

S pojačanim političkim radom u odredu je počela vojnička obuka i to prije svega s omladincima koji nisu služili vojsku. Obukom su rukovodili drugovi koji su bili u bivšoj vojsci, pa su mogli da pomognu pri obuci. Mnogi od nas do tada su znali samo da napune i isprazne pušku. A rat je tražio mnogo više. Sad je trebalo savladati najneophodnije. To nije bilo lako. Najteže nam je bilo svakodnevno prebacivanje od zaklona do zaklona, a naročito puzanje preko brisanog prostora. U početku smo bili malo nedisciplinovani, htjeli smo da izvrdamo, aš rukovodioci nam to nisu dozvolili. Bili su strogi, nije se imalo kuda

nego izvršavati naređenja i puzati. O potrebi vojničke obuke objašnjavano je kako na vojnim, tako i na političkim časovima. Sve to ne samo što je brzo slomilo svaku neposlušnost, nego nas je i zainteresovalo do te mjere da smo i sami zahtjevali da se izvodi obuka. Moram priznati da mi je to bila prva i jedina intenzivnija borbena obuka za vrijeme narodnooslobodilačkog rata i da je meni, a vjerovatno i ostalima, mnogo koristila u borbi kao vojniku i rukovodiocu. Sva je šteta što situacija nije dozvolila da ova obuka duže traje, jer je ona, pored ostalog, znatno doprinijela učvršćenju discipline i stvaranju osjećanja kod naših drugova da su vojnici i da treba da žive vojničkim životom.

PODVALIO ZBORU

Oglas i se kapitulacija fašističke Italije 1943. godine, a na tu vijest okupi se narod sela Vaganca i borci Petrovačkog bataljona i nasta slavlje. Dodoše seljci, žene i djeca ovog ustaničkog sela, dodoše i izbjeglice iz drugih sela koji su se sklonili u šume oko Srnetice.

Politički komesar Komande mjesa bi prinuđen da okupljenum narodu kaže nešto o tom istorijskom događaju.

Rajko Miljuš, vidjevši oduševljenu masu htjede da se našali i da još više razveseli narod, pa usred veselja i poklika užviknu iz svega glasa: »Živio Duće Musolinii!«

Na njegovo iznenadenje masa u horu viknu za njim: »Živio!«

DMITAR SOLOMUN

NEPRIJATELJSKI TENK I KURIR

Selo Janjila prostire se ispod planine Grmeč sa južne strane. Selo se proteže oko 4 kilometra ispod planine. Iznad Janjila, u šumi ispod samog Grmeča, nalazi se zaselak Šobotovac sa sedam kuća, gdje je 1941. godine bio logor čete Milana Zorića. Ispred Janjila proteže se polje, koje se sa zapadne strane veže sa selom Smoljanom, a prema istoku sa selom Jasenovcem. Ispod sela je cesta Bosanski Petrovac—Ključ, a suprotno je selo Bravski Vaganac, gdje je bila komanda 1941. godine.

U augustu 1941. godine Milan Zorić, komandir čete, obratio se Lazi Solomunu da mu obezbijedi prenos pošte, i to hitno, na Bravski Vaganac, u komandu, a da od komande doneše odgovor. Lazo Solomun bio je zadovoljan zbog ovog povjerenja. Milan mu je dao poštu i ujedno mu rekao da je pošta od velike važnosti i da bude oprezan kada se bude kretao preko polja, a naročito kada bude prelazio cestu. Rekao mu je da ga ne smije neprijatelj zarobiti, a ako bi ga nekim slučajem zarobio da mora poštu uništiti i da ne smije pasti neprijatelju u ruke, jer bi prijetila velika opasnost narodu i vojsci u tim selima.

Lazo je primio poštu i krenuo. Uspio je da se prebaci preko ceste i preko polja do komande u Bravski Vaganac, predao je poštu i primio je nakon nekog vremena drugu koju treba da preda komandiru Miljanu Zoriću, u Šobotovcu. Krenuo je nazad preko polja i ceste i sjećao se uputa komandira Milana. Prilazio je cesti i osluškivao. Ništa nije čuo. Kada je bio kod same ceste čuo je zvuk nekog vozila i odmah počeo da bježi, aili u daljini primijeti dva

kamiona i tenk. Od ceste prema selu Janjilima je ravno polje — brisan prostor. Neprijatelji iz tenka su ga opazili. Ubrzo su stigli blizu i stali. Dvojica vojnika izašli su iz kamiona sa automatskim oružjem i otvorili vatru na kurira, a za vojnicima je krenuo i tenk. Kurir je padao po zemlji i krio se od vatre. Bacio je sa sebe kaput. Kada je osjetio da mu jedna cipela spada s noge, bacio je i cipelu. Poštu je oprezno držao u desnoj ruci. Imao je i šibicu i odlučio je da poštu zapali, ako bude ranjen, da ne bi pala neprijatelju u ruke. Tenk ga je pratio i gađao iz mitraljeza. Čuo je iz sela glas koji ga doziva da bježi prema Janjilcu, u mrtvi ugao, gdje je kotlina sa jednim izvorom. Dotrčao je do Janjilca — do prvih kuća. Tu su ga dočekali brat Mile i susjed Obrad i pitali ga da li je ranjen. Odgovorio je da nije ranjen, ali da je bacio kaput i cipele, a da poštu drži u ruci. Brat mu je prišao i rekao: »Evo ti cipele u lijevoj ruci, a hlače su ti izrešetane kuglama, moraš biti ranjen«.

Prošli su kroz dolinu i na jednoj uzvišici pogledali gdje je tenk. Tenk je došao do Ponorca, prošao kroz jednu dolinu i nije mogao dalje već se vratio na cestu na jedanaestom kilometru od Petrovca. Tu su mu se pridružili kamioni, pa su krenuli zajedno u pravcu Petrovca. Kurir je popio malo vode, a onda je produžio do komandira Zorića i predao mu poštu. Komandir mu je zahvalio na uspjehu što se probio kroz neprijateljske položaje i uspio pobjeći i prenijeti poštu.

MILAN VUKSA

DOLAZI OKUPATOR

Tačno 14. aprila oko 17 časova prve tenkovske i oklopne jedinice Hitlerove Njemačke stigoše u selo Vrtoče. U to vrijeme u vrtočkim dolinama nalazio se lutajući bataljon bivše jugoslovenske vojske. Bio sam jedan od očevidaca i posmatrao rasulo tog bataljona. Užasno je bilo gledati bježanje vojnika ispred njemačke motorizacije. Svi su bacali puške i bježali. Samo dvojica omladina, dobrotoljaca, uhvatiše zaklon otvorile vatru iz pušaka na njemačke tenkove. Tenkovski mitraljez osu na njih paljbu. Jednoga momka ubiše, dok drugi pobiježe. Pošto se ovaj događaj odigrao u kasne sate, a vojska koja se razbježala bacala je puške i drugo naoružanje, kada se spustio mrak ja i moja braća Jovo i Lazar približili smo se do ceste da bismo pokupili bačene puške. Uspjeli smo da nađemo sedam pušaka i dva sanduka municije. Pod zaštitom mraka odnijeli smo puške u jedan kamenjar u Čučevu i dobro ih sakrili. Tako su radili i neki drugi naši seljaci u Vrtoču. Kasnije, kada su ustaše uzele vlast, mnogo je oružja vraćeno ustašama, tako da je malo pušaka ostalo. Ja i moja braća smo sačuvali svih 7 pušaka i municiju, tako da nam je to vrlo dobro došlo u početku ustanka. Pred sam ustanak počeli smo prikupljati oružje. Pronašli smo kod pojedinih drugova u Vrtoču još 15 pušaka i dosta municije, pa smo u početku borbe sa ustašama, prilikom napada na ustašku i žandarmerijsku stanicu u Vrtoču, imali 22 puške i dosta municije.

PRIPREME ZA USTANAK

Period od dolaska okupatora do podizanja ustanka — nepuna 4 mjeseca — bio je više nego strašan. Nigdje nisi slobodan, ustaše vrše teror, odgone nevine ljude na prisilni rad, ali se niko ne vraća. Izvjesiše plakate na kojima piše: »Srbi, Jevreji i Cigani nema vam mesta u NDH«. Ljudi se uplašili, ne smiju da spavaju u svojim kućama, sklanjaju se po obližnjim šumama, niko nilkom ne vjeruje, šire se lažne vijesti, te se stvara još veći haos i strah među ljudima. Rodbina i rođaci sakupljaju se po šumama, puna je šuma golorukih ljudi, koji od oruđa posjeduju samo sjekire, željezne vile i kolje.

Početkom jula ja i moj brat Jovo ležali smo u jednom gaju nedaleko od kuće, kad je jedan dečko iz naše porodice doveo do nas jednog čovjeka, visokog, obučenog u smeđe somotno odijelo, gologlavog, malih štucanih brkova. Poslije pozdrava upita jesam li ja Milan Vukša, a i za Jovu upita ko je on?

Pošto se pozdravi, sjede. Počeli smo razgovarati. Pitao je kakva je situacija i šta ima novo? Rekao je da ga je Mihajlo Vukša obavijestio da se obrati meni, u Vrtoču i da može imati puno povjerenje u mene i sve moje koji se sa mnom nalaze. (Mihajlo je bio moj brat od strica, precizni mehaničar u Tvornici aviona »Sartid« u Zemunu i sekretar partijske ćelije u alatnici Tvornice). Kada je pomenuo Mihajla počeo je govoriti o pripremi za ustank i o početku ustanka u Srbiji i Crnoj Gori. Poče se raspitivati da li imamo oružje. Ja mu odgovorih da nemamo, da ne znam ništa o tome, a on reče da je od Drvara i da ima kod njih priličan broj oružja, da se priprema ustank i da bi i mi trebalo na tome da radimo da se organizujemo i raspitamo ko ima oružje, da stvorimo evidenciju svega prikupljenog naoružanja i dobro se organizujemo, a da ćemo biti obaviješteni o početku ustanka, tako da bi svi jednovremeno u tom kraju otpočeli sa borborom protiv ustaša. U razgovoru nam reče kako on ima rođaka u Risovcu i da ćemo preko njega održavati veze sa Drvarom, da će ga on uputiti kod nas, te da u

buduće držimo tjesne veze. Sve je ispričao, ali ja nikako da steknem tol'iko povjerenja u čovjeka da mu pokažem naše dvije puške koje smo ja i Jovo držali sakrivene u grmlju pored nas.

Tu smo sjedili oko dva sata. Na kraju, lijepo smo se pozdravili. On je rekao da će navratiti opet. Po njegovom odlasku Jovo je mene počeo energično ubjedljivati kako je to ustaški špijun i kako ga treba ubiti. Nagovarao me je da uzmemu puške i da trčimo za njim preko Rasoje, te da ga ubijemo. Ja sam to energično odbio i njega ubijedio da je to iskren drug i da radi na organizaciji ustanka, a to se potvrđuje i time što ga je uputio nas brat Mihajlo.

Odmah poslije tog susreta ja sam počeo okupljati ljude, skupa sa Stevanom Atlagićem. Počeli smo se okupljati u logor, koji smo osnovali u takozvanoj Ešanovića poljani, u planini. Tu smo se dogovarali da uhvatimo veze sa susjednim logorima u Krnjeuši, Teočaku i Lipi. Otkrili smo još nekoliko pušaka u našem selu u Atlagića i Pilipovića. Ja i Stevo Atlagić već nosimo puške, javno po šumi.

Poslije nekoliko dana dođe isti čovjek iz Drvara i sa njim još dvojica mladića. Tada sam tog čovjeka video vrlo radosna. Kad je opazio na meni pušku i fišeklje, predstavi mi onu dvojicu mladića: »Ovo je moj sinovac Radivoj Rodić, a ovaj drugi je Mirko Karanović, iz Krnjeuše«. On se sam predstavi i reče: »Ja se zovem Slavko Rodić, iz Drvara, svršeni sam geometar«. Tek tada sam u njega stekao pravo povjerenje. Rekao sam mu da sam sakupio 15 pušaka, da imamo dosta municije i da smo spremni kad god nam on javi otpočeti borbu sa neprijateljem, jer smo se dobro organizovali. On nam je rekao da ne smijemo otpočinjati borbu dok ne dobijemo naređenje. Tu smo se razgovarali o pojedinostima. Oni su otisli, samo je Mirko Karanović ostao sa nama, jer je bio iz Selišta, pa je meni bio neka rodbina i volio je da ostane kod mene.

Poslije nekoliko dana zakazali smo sastanak sa drugovima iz Teočaka. Bili su Dušan Balaban, Gojko Doše-

nović, Đuran Krljić i Sajo Grbić, a iz Vrtoča ja, Stevo Atlagić i Lazo Radošević. Sastanak je održan na Celikovoj poljani. Na sastanku je diskutovano o organizaciji ljudi, O prikupljenom oružju, kao i o svakodnevnoj vezi između nas, putem kurira. Razgovarali smo o prikupljanju što više oružja i o pripremama za napad na ustaše.

Po povratku sa sastanka ponovo smo provjeravali kod naših Vrtočana ko još ima pušku, te smo uspjeli pronaći još nekoliko pušaka, tako da su se kod Vrtočana nalazile 22 puške, a ostali su imali sjekire, vile i razna koplja.

Dvadeset sedmog jula oslobođen je Drvar. To nas je jako iznenadilo, pošto je Slavko Rodić obećao da ćemo biti obaviješteni i da ćemo jednovremeno otpočeti napad. Mi smo hitno sazvali sastanak sa drugovima iz Teočaka 1. Lipe na Celikovoj poljani i na tom sastanku 1. avgusta 1941. godine donijeli odluku, da sutra, 2. avgusta, Vrtočka četa napadne i zauzme ustaške i žandarmerijske stanice u Vrtoču, Teočaku i Lipanjci Žandarmerijsku stanicu u Lipi. Zadatak je sutradan izvršen.

PRVA BORBA VRTOCKE CETE

Po povratku sa sastanka u Celikovoj poljani, cijelu četu smo prikupili u malo međugorje i tu zanoćili. Četa je brojala oko 70 boraca, a imala je 22 vojničke puške, i dvije lovačke bez metaka. Za vojničke puške bilo je dosta municije.

Te noći smo se dogovorili ja i Stevo Atlagić da ja sa još tri druga idem u polje između Vrtoča i Krnjeuše i da presjećem telefonske stubove oko ceste, da bismo prekinuli telefonsku vezu između Vrtoča i Krnjeuše. Sa mnom su pošli Jovo Vukša, Vaso Pilipović i Đuro Pilipović. Presjekli smo oko 10 stubova i pokidali žice.

Ustaše iz Krnjeuše osjetile su da nemaju vezu sa Vrtočem i odmah ujutro, čim je svanulo, krenuli su da oprave telefonsku liniju. Pošlo je 10 do 15 ustaša, sa dvoja kola.

Mi smo bili umorni. Na Rasoji smo se odmarali, osjetili smo ustaše, jer čim su krenuli iz Krnjeuše odmah su počeli pucati iz teškog mitraljeza. Hitno smo poslali jednog druga da javi četi u Malo međugorje. Nas trojica smo kroz šumu hitno sišli u brdo zvano Zečijak, više zaseoka Selište. U polju ispred Selišta ustaše su već stigle. Počeli su vezivati žicu. U tom momentu nas trojica odmah smo nanišanili u ustašku grupu koja je stajala na cesti, na udaljenosti od oko 500 m. Otvorili smo paljbu iz pušaka. Jedan ustaša je bio pogoden. Pao je na samu cestu, dok su se drugi razbjježali. Poslije sam doznao da je to bio okorjeli ustaša Perica Matijević (zvani Cvrkin). Pošto su se razbjježale oko ceste, ustaše su počele pucati prema nama i povlačiti se prema Krnjeuši. Mi smo za njima pucali brzom paljbom. U tom momentu stigla je i cijela četa sa Stevanom Atlagićem, ali su ustaše pobegle prema Krnjeuši. Mi smo se odmah ustremili prema Ustaškoj i Zandarmerijskoj stanici u Vrtoču, te smo trčećim korakom došli u streljačkom stroju, pucajući sve do crkve. Pošto je srpska crkva bila zatvorena po naredbi ustaša, a ni zvona nisu smjela zvoniti, odmah smo crkvu otvorili i počeli zvoniti, kao znak za uzbunu i juriš. Izvršili smo juriš na obadvije stanice neprijatelja koje su bile u neposrednoj blizini. Imali smo neke betonke bombe koje su pravljene primitivno sa eksplozivom i upaljačem. Bombe su tutnjale kao topovi. Bacili smo dvije-tri bombe, što je demoralisalo neprijatelja. Neprijatelj se odmah dao u bjekstvo prema B jela ju. U našem jurišu smrtno je nogoden Stevo Atlagić. Na strani neprijatelja su bila 3 mrtva i jedan zarobljen ustaša. Zarobljene su 3 puške, jedan pištolj i oko 150 puščanih metaka.

Sutradan, 3. avgusta, neprijateljske snage počele su nadirati od Petrovca i Bjelaja prema Vrtoču u jačini od jednog bataljona i dva topa. Prvom granatom pogodili su crkvu u Vrtoču, te su odmah, nastupajući u selo Vrtoče, počeli paliti sve što je moglo goriti, kuće, žito i ostalo.

Naše snage su bile malobrojne. Imali smo svega 25 pušaka. Morali smo da se povlačimo pred nadmoćnijim neprijateljem, a i narod se povlačio.

Neprijatelj je uspio da zapali više od pola kuća u selu, ali sve pod borbom, jer smo mi stalno davali otpor i postepeno se povlačili prema obroncima Grmeča.

Kada je dan bio na izmaku i kada se počela spuštati noć, neprijatelj se nije smio zadržati u Vrtoču, već se povukao u selo Bjelaj, gdje je prenocio. Sutra oko 9 sati ponovo je 'krenuo prema Vrtoču i cestom ikroz Vrt oče prema Lipi, sa namjerom da se probije za Bihać.

Vrtočka četa, iako malobrojna, bila je raspoređena ispod Cučeva, povrh sela, te je primila borbu sa neprijateljem. Borba je bila ogorčena, tako da je neprijatelju zadala težak udarac, jer se nalazio na brisanom terenu oko ceste. Uporno je nastupao, želeći da se probije po svaku cijenu za Bihać.

Naši borci su dobro gađali i borba se vodila oko pet sati, neprekidno. Neprijateljske snage uspjele su da se probiju do Dugopolja, a začelje im je bilo u Vrtočkim dolinama. Na začelju su se nalazila dva topa sa konjskom zapregom. Pred svakim topom (bila su po dva para konja i još nekoliko zaprežnih kola. Kada je čelo kolone izbilo u Dugopolje, na otvoren i brisan prostor, nastala je kod neprijatelja pometnja i demoralizacija. Njegova pobočnica je počela naglo da se koleba i vraća natrag, otkud je i došla, a za njom u isto vrijeme i glavnina kolone. Naši borci su odmah počeli jurišati. Najžešću vatru smo otvorili na topovske zaprege i ubili dva para konja upregnutih pred jednim topom. Top nam je pao u ruke. Ustaše su panično bježale prema Petrovcu, preko Bjelaja, ostavljajući za sobom 7 mrtvih, top 100 mm i 31 granata i 5 kola sa raznom opremom. Na našoj strani jedan drug je bio mrtav, a dvojica su lakše ranjena. U ovoj borbi neprijatelj je imao i dosta ranjenih. Pored opreme koju sam naveo, nama je palo u ruke 7 pušaka od poginulih neprijateljskih vojnika, tako da smo tada raspolagali sa 32 puške.

NAPAD NA KRNJEJUŠU

Zaneseni i ohrabreni pobjedom u dvije prethodne borbe sa neprijateljem, hitno smo vršili pripreme za napad na Kmjeušu, u kojoj se nalazila, pored ustaša i žandarma, i jedna satnija neprijateljskih vojnika zloglasnog Francetića, te oko 100 civila hrvatske narodnosti iz sela Krnjeuše i Vodenice koje su ustaše naoružale, tako da smo računali da imaju oko 250 naoružanih u odbrani Krnjeuše.

Prethodno smo održali sastanak sa drugovima iz Krnj euške čete i na tom sastanku se dogovorili da Krnjeušani uhvate vezu sa Vođeničkom i Vranovskom četom, da čvrsto drže položaj i sa istočne strane Krnjeuše i da se pripremaju za napad, da izvrše svu potrebnu organizaciju, prikupe što više snaga, kako iz Vodenice i Vranovine, tako i iz Suvaje i Medenog Polja.

Na ovom sastanku su učestvovali od Vrtočana, Bogdan Vukša, Vaso Pilipović, Đuro Janjić i ja, a od Krnjeušana, Simo Krčmar, Kojan Atlagić, Lazo Atlagić i Boško Stupar.

Zaključak je bio da Krnjeušam sa Risovčanima drže jaku blokadu od sjevera prema Krnjeuši, a Vrtočani od juga i zapada, a da top tuče Krnjeušku čaršiju sa Rasoje u predjelu Podić. Bili smo ubijeđeni da će ih top demoralisati, što se kasnije i ostvarilo.

Osmog avgusta izvukli smo top na određeno mjesto i pripremili nišandžije koji su bili u bivšoj vojsci na istim kalibrima topova. Na čelu nišandžija bio je Miladin Atlagić. Top je počeo dejstvovati. Prva granata podbacila je oko 800 m i pogodila u ugao kuće Stojana Stupara iz Sarbučkog dola. Druga granata otišla je preko Krnjeuše, u Grmeč, prebačajem oko 6 do 7 km. Treći nišandžija je poslao granatu oko 1,5 km. od topa. Ovakvo »znanje« nišandžija razočaralo je sve nas. Ljudi su kategorički tvrdili da je ovo poljski top i da može gađati samo iz polja.

Pošto se primicao mrak, mi smo preduzimali akciju da se top prevuče u zaselak Selište, u takozvano Rudopolje da bismo sutra, 9. avgusta, gađali cilj. Tako je i

bilo. Preduzeli smo da vučemo top niz Čučevo, po neravnom terenu. Uz teške napore top smo spustili u polje. Znali smo da u selu Skakavcu živi Luka Stupar, bivši podoficir Jugoslovenske vojske, odličan nišandžija na topu, te smo poslali Luku Karanovića iz Selišta i dali mu zadatak da dovede Luku Stupara do sutra ujutro. On je zadatak izvršio, doveo je Stupara sutradan. Kada smo dovukli top i nišandžija je došao. Na naše pitanje rekao je da top dobro poznaje i da je siguran u pogodak, ali ne prvom granatom. Druga će pasti u cilj. Tako je i bilo. Izvršili smo pripreme, postavili releje, a za svaku sigurnost odredili smo Milana Stupara da na konju izađe na vidno mjesto, odakle će vidjeti gdje je granata pala i što brže dotrči kod nas i izvesti nas. Luka Stupar je ubacio granatu u cijev i sa udaljenosti od oko 4 km. opalio prvu granatu. U isti čas releji su javili da je pravac gađanja vrlo dobar, ali da je granata podbacila 500 m. Sačekali smo i konjanika i on je isto potvrdio. Drugu granatu Luka je poslao tačno u cilj. Granata je okrznila krov Zandarmerijske kasarne i pala usred žandarmerijske štale, gdje su se pored ustaša nalazili i neki naoružani civili.

Naši releji u isti čas su se javili uzvikom »vrlo dobro«. Sve neprijateljske snage su se dale u panično bjekstvo prema Petrovcu. Naše jedinice koje su se nalazile istočno od Kmjeuške — Vođenička, Medenopoljska i Suvajska četa — koje su držale položaj na istočnoj strani prema Petrovcu bile su tako raspoređene da su neprijatelju zadale smrtonosni udarac. Čitava četa neprijateljskih vojnika je uništena i zarobljena, a nekoliko ustaša se ipak probilo za Petrovac. Vrtočka i Kmjeuška četa je uništila 7 neprijateljskih vojnika i 9 žandarma, koji su se počeli probijati južno od Kmjeuške čaršije, prema Vrtoču. Tada je Kmjeuša konačno oslobođena.

Odmah po oslobođenju Krnjeuše, Vrtočka četa se povukla prema Petrovcu i Bjelaju da zauzmu položaj Lugovi — Prijeka glavica, odakle se opravdano očekivao kontranapad od Petrovca i sela B jela ja, ali napad nije uslijedio. Kada je Vrtočka četa došla na navedeni položaj udaljen od Krnjeuške čaršije oko 7 km, sa velikim iznenađenjem vidjeli smo da Kmjeuška čaršija gori. Odmah smo uputili

patrolu. Kada se patrola vratila rekla nam je da su neki razjareni seljaci Krnjeuše, čije su roditelje, braću i rođake prije 15 dana ustaše poubijali, zapalili neke zgrade.

VRTOCKA GETA BIRA KOMANDIRA

Poslije završene borbe na Krnjeuši, top smo prevukli u Vrtoče, kod kuće Vida Galonje, zvanog Miladžija. Tu smo se i mi naveće sakupili na prenoćište i odmor, istrajući izviđačke patrole prema Petrovcu i Bjelaju.

Ove večeri sumirali smo rezultate borbe i izbrojali puške dobijene u borbi. Bilo je 30 pušaka i dosta municije. Isto veče je do nas došao Slavko Rodić, koji nam je čestitao na velikom uspjehu i zatražio od nas da top prebacimo na Oštrelj, da ga predamo jer se očekuje na nas ofanziva od strane neprijatelja koji će vršiti odmazdu. Moram reći da se veći broj Vrtočana bunio protiv toga da top ode na drugi teren, ali su se ubij edili da će, ako ostane top na tom terenu, vrlo brzo pasti neprijatelju u ruke. Top je iste noći prebačen u Oštrelj, sa 21 granatom. Top je odvukao sa dva para konja Veljko Jarić, preko Bjelajskog i Medenog polja u Oštrelj.

Pošto smo top prebacili, četa se postrojila. Sada smo već imali oko 60 pušaka. Trebalo je izabrati komandira čete i vodnike vodova, jer je 'četa bila takoreći bez komandira. Predlagači su bili Đuro Janjić, Petar Surla, Bogdan Vukša i Vaso Pilipović. Prvi predlog je bio da ja budem komandir čete, a Savo Pilipović komandir logora u Bugaru. Predlog je usvojen, te sam ja tada postao komandir Vrtočke čete, a vodnici vodova su bili: Petar Surla, Nikola Atlagić, Sava Radošević i Milkan Pilipović.

Desetog avgusta čula se snažna artiljerijska paljba od Bihaća. Granate su padale po selima Gorjevac, Dubovsko, pa čak i po selu Lipi. Kada smo to čuli, odmah smo znali da je neprijatelj preuzeo ofanžu vu na našu teritoriju, koja je bila tek oslobođena od Ripča do Bosanskog Petrovca i Sanskog Mosta. Hitno smo krenuli prema selu Lipi, u susret neprijatelju, te dok smo mi stigli do Slji-

vovca i Lipe našli smo tamo Teočačku četu koja se po-vlačila pred nadmoćnijim neprijateljem. I neprijateljska prethodnica u jačini jednog bataljona već je izbila svojim prednjim krajem na brdo Lipanjsko groblje. Videći da smo nesposobni da prihvatimo borbu sa mnogo jačim ne-prijateljem, mi smo skupa sa Teočačkom četom počeli po-vlačenje prema šumi Međeda i Cmim potocima, da bismo se sklonili ispred jake neprijateljske pobočnice koja se kretala sjeverno od glavnine, preko Jadovnika i Međedaka prema Rasoji i Cučevu, te dalje prema Petrovcu. Nepri-jatelj je imao u pokretu jake snage. Odmah je počeo ostavljati iza sebe logore, osiguravajući put, te je takav jedan logor postavio u selu Lipi, a drugi u Vrtoču. Neprijateljska artiljerija je tukla okolne šume. Jedna granata na udaljenosti od 10 km. duboko u šumi smrtno je pogodila Radu Santrača, a ranila Milana Atlagića i Nikolu Vukšu, te pored njih još nekoliko judi koji su izbjegli od kuća u šumu. Neprijatelj je zauzeo komunikaciju i sva sela od Bihaća do Petrovca sa desne i sa lijeve strane ceste.

GERILSKA BORBA

Na neprijatelja koji je ostavio iza sebe jake snage radi osiguranja u Lipi, Vrtoču, Krnjeuši i Medenom Polju, trebalo je vršiti prepade i uznemiravati ga. Vrtočka četa je stalno bila u dodiru s neprijateljem, a posebno je branila sela od ispada ustaša iz Čukova, Orašca i Ripča, uz pomoć susjednih četa, Lipovskog voda, Teočačke čete, kao i Krnjeuške. Borba se vodila gotovo svaki dan, ali neprijatelj nije pokušavao da vrši ofanzivu prema šumi, jer je, izgleda, strahovao od nje. To je trajalo sve do konca avgusta. Neprijatelj nije kretao iz mesta logora, ah je pod pritiskom naših snaga u međuvremenu napustio logor u Lipi i Medenom Polju, tako da je ostao samo u Vrtoču i Krnjeuši i u ova dva logora dobro se utvrdio. Pored ovih logora neprijatelj je imao logor i na Bravskom Vagancu.

Za vrijeme borbi narod svih sela u ovom kraju je bio u vrlo teškoj situaciji. Zita još nisu bila podignuta s polja ispred neprijatelja, a po danu se нико nije smio pojaviti u selu. Ljudi su morali pod zaštitom noći silaziti u polje, radi donošenja hrane, žita, krompira i drugih potrebnih namirnica. Narod je živio u šumi. U ovim borbama je iz Vrtočke čete poginuo Petar Vojnović, zvani Vrabac.

LIKVIDACIJA VRTOCKOG LOGORA

Tridesetog avgusta kod nas se pojavio jedan vod dobro naoružanih vojnika, na čelu sa Dokom Jovanićem iz Like. Došli su u našu četu u selo Teočak, kod kuće Jovića Stupara, gdje smo se mi momentalno nalazili. Đoko nam se predstavio i izjavio da je došao da nam pomogne da likvidiramo logor u Vrtoču. Rekao je da će doći još dvije čete, a možda i tri — Cvjetnička, Martinbrodska i Vakufska četa. Interesovao se je kakve su kod nas prilike, koliko imamo boraca pod oružjem, te ko bi još mogao sa nama da učestvuje u toj akciji. Mi smo mu rekli da je Krnjeuška četa, koja je u tom kraju pored naše čete bila najjača, izvršila napad na Krnjeuški logor istog dana, 30. avgusta, a mi bismo samo mogli pozvati Brdooraški vod koji je držao položaj prema Čukovima i Orašcu.

Sutradan, 31. avgusta, ja i Đoko smo izišli na brdo Čučevo da izvršimo izviđanje neprijateljskog logora u Vrtoču. Tu smo tačno utvrdili sa koje strane treba izvršiti napad i rasporediti naše snage. Naše snage određene za ovaj napad bile su u jačini oko 150 naoružanih boraca. Napad smo predviđali za ujutro, u svanuće, nešto oko 5 sati i to sa tri strane. U toku noći moramo se približiti neprijatelju i na ugovoren znak otvoriti paljbu. Sa ovim našim planom smo upoznali sve borce. U određeno vrijeme krenuli smo prema neprijatelju. Sa uspjehom smo se približili neprijatelju, pa smo u svitanje izvršili napad otvarajući brzu paljbu po iznenadenom neprijatelju iz neposredne blizine. Odmah smo jurišali, te se neprijatelj

dao u bjekstvo prema Petrovcu, ostavljajući za sobom mnogo mrtvih. Zarobljeno je 48 neprijateljskih vojnika sa 2 oficira. Uz crkvenu ogradu, pa do ceste gdje se logor nalazio, ostalo je oko 70 mrtvih neprijateljskih vojnika i sva njihova oprema, uključujući i naoružanje. Zarobljeno je 150 pušaka, 5 puškomitriljeza, 1 teški matraljez, 10 zaprežnih kola, oko 100 šatora i kuhinja jednog bataljona. Mi smo imali 6 mrtvih i nekoliko lakše ranjenih boraca. Zarobljeni neprijateljski vojnici su sprovedeni u Drvar i predati Štabu Odreda, a zarobljeni materijal raspoređen je po četama koje su učestvovali u napadu. Poslije ove akcije, Vrtočka četa je imala 120 oušaka, 4 puškomitrilieza i teški mitraliez »švarcloze«. Postala je jedna od najborbenijih i najbolje naoružanih četa u tom kraju. Ovom akcijom opet je stvorena slobodna teritorija od Bihaća do Petrovca. Kod neprijatelja u gradskim garnizonima Petrovca i Bihaća zavladao je strah, tako da nisu više pokušavali da vrše akciije bez jakih snaga. Kod naše naroda je stvoreno uvjerenje da se može uspješno voditi borba i sa brojčano jačim neprijateljem.

NAPAD NA ĆUKOVE, ORAŠAC I KULEN-VAKUF

Pošto ie u Vrtoču poražen i uništen neprijatelj^ki logor, počele su oripreme za napad na Ćukove, Orašac i Kulen-Vakuf, gdje je neprijatelj imao jake snage. Sa jednim bataljonom u Kulen-Vakufu, pod komandom pukovnika Febera, a uz pomoć jakih ustaških snaga, neprijatelji su držali sva pounska sela od Kulen-Vakufa do sela Dubovsko i Gorijevac, tako da su odvajali bosanske od ličkih partizana, a u isto vrijeme imali su drumsku vezu sa Bihaćem.

Ove neprijateljske snage vršile su česte ispadne na razne strane, nanoseći ogromne štete pojedincima i pljačkom narodu.

Septembra 1941. godine Nikola Karanović, tadašnji komandir Vakufske čete, poslao mi je pismo po kuriru

u kome je mene pozvao na sastanak u Oraško brdo. Sastanak je bio zakazan radi dogovora za napad na neprijateljska uporišta u Ćukovima, Orašcu i Kulen-Vakufu. Došao sam na zakazani sastanak, ali je sastanak bio odgođen zbog toga što nisu došli pozvani drugovi sa lijeve strane Une iz Like. Poslije dva dana sastanak je održan. Sastankom je rukovodio Stevan Pilipović, zvani Mačuka. Na tom sastanku su učestvovali, pored ostalih, Nikola Karanović, Stojan Matić, Pavle Mašanović i drugi. Sastanak je održan na Oraškom brdu u kući Staniše Karakaša. Zaključeno je da se napad izvrši i to frontalno prvo na Ćukove, onda na Orašac, pa najposlije na Kulen-Vakuf.

U napadu su učestvovali, pored ličkih boraca, Vakufska četa, uključujući i Brđooraški vod, Teočačka četa sa Lipskim vodom, Cvijetnička četa i Martihbrodska četa, a Vrtočka četa je dobila zadatku da prekopa cestu na Prkosima (Vrtočka Duliba) i sačeka neprijatelja, kada se bude povlačio iz Kulen-Vakufa, da mu zada udarac iz zasjede na Čovki i Prkosima, a eventualno i da spriječi pristizanje pomoći neprijatelju od Petrovca.

Napad je zakazan oko 15. septembra, te je i počeo u zakazano vrijeme. Borba je trajala 3 dana i 3 noći, neprekidno. Trećeg dana u popodnevnim satima neprijatelj se povlačio pred našim snagama iz Kulen-Vakufa prema čovki i Prkosima. Oko 4 sata poslije podne izbio je svojim prednjim dijelovima na Čovku i Prkose. Dočekan od Vrtočke čete, probio se uz velike gubitke sa jakim snagama fu odnosu na naše snage koje su ga dočekale). Probio se na Prkosima, te preko Vrtoča krenuo za Bihać, ostavljajući za sobom velike gubitke. Vrtočka četa ga je pratila sve do Ripačkog klanca, nanoseći mu nove udarce. Tako su ostaci neprijateljskih snaga uspjeli da pobegnu u Bihać. U ovim borbama neprijatelju su naneseni teški udarci. On je još više morao da računa na naše snage i borbeni moral, pa je opet počeo da priprema ofanzivu na našu slobodnu teritoriju, ali sad sa mnogo jačim i bolje opremljenim snagama.

BORBA NA BRAVSKU

Nakon bo-rbe i izgonjenja neprijatelja iz Unske doline, kao i sa komunikacije Petrovac—Bihać, poslije nekoliko dana kurir iz Medenog Polja donio je poziv za učešće Vrtočke i Kmjeuške čete u borbi na Bravskom Vagancu i za likvidaciju neprijateljskog logora koji je bio smješten između Bravska i Bravskog Vaganca. Pošto smo dobili poziv, a u želji da pomognemo našim drugovima na tom terenu, mi smo se dogovorili u Vrtočkoj četi da podemo sa polovinom čete, a da druga polovina ostane na obezbjeđenju komunikacije Petrovac—Bihać, jer su se u to vrijeme nalazile naše male snage prema Bihaću — jedino Teočačka četa, sa Lipskim vodom. Pošto je Vrtočka četa imala 120 boraca pod oružjem, 4 puškomitraljeza i teški mitraljez, ja sam, poveo 60 boraca sa 2 puškomitraljeza i došao u selo Smoljanu. Moglo je to biti 25. septembra, kada nas je dočekao Mane Rokvić i još neki drugovi sa tog terena koje ja nisam poznavao. Rekli su da su pripremili sve što treba za napad na neprijateljski logor i da su izvršili raspored naših snaga, da treba sutra u svanuće izvršiti napad. Vrtočka četa dobila je zadatak da pređe cestu i da sa zapadne strane napadne neprijatelja koji se nalazio dobro utvrđen, smješten u jednoj dolini, dje'limično pokrivenoj šumom.

Na našem lijevom krilu od sjevera napadala je Kmjeuška četa, dok su nam rekli da će učestvovati još dvije čete sa ostalih strana, a Smoljanska četa obezbjeđivaće teren prema Bravsku, zbog eventualno mogućeg pristizanja pomoći neprijatelju. Iste noći, pod zaštitom mraka, došli smo na određeni položaj prema neprijatelju, prešli smo cestu Petrovac—Bravsko i u osvit dana izvršili napad. I Kmjeuška četa je zauzela svoj položaj na našem lijevom krilu i takođe izvršila napad. Kada je počeo osvit dana otvorili smo snažnu vatru na dobro utvrđenog neprijatelja. Borba je bila žestoka. Vodila se oko 4 sata, ali bez uspjeha. Neprijatelj je imao dosta gubitaka, ali se nije dao istjerati iz rovova koje je prije bio pripremio. Drugovi iz Kmjeuške čete su nam javili, nakon višečasovne borbe,

da neprijatelju dolazi pomoć od Ključa, preko Bravška, te da se treba hitno povlačiti prema Grmeču. Hrabri Krnj eušani, pod komandom Sime Krčmara, izvukoše nas i zaštitite od neprijateljske vatre, te smo se tako prebacili preko brisanog prostora. U ovoj borbi naša četa pretrpjela je velike gubitke, ali da nismo ovako bili zaštićeni od jedne dobre i borbene čete, imali bismo još mnogo više žrtava. U ovoj borbi Vrtočka četa imala je 7 poginulih drugova, i to svih 7 jedinaca u roditelja. Za ovaj neuspjeh glavnju krivicu snosi Mane Rokvić. On je tada pred nama Vrtočanima i Kmjeušanima otkrio svoju sramnu izdaju, a što se kasnije i potvrdilo kroz čitav rat. Mi smo poslije odstupanja nastojali da ga uhvatimo živa, ali nam je izmakao.

U ovoj borbi su iz Vrtočke čete poginuli sljedeći državci: Nikola Bjelić, Milutin Latinović, Milan Radošević, Dušan Petrović, Đuro Atlagić (Dakić), Milutin Galonja i Mirko Karanović.

DRUGA NEPRIJATELJSKA OFANZIVA NA NASU SLOBODNU TERITORIJU U 1941. GODINI

Poslije borbe na Bravšku, Vrtočani i Krnjeušani vratili su se na terene svojih sela. Svi smo bili u pripravnosti. Vrtočka četa u punom sastavu držala je položaj prema Bihaću, dok su seljaci dizali žito u kasne jesenje dane i obavljali vršidbu. Radilo se danonoćno. Ovršeno žito su sakrivali i sklanjali u šumu.

Pred sam kraj septembra, oko 28. ili 29. neprijatelj je krenuo na naša oslobođena sela između Bihaća, Petrovca i Bosanske Krupe, ali sad sa mnogo jačim snagama nego prošli put. Od Bihaća je krenula čitava 13. pukovnija sa jednim dijelom snaga dolinom Une, a drugim dijelom preko sela Gorjevac, Hrgar, sa lijevom pobočnicom preko Jadovnika, Međeđaka, prema Petrovcu, dok su neki dijelovi Treće planinske brigade (3. zdrug) preko Radića, Grmuše, Vraniske, Krupske Suvaje izbijajući na Risovu gredu, preko sela Risovca i Krnjeuše ka Petrovcu (ove po-

datke sam dobio kasnije, 1942. godine od zarobljenog sao-nika u Teslicu).

Sve ove neprijateljske snage bile su potpomognute jakom artiljerijom. Topovi su tukli šume Grmeča u kojima se sklonio narod okolnih sela.

Vrtočka i Kmjeuška četa su izišle na položaj u pod-nožju Grmeča, Međeđaka i Čelikove poljane. Sačekali su neprijatelja koji je nailazio preko Jadovnika i otvorili na njega snažnu vatru. Pošto je neprijatelj bio mnogo nad-moćniji, morali smo se povlačiti pred njim u šumu prema Crnim Potocima i Krnjeuškom međugorju, dok je nepri-jatelj produžio prema Vrtoču i Petrovcu. Po zauzimanju sela od Bihaća do Petrovca, neprijatelj je uspostavio jake logore ponovo u Lipi, Vrtoču i Medenom Polju, te da bi osigurao logore postavio jaka osiguranja na vrhovima Ču-čeva i Lupine. Ovim posjedanjem neprijatelja onemogu-ćen je nama svaki prilaz selima, a dolaskom u Vrtoče, gdje su se spojile neprijateljske snage iz Bihaća i Petrov-ca, spaljena je takoreći i posljednja kuća u Vrtoču, dok u drugim selima, kao što su Teočak, Lipa, Kmjeuša, Vode-nica i druga sela samo je djelimično palio kuće.

Sada je narod došao u vrlo težak položaj, živio je u zbjegovima, u Grmeču. Snabdijevanje je bilo otežano. Na-rod se probijao u kasne noćne sate kroz neprijateljske lo-gore i straže, silazeći u polja tražeći hranu, kopajući krom-pir i berući kukuruz, te se tako prehranjivao. Iako je ne-prijatelj često otvarao vatru iz mitraljeza, tukući polja oko logora, a i artiljerija bi često tukla granatama po šumi, narod je silazio na polja po hranu.

Vrtočka četa bi noću osiguravala prolaz do polja, ka-kو bi narod sigurnije dolazio do hrane, a po danu bi vršili prepade, pucajući na neprijatelja, pa makar i iz daljine, jer je to kod neprijatelja stvaralo strah. Tako su radile i ostale susjedne čete sa kojima smo bili u tijesnoj vezi. Ovakvo stanje je potrajalo sve do početka novembra, kada su od domobrana i ustaša akcije preuzezeli Talijani, odnosno jedinice Druge talijanske armije, koja se u to vrijeme na-lazila uz jadransku obalu sa 4 svoja korpusa, a zauzimala je prostor čitave Dalmacije i dio Like, prema Crnoj Gori, sve od Sušaka do Podgorice.

DOLAZAK TALIJANA U BOSANSKU KRAJINU

Krajem septembra i početkom oktobra talijanske snage divizije Sasari nastupile su svojim glavnim snagama iz Dalmacije, preko Bosanskog Grahova, Drvara, Bosanskog Petrovca i dalje prema Ključu i Jajcu, a pomoćnim snagama preko Lapca, Bihaća prema Bosanskom Petrovcu i Bosanskoj Krupi, te dalje prema Banjoj Luci.

Dolaskom Talijana u naš kraj sve Pavelićeve snage koje su se nalazile u našim krajevima napustile su svoje položaje i povukle se u unutrašnjost takozvane NDH, a u isti mah njihove položaje zauzeli su Talijani, ali sa posebnom taktikom u odnosu na stanovništvo, pa i naše jedinice na tom terenu, govoreći i psujući ustaše, što su zlostavljale stanovništvo i palile kuće, pozivajući narod, pa i borce, da se vrate kućama, u sela, da oni neće nikome ništa učiniti, nego da su došli da zaštite narod od ustaša. Ovakav postupak Talijana unio je pometnju među stanovništvom našeg kraja. Narod se povratio kućama, odnosno na ogorevinu svoje izgorjele kuće i nastavio život u selu, podižući zaostalu ljetinu, kako u drugim selima tako i u Vrtoču, pored talijanskog logora. Talijani nisu nikog ometali u njegovom svakodnevnom radu. Pošto je Vrtoče sagorjelo tako reći do temelja, vrtočki narod ostao je bez smještaja, a nastupili su hladni dani kasne jeseni. Vrtočki narod se naglo počeo raseljavati u druga sela, koja nisu pogorjela. Sa porodicama otišli su i mnogi borci naše čete, tako da se raselilo dosta stanovništva, a i četa se brojčano smanjila i nije mogla živjeti na okupu. Zima je nastupila, pao je i snijeg. Talijanski logor, koji je bio smješten u Vrtoču, uslijed jake zime povukao se dijelom u Bihać, dijelom u Petrovac. Ostatak Vrtočke čete samo se povremeno sastajao, kada bi zaprijetila kakva opasnost, ili ako je trebalo poći negdje u akciju. Akcije su se vrlo rijetko izvodile u čitavom tom kraju.

Jedanput smo dobili poziv od Stojana Matića da dođemo u selo Račići kod Ripča da sa njima učestvujemo u borbi sa Talijanima u Ripču, ali kada smo došli dole oduštoalo se od te borbe, jer je očito bilo da ćemo pretrpjeti

neuspjeh. Sa nama je išao i Slavko Rodić. Ta borba je odgođena, tako da smo se vratili bez borbe. Kako je Vrtočka četa bila u nekoliko sela rasuta, često nam je Slavko Rodić govorio da tražimo načina da se okupimo i da treba izvršiti reorganizaciju čete, jer je u njoj prestala svaka odgovornost i disciplina kod pojedinaca. Neposlušnosti je bilo najviše kada bismo govorili o logorskom životu ili kada bi trebalo poći u borbu. Tada je vladalo zatišje u čitavom kraju, dijelom zbog velike zime, a dijelom zbog neprijateljske propagande kako se na Talijane ne može napadati, kako je to treća imperija na svijetu, treća sila i slično.

Jednog dana došao je do mene Slavko Rodić i rekao da moramo četu okupiti i živjeti logorskim životom, da moramo izabrati novog komandira čete, a da bi ja mogao doći u obzir za komesara čete, jer se mora izabrati štab čete. Interesujući se da li imamo kandidata za komandira i ostale članove komande čete, ja sam predložio za komandira čete Milana Atlagića, aktivnog podoficira bivše jugoslovenske vojske. Slavko mi je rekao da ga moramo isprobati u jednoj akciji za koju će on naknadno javiti.

Sredinom decembra, Slavko dolazi kod nas i kaže da treba odabratи iz naše čete jedan vod dobrih boraca da ih Milan Atlagić vodi na Novsku planinu. Tamo je Krnjeuška četa, te će u sastavu te čete i taj naš vod poći u akciju u Baniju, na malo mjesto Gvozdensko. Mi smo odabrali 40 boraca i Milan ih je odveo. Sa njima je bio i Slavko. Ova akcija je u Baniji uspjela i svi borci su se vratili sa Milantom Atlagićem na čelu. Milan je bio glavni kandidat za komandira Vrtočke čete, jer je kod Slavka ostavio odličan utisak, kako mi je Slavko kasnije rekao.

U prvoj polovini januara 1942. godine održana je partiskska konferencija u zaseoku na Brdima u Risovcu. Na sastanku smo učestvovali ja i Nikola Karanović. Na ovom sastanku je iznijeto da unutar naših naroda u tom kraju postoje izdajnici sa Manom Rokvićem na čelu, koji se u to vrijeme, a i odmah po dolasku Talijana, priključio njima i vrbovao naše borce iz okolnih sela, koji su prelazili na njegovu stranu u »četničku organizaciju«. Rečeno je da

moramo protiv njih povesti odlučnu borbu, pa i oružanu, a takođe i protiv Talijana i da se više ne smije čekati. Zaista, ovaj period vremena od dirlaska Talijana u naše krajeve bio je kritičan, jer je nastalo veliko previranje, dosta naših ljudi odlazi u gradove i šuruje sa Talijanima. To su bili najviše bivši žandarmi, oficiri bivše jugoslovenske vojske i drugi velikosrbi, koji su se stavili u službu okupatora, te po nalogu neprijatelja počeli stvarati četničke snage, koje treba da se bore protiv svog naroda.

Ovaj period je bio vrlo težak i opasan za naš narod, ali zahvaljujući KPJ ovaj period je prebrođen, pravda je došla do punog izražaja i pobijedila. Sve napredne snage su bile na strani KPJ, a izdajnici su otkriveni i mahom uništeni.

Oko 10. januara došlo mi je pismo od Slavka Rodića da hitno sakupim četu u Bjelaju, te da će i on doći da izvršimo reorganizaciju čete. Ja sam u to vrijeme živio u Bjelaju samo sa jednom desetinom boraca. Stanovali smo u kući Sirnice Kerkeza u Busijama, tamo smo bili radi zaštite i obezbjeđenja stanovništva od pljačke, jer su neke naoružane grupe noću napadale mirno stanovništvo i pljačkale, otimale im pokućstvo, šivaće maštine, odjeću, govor novac i drugo, pa sam po specijalnom zadatku organizovao obezbjeđenje stanovništva toga sela. Ovaj zadatak su mi dali lično Slavko Rodić i Ilija Došen. Po dobivenom pismu, odmah sam poslao kurire na sve strane gdje je bilo boraca Vrtočke čete i sutra je sva četa bila na okupu, a došao je i Slavko na taj sastanak čete i održao govor, ukazujući na sve okolnosti pod kojima se nalazimo, na izdaju pojedinaca 1 onih koji simpatišu Talijane. Govorio je da moramo živjeti logorskim životom. Na tom sastanku izabran je za komandira čete Milan Atlagić, a za komesara sam postavljen ja, za zamjenika komandira Bogdan Vukša, a zamjenika komesara Lazo Rađošević. Odredili smo da se smjestimo u Bjelajsku školu, koja je bila u dobrom stanju, ali da treba školu opremiti za logorovanje, pa da otpočнемo logorskim životom, kada se sve sredi, što je i učinjeno za 15 dana. Poslije ovog sastanka Slavko Rodić je sa Vukufskom četom otišao na teren oko Petrovca, na čišćenje

nekih izdajničkih elemenata, te je izveo jednu akciju i na Talijane, zarobivši nekoliko Talijana i njihovih mazgi kojima su vukli drva iz Osječenice **u** Petrovac. Sutradan **su** Talijani krenuli iz Petrovca sa jačim snagama da potraže svoje nestale vojnike i mazge. Talijanska akcija je bila usmjerenja prema Medenom Polju i Bjelajskom Vagancu, gdje je Vakufska četa zanoćila, ali zarobljeni Talijani **su** odmah istog dana prebačeni u Podgrmeč. Talijani **su us-**pjeli izaći još u toku noći, te su opkolili selo **u** kojem se nalazila Vakufska četa sa Slavkom Rodićem na čelu. U osvit dana, po dosta dubokom snijegu i velikoj hladnoći otpočela je žestoka borba između Vakufiske čete i talijanskih snaga. Čuvši borbu, ja sam odmah iz Busije sa 15 boraca krenuo prema Bjelajskom Vagancu, te kad smo stigli Talijani su već počeli bježati prema Petrovcu, jer ih je Vakufska četa natjerala u bjekstvo. Ovdje je neprijatelj imao dosta gubitaka. Zarobljena je sanitetska jedinica na čelu sa jednim Ijekarom, dva bolničara i nekoliko vojnika, dok je na našoj strani teško ranjen komandir Vakufiske čete Nikola Karanović. Ovo je bila vrlo uspješna akcija protiv Talijana, u tom kraju, a poslije su se akcije i borbe proširile u svim našim krajevima.

Poslije ove akcije meni u Bjelaj došli su Miloš Kecman i Jovo Medić, pa smo u svim selima Cimešama, Bjelajskom Vagancu, Busijama i Vrtoču sproveli izbore za odbornike narodnooslobodilačke vlasti. To je bila prva naša narodna vlast, koja je izabrana u pomenutim selima, na skupovima. Vlado Plećaš je izabran za predsjednika opštine. Drugovi izabrani u narodnu vlast odmah su uredili školu u Bjelaju, radi smještaja Vrtočke čete, te je četa počela živjeti logorskim životom. Početkom februara u Bjelaj je došao drug Mladen Stojanović, koji je održao govor u Bjelaju okupljenom narodu i borcima. Poslije zboru u četi su izvršene velike izmjene. Otpušteno je kući 17 boraca, neki radi izdržavanja porodica, a neki Zbog nediscipline i neposlušnosti. Njihovim oružjem smo naoružali 17 novih boraca, pretežno omladinaca iz Busija, Cimeša i Bjelajskog Vaganca. Četa je postala čvršća, borbenija i disciplinovanija. Iz ove čete — od početka ustanka do do-

laska Talijana — poginulo je 12 boraca. Smatram da je u tako kratkom vremenu ova četa imala najviše gubitaka od svih naših četa u tim krajevima. Zato posebno navodim imena poginulih boraca: Stevo Atlagić, Pejčin Latinović, Mihajlo Popović, Dušan Vojnović, Rade Bates, Nikola Bješić, Milutin Galonja, Milan Radošević, Dušan Petrović, Đuro Atlagić, Milutin Latinović i Mirko Karanović.

Svi naprijed pomenuti drugovi poginuli su s puškom u ruci od 2. avgusta do 10. novembra 1941. godine.

REORGANIZACIJA I BORBA SA TALIJANIMA

Po dolasku i stupanjem u logor Vrtočka četa je držala položaj prema Petrovcu od ceste Petrovac—Vrtoče, zaključno Vedro Polje, preko Kadinjače, jer se u Petrovcu nalazilo dosta Talijana.

Reorganizovana i dobro naoružana četa je vršila veliki pritisak na Talijane u Petrovcu.

Oko 10. februara Ilija Došen je došao u Bjelaj i meni saopštio da krenem sa njim u Skender-Vakuf na Pokrajinsku partisku konferenciju. Krenuli smo odmah, tako da smo se svi iz petrovačkog, sanskog, krupskog, bihaćkog, prijedorskog i ključkog sreza sakupili 12. februara na Benakovcu u Podgrmeču i krenuli po dosta velikoj zimi i dubokom snijegu. Sa nama je išao i drug Mladen Stojanović. U Skender-Vakuf smo stigli 19. februara, a konferencija je počela odmah sutradan i završila se 23. februara. Na ovoj konferenciji vodila se živa diskusija o aktuelnim pitanjima, učvršćenju i organizaciji naših jedinica i partizanskih odreda. Donijeta je odluka da se povede najenergičnija borba protiv četnika i njihovih organizatora, isto kao i protiv svih neprijatelja naših naroda. Po završetku konferencije u Skender-Vakuf u vratili smo se svaki u svoju jedinicu, odnosno na svoj teren. Ova konferencija je bila od velikog značaja za našu NOB-u. Zaista, kada smo se vratili na naše terene i u jedinice, počeli smo energično čistiti naše redove od četnički nastrojenih elemenata i izdajnika, pojačali smo borbu i protiv Talijana.

Naša Vrtočka četa preselila je svoj logor iz Bjelaja u Medeno Polje i vršila stalni pritisak na talijanski garnizon u Petrovcu. Borbe su bile česte. Talijani su držali komunikacije Petrovac—Drvar i Petrovac—Ključ, dok bi djelimično prolazili i za Bihać. Naš zadatak je bio da te veze ometamo i da vršimo demonstrativne napade na talijanska motorna vozila koja su se teškom mukom probijala u pomenuta mjesta. Takođe, kontrolisali smo ulazak stanovništva sa oslobođene teritorije u Petrovac. Po red ove kontrole puteva izvršeno je i nekoliko akciji čišćenja elemenata, koji su se pojavljivali tu i tamo, na primjer, u Krnjeuši i Risovcu, gdje se jedna grupa na čelu sa Lazom Atlagićem odmetnula i počela vršiti nasilja nad stanovništvom i nad našom narodnom vlasti, hvatajući i zarobljavajući odbornike. Ova je grupa u vrlo kratkom vremenu uništena na tom području, a vršeno je čišćenje i u drugim selima, u Smoljani i Krnjoj Jeli. Vršen je demonstrativni napad na talijanski logor na Oštrelju, a najznačajnija akcija na ovom terenu je izvršena nešto oko 15 aprila na Talijane u Koluniću, kod Jezera, kada je Vrtočka, Suvajska i Vakufska četa napala iz zasjede Talijane koji su krenuli iz Petrovca prema Oštrelju. U ovoj borbi naneseni su neprijatelju teški gubici u ljudstvu i materijalu, tako da je imao ofko 20 mrtvih, među kojima i 5 oficira. Zarobljena su 2 topa od 75 mm, dosta pušaka i mušnicije, kao i drugog materijala, dok su na našoj strani bila 2 mrtva i 3 ranjena druga. Uspjeli smo da Talijane natjeramo u bjekstvo i da ih vratimo natrag u Petrova^c. Tih dana su Talijani u Petrovcu živjeli u velikom strahu, jer su bili odsjećeni, tako da nisu imali veze ni sa kojom od svojih jedinica. Svi prilazni putevi Petrovcu bili su zatvoreni. Snabdijevanje su Talijani dobivali avionima, padobranima, ali bi tada hrana često padala nama u ruke jer su se naše snage nalazile u neposrednoj blizini predgrađa. Tako je u dva maha Vrtočka četa pokupila iz aviona bačenu hranu, koja je padala između Kadinjače i Petrovca, u Petrovačko polje. Ovih primjera bilo je i na drugim stranama grada, gdje su se nalazile druge naše jedinice.

Ovi primjeri ilustruju pod kakvim su uslovima živjeli talijanski vojnici u Petrovcu, a isto tako i njihovi sarad-

nici, koji su se u to vrijeme nalazili zajedno sa njima, na čelu sa Manom Rokvićem i ostalim izdajnicima. Pod ovakvim uslovima oni su živjeli sve do 6. maja 1942. godine, tako da im je jedina odbrana bila artiljerija kojom su danočno tukli naše položaje oko Petrovca.

Trećeg maja došla je naredba iz Štaba bataljona da se Vrtočka četa hitno prebaci na teren Bravška sa svoja tri voda, jer su Talijani krenuli iz Ključa prema Petrovcu. Vrtočka četa, bez jednog voda, krenula je sa Kadinjače, iz Medenog Polja i 4. maja u predvečerje izišla na teren Bravskog Vaganca, a Talijani su iz Ključa već bili svojim prednjim dijelovima zaposjeli Bravško, idući od Ključa, riješeni da se po svaku cijenu probiju za Petrovac, u sastav snaga njihove komande koja se tamo nalazila, s krajnjom namjerom da se svi zajednički probiju preko Oštrelja za Drvar i dalje na jug, napuštajući Krajinu pred velikim pritiskom naših snaga.

Petog maja ujutro neprijatelj je sa Bravška produžio put prema Petrovcu, preko Bravskog Vaganca i Kapljuha, izbacujući jake pobočnice desno i lijevo. Nastala je ogorčena borba između Talijana i naših snaga s obje strane ceste, ali se neprijatelj žilavo borio, riješen da pod svaku cijenu prođe za Petrovac, u čemu je i uspio u popodnevnim časovima. Vrtočka četa bez jednog voda nalazila se povrh ceste na desnom krilu neprijateljske kolone, te je uspjela da razbijje neprijateljsku pobočnicu i ispadne na cestu, u Kapi juhu, da razbijje biciklističku talijansku jedinicu i zarobi 25 talijanskih vojnih bicikla i druge opreme. Tu je neprijatelj imao i dosta žrtava, ali je mrtve i ranjene uspio pokupiti i odnijeti sa sobom i probiti se u Petrovac. U Vrtočkoj četi bio je samo jedan lakše ranjen — Dušan Orelj — dok su druge čete imale više gubitaka (Vođenička, Suvajska i Medenopoljska četa).

Kada su se spojile talijanske snage iz Ključa i došle u sastav svojih snaga u Petrovcu, odmah su sutradan, 6. maja, otpočele probor prema Oštrelju. Dočekani su jakom vatrom naših jedinica, koje su držale položaj duž čitavog puta — od Petrovca do Drvara. Neprijatelj je trpio velike gubitke, ali je po cijenu velikih žrtava uspio da se probije u Drvar i dalje prema Bosanskom Grahovu, tako da je već

8. maja Petrovac bio slobodan. U to vrijeme se proširila naša slobodna teritorija od Ključa do predgrada Bihaća, a sve naše snage su porasle i bile su sposobne da se odupru i najjačim neprijateljskim snagama, jer je i moral u borbenim jedinicama i u narodu bio na zavidnoj visini.

Naše snage u tom vremenu bile su dobro organizovane, borbenost i moral bili su na visini. Počeli smo dobivati i radio-vijesti koje je emitovala radio-stanica »Slobodna Jugoslavija«.

FORMIRANJE DRVARSKO-PETROVACKOG UDARNOG BATALJONA I NJEGOVE AKCIJE

Po oslobođenju Petrovca, Vrtočka četa je dobila zadatak da se prebaci hitno prema Bihaću u sela Pritoku i Bijelo Brdo, da zauzme položaj koji je do tada držala Bihaćka četa, a koja je u to vrijeme otišla na specijalni zadatak. Na ovaj položaj je krenula odmah i držala ga prema Bihaću sve do 20. maja, kada je hitno prebačena u Petrovac, gdje je ušla u sastav novoformiranog bataljana nazvanog »Drvarsко-petrovački«, čiji je komandant bio Vlado Bajić, a komesar Milan Trninić.

Bataljon je bio sastavljen od dvije petrovačke i dvije drvarske čete. Od petrovačkih je bila Vrtočka četa, u punom sastavu, i novoformirana četa sastavljena iz svih petrovačkih četa, pretežno omladine. Za komandira ove čete postavljen je Nikola Vojvodić, a za njegovog zamjenika Bogdan Vukša. Bataljon je imao specijalni zadatak dođen od Operativnog štaba za Bosansku krajinu — čišćenje četnika na glamočkom i jajačkom terenu, gdje su u to vrijeme vršijale dosta jake etničke snage, na glamočkom terenu pod komandom Vojina Babića, a na jajačkom terenu i teritoriji oko Mrkonjić-Grada pod komandom Uroša Drenovića, Ponjevića i Noktaša.

Bataljon je formiran u Petrovcu. Krenuo je na zadatak oko 28. maja 1942. godine, preko Velikog Cvijetnića, Crvljivice i Prekaje, došavši na glamočki teren u sela Prijane i Krečane. Tu je ostao nekoliko dana. Poslije se pre-

bacio preko Čardaka i planine Vitoroga, te je došao na Pljevske podove.

Jedna četa našeg bataljona (Drvarska) spustila se u selo Pljevu, u dolinu rijeke Plive. U samoj dolini Plive nalazile su se dosta jake četničke snage, koje su ovu četu' zasule snažnom vatrom, nanoseći joj gubitke. Četa je morala da se povuče natrag, prema Pljevskim podovima. Dok je ova četa vodila borbu u Pljevi, Vrtočka četa se istog dana sukobila sa jakim četničkim snagama u selu Dragić-Podovima. Vodila se ogorčena borba. Iz Vrtočke čete izbačeno je iz stroja 8 boraca: 1 mrtav i 7 ranjenih. I Vrtočka četa se morala povući prema selu Vranići, u sastav bataljona. Videći da se u ovim selima i čitavoj okolini nalaze jake četničke snage, bataljon je primijenio ozbiljnu taktku čišćenja ovih terena. U selo Vraniće došao je Simo Šolaja sa svega jednom četom (oko 60 boraca), koji su bili glavna snaga partizanskih jedinica na tom terenu u to vrijeme.

Napravljen je raspored naših snaga na području Janja, tako da je počelo sistematsko čišćenje terena og četnika. Pored četničkih snaga na ovom terenu bilo je i domobranskih jedinica. Pod vrlo teškim uslovima naše snage su uspjele da razbiju sve neprijateljske snage i politički pridobiju čitav narod na tom terenu, tako da su se kroz nekoliko dana boravka na ovim terenima od Babica do Dragić—Podova čitave čete predavaie nama bez borbe. Te čete je Šolaja reorganizovao i formirao posebne jedinice.

Naš bataljon koji je brojao oko 500 boraca poveo je odlučnu akciju za likvidaciju četnika i domobrana na terenu Janja. Borbe su bile svakodnevne. Uspjeli smo da razoružamo dosta četničkih jedinica, a da satniju domobrana gotovo uništimo. Malo ih je pogjeglo u Jajce. Zarobili smo i jedan brdski top i dosta opreme, kao i četničku bolnicu sa svim osobljem.

Pošto su sve četničke snage sa tog terena bile zavene seljačke masse, izuzev šaćice bivših žandarma koji su stajali na čelu, Simela Šolaja je odmah formirao druge jedinice na tom terenu, pretežno od omladine, koja je bila i

ostala do kraja rata vjerna oslobodilačkom pokretu i revoluciji.

Naš bataljon je ostao na ovom terenu oko 25 dana.

Njegov boravak i aikcije bili su od velikog značaja, jer smo uspjeli razbiti četničke snage na ovom području. Neposredno poslije prvog jula naš bataljon se prebacio preko planine Vitoroga u selo Blagaj, na sektor Kupresa, Sa nama je došao u selo Blagaj i drug Rade Marjanac, tadašnji komandant Jajačko-Kupreškog odreda. Na svim ovim područjima narod nas je dočekivao sa oduševljenjem.

Na terenu Blagaja i Kupresa ostali smo nekoliko dana. Izvršili smo jedan demonstrativni napad na Kupres, a poslije se prebacili preko Glamočkih hridina u sela Vagan i Prijane, na sektor Glamoča, gdje su počele pripreme za napad i oslobođenje Glamoča, koji je branila ustaška jedinica iz jakih i dominantnih utvrđenja na starom gradu.

NAPAD NA GLAMOČ I OSLOBOĐENJE GRADA

Snage našeg udarnog bataljona, dosta umorne od predhodnih borbi, u kojima smo imah i gubitaka (svaka četa je imala oko 10 do 15 izbačenih iz stroja), dobole su mali predah i odmor po selima oko Glamoča. Izvršene su pripreme i izviđanja za napad na Glamoč. Poslije izvršenih priprema i izviđanja neprijatelja u Glamoču, 11. jula 1942. godine, u osvit dana, izvršen je napad na neprijatelja koji je držao Glamoč. Borba je trajala danonoćno 10 dana. Neprijatelj se utvrdio u stabilnim i tvrdim kućama, kao i u zidinama Starog grada, koji u dobroj mjeri, dominira gradom i okolinom. U prvom naletu i upadanju naših boraca u Glamoč — u predgradske kuće — uspjeli smo da likvidiramo jednu ustašku predstražu u jačini od 12 ustaša, koji su se nalazili u Durutovoj kući, u kući jednog našeg borca koji se od početka nalazio u našim redovima, pa su zato i zaposjeli njegovu kuću. Ustaše i žandarmi davali su žilav otpor, ali su i naši borci hrabro napadah i zasipali kuršumima neprijateljska uporišta —

Zandarmerijsku stanicu, zgrade opštine i Stari grad, gdje je neprijatelj najviše koncentrisao svoje snage.

Pored našeg udarnog bataljona pridodata nam je još i Ovij etnička četa, tako da smo kasabu potpuno opkolili i blokirali sa svih strana.

Borba je trajala punih deset dana, bez prekida, dan i noć, tako da je završena 22. jula. Neprijatelj je uz velike gubitke uspio na kraju da se probije kroz obruč naših izmorenih boraca i da pobegne pod zaštitom noći u Livno.

Zauzimajući Glamoč našim snagama je porastao ugled kod tamošnjeg stanovništva, kao i u čitavoj okolini. U ovoj borbi naš bataljon je imao dosta teške gubitke. Iz Vrtočke čete poginuo je drug Rade Grahovac, a teško je ranjen Ante Rukavina, zamjenik komesara naše čete. Po oslobođenju Glamoča naš bataljon je krenuo preko Korićne i planine Orlovače u Livanjsko polje.

OSLOBOĐENJE LIVNA

U Livnu, kao i Livanjskom polju, neprijatelj je imao jake ustaško-domobranske snage i nešto Nijemaca. U ovo vrijeme proleterske jedinice na čelu sa Vrhovnim štabom su nadirale od Prozora i Hercegovine prema Livnu, Duvnu i Bosanskoj krajini, tako da su svojim prednjim dijelovima izbile na sektor Livna sa jugoistočne strane.

Snage našeg bataljona su se spustile u Livanjsko polje i presjekle svaki prilaz Livnu od zapada i sjevera, zaposjedajući nekoliko sela, kao što su Ljubinčići i Priluka, u kojima smo zarobili nekoliko domobranskih vojnika.

Jednog dana, krajem jula, došlo je naređenje od Vrhovnog štaba da se izvrši napad na Livno. Naređeno je da i dijelovi našeg bataljona učestvuju u napadu na Livno. Tačno je naglašeno da ćemo desno imati proletere IV crnogorske brigade, a lijevo I proleterske. Ovo je za nas bio najdraži napad na neprijatelja, upravo zbog toga što učestujemo prvi put sa dugo očekivanim proleterskim jedinicama, pod komandom Vrhovnog štaba. U ovom napadu

je učestvovala jedna naša kombinovana četa sa automatskim oružjem, dok su druge naše jedinice bile određene za rezervu.

Tačno 30. jula u 21 sat uveče izvršen je napad na Livno, sa svih strana. Borba je bila grčevita, ali kratkotrajna, svega nekoliko sati. Sve Pavelićeve snage su se brzo demoralisale i počele su odmah da se predavaju našim snagama, tako da je Livno u osvit dana, 31. jula, bilo zaузето, osim jednog uporišta kojeg su držali Nijemci. Oko ponoći sastali su se naši borci sa borcima IV crnogorske brigade. Borba je bila oštara, pucnjava žestoka. U najvećem okršaju, iz neposredne blizine počelo je dozivanje »Ko je tamo«, i opet »Ko je tamo«. Odgovor je glasio: »Ovamo je IV crnogorska«. Na uzvrat njima »Ovdje Krajišnici« nastala je velika vika i pjesma, pa sastanak i zagrljaji. Ovo je stvarno bio dirljiv i radostan trenutak. Onda smo zajednički izvršili napad, još snažniji. Neprijatelj je brzo likvidiran. Ovo je bio prvi susret naših boraca sa proleterima i to u borbi, prsa u prsa sa neprijateljem.

U osvit dana snage našeg bataljona su se, po naredjenju, povukle iz Livna i otišle u sastav bataljona koji je krenuo prema Drvaru, jer je prethodilo skoro formiranje III krajiške brigade.

U Livnu je ostalo samo jedno nelikvidirano uporište, koje su poslije našeg odlaska srušile d zauzele proleterske jedinice.

NIKOLA BANJAC

ZBJEGOVI

-ojtffiuſ ils „Ljiv si-“ ali< 9i ſcf

Ovom isповијеšћу о zbjegu želim да što realnije prikažem patnje, žrtve i napore ljudi petrovačkog kraja u ratu. Moje pisanje se zasniva na kazivanju mnogih učesnika nezapamćenih užasa, onih koji su odolijevali patnjama, gladi, studeni, tifusu i neprijateljskim nasrtajima. Možda će neki detalji biti opisani drukčije nego što su ih pojedinci doživjeli. To je i razumljivo, jer sjećanja na događaje od prije dvadeset pet do trideset godina kod mnogih su potamnjela. Ali sve što je napisano, moram reći, istinito je, iskreno i od srca.

ISTORIJA I ZNAČENJE ZBJEGA

Zbjeg znači sklonište udaljeno od komunikacija. Obično u šumi, pećini ili na drugom skrivenom mjestu. U njemu se, pred najezdom neprijatelja, sklanjalo neboračko stanovništvo sa najnužnijom pokretnom imovinom i stokom. Sklanjali su se svi: ljudi, žene, djeca, bolesni i nejaki. Stanovalo se pod improvizowanim nastrešnicama po-krivenim prućem, granama, lubovima kore, u kolibama (ako se duže zbjeg zadržavao), zemunicima, pećinama, pod drvećem, ili pod vedrim neibom. Godišnja doba i vrijeme nisu birani. Sami su se nametali narodu i zbjegu.

U Hrvatskoj i Sloveniji zbjegove su nazivali taborima.

U pojedinim predjelima Jugoslavije zbjegovi su se javili s turskom najezdom, s bunama i ustancima naroda.

Istori ja bilježi velike zbjegove u prvom i drugom srpskom ustanku. U Crnoj Gori i Bosni i Hercegovini nastavili su u vrijeme buna i ustanaka.

U početku narodnooslobodilačkog rata prvi zbjegovi javljaju se u Bosanskoj krajini, Hercegovini, Lici, Kordunu, Baniji i Crnoj Gori. Kasnije i u svim predjelima Jugoslavije. U početku zbjegovi su se formirali spontano, a zatim su organizovani planski.

Svi oni imali su zajedničku karakteristiku: da pruže utocište narodu koji je bio smješten u nedovoljno zaštićenim mjestima, narodu kojeg nisu mogle da štite jake partizanske jedinice, narodu koji je za vrijeme neprijateljskih ofanziva prolazio kroz najteža iskušenja, patnje i stradanja.

PRVI ZBJEGOVI NA PODRUČJU BOSANSKOG PETROVCA

Ako izuzmemmo pojedinačna i grupna sklanjanja u šumu komunista, mnogih uglednih ljudi i organizatora ustanka sa područja Bosanskog Petrovca, prvi masovni zbjegovi naroda u ovom kraju javili su se 2. avgusta 1941. godine, na Ilinđan. Tog dana su njemačke trupe i ustaški kvislinci počeli masovno ubijanje srpskog življa, pljačku i uništenje njihove nepokretne imovine.

Nastala je masovna hajka na nedužno stanovništvo. Ljudi, žene i djeca masakrirani su na licu mjesta. Odvođeni su na određena mjesta pogubilišta, zatvarani u kuće, staje, pojate, paljeni zajedno sa objektima. Jezivi su to bili prizori.

Tama pomiješana sa plamenom i dimom. Opori miris paljevine ispunjavaao je Petrovačku kotlinu i opominjaо preživjele da se sklanjaju. Gdje?

Tog Ilinđana, na sjevernim obroncima Klekovače i Osječenice i južnim padinama Grmeča formiran je veliki zbjeg naroda. Istina, taj zbjeg nije imao svoju kompaktност, organizaciju, rukovodstvo. Stanovništvo iz sela, zaselaka, sklanjalo se u najbliže šume. Svi ti ljudi više su

ličili na uplašene sjene, nego na narod koji ide ka zračku života.

Odrasli su jadikovali za izgubljenom imovinom, za rodbinom i ljudima, djecom i komšijama. Jadikovke su se prelijevale čas u gorčinu, čas u masovni izliv mržnje. A onda sve se pomiješalo sa kletvom žena, plačem djece, rikanjem i blejanjem stoke.

BIO JE TO METEŽ ZBJEGA

Tuga, žalost i neizvjesnost pritiskivali su zbjeg, cijedili njegovu snagu. Ljudi nisu mogli da shvate zašto stradaju pošteni i nedužni. Na najsvirepiji način. Osjećaj poštenja i nedužnosti mnoge je, tih prvih dana, odveo u smrt.

Zbjegove nikako nije napuštala neizvjesnost, osjećaj straha i gorčine. U popodnevnim satima odrasli su se sastajali na proplancima i vijećali šta da rade, kako da se organizuju, kako da pomjere zbjeg na bezbjednija mjesta. Kako da drže vezu i pomažu ustanike na položaju. Zene su kuvaie u loncima neslano meso, puru i mlijeko. Mijesile hljeb na kožuhu i pekle ga na žaru. Djeca su uznenireno slušala odrasle. Trzala se od eksplozija granata. Plakala. Takvi su bili prvi dani u zbjegu.

Na obroncima šume sjedili su izbjegli. Do kasno u noć gledali su tužno u polje obasjano plamenom, zagušeno dimom. Selo je ličilo na pustoš. Suze su navirale, oblivale...

Prve noći pratila ih je besanica. Borba za stoku, da se održi i sačuva, nije jenjavala. U njoj je gledan opstanak i život zbjega. Nicale su i prve kolibice, primitivne, na brzinu napravljene, pokrivenе granjem i lubovima kore. Zarušavana su stabla drveća i pravljeni torovi za stoku. A noći? Eh, te proklete noći. Pomrčinu su resko parali rafali mitraljeza, tupo su odjekivale eksplozije granata. Lavež pasa, dovikivanje izbjeglih, rikanje stoke, odjekivanje zvonaca, plač djece parali su uši.

Hladan planinski vjetar navukao je crne kao oovo teške oblake. Postajalo je sve tamnije. Mirisalo je na kišu. Planina je sve više hučala. U mraku su se caklile oči uplašene stoke.

Iznenada je sijevnulo. Snažna grmljavina se razlijegala šumom. Stabla su pucala. Odronjavao se kameniti vrh planine. Pljusak je zalijevao drveće. Natapao zbjeg.

A ovakve noći korištene su da bi se prišlo selu. Da se iznese ono što je ostalo.

Nestalo je brašna, soli. Zalihe su izgorjele, ili opljačkane. Ali, iznošeni su nepokošeni klasovi sa njiva. Rukama trveni. Ili žrvnani u improvizovanim mlinovima koje su pokretale ljudske mišice. Mišice izbjeglih. Žito je sušeno.

Oskudno se hranio zbjeg, uz neslano meso i hljeb. A onda osvanuo je vedar i prohладan dan. Vrhovi planine su se kupali u prvim jutarnjim sunčevim zracima. Djeca su sjedila na prtljagu, zamotana u noni ave. Zurila su u planinu i divila se nienoj snazi i divljini. Njenoj čednosti i ljepoti. Njihovi zubi su zveckali od hladnoće. A fijuk topovskih granata iznad zbjega parao je čisti šumski vazduh. Stoka se sakupljala na proplanku. Vatre su zapaljene i dim se počeo uvlačiti u šumu.

Vraćao se taj dim i širio nevjerovatne vijesti o ustaškim zlodjelima. Strava je obuhvatala žene i djecu.

Pa ipak, zbjeg je održavao čvrstu vezu sa ustanicima na položaju. Hrana im je stalno odlazila, prikriveno, kroz šumu.

Česti su bili sastanci. Spontani kada bi neko sa položaja posjetio zbjeg. Bilo je tu sukoba mišljenja, pitanja na koje je bilo nemoguće odgovoriti, malodušnosti kod pojedinaca, ohrabrujućeg optimizma. Uveličavana je snaga otpora, unosilo se prividno spokojstvo, vjera u bolje dane, u pobjedu pravde nad nepravdom.

Tako je odmicalo vrijeme. A time je i zbjeg dobijao sigurnost, nadu.

ISTORIJA SE PONAVLJA

Dva stogodišnjaka, rođena braća, bez vida i sopstvene pomoći, Mile i Dako Banjac su najbolja sinteza osjećaja i tuge vremena tadašnjeg. Izveženi su na zaprežnim kolima i sklonjeni u šumu neposredno iznad sela Drinića. Dalje ih nisu mogli voziti kolima. Njihovi sinovi i unuci su ih zavukli u gustu šumu i napravili im ležaj pod jelikom. Ostali su sami. Udaljeni od Zbjega i naroda. Pri ruci su stalno imali vode. Hrana im je svakog dana donošena iz zbjega. Zbivanja i strahote oko sebe nisu mogli da vide. Osjetili su ih sluhom i škrtim riječima donosilaca hrane.

Ležali su stalno na leđima. A san im, kao zainat, nije htio odmarati slijepo oči. r, .

— Gdje je narod, gdje je stoka — pitao je Mile.

— Vidiš ti, Mile, kako se vrijeme ponavlja — više šapatom će Dako.

— Da, Dako, brate mili — potvrđuje Mile.

— Sjećaš li se, ti Dako, kad na selo, u stari zeman, navališe Turci. A mi ti u šumu, pobjegošmo od vršaja na armanu. Privatismo borbu. Oni nam zapališe vršaj i stogove.

— Isto, isto ti je to ovo prokleti vrijeme — upade Dako pridižući se na ruke i unoseći se u lice Mili da bolje čuje, i nastavi:

— Sad spališe žito i staje, otjeraše narod u pustinju. Bore se naši s njima na položaju.

Odjeknu eksplozija granate blizu njih i prekinu razgovor. Ču se podmukli i duboki uzdisaj.

— Eto, vidiš, moj brate. I zbjeg naroda je na mjestu gdje je nekada bio za vrijeme Turaka. Smjestio se u šumu zvanu Zbjegovi.

— Ako naši, Dako, ne uspiju odbiti gadove, neće tu narod moći opstati. Moraće se Skloniti u dubinu šume. Za vodom. U pećine u koje smo se i mi nekada sklanjali — za vrijeme Turaka.

— E, teška ti je ta i preteška sudsina, moj Mile. U šumu se ne može ponijeti ognjište. Ne može se ponijeti plodna majka zemlja. Tamo hambara nema.

— Da, moj Dako. Šuma ti je tuga pregolema. U njoj vreba glad, kiša, studen, pomrčina, zvijeri, ljudske aždaje i boleštine.

Obojica utonuše u noć tišine. Samo negdje daleko čuo se po koji pucanj puške. I Milin i Dakin uzdisaj. Uzdisaj i molitva Bogu. Za opstanak potomaka, naroda, za slobodu.

POMJERANJE ZBJEGA 1941.

Šumske oluje unosile su nemir i paniku u zbjeg. Kolibice od prosušenog granja i lubova kore su prokišnjavale. Uznemirena stoka navaljivala je da bježi u pomrčinu. Hladne planinske noći nagonile su na drhtavicu.

Situacija na položaju nije davala garanciju za brzi povratak u selo. Sve je to uticalo da se zbjeg pomjeri u dubinu šume. Bliže planinskim vodama. Da koristi šumske barake i kolibe u Kozilima. Zbjeg je tako dospio daleko u šumu — do Zdralice. Ali, tu se nije duže zadržavao. Vratio se u Kozila.

Sve je, te godine, po pričanju starih ljudi, rodilo kao nikad ranije. Zito, voće, pčele, posna zemlja kao da su željeli da pruže svojim stanovnicima potpunu ljubav. Zito se osipalo na njivama od prezrelosti i roda. Šljive neobrane opadale. Med nevrcani curio ispod košnica. Kravlje mlijeko kao da je bilo masnije. Kajmak slađi.

Ispred neprijateljskih kuršuma jagmili su i sabirali ljudi prezrelu ljetinu. Po cijenu sopstvenih života. Zita su bila tamna, hljeb crn. Precm. Neukusan i gorak. Zita oko grada su ostala nepožnjevena. Snijeg ih je zatrpano. Ni neprijatelj, ni vlasnici ih nisu podizali. Bila su na ničijoj zemlji. Pod neprekidnom mitraljeskom vatrom.

Stalna nadanja u život, pune četiri godine, nagonila su ljudi da oru, siju, kopaju, žanju, kose, vrhu. Zakopavaju i sakrivaju po šumi i pećinama navuku. A neprijatelj? Palio je i uništavao plodove. Ljudi su orali i sijali. A meci gadali. Artiljerija ih granatama progona. Avioni ih mitraljirali i bombardovali. Zeteoce na polju i vršaj na armanu.

Da bi izbjegli smrt na sopstvenoj zemlji, ljudi su prevarali noći u dane, ugrabljeno žito izvozili u Kozila i vršili ga u zbjegu, oko livada više Smrčeve poljane. U šumi na Proplancima Tople kose.

To je bio gorak zalogaj koji je sa sopstvene zemlje otiman ispred neprijatelja. Po cijenu života. Tako mukotrпno živio je ovaj napаčeni, ali ponosni narod. Narod bosanskopetrovačkog kraja.

Zbjeg i planinu je zasipalo obilje zvijezda.

Jesenji vazduh parao je tjemena visokih planina. Buvkov list se žutio i osipao. Stoka muće od gladi i studeni. Snježna vijavica pravi kolutove po planinskim vrhovima. Šušte bijele pahuljice. U pomrčini, njihovo šuštanje pojavčavaju tupi sudari volovskih rogova.

Zbjeg sve teže živi. Pokušava da opstane u podivljaloj šumi.

Teška je ta zima bila. I preteška. Hrane nije bilo. Soli ni za lijeka. Stoka lipsavala od gladi. Ljudi su gazili veliki snijeg preko Grmeča. U Podgrmeču, sa sjeverne strane, tražili, uzimali, zamjenjivali robu za žito i prenosiли ga u sela Petrovačke kotline.

U kasnu jesen 1941. narod se, pod okriljem ustanka i visokog snijega, spuštao u sela. Popaljena sela. U sela koja to više nisu bila.

Tamo gdje je ostala po neka kuća smještavalo se po nekoliko porodica.

Eh, ta grozna jesen. I ko zna još koliko groznih jeseni.

SLOBODNA TERITORIJA

Godina 1942. bila je relativno mirna za stanovnike petrovačkog kraja. Tada je to područje bilo srce slobodne partizanske teritorije. Do maja, narod se sklanjao u zbjegove samo iz onih mjesta gdje je neprijatelj slučajno uspio na prodre na slobodnu teritoriju. Za kratko vrijeme ljudi su se opet vraćali u sela.

U drugoj polovini 1942. godine cjelokupna slobodna Petrovačka kotlina, područje planina Klekovače i Osječe-

nice, kao i južni dio Grmeča, postali su prihvatište i veliko prebivalište Vrhovnog štaba, Centralnog komiteta KPJ, operativnih jedinica, Centralne partizanske bolnice, izbjeglih porodica iz Crne Gore, redakcija i štamparija »Borbe«.

Prihvatišti i opslužiti sve te komande, ustanove, jedinice, porodice i ranjenike bio je težak i odgovoran zadatak društveno-političkih organizacija i cjelokupnog naroda petrovačkog sreza. Da bi se stvorili što povoljniji smještajni i materijalni uslovi komandama, jedinicama i broju od oko 2.000 ranjenih i bolesnih trebalo je uložiti mnogo organizacijskih napora i samoodrivanja. Vrhovna komanda sa ustanovama i centralnim političkim rukovodstvom smještena je u Bosanski Petrovac, u njegovu neposrednu okolinu, a ranjenici u sela Drinić, Šobatovac, Risovac, Skakavac i Stijenjani. U rekordno kratkom vremenu izgrađene su bolnice u šumama oko ovih sela. Neke od njih bile su savremene, kao ona u Jasikovcu koja je imala operacijske sale, vodu, sopstveno svjetlo, magacine, trpezariju, kuhinju, pekaru i preko 600 bolesničkih postelja.

Uporedo su izgrađeni i magazini i skladišta a Toploj Kosi, Jasikovcu, Šobatovcu, Stijenjanima i drugim skrovitim mjestima.

U to vrijeme izvedena je i uspjela omladinska akcija na sabiranju žita u Saničkoj dolini. Sva sabrana ljetina prenijeta je i uskladištena u magacine locirane na području jedinica, ustanova i bolnica.

U selu Driniću stvorena je velika ekonomija Vrhovnog štaba koja je u svom sastavu, pored magacina sa žitom, imala nekoliko stotina krava muzara i nekoliko hiljada grla ostale krupne i sitne stoke. Preko sopstvene klaonice mesom su snabdijevane komande, jedinice, ustanove i bolnice. Postojale su i sušare, gdje je sušeno na desetine tona mesa i raznog voća, uskladištenog i korišćenog za bolnice. Skuvano je i više tona pekmeza i džema.

Interesantno je istaći da su u selu Driniću postojale obućarska i krojačka radionica u kojima je radilo nekoliko desetina zanatlija. One su izrađivale novu odjeću i obuću i krpile staru za borce i ranjenike.

Ako se ima u vidu prenošenje, opsluživanje i njega ranjenika, rad u bolnicama i magacinima, opsluživanje i snabdijevanje jedinica, ustanova i komandi, prerada mesta i voća, dovoženje sirovina i papira za štampariju Vrhovnog štaba i odašiljanje štampanog materijala, fizičko obezbjedenje ustanova i rukovodilaca, kao i još mnogi drugi poslovi, dobiće se potpuna slika svega onoga što je narod petrovačkog kraja činio u ovim trenucima.

Posebna pažnja poklanjala se snabdijevanju jedinica, bolnica i naroda namirnicama. Radi ilustracije navećemo primjer montiranja mlinu sa motorom koji je prenesen iz Krupske Suvaje i postavljen 1942. godine u selu Driniću, u šumi iznad Gređenice.

Mlin su montirali Dušan i Milenko Mirković i uspješno je radio za potrebe Vrhovne komande sve do pred IV neprijateljsku ofanzivu.

U kolibi Marka Lukača, u Potocima, funkcionsao je još mjesec dana, a zatim je, otkriven od strane neprijatelja, bombardovan i uništen.

Između V i VII neprijateljske ofanzive, na istom mjestu, u Driniću, montirali su Dušan Mirković i Dušan Stupar drugi mlin sa motorom vlasnika Jovice Novakovića iz Bosanskog Petrovca. Mlin je uspješno snabdijevao brašnom jedinice i narod osam mjeseci, a zatim je nakon desanta na Drvar demontiran. Kapacitet je bio oko 6.000 kg brašna na dan tako da su, pored vojnih potreba, zadovoljene i potrebe civilnog stanovništva svih sela istočno od Bosanskog Petrovca.

Ovdje treba napomenuti da prethodni pokušaj montiranja pokretnih partizanskih mlinova na prugama uzanog kolosijeka Drvar—Srnetica—Mlinište d Srnetica—Sanica, kao i montaža na panju u Toploj Kosi, nisu uspjeli, pa je zbog toga izliveno betonsko postolje i izgrađena baraka za mlin u selu Driniću.

MASOVNI ZBJEG 1943. OGDINE

Poslije prethodne mirne godine, provedene u radu i zanosu partizanskog i patriotskog oduševljenja, početak

1943. godine nije obećavao ništa dobro plemenitom narodu petrovačkog kraja, koji je kroz istoriju bio ponižavan i uništavan, terorisan i globljen, ali nikada pokoren.

O četvrtoj neprijateljskoj ofanzivi, poznato je, odlučeno je u Hitlerovom stanu 18. i 19. decembra 1942. godine, a plan operacija razrađen je u Rimu 3. januara 1943. godine. Raspored i koncentracija neprijateljskih jedinica završeni su do 20. januara 1943. godine i tada su otpočele operacije na slobodnu teritoriju.

Cilj ove ofanzive bio je: uništenje vrhovne komande NOR-a, centralnog političkog rukovodstva i glavnine operativnih jedinica.

Uz plan operacija njemačka komanda je izdala i poznato naređenje za brutalan postupak prema narodu, a general Listers je saopštio da niko od rukovodećeg i boračkog sastava njemačkih jedinica ne može odgovarati za preostre postupke prema našim ljudima. Naređeno je da se u zoni dejstva uništi sve — kuće, staje, stoka, životne namirnice i ostalo. Nijemci su pred četvrtu ofanzivu pripremili logore za 60, a Italijani za 30 hiljada ljudi.

Narod ustaničkih krajeva Banije, Korduna i Bosanske krajine napuštao je svoje domove i kretao se pred neprijateljskim jedinicama u pravcu Bosanskog Petrovca, planine Klekovače i dalje prema Neretvi.

Istoričari su procijenili da je taj veliki pokretni zbjeg imao oko 50 hiljada ljudi, 70 hiljada grla stoke i oko 17 hiljada zaprežnih vozila. Velika i duga bila je rijeka napaćenog naroda koji se gladan, bos i go, promrznut, kretao bespućima planina, kroz veliki snijeg i vijavici.

Neprijateljska avijacija stalno je bombardovala i mi-traljirala kolone zbjega, sijala smrt po putevima, a hiljade nejakih staraca, žena i djece koji nisu mogli da se sklone, strijeljani su na licu mjesta ili odvođeni u koncentracione logore. Strahovit je bio prizor na putevima pokretnog zbjega. Po privremenim boravištima ostajali su smrznuti i izobličeni leševi ljudi, žena, djece i stoke.

Radi razumijevanja tadašnje vojno-političke situacije u kotlini Bosanskog Petrovca, treba istaći da se tu nalazio Vrhovni štab sa svim svojim ustanovama i bolnicom.

Dolazak naroda donio je dvostruku teškoću: prvo, prisustvo velikog zbjega otežavalo je manevar jedinica, drugo, prisustvo velike mase otežavalo je snabdijevanje, smještaj i sanitetsko obezbjedjenje jeden je jedinica, ranjenih i bolesnih boraca i izbjeglog stanovništva.

Zbog nastale ozbiljne situacije na frontu i pozadini pred sve faktore sreza Bosanski Petrovac postavljen je najvažniji zadatak: da se prihvati, smjesti i obezbijedi narod sa ugroženih područja Banije, Korduna i najzapadnijeg dijela Bosanske krajine.

Na izvršenju ovog odgovornog zadatka angažovala se ne samo kompletna narodna i vojna vlast već i sve društveno-političke organizacije, pa i cijelo stanovništvo.

Prihvatanje i smještaj izbjeglog naroda išao je bez većih teškoća, jer je smještajni prostor obuhvatio široko područje od sela Risovca i Vrtoča pa sve do najistočnijih dijelova sreza Bosanski Petrovac, u dužini od oko 40 i širini 15 km, ili na oko 600 kvadratnih kilometara površine.

Iako su već tada bili prilično iscrpljeni prehranbeni potencijali, zbjeg je, ipak, bio obezbijeđen životnim namirnicama.

U organizaciju snabdijevanja i obezbjeđenja uključile su se Komanda područja i Komanda mjesta sa svim svojim rezervama, te je time olakšano izvršenje zadatka.

Sva sela i kuće pojedinačno primile su određeni broj izbjeglog naroda i njegovu stoku. Tako je ostvarena velika međuljudska solidarnost, koja je došla do punog izražaja upravo u tim teškim trenucima.

Pohvalno je istaći da na cijeloj teritoriji, za sve vrijeme boravka velikog zbjega, nije bilo ni jednog nesporazuma, svađe ih potkradanja.

Ovakav razmještaj naroda, na tako širokom području, zadržao se sve do pomjeranja fronta prema slobodnoj teritoriji. Tada se je zbjeg premjestio iz zapadnog u istočni dio sreza, prema Glamoču i Prozoru, zajedno sa Vrhovnim štabom, dijelom partizanskih jedinica i ranjenika.

U Bosanskom Petrovcu je organizovano prihvatište naroda koji je pristizao cestama sa zapada, od Bihaća i

Bosanske Krupe. Ljudima su dijeljeni topli obroci, a zbog dnevne aktivnosti neprijateljske avijacije, narod je u toku noći upućivan u tri pravca: Bosanski Petrovac—Bukovača—Drinić, Bosanski Petrovac—Oštrelj—Drvar i, manjim dijelom, Bosanski Petrovac—Bravsko. Glavna kolona naroda kretala se u pravcu sela Bukovače i Drinića.

Ovaj zbjeg, kolikogod bio velik, imao je svoju kompaktnost, cjelinu, organizaciju i rukovodstvo. Nije bilo ništa prepušteno slučaju i stihiji. Kretanje naroda odvijalo se organizovano, a snabdijevanje je bilo planski i na vrijeme obavljeno.

KOZILSKI ZBJEG

Sa snježnom mećavom sve se više miješala eksplozija granata. Front se pomjerao, a pred njim i narod.

Kolone su presijecale veliki snijeg na prostranom Kozilskom proplanku.

Konji i krave, natovareni prtljagom i stvarima, teško su gazili snijeg. Mečava im je snažno bila u glavu. Okretali su se. Upadali u snježne namete i obarali tovare. Natovarena kola jedva su se micala kroz duboki snijeg. Na točkove se nabijao led, kočio ih i onemogućavao pokret. Tu, u Kozilskom zbjegu, su i napuštena zaprežna vozila, jer kroz šumu nisu mogla da se kreću. Ljudi, žene, djeca, zamotani u pokrivače, išli su prtinom, gonili stoku, nosili stvari.

U šumi, Oko proplanka, zaustavio se izbjegli narod, tako reći, iz svih sela petrovačkog sreza. I oni sa zapada. Niko nije ovdje u ulozi domaćina. Svi žive podjednako, u nemaštini, patnji, nadi. Tada su nastale velike teškoće, jer su uslovi za smještaj bili vrlo teški.

I šuma Klekovača, koja se činila nepreglednom, postala je pretjesna da primi sve one koji traže spas, koji hoće da žive. Narod se smještao pod omorike, u snijeg. U Kozilske kolibe smješteni su samo bolesni, ranjeni, slabi i iznemogli, nejaki, starci i djeca.

Velike vatre gorjele su oko proplanka. Sve je podsjećalo na neku bajku.

Nastupile su besane noći. Mečava i studen su onemogućavali odmor i spavanje. Koliko će još biti tih besanih noći, gladnih večeri i hladnih jutara? To нико тада nije mogao ni prepostaviti, pogotovo znati.

U ovoj, gotovo bezizlaznoj situaciji Partija je tražila rješenje kako da se zaštiti i spasi narod koji se tu zatekao između dvije smrti: one koja mu dolazi sa fronta i od koje bježi, i one koja ga čeka u bespuću planinske zimske surovosti.

U prisustvu Velje Stojnića, člana Oblasnog komiteta Partije, održan je u Boriku, između Drinića i Kozdla, sastanak Sreskog komiteta KPJ za Bosanski Petrovac. Na tome sastanku odlučeno je da svi sposobni i mlađi komunisti i skojevci krenu u partizanske jedinice, pod oružje. Na sastanku se tada nije mogla sagledati nastala situacija, njene posljedice i rješenja.

Načelno je riješeno da se narod kreće u pravcu Glamoca.

Ali, kuda preći neprohodnu planinu? Pod kakvim uslovima i zaštitom? Sa kakvom perspektivom i posljedicama?

Na te dileme nisu dati odgovori. Tek na drugom sastanku u Toploj Kosi, istočno od Kozila, u prisustvu svih komunista zbjega i vojnih rukovodilaca, temeljio je analizirana situacija na frontu. Odlučeno je da se narod pokrene u šumu sa najnužnijim stvarima na zabačena mesta i pod zaštitom partizanskih jedinica.

Sto prije u Zdralicu. Po odluci ovoga skupa u Kozilskorn zbjegu i njegovoj okolini mogli su ostati samo oni koji su nesposobni za pokret.

ZBJEG U ZDRALICI

U suton hladne noći, na Kozilskoj livadi, narodu je saopštena vojno-politička situacija i odluka da se sa najnužnijim stvarima kreće u pravcu Zdralice.

Prije pokreta izvršene su najnužnije pripreme. Iz magacina, preostalo žito i prehrambeni artikli, podijeljeni su narodu. Višak stvari sklonjen je i sakriven.

Ovakvu organizaciju u zbjegu bilo je moguće sprovesti zahvaljujući, dobrim dijelom, velikom snijegu koji je odložio za oko 15 dana nastupanje njemačkih jedinica.

Veliki zbjeg je krenuo bespućem planine. Visoki snijeg, mečava i studen otežavali su pokret naroda. Mala djeca trpana su u torbe i bisage, tovarena na konje i kраве. Snježna kitina stresala im se za vrat. Zbjeg se teškom mukom probijao kroz šumu i snijeg. Jedva je stigao do novog prebivališta — Zdralice.

Pod visokom planinom ne zna se šta je bilo surovije. Snijeg ili zima, šuma ili namrgođena Klekovača, ili neizvjesnost. Tu su nastali prvi trenuci golgoti, uništenja, bezizlaznosti.

Na prilično mali prostor, zatrpan velikim snijegom i zasipan mečavom, sabila se masa ljudi. Vrilo je kao u košnici. Vatre su otapale snijeg i upadale duboko do zemlje. Izbjegli su se nadnosili nad dim i grijali.

Vode nije bilo. Snijeg je toplijen na vatri. Sve je izgledalo kao da su narod i stoka osuđeni na samoubistvo. Na totalnu propast.

Tu, u zbjegu, nalazio se Sreski narodni odbor sa predsjednikom Milošom Kecmanom-Vojskom, Sreski komitet Partije, sa sekretarom Jovom Kecmanom-Šucicom, Komanda mjesta i ostala rukovodstva sreza. Svi su oni ulagali ogromne napore da se spasi ono što je bilo, tako reći, nemoguće spasiti. Snabdijevanje je oskudno obavljeno. Hrane je ponestalo. Uzimana je i otkupljivana stoka, dijeljena, klana. Stoka je jela šib, četinu i glodala promrzla stabla. Kostrušila se i drhtala od studeni. Tužno mukanje i blejanje kao da je tražilo samilost, nagovještavalo propast.

Front se kroz planinu pomjerao. Kuda dalje? Neće valjda tu izaći njemačke jedinice? Nisu tu izlazile vojske. Neće, valjda, ni oni. To su bila razmišljanja i naroda i rukovodstva.

U takvoj dilemi i neizvjesnosti vojno rukovodstvo saopštilo je u Srnetici sekretaru S reskog komiteta Partije

da je ofanziva prolazna, da narod treba sklanjati i zabacivati u pozadinu neprijatelja. Vojno i političko rukovodstvo je ocijenilo da bi pokret naroda pred neprijateljskom ofanzom imao dvostruku štetu: žrtve bi bile veće, a manjevar naših jedinica otežan.

Prolaznost neprijateljske ofanzive i zabacivanje naroda u pozadinu bile su prve ohrabrujuće vijesti u tako teškoj i bezizlaznoj situaciji. One su ulivale povjerenje, nadu u život, povratak na ognjište. Vijesti »Slobodne Jugoslavije« čitane su s izuzetnom pažnjom, komentarisane.

U tim teškim trenucima oči naroda velikog zbjega bile su uperene u dvije istaknute ličnosti — u Sucu, sekretara Partije, i Vojsku, predsjednika. Suco je bio oличenje Partije. Svojom ličnošću ostavljao je snažan utisak na prisutne. A Partija je uvijek i u svim prilikama našla izlaz, rješenje. Znali su to ovi ljudi. Znali su oni Sugu kao odvažnog, vrijednog i marljivog partiskog radnika. I čestitog čovjeka. Koliko je samo taj čovjek strpljivo tkao niti u petrovačku partijsku organizaciju? Koliko puta je »zaronio« u neizvjesne noći i izbjegao potjeri neprijatelja? Ni on ne zna koliko je puta i pod najtežim uslovima pregazio surove planine Grmeča, Klekovače, Osječenice. U nekim kritičnim situacijama Pokreta isticao se svom veličinom revolucionara, kad je trebalo da u ustanku prijeti četničkim ekstremistima za nepravilne postupke, ili u zbjegu skrene pažnju na nepravilan odnos prema djeci. U tim trenucima, rekli bismo, bio je surov i čedan, kao planina Klekovača.

Vojsko je bio stari komunista i predratni revolucionar, hrabar i smion. Za ideje Partije uvijek je bio lično spreman da se žrtvuje. Nije prezao ni pred žandarmerijskim bajonetama koje su ga pribijale uza zid.

Ušao je u revoluciju sa velikim nadahnućem i prošao kroz njenu surovost, tako reći, na jednoj nozi, kao težak invalid. Samo tako hrabar čovjek i sa čistim idealima mogao je bez kolebanja izdržati, proći sva iskušenja zbjegova, napore pokreta i nadčovječanska odricanja. Ovako kao gorštak, ličnom hrabrošću i odvažnošću, spremnošću na izmjenu mišljenja sa običnim ljudima i kritiku slabosti —

ulivao je poštovanje i povjerenje istaknutog borca Partije i revolucije.

STRIJELJANJE NARODA U KOZILSKOM ZBJEGU

Pokretanjem naroda u Zdralicu, starom Kozilskom zbjegu kao da je usahnula snaga. Kao da su u nastalom vakuumu lebdjeli samo starci, žene, djeca, bolesni i ranjeni — oni koji nisu mogli krenuti u surovu planinsku zimu. Istina, samoinicijativno ostalo je više porodica koje su se pojedinačno, ili grupno, sklanjale u obližnje šume Kozilskog zbjega.

Ostale ljude u Kozilskom zbjegu zahvatao je nelagodan osjećaj. Živjeli su u nadi, očekujući bar malo razumijevanja od okupatorskih vojnika. Voljeli su da žive. Nadali su se da će, možda, u kolibama i uz vatru preživjeti nedaće srove zime.

A njemački vojnici su sakupljali narod po zbjegu, goznili ga u Djelove i tu razvrstavali. Oni, a bili su rijetki, koji su se javili sa njihovim propusnicama — bačenim iz aviona, odvajani su na stranu. Među prisutnima bilo je i onih koji nisu smjeli pokazati propusnice, jer su se bojali da će biti strijeljani. One koji nisu imali propusnice, njih oko sedamdeset ljudi, žena i djece, Nijemci su odveli u dolinu oivičenu šumom i tu ih strijeljali.

Težak i ježiv je to bio prizor. Strijeljani su i starci od sto godina. I djeca, od nekoliko mjeseci, još u majčinom naručju. Bolesni. I Rosa Banjac, ranjena iz aviona, koja je, uz pomoć drugih, jedva došla na gubilište.

Mitraljeski rafali sijali su nemilosrdno smrt, djeca su plakala, žene kukale, a onda se sve to pretvaralo u samrtnički grč. Njemački zločinci su išli od leša do leša i ispaljivali metak u glavu svima onima koji su davali znake života. Krv se pušila i crvenila po snijegu.

Pri izvršenju zločina okupatori nisu imali u vidu da je narod koji se bori za slobodu neuništiv. A njih devetoro je preživjelo taj masakr i danas pričaju o zločinima sa suzama u očima, sa stalno prisutnom stravom i gorčinom.

Marko Bosnić je pobjegao sa gubilišta i bio je prvi vjesnik o strijeljanju naroda u Ždraličkom zbjegu. Jovo Daljević nije imao njegovu sreću, poginuo je u bjekstvu.

Mileva Banjac, koja je u naručju držala kćer Ratku, staru šest mjeseci, a drugom rukom pridržavala petogodišnju Milku, pala je izrešetana od njemačkih kuršuma. Sa devet rana digla se iz mrtvih. Teška srca ostavila je smrtno pogodene kćerke i pošla u šumu. Njoj se, obivena majčinom krvljom, pridružila djevojčica Jovanka Banjac, kći Save, jedina preživjela od devetočlane porodice.

Njih dvije uputile su se prtinom, u šumu. Mala Jovanka išla je za Mile vom i golim rukama snijegom zatrpana krv iz njenih rana, kako ne bi bile otkrivene.

Pred noć kod Surtulije naišle su na Nijemce koji su konačili i ložili vatru. Neprimjetno su pobjegle i prenocile u šumi. U zoru su se, ipak, susrele sa njemačkom patrolom. Vojnici su ih pitali od čega je Mileva ranjena. Po ranjem dogovoru, rekle su da je ranjena od aviona. Nijemci su ih uputili prtinom u Slatinu, u barake bivše partizanske bolnice u kojima je bio narod sela Bukovače. Previ jene su bile Mile vine rane.

Vojo Banjac, dijete otregnuto iz majčinog zagrljaja, preživio je strijeljanje. Kad mu je majka Cuja smrtno pogodjena, pao je i on obiven njenom krvljom. Pritajio se, a po odlasku zločinaca pridigao se i pošao za ranjenom Milevom. Nije je stigao.

Išao je prtinom za njemačkim jedinicama. Pred noć je naišao na kolibicu utonulu u snijeg u kojoj je ležala nepoznata i nepokretna baba. Primila ga je pod svoj pokrivač. Dugo je drhtao i plakao. San nije dolazio na oči. Uz jecaj pričao je babi o zločinu, a ona je kašljucala i klela bezdušnike.

Marija Kecman, starica, digla se tako reći, iz mrtvih i preko planine Loma izašla u Otaševac, a zatim se vratila prema Ždraličkom zbjegu. Sedam dana gazila je snijeg, često visok preko dva metra. Spavala pod jelikom, bez hrane i vode, bez vatre i pokrivača. Izgubila je orijentaciju, izgubila red dana i noći. Išla je kad je mogla, spavala kad je obori san, humor, glad.

Stoj a Romčević sa trogodišnjom kćerkom Ankom u naručju, pala je na gubilištu u snijeg, pritisnula grudima malu Ariku, pazeći da je ne uguši. Obliveni krvlju strijeljanih, pritajile su se, a zatim otišle u šumu. Majka je nosila kćerku u naručju. Stoji su kuršumi rasparali svu odjeću na ledima, ali je nisu ranili.

Stanka Kuburić, starica, pridigla se iz mrtvih i kao izbezumljena išla prtinom. Nailazila je u šumi na njemačke jedinice. Vojnici su joj se podsmijavali, jer je bila zblanuta i izgledala kao avet. Nekoliko puta se starica vraćala na mjesto strijeljanja, a odatle opet nälazila na njemačke vojnike, kao da ju je smrt privlačila sebi. Kao da se nije mogla odvojiti od mrtvih. A željela je da živi. Kaže da je disala na gubilištu samo kad su zločinci punili oružje. Slušala je njihov razgovor. Jedni su pozivali da idu, a drugi su odbijali i govorili »Nema odlaska dokle god djeca plaču, dok daju znake života«. Kakva svirepost?

Različiti su bili postupci Nijemaca prema narodu Kozilskog zbjega. Sve oko Banjačkih koliba su sakupljali i gonili na strijeljanje, a ljudi sa njihovim propusnicama gonili su u Petrovac, u zatvor. U Slatinskoj bolnici čak su se dobro odnosili prema narodu.

Sakupljeni narod pod Tukom i u vrhu Kozila potjerali su u Djelove na strijeljanje, ali su ih presrela dva njemačka oficira na konjima i naredili da ih gone u zatvor, u Bosanski Petrovac.

Ovaj dio naroda kojeg su uhvatili pri kraju šume, u Smrčevoj poljani, zatvorili su u Bosnića kolibe i stražarili kod njih prijeteći da će ih zapaliti zajedno sa objektom. Strijeljati. Poklati. Cijelu noć su ih držali u neizvjesnosti.

Djeca su plakala od gladi, žeđi i studeni. U zoru su Nijemci otišli, a narod je ostao u kolibama zatvoren, zaključan spolja. One koje su sproveli u Bosanski Petrovac, zatvorili su u podrum, bez vatre, ležaja, pokrivača i bez imalo hrane i vode. Djeca su plakala i tražila kruha i vode, ali im to nije pomoglo. Jedina pomoć za djecu bila je od aktivista NOP iz Bosanskog Petrovca. Nepoznati čovjek, aktivista, noću je prilazio zatvoru i krijući donosio hleba i vode, govoreći: »Dajte djeci pomalo da ne umru od gladi i žeđi. Nemamo ni mi više«.

POD OKRILJEM ZBJEGA

Interesantan je doživljaj dva druga, prvoborca, komunista. Simo Banjac i Rade Brklač bili su teški ranjenici. Rade je ostao bez noge, a Simo bez ruke i vida.

Bježeći pred ofanzom došli su na željezničku stanicu Srnetica. Sami dalje nisu mogli, pa su se dogovarali sa još svoja dva druga — takođe teška ranjenika — šta da rade i kuda da krenu.

Todor Keoman, politički komesar, ubjeđivao ih je da krenu sa vojnim jedinicama preko Šatora, Nikola Banjac je predlagao da idu u Zdralicu, kod naroda i Komande mjesta, a Rade i Simo su bili za to da se vrate prtinom u veliku šumu Tople kose, prikriju se i sačekaju prolazak Nijemaca. Svi su ostali pri svojim stavovima. Todor je otišao sa jedinicom, a Nikola na konju za Zdralicu. Obojica su poginuli.

Simo i Rade su išli nazad prema Kozilskom zbjegu i Lipovoј glavici. Svratili su sa prtine oko 200 m, zavukli se u šipražje gustih četinara, nalomili jelovih grana, napravili ležaj na snijegu i legli. Na sebi su imali samo vojničke šinjele. Nisu imali šta prostrijeti, niti se čime pokriti. Nisu imali ni nož, ni sjekiru, ni šibicu, ni zalogaja hrane.

Dok su se oni smiještali, Nijemci su stigli od Kozilskog zbjega. Cijelu noć Simo i Rade su slušali njihov nerazumljiv govor. Kazani i porcije zveče, konji pod samarima se stresaju, kerovi laju. Njih dvojica imali su od oružja samo po tri odšrafljene bombe, po dvije namijenjene za neprijatelja, a po jedna za njih.

Kad je svanulo, njemačke jedinice su krenule prema Srnetici. Cio dan tuda su prolazile kolone.

Kad se počeo primicati mrak, na istom mjestu je zanočila druga kolona Nijemaca.

Tako je to bilo i u naredna četiri dana. Njih dvojica utonula su u snijeg koji se pod njima istopio. Zbili se jedan uz drugog, drhtali od studeni, žudili za vodom, sanjali hljeb. Gutali i razmišljali.

Kada je i poslednja kolona Nijemaca prošla, njih dvojica su tihim i promuklim glasom počeli da razgovaraju:

— Vidiš Rade gdje ćemo poginuti. Od gladi i studeni,
a ne od Švaba.

— Naći će nas po orlovima, lešinarima, kad okopni
snijeg — više tužno nasmiješi se Rade.

— Ko zna, hoće li nas i tada naći. Niko ne zna gdje
smo se sklonili.

— Dovati mi šaku snijega da utolim žed — reče
Simo.

— Sačekaj, sačekaj ...

Neko šuškanje u šikari prekinu njihov razgovor. Dah
im je stao. Misli lete: srna, vuk, medved, zec, Nijemac,
čovjek — prijatelj? Simo leži i čuti. Rade prati kretanje
šuškanja.

— Čovjek, prijatelj, —

— Nije on ...

Privida mu se. Cas iskrne lik čovjeka — prijatelja,
čas uniformisanog švapskog vojnika, čas zvijeri.

Osmi je dan samovanja, gladi, žeđi. Osma nesana noć,
drhtanja.

Sta je sad? Privida li im se?

Opet šuškanje.

Dirnuše se rukama i kao da rekoše: »Tišina, tišina,
oslušni bolje?«

— Jest čovjek, jest prijatelj — tiho reče Rade.

— Điđa, Điđa, otkud tu — uviknu Rade.

— Jeste li živi, sunce vam vaše? Tražim vas?

Zagrljaj, poljupci, radost.

Nosi Điđa bakricu pasulja, ko zna kad kuvanog, nudi
im da jedu. Oni ne mogu da prezalogaje, iznemogli su. S
onu stranu brda Lipove glavice nalazi se Đidina porodica.
Điđa je otisao po konje.

Simu i Rade su nastavili razgovor izvinjenja jedan
drugom. Iz Kozilskog zbjega došli su do Srnetice i vratili
se u Lipovu glavicu. S jednim nogama, jednim rukama i,
takoreći, jednim očima. Put je bio dug 10 km, snijeg visok
više od jednog metra.

Tetrali su i išli. Pušil'i su se od znoja, upadali u škra-
pe, posrtali i padali jedan preko drugog, dizali se, čupali
jedan drugog, ljutili se, psovali i međusobno se okrivilja-
vali.

Naročito se Rade ljutio, jer se on gotovo uvijek pri padu našao pod Simom. Bila mu je nesigurna drvena nogu, nevješto pravljena sopstvenim rukama.

Điđa je stigao. Natovario ih na konje i odveo svojoj porodici. Tu su se ogrijali i malo oporavili. Drugog dana Điđa ih je »prenio« na Pleć, naložio im vatrnu i brinuo o njima. Poslije ih je prebacio na Gredu za Tukom i tu ih smjestio u ranije napravljenu kolibicu. Na tom mjestu ostali su cijelo proljeće i ljeto 1943. godine. Hranu im je donosila porodica.

Jednog lijepog ljetnjeg dana prvi put su sišli u Drinić. Obaviješteni su da u selu nema neprijateljskih vojnika.

Samo što su stigli u Siminu kuću i sjeli, četnici odnekud naiđoše i uhvatili ih. Potjerali su ih vojvodi i putem prijetili:

— Dobićete 25 po turu, odsjeći ćemo vam još po koji komad tijela, a onda nož ispod vrata.

Kada je trebalo preći ogradu, Rade nije mogao sa jednom nogom. Četnici su ga nagonili, tukli. Davao im je otpor i govorio:

— Ne mogu, sunce vam vaše, ubijte...

I dok se Rade s njima svadao i gurao, neko je iz šume zapucao. Četnici su preskočili ogradu i pobegli. Simo i Rade su ostali. Vratili su se kući i odmah otišli u šumu, u svoju kolibu u kojoj su ostali do oslobođenja Bosanskog Petrovca.

ZABACIVANJE U POZADINU NEPRIJATELJA

Zbjeg u Zdralici nadimao se od mnoštva naroda, gužve, vike i dozivanja, studeni, gladi i bolesti. Metež, rikanje goveda, blejanje ovaca, dovikivanje. Rukovodstvo zbjega preduzelo je sve mjere da se snabdijevanje odvija planski.

I tada, rezak pucanj, pa više njih. Mitraljeski rafali. Nijemci su stigli. Iznenadili. Narod bježi.

Zbjeg je pocijepan u četiri kolone naroda. Ostali su starci, stoka, ono malo stvari i namirnica. Narod

srlja i bježi kroz veliki snijeg. Žene bacaju djecu u snijeg, ona plaču, drugi ih prihvataju, nose. Njemački kuršumi, zima i nemoć posijali su smrt po cijelom Zdraličkom zbjegu.

Kolone naroda su odmakle. Zbjeg pretražuju Nijemci. Baj one tama prevrću stvari, rakiju odnose, ljude uhvaćene prikupljaju i stavljaju pod zajedničku stražu.

Glavna kolona naroda kretala se pravcem: Zdralica—Potoci—Prekaj a—Tičevo—Grahovo—Srb—Lika. Ova kolona pocijepana je na tri dijela.

U Prekaji narod je dočekala njemačka zasjeda. Polovina naroda je, ipak, prešla u Tičevo, a druga polovina se vratila u šumu. Iz Tičeva narod je nastavio put preko Grahovskog polja za Liku. Pri prelasku Polja, u samu zoru, kolona njemačkih tenkova kretala se iz Drvara. Samo srećna okolnost spasila je narod. Nisu se sreli na otvorenom polju. S ovom kolonom naroda u Liku je prešlo i nekoliko rukovodilaca: Miloš Kecman-Vojsko, Vojo Banjac, Milja Kecman, Rajko Miljuš i Đuro Sekulić. Od ove kolone dio naroda i omladine se u Tičevu priključio partizanskim jedinicama i okrenuo preko planine Šator.

Druga kolona naroda vratila se od Prekaje preko Javornika, Bobije, Vranjevca, Muratovca, Pleći i sišla u stari Kozilski zbjeg. S ovom kolonom išao je Jovo Kecman-Suco.

Dio kolone koji se odvojio u Prekaji, stalno je pratila neizvjesnost, glad, besputan i težak teren. Često su u pokretu gubili orijentaciju i vraćali se nekoliko puta na mjesto polaska. Kažu da su jednu dolinu obišli nekoliko puta i da se od nje nisu mogli odvojiti i orijentisati sve dok se jedan od njih nije popeo na visoko drvo i izvidio pravac.

Od dugog i napornog puta, gladi i studeni, kod naroda su se, naročito kod djece koja su u bijegstvu iz Zdraličkog zbjega odvojena od roditelja, javljale halucinacije.

Od stabala djeca su mislila da su im roditelji, a roditelji da su im djeca, grlili su stabla, plakali, radovali se. Od snijega su mislili da je šećer. Od panjeva hljeb. Djeca su dozivala roditelje koji su, kao usnuli, išli i teturali snijegom, širili ruke. Narod je ostao bez obuće. Bosim nogama

ma gazio je snijeg. Krpama su zamotavane noge, uvezivane kanapom, ali je sve to snijeg ponovo skidao. Od ove kolone u Vranjevcu se odvojio narod južnopodgrmečkih sela i kretao se pravcem Vranjevac—Crkvine—Paunovac i južnim dijelom Grmeča prema selima Bravsko, Kapluh, Janjila, Smoljana.

Treća kolona naroda je išla iz Zdralice pravcem: sjeverni dio Male i Velike Klekovače, Lom planina i sišla u Kozilski zbjeg. U ovoj koloni, pored ostalih, bili su: Dušan Banjac, Toma i Drago Banjac, Mile Lukić, Pajo i Košta Trninić, Sava i Milan Banjac. Teško je povjerovati da su ljudi sa djecom, starci i žene, prošli tim terenom, jer je svima poznata surovost Klekovače u to doba godine. Išlo se lagano, korak po korak. Stopa po stopa. Dnevno se moglo preći nekoliko stotina metara. Ni vatrnu nisu smjeli ložiti da se ogriju. Stalno su, dole u Jasikovcu, slušali njemačke vojnike.

U Klekovači su nailazili na sijena ukošena u ljetnom periodu, sadjevena i tada zatrpana snijegom. Razvaljivali su sijena, sterali na snijeg i odmarali se. San nije dolazio na oči. Jedne večeri, dok su tonuli u snijeg i misli, a slušali ispod sebe zakonačene njemačke vojnike, naglo poleti i zalaja ker — jedini njihov vjerni čuvare i pratilac. Svi su skočili na noge, a neko uzviknu: »Kolji!«

Na kera se strpaše u veliki snijeg Dušan i Košta i zaklaše ga. Ovo su učinili da ih ker ne bi otkrio.

Dugo je ova kolona putovala i polako se primicala Kozilskom zbjegu. Negdje, još visoko pod Velikom Klekovačom, naišli su na Dmitra Lukića koji ih je obavijestio o strijeljanjima u Kozilskom zbjegu. Sve ih je zahvatila tuga, žalost, radoznanost i pomalo panika. Misli su navirale. Ko je živ? Ko je strijeljan? Gdje su djeca, roditelji, braća? Oprezno su se primicali. Drago i Milan Banjac penjali su se nekoliko puta na visoka drveća, izviđali Kozilski zbjeg i obavještavali saputnike o situaciji i pokretu njemačkih jedinica.

Zdralički zbjeg ličio je na pustoš: stvari razbacane, leševi ljudi, djece i stoke na sve strane. Preživjeli, žene, djeca i starci, sakupljali su se izbezumljeni. Drhtali su. Plakali.

Prije dolaska Nijemaca u Ždralički zbjeg nekoliko porodica Stojanovića i Balabana krenulo je prema Kozilskom zbjegu. Otišli su u neizvjesnost. Niko nije znao jesu li stigli živi tamo.

STRIJELJANJE NARODA U POTOCIMA

Poslije pretresa i pustošenja Nijemci su napustili Ždralički zbjeg. Kretali su se u pravcu Potoka, prtinom. Za kolonom gonili su uhvaćene ljude.

Među njemačkim zarobljenicima našli su se starci od 80 i više godina, žene, nejaka djeca, iz gotovo svih petrovačkih sela. Među njima su, pored ostalih bili: Jovan Lukić, Sava Ćup, Blažo i Simo Banjac, Mile Banjac, Vid Kecman, Stevo Kapelan, Dragica Lukač, dijete iz Potoka, Đorđo Nikić, Đurađ Kecman i Milan Kačar. Kad su Nijemci zakonačili u šumi, vezali su svoje žrtve štrikom, bojeći se da ne pobjegnu.

Uz put je bilo neuspjelog dogovaranja. Zatočenici su željeli da navale na sprovodnike i da se na taj način pokušavaju osloboditi. Sutradan sprovedeni su kod glavnokomandujućeg SS oficira i on je, osorno, na srpskohrvatskom jeziku naredio da puste one koji imaju propusnice bačene iz aviona, a ostale strijeljaju.

Poslušno izvršavajući naređenje, sprovodnici su svratili s prtine gonjene ljude, postavili tri mitraljeza i spremno očekivali izvršenje, ovog, svakako ne prvog zločina.

Videći smrt pred očima, Jovan Lukić je pokušao bjekstvom da se spasi. I, uspio je. Bježao je kroz snijeg, preskakao klade, a mitraljeski rafali su sjekli grane iznad glave. Odmicao je i slušao uzvike strijeljanih. Izmakao je podaleko, sav mokar od znoja i iscrpljen, sjeo na kladu, odmarao se i razmišljaо. Tišina je zavladala šumom.

Istim tragom vraćao se Jovan polako mjestu strijeljanja kako bi provjerio ima li ko živ. Idući oprezno, od stabla do stabla, slušao je prolazak i odlazak njemačkih kolona. Kad je već bio na domaku mjesta strijeljanja iz šipražja ga je trgao neki šum. Pritajio se i na veliko iznenađenje

ugledao jedanaestogodišnju djevojčicu Dragicu Lukač koja je išla sa gubilišta njegovim tragom.

Kada je Jovan počeo bježati sa mjesta strijeljanja, Nijemci su istovremeno otvorili paljbu za njim i po narodu. Napravio se pravi metež. Simo Banjac je poginuo u bjegstvu, a mala Dragica je skočila u snijeg, s namjerom da i ona bježi, ali je duboko upala. Pritajila se i kada se uvjerila da su Nijemci otišli krenula je za Jovanom u šumu.

Idući u kolonama za narodom Nijemci su pristizali iznemogle i na licu mjesta, pojedinačno i grupno ih ubijali.

Po snijegu oko prtina ostajali su iznakaženi leševi.

POVRATAK NARODA U KOZILSKI ZBJEG

Neprijateljska ofanziva je prolazila. Njemačke jedinice su išle prema istoku, a kolone naroda zabacivale su se u šumu i vraćale u pozadinu neprijatelja.

Preživjeli ljudi Zdraličkog zbjega, i oni koji su se u njega povratili poslije prolaska njemačkih jedinica, vraćali su se u Kozilski zbjeg. Oni su sa sobom potjerali svu stoku koja je ostala u Zdraličkom zbjegu.

Na Kuku, više Kozila, naišli su na strijeljane Stojanoviće i Balabane. Oko pedeset leševa žena, staraca i djece unakaženo je. Dobivao se utisak kao da su krvoločne zvijeri naišle na stado ovaca i nemilosrdno davile, klale, rastrazale.

Za ovaj zločin okupator se, vjerovatno poučen Djelovima, postarao da nema svjedoka. Niko nije preživio. Ne zna se kako je izvršen masakr, ali se može pretpostaviti da su fašisti stigli taj narod na prtini i na licu mjesta, bez imalo samlosti, suda i ispitivanja, izvršili zločin.

Ždralička, Klekovačka i Muratovačka kolona su nakon nekoliko dana izišle na Kozila. Ljudi su zatekli u staram Kozilskom zbjegu užasno i teško stanje: stočne zaprege razbacane i uništene, leševi na sve strane, popaljene neke kolibe, uništeno ili u snijeg rasuto žito.

Narod se postepeno prikupljao. Svaki dan su ljudi iz šume izlazili i dolazili u Kozila, jadikovali, žalili, gladovali, bolovali tifus.

Ali, valjalo je raditi. Prvi zadatak preživjelih bio je da se mrtvi prikupe i sahrane. Sposobniji i zdraviji ljudi popravili su nekoliko zaprežnih vozila. Vuča volovska ili konjska. Tovarili su ukočene leševe kao drva, već sa zahonom truljenja. Prigonili su ih i sahranjivali na Kozilskoj livadi, po grupama i porodicama. Ili su ih sahranjivali na licu mjesta.

Radilo se danonoćno. Sahrana nije obavljana po ranim običajima. Saхранjivano je više njih u jednu grobnicu, bez sanduka, najčešće onakvi leševi kakvi su zatečeni.

Kada su došli po mrtve u Djelove, na mjesto strijeljanja, ljudi su doživjeli veliko iznenadjenje, koje se pretvaralo čas u stravu, čas u priviđanje, na kraju u radost. Naime, sedmogodišnja djevojčica Smilja Ševo iz sela Tuk, čuvši poznate glasove, pridigla se iz mrtvih. Krvava, prekrivena po glavi nekom krpom, tiho je rekla:

— Jesu li otišli Nijemci, smijem li ustati.

Ljudi su nijemo stajali i kao da su se pogledom pitali: da li je moguće da se iz mrtvih dižu živi?

Prišli su maloj Smilji.

Metak joj je prošao kroz petu jedne noge, raznio kosti. Krv se na njenom licu osušila, po robici okorila. Mile Banjac-Perinović uprtio je u naručje i iznio u Kozilski zbjeg. Iz nemoglu djevojčicu prihvatala je Boja Banjac-Zelić, njezina je majčinskom ljubavlju i zacijeljivačom joj rane.

— Zar je moguće?

Ranjena i među mrtvima da provede pet dana i noći? Na snijegu, bez pokrivača i prostirača, u šumskoj tišini i na mrazu od minus 20 stepeni, bez hrane i majčine ljubavi. U dimu isparavane krvi, u samrtničkim grčevima strijeljanih, u ledenoj i nijemoj tišini ukočenih leševa — živjela je pet vječno dugih dana i noći. Osjećala je toplinu tijela poginule majke samo prve noći, a onda je živjela od agonije sopstvene temperature. Umirala je među mrtvima, ali nije umrla. Voljela je da živi.

Tog tužnog proljeća 1943. godine sve je nekako izgledalo nemoćno. Ljudi, žene i djeca su dobili tamno-žutu

boju. I planine nisu bile čiste, mirisne. Livade kao da kasne, plijesan od snijega sporo se diže. Orlovi gaču, nadlijeću. I pjesma ptica kao da je zakasnila, nestala. Vuci urliču po šumi, navaljuju. Kao da ih nikada ranije toliko nije bilo.

Kozilski zbjeg tog proljeća je ličio na veliko groblje, veliku bolnicu. Svježe humke sahranjenih ljudi, žena, djece, stoke, plašile su, strah su ugonile u kosti.

Tifus je kosio, obarao, pravio sužnjeve i strašila od preživjelih. Kao da je želio da veliki zbjeg dokrajči.

Kozilske kolibe i barake koje nisu spaljene, pretvorene su u prinudne bolnice tifusara. Kad je tifus jenjavao pridizali su se bolesni i preživjeli, često bez kose i sluha, vida i snage. Ličili su na žive kosture, a ne na ljude. Činilo se da su se digli iz mrtvih, da su prespavali ofanzivu, da nije bilo snijega, da su usanjali prirodu okićenu zelenilom, mirisom, ptičjom pjesmom, životom.

POVRATAK NA ZGARIŠTA

Od proljeća 1943. godine pa do kraja rata zbjegovi su bili česti ali ne toliko masovni i udaljeni od sela. U zbjegovima se zadržavalo manje ili više vremena, zavisno od opasnosti koja je narod otjerala u šumu.

Stradanja naroda i masakri do kraja rata bili su rjeđi. Istina, bili su češći slučajevi pljačke naroda i sela od strane tikupatora, ustaša, a naročito četnika. Ono što Nijemci nisu uspjeli da dokrajče u zbjegovima, pokušali su da učine njihove sluge — četnici. Oni su pokušali pokoriti narod putem terora, strijeljanja, pljačke i paljenja. U nekim selima kuće i improvizovana skloništa u zidinama područja i oko puteva, naizmjениčno su paljena i po sedam puta.

Proljeće 1945. godine donijelo je radost slobode, toliko voljene. Ali, s njom se, u svako selo, zaselak i kuću, zavukla tuga, žalost za izgubljenim očevima, majkama, djeecom, braćom, sestrama i rođbinom.

Izginuli su za slobodu, po zbjegovima, bespućima planina, na ratištima širom Jugoslavije.

Zbjeg se ī poslije oslobođenja održavao po nespaljennim selima i kućama. Uzajamno su se pomagali, pravili krov nad glavom, bratski dijelili, razilazili. Svak na svom ognjištu, svak na svom zgarištu živio je novim životom. Životom ponosa, siromaštine, oskudice, uvijek se uzdajući u sopstveni rad, u bolji život.

Poslije višegodišnjih patnji po šumi nastala su nova prijateljstva, nova poznanstva iz kojih su če9to nicali novi brakovi — brakovi zbjegova. U zbjegu je stasala nepoznata djevojčica iz Korduna, Banije, Podgrmeča ili Kozare, poznata samo po kraju iz kojeg potiče.

Lijepo Kozilsko polje smješteno kao oaza u podnožju planina, okruženo modrim četinarima, izgledalo je i romantično i tragično.

Orošena livada prelivala se u plavo-ljubičastim bojama. Sumaglica je ispunjavala polje i kotlinu prostrane šume Tople kose, a gusti oblaci kao da su sjeli na vrh Klekovace i nudili pljusak da sapere krv i tragove prošlosti.

Nemirni potočić Surtulije žubori i vijuga svojim vječitim koritom kroz veliko drveće prema Kozilskoj livadi i kao da traži one koje je napajao u zbjegovima.

Svježe humke sahranjenih na livadi okružuje uspomena na zbjeg: zgarišta, srušene i napuštene bolnice, osušeni kolutovi šume sa čijih stabala su guljeni lubovi kore. A ta šuma je ostatak ljubavi preživjelih, ljepota prirode, miris rastopljene smole.

To proljeće bilo je neuobičajeno lijepo. Planine su se odmarale u svom plavetnili i mirisu, polje se zelenilo, pozivalo na obradu napaćenu i uležanu zemlju. A ljudi? Čitava domaćinstva osjećala su nemoć, činilo im se da je usahnula snaga.

Cvijet mladosti više ne unosi, ne udahnuje plod ispoštenoj zemlji. Slabog zdravlja, oronuli i skrhani patnjama, bez zaprega, oruđa i sjemena, ljudi nisu bili u stanju da vrijednost zemlje reprodukuju u novaku, u život.

Malo je zasijano, malo je nađeno žita. Samo napor i narodne vlasti sprječili su glad i novu nevolju.

Danas, kao da su zaboravljeni magacini pomoći UNRE, kao da su usanjane tačkice i redovi pred radnjama.

U SREMU HRABRA MAJKA TUGUJE

Starica Tri vuna Srećo, iako je zašla u osmu deceniju, dobro se drži. Sve kućne poslove obavlja sa lakoćom. Nisu je napustili sluh i vid. Pamćenje joj svježe i u tančine se sjeća svega iz svog dugog i teškog života.

— Devetoro, sinko, sam rodila, a iz rata samo dvoje izvela — uglom crne marame obrisa suze i duboko uzdahnu. Grudni koš joj se nadima i kao da kazuje da se u njemu gomila velika majčina bol.

Ponosno priča o svoja dva najstarija sina, Dušanu i Dragi.

— Oni su učili školu i zajedno drugovali sa Zdravkom Čelarom. Prvog dana ustanka stali su pod njegovu zastavu — pod ponosnu zastavu slobode. Revolucije.

Kao borci Partije i revolucije poginuli su za slobodu. Stariji sin Dušan poginuo je u žestokim borbama kod Sanskog Mosta 1942, a mlađi Drago kao komesar kod Beograda, na Avali 1944. godine. Na domaku slobode.

— Eto, ponosna sam na njih što su ugradili svoje kosti u temelje današnjice, a žalosna sam zato što im ne znam za grobove. Kao i mnogi drugi, sahranjeni su kao neznani borci — junaci.

— A Zbjeg?

On je posebno poglavljje u njenom životu. Odmah 1941. godine Tri vuna i njen muž Mile krenuli su s nejakom djecom u zbjeg. Njihov hod po zbjegovima duži je od trajanja revolucije. Završili su zbjegovanje tek u ljeto 1946. godine. Napustili su spaljeno imanje i prve dvije godine su se nalazili po Zbjegovima na Gornjem Rašnovcu, u Marjanovića Dolu i Smoljani.

U četvrtoj neprijateljskoj ofanzici vi njemački tenkovi su ih razdvojili, pri prelasku ceste kod sela Janjila. Baba Tri vuna je sa troje nejake djece prešla cestu, a djeda Mile je zakasnio za koju sekundu i neprijateljski tenkovi su ga odsjekli od kolone zbjega. Vratio se u Grmeč sa konjem natovarenim hranom, odjećom i prekrivačima. Bio je to najtragičniji momenat ove višečlane porodice koja se rasula na četiri strane i za pune četiri godine niko nije znao ni za koga.

— Sa troje nejake djece: sinom Obradom (10), kćerkama Dragicom (6), i Nevenkom (3) godine, produžila sam sa velikom kolonom naroda u selo Vagainac, pa u Driniće, u Kozilski zbjeg, zatim u zbjeg koji se nalazio u Zdralici i dalje preko Potoka i Prekaje prešla u selo Tičevo i popela se na planinu Šator. Tu starica zastade, kao da izgubi dah. Oči su joj kružile i kupale se u suzama.

Preko cijelog Šatora malu Nevenku je prenijela na ledima u torbi, a Obrada i Dragicu vodila za ruke. Snijeg golem, poledio. Studen i glad. Borba, borba ...

Otiskivali su se po površini snijega u provalije, udarali od jedra i smrznuta stabla omorika, izvlačili se. Svi u jedan glas plakali i isto mislili: »Neće se iz ovoga pakla iznijeti živa glava«.

— Ziv insan sve izdrži, — kao da sama sebe bodri hrabra starica.

Put Trivuninog dugog zbjegovanja nastavio se bespućem bosanske i crnogorske vrleti i doveo je u Srbiju. Vodio je on preko Glamoča, Livna, Duvna, Prozora, Neretve, Zelengore, Sutjeske, Tare, Plive i Drine.

Na tome teškom putu isplakani su mnogi gladni dani, izdrhtane hladne noći. Spavali su u cići zimi pod vedrim nebom, u snijegu, pod krošnjama drveća. Zavlačili se u stocene staje po planinama. Hranili su se sa srijemušom, glodali usmrđele kosti, jeli bukov list, slačicu i zečiji kupus, kupili otpatke po smećima napuštenih kuća, po boravištima vojske i zbjegova. Zvakali friške krompirje i zagrizali glavice kiselog kupusa.

— I još, sinko, bolovāli tifus. Proljeće je sobom donosilo blagodeti. Mislila sam da ćemo doći u plodnije krajeve, naći hljeba, vatre, domaćinsko ognjište, spas. A ono, navalili se teška i preteška bolest. Tada sam mislila da je došao kraj životu, patnji, strahu, gladi.

Sa djecom, starica je išla s Trećom i Sedmom krajiskom brigadom. Živjela je u nadi da će naći svoje sinove — borce. Njih nije bilo.

— Svi su oni bili moji sinovi. Osjećala sam kad sam sa Trećom da sam s mojim Dušanom, a kada sam sa Sedmom da sam s Dragom. To mi je davalо podstrek i snagu da izdržim sve nedaće na tome teškom putu.

U selu Modrenu i Čengiću, kod Bijele Crkve, ranjeni i bolesni borci su odvojeni, tu ostavljeni i raspoređeni preko narodne vlasti u obližnja sela na oporavak.

Nešto poslije, starica je sa djecom raspoređena u plodnu Semberiju, selo Popovo, kod Bijeljine. Sa djecom se našla u kući Pere Pavlovića, a nešto kasnije u kući gostoprimljivog Jove Ivića.

— Mala Nevenka, majkina kćerka, bila je malešna i slabušna da izdrži napore, studen, glad. Njen nejački organizam nije se mogao održati bukovim listom. Slabila je i plakala, zvala ... Ponovo starica pusti suze i zavlada mali tajac. Umirala je u mom naručju — ispravi se starica i nastavi:

— Tu na Zelengori, u mjestu Jabuci, posljednji put je majka umila suzama svoju Nenu i sahranila je.

Da bi nastavila kazivanje trebalo je baba Tri vuni duže vremena, da se sredi, da priguši majčin osjećaj.

— Otkud tolike idete već četvrt vijeka, Bog vam nedao — kori ona suze koje navaljuju kao rodna kiša.

Sa djecom ostala je u gostoprimljivoj Posavini, u selu Popovu, sve do ljeta 1946. godine. Osjećala se kao u svojoj Krajini, u svom Rašnovcu. Okruživala ju je ljubav toga naroda, zajedničke misli i rad za pobedu revolucije. Bila je aktivna u radu AFZ-a, radila sa mještanima i pomagala pokret, a djeca čuvala stoku. Imala je neprilika sa četnicima kada bi navratili u selo Popovo. Maltretirana je zbog porijekla i revolucionarnosti.

Četnici su djeci podmetali nož pod vrat, upirali pištoltje u grudi. Pregonili su ih preko Drine čas u Srbiju, čas u Posavinu. A oni se vraćali u selo Popovo.

— Jesam bome radila. Koliko sam mogla, toliko sam i pomogla. Na Sreskoj konferenciji AFZ-a u selu Glogovu sjedila sam zajedno sa Rodoljubom Čolakovićem i Milenkom Stojakovićem.

Govorila sam ja, bolan, na toj konferenciji i štampa je pisala o mom govoru, naša partizanska štampa — tiho se nasmija baba Tri vuna, pa nastavi:

— Prije nego sam počela govoriti podigla sam stisnutu šaku i borbenim pozdravom pozdravila prisutne. Rekla sam im da sam troje djece i muža dala za borbu, za po-

bjedu, a ako treba daću i sebe samu i ovu nejačku djecu. Kazala sam im i to da sam ponosna što su moja djeca ostala na bojištima po Jugoslaviji, na mrtvoj straži slobode ...

Dugo je ponavljala sa zadovoljstvom i ponosom govor u selu Glogovu, a prisutni su se za čas osjećali kao da sjede u nekoj prostranijoj seoskoj odaji i slušaju staricu koja u sebi istovremeno nosi žalost, tugu, majčinu bol, ponos, gorštačku — krajišku odvažnost.

Nije znala za muža pune četiri godine. Ni on za nju. Danas su više od 52 godine u sretnom braku.

Djed Mile se prije zgarištu u svom rođnom Rašnovcu, živio sa komšijama, nadao se povratku porodice, životu. Zatvaran je kao talac, zarobljavan od neprijateljskih vojnika, maltretiran i tučen. On je o porodici dobivao kontradiktorne vijesti. Te sakrili se u neku pećinu u selu Prekaji, a Nijemci bacili bombe i sve pobili. Te izginuli na Šatoru, odnijela ih pri prelazu Neretva, Sutjeska, Drina ... Starac je polagao jedinu nadu u mlađeg sina Dragu. Vijest o njegovoj pogibiji kod Beograda dovela ga je u takvu depresiju da se jedva održao u životu.

Kad je čula da joj je muž živ, Trivuna se sa djecom vratila iz Posavine u Krajinu, u Rašnovac.

Zima je došla. Bez krova nad glavom, bez životnih namirnica nije se moglo ostati u voljenom Rašnovcu. Po vijavici i snijegu 1946. godine sjeli su i oni u »vlak bez voznog reda«, putovali pet dana i stigli u pitomi Srem. U novi dom u kome je bilo i vatre, i života i hljeba.

Starica Trivuna duboko uzdahnu i kao da se pripremi da nešto važno kaže.

— Eto, vidite, od devetoro ostalo je samo dvoje. Sin ima svoj posao i hljeb, a kćerka se udala, otišla. Nas dvoje kao okresana stabla borimo se za život, radimo od zore do mraka, ponosimo se, tugujemo ...

— Sanjam ti ja često kao da moja dva rodna javora sađu iz planina Grmeča i Klekovače na zgariste u Rašnovac, a između njih moja mala brezica sa Želengore, list na njima treperi, utonu u pomrčinu, orosi ih zora, a onda odu u planine, na svoja mjesta.

— A moj put u zbjegu bio je dug 2.000 km, 2.000 dana i noći neprospavanih, gladnih, hladnih, isplakanih. To je moj zbjeg. To je moja priča nikad nedovršena, nikad ne ispričana — tiho na kraju reče hrabri starica.

NELAGODAN SUSRET

Za vrijeme bivše Jugoslavije u Bosanskom Petrovcu službovao je opštinski policajac Jovo Kuburić iz sela Bukov aie. U to vrijeme, neposredno pred rat, žandarmi sproveoše Đuru Pucara — Starog u njegovo rodno mjesto Grahovo, gdje mu je bilo određeno stalno mjesto boravka poslije izdržane robije. Od Petrovca do Grahova Starog je sprovodila policijska patrola čiji je voda bio Jovo Kubura. Nakon toga se Jovo vratio u svoju stanicu i o tome nije više nikada razmišljao, niti se sjećao hapšenika. Međutim, kad je oslobođen Petrovac, maja 1942. godine, bio je zakazan veliki opštinarodni zbor na kome je glavni govornik bio Đuro Pucar — Stari.

Organizatori zbora u Petrovcu zadužiše Jovu Kuburu, kao poštenu čovjeka, da pazi na red i obezbijedi tribinu.

Kada je Đuro Pucar — Stari završio govor i silazio sa tribine suoči se sa Kuburom, pa ga upita: »Izvinite, druže, jeste li vi bili policajac?«

Kubura odgovori zbunjeno: »Jesam, bio sam, a šta vam treba druže?«

»U redu je, ne treba meni ništa, bio si dobar, koliko se ja sjećam, a čim su te drugovi odredili da i ovdje ureduješ, znači da si dobar« — reče Stari i ode.

SAVO NOVAKOVIE

TUX D2EVAR — DOBRO SELO U ZLA VREMENA

Dobro Selo nalazi se neposredno uz Bosanski Petrovac.

U vidu potkovice selo obuhvata Petrovac sa sjevera i istoka, pa bi se moglo reći da je to predgrađe Petrovca. Otuda što je neposredno uz Petrovac, Dobro Selo je bilo, više nego druga sela, ugroženo od ustaške vlasti koju su ustaše formirale u Petrovcu. Stanovnici sela većinom su se bavili zemljoradnjom, a ponešto su radili i u gradu kao sezonska radna snaga. Odlazak odraslih muškaraca na radeve izvan zemlje bio je prilično veliki. Nekoliko ljudi bilo je na radu u Francuskoj i Americi. Ti ljudi su kroz život u tim zemljama naučili mnogo o životu i radu.

Sredinom maja 1941. godine, nakon višednevnog putovanja sa grupom vojnika, stigli smo subotom pred veče do sela Kapluva. Pozdravili smo se i pošli svaki u svoje selo. Moj dolazak kući bio je protkan veseljem i radoznašću mještana koji su se okupili da bi čuli šta ima novo, šta bi sa »našom vojskom«, zašto se ljudi ne bore i da bi pitali za svoje rođake, sinove, braću, koji se još do tada nisu bili vratili kući. Pričajući sa ljudima do kasno u noć o teškoćama i putu koje smo imali prilikom pješačenja van puteva i staze od Bileće do Bosanskog Petrovca, razgovor se otegao. Ja sam davao odgovore i objašnjenja o mještanima koji su otisli u vojsku, a nisu se vratili. Obaveštenja sam mogao davati zato što sam neke naše ljude vidi u logoru u Sarajevu kada su nas Nijemci zatvorili kao zarobljenike određene za odašiljanje u Njemačku. Svi poznanici sa kojima sam bio u logoru (bilo ih je oko 70 sa

terena Bos. Petrovca) dospjeli su u ropstvo i otišli u Njemačku, gdje su ostali sve do konca rata. Ja sam pobjegao iz voza i nakon putovanja od nekoliko dana stigao sam kući. Naš razgovor otegao se dugo i dugo u noć. Onda je moja majka došla i rekla: »Sine, već je pola noći, umoran si od puta, trebalo bi da spavaš«.

Nedjelja 15. maja: sunce je rano izašlo, a nebo je bilo bez oblaka, sve je bilo lijepo, samo su se ljudi pitali i iščekivali šta će biti. Bosanski Petrovac, mjesto kroz koje je prolazila njemačka vojska, pruža mogućnost da se nešto vidi, čuje i sazna. Sa tom namjerom otišao sam toga dana u Petrovac i imao sam šta vtidjeti. Opštinska vlast još je funkcionsala, jer su policajci bili na svojim dužnostima i pravili red za prelaz njemačkim kamionima, gusjeničarima i tenkovima koji su prolazili kroz špalir okupljenog naroda. Poneka žandarmerijska patrola takođe je obavljala svoju službu kao u normalnim uslovima. Trgovine i kafane pune. Na ulicama narod.

Niko ne misli još šta će se odigrati i šta će značiti za taj narod i kraj prolazak njemačke vojske. Prolazi vojska više u paradnom nego u borbenom maršu, jer nikakvih teškoća na prolazu nije bilo. Nas nekoliko vojnika, koji smo uspjeli da se izbavimo ropstva, gledamo njemačke tenkove, transportere i vojnike koji iskazuju moć svoje tehnike. Posmatrao sam kolonu vozila, pozdravljaо se sa poznatim mještanima i tako je došlo vrijeme da se ide kući. Prije polaska kući susreo sam druga Zdravka Čelara. On mi u žurbi reče: »Ne treba dolaziti u grad. Naići ćemo ja i Ilija Došen do vas, pa ćemo razgovarati«.

Susreo sam još nekoliko drugova iz škole. Toplo sam se pozdravio sa drugovima Ismetom Arnautovićem i Mihom Hodžićem. Naši susreti bili su drugarski, prijateljski, puni izraza poštovanja jednih prema drugima. Nismo sumnjali da bi neko mogao posijati razdor među nama. Susreo sam i Karića, Ujića i još neke koji me nisu pozdravljali kao da smo nepoznati: samo su gledali i odlazili kao da su među nama ostali neprečišćeni računi. Pitao sam se šta bi to moglo biti kod njih da se ne pozdravljaju, niti se javljaju. Nisam mogao pretpostaviti da će moji dojučerašnji školski drugovi poći pod okupatorsku zastavu,

obući ustašku uniformu i počiniti razna zlodjela. Prilično razočaran vratio sam se kući.

Dobro Selo naseljavalo je nekoliko porodica, koje su bile podijeljene po zaseocima: Saboti, Gvere, Novakovići, Karano vići, Šljivari, Alviri, Bursaći, Latinovići, Nikići i drugi. Od 15. maja uglavnom većina odraslih i sposobnih ljudi manje odlaze u grad, dok su starije žene i ljudi i dalje odlazili da bi kupovali ponešto i donosili vijesti koje bi u gradu saznali. Bili smo donekle skloni da povjerujemo starijim ljudima koji su govorili da je bilo dobro za vrijeme Austrije, pa će dobro biti i sada. Jedne večeri, u maju, do mene i Dušana Novakovića došao je žandamerski narednik Rajčević. Donio je pušku sa 200 metaka. Spremao se da se prebací u Crnu Goru, a nama je donio pušku i municipiju i rekao da je čuvamo, trebaće nam. »Naša komanda se rasformirala, ustaše su formirale svoju žandarmeriju, a svi Srbi su otpušteni iz službe. Ako bi mogli doći večeras u kasarnu dao bih Vam još pušaka i municipije« — rekao je Rajčević. Radosno smo obećala da ćemo doći. Nakon dobrog čašćenja i prijateljskog razgovora on je otisao nazad, u Petrovac, i više nismo doznali gdje je, niti smo ga vidjeli. Ujutro, ja i Dušan mislili smo gdje da sakrijemo pušku da je ne pronađu sluge okupatora, a nas kazne, kako je pisalo u proglašu za predaju oružja. Pred Dušanovom kućom, ispred kućice u kojoj je bio privezan pas-tornjak, nalazilo se korito od drveta, koje je ležalo po zemlji. Korito smo sa donje strane iskopali i napravili prostor da se puška sa municipijom može smjestiti. Pričvrstili smo odozdo dasku i tako korito ponovo stavili na svoje mjesto. Bili smo sigurni da se ovako sakrivena puška ne može pronaći. Okupatorski proglaši i pozivi da predamo oružje nisu nas pokolebali.

Živjeli smo u očekivanju šta će biti. Manje se radilo na polju. Počeli smo spavati van kuća, po gajevima i šumama, danju smo se počeli kriti, sastajati se i razgovarati. Početkom juna, negdje u popodnevnim časovima, došli su Ilija Došem i Zdravko Celar. Išli su iz sela Rašinovca. Prilično umorni i gladni, uz svjež obrok hrane odmarali su se u hladu, pričali i razgovarali. To su bili dragi gosti koji su i do sada dolazili k nama više puta sa

svojim školskim drugom Milošem Novakovićem, studentom i saradnikom. Popisivali su oružje. Naročito im je bilo dragو kada smo ih obavijestili o sakrivenoj pušci i municiji. Zatim su govorili o pripremama za ustanak. Oni će dalje redovno održavati vezu sa nama i slati obavještaja i uputstva. Predveče, nakon odmora i razgovora kojeg su obavili, otisli su u pravou Bare.

U očekivanju šta će se novo desiti, okupljali smo se u Karanovića gaju i oko česme Šiji var ove izmjenjivali mišljenja i dogovarali se kako da pojačamo straže i kako da se dalje ponašamo. Straže smo održavali bez pušaka, više kao osmatrači. Veza se neprekidno održavala, tako da nas neprijatelj nije mogao iznenaditi. Međutim, početkom napada Njemačke na SSSR, naši sastanci bili su sve češći i sa više radoznalosti. Najteže nas je pogodilo kada se poslije četiri dana borbe pronijela vijest da je kapitulirao SSSR. Ovu vijest, vjerovatno po svojoj želji, vjerujući u moć njemačke vojske, proturili su činovnici nove takozvane »Nezavisne Države Hrvatske«. Vjest se iz grada prenijela i u sela.

Nekoliko dana nismo imali nikakvih vijesti, izuzev novina NDH koje su veličale uspjehе njemačke vojske i pisale o pobjedi. Nismo vjerovali da je sve onako kao što je pisalo. Jedne večeri u junu došao je Zdravko Celar i donio vijesti na nekoliko stranica odštampanih mašinom. To je bio radio-izvještaj. Zdravko mi je rekao da pokupim što više ljudi u Gaj iznad kuće Karanovića, da nam pročita Vijesti i da nam iznese još neke stvari o napadu Hitlera na SSSR. Ovaj Zdravkov zahtjev brzo smo izvršili.

Tu su se okupili mještani Luka Gvero, Miloš Šobot, Branko, Đuro, Drago, Savo i Stevo Novaković, Mirko, Dušan, Rade i Nikola Novaković, Lazo i Nikola Karanović, Drago, Strahinja, Sava, Vlado i Đuro Šljivar, kao i Ilija Bursać.

Zdravko se sa svima pozdravio, a onda je čitao radio-izvještaj sa fronta. Tada smo upoznati da nije pala Moskva, već da se borbe vode oko Vitebska i da Nijemci napreduju, a Crvena armija im nanosi velike gubitke. Zatim je govorio o snazi saveznika, ratu protiv Hitlera, o domaćim izdajnicima. Svi su ljudi pažljivo slušali izlaganje dru-

ga Zdravka i bili su skloni da odmah pođu u borbu, ali se još nije imalo kud i kamo, jer je trebalo preuzeti mnoge mjere da ustanak uspije. Tom prilikom napravili smo spisak i obavezali smo se da čemo dolaziti svaki drugi dan na sastanak da bi se upoznali sa vijestima koje nam je Zdravko obećao slati.

Rekao bih nešto o ovim našim sastancima. Ne pretenujem, a niti mi je svrha, da bilo šta veličam, podvlačim, ili umanjujem.

Ovi naši sastanci, bez obzira na to što nije postojala partijska organizacija, bili su jasno određeni. To se vidi i iz sastava ljudi koji su bili na sastancima i koji su se oduzvali i stupili u NOB. Iako tada nismo bili organizovani članovi KPJ, znali smo tačno za postojanje radničke klase, znali smo za Lenjina i da je u SSSR-u na vlasti radnička klasa. Manje-više svi prisutni na ovim sastancima bili su pristalice i simpatizeri KPJ, dosljedno su sprovodili i radiili na pripremama i organizovanju borbe.

Cinjenica je da su mnogi od spomenutih ljudi bili ranije na radu u Francuskoj, a po povratku u naše selo bili su aktivne pristalice Komunističke partije Jugoslavije. Ne samo da su bili pristalice nego su aktivno politički djelovali na izborima prije rata, glasajući većinom protiv vladajućeg režima.

Razišli smo se sa sastanaka ohrabreni, sigurniji u susteršnjicu, iako je svaki dan donosio novo breme teškoća. Druga Zdravka ispratio sam u pravcu zaseoka Bursaća. On je otišao tamo na sastanak da i druge ljude upozna sa vijestima i situacijom.

U drugoj polovini juna, jednog petka poslije ručka, našli smo se kao i obično pod lozom ja i Dušan. Tamo smo obično spaval i odmarali se. Sirena prodornog zvuka nas je uzbudila. Vidjeli smo da u Petrovac dolaze kamioni sa vojskom. Pucnjava sa vriskom i pjesmom još nas je više uzbudila da prosto nismo znali šta da radimo i šta se spremamo. Opet smo poslali u grad Andu, koja je bila zdrava i životazna žena. Anda je otišla i za nepun sat se vratila i pričala da je došlo oko 30 ustaša iz Zagreba, da imaju 3 oficira. Sve im se sklanja sa puta, ljudi ih pozdravljaju i skidaju kape, ima i ovih naših.

Od tog momenta počela je hajka na Snbe. Najprije su zatvorili trgovce, a zatim sve ostale. U tom poslu našli su mjesto za sebe i nekadašnji moji školski drugovi Hamdija i Hilmo Ujić kao i Ragibović. Dok su u Petrovcu zatvarali ljude i hapsili trgovce, naši susjedi i zemljaci, da bi se dodvorili ustašama, latili su se posla da pohapse i pobiju svoje dotadašnje susjede. Neki službenici iz sela, koji su radili u školi, nisu se vratili. Duša Novaković, otac troje djece, sa službom podvornik u banci, bio je zatvoren i kasnije ubijen.

Kako je naše skrovište ispod loze bilo udaljeno desetak metara ispod ceste Petrovac—Smoljana, pucnjava i vriska sve se više čula. Toga dana, kada su ustaše došle u Petrovac, otišlo je u grad nekoliko seljaka iz sela Smoljane radi svršavanja običnih trgovackih poslova. Kako su se našli u gradu u momentu dolaska ustaša, kada su vidjeli šta se zbiva pošli su kući, bježeći kroz mahalu. A mahala, koja im je bila poznata kao i neki ljudi iz nje, nije im pružila zaštitu, već su neki ljudi iz mahale potrcali da ih uhvate i predaju u zatvor. Ljudi iz Smoljane, trojica seljaka, bježali su cestom pored nas, za Smoljane. Dva mlađa čovjeka proletješe pored nas i izmakoše, a treći je zastao malo u bježanju. Stariji je čovjek pa nije mogao da trči.

Trče za njim ljudi iz mahale: Huso Miličević, Gibo Ragibović i neki treći, pa pošto više nisu imali metaka da pucaju, sustigli su čovjeka blizu nas na cesti i onda ga je, u trku, Huso Miličević ubio nožem. Čovjek je pao. Uhvatili su ga, tukli i onako slomljenog odveli nazad u grad iz kojeg se više nikad nije vratio.

Sve smo gledali u najvećoj tišini, puni straha da nas ne primijete, jer bismo i mi doživjeli istu sudbinu.

Tako su neki ljudi iz mahale počeli da rade za okupatora.

Mnoge noći ostali smo u strahu a nismo spavali, već smo se premjestili malo podalje od sela, u brdo Šainovac, odakle smo mogli dobro osmatrati i pratiti svaki pokret ustaša. Iz brda, oko pola noći, došli smo kući da uzmemos najpotrebnije stvari — pušku i oružje i da idemo. U kući, otac i majka, žena i djeca, nisu spavali. Pošto mi majka nešto spremi za hranu, pođoh sa Dušanom napuštajući

kuću i porodicu. Pogledah oca, pogledah majku, ženu Dra-
gicu, djecu Milku i Bosu, a majka mi reče: »Nemoj ići,
sine, nikud, a ostavljati kuću«. Otac je mislio drukčije.
On reče: »Ne slušaj ti nju, podi ti sa ostalim drugovima,
sretan ti put, a nas šta snađe!«

Ujutru, 27. juna, da bi obezbijedili nesmetan rad u
Bosanskom Petrovcu, ustaše su isturile straže na sve pri-
laze u grad i zaposjele pogodne položaje. Tako oko 8 ča-
sova njih 6 ljudi iz mahale pošli su da organizuju stražu
u našem selu, to jest na cesti koja vodi iz Smoljane za
Bosanski Petrovac. Na tom mjestu je česma i rezervoar za
vodu. Mjesto je pogodno za posmatranje i kao odbrambeni
položaj u slučaju napada na Petrovac. Njih 6 stražara u
civilnim odijelima sa jasno istaknutim slovom »U« sa pu-
škama, noževima i municijom došli su na položaje, raspore-
dili se, odredili ko da osmatra, a ostali se latili pera i har-
tije. Napisaše cedulje, pa jednu poslaše Simi, a drugu
Pavlu Novakoviću. Na cedulji je pisalo: »U podne donijeti
pečeno jagnje i po litar rakije«. Dvojica seljaka, Simo i
Pavle, nisu imali kud već su se dali na posao, zaklali i
spremili jagnjad. Stražari su se i dalje odmarah, pucali i
pjevali. U podne jagnjad su bila pečena u određeno vri-
jeme. Za šest stražara seljani su donijeli dvoje pečene
jagnjadi sa dvije flaše rakije. Sa Pavlom jagnje je nosila
strina Sava, prilično razgovorljiva žena. Kad su donijeli
jaganjce, vidjeli su i poznali komšije iz mahale. Malo im
je bilo lakše, mislili su poznati im ljudi. Ali, komšije iz
mahale šute, sijeku meso i jedu, a Sava im reče: »Bili
dali barem malo da vidimo kako smo ga ispekli?« Tražila
je malo mesa da jede od svog vlastitog jagnjeta. Ahmo
tada odgovori: »A, neće vam trebati«. Sa Ahmom je bio i
Arif, zvani »Pobratim«, koji tada nije ništa progovorio.
Vratili su se kući sa naređenjem da i za sutra, u isto vri-
jeme donesu pečeno jagnje i rakiju.

Toga dana, kada smo se nalazili na prevoju Vaganac,
stigla je i nama hrana: malo sira i hljeba koje su nam
poslali od kuća. Donosioci hrane rekoše nam: »Tu su na
straži sve naše komšije, ne bojte se, neće vam ništa. Nare-
dili su da im se i za sutra isto doneše«. Sada je kod nas
nastala prava zabuna: šta je to i šta bi moglo biti. Došli

ljudi iz mahale sa puškama, ustaškim znakovima, organizovali stražu, a iz sela traže piće i jelo, iako su svega kilometar i po daleko od svojih kuća. Ti isti ljudi ranije su bili veseli i dolazili u naše selo, naročito oko slava, pili i jeli, pozdravljali se i bratili.

Radi bezbjednosti, za nedjelju krajem juna, nas desetak mještana, većinom mlađih ljudi, već smo se nalazili na prevoju Vaganac, odakle se mogao dobro osmatrati bilo kakav pokret iz Petrovca. Tu smo na smjenu vršili osmatranje i u vidu obezbjeđenja omogućili ostalima odmor. Do nas je došao kurir koji je rekao da će se u popodnevnim časovima u selu Kapljuvu, kod kuće Grubišića, održati konferencija na kojoj će govoriti Ilija Došen.

Kako je selo Kapljuv bilo daleko od mjesta našeg boravka oko tri kilometra, odmah smo krenuli i uz razgovor na vrijeme stigli. Na našem starom mjestu ostao je i dalje osmatrač. U selu Kapljuvu već se bilo prikupilo mnogo mladića i konferencija je počela. Preko dva sata Došen je govorio o političkoj situaciji, o ustaštvu i pripremama koje se sprovode, kao i o borbi koja treba da otpočne. Ljudi su postavljali razna pitanja, a on je odgovarao. Kada smo završili konferenciju vratili smo se predveče na naše mjesto boravka, u Vaganac, na osmatranje. Predveče, iz našeg zaiseoka čuo se snažan jauk i plač žena. Sta se u zaseoku, na kraju sela, dešava. Naišla je patrola, trojica ljudi iz mahale Kulenović Semso, Miličević Huso i Kanačević Meho. Naoružani puškama, kupili su ljude u selu i vodili ih u grad. Tog su puta odveli Vasiliju Gveru, Blažu Novakovića, Simu, Milu, Božu i Pa ju Novaković, Glišu Sobota i Luku Gveru. Među njima najmlađi je bio Luka Gvero, čovjek četrdesetih godina, otac četvoro djece. Sve te ljude, koji su čitav život proveli na radu, koji su znali da rade, šute i trpe i da plaćaju namete i poreze vlastima, odveli su tu noć. Oni koji su za ustaše bili opasni već su van kuća i nisu se mogli uhvatiti. U dvorište Pavla Novakovića došlo je nekoliko žena, noseći u rukama hranu, moleći Semsu da im dozvole da hranu daju svojim muževima i rođacima. Semso im je rekao: »Ne treba njima ništa, oni će imati u Petrovcu, svega«. Naredio je da kolona po jedan ide prema gradu. Ljudi nisu ni slutili da će ih iste

noći stići smrt. Dok su ovdje pohvatali ovako stare i nedužne ljude, dotle je na drugom kraju sela, u zaseoku Bursaća, došla druga grupa ljudi iz mahale: Hamdija i Febija Ujić i odveli Simu, Nikolu i Viou Bursaća u grad, gdje ih je zatekla ista gorka sudbina kao i ljude iz dvorišta Novakovića.

Te noći nije bilo mira niti je ko pomicao na spavanje. Trebalo je iseliti porodice u obližnja sela ispod Grmeča. Naveče, nakon što je pao mrak, vratili smo se u selo i počeli užurbano da se spremamo za bježanje u šumu. Ovako pripremljeni oko pola noći lagano smo počeli da se izvlačimo u selo Smoljanu, susjedno selo ispod ogranka Grmeča. Naših dvanaest porodica krenulo je putem prema selu Smoljani. Straža sa rezervoara otvorila je vatru iz pušaka i mitraljeza u pravcu ceste, a kalko je bio mrak nikog nisu ranili. Sve familije sa sobom su nosile najpotrebitije stvari, a u svakoj porodici većinom su bila djeca do dvanaest godina. I stoku smo tjerali sa sobom kako ne bi ostala neprijatelju i da bismo se mogli prehraniti u šumi. Do svanuća porodice su već prošle prevoj Vaganac i uputile se ka selu Smoljani dok smo mi ostali na Vagancu da i dalje osmatramo, održavamo stražu i objavimo ako bi neprijatelj pošao iz Petrovca prema selu Smoljani. Ujutro, naše selo, koje je bilo neposredno blizu grada, oživjelo je, ali ne od mještana već od komšija iz mahale koji su došli da ono što je ostalo pokupe, opljačkaju i odnesu u grad. Osmatrajući zaselak i put koji je vodio iz Petrovca primijetili smo neprijateljsku izvidnicu od 12 ustaša, koja se prikriveno kretala prema nama. Mislim da oni nas nisu primijetili, jer bi se inače sklonili da ih ne vidimo.

Uzimajući zaklone nanišanili smo iz karabina i lovačke puške i opalili. Na prvi hitac ustaše su zastale.

Nakon ponovljene pucnjave ustaše su odmah počele da se povlače, otvarajući prema nama vatru iz mitraljeza i odlazeći užurbano nazad, prema Petrovou.

S obzirom na to da se više nismo mogli vraćati u naše selo, riješili smo da odemo u Smoljanu, u zaselak Gatanju, pošto se tu nalazio drug Zdravko koji je radio na formiranju odreda. U zaselak Ča trnju stigli smo pooodne i našli Zdravka. On se interesovao šta je sa porodicama koje su

napustile selo. Objasnili smo mu da su otišle u selo Ogu-movac na padine Grmeča. Zdravko nam je rekao da odmah idemo u selo Krnju Jelu u logor koji je bio u formiranju. Tom prilikom rekli smo drugu Zdravku da bi bilo dobro da prekinemo vodovod kroz koji je odlazila voda u Bosanski Petrovac, kako bismo neprijatelja u gradu ostavili bez vode. Zdravko se s tim složio. Sa lakoćom otišli smo do glavnog rezervoara, spustili Dušana u rezervoar, i da ne bi selo Smoljana ostavili bez vode prekinuli smo vodu samo za Petrovac. Po izvršenju akcije vratili smo se u Čatrnju da bismo dalje nastavili put za Kmju Jelu.

Popodne je nestalo vode u Bosanskom Petrovcu. U gradu je zavladala panika. Radi odmazde, komanda ustaških i domobranksih snaga odlučila je da vatrom iz artiljerijskih oruđa tuče po selu Smoјani. Prvi plotuni iz nekoliko artiljerijskih oruђa izazivali su po selu paniku i bježanje u raznim pravcima. Neprijatelj nije gađao određene ciljeve, već nasumice sad po jednom sad po drugom kraju. To nije bila neka koncentrična vatra koja je mogla nanijeti veće gubitke i nije trebalo nikud bježati i malo je vjero-vatnoća da je od ispaljenih granata neko poginuo ili ranjen. Mještane je zahvatila panika, a mi smo se takođe sa masom pomjerali i kretali. U toj gužvi neko je rekao: »Za ovo su krivi ovi što su izbjegli i što su prekinuli vodu, zbog njih svi ćemo da izginemo«. Mi smo tada pošli pravo za Grmeč da bi se sklonili u šumu dok se situacija ne smiri.

Prije artiljerijske vatre Zdravko je bio otišao u selo Skakakac radi formiranja straže, a jedna četa je bila u formiranju u selu Krnja Jela. Poslije dva-tri dana boravka u Grmeću, nakon što smo obišli porodice, krenuli smo u selo Krnju Jelu da se javimo u logor koji se formirao. Dolaskom u Krnju Jelu pronašli smo logor i javili se. Tamo smo našli već jedan vod boraca prikupljenih i sposobnih za borbu. Osim nas koji smo pobjegli iz Petrovca, zatim mještana iz Dobrog Sela i Rašinovca, tu su bili u logoru iz Smoljane i sljedeći drugovi: Stanko Marjanović, Vlado Trošić, Gojko Martinović i Uroš Kecman. Stupali smo u četu koja se formirala. Odmah smo bili upućeni na prevoj Vaganac (nas 7) da održavamo stražu i izvještavamo

o svakom pokretu neprijatelja iz Petrovca prema selu Smoljani. Ovog puta organizovanje smo prišli izvršenju zadatka. Određeno mjesto nismo smjeli napustiti. Počeo je redovno stizati kurir iz logora i donositi hranu. Kako je bilo podosta novopristiglih dobrovoljaca, a pušaka nije bilo, to su jedne te iste puške bile na straži, a mi smo se smjenjivali. Dva-tri dana bili smo na straži kada je došla druga grupa od desetak mladića da nas smijeni. Naše dvije puške sa municijom predali smo sljedećoj grupi, a mi se vratili u logor da bi dalje bili u sastavu čete i radili kako su iziskivale potrebe. Mjesto logora bilo je u hrastovoj šumi. Već su bile načinjene barake od dasaka, nadstrešnice protiv kiše. Počela se redovno pripremati hrana. Većinom su se pekli jaganjci i kuvalo se svježe meso. Hljeb je nabavljan od mještana koji su već bili obavezni da ga nose. U logoru svalki dan sve se više radilo na sređivanju 1 uvođenju vojničkog života. Tako smo počeli na vrijeme da ustajemo, održavao se poneki čas iz gađanja puškom, izviđanja, uzimanja zaklona itd. Pored održavanja stražarske službe, odlazili smo i u patrole, a poneki drugovi su isli i na konferencije. Nedostajale su nam puške i municija. Mnogo se govorilo o tome kako da se naoružamo. Svaki predlog za akciju ljudi su bili spremni da prihvate sa oduševljenjem.

U Petrovac je vojska pristizala svakim danom. Može se prilično tačno proračunati da je već u julu i avgustu, kao i početkom septembra, broj neprijateljskih vojnika u Petrovcu bio veliki. Već u julu oko Petrovca, na udaljenosti 2—3 kilometra, bio je izrađen i zaposjednut položaj sa isprekidanim zaklonima u kojima su se nalazila odjeljenja neprijateljskih vojnika. Ovi zakloni i odbrana bili su postavljeni na rastojanju 200—300 metara, svuda na okolo Petrovca, za kružnu odbranu. Kako je front oko Petrovca iznosio 8—10 km, onda se može i prepostaviti da su tačni podaci da su tada u Petrovcu bile 2—3 pukovnije vojske sa preko 80 artiljerijskih oruđa manjeg i većeg kalibra. Pored posjednutih položaja, neprijatelj je raspolagao sa određenim snagama koje su vršile ofanzivna dejstva u pravcu Grmeča i Oštrelja, a takođe imao je snage koje su mu pratile i obezbjedi jedi vale saobraćaj vozila na

pravcu Bihać—Petrovac i Ključ—Petrovac, zatim zaštitne i posadne jedinice u gradu koje su obezbjeđivale normalan život i rad ostalih jedinica.

Boravak naših porodica u selu Smoljani bio je svakim danom sve teži, a mještani su davali skromnu pomoć. Narodni odbori koji su se brinuli o tome bili su u začetku. Prijatelji i poznanici na koje se računalo otkazali su pomoć i svak se brinuo o sebi. Kod naših porodica nije bilo mnogo odraslih ljudi. Mlađi su se nalazili u odredu, a stariji ljudi su već bili pobijeni. Došla je do izražaja narodna poslovica: »Na muci se poznaju junaci«. Kod porodica se pojavila čežnja za kućom, pa su bile sklone da kažu: »Bolje da idemo kući, makar i poginuli, nego da se ovdje patimo«. Od porodica smo bili daleko, sa njima niko nije politički radio, pa nije ni čudo što su se javljala ovakva mišljenja.

Nakon prvog pokolja Srba od strane ustaša, po dolasku u Petrovac jačih domobranksih jedinica, neprijatelj je pokušao prevarama i obmanama da spriječi dalje bježanje naroda u šumu, kako bi onemogućio organizovanje ustanka. Ustaše su počele preoblačiti odijela, oblačiti domobranske uniforme, stavljati na glave ličke kape. Ovako presvučeni susretali su ljudi i pravili se zaštitnici Srba, optužujući pokolj nevinih ljudi. Tako je negdje koncem jula izašla iz Petrovca u selo Smoljanu jedna satnija neprijateljskih vojnika, ustaša. Na sebi su imali domobranska odijela, poneki su bili gologlavci, dok su drugi nosili ličke kape i kape sa trobojkama. Smjestili su se u školi u Smoljani gdje su boravili dva dana. Niko ih nije napadao, jer ustanici nisu raspolagali oružjem, a s druge strane i oni nisu nikoga dirali. Razgovarali su sa ljudima, ženama i djecom, naizgled prijateljski, čak su davali i manje pokloone: so, hljeb, cigare, što je donekle privlačilo ljudi, pa su počeli vjerovati da su domobrani došli da zaštite narod, da oni sa ustašama nemaju ništa i da više ustaše neće činiti što su činile, da će krivci biti kažnjeni i slično. Nakon provedena dva dana u Smoljani vratili su se u Petrovac. Njihov boravak uticao je na stanovništvo u Smoljani, kao i na naše porodice koje su pod pritiskom samih mještana smatrале da su domobrani druga vojska i da više neće biti pokolja. Pošto smo mi bili odvojeni od porodica (u to vri-

jeme nalazili smo se u Pođgrmeču) naše porodice, nema-jući kud, vratile su se u opustošene kuće da bi pristupile prikupljanju dospjelih usjeva i pripremale se za zimu. Porodice su se smjestile u opustošene kuće, nastavile su da prikupljaju pšenicu i kukuruz i tako radile sve do 17. septembra, kada će ponovo ustaše sve da pokupe, pobiju i kuće zapale.

Dolaskom ustaša u Petrovac počeo je pokolj srpskog življa. Nakon što su uklopili u »rad« domaće ustaše i ostale simpatizere smatrali su da su dovoljno jaki da mogu likvidirati sve koji im se suprotstave. Prvo su zabranili kretanje Srbima po gradu i izlazak iz kuća. Počeli su »akcije«. Prvo su pohapsili imućnije trgovce i službenike. Zatim su hapsili sve ostale. Od trgovaca su oduzimali imovinu. U nekoliko slučajeva mještani — ustaše uzimali su od zatvorenih trgovaca novac i puštali ljude na slobodu. Kada bi ih pustili na slobodu, onda bi ih drugi zatvorili, tražili novac i tako redom. Ubijali su sve ljude koje bi pohvatili po obližnjim selima. U zatvorskim zidovima pucnji pušaka i mitraljeza neprestano su se čuli, a ljudi su ubijani, danonoćno se bilo izvan grada pa su mrtve vozili na kolima. Kroz zamračene prozore ljudi su gledali kako dželati odvoze poubijane ljude. Vozaci kola bili su ustaše — mještani. Neki Hibo Ragibović često je obavljao ovaj posao. Nato-varivši puna kola leševa sjeo bi na bok i tjerao konje van grada, pjevajući. Konjima repovi zavezani, a na amovima praporci kao da je svadba. Mrtve ljude Hibo je odvozio do jame. Prije bacanja u jame pretresao bih ih, vadio im zlatne zube i drugo. Mjesto od voženja mrtvih od zatvora do rupa gdje su bacani bilo je udaljeno oko 1,5 km, tako da je Hibo sa svojim kolima u toku dana uspijevao da od veze 7—8 puta mrtvace i baci ih u jame. Prosječno 70—80 ljudi dnevno. Ustaše koje su vršile ispadne u sela dogonili su u grad opljačkanu stoku koju su davali mještanim. Neki mještani rado su iz dotjeranog stada birali deblje ovce, klali, jeli svaki po svom ćeifu, i načinu. Nakon ovako provedenih, burnih, teških dana, naveče, po-red zatvora, ispred Osmine kafane, muzika je svirala, a pjevač Esad Mujagić je pjevao tada popularne pjesme.

Sa prvim sumrakom uoči 17. septembra, stanovnici zaseoka Novakovići našli su se u kućama. Napolju je sve bilo pusto, nema kerova da laju, nema stoke da riče, pa nemi ni ptica da cvrkuću po granama.

U tako tihoj noći sve je spavalo i mirovalo, samo ustaške straže bile su budne. Za njih nije bilo tišine, jer su je oni sami remetili, čekajući da ih napadnu partizani. Međutim, partizana nije bilo blizu. Oko 22 sata počela je snažna paljba iz pušaka i mitraljeza iz rovova koji su tu bili iskopani. Ova vatrica uticala je i na susjedne odsjeke, tako da je za pola časa čitava odbrambena linija oživjela, bacane su rakete, otvarana brza paljba, jedinačna i rafalna iz pušaika i mitraljeza. Pucali su u prazno, jer ih niko nije napadao. Ujutro, kada je svanulo, ustaše su došle u selo da vide ko je to iz sela pucao i ko to dolazi po noći. Htjeli su da krivicu bace na porodice, uglavnom žene i djecu. Ko je mogao od žena da puca i ko da dolazi u selo, kada smo mi bili daleko od kuća, a ostali, već stariji ljudi, bili su pohapšeni ili pobijeni. Među ustašama bio je i Huso Miličević, ustaša iz mahale. Pokupili su žene i djecu na jedno mjesto, saslušavali ih, tukli i ispitivali ko je pucao na njihovu vojsku. Pošto su u selu bili domobrani i njihove starještine na straži, jasno se vidjelo da u selo niko nije dolazio niti je ko po noći pucao, zapravo vatrica se među ustašama prenosila automatski preko veza s jednog kraja na drugi mada nije bilo potrebe. Ustaše su se dogovorile da žene i djecu odvedu u podrum kuće Dušana Šljivar i da ih tamo zatvore i pobiju.

Naredili su da kolona žena i djece podje u tom pravcu. Starije žene vodile su odraslu djecu, a majke nosile nejaku. Ustaške psovke, udaranje, fcundaćenje, šamaranje i silovanje nisu izostali ovoga puta i tako je kolona stigla do određenog mjeseta. Jedan ustaša ušao je u podrum kuće da vidi može li se tu smjestiti 38 osoba, ima li prostora da se prisutni poredaju uza zid i pobiju. Kako je podrum bio mali, a i kuća Dušanova blizu šume, pobojaše se da bi ih tu mogao neko omesti. Promijenili su odluku i naredili da se ide nazad u zaselak Novakovići, u kuću Pavlovu. Starija žena, Milka (moja majka) pošto je poznala ustašu Husu rekla je: »Komšija dragi, kuda nas vodiš?« Kundak

od puške bio je odgovor. Ostale su je žene podigle i povele sa sobom.

U Pavlovoj kući su ih postrijeljali, a onda kuću zapalili. Stevo Novaković, koji je pobegao poslije strijeljanja pričao je kasnije o tom jezivom pokolju.

Dolaskom Stevinim u Smoljanu ovaj se slučaj brzo pročuo. On je ispričao sve. Slučaj pogibije porodica potresao je žitelje okolnih sela. Drug Zdravko, kada je doznao za ovo, odredio je još 5 drugova da pođu samnom i Dušanom do sela da vidimo da li je to istina. Predveče smo krenuli prema zaseoku, u tišini, sa nadom da to nije istina. Drugovi su nas tješili da su možda ljudi pobjegli u Suvaču, Skakavac, Drinić i druga sela.

Po padu mraka ušli smo u zaselak. Ustaška straža bila je privučena malo bliže Petrovcu. Cjelokupna odbrana sružena je na manje odstojanje. Zato se moglo lako doći do spaljene kuće. Prišli smo kući u tišini. Nigdje traga od života. Samo su ostali goli zidovi od kamena. Baš kad smo došli pred kuću, odnekud je doletio mali ker, negdje se bio sakrio, i sav radostan zavijao je skačući prednjim nogama na nas i mašući repom, kao da i on traži zaštitu.

Ja i Dušan, sa još dvojicom drugova, ušli smo na vratu od zidina u kuću. Ostala dvojica drugova ostali su malo podalje od kuće na straži. Među zidovima grobna tišina. Nikakvih znakova o zločinu. Vidimo dosta pepela od izgorjelje slame u okruglim loptama, kao bundeve kada se na vatri ispeku. Najednom užas. Počeli smo prevrtati glave da bi poznali svoje najmilije. Sve su bile spaljene, meso izgorjelo, a kosti ostale tako da nikog ne možemo poznati. Polako, prikupljajući kosti i glave sa pepela, stavljali smo u trap da bi to bila grobnica dok se groblje ne uredi.

Polako kupeći kosti primijetisemo opanak sa čarapom. Ostalo je stopalo. Poznadoh nogu svog starijeg djeteta. Sve je izgorjelo, a čarapa je bila mokra pa nije izgorjela. Tu smo na brzinu prikupili sve te kosti sa pepela da bismo kasnije mogli bolje označiti i napraviti pravu grobnicu.

Ostao sam bez porodice, otišao među drugove koji su me prihvatali i pomogli u duševnoj iznemoglosti. Sa drugovima u toku rata o ovom slučaju nisam mnogo pričao. Godine 1945. kada sam zajedno sa ostalim borcima, poslije

završetka rata, pošao kući da kao i svi ostali obiđem porodice, na posljednjoj stanici Oštrelj osjetio sam da nemam kuda da idem i tada, da ne bijaše sestra ostala živa u Petrovcu, umalo da se nisam vratio.

Većina ustaša koje sam pominjao su strijeljani, ili su bili na izdržavanju kazne, osuđeni od redovnih sudova. Podaci se mogu naći u arhivama sa procesa koji su vođeni prilikom suđenja pomenutim zločincima.

OSMI MART

Bolničarka Vida Čerkez došla je komandiru čete uoči 8. marta — Dana žena i prenese naređenje:

„Druže komandire, treba iskupiti borce da imgovorimo o značaju 8. marta, praznika žena.“

„Ama, kakav je to praznik? — usprotivi se komandir, jer mu je četa bila raspoređena u zasjedi.

„To je Medunarodni dan žena koji je uvela Klara Cetkin“ — odgovori ukratko Vida.

„Reci ti drugarici Klari da ona neće komandovati u mojoj četi“ — odgovori komandir Obrad Grubiša.

MILE LABUS

VOLJELI SMO SLAVKA RODICA

Djela krase čovjeka. To se može reći i za Slavka Rodića, borca, rukovodioca, i komunistu. On je od prvih dana borbe bio najagilniji čovjek, zbog čega su ga sa ljudavlju okruživali partizani i narod gdje je god dolazio. Sa poštovanjem su mnogi govorili kako su bili sa Slavkom Rodićem i sa njim razgovarali. Cijenili su njegove riječi, odavali su priznanja njegovim djelima. On je riječima i djelima podsticao na aktivnost. Sve ono što je ljudsko to ostaje u trajnom sjećanju. Kao komandant Petog krajiskog partizanskog odreda obilazio je često svaku četu, svaki zaselak.

Jednog sunčanog majske dana Slavko Rodić sam kreće sa Bobolj ušaka, iz Staba Odreda, prelazi planinu Osječenicu i dolazi u Medeno Polje.

Idući rascvjetanim livadama sreo je dva pionira sa drvenim puškama. Oni su ga pitali ima li propusnicu. Komandant 5. Krajiskog partizanskog odreda je zastao i zamislio se šta da kaže pionirima, a dječaci se dogovaraju: ako nema propusnicu, oni će otici u Narodnooslobodilački odbor i kazati da su vidjeli nepoznatog čovjeka. Slavko Rodić nije imao propusnicu, ali da ne bi narušio ponos pionira izvadio je papir iz bloka sa pribilješkama i pokazao. Djeca su odgovorila da slobodno može ići. Komandant Odreda zagrljio je pionire, poljubio ih i pozvao da podu sa njim do Narodnooslobodilačkog odbora.

Sutradan, 15. maja 1942. Slavko Rodić iz Medenog Polja dolazi u Suvaju, u 5. četu. Kratko je razgovarao u komandi čete, izišao u hrastov gaj do grupe boraca i zatim

produžio do jedne desetine koja se nalazila na kosi više Rašnovca. Ovdje je našao desetara i pitao ga gdje su mu borci. Desetar je odgovorio kako je kurir javio da jednu patrolu uputi u Smoljanu, a jednu u Krnju Jelu. Ponovo je kurir stigao i kazao da se uputi još jedna patrola. Jedan borac se nalazi na kosi u izviđanju Petrovca. Slavko Rodić je bio zainteresovan od kada je borac u izviđanju-osmatranju. Kada je desetar kazao da je osmatrač trebalo smjenjivati svaka dva sata, ali eto već je trebalo i treću smjenu uputiti, komandant 5. Krajiškog partizanskog odreda postavio je pitanje desetaru da li je razmišljao o osmatraču, da li će stalno budno pratiti kretanje neprijatelja, ili će možda, zaspasti, da li ga je obilazio? Od toga prigovora desetar se crvenio i govorio kako je bio u takvoj situaciji da nije znao šta da radi. Čekao je da se vrati malkar jedna patrola. Razmišljao je da ode do osmatrača, ali za to vrijeme može stići patrola, pa je morao ostati na svome mestu. »Komanda čete morala je voditi računa o tome, jer je jedna desetina dobila više zadataka nego što može obaviti« — rekao je Slavko Rodić.

Prijatno je bilo iznenadenje za osmatrača koji se nalazio u pećini više jednog drveta kada je čuo iza leđa kako se kotrlja kamenje. Preko brisanog prostora sa ivice kose, na rukama i koljenima, prilazio je Slavko Rodić. Niz pitanja postavljao je osmatraču šta je sve primijetio, gdje se sve vide neprijateljske jedinice, na kojim brežuljcima drže položaje, da li je razmišljao kuda bi se moglo najlakše prići Petrovcu, šta mu je bilo najteže za vrijeme osmatranja, koliko bi partizana trebalo da napadne Petrovac pa da ga oslobole? Taj razgovor se vodio iskreno, drugarski. Borac je odgovorio da bi Petrovac bilo moguće oslobiti kada ne bi bilo na Oštrelju Talijana. Što se tiče ustaša u garnizonima u Bihaću ili Ključu, kada bi navaljivali za Petrovac, to bi naše manje jedinice mogle zaustavljati, ali teže bi bilo sa Talijanima, koji se nalaze u planini, pa bi se kretali u više pravaca. Jedino bi uspjeh mogla imati zasjeda na cesti koja bi sačekala motorna vozila.

Osmatrač je rekao da mu je najteže što nema dobar pregled, jer ne može da osmatra mrtve uglove, pa koliko

god obraća pažnju na Petrovac i okolinu, toliko mora i još više ispred sebe paziti da ga neprijatelj iz mrtvog ugla ne bi iznenadio.

Slavko Rodić je pričao o svom susretu sa pionirima u Medenom Polju, o tome ikako i djeca shvataju značaj oslobođilačke borbe, dodajući da nikо neće moći vrši jati po oslobođenoj teritoriji. I kada su i djeca prožeta takvom sviješću to je garancija da će pobjeda biti izvojevana i sačuvana. A za pobjedu i slobodu ne treba žaliti nikakvih napora. Slavko Rodić se pozdravio sa osmatračem, rukujući se. Iz njegovih očiju blistala je iskrenost, koja uliva povjerenje.

Poslije kraćeg vremena do osmatrača stiže desetar i reče da je Slavko Rodić naredio da čim stignu sve patrole desetina krene u sastav čete. I evo, upravo sada dođoše patrole.

Kada je desetina prilazila logoru čete, trubač je svirao. Četa se postrojila. Slavko Rodić je naredio pokret. Odredio je da komandir i komesar čete idu u Rašnovac, kod voda, prema Medenom Polju, dajući obezbeđenje prema Petrovcu, dok bi dva voda izvela vježbu: napad na cestu, na neprijateljsku kolonu.

Zamjenik komandira, zamjenik komesara čete, jedan puškomitralsjezac i Slavko Rodić otišli su na cestu da osmatraju kako će borci izvesti napad.

Na prilazima do ceste bile su livade i sitnogorica. Kroz šikaru, bez puteva, nezgodno je ići. A preko livada je uočljivo. Borci su se trudili da u ovoj vježbi pokažu vojničku vještinsku. Svima onima koji su neprimjećeni došli do ceste Slavko Rodić je odavao priznanje, a upozorio je nekoliko drugova da bi bili ranjeni, ili bi poginuli, ako bi tako prilazili cesti na kojoj je neprijatelj. Iako je ovo vježba, treba o svemu razmišljati, jer će još biti mnogo borbi gdje borci treba da pobijedu neprijatelja, a te pobjede treba da budu sa što manje žrtava.

Slavko Rodić je volio ljudi. Oni su mu to ljubavlju uzvraćali. U Medenom Polju iskupila se omladina. Pjevalo se i igralo kozaračko kolo do kasno u noć. A pred zorou partizani su izvršili pokret. Na čelu 4. i 5. čete išao je Slavko Rodić. Nosio je dugačku talijansku pušku. Ko-

lana je krenula u Osječenicu, verući se uz planinu sve dok nije izašla na Javorovu kosu. Tada je krenula »Šipadovom« prugom, sve dok nije naređeno: »Na lijevo i naprijed!« Streljački stroj nastupao je niz strminu dok se nije spustio do ceste Petrovac—Oštrelj, više Kalabina brda. Na lijevom krilu, na jednoj kosi odakle je dobar pregleđ, postavljen je puškomitraljez, obalski radnik Rade Zorić-Garača. On je imao zadatku da odlučuje kada će se vatra otvoriti na neprijatelja. Ako kolona bude išla od Petrovca, treba da je propusti dok ne stigne čelo do desnog krila zasjede. Kada glavnina neprijatelja uđe u zahvat zasjede, treba onda otvoriti vatru. Ako bi kolona neprijatelja nastupila od Oštrelja, opet treba odlučiti vrijeme otvaranja vatre.

Slavko Rodić je bio taj koji je najviše prolazio niz streljački stroj. On je govorio borcima ako Talijani budu imali tenk da će on prvi skočiti na njega i zapaliti ga. Bili su aktivni i pojedini članovi iz komande čete. Oni su učili borce nekoliko talijanskih riječi: »ne pucaj«, »predaj se«, »dođi ovamo«.

Cio dan je preko dvije stotine partizana ostalo disciplinovano u zasjedi, iznad ceste.

Toga dana neprijatelj nije kretao. U sumrak, partizani su napuštali zasjedu da bi već sutradan, 17. maja, zaузeli položaj, ali ne u planini već u polju, u Koluniću. Dva voda 5. čete zaposjela su okuku ceste u Koluniću. Odvažan je bio desetar Mile Zarak, koji je tražio da sa svojom desetinom ide u unutrašnji luk okuke, objašnjavajući: kada se na Talijane otvorí vatra, oni će bježati u mrtvi ugao. Zato je dobro da tamo ima partizana, pa se Talijani neće moći zadržavati i davati otpor, već će se odmah credati. Brzo se mora raditi, jer ako to ne bi učinili onda neće biti nikakve koristi od u soj eha, pošto neprijatelju brzo može stići oomoć iz obližnjih garnizona, iz Petrovca i Oštrelja.

Jedan borac je upućen na brdo, kod crkve, gdje je bio 3. vod — da javi Slavku Rodicu koja su mjesta zaposjela dva voda.

Slavko Rodić je krenuo do ovih vodova. Interesovao se da li borci znaju da su partizanske jedinice iz Dalmacije i Like srušile most preko pruge, između Knina i Gra-

čaca. Ako je tačno da su Dalmatinci i Ličani srušili most, onda je to težalk poraz za neprijatelja, jer može proći dugo vremena a da neprijatelj ne koristi prugu. Dok je Slavko Rodić obilazio borce 1. i 2. voda, sa brda je trčao kurir i javio kako je od Petrovca u pravcu Kolunića krenula neprijateljska kolona. Slavko Rodić je krenuo na brije, gdje je Treći vod zauzeo položaj u groblju. Lijevo od 5. čete nalazila se 4. 3. i 2. četa I bataljona V Krajiskog partizanskog odreda.

Na položajima koje su zaposjeli partizani vladala je tišina kao da nigdje nikog nema. Talijanska kolona prišla je na periferiju sela Kolunića i zaustavila se kod usamljene kuće, na raskrsnici, odakle se put odvaja za Revenik. Poslije kraćeg vremena streljački stroj pošao je na brdo, prema crkvi. Nastupanje je bilo više nego loše, jer su fašisti često zastajkivali. Vidjelo se da ne znaju šta ih čeka na brdu. Zato su isčekivali ne bi li nešto primijetili u okolini. Međutim, partizani su sačuvali hladnokrvnost, ostali su u potpunoj tajnosti, raspoređeni pored zida što je okruživao groblje.

Komandir voda naredio je da prije njega niko ne smije otvoriti vatru. On je imao dobar pregled dok su fašisti bili u podnožju brda. Tako su kroz male otvore u zidu svi borci posmatrali. Ali, onaj pregled što je imao komandir voda suzio se, tako da je i on izgubio iz vida neprijateljske vojниke. Fašisti su došli do zida i prilegli. Jedan partizan posmatrao je grudi faštiste, kroz mali otvor na zidu, ali bez naređenja nije smio da puca. To je najteži momenat kada borac pred sobom ima neprijatelja na dohvata ruke, a ne smije ništa da preduzme. Fašista se podigao, prebacio ruku i jednu nogu preko zida, kako bi se prebacio na drugu stranu. Pucanj je odjeknuo. Grunule su partizanske ručne bombe. Partizani su kroz dim i preko fašističkih leševa posli na juriš. Među prvima u jurišu je bio Slavko Rodić. Jurišajući, vod se spustio negdje do sredine brda, odakle se mogla gađati kuća na raskrsnici puteva.

Istog momenta kada je izvršen juriš od groblja, na juriš su pošla i dva voda što su držali položaj na okuci ceste. Do zidina zapaljenog mlina ovi vodovi su mogli koristiti mjestimično mrtve uglove, a zatim je teren bio ra-

van i brisan prostor. Dva talijanska brdska topa sa raskrsnice otvorila su brzu paljbu. Granate su prelazile visoko iznad partizana, padajući u planinu gdje nastaje jelova šuma. Fašistički vojnici bježali su u kuću, za zidine. I baš dok su fašisti bježali, taj trenutak su iskoristila tri partizana, trojica obalskih radnika, pojurili su preko brišanog prostora pravo kući, sa čela gdje nije bilo prozora. To su bili Nikola Vojvodić, Rade Pilipović i Đuro Zorić. Zastali su blizu kuće. Najprije su potukli nišandžije na topovima, koji su gledali u planinu gdje im padaju granate, a nisu znali da se ispred njihovih cijevi nalaze tri partizana, prikriveni sivom bojom novih žandarskih šinjela koje su zarobili prvih dana ustanka. Zatim su gađali čoškove kuće, kako bi faštiste zadržali da ne preuzmu inicijativu u svoje ruke.

Pozadi, desno od obalskih radnika, nalazila su se 4 borca. Oni su riješili da idu desno, obilaznim putem, kuda je moguće koristiti teren za prebacivanje. Kada su pretrčali ledinu i cestu, kroz zidine mlinu izbili su u voćnjak. Ovdje su našli jednu desetinu 4. čete, ukupno 12 boraca čiji je desetar bio Jovo Vukša. Desetina je bila u pokretu, ali čim se otvorila borba odmah se razvila. Kada su stigli neke borce 5. čete, grupa je krenula u napad, koristeći za nastupanje krivudavi potok. Već je ova grupa obišla kuću i gađala je u vrata. Međutim, partizanski vod sa brda smatrao je da je to talijanska zaštitnica, pa je otvorio vatru na borce. Brzo je niz potok upućen jedan borac kako bi preko veze obavijestio vod na brdu da su u koritu potoka naši drugovi.

Kada se borba rasplamsala, iz pravca od Petrovca se čula buka motornih vozila. Prepostavljalo se da se radi o tenkovima. Pošto partizani nisu imali oružje za uništavanje tenkova, komandant je naredio povlačenje na polazne položaje. Tada se postavilo pitanje kako da se preko brišanog prostora povuku Vojvodić, Pilipović i Zorić. Oni su koristili momenat kada su fašisti zbunjeno bježali i na taj način su dovrčali do kuće. Kako i na koji način im dati znak za odstupanje kada su dosta daleko, a iz kuće zaspaju neprijateljski mitraljezi? Dok su odlučivali kako da pomognu ovim hrabrim drugovima, situacija se izmjenila.

Vidjelo se da fašisti nemaju tenkova, već su stvarali buku kamionima, jureći periferijom Petrovca. Borci su govorili: »Vojvodić je bio u svakoj borbi prvi, pa i ovdje, svi ćemo izginuti, a nećemo ga ostaviti«. Kada je Slavko Rodić čuo ove riječi, u streljačkom stroju pošao je na juriš. Juriš je izazvao paniku među neprijateljima. Fašisti su bježali. Nekoliko oficira izvršilo je samoubistvo ručnim bombama, jer su smatrali da se nalaze u bezizlaznom položaju.

Partizani šu jurili faštiste u Petrovačkom polju. Omladinac Mandić iz Rajanovaca uhvatio je i zarobio 3 Talijana. Jurišali su partizani brisanim prostorom, daleko u polje, dok je iz grada tukla talijanska artiljerija. Brzo su seljaci došli sa zapregama, pa su odvučena dva zarobljena topa. Pored topova, zarobljena su 2 teška mitraljeza, dva puškomitraljeza i druga ratna sprema. Partizani nisu imali gubitaka, što je upotpunilo radost pobjede.

U Rakica dolini, pred postrojenjem 4. i 5. četom, komandant Petog krajiškog partizanskog odreda pohvalio je Nikolu Voj vodiča, naglašavajući da na njegovom primjeru treba da se uče borci ratnoj vještini.

Vraćajući se u Medeno Polje preko dolina i brežuljaka zaorila se partizanska pjesma.

AHMET HROMAĐIĆ

SELO BJELAJ

U Bjelaju su kao i mnogobrojnim krajiškim selima dočekali ljudi početak rata i slom stare Jugoslavije u neizvjesnosti, strahu i nedoumicama koje su nastajale s vijestima, koje su, neprovjerene, stizale s raznih strana i iz raznih izvora. Kad su se počeli vraćati kućama prvi vojnici onda su stigle i prve, prave vijesti i prave istine o onome što se događalo i dogodilo, kako su izdani i kako su Nijemci okupirali zemlju.

Tih dana >u selo su stigli i đaci Ikoji su se nalazili na školovanju u raznim školama i gradovima, a i mnogobrojni radnici koji su iz ovih sela odlazili na povremene ili duže radove širom zemlje, radeći u rudnicima, na gradilištima, istovarima, na svim mjestima gdje se mogao naći posao.

Poslije kapitulacije pa sve do pojave ustaša, sve dok ni⁹u počele stizati prijetnje da će Srbi biti istrijebljeni nije se ništa posebno ni dogodilo, a tada je počeo pravi nemir, tada se među ljude uselio strah i nespokojsvo. I ne samo u kuće, u porodice srpskog stanovništva već isto tako među Muslimane i Hrvate, izuzev onih koji su se stavili pod okrilje nove vlasti, koji su vidjeli svoju snagu i pokušali da je iskoriste. Ali takvih je na sreću bilo malo, a nisu ni mogli ni smjeli da krenu u otvorenu akciju, pa su stanovnici Bjelaja godinama i godinama živjeli i naučili da žive zajedno, da se međusobno ispomažu, da se druže, kume i bratime, da dijele i dobro i зло, pa su tako i u najtežem vremenu shvatili da moraju ostati zajedno. I upravo zbog toga ustaše koje su dolazile u selo nisu mogle

da učine mnogo jer su Muslimani davali otpor njihovom nasilju, posebno odvođenju ljudi. U nekoliko navrata iz ruku su im otimali i vraćali kućama ljudi, koje su ustaše pokupile i ipovele u sigurnu smrt, jer se već znalo — jer se već čulo za izmišljene pozive na radove, za popise, čulo se za njihova prva zlodjela.

Ali sigurno bi se mnogo štošta i drugačije odvijalo, jer je narod bio zbumen i uplašen, da u Bjelaju nije počelo organizovano djelovanje omladinaca, prvenstveno đaka, koji su se u svojim školama priključivali naprednom omladinskom pokretu, koji su već učestvovali u akcijama, od kojih su neki već postali Skojevci i bili spremni i bili puni želje da akcije nastave i razviju i u svom selu. Pored omladinaca-đaka Mahmuta Hodžića, Mahmuta Ibrahimpašića, Derviša Hodžića, Ahmeta Hromadžića, u selu se isticao i napredni učitelj Hamdija Maglaj lić i nekoliko omladinaca sa sela, koji su se još od ranije isticali svojim naprednim shvatanjima i niz seljaka među kojima posebno Budiša Došen. Svi su se već poznavali i povezali, a Radivoj Rodić uspostavljao im je vezu i svojim dolascima u Bjelaj pomagao organizovanje, prenosio uputstva i direktive. Po red njega vezu su ostvarivali njegov brat Slavko i Branko Polovina, preko kojih je vršena razmjena napredne literature, sa kojima je ostvareno nekoliko zajedničkih sastanaka, sve dok Slavko Rodić i Branko Polovina nisu uhapšeni. Omladinci iz Bjelaja mogli su tako da prenose direktive u sela, da među Muslimanima razvijaju otpor protiv ustaša i njihove akcije vrbovanja dobrovoljaca i uopšte aktiviranja protiv srpskog stanovništva. A srpsko stanovništvo, opet, obavještavano je o namjerama ustaša, upućivani su ljudi da se čuvaju i sklanjavaju, da se ne odazivaju njihovim pozivima — i sve je to bez sumnje imalo veliki uticaj i pomoglo da se ne ostvare napori ustaša i okupatora i da Bjelaj izbjegne sudbinu mnogobrojnih drugih sela, da se izbjegnu krvoprolića i zločini.

Ustanak je stvarao novu situaciju, posebno, za muslimansko stanovništvo, jer su svi oni koji su stali uz ustaše razvili naglo akciju za odbranu sela, šireći glasove o pokoljima, o osvetama, dobavljane su puške, a ustaše i ustaški

žandarmi iz kasarne u Vrtočama gotovo su se preselili u Bjelaj.

U teškom položaju našli su se napredni omladinci, jer se razvijala propaganda protiv komunizma i komunista, sa sve češćim zahtjevima da se đaci i svi koji su se s njima družili treba da pohapse. I ako taj zahtjev nije ostvaren odmah, ostvaren je nešto kasnije. Naime, kako je bila prekinuta veza aktiva s Krnjeušom, zaključeno je da se Mahmut Hodžić s još jednim omladincem probije u Medeno Polje, da tamo uspostavi vezu, da dobije informacije o ustanku i uputstva za dalje akcije.

On je i otišao u Medeno Polje i kad se vratio donio je dobre i ohrabrujuće vijesti, obavijestio je o napravljenom dogovoru: da se pokuša izvršiti akcija razoružanja i da će u toku noći stići ustanici iz Medenog Polja koje treba dočekati i uvesti u Bjelaj.

Kako su se gotovo svi odrasli stanovnici sela svakog dana uveče nalazili na okupu u centru sela, Mahmut je odmah i uspješno iskoristio tu priliku, održao je govor, obavijestio ih o ustارiku, o dogovorenom u Medenom Polju. Upozorio je ljudе da nemaju čega da se boje, da podu i pomognu akcije i da je to jedini put i način da se ljudima obezbijedi sigurnost, da se izbjegnu žrtve i krvoproljeće.

Tako je odmah zaključeno, tako je i izvršeno.

Puške su se našle složene u jednom dućanu, ljudi su odahнуli.

Mahmut, njegov brat Derviš i učitelj Hamdija Maglaj lić, otišli su da na ugovorenom mjestu dočekaju Medenopoljce. Izgledalo je da je sve riješeno najbolje i da će se to moći sve završiti najbolje.

Sastanak je zakazan na Trhovu, brdu iznad sela, u ponoć.

Tu su čekali. Do ponoći i kasnije, na kiši koja je počela da pada, čekali su dugo iza ponoći i tek kad su se uvjerili da čekaju uzalud, ne znajući šta se dogodilo, odlučili su da se vrati u selo.

Nisu znali da se u selu situacija promijenila, da se odmah iza ponoći kad se ništa nije dogodilo organizovala grupa koja je preuzeila oružje i inicijativu u svoje ruke. Oni im postaviše zasjedu, čekajući da se vrati i da ih po-

hvataju. Na žalost, uspjeli su. Upali su im direktno u ruke, a onda su ih zatvorili u jednu štalu i čuvali dok nije svrnilo. A ujutro je u selo stigla grupa od desetak ustaša i ustaških žandarma iz Vrtočke kasarne koji su ih preuzeли i odmah počeli da tuku, smjenjujući se i iskaljujući tako sav svoj bijes na njima, želeći time istovremeno da i sve druge u selu upozore kako prolaze komunisti i buntovnici.

Tog istog dana sproveli su ih do Vrtoča, a odatle u Bihać, u zloglasnu kulu.

Ali ne dugo iza toga Bjelaj se našao u slobodnoj teritoriji, ono što nije uspjelo pomenute noći, uspjelo je kasnije. Bez borbe, bez krvi, predano je oružje kad je u selo došao Slavko Rodić sa svojim borcima, jer su oni koji su pokušali da u selu učvrste ustašku vlast, da zavedu muslimanski narod, ili pobegli ili se posakrivali.

Od tog dana život se odvijao kao i svuda na oslobođenoj teritoriji. I tako je ostalo sve dok u septembru jake neprijateljske snage nisu krenule iz Bosanskog Petrovca cestom prema Bihaću i krenuli preko polja i u Bjelaj zaspajući ga topovskim granatama, paleći kuće, ubijajući i uništavajući što im se našlo na putu.

Muslimansko stanovništvo je tog dana napustilo Bjelaj da bi se raselilo na sve strane i povratilo ponovo nakon oslobođenja zemlje.

NIKOLA BAJIC

FORMIRANJE AKTIVA SKOJ-a U BARI

U jesen 1941. godine selo Bara izgledalo je jadno. Kuće popaljene, usjevi nesabrani, a dolazila je zima. Narod se iz šume tek krajem septembra vratio na zgarista. Malo je ko imao krov nad glavom. Počela je ponovo borba. Ovog puta da se stvore uslovi da se nekako prezimi. Građdala su se improvizovana skloništa, ljudi su se sklanjali kod rođaka i poznanika u selima koja nisu bila popaljena, u prvom redu Bukovači i Driniću. Sabirali su se usjevi, odnosno njihovi ostaci da bi se narod prehranio.

Nastojanje Italijana da razviju šovinizam i na toj osnovi četnički pokret, kao i nametljiva četnička propaganda o osveti za protekle događaje, stalno su pritiskivali mještane Bare. Tome je doprinosila njegova blizina Bosanskom Petrovcu, kao i Bujadnicama, gdje je Mane Rokvić bazirao i učvršćivao svoje sjedište.

U selu nije bilo partijske ni skojevske organizacije, što je okupatoru i njegovim četničkim pomagačima stvaralo povoljne uslove za djelovanje.

No, i pored ovako teških uslova, pokret u Bari nije slabio nego se razvijao i jačao. Bio je organizovan Narodnooslobodilački odbor i Odbor fonda koji su uspješno radili, tako reći pod nosom okupatora i četnika. Preko ovih odbora je organizacija iz Bukovače vršila politički uticaj na stanovništvo Bare. Međutim, glavnu političku snagu u Bari predstavljala je omladina, koja je bez izuzetka bila vezana za narodnooslobodilački pokret.

Italijansko četnička politika nije imala u Bari nikakvog uspjeha, čak se u selu nije mogla obezbijediti ni poje-

dinačna podrška politici neprijatelja, dok je narodnooslobodilački pokret, naprotiv, imao snažnu i jedinstvenu podršku u stanovništvu Bare, a njena omladina bila je uvijek spremna da izvrši svaku akciju koja bi omogućila brže napredovanje naših snaga.

Već početkom novembra 1941. godine vodila se oštra politička bitka za uticaj na mase, u kojoj se omladina Bare opredjelila i tako izrastala u značajnu političku snagu istakavši ujedno svoju sposobnost za političku borbu i spremnost da se bori i pod ovako teškim okolnostima. Takav stav omladine u Bari stvorio je uslove za formiranje aktiva SKOJ-a. To je takođe navelo i aktiv SKOJ-a u Bukovači, u kojem su se već nalazila četiri člana iz Bare, da se odluči na formiranje aktiva SKOJ-a u ovom selu od omladine koja je do tada ispoljila svoju odanost pokretu i spremnost na organizovanu političku bitku.

Krajem novembra iste godine ova odluka je bila i sprovedena. Jezgro novoformiranog aktiva SKOJ-a, prema toj odluci trebalo je da čine skojevci bukovačkog aktiva rodom iz Bare, pa je sekretar aktiva drug Vlado Kecman s njima u zajednici organizovao sastanak i poimenično utvrdio ko njemu treba da prisustvuje. Organizatori su u tom imali podršku narodnooslobodilačkog odbora, u prvom redu njegovog predsjednika Miloša Banjca, koji je uvidio potrebu i snagu organizovanog rada omladine. Svakom omladincu i omladinki rečeno je da sami dođu na sastanak i da o tome nikog ne obavještavaju. To je pored konspiracije zahtjevala i blizina Bosanskog Petrovca, jer je otuda i prijetila opasnost da četnici i Italijani saznaju za sastanak i zarobe omladinu.

Na sastanak su bili pozvani: Jovo, Desa, Milka, Borka, Bogdan, Milka, Đuro i Borka Banjac, Jelka i Mile Budimir, Bosa i Milka Klepić, Danka Šljivar, Đukan Hajduković, Petar Simić, Đukan Runić, Radojka i Jela Damjanović, Vlado Latinović i Desa i Nikola Bajić.

Svi pozvani su došli na sastanak, koji je prije početka ličio na obično prelo koje je u ovo doba godine bilo normalna pojava u selu. Sve djevojke imale su ručne radove i marljivo radile sve do početka sastanka. Pa ipak, ovaj skup se razlikovao od prela, jer su na njemu prisustvovali

isključivo oni omladinci i omladinke koji su se do tada isticali po svom opredjeljenju za pokret, učešću u njemu, svojim stavovima i ponašanjem, a druga bitna razlika je bila to što nije bilo mlađeg od 18 ni starijeg od 22 godine. Osim toga, razgovor se nije vodio o momačko-djevojačkim temama, nego o okupatoru i četnicima, njihovim pomagcima, o pokretu, držanju i opredjeljenju stanovnika sela.

Drug Vlado Kecman saopštio je cilj sastanka, objasnjavajući potrebu organizovanog rada mlađih ljudi u pokretu, ciljeva narodno oslobođilačke borbe, ozbiljnost zadataka koji stoje pred omladinom, metode političkog uticaja na mase i drugo. U trenutku se obično prelo pretvorno u ozbiljan i svečan skup mlađih ljudi koji na sebe preuzimaju ozbiljne obaveze. Prisutni su pažljivo pratili izlaganje o potrebi organizovanog okupljanja i angažovanja čitave omladine, aktivne i neprekidne političke borbe protiv okupatorskog i četničkog uticaja na narod, organizovane pripreme omladine za borbene jedinice i druge zadatke koje mlađi komunisti moraju obavljati i tako služiti kao primjer. Na licima prisutnih ogledala se potvrda ispravne orijentacije, njihova odlučnost da se prihvate i najtežih zadataka, pa su kratka i škrtka pojedinačna izjašnjavaњa o prihvatanju obaveza bila samo puka formalnosti. Bilo je stidljivih i blagih prekora što ovo nije ranije urađeno, što se na pojedine zadatke ne pozivaju i omladinci iz Bare kao iz drugih sela, itd.

Sastanak i diskusija su trajali nekoliko sati. Bilo je riječi o načinu rada, podjeli zadataka, o načinu njihovog izvršenja itd.

Drug Vlado Kecman je naročito istakao potrebu tajnosti rada u aktivu zbog blizine Bosanskog Petrovca, iz kojeg je uvijek dolazila opasnost da neprijatelj otkrije aktiv, tim prije što je Vlado već ranije znao da su neki od omladinaca bili suviše buoni i često naivni u svojim smjelim istupanjima.

Diskusija je pokazala da je veliki broj omladine spreman za preuzimanje odgovornih zadataka i da će se aktiv brzo omasoviti.

Tako je završen sastanak na kome su svi prisutni omladinci i omladinke ponosno i odvažno prihvatali obave-

ze koje proističu iz članstva, sa prijatnim osjećanjem da postaju značajan činilac pokreta.

Tako je formiran aktiv SKOJ-a u Bari, a za sekretara je izabran Jovo Banjac, jedan od aktivnijih i otresitijih omladinaca u selu.

Za veoma kratko vrijeme znatno se osjetilo prisustvo jedinstvenog rada omladine, a do kraja decembra u aktiv su primljeni još Draginja i Bosa Nikić, Desa Đujić, Anka Kecman, Bogdan Jarić, Desa Batinica, Zora Cup i Jovo Toljaga.

Nastao je period velikog poleta u radu omladine. Aktiv je sve do polovine 1943. godine predstavljao glavnu organizovanu političku snagu, jer do tada u selu nije bilo partijske organizacije.

POVLAČENJE

Poslije drugog napada ustanika na neprijateljski garnizon u Petrovcu, 8. avgusta 1941. godine vratile se borci 111 odreda bataljona „Sloboda“ u svoj logor u Baklačev gaj. Nasta prepričavanje doživljaja iz akcije. Zatim stiže i Tanašije Lukić, koji se posljednji povukao, pa reče: »Drugovi, vjerovali vi meni ili ne, ja sam se sporije povlačio, jer nisam mogao da bježim od smijeha! Smijao sam se kada sam video kakvom brzinom stružu naši drugovi kada smo se počeli povlačiti! Koviljan i Branko trčali su tako da nigdje nisu stali na zemlju! Više sam vjerovao da lebde u vazduhu nego da se oslanjaju na noge!«

FILIP BUKIĆ - FILJA

BJELAJCANI U USTANKU

Još u pripremi ustanka, drugom polovinom jula 1941. godine, bio sam povezan s grupom naprednih omladinaca u Bjelaju. Među njima su bili mnogi moji stari znanci. Pored ostalih, sastajao sam se sa Mašom Ibrahimpašićem, Mujom Ibrahimpašićem koji je već tada bio u Petrovcu, Mahmutom Hodžićem, Ahmetom Hromadžićem i drugima.

Bilo je očigledno da ustaške vlasti nisu bile u stanju da stvore svoje uporište u Bjelaju, mada je nekoliko ljudi primilo Okupatorsko oružje.

Zato su ustaše ii Okupatori počeli da progone srpski narod, a uskoro su uslijedila i strijeljanja Srba u Goričevcu i drugim mjestima. Teror i strah učinili su to da su ljudi počeli zazirati jedni od drugih. Međutim, komunisti i drugi progresivni ljudi su bili aktivni, vraćali su vjeru narodu u sebe, pripremali ga na otpor i ustankak. Tako je trajalo do ustanka, do 27. jula.

Tih dana došli su kod nas iz Medenog Polja omladinci Mahmut Hodžić, geodeta, Derviš Hodžić, đak i Hamdija Maglajlić, učitelj. Ja sam taj dan bio u Osječenici na sastanku sa Jovom Pavićem i Dmitrom Smiljanićem. Drugovi iz Bjelaja čekali su me cijeli dan i kad sam se vratio našao sam Maihmuta i drugove koji su me upoznali sa stanjem u Bjelaju. Govorili su o zburjenosti koja vlada među stanovništvom, ali i o spremnosti znatnog broja mještana da stupe na stranu ustanika i da se odupru ustaškim zvjerstvima: ■ •••> « ■>

Ova vijest primljena je među nama ustanicima sa oduševljenjem.

Sa drugovima Mahmutom, Dervišom i Hamdijom, dogovorili smo se da oni odu u Bjelaj, da tamo organizuju narod, a mi ćemo za neko vrijeme doći u Bjelaj. Koliko se sjećam, ovog puta je dogovoren da mještani u Bjelaju budu na okupu, a da najpovjerljiviji budu blizu oružja koje su ustaše dale Bjelajčanima radi zaštite mjesta. Bjelajčani su bili spremni i oni su nam sami predložili, da kad se mi oglasimo, pokupe oružje u selu i priključe se ustanku.

Od ranije sam poznavao mnoge ljudе u Bjelaju i za mene je, kao i za grupu mojih drugova, ovaj plan bio logičan i realan. Ali, pored našeg dogovora sa drugovima iz Bjelaja, još u toku dana zbila su se dva nepredviđena događaja koja su, po mom shvatanju, osujetila ovako značajnu akciju, koja je mogla da stvori kolosalne uslove za dalji razvoj NOP-a u ovom kraju. Naime, nešto poslije pola noći istog dana došlo je do većeg prodora ustaških jedinica iz Bosanskog Petrovca prema Medenom Polju, pa smo morali angažovati veći dio naših snaga. U međuvremenu je na naše položaje, uslijed novonastale situacije, došao kapetan bivše jugoslovenske vojske Jovo Dronjak kojem smo izložili naš plan i dogovor sa drugovima iz Bjelaja. Ali Dronjak je dao prioritet prebacivanju naših većih snaga prema Bosanskom Petrovcu kako bi neprijatelj na tom sektoru što prije bio odbijen. Za svoj stav Dronjak je uspio da pridobije istomišljenike u našim rođovima i mi smo ostali u manjini.

Nismo uspjeli da postupimo po dogovoru sa drugovima iz Bjelaja i iz drugog razloga. Ustaše su, naime, otkrile plan grupe naprednih omladinaca i rodoljuba u Bjelaju, pa su preuzele oštре represivne mjere prema naprednim Bjelajčanima i osujetile naš uspjeh. Tako je neprijatelj uspio da svojim akcijama sprijeći tako divan poduhvat naprednih i rodoljubivih snaga u Bjelaju. Ali, ne samo u Bjelaju već i među nas neprijatelj je uspio da svojom protuakcijom unese nesigurnost. Razbijanje ovog plana dalo je podršku neprijateljskim snagama i koleblji-

vim elementima. A da smo uspjeli, čitav razvoj NOB-e u ovom dijelu Bosanske krajine krenuo bi povoljnijim tokom.

Uključivanje Bjelaja već prvih dana u ustank za što su postojali stvarni uslovi, dovelo bi do pune afirmacije bratstva i jedinstva u ovom kraju, a tako bi bili sprječeni mnogi docniji zločini ustaša i četnika.

MAJKA I PAROLA

Nikola Sevo otiiaoo na seosku konferenciju i pokasno se vratio kući. Kad je došao kući nađe djeda Petra i majku Boju kako ga čekaju.

Djed ga upita: »Gdje si ti, Nikola, do ovo doba noći?«

On promuklim glasom reče: »Bio sam na konferenciji.«

»A, zašto si tako promukao?«

»Vikao sam parole na konferenciji. Bio sam zadužen da vičem: Živio Staljin i naša borba.«

»Ama, šta ti je do stranca, ne da ti dragi Bog.«

»Djede, shvati ti, da je Staljin moj otac!«

Na to će Ijutito majica: »Pa, šta ti je, Savo, bez kruva ostao!«

MILORAD ĐILAS

OMLADINA SELA JANJILA U DANIMA USTANKA

U danima pred ustanak omladina sela Janjila nije bila obuhvaćena organizovanim radom kroz omladinske organizacije, ali je već prvih dana ustanka masovno prišla Narodnooslobodilačkom pokretu i njena aktivnost usmjerenja je uglavnom na pribavljanje naoružanja i razvijanje duha revolucionarne omladine.

Vijest o ustanku prvi je u selo donio Mile Solomun. On je poslom bio krenuo u susjedno selo Bravsko i kada je stigao do kuća Uzelaca čuo je vijest o ustanku u Drvaru. Čuvši ovu vijest, odmah se vratio kući, odustavši od daljeg putovanja. Po njegovom povratku začas je cijelo selo saznalo za ustanak i oslobođenje Drvara. Istoga dana se selom pronijela vijest da treba ići zarušavati drum Ključ—Petrovac i u sjeću telefonskih stubova. Iako se nije znalo od koga potiče ovaj zahtjev, omladina se, kao po komandi, odazvala pozivu i iste večeri posjekla telefonske stubove na drumu Ključ—Petrovac, od kuće Dušana Kokoruša do Sindrine jame — na dužini od četiri kilometra. Prekopan je drum ispod kuće Pećančeve, na mjestu zvanom Krivaja, kod Škiljanovice, ispod Latinovića gaja i Sindrine jame.

Drugoga dana na Jasenovačkom grabiću i Sakinoj gredi izgrađene su osmatračnice i najotresitiji mladići određeni po smjenama na osmatranje i izviđanje. Poslije paljenja kuća i pokolja koji su ustaše napravile u selima Bravsko, Klenovac, Bunara, Kapljuv i Vaganac, moglo se očekivati da će ustaše pokušati da sa istim ciljem naprave »izlet« i u druga sela, pa i u Janjila. Osmatrači su

imali zadatak da blagovremeno alarmiraju selo u slučaju nailaska neprijatelja, kako bi se stanovništvo blagovremeno sklonilo. Omladinci koji su kao radnici dobro upoznali puteve preko Grmeča u početku su služili kao vodiči, ili kao kuriri od Petrovca do Podgrmeča.

Da bi se omladina makar i djelimično pripremila za nastupajuće dane odlučeno je da se obučava u elementarnim ratnim vještinama. Obuka omladine je vršena u Omladinskoj četi. Prvi komandir ove čete, koja je u početku brojala 45 omladinaca, bio je Petar Solomun, a komandiri vodova Đuro Bjelić i Miloš Kuburić. U izvođenju obuke pomogao im je Košta Kecman, naročito u obuci rukovanja sa puškom.

Početkom novembra 1941. godine prišlo se organizovanom i planskom radu sa omladinom. Negdje polovinom novembra 1941. godine održan je sastanak sa najaktivnijim omladincima i omladinkama iz sela. Sastanak je održan u kući Bjelice, a bilo je prisutno oko 20 omladinaca. Ovaj sastanak se uzima kao sastanak na kome je konstituisana organizacija SKOJ-a u selu Janjilima. Prva tumačenja o organizaciji SKOJ-a, njegovim idejnim i političkim ciljevima borbe, dao je drug Dušan Kecman. Na prvom sastanku aktiva SKOJ-a nismo birali sekretara iz sasvim razumljivih razloga. Svi smo mi prvi put bili politički angažovani u jednoj organizaciji o kojoj nismo mnogo znali, niti smo imali iskustva u rukovođenju.

Na drugom sastanku, polovinom decembra, birali smo sekretara aktiva SKOJ-a. Sastanak je održan u kući Pepe Petrovića, a sastankom je rukovodio Mićo Rakić. Sjecam se da su, pored ostalih, na tom sastanku bili: Sava Solomun, Jovanka Solomun, Vojo Đilas, Gospava Pečanac, Milorad Đilas, Sava Latinović, Jovanka Stupar-Kuburić i Stevo Petrović. Mićo Rakić je govorio o idejnim i političkim pogledima organizacije SKOJ-a, o karakteristikama društva za koje se borimo, o idejnim osnovama NOP-a i zadacima omladine u borbi za novo društvo. Poslije toga uzeli smo odmor od pola sata kako bismo razmislili koga da izaberemo za sekretara naše organizacije SKOJ-a. Na predlog jednog od prisutnih, jednoglasno smo izabrali Savu Solomuna za sekretara našeg aktiva SKOJ-a.

Sada, kada smo imali svoga sekretara, mogli smo češće da se sastajemo i preduzimamo odgovarajuće društveno-političke akcije. Politički život je dinamiziran, a omladina masovnije uvučena u aktivnosti koje je pokretala organizacija SKOJ-a.

Neposredno poslije ovog sastanka održali smo sastanak u kući Save Bjelića na kome smo razmatrali takozvana organizaciona pitanja — o prijemu omladinaca u SKOJ, o radu sa omladincima koji imaju uslove za prijem u SKOJ, o odgovornosti i o radu sa organizacijom USAOJ-a. Ubrzo poslije ovoga primili smo u SKOJ Mirka Kecmana, Mirka Solomuna, Jelku Solomun, Milana Bjelića, Milicu Kuburić i Jelu Kuburić. Jedan od ovakvih sastanaka, polovinom januara 1942. godine, posvetili smo analizi rezultata rada Omladinske čete i odzivu omladinaca za obuku u ovoj četi.

Treba istaći da je bilo i pretjerivanja u pogledu kriterija za prijem novih omladinaca u SKOJ. Suviše oštar kriterij ostavio je mnoge omladince dugo vremena izvan SKOJ-a, iako su oni po svojoj idejno-političkoj zrelosti i društveno-političkoj aktivnosti mogli biti primljeni. Oni su imali mogućnost da se ispolje i potvrde kroz aktivnost USAOJ-a i kroz brojne akcije, ali i pored toga svaki omladinac i omladinka su smatrali da je najveća čast biti član SKOJ-a. Za njih je skojevac bio sinonim revolucionarnosti rezerva i transmisija Partije, a organizacija SKOJ-a nosilac i inicijator svih akcija. Zbog toga su težili da budu u prvim redovima borbe za socijalizam i oslobođenje. Ako se uzme u Obzir da su Janjila bila stalno slobodna, osim povremeno za kratko vrijeme neprijateljskih ofanziva, kao što to da se cijelo selo od prvih dana ustanka opredijelilo za ideje NOP-a, onda je zaista bilo sektašenja i nepotrebnog odugovlačenja sa prijemom omladine u SKOJ.

Ovakav naš kriterij dovodio je veliki broj omladinaca i omladinki na ivicu strpljenja, pa su mnogi i sami zahtijevali da budu primljeni u SKOJ, iako tada nije bio običaj da se neko prima u SKOJ na lični zahtjev. Sjećam se kako je to na veoma duhovit način izrazio omladinac Ilija SolomUn: na jednom od sastanaka u kući Vlade Solomuna pretresali smo pitanje rada sa omladinom i prijem u SKOJ,

pa smo trojicu drugova primili; pred sam završetak sastanka ispod kreveta se čulo pitanje: »A kada mislite mene primiti u SKOJ?« Začuđeno smo svi zabili pogled prema krevetu ispod kojega je izlazio Ilija. Jedan od drugova je dobacio: »Nema druge vajde nego da ga primimo«. Produžili smo sastanak za 15 minuta i primili Iliju u SKOJ.

Pošto se društveno-politički život u selu razmahao i obuhvatio gotovo svu omladinu, tražili smo sve bolje i bolje načine našeg organizovanja i rada. Nicali su prijedlozi i rasle inicijative. Na jednom od sastanaka neko je došao na ideju da ibi naša omladina trebalo da ima svoj simbol oko koga bi se okupljala i pod njim kretala u sve akcije koje organizuje. Pao je predlog da napravimo crvenu zastavu sa srpom i čekićem. Ja sam dobio zadatak da obezbijedim zastavu. Međutim, teško je bilo nabaviti crveno platno za zastavu. U Ključ ili Petrovac se nije moglo ići, jer su u njima boravile neprijateljske posade. Sjetio sam se da naše djevojke često nose crvene haljine. Po cijelom selu sam tražio crveni materijal za zastavu, ali ga nisam mogao naći. Nisam se sa tim pomirio već sam krenuo u Bravsko da tamo potražim platno. Našao sam ga u kući Joke Petković. Bila je to njena haljina koju je spremila za udaju. Naime, ovdje djevojke još od četrnaeste godine praktikuju prikupljati opremu za svoju udaju. Tražio sam od Joke da mi proda haljinu. Ona nije pristala sve dok joj nisam rekao da to tražim radi toga da napravim omladinsku zastavu. Kada je čula objašnjenje, odmah je pristala govoreći: »Pa što mi to odmah ne kažeš! Kada je u pitanju omladinska zastava onda ništa ne štim, dajem haljinu besplatno!«

Kada sam se vratio u selo napravio sam zastavu; dao sam jednoj djevojci, čijeg se imena ne sjećam, da na zastavi izveze srp i čekić. Na jednom od sastanaka na kome je bio i Mićo Rakić, obavijestili smo omladinu da imamo svoju zastavu. Sekretar aktiva SKOJ-a Sava Solomon je donio zastavu i zatražio od omladine da u buduće sve svoje akcije izvodi pod ovom zastavom. Najbolju omladinu smo zadužili da čuva zastavu i nosi je u akcijama.

Nakon toga sreo sam Milana Culibrka — sekretara SKOJ-a za Bravsko. Odmah mi je u šali predbacio kako sam mu jedini crveni materijal odnio iz sela, a oni nemaju zastavu. Odgovorio sam mu: »Šta možeš, ko prvi djevojci, tome i djevojka«.

Već u zimu 1941/42. godine zbog velikog broja omladine obuhvaćene organizacijom USAOJ-a, kao i zbog otežanih uslova rada zimi, morali smo selo Dodijeliti na tri dijela i sa omladinom raditi u tri grupe. Jednu grupu činila je omladina gornjih Janjila koja je obuhvatala selo od kuće Dušana Kokoruša do kuće Dragana Kuburića. Za rad u ovoj grupi bili su zaduženi Gospava Pečanac, Vojo Đilas i Milorad Đilas. Drugu grupu činila je omladina Srednjih Janjila koja su obuhvatala dio sela od kuće Drage Kuburića do kuće Pepe Kecmana (Sakića). Za rad sa ovom grupom bili su zaduženi Milan Bjelić i Jovanka Kuburić-Stupar. Treću grupu su činila Donja Janjila, a obuhvatala je dio od kuće Pepe Kecmana pa do kraja sela. Sa ovom grupom su radili Sava Solomun, Stana Petrović i Jovanka Solomun.

Jedan od najčešćih Oblika rada sa omladinom bila su takozvana posijela na kojima su obično čitane najnovije vijesti sa frontova anrtihitlerske koalicije, vijesti o borbama partizanskih jedinica i o širenju ustanka u pojedinim krajevima Jugoslavije. Na ovim sijelima bi se vodile diskusije i davali odgovori na razna pitanja iz rada omladinske organizacije i ciljeva borbe. Na većim omladinskim skupovima cijelog sela obično se vršila agitacija za odziv masovnim društveno-političkim i radnim akcijama. Preko ovih i drugih oblika aktivnosti skojevska organizacija je svoju djelatnost provodila u narodu i u širim omladinskim masama, vršila političku mobilizaciju i dobровoljno angažovanje u akcijama, kao što su izvođenje raznih radova oko prekopavanja puteva, izgradnje magacina, bolnica, prenošenja ranjenika, prikupljanje materijalnih sredstava za potrebe NO-a i drugih potreba za Narodni front.

Prva masovna akcija omladine izvedena je februara 1942. godine. Za izvođenje ove akcije preduzeli smo niz prethodnih mjera. U kući Stane Banjac održali smo sastanak aktiva SKOJ-a i dogovorili se o prikupljanju po-

trebne opreme za partizane kako bi u zimskim uslovima mogli lakše logorovati i izvoditi akcije. Dogovorili smo se da će to biti najuspješnije provedeno ako se sva omladina upozna sa značajem ove akcije na konferenciji.

Konferenciju smo održali u kući Petra Latinovića. O prikupljanju potrebne opreme govorio je i jedan partizan iz jedinice koja je logorovala u Šobatovcu. Sjećam se da mu je ime bilo Marko. On je objasnio omladini šta i koja oprema im je najpotrebnija, s obzirom na uslove njihovog logorovanja i izvođenja akcija. Punije objašnjenje i poziv na akciju prikupljanja priloga u opremi kod svih domaćinstava dao je sekretar SKOJ-a Sava Solomun. Već drugog dana prikupljene su velike količine zimskih kaputa, kožuna, čarapa, rukavica, džempera i drugog. Nije bilo ni jedne kuće koja nije makar nešto od ovoga dala. Svu opremu su odbornici prenijeli do jedinice u Sobatovac, uz pomoć mještana koji su imali tovarna grla.

U znak zahvalnosti partizanska jedinica je za omladinu dala priredbu u kući Stane Banjac. Sjećam se da je, pored ostalih tačaka, dat i kraći pozorišni komad u kome su pored partizana učestvovali i neki naši omladinci — Savo Solomun, Vajo Đilas, Triša Solomun i drugi.

Druga velika akcija tih dana izvedena je na izgradnji bolnice u Šobatovcu i magacina ispod Šobatove glave. Niska temperatura i oštra zima nalagali su da ubrzano gradimo ove objekte, pogotovo bolnicu. Veliki broj ranjenika koncentrisanih u ovom području trebalo je smjestiti i obezbijediti sredstvima prehrane. Ubrzana izgradnja mogla se izvesti jedino angažovanjem omladine. Na konferenciji u kući Pepe Kecmana upoznali smo omladinu sa akcijom izgradnje bolnice i magacina i tražili dobrovoljce muškarce. Pored Save Solomuna značaj ove akcije je objasnio i odbornik Luka Đilas. Luka je objasnio šta su oni sa strane vlasti preduzeli u mobilizaciji ostalih mještana na izgradnji ovih objekata. Iste večeri se javilo 28 omladinaca i 7 omladinki, iako smo izričito kazali da ženska omladina ne dolazi u obzir zbog težine poslova koje treba obavljati.

S obzirom da nismo imali dovoljno alata za izvođenje radova, kao i da je omladina iz drugih sela učestvovala u izgradnji, to smo dobrovoljce za izgradnju bolnice anga-

žovali na poslovima po smjenama. Uz starije radnike, omladinci su bili zapaženi po svome entuzijazmu, upornosti i maksimalnom zalaganju. Radili su svakoga dana od svoje dugo godina prikupljane opreme za udaju. Akcije su se istakli: Miloš Kokoruš, Petar Pećanac, Vid Kecman, Miloš Kecman, Lazo Kecman, Ilija Latinović, Duka Latinović, Nedо Samardžija, Stevo BjeHć, Mile Samardžija, Nedeljko Samardžija, Milovan Kuburić, Bogdan Kuburić, Jovo Kecman, Milan Kuburić, Đuro Samardžija, Ilija Solomun, Miloš Kuburić, Mirko Banjac i mnogi drugi od Solomuna, Velega, Banjaca, Mrkela, čijih se imena ne sjećam. Isti ovi omladinci su učestvovali u izgradnji magacina u selu Driniću.

Kada je bolnica izgrađena prišli smo izvršenju drugog dijela zadatka. Trebalо je prikupiti potrebnu posteljnju opremu i druga potrebna sredstva za funkcionisanje bolnice i njegovu ranjenika. Omladina se opet dala u akciju prikupljanja opreme. Gotovo svaka djevojka je ponešto dala od svoje dugo godina prikupljane opreme za udaju. Akcijom su rukovodile Gospava Pećanac i Stana Petrović. Prikupljen je veliki broj plahti, ponjava, biljaca, peškira, cipela, jastučnica i druge opreme.

Niko ništa nije žalio, ni po cijenu da sebe stavi u težak položaj. Možemo samo pretpostaviti šta je značilo za djevojke lišavati se opreme koju su 5—10 godina prikupljale mukotrpno i sanjale o udaji. Bilo je tu tuge i radosti istovremeno. Tuga je poticala iz saznanja da se najljepši sni djevojaka odgadaju u nedogled, a radost što se to najdraže parče opreme ustupa partizanima. Dirljiv je primjer omladinke Mike Bjelić, čiji je otac poginuo u početku ustanka u napadu na kamion u Zdenom Dolu; poklanjajući kompletну opremu za bolnicu govorila je: »Ništa ne žalim, ako drugovi mogu da daju svoje živote, zašto se i mi ne bismo mogle lišiti naše djevojačke opreme za udaju«.

Svake nedjelje su omladinke sa punim torbama poljona obilazile bolnicu u Sobatovcu. Preko nedjelje, po smjenama, išle su i pomagale u pranju veša, čaršafa i peglanja i tako pomagale održavanju potrebne higijene u bolnici.

Omladina je bila prva i u nošenju ranjenika sa poprišta borbi do bolnice u Šobatovcu i Koričenici. Nositi ranjenike konjskim stazama, po snijegu, bio je veoma težak posao. Velika udaljenost, nestručnost u izradi nosila i nošenju činili su ovaj posao još težim. Nema omladinca ni omladinke koji pri tome nisu imali ranu na ramenu napravljenu nosilima. Bili su to iscrpljujući i bolni napori. Svaki iskoračaj po uskoj konjskoj stazi narušavao je horizontalan položaj nosila, teret bi padao na jednog ili dvojicu nosača i pritom zadavao bol ranjeniku, a nosačima žljeve i rane na ramenima.

Primjer požrtvovanja dostojan najveće hvale pokazali su omladinci koji su ranjene Crnogorce od Bravska prenosili do Koričenice i Šobatovca; drugi omladinci su odnijeli ranjenog Dragana Đilasa najprije u Koričenicu, a odatle preko Skakavca u Stijenjane. Dan i dvije noći je omladina nosila ranjenike, bez uzimanja hrane, provlačila se kroz neprijateljske položaje i donijela ih na odredišno mjesto.

Za masovnu aktivnost i samoprijegoran rad omladine sela Janjila i njenu vezanost za ideje i ciljeve NOP najviše je zaslužan njen prvi sekretar aktiva SKOJ-a Sava Solomun. Sava je rođen u Janjilima 1925. godine. Poslije završetka osnovne škole otisao je preko »Privrednika« na zanat u Beograd, da bi ubrzo postao kalfa. Po kapitulaciji Jugoslavije vratio se kući i odmah se uključio u pripreme za ustank. Ubrzo je primljen u SKOJ i zatim izabran za sekretara aktiva SKOJ-a.

Sava je bio pun revolucionarnog zanosa, hrabar i preduzimljiv. Očigledno je da je na njega boravak u Beogradu ostavio snažan utisak. Tamo je imao priliku da izbliza posmatra studentske pokrete i štrajkove radnika i da neposredno osjeća politička gibanja i život. To je bilo presudno da se opredijeli za ideje socijalizma i uključi u revolucionarnu borbu svim svojim bićem. Svojim primjerom je izvršio snažan uticaj na omladinu, tako da je ona ubrzo, već poslije šest mjeseci rada i borbe, bila sva opredijeljena za ideje NOP. Kao istaknuti skojevski rukovodilac i društveno-politički radnik ubrzo je postao član Partije, član Opštinskog komiteta SKOJ-a, član Sreskog komi-

teta USAOJ-a, a zatim Sreskog i Okružnog komiteta SKOJ-a.

Za vrijeme vazdušnog desanta na Drvar, 25. maja 1944. godine, hrabro je poginuo braneći pristup pećini u kojoj je bio smješten Vrhovni štab NOV i POJ.

U radu sa omladinom sela Janjila veliki udio su dali i drugovi Vlado Kecman, Jela Latinović, Mićo Rakić i drugi. Oni su udarili temelje organizaciji SKOJ-a i USAOJ-a i pomogli da se osposobi za samostalnu društveno-političku aktivnost. Iz sela Janjila su se, pored ostalih, naročito istakli i uzidali cio svoj život u NOP — Marko Samardžija, Luka Đilas, Sava Solomun, Stana Petrović, Jovanka Solomun, Gospava Pećanac, Milorad Đilas, Sava Latinović, Vojo Đilas, Milan Bjelić, Mirko Kecman, Mirko Solomun, Milica Kuburić, Jela Kuburić i Jovanka Stupar-Kuburić.

Februara 1942. godine primljeni su u Partiju Marko Samardžija i Luka Đilas.

Svi pomenuti omladinci i omladinke su se posebno isticali u radu i bili nosioci društveno-političke aktivnosti i radnih akcija. On su zasluzni za opšte društveno-političke prilike u selu i opredjeljenje mnogih omladinaca i omladinki za ideje socijalizma i Narodnooslobodilačkog pokreta.

MILE LABUS

SJECANJA I ZAPISI

Naše Oraško Brdo i Prkosi imali su oko 250 domaćinstava. Škola je prvi put sagrađena 1932. godine nasred polja. Drugi po redu učitelj u školi bio je Petar Radovanović, zvani Uča, rodom iz Užica. Narod je u ovog čovjeka ubrzo stekao veliko povjerenje. Uča je bio fizički slab, tako da nije bio ni primljen na odsluženje vojnog roka. Prvu dužnost primio je u ovoj školi. Bio je otvoren i iskren, pa je plijenio srca naših ljudi, svakog seljaka i poznanika u ovom kraju. On je sa svakim razgovarao, obilazio sve kuće, a ljudi su ga rado primali u svom domu.

Ubrzo se pronijela vijest — Uča je komunista, pa su čak stizale poruke iz Vakufa od nekih trgovaca da pošteni Srbi treba da se klone podalje od Uče. On je vrlo vješto znao da raskrinka trgovce i sveštenike, a omladina je počela da prihvata Učine omiljene pjesme. Uvijek bi on pjevao: »Nema junaka, nema seljaka, kao što je bio Gubec Matija«. Međutim, desilo mu se da je jednom ovu pjesmu zapjevao pred žandarmima, pa je zbog toga bio i uhapšen.

Aprila 1941. godine njemačke kolone prolazile su cestom Bihać—Bosanski Petrovac nekoliko dana. Kod škole, gdje su bile dvije kafane, jedne nedjelje okupilo se oko stotinjak mladića. Svi su bili zabrinuti zbog fašističke okupacije. Ta zabrinutost je bila još veća kada se u kafani pojaviše plakati ispisani velikim crnim slovima »Ko za 24 sata ne preda oružje biće strijeljan«.

Kada je Učo video plakate, otvoreno je govorio: »Ne dajte, drugovi, oružje, ono će vam trebati! Naš narod nikad

nije savio šiju pred stranim zavojevačima, uvijek se hramo bro borio protiv tuđina. Ako je trula buržoazija izdala državu i ostavila narod, ostala je u narodu Komunistička partija Jugoslavije«.

Uz tutanj njemačkih tenkova, čija je huka dopirala do sela, Petar Rado vano vić-Uča govorio je ljudima: »Trule evropske buržoaske zemlje kapitulirale su jedna za drugom pred njemačkim fašizmom. Međutim, kada fašisti napadnu zemlju Sovjetskog Saveza, zemlju radnika i seljaka, tamo će im na beskrajnim ruskim ravnicama zaglaviti tenkovi i zauvijek stati. Tada će komunisti i najbolji sinovi Jugoslavije dići ustank. Nije daleko čas, tvrdio je Uča pred okupljenim mladićima iz Prkosa i Oraškog Brda, kada neće njemački vojnici ići začešljane kose i ispeglnih hlača našim ulicama, već će bježati u mišje rupe«.

Nije prošlo mnogo vremena, a velika grupa naprednih Slovenaca dotjerana je u Bihać. Nastavljeno je proganjanje preko Donjeg Lapca, Kulen-Vakufa, Krnjeuše, Petrovca i Drvara. Pavelićeve ustaše proganjuju napredne Slovence, proganjuju Jevreje, počeše progoniti i Srbe.

Uča je bio ponos ovog kraja. Međutim, morade i on da jednog dana sjedne u kola Malete Egolje iz Oraškog Brda i da ode do željezničke stanice Bihać, odakle je uspio da se nekako prebaci u Srbiju. Pozdravljujući se sa ljudima u Oraškom Brdu, Uča reče: »Ne brinite, vidjećemo se opet. Brzo ću doći u ove krajeve sa crvenom zastavom«.

Uča je imao dosta knjiga koje je ostavio kod omladinca Sime Drljače, pa je to bila prva literatura koju su docnije čitali ustanici u ovom kraju. Bile su to knjige od Maksima Gorkog, časopisi SSSR, »30 dana« i drugi. I zaista, nije prošlo ni godinu dana, a Uča se već našao pod crvenom zastavom kao komandant Užičkog bataljona Proleterke brigade. Bio je teško ranjen u borbi na Kupresu, pa je podlegao ranama, na nosilima, na putu prema Glamoču.

Učo nikad nije došao u ovaj kraj, ali njegove riječi o crvenoj proleterskoj zastavi su ostvarene. Već sljedećeg ljeta hiljade proletera iz Srbije i Crne Gore stiglo je u naš kraj sa razvijenom crvenom proleterskom zastavom, pod rukovodstvom druga Tita. Pod tu crvenu zastavu stupilo

je hiljade mladića i djevojaka, pa su se njima priključili i mladići iz ovog kraja, koje je Uča nekad vaspitavao. Učestovali su u borbama na Neretvi, na Sutješci, pa su već augusta i septembra 1944. godine stigli sa proleterskim jedinicama kod Titova Užica, u Učino rodno mjesto, sjećajući se svijetlog lika Uče.

SAČUVANE PUŠKE

Dijelovi 55. pješadijskog puka bivše jugoslovenske vojske odstupali su iz Bihaća. Kolona vojnika, opterećena volovskim zapregama, sporo se kretala, tako da je na dugom proljetnom danu prešla samo 35 kilometara i zaustavila se u Vrtoču.

U prvi sumrak stigli su njemački tenkovi. Otvorili su mitraljesku vatru po umornim ljudima i po volujskim zapregama.

Vojска se razbjezala na sve strane, jer je još prije bila napuštena od oficira, koji su pobegli.

Dva vojnika — Pero Kecman iz Drinića i Luka iz Petrova Ličkog Sela, preko Kobiljače izbili su na Prkose i gazeći polja došli na Oraško Brdo kod Srđana Pilipovića. Srđan ih je odveo kod Dane Labusa, gdje su ostali nekoliko dana, kako ne bi pali u njemačko zarobljeništvo. Ovdje su ostavili dvije puške, uniforme, i po 100 metaka.

Jedne nedjelje sjedila je jedna grupa okupljenih ljudi, vodili su razgovore o kapitulaciji bivše vojske. Neko reće kako je vidio dva vojnika, koje je Srđan odveo kod Labusa, kako su otišli preko polja u civilnom odijelu i bez pušaka. To je značilo da sada više lica zna gdje su ostale puške.

Kod La'busa je riješeno da se jedna puška preda na čuvanje Dušanu Balabanu iz Teočaka, a druga da se skloni na sigurno mjesto. Sakrivena je ova i još nekoliko pušaka u Oraškom Brdu. Jednu je sačuvao Luka Pilipović. Vrtočani su imali najviše pušaka, nekoliko desetina, govorkalo se po selu. Dušan Balaban je sačuvao tri karabina. Jedna puška nalazila se u skloništu u Lupini, druga pred kućom, vješto sakrivena. Prevrnuta je klada, na kojoj je iskopano

korito pa je tu stavljeni puška, a zatim je prikovana daska. Opet je klada vraćena na isto mjesto, pa su i dalje na toj kladi cijepana drva. Ovo skrovište nije bilo ni najmanje uočljivo. Sakriveni karabin je uvijek bio na dometu ruke. Dušan je jednu pušku držao na domaku ruke. Vrtočani su ga obavijestili da se čuva, jer se za njega raspitivao kafedžijin sin, ustaški glavar Miro Matijević.

Dušan Balaban u kući nije spavao. Čim su ustaše počele vršljati po selu, on je okupio grupu omladinaca iz Teočaka, uzeli su puške i fišeklije sa municijom, pa se sklonili u okolno žbunje. Jedne noći, kad su se čuli njemački tenkovi, Dušan je obišao mnoge omladince i rekao: »Ukoliko ustaše podu u selo u toku noći, što će se znati po lavezu pasa, hvatajte se pušaka i dolazite na dogovorenog zborno mjesto, jer se protiv divljih zvjeri moramo dizati na ustankak«.

DOGADAJI 12. JULIA

Četvrtkom je bio pazarni dan u Kulen-Vakufu. Na taj dan iz ličkih i bosanskih sela gornjeg toka rijeke Une mnogi seljani 'silaze u ovaj gradić da prodaju stoku, ili da kupe neke potrepštine. Međutim, jednog četvrtka 1941. godine desilo se ono što нико nije mogao očekivati. Na pijaci su se pojavili ustaše, sa puškama i bajonetima, vičući i psujući.

Narod se nije mnogo obazirao na ispadu ustaša, jer su mnogi ljudi smatrali da to galame pijani tipovi, koji prijete oružjem. Smatralo se da se ispred pijane rulje treba skloniti, neka prolaze. Pijana rulja se povećavala. Protu-riše dezinformaciju, kako su navodno u bolnicu stigla dvojica ustaša, koje su Ličani zaustavili na Mazinskoj planini, skinuli ih sa konja, skinuli konjima potkovice i potkovali ustaše. Na osnovu te dezinformacije napravljena je graja i ustaše nasmuše na narod radi »osvete«. Veća grupa ustaša sa bajonetima na puškama ispadne na pijacu. Trojica ustaša nasrušne na dvije stare žene, srušiše ih nogama i pogaziše.

Kada je narod video divljanje ustaša, uskomešao se i uplašio. Ko se mogao nadati da će biti takvog divljanja,

da su u ljudskom öbliku divlje zvijeri. Trebalо je odmah napuštati gradić. Tada ustaše proturiše nove glasine: da su na cesti između Lapca i Srba ubijena dvojica ustaša, da su im glave odsječene, jedna nabijena na kolac, a druga za jezik privezana na žicu, između telefonskih stubova.

Druga dezinformacija raspalila je još više krvožedne ustaške momke. Pijana rulja, trčala je vičući i psujući, praveći šovinističke ispade. Narod je počeo da se sklanja i odlazi s pijace. Ljudi su shvatili da šovinističko orgijanje ničem dobrom ne vodi. Tada stigoše dva kamiona u koje po naređenju njihovih starješina ustaše poskakaše.

Prijetili su da će oni pokazati šta su ustaše.

Narod je brzo odlazio sa pijace, iako mnogi nisu završili svoje poslove.

Grupe lica koja su išla uz Čovku, poslije jedan sat hoda imali su šta da vide. Preko Une, na lički kraj zaštekaša mitraljezi. Dim obavi selo Bubanj. Ovo ličko selo ustaše su opkolile. Sve ljude koje uhvatiše odmah su ubili. Na jednoj njivi okopavalo je kukuruz dvanaest djevojaka. Ustaše su ih rafalima iz puškomitraljeza pokosili na njivi.

To je bilo dvanaestog jula.

Poginulo je dvanaest lijepih djevojaka, na radu, u njivi.

Poslije ustaških zločina niko u ovoj okolini više nije noćivao kod kuće. Ljudi su noću spavalii u šumi.

USTAŠAK

Različite vijesti kružile su selima. Negativne vijesti su zabrinjavale narod. Govorilo se kako ustaše progone ljude, ubijaju ih i bacaju u jame. Da kvislinzi progone narod to je bilo očevidno. Veća grupa Slovenaca dotjerana je u Bihać. To je bilo masovno proganjanje ljudi iz Slovenije. Kolone naroda cestom su kretale od Bihaća, Donjeg Lapca, Kulen-Vakufa, Krnjeuše, Bosanskom Petrovcu, Drvaru. Ustaše progone Slovence, progone Jevreje. Narod je sa zabrinutošću pratio to proganjanje. Ljudi su postavljali pitanje zašto ustaše progone Slovence? Radnici u našem kraju su odgovarali da su to bili ljudi koji su

se prije rata borili za bolji život radnika, da su to komunisti, i da ih zato okupatori i kvislinzi proganjaju. Na tom dugom putu kuda su proganjani Slovenci, narod je izlazio na cestu, iznosio hranu i druge poklone. Tako je iskazana solidarnost našeg naroda prema progonjenim Slovencima. Domaćinstva koja su se nalazila dalje od ceste žalila su što su kolone prošle, što im nisu mogli pomoći. Svi su željeli pomoći ljudima koje terorišu okupatori i kvislinzi.

Da ustaše ubijaju ljudi, mnogi nisu vjerovali. Bilo je čuđenja i zabrinutosti. Ovo uvjerenje da niko nema pravo ubijati ljudi postojalo je sve dok ustaše nisu izvršile pokolj u ličkom selu Bubnju. Stvarno, ustaše su nasrnule kao divlje zvjeri, opkolile selo i sve što su stigli pokosili su mitraljeskim rafalima. Od toga vremena, niko u selima gornjeg toka Une nije smio da noćiva u svojoj kući, već u brdima, jer ljudi nisu znali šta donosi dan, a šta noć. U ostalim selima ustaše su pozivale ljudi da dođu u Kulen-Vakuf sa svojim porodicama. Poslije sedam-osam dana puštali su ljudi na slobodu, a zatim su ih ponovo hapsili. Iz Oraškog Brda, Prkosa, Vrtoča, uhapsili su nekoliko ljudi, a iz Rajnovaca i Krnjeuše mnogo je ljudi pohađeno. Ta hapšenja vršio je ustaški glavar Miro Matijević, sin kafedžije iz Vrtoča, poznatog petokolonaša, koji se poslije kapitulacije Jugoslavije hvalio koliko je dugo bio član ustaške organizacije, za koju je plaćao članarinu. U neprijateljskoj propagandi se najviše isticao neki ekonom iz Kulen-Vakufa, koji je raspirivao šovinističke strasti i podstrekavao na bratoubilačku borbu, hvališući Nijemce, njihovu kulturu i tehniku. Ljudi koji su pohapšeni, otjerani su u Pištaljsku dragu i tamo ubijeni.

Oraško Brdo imalo je desetak obalskih radnika koji su radili na Savskom pristaništu u Beogradu. Mnogi ljudi radili su na građevinama u Beogradu. Neki naši ljudi odlazili su da sijeku šumu u Slavoniji, ili da beru kukuruz u Vojvodini. Pred rat, kada je počela izgradnja Unske pruge Bihać—Knin, zaposlilo se sve što je moglo raditi. Na prugu je najviše išla omladina. Bilo je omladinaca koji su postali mineri, zahvaljujući Brinjacima minerima. Brinjaci su se sa drugarskom pažnjom odnosili prema omladinicima.

Đuro Pavlović, omladinac iz Oraškog Brda, nekoliko godina radio je u Beogradu. Ovog proljeća, poslije kaptulacije Jugoslavije, otišao je na Oštrelj, gdje se zaposlio.

Delegat iz Drvara napisao je na listu trgovačkog papira pismo. Na početku pisma je stajalo:

»Centralni komitet Komunističke partije Jugoslavije pozvao je narode Jugoslavije na ustanak. Rečeno je da je ustanak dignut u Srbiji i Crnoj Gori, i kod nas u Drvaru i na Oštrelju. Postavljeni su zadaci da se likvidiraju žandarmerijske stanice u Vrtoču i Lipi, zatim da se ruši Ripački klanac i da se prave zasjede, radi sprečavanja nadiranja neprijateljskih kolona od Bihaća za Bosanski Petrovac«.

Radnici na Oštrelju predali su ovo pismo omladincu Đuri Pavloviću. Dali su mu mali pištolj i nekoliko metaka. Svi su čvrsto stegli omladincu ruku i poželjeli mu sve najbolje.

Omladinac je jurio preko planine do svoga sela Oraškog Brda. Kuće su većinom bile zaključane. Narod je izbjegao u Lupinu. Kod Karakaša pojavila se jedna žena i kazala da najviše ljudi ima u Bukvaru kod Govedarskog puta. Na kosu je izišao Dako Karakaš, ljudi su čitali pismo.

Pojedinačno, iz šume je stiglo još nekoliko ljudi. Kako je koji dolazio, tako je ponovo čitano pismo. Omladinac Đuro Pavlović u tančine je iznosio svoj utisak o delegatu iz Drvara.

Stigle su, eto, i radosne vijesti. U Lici je Marko Orešković odvraćao ljude da se ne odazivaju ustaškim vlastima već da se sklanjaju u šume i pripremaju za borbu.

Centralni komitet Komunističke partije Jugoslavije poziva sve narode Jugoslavije na ustanak, pročitano je u pismu nekoliko puta na kosi Karakaševoj blizu Govedarskog puta na Lupini.

Jasno je šta treba raditi, ali kako početi? Ovdje je dogovoren da svima zbjegovima na Lupini treba javiti vijest o pripremama za ustanak. Određeno je zborno mjesto kod Lokvica na Govedarskom putu. Ovo zato što će tu brzo moći stići i drugovi iz Lipe i Teočaka.

BIRANJE PRVOG KOMANDIRA

Grupe ljudi, manje ili veće, svih godišta, najviše omladine, stizale su na zborno mjesto kod Lokvica na Govedarskom putu. Kako je koja grupa dolazila tako je ponovo čitano pismo sa Oštrelja. Ponavljalо se to toliko puta koliko je dolazilo grupa ili pojedinaca. Centralni komitet Komunističke partije Jugoslavije poziva na ustanak. Na zborno mjesto stiglo je desetak drugova iz Lipe: Miloš Vuјnović, Nikola Vuјnović, Slobodan Pilipović i drugi.

Desetak drugova došlo je iz Prkosa, a gotovo svi odrali iz Oraškog Brda. Tu je bilo Vuјnovića, Vojnovića, Vigjevića, Dragosavaca, Drljača, Egelja, Zorića, Jerkovića, Karakaša, Labusa, Mandića, Marjanovića, Miljevića, Ožegovića, Pavlovića, Pilipovića, Čulibrka, Cića i Čubrila. Više od stotinu brđana se iskupilo na ovom zboru, na ovom skupu. Sve je spremno na ustanak. To je bila i zasluga prethodne aktivnosti obalskih radnika i aktivnosti Petra Radovanovića-Uče i mnogih drugih. Skup je kod Lokvica jedinstveno prihvatio poziv na ustanak. Ljudi su zahtijevali da odmah podu na izvršenje zadataka. Trebalo je prikupiti oružje i izabrati komandira ustanka. Za komandira je izabran Dušan Balaban iz Teočaka.

Tako je izabran prvi komandir čete. Odmah je dogovoren da četa u toku noći pređe preko Dugopolja u Medđedak. Zadaci su jasni. Treba iskupiti ljude iz Lipe i Dugopolja, koji se nalaze u Grmeču. Treba uspostaviti vezu sa Vrtočanima u Čučevu i Vagancu i Rasoji. Prema tome, treba se dogovoriti da se jednovremeno izvršе napadi na žandarmerijske stanice u Vrtoču i Lipi. Čim se izvršе zadaci, odmah treba uputiti kurire u Drvar, Oštrelj, Podgrmeč, Hrgar, Liku i na druga mjesta gdje to bude potrebno.

Komandir je zahtijevao disciplinu. Bez discipline se ne mogu izvršavati zadaci. Onaj ko ne bude radio kako treba, mora se pozivati na odgovornost. Prilikom priprema za izvršenje ma kojeg zadatka treba se dogovoriti, saslušati predloge svakog pojedinca.

PRVE BORBE

U prvi sumrak četa je krenula preko Dugopolja u Međeđak, kako je to dogovorenno kod Lokvica na Govedarskom putu, na Lupini. Preko noći na Međeđaku nije se moglo iskupiti sve ljudstvo iz Dugopolja i Lipe koje se nalazilo u zbjegovima po Grmeču. To je urađeno sutradan. Isto tako uspostavljena je veza sa Vrtočanima. Dogovorenno je da se naredne noći izvrše napadi na žandarmerijske stанице u Vrtoču i Lipi (Begovcu). Treba reći da su sa odbavanjem svi ljudi na Međeđaku pozdravili što je na Lupini Dušan Balaban biran za komandira čete. Sa oduševljenjem čitali su pismo sa Oštrelja.

Četa je tokom noći krenula sa Međeđaka da izvrši napad na Zandarmerijsku stanicu Begovac u Lipi. Prema planu određena je grupa koja je imala zadatku da ubaci dinamit u kasarnu. Kada odjekne eksploziv, nekoliko drugova naoružanih sa puškama odmah su trebali uskakati u kasarnu i likvidirati žandarme. Četa je imala zadatku da opkoli Begovac, koji se nalazi u dolini.

Grupa dobrovoljaca sa eksplozivom stigla je kasarni prije nego što je četa izvršila opkoljavanje. Branko Balaban iz Teočaka upalio je fitilj i kroz prozor ubacio eksploziv. Zatresla se kasarna. Opaljeno je nekoliko metaka i borci su kroz prozore uskakivali u kasarnu. Ali, žandarma nije bilo u kasarni. Samo je jedan metak opalio na brdu prema Kulini, gdje su žandarmi zanoćili. A baš na tome mjestu četa nije stigla da zatvori obruč. Čim su žandarmi osjetili napad na kasarnu, pobegli su sa brda. Nisu smjeli zanoćiti u kasarni, jer su vjerovatno od Petrovca putem telefona obaviješteni o ustanku u Drvaru i na Oštrelju.

Vrtočka četa valjano je izvršila zadatku. Tamo je kasarna u polju, gdje su žandarmi zanoćili. Vrtočani su jurišali i osvojili kasarnu. Likvidirali su žandarme i tamošnjeg kafedžiju, saradnika okupatora.

U toku dana jedna limuzina od Petrovca kretala je za Bihać. U Sljivovcu naišla je na zasjedu, pa je zarobljena.

Ustaše iz Orašca izvršile su ispad na Oraško Brdo 31. jula. Opljačkali su izvjestan broj stoke. Ubili su starca

Milu Pavlovića, koji je imao 92 godine. Uhvatili su 11 ljudi, otjerali ih kod škole u Orašac i natjerali ih da na barama kopaju raku. Onda su ih na divljački način potukli.

Četa Dušana Balabana krenula je u sumrak sa Mededaka. Kad je stigla na Oraško Brdo ustaše su već bile pobjegle.

Četa je prenoćila na Oraškom Brdu, kod Labusa. Ovdje se okupilo mnogo iljudi, kako iz ovog sela, tako i iz Prkosa. Trebalо je da se spremi ručak. Dane Labus, starac od šezdeset godina, reče da ima 60 jagnjadi i ako nam treba neka uzmemmo sve. Uzeto je od Dane La'busa 12, od Jove Labusa 12, od Nikole Egelje 6 i od Đure Egelje 6 jagnjadi.

Čobani su dotrčali sa Lupine i javili da gori Vrtoče. Četa je odmah krenula uz dragu. Na vrh Paljevina, kako se jedno mjesto zove na Lupini, kratko vrijeme četa je zastala, dok je vršeno osmatranje. Od pravca Petrovca jurio je motor. Čula se buka, dizao se bijeli trak prašine. Nikola Karanović osmatrao je na dvogled.

Četa je prešla na Lisinu. Sa toga mjesta se vidjelo da je Vrtoče pretvoreno u zgarište. Borba se nigdje nije čula. Kolona je krenula niz pećinu. Niže kuća Atlagića i Radoševića primijećena je na okupu veća grupa naroda i grupe ustaša gdje vršljaju. Nije bilo vremena za okljevanje. Četa se razvila u strijelce i trkom pojuriла prema selu. Primicao se suton. Ustaše su ponijele teški mitraljez. Upravo kada su namiještali mitraljez da pokose veliku grupu Vrtočana, iz Lupine su partizani otvorili vatru. Juriš je bio silovit. Neprijatelj nije imao vremena da otvori vatru na starce, žene i djecu, već je bio prisiljen da dugim rafalima tuče put kose Lupine. Uprkos jakoi vatri, partizani su jurišali. Neprijatelj je protjeran. Partizani nisu imali gubitaka. Narod je spasen u posljednjem trenutku. Dok se vatra otvorila, narod zbijen u gomilu polegao je i tako niko nije stradao. Tako su partizani isored uništenja oteli 135 lica. Četa Dušana Balabana izvršila je svoj zadatak. Četa je samoinicijativno krenula sa Oraškog Brda, prešla Lupinu i u posljednjim sekundama ukazala potrebnu pomoć narodu. Toga dana Vrtočka četa se povlačila pred jakim ustaškim snagama, pod granatama haubice ko-

ja je tukla. Četa se povlačila zajedno sa narodom u Čučevu.

Protjerani neprijatelj povukao se iz Vrtoča u zaselak Busije, gdje je prenoćio.

ZASJEDA U DUBOVSKU

Istog dana kada je oslobođena Krnjeuša, osam partizana iz čete Dušana Balabana zauzelo je položaj na Duhovsku, kako bi sprječili neprijateljsko nadiranje iz Bihaća prema oslobođenim mjestima. Zasjeda je postavljena više gornjeg vodovoda, u kamenjarima odakle se pružao širok vidik na polja Dulbovska, kao i na cestu koja izbija prema vodovodu, preko Rašlje, od Kulen-Vakufa. Četiri borca zalegli su pored same ceste, a druga četiri lijevo, u šikarama i kamenjarima. Cilj zasjede je bio da sačeka neprijatelja, iznenadi ga i otvori vatru kako bi mu prvim udarcem nanijeli što više gubitaka. Ovo je bilo važno, zbog zarobljavanja oružja i municije.

Sunčan je dan. Preko polja pružala se bijela traka ceste. Cestom su jurili kamioni puni neprijateljskih vojnika. Ustaše su iz Bihaća intervenisale. Petnaest kamiona pritisnulo je cestu u polju Duhovsku. Bila je to velika snaga, prema malom broju partizana. Ali ta snaga nije zaplašila partizane, koji su riješili da prihvate borbu, kako bi zaustavili neprijateljske nasrtaje. Prednji kamioni su prošli prvi vodovod i približavali se drugom. Partizani su otvorili vatru. Prvi plotuni nanijeli su ustašama gubitke. Odmah su iskakali iz kamiona i prilegli u jarke pored ceste. Namjestili su teške mitraljeze. Treštali su dugi rafali, zaglušujući čitavu okolinu.

Čim se oglasila jaka borba, sa Oraškog Brda krenula su četiri partizana naoružana puškama. Odlučili su kako da stignu kod zasjede na Duhovsku. Ići pravo zasjedi ne dolazi u obzir Zbog jake mitraljeske vatre. Moguće je doći do zasjede sa lijeve strane, iz Crnog Vrha, ili sa desne strane, iz Jedovika. Dako Karakaš je postavljao pitanja kuda da se krene, da li u Crni Vrh, ili Jedovik. Svi su se slagali, glavno je doći do zasjede, pomoći drugovima koji vode te-

šku borbu. Najzad su odlučili da pređu cestu, da krenu preko Jedovika. Već od kuća Glumčevih imali su otvoren vidik prema polju u Duhovsku. Vidjeli su mnogo kamiona. Prema vatri, ustanovili su da je partizanska zasjeda zadržala položaje na određenom rejonu. A neprijateljski dugi rafali tuku sa ceste, od kamiona. Na osnovu zapažanja, ova grupa preduzima inicijativu. Odlučeno je da se ne ide kod zasjede više gornjeg vodovoda, koja se nalazi na glavnom pravcu protivničkog nadiranja, već se na osnovu projene situacije smatralo da je mnogo bolje ići preko Jedovika i sa bočne strane tući neprijatelja. Tako je i postupi j eno. Oglasila se partizanska vatra iz Jedovika. Partizani su se pod jakom vatrom prebacivali naprijed, nastojeći da što dalje prođu u neprijateljsku pozadinu. Na ovaj način olakšali su teret zasjedi više vodovoda, jer su prisilili neprijatelja da okrene svoju jaku vatru u drugom pravcu.

Partizanska zasjeda više vodovoda hrabro je izdržala najveće teškoće. Na ona mesta odakle se javljala partizanska vatra, neprijatelj je tukao rafalima. Prašina se dizala u kamenjarima. Partizani su mijenjali položaje, prebacujući se desno ili lijevo, da bi se kasnije vratili na ista mesta. Prebacivanje i mijenjanje položaja izvršeno je više puta, sve dok se nije iz Jedovika oglasila puščana vatra. Zasjeda je odmah došla do zaključka da sa bočne strane vrši napade Dako Karakaš. Na osnovu paljbe vidjelo se da grupa nastupa preko Jedovika. Zato je kod zasjede više vodovoda riješeno da treba postupiti kao što to čini Dako Karakaš: ići sa bočne strane preko Baraćuše. Četiri druga su ostala u zasjedi, a četiri dobrovoljca su pošla u napad, obilazeći neprijatelja. Prešli su cestu Rašlja—Dubovsko i kretali preko Baraćuše. Borba se odugovlačila. Partizani su već skoro obišli polje Dubovsko, težeći da odsijeku odstupnicu kamionima. Međutim, brzo se naoblačilo, naišla je magla, što je neprijatelj iskoristio i pobegao za Bihać. Dok se vodila borba u Duhovsku, neprijateljsko začenje, pohvatalo je na Gorijevcu 120 ljudi, zatvorili su ih u jednu kuću i zapalili.

Punih sedam i po sati trajala je borba u Dubovsku. Kod partizana nije bilo gubitaka. Neprijatelj je imao 6

mrtvih i 26 ranjenih. Partizani su zarobili dva kamiona i nekoliko sanduka bombi i municije.

Zasjeda u Dubovsku zadržana je nešto više od osam dana, do vremena kada je od Bihaća po drugi put krenula jača neprijateljska grupacija. Topovi su označili kvislinški pohod. Nebom su kružila dva aviona.

Za to vrijeme dok se zasjeda nalazila u Dubovsku, kuriri su odlazili na Oštrelj, obavještavali o postignutim pobjedama.

Nešto prije sredine augusta 1941. godine iz Bihaća je krenula kvislinška grupacija. Sa Ripačkog klanca tukli su topovi. Kolona je kretala preko Duhovska ne samo cestom, već i u streljačkom stroju. Bočna kolona išla je preko Jedorika, pa se moglo primijetiti kako neprijateljski vojnici prelaze proplanke. Smatrali smo da druga pobočnica nastupa preko Baraćuše, koja nije pregledna zbog šume. Avioni su kružili. Mala partizanska zasjeda se povukla.

USTAŠKI NASRTAJI

Prodorom ustaša iz Bosanski Petrovac, situacija u našem kraju je pogoršana. Uz cestu dugu 53 kilometra, između ova dva grada, neprijatelj je postavio garnizone radi osiguranja saobraćaja. Posade ustaško-domobranske postavljene su na Ripačkom klancu, Gorijevcu, Dubovsku, Lipi (kod crkve), Vrtoču i Krnjeuši. Sa Gorijevca posada je brzo otišla, kao i iz Lipe. Tada su od Kulen-Vakufa, Orašca i Čukova neprijateljske grupacije počele vršiti ispade u okolna sela, pljačkati i uništavati sve što im je došaka dopalo.

Četa Dušana Balabana morala je na više mjesta držati položaje. Jednim dijelom zasjede rukovodio je Dušan Balaban, a drugim dijelom Dako Karakaš. Od čete su nastala dva mala odreda, odred Lipa i Brđani. Kod odreda Lipe nalazio se jedan borac iz Oraškog Brda, a iz Lipe kod Brđana bilo je desetak drugova, iz zaselaka Malog Brusovca, Kuline i Gredara.

Kada su od Bihaća za Petrovac prodrle kvislinške jedinice, ustaše su iz Orašca krenule u pljačku. Kod škole

na Prkosima stlige su neprijateljske grupacije iz Kulen-Vakufa, predvođene Feberom, po zlu poznatim kapetanom bivše jugoslovenske vojske u Bihaću, koji je kapitulacijom bivše Jugoslavije primio ustaške činove.

Kod škole su bila dva dućana, njih su neprijatelji opljačkali. Zbrisano je selo Prkosi. Ustaše su pobile mnoge ljude. U kući Ešanovića zatvorili su grupu lica, ispucali plotune i zapalili kuću. Grupa lica iz Oraškog Brda bježala je ispod Lupine. Pohvatana je od ustaša na cesti kod Dullidbe. Odveli su ih u kuću Kovačevića i tamo zapalili devetoro djece i dvije žene. Dijelovi sela Oraškog Brda su uništeni.

Kada su ustaše izbile u Krš, iza Gaja Vujnovića, nastalo je puškaranje. Dva omladinca su bila u Kršu. Oni su riješili da se sklone u dolinu. Međutim, ustaše su nastupale u streljačkom stroju, pravo omladincima. Omladinci su se zavukli pod jednu ploču ispred koje se nalazio gust grm. Prema puškaranju znali su kretanje napadača. Smatrali su da će ih napadači kozjim stazama obići. Međutim, na kamenjarima doline pojaviše se psi. Psi su lajali i njušili tragove. Prijetila je opasnost da će dvojica omladinaca biti otkrivena.

Ustaše su izbile na kamenjare sa obje strane doline. Usljed guste šikare ni ustaše ni psi nisu zalazili u dolinu. Prema puškaranju omladinci su pratili kretanje ustaša. Napustili su dolinu i preko polja pobjegli u Lupinu. Jedan omladinac se na kosi više sela zadržao u gustom trnju. Na osnovu iskustva u Kršu, vjerovao je da u gusto trnje neće nikо zalažiti. Posmatrao je divljanje ustaša, koji su jurili od jedne do druge kuće ispod Lupine. Jedna grupa ustaša obišla je preko kosa iznad omladinca, pružajući podršku i obezbjeđenje pljačkašima. Kako su ustaše brzo jurile, utrkujući se ko će doći do veće pljačke, omladinac je dotrčao do kuće i ugasio požar.

Pod Krajevima, sakrivena u šumarak, jedna žena se porađala. Nedaleko od nje stražario je njen muž. U blizini su odjeknuli ustaški plotuni. U strahu, žena je rodila dijete. Sa mužem je uspjela da ga malo zamota u prnje, pa su zajedno pobjegli preko polja do Lupine. I žena i

dijete su ostali živi, a muž je umro od tifusa u IV neprijateljskoj of anzi vi.

Odred Brđana nalazio se u kući Dake Karakaša. Sa koje će strane na selo ustaše izvršiti napad, nije se znalo. Iznenada, iz šume od strana Karakaševa u Poljancima i od Kevališta zasula je plotunska vatra po kući gdje se odred nalazio. Odvažni puškomitrailjezac Dragan Čića, brzo je izašao na tavan nove kuće, koja još nije bila dovršena, i na mali prozor postavio je puškomitrailjez »zbrojovku«. Kratkim rafalima zaustavljao je napadače. Na tavan je istrčalo još nekoliko drugova. Zrna napadača zasula su prozor.

Dragan Čića povremeno je tukao iz »zbrojovke« kratkim rafalima, više zbog davanja morala ostalim partizanima, kako ne bi odstupili, nego da odlučno sam pruži otpor ustašama. Njegovi rafali su vrijedili mnogo. Dragan Čića izletio je na jedna vrata iz stare kuće, a za njim je trčalo nekoliko drugova. Međutim, ostali partizani iskakali su na druga vrata, na put ograđen živicom. Kako se koji dočepao puta, tako je svom snagom jurio, drugim kućama koje se nalaze malo više ispod Lupine. Kod ovih kuća neki drugovi su se zadržali, a neki su već bili u gaju. Tu su zastali, jer je uokolo zasipala jaka neprijateljska vatra. Svi su bili ugodno iznenađeni kada su čuli puščanu vatrnu sa puta koji presijeca polje. Neko je tukao u pravcu napadača. Odmah se nije znalo ko to puca. To je Dako Karakaš pucao iz polja, iza ograde od kamena, na kome je bilo suvog tmja. Ograda je pružala niski zaklon od oka i od zrna. Pored te ograde pognut je jurio Dako Karakaš i otvarao pojedinačnu puščanu vatru. Mijenjao je položaj, trčeći desno i lijevo, pa su se napadači pokolebali i pobjeigli tamu otkud su bih i došli.

Iz gaja, partizani su se pojedinačno vraćali nazad. Trkom su jurili do puta, gdje se nalazio Dako Karakaš. Odred Brđana mijenjao je često položaje. Nalazio se obično tamu odkud se smatralo da će ustaše nasrtati. Borci su bili uvijek spremni da trčećim korakom pojure tamu gdje bi to trebalo.

Jednog dana odred se nalazio kod Čiće. Duvaо je jug i kiša je pomalo kvasila. Sa brda od Begovca po krovovima

su zasuli rafali. Borci su pojurili iz kuće. Položaj je zauziman u gaju. Odzvanjali su neprijateljski rafali. Nije se znalo kakva će snaga nasrtati prema selu. Napad je izvršen od ceste Bihać—Petrovac, gdje se nalaze ustaško-domobranski garnizoni. Kolika je njihova snaga? Da li će mali broj partizana moći odoljeti napadima neprijatelja? Rafali su treštali, a streljački strojevi se nisu pokazivali.

Ovog puta partizani su bili ugodno iznenađeni. Dok su rafali zasipali gaj preko bara kod Brusovca pojaviše se Dako Karakaš i Nikola Vojvodić. Oni su pošli iz kuće Nikole Vojvodića. Išli su preko čistine u pravcu neprijatelja. Izašli su na prva brda. Tada su se razmakli oko sto metara i otvorili pojedinačnu vatru. Pucali su čas jedan, čas drugi. To se tako dešavalo nekoliko minuta. Neprijateljski rafali su učutali.

Jednog dana ustaška grupacija iz Orašca krenula je u pljačku. Kolona se otegla od Velikog puta do Vodice.

Sa Grede, iznad Vučijeg kamena, Maleta Egelja je otvorio na neprijatelja puščanu vatru. Ustaše se nisu obazirale na ove pucnjeve već su produžili kretanje uz Brinu.

Maleta Egelja napustio je Gredu, prešao preko polja i pod Lupinom zaposjeo zidine pojate Pavlovića.

Ustaška grupacija izbila je preko Jerkovića gaja u polje.

Maleta Egelja opalio je desetak metaka. Jednog ustašu je ranio. Pljačkaši su se uplašili i pobegli.

Na Oraško Brdo, trčećim korakom, jurili su borci bataljona »Sloboda«.

PETAR MISKOVIĆ

BORBE I AKCIJE VIDOVLJANSKIH VODOVA

Odmah poslije oslobođenja Drvara i zauzimanja žandarmerijskih stanica u njegovoj okolini, većina ustaničkih snaga prebačena je na položaje prema Petrovcu, odakle je neprijatelj prvih dana avgusta, nakon dobijanja pojačanja iz Bihaća i Sanskog Mosta, preduzimao jake napade u cilju prodora na oslobođenu teritoriju Drvara. Tako je na sektoru Osječenica—Oštrelj—Kozila—Bravsko bio uspostavljen front na kome su operisali drvarski i petrovački gerilski odredi, koji su sa ostalim snagama u ovom kraju činili tada najjaču i najnaoružaniju ustaničku grupaciju u Bosni i Hercegovini, koja je brojala preko 4.000 boraca. U isto vrijeme znatan dio prekajskih gerilskih odreda bio je upućen u Glamočko polje da bi тамо ubrzao razgaranje ustanka i pružio pomoć u zauzimanju Glamoča i drugih neprijateljskih uporišta. Upućivanjem ovih snaga u susjedne krajeve, u drvarskom kraju ostao je najnužniji dio ustanika neophodan za obezbjeđenje stanovništva na oslobođenom području. Odredi su se smjenjivali na položajima svakih 10—15 dana, što je u tim prvim ustaničkim danima slabilo njihovu borbenost i onemogućavalo čvršće organizovanje na svim sektorima, što bi doprinijelo ubrzanom širenju ustanka.

U borbama za oslobođenje Potoka i Srnetice od 28. jula do 3. avgusta 1941. godine učestvovao je, zajedno sa ostalim ustanicima, i Gerilski vod iz Vidova Sela pod rukovodstvom željezničara Nikole Miškovića. Prilikom napada na željezničku stanicu i kasarnu u Potocima većina tačnošnje posade pobjegla je noću prema Ključu i Srnetici.

Nakon zauzimanja Potoka, Vidovljani su se već sutradan, zajedno sa gerilcima iz drugih prekrajskih sela, prebacili na položaje prema Srnetici. Tu su, u sadejstvu sa Šipovljanskim vodom Zivka Tomazovića, Mokronoškim vodom Mile Gvozdenovića-Brce i gerilcima iz Drinića, izvršili 29. jula naveće prvi napad na neprijateljsku posadu u Srnetici, koja je brojala 86 ustaša i oko 60 domobrana. Međutim, iako su ustanički vodovi ušli u Srneticu, ovaj napad nije uspio, te su borbe nastavljene i narednih dana. U toku napada Vidovljanski vod nastupao je sa sjeverne strane, u pravcu crkve: desno od njega bio je Drinčki vod pod rukovodstvom Gojka Banjca-Jošukića, a lijevo Mokronoški vod. Neprijatelj je u Srnetici bio blokiran nekoliko dana i tek u noćnom napadu između 1. i 2. avgusta bio je prisiljen da napusti uporište. Većina posade izbjegla je u pravcu Bravsku, dok se ostali dio razbježao po šumi. U ruke ustanika pao je bogat plijen, jer je neprijatelj prilikom povlačenja ostavljao ratnu opremu, namirnice, pa čak i oružje. Tom prilikom zaplijenjena su dva vagona namirnica, uglavnom brašna, graha i masti koje su ustanici prebacili u Potoke, a odatle u Prekaju karavanima.

Iako su bili ljetni dani, na Srnetici je zbog velike nadmorske visine bilo veoma hladno. Spavalо se u šumi, te su zbog toga zaplijenjeni jorgani, čebad i šatorska krila dijeljeni gerilcima, koji su učestvovali u borbama za oslobođenje Srnetice. Narednih dana Vidovljanski vod raspoređen je na položaj Kozila — 104. kilometar — Bunara—Bravsko, gdje je u sadejstvu sa ostalim jedinicama vodio nekoliko uspješnih borbi i pokidao prugu na više mjesta, a 14. avgusta, nakon dobijanja smjene, borci Vidovljanskog voda vratili su se u Vidovo Selo, izuzev Jovana Jankovića i Bojana Bajića, koji su bili kuriri za vezu sa rukovodstvom gerilskih odreda na frontu i Štabom odreda u Prekaji.

Drugi vod, koji je trebalo da smijeni prvi, formiran je na zahtjev rukovodstva iz Prekaje. Ljudi određeni za ovaj vod sakupili su se kod sjedišta seoskog Gerilskog odreda i za vodnika je izabran Jovak Kuikrić, narednik bivše jugoslovenske vojske. U ovom vodu bilo je 25 boraca, koji su, poslije opskrbljivanja hranom, upućeni na front Bunara—Bravsko—Lanište. Sredinom avgusta Jovakov vod

je rušio prugu sjeverno i južno od Bravskog, minirao cestu i držao zasjedu na komunikaciji Ključ—Petrovac. U toku 15-dnevne smjene vod je izvršio 3 napada na neprijateljska uporišta u Bravsku i Laništu. Nešto docnije, 19. avgusta 1941., kada je bila formirana Drvarska brigada narodnooslobodilačkih gerilskih odreda, Vidovljanski vod ušao je u sastav Prekajske čete Prvog bataljona »Sloboda«. Ova četa je, zajedno sa Odredom »Volga« i Bravskim vodom Trive Latinovića, držala krajnje istočno krilo petrovačkog fronta i koordinirala svoje akcije sa Saničkim odredom Petra Škondrića i ribničkim odredima, koji su nešto docnije ušli u sastav Bataljona »Soko«.

Stvaranjem regularnih jedinica na ovom području otklonjena je samovolja pojedinih komandira i učvršćena je disciplina, te se od tada zahtijevalo stalno prisustvo boraca u gerilskim odredima. Stvaranje stalnih gerilskih odreda bilo je od velikog značaja za stabilizaciju i podizanje borbene spremnosti ustaničkih snaga. Međutim, danonoćno vođenje frontalnih borbi nametalo je potrebu angažovanja i smjenaških vodova, jer su na petrovačkom frontu od sredine avgusta neprijateljske snage po vele of anzi vu prema slobodnoj teritoriji Drvara sa ciljem da gerilske jedinice odvoje od pozadine i da uguše narodni ustanak. Zbog toga su tada iz svih sela upućena nova pojačanja prema Petrovcu, kao i na frontove prema Glamoču i Kulen-Vakufu.

Pošto su ustaško-domobranske snage istovremeno po vele ofanzivu od Glamoča i Mliništa prema Drvaru, većina od oko 65 boraca iz Vidova Sela upućena je na glamočki sektor, a na petrovački front poslan je 24. avgusta samo jedan vod pod rukovodstvom predratnog kneza Obrađada Džepine. U sastavu samostalnih vodova i Prekajske čete Vidovljanski vod operisao je na položajima duž grmečke i klekovačke pruge i na cesti prema Ključu. Naveče 30. avgusta, u zasjedi na komunikaciji iznad Laništa, Vidovljanski vod dočekao je manju neprijateljsku kolonu koja je gonila stoku sa opkoljene jedinice u Bosanskom Petrovcu. Tom prilikom ubijena su 4 ustaše i zaplijenjeno 70 goveda, koja su otpremljena u intendanturu Štaba gerilskih odreda u Prekaju.

Krajem avgusta 1941. godine većina boraca iz Vidova Sela odlazi na susjedna ratišta radi odbrane ugrožene slobođene teritorije. U to vrijeme naročito žestoke borbe vođene su prema Petrovcu i Glamoču. Ipak, znatno veća opasnost prijetila je od Petrovca, odakle je nastupala Vrbaska divizija generala Rumlera u jačini od oko 8.000 vojnika. U isto vrijeme ustaška bojna od 600 ustaša, pod zapovjedništvom pukovnika Narcisa Jesenskog, ojačana sa 300 domobrana, nastupala je od Mliništa prema Drvaru. Zbog toga je znatan dio ustaničkih snaga bio prebačen na položaje prema Mliništu, kao i na petrovački front, gdje su jedinice Drvarske brigade vodile danonoćne borbe sa mnogo nadmoćnjim snagama neprijatelja.

U sklopu tih pomjeranja, iz Vidovljanske čete, koja se nalazila na frontu prem Glamoču, izdvojen je jedan vod sa Goj kom Kneževićem na čelu i preko Prekaje upućen na položaje Bunara—Bravsko. U prvoj polovini septembra vod je na navedenom sektoru izveo nekoliko uspješnih akcija, zaplijenivši jedan puškomitrailjer i nekoliko pušaka.

Oko 15. septembra na ove položaje stigao je, kao smjena, novi Vodovljanski vod pod rukovodstvom Sime Gvozdenovića, koji je sve do kraja septembra ostao na ovim položajima i sadejstvovao sa partizanskim odredom »Volga».

Ustaničke snage na petrovačkom frontu, dobro naooružane bombama i minama izrađenim u drvarsкоj radio-nici oružja, nepuna dva mjeseca uspješno su branile pri-laze Drvaru. Njihova povezanost sa pozadinom, organizovanost i visok borbeni moral boraca i izvojevane pobjede nad ustaško-domobranskim jedinicama, ulivale su samopouzdanje i uvjeravale mase u mogućnost uspješnog vođenja oslobođilačke borbe. Ustanici su samoprijegorno i postojano branili svoje utvrđene položaje, svjesni da bi neprijatelj, nakon prodora i slamanja fronta, podvrgao ognju i maču sve što bi mu došlo do ruku na slobodnoj teritoriji. Stoga je čitav front prema Oštrelju, Kozilima i Srnetici predstavljao neprobojni sistem gerilskih barikada na kojima su se lomili napadi neprijatelja.

Početkom septembra, kada su italijanske trupe počele nadirati od Knina i Livna, sa petrovačkog fronta prebačene su znatne snage na sektor Bosanskog Grahova i Derala gdje su 10. septembra počele prve borbe sa Italijanima. Međutim, ni poslije dolaska tih snaga sa oštreljskog fronta ustaše i domobrani nisu uspjeli da se probiju u Drvar. Pošto je nadirala divizija »Sasari« u jačini od 12.000 vojnika, na Pločama je bio uspostavljen front sa ciljem da se zaustavi prodor neprijatelja i da se omogući blagovremeno evakuisanje Drvara. Na Pločama su vođene 15-dnevne borbe, tj. sve do 25. septembra 1941. kada su Italijani, uz podršku tenkova i avijacije, ušli u napušteni Drvar koji je gorio u plamenu. Nakon italijanskog prodora u drvarske krajeve, partizanske snage sa petrovačkog i glamočkog fronta povučene su na položaje oko Drvara. Od tada ustanici napuštaju frontalnu borbu i počinju primjenjivati partizanski način ratovanja s ciljem da se stanovništvo zaštiti od neprijateljskih represalija.

SIMO DRLJAČA

ZASJEDA NA PRKOSIMA

U prvim mjesecima poslije ustanka s obzirom na to da smo imali nedovoljno naoružanih boraca, naša taktika sastojala se u tome da pored toga što smo morali braniti sela i narod od čestih ustaških napada, i donekle držati položaje prema neprijatelju, veoma često postavljali zasjede na pogodnim mjestima, i to što je moguće bliže cesti. Napadi su se sastojali od iznenadnog otvaranja vatre i istodobnog juriša na iznenadene vojnike. Najčešće napadali smo kamione. U svaki napad, pored naoružanih boraca, išli su i oni nenaoružani ili naoružani sjekirama, vilačima i drugim predmetima. Vladalo je pravilo: ko zarobi pušku, ili je otme u jurišu, ona mu i ostaje. Tako su, u stvari, naoružavani oni koji su bili najhrabriji.

Od svih napada i zasjeda razlikovala se zasjeda na Prkosima. Obično smo zasjede postavljali na nekom pogodnom brdu ili klancu gdje je bilo pogodnih zaklona i gdje je, u slučaju potrebe, bila pogodna odstupnica prema većoj šumi. Ovoga puta učinjeno je sve obratno, jer je već i neprijatelj uočio našu taktiku i veoma se oprezno kretao i ispitivao svaki položaj otkud bi mogao biti izvršen napad.

Poslije našeg povlačenja sa Riječkog klanca, pod pritiskom mnogo jačeg neprijatelja i naš odred povukao se u selo Veliki Stijenjani. Pošto je neprijatelj prodrio do Bosanskog Petrovca, a jednim dijelom od Vrtoča za Kulen-Vakuf, postavio je svoje logore u Vrtoču, na Prkosima u Čovci iznad Kulen-Vakuf a. Sav narod se povukao pred

neprijateljem na Velike Stijenjane, Malo Očjevo i Veliko Očjevo i sve do Drvara, a drugi dio u Liku, sve do Grecanica.

Dvadesetak dana držali smo položaje na Velikim Stijenjanim prema Kulen-Vakufu i Covci, otkud smo očekivali napade na ova sela i naše položaje. Pošto nije bilo napada, u međuvremenu smo izvršili neuspisio napad na neprijateljski logor pod Čovkom kod vodopada. O ovom napadu posebno je pisano.

Odlučeno je da se odred sa Oraškog brda prebaci u svoje selo i da vrši napad na komunikacije u pozadini, a da odred Čovka ostane na Stijenj anima. Izviđanjem neprijatelja utvrdili smo da svakog dana jedna ustaško-domobraska jedinica od 20—25 ljudi održava vezu između logora, koji je iznad Vrtočke Dulibe i jedinica pod Čovkom prema Kulen-Vakufu. Donesena je odluka da se iz zasjede napadnu i unište, a oružje zarobi. Bili smo sigurni da ih uspješno možemo likvidirati. Naš odred je u to vrijeme raspolagao sa 22 puške i dva puškomitrailjeza »brno«.

Prije zore zauzeli smo položaj, a usput, pošto smo prolazili pored crkve na Prkosima koju su ustaše bile zapalile (ranije je izgorio dio oltara), komandir je naredio da svratimo u crkvu i pomolimo se Bogu. Svi smo se prekrstili, očitali »Očenaš« (iako većina nije vjerovala u Boga) i krenula na položaj. Položaj je zauzet uz samu cestu sa lijeve strane od Kulen-Vakufa. Puške smo postavili na zid pored ceste koji je na više mesta obrastao živom ogradom. Izvidnice su postavljene lijevo i desno od glavne zasjede. Nailazak neprijatelja očekivao se između 9 i 10 sati. I zaista nešto poslije 10 sati izvidnica sa desnog krila javila je da ide uobičajena jedinica u jačini jednog vođa. Neprijateljski vojnici kretali su se sporo, noseći svu ratnu opremu, a jesenje sunce je dobro pripeklo. Evo ih konačno i kolona sa satnikom pozadi ide dva i dva pored ceste, a razmak između nas i njih je jedva dva do tri metra. Svi njihovi pogledi upereni su u brdo, a na sela i njive unaokolo kao da ne obraćaju pažnju, jer sa tih strana ne očekuju napad. Nama je naređeno da ne pucamo dok god ne dođu do sredine zasjede tj. do raskrsnice puta prema Prkosima. Kad su došli do određene tačke, pao je plo-

tun i otprilike pola ustaša je bilo mrtvo, a druga polovina pala je u jarak oko ceste i počela pucati u pravcu brda, a leđa su okrenula prema nama. Drugi i treći plotun dokrajčili su ostatak. Iznenadenje je bilo takvo da nijedan metak nisu opalili prema nama.

Međutim, kad smo mislili da samo treba pokupiti oružje, sa desne strane zasjede, na oko 400 metara, otvorena je paklena paljba na nas, a lijevokrilna pobočnica je već zaobilazila iza leđa. Nemajući vremena da uzmememo nijednu pušku, počeli smo hitno da se povlačimo. Samo zahvaljujući poznavanju terena i brzim nogama izbjegli smo da upadnemo u istu klopku u koju su upali i neprijateljski vojnici.

Kada smo uspjeli da umaknemo, utvrdili smo da to nije bila ona svakodnevna veza od 2 desetine nego pret-hodnica od 700—900 vojnika koja se povlačila od Kulen-Vakufa pošto nije uspjela da prodre u Liku. Naša desnoriklina izvidnica, kad je vidjela veliki broj vojske, već je bilo kasno da bilo što uradi.

Poslije tri sata bili smo na mjestu borbe, došao je i Nikola Karanović sa još nekim drugovima, leševi su bili odnijeti, ali tragovi krvi i prosutih mozgova na cesti bili uočljivi. Kada su vidjeli gdje je zasjeda naoravljena, šta je urađeno, a pri tome niko od naših boraca nije ni ogreban, izrazili su svoje divljenje i odali priznanje za hrabrost da se zasjedne uz samu cestu.

Tu zasjedu dugo smo prepričavali i žalili što nismo uspjeli pokupiti oružje.

PETAR M. RADOŠEVIĆ

BORBA NA COVCI

Već 1941. godine bila je oslobođena komunikacija od Ripča do Vrtoča, Krnjeuše, Bjelaja i Vodenice do Bosanskog Petrovca. Kako je ustank u ovim krajevima zauzeo široke razmjere, to je domobranski komandant za Bosansku krajinu, bojnik Veber, podigao iz Bihaća nekoliko hiljada ustaša, domobrana i žandara, te otpočeo ubrzanu ofanzivu na teritoriju Bosanskog Petrovca, sa namjerom da kazni pobunjeni narod i uništi takozvane gerilce. Borba koja se vodila na Klancu, Dubovsku i Jadoviku bila je teška i uporna, tako da su se partizani morali povlačiti pred nadmoćnim neprijateljem do sela Vrtoča, Brda, Lupine i Čučeva. Dijelovi partizanskih jedinica iz Teočaka i sela Lipe davali su neprijatelju otpor. Neprijatelj je nadirao frontalnim streljačkim strojem, tako da su dijelovi jačih neprijateljskih snaga progonili partizanske jedinice iz Crnih Potoka, Grmeča, Jađovika i Ešanove poljane, gdje su se partizani povlačili.

Dijelovi Vrtočke čete zauzimali su svoje položaje u Čučevu i Lupini iznad sela Vrtoča. Borba se vodila od jutra do 20 časova naveče. Neprijatelj, koji je nadirao za Vrtoče, nije mogao toga dana osvojiti Vrtočku dolinu, jer su ga partizani dočekali frontalnom i bočnom vatrom. Pred samu noć neprijatelj je uspio da se probije kroz jednu šumu pored kuće Miloša Atlagića, nadirući kroz Vrtočku dolinu ka vrhu brda Lisine, gdje su se nalazili partizanski borci. Bojnik Veber i njegovi koljači, ustaše, tukli su i ubijali nevino stanovništvo. Palili su seljačke siromašne domove, pljačkali stoku, žito i sve ostalo.

Na ovoj teritoriji najveća zvjerstva počinili su nad stanovništvom sela Vrtoča, gdje nijedno seljačko domaćinstvo nije ostalo pošteđeno. Kako je to selo na raskrsnici komunikacija, a partizanske snage bile su dobro organizovane i potpomognute ostalim jedinicama drugih sela iz okoline Bosanskog Petrovca, to je neprijatelj i nastojao da slomi otpor partizana u tome selu i da uništi sve što mu je smetalо.

Neprijatelj koji je jačim snagama osvojio Lisinu i Lupinu kao dominirajuće tačke nad selima Vrtoče i Teočak, zanoćio je na ovom položaju. Petrovački odred pod rukovodstvom Nikole Karanovića izvršio je napad na neprijatelja noću, kroz šumu. U ovoj borbi poginuo je partizanski borac Mirko Sasić iz Bjelaja, sin pokojnog Bojana, a drugi borac je teže ranjen. Po neuspjeloj akciji Petrovački odred se povukao u selo Velike Stijenjane, koje se proteže iznad Covke. Zatvarajući drum prema Kulen-Vakufu, neprijateljske snage koje su zauzele teren Vrtoče—Teočak—Lipa, izbile su na komunikaciju Prkosi—Kulen-Vakuf. Očekujući borbu, grupa kojom je rukovodio Nikola Karanović se pribrala. Održan je sastanak u vezi sa neprijateljskom ofanzivom. Odlučeno je šta treba preduzeti protiv napadača. Nikola Karanović pozvao me je i rekao mi: »Crni Pero, izaberi pet najboljih boraca iz Vrtočke čete, a ja ћu ostalih deset, tako da petnaest drugova izvrši izviđanje u pravcu Malih Stijenjana prema neprijatelju.«

Odabrao sam pet drugova za koje sam računao da se mogu osloniti na njih u svakoj muci: Savu Radoševića, Stevu Radanovića, Milu Galinu, Gojka Vignjevića i Simu Galinu. Karan je uzeo deset drugova iz ostalih četa. Izviđanje se vršilo po noći iz Velikih Stijenjana ka selu Mali Stijenjani. Na čelu ove izvidnice nalazio se Karanović. U samu zoru stigli smo na Male Stijenjane bez ikakvih poteskoća. Mali Stijenjani su bili slobodni. Nije bilo neprijatelja. Neprijatelj se nalazio u Bjelaju i Vrtoču. U Malim Stijenjima anima smo našli druga Ćiganovića, koji je imao sa sobom još pet drugova. Tamo su klali i pekli janjce i nisu se htjeli priključiti našem odredu. »Navijali« su na stranu četnika. Uzeli smo im još nedopečene janjce, tako

da smo imali dobar doručak. Nije bilo nikakve borbe između nas i njih. Sve se završilo ubjeđivanjem.

Po obavljenom zadatku vratili smo se nazad u odred koji se nalazio u Velikim Stijenj anima. Tog dana se odred pripremao za nove akcije. Dobro se sjećam kada je Karanović održao govor pred odredom. Sa zadovoljstvom smo slušali riječi ohrabrenja. Idućeg dana uzeo je sa sobom oko 30 drugova i postavio zasjedu na Čovci, prema cesti Vrtoče—Kulen-Vakuf, kuda prolaze neprijateljske kolone i vojnici. U ovoj grupi bio sam i ja, a imao sam jednog velikog čobanskog psa, koji se od mene nije htio odvajati. Karanović mi je naredio da psa zatvorim u seljačku štalu, što sam i učinio. Dok smo bili na zadatku, pas je lajao i cvilio. Lavežom je otkrivaо naš položaj. Karanović mi je naredio da ubijem psa, ali to nisam mogao da učinim, pa sam zamolio drugove da to oni učine. Čini mi se da sam više žalio toga psa nego kuću kada je gorjela. Ovako razočaran i izmučen želio sam da najde neprijatelj što prije radi ljutog obračuna za sve patnje koje nam je nametnuo.

Zasjeda je bila dobro organizovana, na pogodnom mjestu, odakle možemo vidjeti kretanje neprijatelja. Iako je neprijatelj bio na domaku, Nikola Karanović je naredio da se ne smije otvarati vatra, već se moraju čekati kamioni koji će iza vojnika naći cestom. Vatra nije otvarana. Neprijateljska vojska je prolazila za Kulen-Vakuf. Kada su našli kamioni i limuzina pala je komanda »pali«. Puškomitrailjez koji se nalazio kod vodovoda sasuo je dugi rafal na neprijatelja. Vozila su se survala u grabu. Neprijateljski oficiri, među kojima su bili bojnik Veber i potpukovnik Matagić, bili su u luksuznim kolima. Pozadi njih kretala su druga vozila sa vojskom i materijalom. Iako su bili dobro zaštićeni, izginuli su na tom mjestu. Ovdje je zaplijenjeno svo oružje i čitava dokumentacija, među kojom su nađeni i planovi za ofanzivu. Veliki pljen pao je u ruke boraca Petrovačkog odreda. Bojnik Veber je bio još živ. Naš puškomitrailjez slomio mu je obje noge. Pitali smo ga šta mu je najžalije? Odgovorio je da mnogo žali vjerenicu.

U ovoj akciji, pored naših odabranih drugova, učestvovalo je i pet partizana sa ličke strane, koji su zajedno sa našim učestvovali u borbi protiv neprijatelja.

Javili smo se vezom drugu Stojanu Maticu i saopštili mu neprijateljske planove. Matićev odred je postavio zasjedu neprijatelju u Klenovcu kod Borićevca, na relaciji Kulen-Vakuf—Lapac. Lički partizani su neprijatelja sačekali, potukli i natjerali u bjekstvo. Prilikom bjekstva i odstupanja neprijateljski vojnici su bacali oružje, municiju i ostalu spremu, kako bi spasili gole živote. Obeshrabreni neprijatelj bježao je goloruk preko bespurnih ličkih brda i šuma u pravcu Bihaća. Tako je propala neprijateljska namjera da uništi narod koji se digao na oružje.

ISPOD KREVETA U SKOJ

Ilija, unuk Spire Solomuna, poznatog po bogatstvu i brojnoj porodici u selu Janjilima, bio je podoficir u bivšoj jugoslovenskoj vojsci. Po kapitulaciji zemlje vratio se u selo.

Krajem 1941. godine sekretar aktiva SKOJ-a u selu Sava, inače njegov brat, držao je ilegalno sastanke aktiva, što Iliji bi sumnјivo i neprijatno. On počne razgovor sa bratom, ali Sava mu ništa neće da kaže o kakvim se stancima i razgovorima radi.

Ilija pratio Savu da bi »prokužio« gdje će biti naredni sastanak. Potom se kriomice uvukao u tu sobu i sakrio pod krevet. Kad je sjednica aktiva bila pri kraju i kad su na kraju diskutovali koga još od omladinaca treba primiti u SKOJ, Ilija skoči ispod kreveta i reče: »Evo, drugovi, mene, sve sam čuo šta pičate i radite pa se s vama slažem. Hoću i ja u SKOJ!«

Bilo je čudenja i smijeha kad neko reče: »Eh, ti ćeš biti jedini koji je ispod kreveta uskočio pravo u SKOJ!«

STEVO D. NOVAKOVIC

BIO SAM MEĐU STRIJELJANIM I SPALJENIM
LJUDIMA

U iskomadanoj, izmrcvarenoj staroj Jugoslaviji, koju su njeni vlastodršci ostavili na milost i nemilost domaćim izdajnicima i stranim zavojevačima, zabilo se mnogo zločina što su ih počinile ustaše, četnici, njemački fašisti i drugi okupatori.

Pokušaću opisati jedan krvavi događaj koji se odigrao 1941. godine. Tada sam bio među strijeljanim i zapaljenim ljudima, ali sam izbjegao smrti.

KRVAVA JE IGRA ZAPOČELA

Selo, u kojem sam se rodio i živio nalazilo se u blizini grada. Tada se zvalo Tuk-Dževvar, a sada nosi naziv Dobro Selo. Pošto je selo u neposrednoj blizini grada, ustaški krvnici gotovo svakodnevno su se zadržavali u blizini naših kuća. Mnoge poznajem, a kako i ne bih u tako malom mjestu, gdje se ljudi svakodnevno susreću i vide. Jedni su bili u pravoj ustaškoj uniformi, sa znakom »U« na kapi, drugi u domobranskoj uniformi, a treći u civilnim odijelima, takođe sa znakom »U« na kapi, ili na fesu. Ovi posljednji činili su nam se najkrvoločnjim, iako je među svima bila mala razlika. Prijete nam, psuju srpsku majku, ali skreću pažnju da se нико ne smije udaljavati od svojih kuća.

Jednog popodneva, druge polovine jula 1941. godine, primjetisemo jaču koncentraciju i komešanje ustaša oko

naših kuća. Niko od nas ne smije nikuda da ode. Jedino su Drago Novaković, Dane Sobot, Savo Novaković i još nekoliko odraslih muškaraca uspjeli ranije pobjeći u sela kraj Grmeča, gdje su se odmah priključili novoformiranim gerilskim grupama ustnika. Prepoznao sam neke od ustaških krvnika: Semsu Kulenovića, Kalanfira Smajića, Arifa Hromadžića, Osmu Malkoča, zvanog »Kanačević«, Ibru Adžama, Husu Miličevića, zvanog »Kukota«, i druge. Dok su jedni pozorno pazili na prilaze našim kućama, drugi su dovodili odrasle ljude i sakupljali ih na jedno mjesto, nedaleko od moje kuće. Sve ovo posmatrao sam iza pojate, iz neposredne blizine.

Za kratko vrijeme sakupili su devetoricu ljudi koji su spokojno čekali. Niko nije pokušavao da pobegne. U toj grupi je bio i moj ujak Luka. Njegova žena Spasenija donese mu zamotuljak s hranom, ali je ustaša Kulenović odjurnu, opsova joj vlašku majku i reče: »On je svoje pojeo!«

Vidim ustašu Malkoča, ide prema našoj kući i doziva moga oca Dušana da odmah dođe. Otac se pozdravio sa majkom i sa djecom, a zatim je mirno krenuo ispred ustaše. Pratim ih pogledom i odjednom primijetih kako otac potrča, prebaci se preko ograde i nestade u kukuruzima. Gledam taj prizor, u grudima me steže i za trenutak mi zastade dah. Ustaša Malkoč potrča za mojim ocem, zagalami i opsova, ali zastade pred šumarkom. Brzo se vrati grupi ljudi, jer se pobojao da i oni ne pobegnu. Nije imao vremena ni da puca za mojim ocem. Nekoliko ustaša sa oružjem u ruci otjeraše sakupljene ljude prema gradu. Tu su se nalazili: Božo Novaković, Mile, Pajo, Blažo, Simo, Đuro (Duša), Gvero Vaselija, Luka i Glišo Sobat. Nikad ih više žene i djeca ugledali nisu. Nastao je plać i kuknjava. Zene su jedna drugu tješile: »Neće se, valjda, dogoditi ono najgore?! Vlast je vlast! Preslušavanje, kuluk, pa će se ljudi opet vratiti«.

Ljudi koji su zauvijek odlazili od kuća, iako su bili okruženi naoružanim ustašama, povremeno bi se okrenuli i pogledima oprštali od svojih najmilijih. Nisu se daleko od sela odmakli, a već su krvnici počeli iskaljivati bijes nad njima, tukući ih kundacima. Što su se više približa-

vali gradu, to je maltretiranje bilo teže. Htjeli su pred poznanicima pokazati moć i »hrabrost« nad golorukim nevinim ljudima. Očevici pričaju kako su te ljude mučili prije nego što su im živote oduzeli. Bili su to snažni i kršni ljudi. Da su znali kakva ih sudbina čeka, mogli su dati otpor i savladati ustaše u vremenu dok su ih prikupljali. Ali ljudi su pomišljali na »kuluk«, nadali su se da će se opet vratiti svojim kućama, porodicama. Nisu znali da su osuđeni na smrt samo zato što su srpske narodnosti.

GONJENJE PO SUMI

U predvečerje istog dana pošao sam prema mjestu gdje je otac pobjegao. Čuo sam taho i muklo dozivanje. Razabrao sam moje ime. Opazio sam oca u kukuruzima i oprezno pošao prema njemu. Rekao mi je da se dobro obučem, da uzmem pokrivač i da odmah dođem do njega. Tako smo nas dvojica prišli u blizinu kuće, u šumicu Gaj. Sakrili smo se u neposrednoj blizini ceste po kojoj je šetao ustaša. Odjednom, čujem u blizini zviždanje i povike: »Drži ga, hvataj ga živa, predaj se!«

Bilo je očito da ustaše tragaju za nama, jer su pretpostavljali da se moj otac krije u toj šumici. Otac i ja potrcasmo preko ceste, prema brdu Sajnovac. Ustaša na cesti otvorili puščanu vatru za nama. Metak mi skinu kapu s glave i proleti kroz kosu. Vidim ustašu kako trči prema meni i puca. Otac zastade iza velikog kamena, uze kamen u ruke i baci ga na ustašu koji se nalazio u neposrednoj blizini. Ustaša pade pogoden. Otac potrča do njega, uze mu pušku, a meni dodade torbu od ustaše u kojoj se nalazila municija i još neke sitnice. Tako smo nastavili bijeg prema selu Smoljani i ujutro stigli do prvih kuća. U tom selu, kao i u ostalim selima Petrovca i Drvara, Partija je pozivala narod na ustank.

Ljudi su se prikupljali i dogovarali, sakupljali razno oružje i sve ono što bi moglo koristiti u borbi protiv krvoloka. Oformljena je i gerilska jedinica. Rukovodioci ustanka imali su pune ruke posla. Počela su patroliranja i zasjede u cilju sprečavanja ubijanja naroda i pljačkanja

njihove imovine. Tako su ustaše osjetile pucnje ustanika, te su se povukle bliže gradu. Izlazili bi iz grada samo organizovano i u većim formacijama. Otac se već priključio u sastav ustaničkih jedinica. Puška, koju je oteo od ustaše, bila je prava dragocjenost.

Nakon nekoliko dana od našeg bijega, moja majka sa četvero djece uspjela je izbjegći iz kuće i doći u zbjeg kod sela Smoljane. Teško je bilo majci s djecom. Hrane nije bilo. Gledao sam svoju majku kako plače, kako se guši u suzama. Izbjeglica je bilo na sve strane.

Jednog ranog jutra probudiše nas pucnji, a odmah poslije toga primijetisemo domobrane kako idu kroz šumu u streljačkom stroju. Bili smo sa svih strana opkoljeni i svaki pokušaj bjekstva nejake djece i žena bio je nemoguć. Sakupili su nas sve na jedno mjesto i kada smo mislili da će nas pobiti, naredili su nam da krenemo ispred njih. Tako su nas dotjerali do našeg sela, koje je već bilo spašljeno i opljačkano. Ostale su tri kuće nezapaljene i potpuno prazne. Gledam zgarište i mjesto gdje je nekad bila naša kuća. Miris paljevina štipa za oči. Pustoš na sve strane.

Domobranski starješina naredi da se smjestimo u kuće koje nisu izgorjele. Udosmo u kuću moga đeda. Nas petnaestoro u jednu jedinu prostoriju. Ostali su se zavukli u one druge dvije kuće. Vijest da su došli domobrani, »zaštitnici«, proširila se kroz selo, tako da su se neki seljaci iz okolnih sela oslobodili i odlazili u grad po neophodne stvari. Ali, to je najvjerovalnije bila varka — da bi se srpski živalj privukao iz šuma na teren koji je lakše kontrolisati. Naročito im je bio cilj da privuku odrasle muškarce koji su izbjegli pokolju. Komunisti, tada rukovodici ustanka, dojavili su opasnost koja prijeti narodu.

Da bi nas doveli u što veću zabludu, domobrani su dozvolili da pronalazimo svoje opljačkane stvari kod muslimanskih porodica. Hrane nije bilo. Nastala je teška borba za život. Majka i ja tražili smo po strništu klasje žita, po koji kukuruz i tako žrvnanjem pripremali malo kruha. Sve je to trajalo dvadesetak dana i u to vrijeme nije se desio ni jedan incident. U selu je već bilo oko četrdeset

ösöba. Najstariji od muškaraca bio sâm ja. Imao sam na-vršenih 16 godina.

U posljednje vrijeme primjećujemo oko sela više usta-ša i domobrana, često nas obilaze, kopaju rovove u blizini naših kuća, psusu nas i viču. Strah od ustanika natjerao ih je da se bolje ukopaju radi odbrane grada. Sada češće vi-đamo nama dobro poznate petrovačke ustaše. Kao i obično ima ih u civilu i u uniformi. Počeli su s otvorenim maltre-tiranjem, naročito žena, dobacujući im razne pogrdne iz-raze. Ne spominju oca, iako znaju da je živ i da im je zajedno sa ustanicima prekinuo vodovod koji snabdijeva grad iz sela Smoljane.

Jednog popodneva primijetimo poznatog nam čovje-ka. Bio je to stari Luka Ševo iz zaseoka Šljivari. Trčao je iz šumarka, pokraj kuće gdje stanujemo. Krvario je ispod vrata. Odjeknu krik djece: »Jao, jao, krv!«

Moja majka zaustavi Luku i upita ga šta je. Prišao sam i ja. Čovjek nije mogao govoriti, grkljan mu je bio prerezan. Pomoću ruku, služeći se gestikulacijama, mogli smo razabratи da su mu ustaše prezvali grkljan i pustili ga da ide kroz selo da bi narod vidošta sve oni mogu. Majka me pozva na stranu. Suznih očiju, reče mi da se nekako provučem i bježim u selo Smoljanu, da i napu-stim. »Možda nama neće ništa. Ti si muško, za tebe se bojim« — reče mi majka. Možda bi moj bijeg i uspio, ali ljubav prema majci, koju sam neopisivo volio, i pomisao da bih je ostavio samu sa četvoro nejake djece, nije mi dozvolila da pobegnem i da je u najtežim časovima na-pustum.

Istog dana uveče, oko 24 časa, iznenadilo nas je lup-kanje na vratima. Pomislio sam — sad je sve gotovo. Usta-še. Vani je grmjelo od pucnjave, te nismo mogli razabratи tiki glas koji se javljaо iz pravca vrata. Kao da sam predo-sjećao da bi to mogao biti otac. Prišao sam vratima i oslušnuo njegov mukli glas. Da, bio je to moj otac, Dušan, koji se privukao do kuće, s namjerom da nas izvuče iz ovog pakla. Toga momenta osjećali smo se sretni i mnogo sigurniji. Nepodnošljivi strah od neizvjesnosti kod nas djece i kod majke učas je bio nestao. Sve je to kratko trajalo. Opet se osjećao užas straha. Iznenadno u kuću

upade nekoliko ustaša s uperenom svjetiljkom. Povikaše: »Ruke u vis!« Baciše se na oca i svezaše ga kononcem. Odvedoše ga prema gradu, a mi ostadosmo sami, izbezumljeni.

Cijelu noć nismo spavali. Oko majke i mene okupila su se djeca i tako sjedeći na podu dočekasmo dan. Tako su prošle još tri neprospavane noći.

HAJKA

Trećeg dana dođe pred kuću jedna grupa ustaša i domobrana. Narediše nam da pođemo s njima. Bilo je to 17. septembra 1941. godine, oko 11 sati prije podne. Majka je u to vrijeme pripremala oskudan ručak. Ustaše galame, pozuruju nas da krenemo s njima. Misleći da će nas odvesti u logor, a već smo čuli da takvi logori postoje, htjeli smo da ponesemo neke predmete sa sobom. Nisu nam dali, vikali su: »Neće vam to trebat!« Moja trinaestogodišnja sestra bila je upornija, pa je ponijela neke pokrivače s kreveta. Ali, ništa nam nisu dali da nosimo i sve je ostalo, pa su to odmah ustaške porodice prisvojile sebi. Odvozili su našu sirotinju na kolima. Strast za pljačkom nije im dozvolila da sačekaju naš odlazak, već su to slobodno i gramežljivo pred našim očima radili. Na žalost, među ovim otmičarima bilo je najviše žena i djece. Možda su i njih prisilili da to čine, ne znam. Po načinu kako se vršila pljačka, ne bismo rekli da su na to prisiljeni. Dok jedni idu u smrt, drugi nemilosrdno i drsko pljačkaju njihovu teško stecenu imovinu. Pritrčaše dvije žene iz grupe pljačkaša do moje sestre i skinuše s nje one posteljne predmete koje je sestra bila ponijela. Vikali su: »Krmačo vlaška, šta će to tebi?« Otimajući se za te stvari, sestra pade i zaplaka. Jedna je žena uzela tepsiju sa pitom, koju je majka pekla za nas i odnijela je prema kolima. Opet vidimo iste ustaše, iste krvnike. Huso Miličević, posebno je zauzet. Očigledno, ima pune ruke posla: trči od jednog do drugog ustaše i domobrana. Sve se to izmiješalo, ima ih mnogo i sve je u pokretu.

Vode nas ispod naselja Novakovića. U toj grupi nas je trinaestero. Među nama jedino nema moga brata Milorada, starog devet godina, i bratića Gojka starog dvanaest godina, koji su nešto ranije otišli da donesu vode, daleko oko jedan kilometar. Djevojčica Dragica, kćer Laze i Veseleke, stara tranaest godina, bila je bolesna. Nije mogla da hoda. Njena majka i ja poveli smo je između sebe. I dalje nas vode ispod sela, još ne znamo kuda će s nama.

Primjetih povorku naroda od naselja Šljivari. Povorka ide prema gradu. Opet pomislih na one misteriozne logore. Očekivao sam da će i s nama krenuti u grad. Oko nas obligeću ustaše i domobrani. Kao izgladnjeli vuci trčkaraju Huso Miličević, Osmo Malkoč, Ibro Adžam, Šnarić i drugi. Dogovaraju se, bučno raspravljaju, psuju i udaraju nas štapovima. Majke u naručju sakrivaju djecu. Djeca plaću i vrištite. Vode nas prema naselju Šljivari, gdje iz zapaljenih kuća kulja plamen. Sve gori. Dolazi nam u susret druga grupa žena i djece, spajaju nas, zastaju, i opet se dogovaraju. Htjeli su nas spaliti u nekoj kući u naselju Šljivari, ali su druge ustaše i domobrani već zapalili sve preostale kuće u tom zaseoku.

Sada smo svi na okupu, osim mog brata i bratića. Imamo trideset osmoro. Među nama je sedmoro male djece, koja znaju samo za majčine grudi. Majke ih nose zamotane u povojsima, pokrivaju ih i stiskaju uz grudi. Vraćaju nas ispod naselja Novaković. Opet zastajemo. Ustaše se nešto dogovaraju. Bilo je oko dvadesetak krvnika. Vidim, nose dva puškomitrailjeza. I dalje stojimo na mjestu, gledamo kako krvnici trčkaraju, dovikuju nam pogrdne riječi. Huso Miličević već nekoliko puta dolazi i odlazi, nešto se dogovara s onima koji nas čuvaju. Trči kod nekih pljačkaša, koje vidim s kolima. Dotjerali su ih da prevezu opljačkane stvari ovog osiromašenoga naroda. Naređuju nam da krenemo. Kolona nevinih žena i djece kreće prema kući Paje Novakovića. Mnogi su svjesni da idu u smrt. Kordon ustaša je oko nas. Bijeg je nemoguć.

KUĆA SMRTI

Naša kolona od trideset osmoro čeljadi krenula je u neizvjesnost. Među nama je trinaest žena, ostalo su većinom djeca. Ja ostajem posljednji u koloni s namjerom da pokušam pobjeći. Već sam shvatio da nas vode u kuću radi likvidacije. Nisam mogao bježati, nejak sam bio da bi mi tako nešto uspjelo. Zar majku napustiti? Ne, to nikako! Idem da zajedno poginemo! U tom razmišljanju prekide me jak udarac u leđa. Posrnuh i sruših se na zemlju. Nehotice sam jauknuo i moja majka ču glas. Noseći dijete u naručju ona potrča nazad, da me podigne. »Što mi dijete udari, krvniče, oči ti ispale!« — povika moja majka. Drugi ustaša pritrča i udari šakom majku po glavi. Ja se podigoh i pođoh za kolonom. Zaredaše udarci po umornoj čeljadi. Djeca vrište i skrivaju se iza majki, a one okreću leđa da bi zaštitiile djecu koju drže u naručju. A svaka je nosila po jedno dijete. Ako neka žena nije imala svoje dijete, uzela je tuđe da pomogne drugoj majci.

Vidim neke porodice petrovačkih ustaša, došle su radi pljačke. Spazih svog školskog druga. Išli smo zajedno u osnovnu i u građansku školu. Izvodi iz staje konja Paje Novakovića. Odvodi konja da bi ga prisvojio. Susretosmo se očima, ali нико ни riječi ne reče. Njegov brat je krvnik, zvijer ustaška, a ovaj, valjda, smatra da i on treba da ide stopama brata-ustaše.

Utjeraše nas u kuću, narediše da sjednemo na jednu stranu prostorije, suprotno od vrata. Na ulaznim vratima opet dobih udarac kundakom u leđa. »Majku ti vlašku, što se vučeš!« — povika jedan od ustaša. Zene i djeca posjedali su na pod. Ja pođoh između njih i sjedoh kod majke koja se smjestila s djecom u ugao. Ustaše postaviše puškomitrailjez ispred nas. Okrenuše cijev prema nama. Ulaze i izlaze iz kuće. Plijuju na nas, bacaju razne predmete na bijednu gomilu naroda, dobacuju ženama pogrdne riječi. U isto vrijeme ustaše i domobrani iznose iz kuća oskudne predmete. Milka Novaković, starija žena, obraća se domobranu, koji se našao na ulaznim vratima: »Zašto nas more ubiti, pustite nas, šta smo vam mi krivi?« On je ostao krut, kao i drugi. Čuo sam Savu Novaković, ona moli da

poštede sitnu djecu, jer ona nisu kriva. Primijetih da nose slamu na sprat. Sada se u nama ugasio i onaj najmanji trčak nade da čemo, možda, ostati živi.

Djeca se skrivaju iza majki. Njihov plač je promukao, a majke ih tješe i ljube. Zene se opraštaju pogledima, ljube se i plaču. To je plač bez suza. Majka me zagrli i poljubi, poljubih i ja majku, poljubih se sa sestrom i bratom. U majčinom naručju dijete od šest mjeseci smješka se nevino. Ona me prekori što nisam otišao u selo kako mi je rekla: »Dijete moje, što me neposluša, barem bi nam neko ostao živ«. Nisam mogao ništa da joj odgovorim. Ništa dobro nisam mogao da pomislim.

Cijelo ovo vrijeme krvnici na smjenu dolaze na vrata, ismijavaju nas, psuju. Ustaša sa činom na reveru viče i doziva glasno: »Cigol!« Dotrča crn ustaša, nižeg rasta. Podiže puškomitraljez, koji je cijelo vrijeme stajao ispred nas. U stojećem stavu repertira mašinku, a nama zapovjedi da se podignemo.

Svi su se mimo podigli na noge. Ja sam i dalje sjedio u uglu prostorije. Nisu me vidjeli jer su se ispred mene nalazile žene. Majka se krišom sagnula i poljubila me. »Mili moj, sine!« Djeca iza majčine sukњe proviruju na onog ustašu s puškomitraljezom. Milka Novaković opet pokuša urazumiti nemilosrdne ustaše: »Nemojte nas, pobogu braćo, ubijati!«

Ustaša Cigo pritisnu obarač. Smrtonosna tanad, rafalno tutnjanje. Krik se pomiješa sa rafalima, vrisak i jauk nadmašuju pucnjavu puškomitraljeza. Krv grgolji i sliva se na pod, miris crvene tekućine osvaja prostor i miješa se s mirisom sagorjelog baruta. Za časak je puškomitralješka vatra utihnula, a ustaše s prozora pucaju iz pištolja. Životi se gase. Novi rafal osinu po klonulim tijelima. Mišići drhture, tresu se tijela i bore sa smrću. Na mene je palo nekoliko leševa. Ranjen sam, ali ne osjećam boli. Majka i dvije sestre kraj mene su mrtve. Moja susjeda pala mi na glavu, još je živa i jauče. Ustaša puca kratkim rafalom u tijela koja se miču. Obli me krv susjetke koju pogodi rafal. Neko je povukao: »A joj, nemojte me!« Pucanje je prekinulo glas, tijelo je palo. Bio je to mlađi brat Zivko, star jedanaest godina, u agoniji je bio ustao i povi-

kao. Ležao sam u krvi. Sve se stišalo u sobi. Čujem tiho klokotanje krvi.

LJUDI U PLAMENU

— Donesite slamu! — galami ustaša. Glas se probije do mene i uliva mi strah u kosti. Ranije sam čuo da su u nekim srpskim selima palili narod benzinom. Mislim: muke će biti kratke, sve je svršeno, neću se spasiti. Ako budu palili slamom, postoji mogućnost, jer je kuća od kamena i neće brzo planuti.

Ležim nepomično, pritajen, ispod mrtvih. Osjećam kako na nas padaju neki predmeti. Bacali su na gomilu mrtvih sve što bi moglo izgorjeti, što nije za pljačku. Doneose slamu i bacaju je na leševe. Bio sam u uglu prostorije, pa je najviše slame i predmeta palo iza mene. Zapališe slamu. Očutih miris dima. Dim me poče gušiti. Šta da uradim? Koju smrt da odaberem? Svjestan sam bio da krvnici posmatraju kako gore leševi. Oni očekuju da će se neko pojaviti živ iz te gomile. Riješio sam: ostati što dulje pod vatrom, sve dok se ustaše ne razidu, ako budem mogao izdržati.

Smrad i dim me sve Više guše. Suzdržavam se da ne zakašljem. Majka gori, svi gore. Osjećam vrućinu koja me tjera da pomaknem desnu ruku. Mičući nju prsti mi opipaše nečiju glavu koja je bila kraj moje. Upadoše prsti u rupu na lobanji. Prepoznao sam da je to brat, jer se toga dana ošišao, bio je bez kose. Ponekad se čulo stenjanje ispod vatre. Osjećam da se poneko pokreće. Jasnije čujem jedan glas, koji neprekidno viče: a... a... a...

Ne znam koliko sam dugo u tom paklu, ali osjećam vatru. Ne čujem u blizini ustaše, iako mislim da su tu. Ta misao da čekaju ko će se pomaknuti, tjerala me je da se što duže zadržim ispod mrtvih. Smrad i dim su me toliko savladali da već nisam mogao disati. Vatra me peče, osjetih plamen u kosi. Prikupljam snagu da se podignem. Na meni su leševi u plamenu. Kaput mi gori. Uspravim se, plamen me hvata do pojasa. Desnom rukom gasim vatru koja je zahvatila kosu. Guram od sebe slamu i neke pred-

mete koji gore. Ništa ne vidim, sve je u dimu i plamenu. Očekujem pucanj. Nema ga. Čekam ga, da živ ne gorim, a ono ništa. Brišem krv s očiju. Kroz dim i plamen vidim otvorena vrata. Skidam kaput, izuh cipele i sve ostavih u vatri. Lijeva ruka mi je klonula, ali me ne boli. Preko gomile mrtvih iz kojih plamen bukti, pređoh do izlaznih vrata. Pomislih: ima ipak nade, možda ču da uspijem, možda ču da se spasim! Pucketna vatra na tavanu, krov polako tone. Na voćkama se lišće prži i kvrči. Dim obavija krošnje šljiva i krušaka i gubi se u prostranstvima.

Potrčah prema izlaznim vratima u namjeri da izadem i pokušam pobjeći. Umalo da natrčah na dvojicu ustaša, koji su se našli u blizini kuće, odmah kod izlaznih vrata. Jedan je na drugog podizao vreću sa pšenicom. Nisu se osvrtali na kuću u plamenu. Sačekao sam iza vrata jer sam mislio da su me opazili.

Vidim, ne pucaju, nisu me primijetili. Preskočio sam u hodnik, a zatim u drugu prostoriju. U toj sobi gorio je pod, krevet i prozor. Kroz zapaljeni prozor video sam mnogo ustaša i domobrana, a najviše civila, ustaških porodica koje su došle radi pljačke. Uzmem plahtru, koja se nađe u blizini, umotah se i zaštiti od plamena. Stao sam u ugao sobe, gdje nije bilo vatre. Nisam dugo ostao na tom mestu, jer sam čuo rušenje krovne konstrukcije. Kuća je u plamenu i drvo je popustilo. Trebalо je u trenutku donijeti odluku. Ako i dalje ostanem u kući, izgorjet ću, a ako iskočim kroz prozor, uhvatiće me. Nemoguće je neopăženo proći između ustaša. Odlučih se na skok kroz prozor. Zaogrnuh plahtru, zatrčah se i skočih. S te strane nalazila se ograda, tako da sam bio sakriven tarabama. Samo trenutak poslije toga krovna konstrukcija je popustila i krov se survao u unutrašnjost zgrade.

Treba bježati što dalje od kuće! Preskočih ogradu. Trčao sam prema cesti koja vodi prema selu Smoljani. Cesta je blizu, oko dvjesto metara, dalje odmah uz cestu leže zidine moje izgorjele kuće. Kad sam dotrčao na cestu, sjeo sam i okrenuo se prema kući iz koje sam pobjegao. Vidim mnoštvo ustaša, domobrana i civila: žure, galame, pljačkaju. Kako me nisu primijetili, nije mi jasno. Možda zato što su bili zauzeti pljačkom. Gledam: kuća iz koje sam

izbjegao dogorijeva. Tamo su ostali moji najmiliji, u planu.

Tu sam sjedio nekoliko trenutaka, a zatim sam nastavio da gazim cestom prema Grmeču. Pošao sam prema selu Smoljani udaljenom oko desetak kilometara. Cijelo vrijeme trčao sam i desnom rukom držao lijevu ruku. Davno sam čuo od starijih ljudi da se rane zatvaraju ako se ohlade. Zato sam mahao rukom.

Putem nisam nikog susreo sve do dolaska u selo Smoljanu. Kad sam došao do kuće Sake Raikovića, prvo su me spazila djeca. Preplašeni, počeli su da bježe, a neki i da plaču. Žene su iznenadeno gledale u mene. Bio sam umazan krvlju, vjerovatno jeziv. Niko se nije usudio da mi priđe. Bježali su od mene. Govorim ženi Sake Rakovića da sam ja Stevo, sin Dušana Novaković, a ona iz svega glasa zavapi: »Jao, jao, šta se je sa tobom desilo, jesli ti to, Stevo?«

Poslala je djecu po neke muškarce. Ja sam još stajao, a malo podalje od mene skupljala su se djeca i žene. Kažem im da sam ranjen i da su majka i ostali poginuli. Došao je jedan od ustanika, imao je pušku, a zvao se Branković. Uveo me u kuću. Pitao me je gdje sam ranjen. Izvadio je nož i rasparao mi pulover i košulju. Rane mi je oprao vodom. Jedna »kugla« virila je iz moje lijeve plećke. On je sa prstima izvadio gvožđe i pokazao mi ga. Bila je to deformisana kugla koja je vjerovatno prethodno udarila u zid, a zatim se zabila u moje tijelo. Reče mi da imam na sebi nekoliko rana i da nije opasno, ali ne zna šta ima još unutra, u tkivu. Obrisali su mi krv, previli mi rane od tanadi i opeketina.

Narod se sve više sakupljao oko kuće u kojoj sam bio. Za kratko vrijeme cijelo selo je obaviješteno o stradanju naroda. Istog dana seljaci sela Smoljane otišli su u zbjeg, u planinu Grmeč.

U ZBJEGU

Sa porodicom Rakovića otišao sam u zbjeg. Smjestili smo se u jednu kolibu u planini. Svi su se brinuli o meni

i nisu me razlikovali od svoje djece. Lijekova nije bilo. Rane su sporo zarastale, ali su kroz nepuna dva mjeseca zacijelile. Umjesto lijekova žene su mi na rane stavljale razne trave. Obilazili su me neki ustanici, raspitivali se o pokolju i skretali pažnju ženama da paze na mene.

U decembru 1941. godine osjećao sam se bolje. Želio sam da se što prije priključim Narodnooslobodilačkoj vojsci, da se borim protiv krvoloka koji mi ubiše najmilije.

Prvo sam otišao u logor Zdravka Čelara da bih tamo obavljaо kurirske poslove. Bio sam još nejak za ratnika, imao sam 16 godina, a pored toga bio sam i iscrpljen. Na moje insistiranje i molbu mojih poznanika primljen sam u sastav Petrovačke čete prvom polovinom decembra 1941. godine.

Poslije oslobođenja Bosanskog Petrovca, 1942. godine, nas nekoliko preživjelih partizanskih boraca obišli smo ruševine kuća u kojima su naši stradali. U ruševinama kuće pronašli smo ogorjele ruke, noge, glave i druge dijelove tijela. Prepoznaо sam glavu one djevojčice koja je bila bolesna. Sve smo to skupili i zakopali u jednu jedinu grobnicu, zajedničku grobnicu za 37 žena i djece.

Nad njima se život ugasio i sunce im nikad granuti neće. Tu ostadoše: moja majka Stana Novaković, s djecom Darinkom, Zivkom i Radojkom, Sava Novaković, Marta Novaković s djecom Čedom, Milkom i Bosiljkom, Đuja Novaković s kćerkom Bosom, Veselka Novaković s djecom Dragicom i Visom, Darinka Novaković s kćerkama Milkom i Marom, Mara Novaković s djecom Stanom, Milošem i Borom, Mara Novaković s djecom Kovom i Boškom, Spasenija Gvero s kćerkama Marom, Nevenkom i Radom, Ljubica Gvero i Milka Šljivar s djecom Slobodanom, Rajkom i Radom.

Zar se zločini mogu zaboraviti? Ne, to nikada neće biti zaboravljeno! To naša mlada pokoljenja moraju znati! Neka znaju mlada pokoljenja šta su sve domaći izdajnici i okupatori radili od nevinog naroda, pod zaštitom najvećeg neprijatelja čovječanstva — njemačkog fašizma. Neka naša djeca nauče da cijene slobodu za koju su dati mnogi životi u ogorčenoj borbi protiv zla i nasilja.

NIKICA NOVAKOVIC

USTANIČKE VIJESTI

Da bi se što tješnje povezale sa narodom koji je nastanjen po rasturenim selima krnjeuške opštine i s njim ostvarile stalni kontakt, partijska i skojevska organizacija, još u početku priprema za ustanak, pristupile su organizaciji informativne službe. U situaciji u kojoj smo se našli poslje kapitulacije Jugoslavije, osjetili smo potrebu što češćeg i objektivnijeg obavještavanja naroda o svim događajima kako bi i usmjerili ljudi da pravilno reaguju. Trebalo im je reći pravu istinu o svemu. Jer, dezinformacija, senzacionalnih, zastrašujućih i drugih vijesti bilo je na pretek. To je djelovalo demoralizirajuće i unošilo nespokojstvo u mase.

Sjećam se da nas je još u burnim danima martovskih događaja 1941. godine Radivoj Rodić, nas skojevce, slao u Krnjeušu da kod poznanika slušamo određene radio-emisije, pa da potom i druge u svojim selima obavještavamo o događajima i zbivanjima kod nas i u svjetu.

Potreba pravilnog i blagovreménog obavještavanja ljudi pokazala se opravdanom naročito kasnije kada su podmukli ustaški planovi o pokolju Srba izbili na vidjelo. Narod je trebalo na vrijeme obavještavati o raznim klop-kama koje pripremaju ustaše u cilju hvatanja ljudi i njihovog odvođenja na klanice u Boričevac, ili u Risovačku pećinu. Pored toga, tih dana u narod je lansirana vijest da u Bos. Petrovac dolazi italijanska vojska sa crvenim kravatama, što će reći, bliska nama. Pored tih crvenih kravata, zabunu je unosila dvoličnost ove i talijanske vojske. Javno su grdili ustaše i njihove postupke, a sami su

radili suprotno od onoga što su govorili. Trebalо je, dakle, odmah pristupiti objašnjavanju okupatorske uloge i ciljeve koje ta vojska treba da ostvari na dijelu Jugoslavije koju su držali pod okupacijom.

Sa mnogo napora i muke objašnjavali smo neupućenim ljudima suštinu italijanskih mahinacija. Za nesreću, priličan broj Krnjeušana u prvom svjetskom ratu borio se protiv Italijana, a neki su dio rata proveli u italijanskom zarobljeništu. Strahovali su od dejstva njihove artiljerije. Istovremeno su vjerovali da oni nisu takvi i da neće, poput ustaša, ubijati nevine ljude. Govorili su da je to vojska, strogi zakoni itd, dok se kod ustaša ne zna ni ko pije ni ko plača. Zato nam nije bilo lako ljudima objasniti kakva je stvarno italijanska fašistička vojska. Da između njih, ustaša i drugih okupatora i izdajnika nema gotovo nikakve razlike, pokazalo se kasnije.

Ustaše su tokom maja, juna i jula 1941. godine, da bi pohvatali veće grupe ljudi, u nekoliko navrata primjenjivali razne smicalice. Pozivali su ljude na kuluk — bjeljenje trupaca i panjeva po šumi, na popravku ceste itd. Osim toga, pozivali su i Srbe omladince na regrutaciju, kako bi ih i na taj način lakše pohvatali i pohapsili. Međutim, kad smo doznali za neku od ovih mjera, obavještavali smo ljude da bježe čim osjete nešto sumnjivo, ili pak da se ne odazivaju pozivu, što su mnogi najčešće i činili. Izgovor se lako mogao naći, jer je situacija bila konfuzna. Na taj način spasen je veliki broj ljudi.

Kada je započeo ustanak, pitanje informiranja postavilo se u još ozbiljnijoj formi. Prilikom oslobođenja Krnjeuše, pronašli smo jedan ispravan radio-aparat koji se napajao iz akumulatora. Iznesen je u logor i odmah je organizovano hvatanje vijesti, u prvom redu Radio-Moskve. Zatim je slijedilo štampanje tih vijesti, raznošenje po selima i zaseocima, sa zadatkom da se prorađuju sa narodom, a u prvom redu među borcima. Pošto je tada zarobljen i jedan šapirograf i nešto papira, to smo bili u mogućnosti da te vijesti umnožavamo u više primjeraka. To je uveliko podizalo moral i pouzdanje kod ljudi.

Početkom avgusta 1941. godine cijela teritorija krnjeuške opštine bila je oslobođena. To je zahtjevalo, a i omo-

gućilo, primjenu raznovrsnijih formi informisanja naroda. Najpogodnije su bile omladinski, a posebno skojevski i partijski sastanci, opšte konferencije i zborovi. Za kratko vrijeme postala je praksa da se svake nedjelje narod nađe na određenom mjestu. Neko od političkih ili vojnih rukovodilaca govorio bi tada o najaktuuelnijim događajima u zemlji i svijetu. Pored političke situacije, tu su se redovno iznosili rezultati akcija naših jedinica na pojedinim okolnim bojištima, kao i stanje na istočnom i drugim frontovima. Na ovim konferencijama redovno su isticani i konkretni zadaci naroda u pozadini vezani za borbu, problemi snabdijevanja boraca i potreba budnosti prema propagandi neprijatelja.

Najinteresantniji i najmasovniji bili su oni zborovi koji su održavani na slobodnoj teritoriji, a u prvom redu oni u prvoj polovini 1942. godine. Po pripremama koje su za njih vršene, parolama, slikama i zastavama, po masovnosti i oduševljenju naroda, ti zborovi bili su veličanstveni. Na njih su dolazili ljudi iz više sela i opština, organizovano postrojeni u nepregledne kolone. To su bili: zbor u Bjelaj u januara 1942, zbor u Vrtoču maja 1942, zbor u Risovcu juna 1942. godine i drugi.

Na svakom od tih zborova istupalo je po nekoliko govornika u ime Partije, SKOJ-a, borbenih jedinica, žena itd. Svaki od zborova, osim govora, imao je i određeni kulturno-zabavni program koga je pripremala omladina (recitacije, pjesme, skeć itd.). Sjećam se, u narodu je najpopularniji bio skeć Branka Copića »Partizani idu«. U Risovcu je bila uigrana jedna grupa koja je na tim zborovima uspješno davalta te i mnoge druge skećeve i recitacije. Kada je program iscrpljen, spontano je započinjalo veselje uz kolo i pjesmu.

Jedan od najuspješnijih zborova, čini mi se, bio je onaj koji je održan u Sedmakovim gajevima u Vrtoču, maja 1942. godine. To je bio prvi veći zbor održan na slobodnoj teritoriji. Zboru je prisustvovalo više od 2.000 ljudi. Istupalo je nekoliko govornika. Između ostalih, sjećam se, da je u ime Partije govorio tadašnji sekretar SK Jovo Kecman-Šuco, čije su riječi ljudi uvijek rado slušali. Qime omladine govorila je mlada, trinaestogodišnja sko-

jevka Milka Ourguz iz Risovca. Čovjep se prosto nije mogao načuditi, nije mogao shvatiti ta'ko nagle promjene kod ljudi, kod tih tvrdih gorštaka, koji su djecu oduvijek smatrali nezrelom »ludosti« i zbog toga ih sa nepovjerenjem slušali i, pri razgovorima s nekim, tjerali ih u zapećak. Sada, tu istu djecu, slušaju sa svom ozbiljnošću kao i sve ostale govornike, borce i aktiviste. To je bila jedna od snažnih potvrda da naša borba nije znala za godine stvari, da tu nisu postojale granice.

Na zborove narod je uvijek dolazio svečano obučen. Poslije takvih skupova ljudi su dobivah nove podsticaje i polet u izvršavanju borbenih ili bilo kojih drugih zadataka za front. Usljed stalne opasnosti od napada italijanske i ustaške avijacije, zborovi su obično održavani po nekim gajevima i šumarcima, da bi se narod zaštitio od pogleda iz vazduha. Risovačka škola, opasana šumom i borikom, bila je posebno podesna za ovakve skupove.

Interesantno je da je i neprijatelj nastojao da narod na slobodnoj teritoriji »informiše« o situaciji. On je to činio putem propagandnih letaka bacanih iz aviona. Međutim, to neprijateljsko »informisanje« uvijek se pretvaralo u komičnu sprdnju. Ljudi su na račun toga obično zbijali šale. Naime, sa slobodne teritorije se nije moglo u gradove, pa se osjećala vječita nestaćica u svačemu, pa i u papiru za pušenje. Novina nije bilo. Tako su neprijateljski leci dobro došli kao papir za savijanje »krdže«.

Interesantan je bio jedan slučaj sa letcima odmah po dizanju ustanka kod nas u Krnjeuši. Prošlo je prilično vremena dok smo uspjeli organizovati veze sa ostalim sreškim mjestima. Informacije su sporo stizale. Međutim, jednog dana od Risove grede pojавio se ustaški avion »R-100«, razbacao letke po Risovcu i, valja zbog lošeg vremena, odmah se vratio u pravcu Zagreba. U lecima se upućuje apel narodu Like i Krbave da se mane uzaludne borbe, da se vrati svojim kućama. Tako smo doznali da se i narod Like i Krbave digao na ustanak.

Sličan slučaj se i kasnije ponovio. U letku se upućuju prijetnje odmazdom kao prema hercegovačkim ustanicima koji su poubijah ustaške vojnike. Tako smo dobili informaciju iz prve ruke o aktivnosti hercegovačkih partizana.

Misljam da nije potrebno napominjati od kakve su nam koristi bile ovakve informacije u to vrijeme.

Na kraju treba napomenuti da informisanje naroda nije bilo lako. Jer, pored ostalog, često nije bilo ni najminimalnijih materijalno-tehničkih sredstava, pa ni obučenih kadrova za taj posao. Međutim, velikim zalaganjem komunista i skojevaca u tome se ipak uspijevalo, tako da bilo kakve dezinformacije, a njih je bilo na pretek, ipak nisu imale nikakav negativan uticaj na narod.

STA BI OD ONOG TELETA

Poslje jedne od prvi akcija Kozarom, grupa partizana pod pritiskom nadmoćnijeg neprijatelja, povlači se prema planini.

Pod samom šumom Osman Karabegović spazi mlade rire kako su dokopali neko tele, koje su vukli za sobom. On Ijutito povika na njih:

— Ostavite to, sram vas bilo! Zar od ovog jadnog naroda našli da uzimate njegovu sirotinju?

Kuriri se brane da je to nečije izgubljeno tele i da će dobro doći da se četa nahrani, ali se Osman ne da ni ospeliti.

— Puštajte to kad vam kažem!

Uveče toga istoga dana partizani su konačili duboko u Kozari. Gladni su, a nema baš ništa za večeru. Istom se Osman kao nešto prisjeti i odjednom upita:

— Zbilja, drugovi, šta bi od onog teleta?

LJUBIŠA CURGUZ

KRNJEUSANI U AKCIJI

Poslije obračuna sa neprijateljskom vojskom na Međdaku, koja je kroz planinu od Bihaća nadirala ka slobodnoj teritoriji Vrtoča i Krnjeuše, zadovoljni jer smo odbranili Vrtoče i kmjeuške zbjegove na Međugorju, zanoćili smo u zbjegu. Do kasno u noć, pored vatre, žućno smo raspravljali o popodnevnoj akciji. Petra Đukića, borca iz Krnjeuškog voda, ustaše su živa uhvatile. Noževima su ga sasjekli. »Jadni Petar, šta doživi, a eto samo prije nekoliko sati zajedno jedosmo šljive pred polazak u akciju«, reće neko od drugova. »Eto što ti je život!« Tako smo se otprilike oprštali od druga koga nikada više nećemo vidjeti. Dok smo vodili raspravu, jedna od žena iz Vrtoča previjala mi je lijevu ruku u koju sam prije nepuna dva sata bio ranjen. Krv je tekla kroz zavoj, ali još nisam osjećao nikakve bolove.

Jednog momenta, u mrkloj noći, do nas doprije vijest da je komandir, Lasan, ubio oca Milana Atlagića, komandira Vrtočke čete. Rekoše: »Eto, malo prije gore kod ovaca, iz čista mira ubi čovjeka«.

— E, jadna mu majka, — veli žena koja mi je zavjala ranu! — Kada Milan čuje, biće svašta. Bolje mu je da živ skoči u bezdan nego da ga Atlagići kroz ruke propuste. Voljeli su starog više nego svoje oči, jesu nedjelje mi svete!

Mi se zgledasmo.

Neko od drugova reče da bi ovaj slučaj mogao izazvati teške posljedice. Mi nismo znali Milana, pa o tome i nismo mogli komentarisati.

Te večefi Lasana nismo vidjeli. Rekoše da je negdje otisao na kotiak.

Nekoliko dana kasnije Kmjeuška četa morala je napustiti svoj Uži rodni kraj. Morali smo krenuti bliže neprijatelju. I krenuli smo.

Iz Podgrmeča već odavno nas pozivaju da im pomognemo u zaštiti ljetine, jer svakodnevno neprijatelj pokušava da otme što više može. A upravo je berba kukuruza započela uvelikom.

Negdje polovinom oktobra 1941. godine četa je krenula na dugačak marš preko Risovca, Srpske Jesenice, Zalinu, Arapu^e, Velikog Badića i Buševića i stigla nakon nekoliko dana u Veliku Rujišku. Narod Rujiške nas je prihvatio kao svoje rođene. Dok smo se malo odmorili, četa se razdvojila po vodovima i zaposjela širok front prema Unskoj dolini: od Otoke, Rakana, Blatne, Cađevice do Novske planine. Ubrzo su otpočele akcije. Evo kako sam doživio neke o*<*i akcija.

LOM NA PRUZI

Avionska bomba slična velikoj ribi ili, slikovitije rečeno malom» kitu, ležala je u snijegu pored prbine u selu Rakani. Dodijeli su je odnekud, ko i kako to nisam znao. Kažu da su je bacili Paveličevi avioni, negdje poslije ustanka. Nije eksplodirala. Pokušaćemo da je na neki način iskoristitno. Plan je već bio napravljen. Imali smo malo pušaka. Jednu je ipak trebalo žrtvovati da bismo osposobili bombu. To je i urađeno. Njen zatvarač je iskorišćen za aktiviranje bombe.

Kada s^ spustila noć dali smo se na posao. Bombu smo stavili na »Osila. Četiri borca odnijeli su bombu u pravcu željezničke pruge. U šumarku iznad željezničke pruge vršene su posljednje pripreme oko montaže. Montažu su izvršile vješte ruke poznatog diverzanta »Slovenca«. Patrole su upućene na obezb jeden je. Jedna prema željezničkoj stanici Svodna, a jedna prema Otoci. Sišli smo na prugu. Odmah smo otpočeli sa potkopavanjem pragova i šina. Radili smo brzo jer je voz mogao svakog časa da na-

iđe. Dok je jedna grupa boraca ukopavala bombu pod pragove pruge, dotle je druga grupa kopala rov na 30—50 metara u šumarku iznad pruge.

Kopanje rova bilo je teže, jer je to u stvari trebalo da bude zaklon za dvojicu drugova koji će u stojećem stavu da drže konopac. Naime, zatvarač od puške stavljen je umjesto upaljača u bombu i vezan za konopac. Kada se povuče konopac udarna igla se oslobađa i dolazi do aktiviranja bombe. Zato smo je nazvali bomba sa »teglećim upaljačem«.

Kada je bomba bila ukopana, tragovi zamaskirani snijegom, oko pruge i rova sprovedena je organizacija za napad. Četa je raspoređena na uzvišenje iznad pruge. Dvojica boraca ostali su u rovu. »Nišandžija« iznad njih. Kada lokomotiva dođe naspram ovećeg usamljenog bukovog stabla, »nišandžija« treba da vikne »sad«, a tegljači tog momenta treba da povuku konopac. Bomba će ekspodirati, voz će iskliznuti iz šina, a četa izvršiti juriš na voz. Dakle, plan je bio dobro razrađen, a pripreme na vrijeme izvršene. Sve je bilo spremno. Međutim, vrijeme je odmicalo a voza nije bilo. Počeli smo gubiti strpljenje.

Dok su vršene pripreme među nama se naveliko komentarisalo o očekivanom bogatom plijenu. Računali smo sigurno da ćemo uništiti oklopni voz koji nam je već mjesecima zadavao glavobolju, »šetajući« od stranice do stanice i sprečavajući nam mnoge akcije na željezničkoj pruzi.

Da bismo bili sigurniji postavili smo i jednu manju nagaznu minu (bombu od 2,5 kg) stotinjak metara iza bombe.

Proveli smo skoro cijelu noć i više od pola dana u snijegu, a voz kao za inat nije nailazio. Tijelo se već potpuno ohladilo, noge utrnule, prsti na rukama se ukočili, a voz još ne nailazi. Svaki razgovor i kretanje bih su strogo zabranjeni. Ta tišina i neizvjesnost još su više otežavali naš položaj.

Pisak lokomotive negdje u daljini trgao nas je iz dugotrajnog sanjarenja. Krv je proradila, a na hladnoću smo potpuno i zaboravili. Umjesto od Bosanskog Novog, tuttonjava voza čula se sa pravca Bosanske Krupe, a to nismo

željeli. Voz će naići na nagažnu mimi, a to ni u kom slučaju neće biti dobro. Mala je i neće napraviti veću štetu. Voz će stati tamo gdje smo ostavili male snage i nećemo uspjeti. Šteta, velika šteta. Lokomotiva je sve snažnije huktala, a kod nas uzbuđenje sve više raslo. Ubrzo je odjeknula eksplozija bombe. Preko naših glava zafijukalo je parče željeza, ali na našu sreću voz se nije zaustavljao. Bili smo iznenađeni. Mašinovođa je pustio punu paru, dok su točkovi vagona nesmetano preskakali preko oštećene sine. Lokomotiva se sve znažnije zahuktavala, a rafali sa oklopnjaka parah su nebo.

Dolinom Une odjekivala je tutnjava voza, pisak lokomotive i mitraljeski rafali. U četi je nastalo komešanje. Nekoliko neiskusnijih boraca napustilo je položaje, bježali su prema Rakanima. Gledao sam u pravcu mjesta na kome se nalazio »nišandžija«. Njegov glas se nije čuo, a lokomotiva je stigla gotovo do nas. I meci sa oklopnjaka već fijuču iznad naših glava. Činilo mi se da su ti posljednji sekundi bili duži od čitave protekle noći i dana u koji smo već duboko zašli. Već sam počeo sumnjati da se našem »nišandžiji« ko zna šta desilo, kada se iznenada prolamio njegov snažan glas »Sad! I samo što se začuo »nišandžjin« glas, a već su nam uši zaglušile od snažne eksplozije. Nebo nad Unom bilo je prekriveno daskama od razorenih vagona, čeličnih poluga, ljudskih tjelasa i visokog stuba vodene pare iz razmrskane lokomotive.

U prevrnutim i razmrskanim vagonima čuli su se jauci i urlanje osakaćenih i iznenađenih neprijateljskih vojnika. Četa je jurišala na prugu. Mitraljezi iz oklopnih vagona su se oglasili. Osuli su rafale onako nasumice, prema brdu i šumi u kojoj smo se nalazili. To nas je iznenadilo.

Ustaše su se brzo snašle. Iz neoštećenih vagona dat je očajnički otpor i četa se ubrzo povukla. Juriši su se ponavljali više puta. Silazili smo na samu prugu da bi se potom još većom brzinom vratili u šumu tražeći povoljan zaklon. Borba, žestoka i teška, nastavljena je u toku cijele noći. U gomili mrtvih i teško ranjenih neprijateljskih vojnika bili su i pukovnik Mecger, komandant osiguranja Unske pruge, zajedno sa majorom Veberom, majorom Bišćevi-

èem i poruènikom Stiviševićem. Njihovi štièenici riješili su da istraju do posljednjeg i nisu ih napuštali. Mi, na žalost, nismo tada znali za pogibiju neprijateljskih oficira, pa smo itekako podbacili. Jednostavno bili smo neodluèni.

Da smo znali ko se sve nalazi u vozu sigurno bismo bili daleko uporniji u likvidaciji posade ove oklopne kompozicije od desetak vagona.

Osvanuo je i sljedeèi dan, 21. januar 1942., a ustaške glavešine ležale su u ruševinama specijalne vojne kompozicije.

Od Bosanskog Novog, u zoru, stigla je nova kompozicija sa oklopnim vozom i pojaèanjima. Borba je postajala sve komplikovanija i teža, ali i manje odluèna. Ranjenici su izvuèeni, a zatim su stigla nova pojaèanja. Na prekopanoj pruzi i ovaj voz je doživio sliènu sudbinu. Našao se u jarku izvan šina, ali mu nismo mogli prièi.

Dok se èeta obraèunavala sa posadama kompozicija skrhanih pored pruge i sa pojaèanjem koje je stiglo od Bosanskog Novog, mještani su nas obavijestili o novim snagama neprijatelja koje nastupaju iz pravca željeznièke stanice Blatna.

U ZASJEDI

Za doèek nastupajuèeg neprijatelja od Blatne, određena je desetina iz našeg 3. voda. Iako premoren, morali smo ubrzati kretanje ka Blatnoj. Cilj je bio da zaustavimo neprijatelja što dalje od mjesta na kojem su naši borci i dijelovi Novske čete vodili borbu.

Sa kose udaljene nekoliko kilometara od Blatne, daleko ispred nas osmotrili smo zaèelje kolone koja se kre-tala pored željeznièke pruge.

Bogdan Ostojić¹⁾ iskusan i hrabar desetar, odabrao je mjesto najpogodnije za zasjedu. Sami smo birali svoj vatreñi položaj. Bili smo suviše blizu jedan drugog, ali nismo imali vremena da to ispravimo, jer nam se odozgo, sa brda, uèinilo da je kolona blizu.

¹⁾ Bogdan Ostojić, poginuo januara 1942. god. u selu Agići.

Nestrpljivo stojimo pored željezničke pruge i čekamo u zasjedi. Vrijeme je prohladno. Snijeg visok, vlažan. Iz zasjede posmatramo kako od Blatne niz Unsku prugu prema Bosanskom Novom kreće podugačka kolona neprijateljskih vojnika. Dobro ih vidimo jer nisu daleko. Ima ih preko stotinu. Mile Ličina²⁾ izbrojao ih je 105. Velika je šteta za nas što u desetini nemamo ni jednog puškomitraljeza, a u ovakvoj situaciji puškomitraljez bi vrijedio više od voda »puškara«. Čekamo u zasjedi sa onim što imamo, jer smo vjerovali da je bolje da mitraljezi ostanu tamo, na bojištu.

Lijevo od mene, naslonjen na drvo, stajao je u snijegu do koljena Bogdan, desetar, od Krnjeuše, koji je kao borac i desetar svojom hrabrošću već odavno stekao simpatije boraca u četi. Stajao je hladnokrvno i smireno, kao da čeka nailazak stada a ne kolonu neprijateljskih vojnika. Pušku je držao uz nogu i s vremena na vrijeme nešto dobacivao, bilo na račun drugova oko sebe, bilo na račun »žrtava« koje su nailazile niz prugu.

Malom Mili koji je stajao iza debelog hrasta, desetar je davao neka uputstva. Mile je bio mlad skojevac, nevjerovatno hrabar i samouvjeren, ali neiskusan. Poznajem ga još od malih nogu. Sin je siromašnog seljaka Paje Ličine iz Risovca, invalida iz prvog svjetskog rata, iz kojeg je izašao bez noge. Mučio se cijelog života da bi ishranio petoro djece. Umro je u patnjama. I bez majke je Mile ostao pred rat. Ne samo on, njih petoro. Sirota djeca probijala su se kroz život onako kako su znala i umjela. Najčešće su bili gladni, goli i bosi, ali uvijek vedri i orni za sve, pa i za naporan rad na selu, da bi živjeli na pošten način. Njih trojica su pošli u rat, u ustanku, a najmlađi je imao 14 godina. Ni Mile nema više od 15 godina, a već jula 1941. godine bio je naoružan novim karabinom, mada je u našoj opštini bilo u to vrijeme toliko karabina da su se na prste mogli izbrojati. A u četi, koja od juče krvari u dolini Une nedaleko od Novog, bilo je još »roguljaša« i to uglavnom starijih i zrelih ljudi.

-) Mile Ličina, poginuo januara 1942. god. u selu Agići.

Tu je u neposrednoj blizini i Pepa³⁾ odvažan i hrabar omladinac, tek što je bio dorastao za vojnu obavezu. Pepu smo i mi u vojski i mještani Kmjeuše cijenili kao najboljeg skojevca u četi. Njegov temperament, razboritost i odnos prema ljudima osvajali su simpatije boraca. Otuda je i njegovo prisustvo, ovdje u zasjedi, ohrabrilovo i podsticalo ostale borce. Svi u desetini, kada je riječ o hrabrosti i držanju u akciji, ličili su jedan na drugog, kao jaje na jaje. Sa takvim borcima, pogotovo u zasjedi, neprijatelja možemo da čekamo »na mušicu« bez rizika.

Takvu je procjenu izvršio i komandir voda Nikola Vranješ⁴⁾ prije upućivanja desetine u zasjedu, pa je potpuno bezbrižno ostalo u Rakanima, uvjeren da će borci uspjeti i bez njegovog prisustva.

Kolona se primicala zasjedi. Čujemo kako neprijateljski vojnici razgovaraju. Zbog blizine nismo mogli, a nije bilo ni potrebno, da se više dogovaramo.

Stajali smo iza ogoljelih hrastovih stabala na prostoru od pedesetak kvadratnih metara, uz samu prugu. Pažljiviji pogled neprijateljskih vojnika u desno mogao bi da nas otkrije u zasjedi. Među nama je zavladala grobna tišina. Ni Bogdan se više ne smješka. Svi smo očekivali početak borbe. Ranije smo se dogovorili da, kada pored nas bude prolazila sredina kolone, Pepa, koji ima vrlo snažan glas, pozove vojниke na predaju, jer to mogu biti domobrani. Išli su sporo, mlijatavo i vrlo oprezno. Često su bacali pogledi gore prema kosi, iznad naše zasjede, zastajkivali, dovikivali se i polako kretali naprijed, a mi smo se krili iza hrastova. Kada su došli ispred nas, vidjeli smo da su domobrani.

Piskav glas oficira sve se češće čuo. On se nalazio negdje na sredini kolone. Zastajkuje, okreće se i glasno ubrzava vojниke iza sebe. S vremena na vrijeme uzima dvogled i osmatra kosu daleko iza naših leđa, a ni ne misli da bismo mi mogli biti tu, pored njegove satnije. Kao da je nešto predosjećao, naredio je koloni da stane.

³⁾ Pepa Kačar, poginuo kao politkomesar čete 1943. kod Travniku.

⁴⁾ Nikola Vranješ, poginuo kao komandir Krnjeuške čete, juna 1943. kod Gevze u 5. neprijateljskoj ofanzivi.

To nam je iznenada stvorilo veliku poteškoću. Iza naših leđa prošlo je tek desetak domobrana. Pepa-kao zapeta puška čeka znak da bi uputio poziv na predaju. Dvojica vojnika su tu, skoro na dohvatu ruke. Jedan od njih strašno psuje. Skida ranac vadi neke stvari i baca ih upravo prema nama. To su teški metalni predmeti, nalik na brave i baglame. Vjerovatno je poskidao brave sa napuštenih kuća, a njih je oko pruge bilo dosta dok se vodila borba. Izgleda da je htio da se rastereti suvišnih stvari. Oficir gleda u kartu, uzima dvogled i okreće se u krug.

Zaista, našli smo se u nezavidnoj situaciji. Pomalo gubimo strpljenje. Nervira nas sporost domobranskog komandira, koji nikako ne može da se orijentiše, iako stoji na pruzi pored rijeke, svega par kilometara od Blatne. Kog đavola zaustavlja kolonu, muči i nas i ove jadove, koji zbog hladnoće već duvaju u ruke i poskakuju s noge na nogu.

I dok je sva naša pažnja usredstvljena na najbliže Vojnike, jer se bojimo da nas ne primijete, odjedanput se prolomi vrisak onog domobrana koje je maločas izbacivao stvari iz ranca. Zaprepašćen, luđačkim krikom oglašavao je da nas je spazio. Činilo mi se da me gleda pravo u oči i da ne može da udahne dovoljno vazduha. Mlatarao je rukama kao da se brani od pčela, dok je pored njega stajala puška pobijena u snijeg. Međutim, krupan plavokosi podoficir, koji je bio na čelu kolone, brzo se snašao. Opalio je metak u pravcu Mile Ličine i odmah se dao u bježanje prema Uni. Kao po komandi razlij egao se glas boraca: »Predajte se! Ne pucajte! Nećemo vam ništa!« Ali sve je to bilo uzalud, jer je borba već otpočela. Siromah Pepa svojim prodornim glasom nije mogao zaustaviti paljbu. I on je odustao od poziva i uhvatio na nišan jednog od domobrana.

Na pruzi se zacrveneo snijeg. Tri domobrana su nepomično ležala, dok smo drugih osam hvatali oko stabala, kao da se igramo žmurke. Ostali, zajedno sa oficirom, bježali su bacajući sa sebe sve što su mogli skinuti. Nismo imali snage da ih gonimo do njihove jazbine. Zadovoljili smo se postignutim. Nas desetorica zaustavili smo i odbili

105 vojnika. Mi neogrebani, a njih jedanaest manje. Zaista, dobar plijen.

Dok smo se povlačili uz kosu iznad pruge, zadovoljni uspjelom akcijom, do nas je iza leđa dopirao nepoznat glas:

— Ej, drugovi, pričekajte.

Okrenuli smo se, ali nikoga nije bilo. Neko od drugova pošao je ka pruzi. Pitao je ko zove. Iz dubokog snježnog smeta, izvlačio se jedan domobran. Više je ličio na »Djeda Mraza« nego na nekakvog vojnika. Držeći ruke iznad glave, sa puškom bez zatvarača okačenom o ramenu, govorio je:

— Pogledajte, druže, cijev je podmazana — nije gara, metka nisam opalio, vjerujte mi!

Usput nam je ispričao da mu je to treća puška koju predaje partizanima i da će ići i po četvrtu, ako ga pustimo.

— E, nećeš bogami. Šta misliš, da rat provedeš ovako ni naš ni njihov. To ne! Ako si naš, ići ćeš uza me, pa da vidiš šta to znači borba za slobodu, a ako si njihov to odmah reci da se sa tobom ne mučimo — veli mu Mile Licina.

— Prosim, prosim i srcem i dušom sam vaš, ali znate...

I zaista, plavokosi mladić iz okoline Siska, govorio je istinu. Sjećao se čak i datuma, jedinice i komandanta kojima je do sada predavao oružje. Uvijek poslije toga imao je sreću da dobro prođe. Ali, nije mu se ostajalo u partizanima. Valjda zbog kukavičluka i mučne psihoze u kojoj živi ovaj vrlo nervozan, gotovo izgubljen mladić već više od pola godine rata. Strahovao je i zazirao od svega. Mnogo je cijenio svoj život. Bojao se da negdje ne nastrada. Kaže da mu je ipak lakše očuvati život u domobranima. Ima ih više nego nas partizana, pa se u toj masi uvijek lako sakrije i za vrijeme borbe ostane nezapažen. Strogo vodi računa o tome da očuva puščanu cijev, jer kako kaže, da mu je to očit dokaz da nije pucao, a to naročito »pali« kod drugova partizana — veli on. Uvjeravao nas je da partizane voli mnogo i da se raduje njihovim pobjadama, ali on to nikako ne može biti. Umro bi, kaže, toga momenta kada bi ga, na primjer, ovako posadili pored pruge da u

zasjedi čeka neprijatelja. To samo vi možete. U njegovoј satniji takvih gotovo i nema.

Dugo smo ga posmatrali, a potom obrađivali, rastuvjeravali i dokazivali da bi kod nas bio hrabar, jer bi postao svjestan svog poziva, svoje uloge kao borca za slobodu i pravo radnog čovjeka. Sve je to bilo uzalud. Želio je da nastavi po starom ubij eden da mi imamo od njega više koristi ako je u domobranima. Imao je svoju »filozofiju« i logiku.

Dok su ostali zarobljenici tužno i jadno djelovali, ovaj mladić bio je tako veseo kao da je za njega rat završen. Bio je duboko svjestan naše širine i unaprijed siguran da mu ni dlaka sa glave neće faliti. Od nas će saznati po koju novost, upoznaće još jednu partizansku jedinicu, pa sutra ako mu zatreba, to mu može i glavu spasiti. Desetak dana biće sa nama, a onda, on to već zna preko slobodne teritorije biće upućen na Baniju. Tamo će provesti dva puta toliko, a to znači mjesec dana izvan borbe. A u Sisku zna se. Biće pod istragom. Oni će ga pitati, on će se braniti a na kraju sve će se svršiti sa tim što će dobiti novu uniformu i pušku i poci u drugu jedinicu. Tako će, po njegovoj logici, za njega i ovaj težak i nesnošljiv teret rata, ipak, nekako prohujati.

Kad smo ga pitali, da li se iza svega toga ne kriju neke zle namjere, bez predomišljanja je odgovorio:

— Ja znam šta mislite. Ja taj sigurno nisam. Neprotiv, naše uvijek dovodim u zabunu, a to rade i naši časnici. Sta mislite da će natporučnik reći da mu je deset partizana razbilo satniju? Jest, vraga, to on nikada neće reći. On će reći: bataljon.

Poslije dvodnevne političke pripreme, domobrani su otišli preko Une na banijsku stranu.

JOJA RADISIC

AKCIJE KRNJEUSANA

U tajnosti izvršeno je prebacivanje partizanskih snaga u jačini do jednog bataljona sa petrovačkog područja na područje Ripča. Ove snage sačinjavale su Kmjeuška, Vrtočka i Lipska četa. Napad na Ripač izvršen je 1. IX 1941. godine u 06.30 časova pod komandom Slavka Rodića, koji je sačinio i vješt razradio plan napada. Ripač je branjen jakom neprijateljskom vatrom, što znači da su se u njemu nalazile dosta jake neprijateljske snage. Pa ipak, upornom borbom partizanskog bataljona, za kratko vrijeme Ripač je zauzet. U ovoj borbi neprijatelj je imao 40 poginulih ustaša i oko 30 ranjenih. Zaplijenjeno je: jedan teški mitraljez, 2 puškomitraljeza, 40 pušaka i oko 10.000 metaka. To je bila jedna od rijetko uspjelih akcija u to vrijeme. Njen uspjeh je utoliko veći ako se ima u vidu da na našoj strani nije bilo čak ni ranjenih.

Sjećam se, Kmjeuška četa napadala je od Hrgara, na komunikaciji Ripač—Bihać, tako da je svako odstupanje neprijatelja za Bihać bilo onemogućeno. Partizani su dosli do rijeke Une. Razbijeni neprijatelji jedino su mogli da se izvlače preko Une na splavu, kojega su imali. Međutim, mnogi od njih zaboravili su na takvu mogućnost spašavanja golog života. Prilikom izvlačenja ili, bolje reći bježanja, mnoge od njih progutali su talasi Une, jer su pod snažnom partizanskom vatrom, pod ratnom spremom, skakali u rijeku i nestajali u dubokoj vodi.

U borbi na Ripču partizanske čete dobro su se snabdjеле oružjem i municijom, koja je u to vrijeme, u danima razbuktavanja ustanka, bila najpotrebnija. Pored toga,

oslobođenje Ripča bilo je od velikog značaja i zbog širenja slobodne teritorije. Obziroap na broj zaplijjenjenog oružja, čete su naglo ojačale, jer su ubrzo popunjene novim ljudstvom koje je sa nestrljenjem očekivalo da se dočepa bilo kakve vrste oružja.

Po oslobođenju Ripča, naša, Krnjeuška četa vraća se na područje Krnjeuše. Međutim, ubrzo zatim, neprijatelj je krenuo sa jakim pješadijskim i artiljerijskim snagama od Bihaća prema Bosanskom Petrovcu. U borbi koju smo vodili na Međeđaku, iznad Lipe, u cilju zaštite zbjegova u kojima se nalazilo na stotine staraca, žena i djece, poginuo je Petar Đuikić, dok je Ljubiša Ćurgus ranjen. Na strani neprijatelja bilo je 12 mrtvih i 8 ranjenih. Napad neprijatelja je odbijen. On nije uspio da prodre u šumu, u koju je narod izbjegao, iako je bio brojno jači i bolje naoružan.

Po naređenju Slavka Rodića, u jesen 1941. godine, četa se prebacuje na područje krupskog sreza. Na ovom području nastavljaju se oštре danonoćne borbe sa neprijateljem, koji pokušava, podržavanjakom artiljerijskom vatrom, da prodre na našu slobodnu teritoriju. Sjećam se da je tih dana došao k nama drug Danko »Španac«. Formirao je konjičku četu u Velikom Radiću i sa njom krenuo na pregovore sa Italijanima u Grabež. Dok su se vodili pregovori između partizana i italijanskih oficira, u blizini su se pojavile jedna italijanska pješadijska i jedna tenkovska jedinica. To je ličilo na neku vrstu pritiska. Međutim, partizanska konjica je bila raspoređena na pogodne položaje odakle bi efikasno i uspješno mogla da vodi borbu sa italijanskim jedinicama u slučaju potrebe. To su primijetili i Italijani.

Razgovorima sa partizanske strane su prisustvovali: Danko, komandir Kmjeuške čete Lazo Atlagić, uz neposrednu zaštitu mitraljezaca Sime Galonje i Joje Radišića. Italijanski oficiri su prilikom pregovora tražili slobodan prolaz od Bihaća do rudnika Ljubi ja i od Ljubije do Bosanske Krupe. Za ovaj ustupak italijanske jedinice ne bi vodile borbu protiv partizana. Kako partizani nisu dozvolili slobodan prolaz itali janskim jedinicama, pregovori su

prekinuti, a italijanski oficiri odmah su se povukli zajedno sa svojim jedinicama u Bihać.

U to vrijeme nije vođena borba sa italijanskim jedinicama, ali poslije kraćeg vremena je i protiv njih povedena borba. Ubrzo se naša četa prebacuje sa krupskog područja na područje Bosanskog Novog na položaje Rakani—Novska planina—Kršlje. Pod teškim vremenskim uslovima četa je cijele zime držala položaje u širini fronta oko 20 km i vodila je česte borbe sa neprijateljem, koji je napadao iz Bosanskog Novog i drugih svojih garnizona na slobodnu teritoriju Rujiške i okolnih sela. U teškim zimskih danima četa je u više navrata rušila željezničku prugu na liniji Bosanski Novi—Krupa, čime je neprijatelju ometan saobraćaj.

Početkom 1942. godine, za komandira čete, izabran je komandir 1. voda Simo Krčmar. U proljeće smo vraćeni u sastav V krajiskog odreda. Sjećam se, negdje u maju 1942. godine, italijanske snage od Petrovca krenule su u više streljačkih strojeva, sa pješadijom i artiljerijom, preko Petrovačkog polja za Oštrelj, sa ciljem da uhvate vezu sa svojim jedinicama koje su bile u Drvaru. Odred kojim je komandovao Slavko Rodić, sačekao ih je u zasjedi kod Kolunića. Razvila se žestoka borba u kojoj su italijanske snage potučene. Italijani su imali 30 mrtvih, 30 je zarobljeno i oko 20 ranjeno. Zarobljena su 4 topa i 30 sanduka artiljerijske municije, 30 pušaka i oko 40 sanduka puščane municije. Zarobljeni su i konji koji su vukli topove i nekoliko mazgi natovarenih municijom. U ovoj borbi, koja je vođena usred dana, partizani nisu imali ni jednog poginulog ni ranjenog borca. Pobjeda nad italijanskim jedinicama omogućila je odredu da se još bolje naoruža i snabdiće municijom.

RADE KOVACHEVIĆ

NA ZAJEDNIČKOM DJELU

U Bjelaju su živjeli Srbi, Muslimani, Hrvati, zajedno. Hrvatskog stanovništva bilo je nešto manje. Podijeljeni u svoje zaseoke Busije, Cojbuk i Provo. Rijetko se moglo naći takvo prijateljstvo, drugarstvo, kolegijalnost i uzajamni odnosi među porodicama Muslimana i Srba kao ovdje. Isto tako rijetko je gdje dolazio do izražaja kolektivni duh i zajednički rad i uzajamni odnosi kao u ovom mješovitom selu što je zbližilo ljude do familijarnosti. Međusobni susreti u polju, na njivi, u vodenicama i kućnim posjetama činili su ih nerazdvojnima. Sa roditelja ovo se prenosilo i na djecu, pa su se i ona poštivala, zajedno školovala, igrala i radila. Ne rijetki su primjeri kućnih posjeta i onog »dođi komšija na kavu«. Najčešće bliže komšije nisu propustili nijednu prigodu, slavu, praznik, kumovanja, a da nisu pozivali svoje susjede, bez obzira što bi se radilo o srpskoj ili muslimanskoj slavi, ih nekoj drugoj zgodi. Kroz ovo se razvijalo prijateljstvo i dobri susjedski odnosi i razvilo do te mjere da su skoro svi nekako bili prijateljski vezani, kum ili pobratim značilo je mnogo kod ovdašnjih ljudi. Cijenjeni su i poštovani kao da su rodbina, a tim nitima bili su skoro svi povezani.

Što se više bližio rat, ovi odnosi su se više i očitije manifestovali. Ljudi bi se češće sastali da bi pored zajedničkih briga i domaćinskih poslova prokomentarisali šta će biti ako dođe do rata. Nije prošlo puno vremena, napadnuta je i okupirana naša zemlja. Mnogi mladići koji su bili pozvani u rezervu, ili oni koji su se zatekli u vojsci bivše Jugoslavije, vraćali su se svojim kućama, a izvjestan

broj ih je pao u ropstvo i sproveden u logore u Njemačku. Od onih koji su uspjeli da dođu kućama, nekolicina ih je došla sa oružjem i opremom. Znali su da to treba sačuvati, pa su oružje sakrivali i zakopavali, ali su ga kasnije, zbog pretnji ustaških vlasti morali vratiti. Nekima, i to onima koji su smatrali da nisu otkriveni da imaju oružje, uspjelo je da ga sačuvaju do dizanja ustanka. Tako su Simo Vržina, Ilija Lončar, Mirko Sašić i još neki uspjeli sačuvati oružje do momenta kada su ga mogli slobodno nositi. Ovi povratnici, đaci, koji su se nalazili na školovanju van svog mjestra, neki radnici i zanatlije, koji su se takođe našli uglavnom kod svojih kuća, našli su se na zajedničkom djelu. Svima njima, kao i ostalim ljudima, teško je padala okupacija zemlje, rat, pretrje i postupci ustaških vlasti.

Odmah po okupaciji bivše Jugoslavije i stvaranjem takozvane NDH, ustaše su preuzele vlast i uredovanje u ovom mjestu, sa sjedištem u selu Vrtoče. U Bjelaju su imali svoju ispostavu sa stalno promenljivim brojem žandarma i ustaša, uglavnom stranaca. Kod mještana su našli veoma mali broj svojih sarađnika i simpatizera, pa su bili prisiljeni da dovedu ustaše iz drugih mesta. Ipak, od većeg dijela muslimanskog i hrvatskog stanovništva nisu dobili podršku. Ustaše nisu mogle da ispolje svoj uticaj zbog suprotstavljanja većine ljudi njihovim stavovima i postupcima. Ustaše, njihovi doušnici i malobrojni sagovornici, nastojali su da razjedine muslimanski, srpski i hrvatski narod, huškajući jedne protiv drugih, jer im je bilo stalo da se naruše prijateljski odnosi među ljudima. Nikako im nije išlo u prilog što u ovom kraju nisu mogli naći svoje sarađnike, vojsku, sigurnost i oslonac kao što su mislili i očekivali. Kako je sprovedena politika zavađanja naroda i bratoubilačkog rata u cijeloj okolini, ni ovo mjesto nije ostalo van tih sjena. Počelo se sa izgnanstvima i proganjanjem pojedinih ljudi i porodica. Tako je ubrzo po zavođenju ustaške vlasti protjerana u logor porodica pravoslavnog sveštenika Krstana Bjeljca, a on je morao pobjeći i skrivati se, jer je bio poznat kao napredan i uticaj an čovjek na razvijanju prijateljskih odnosa između srpskog, hrvatskog i muslimanskog stanovništva, kao i sloge među ljudima uopšte. Nešto kasnije iskorištene su

nesuglasnice, pa je ubijen Lazo Brdar, a neki drugi ljudi su proganjani. Na svakom mjestu, pri svakom susretu i razgovoru ljudi su ispoljavali nezadovoljstvo, revolt i gnušanje na zvјerske i neodgovorne postupke ustaških vlasti u pojedinim selima. Na liniji sprovođenja istrebljenja srpskog stanovništva ustaške vlasti iz Bosanskog Petrovca naredile su da se imaju javiti na služenje vojske svi oni koji su trebali da je služe. Zatim oni koji su rođeni 1919. i 1920. godine da se jave na izvođenje radova na cestama (čišćenje i uređenje), a 1921. i 1922. godišta da se javljaju u šume oko ceste, radi uređenja istih. Ovo je bila lukava zamisao vlasti, kako bi se lakše, bez muke, pokupilo što više mladića, s namjerom da ih likvidiraju. Pod takvom parolom, na takav i sličan način streljano je više hiljada ljudi u selu Gara vice, nedaleko od Bihaća. U međuvremenu ustaše su počele sa progonjenjem i raseljavanjem srpskog stanovništva iz pojedinih mjesta Like, Korduna i sela oko Bihaća — prema Drvaru i okolnim mjestima. Kroz Bjelaj je prešlo nekoliko stotina ljudi, žena, djece i staraca. Gledali smo ih bose, gladne i iznurene. Zavladala je uznemirenost i u našem kraju. Očigledno je bilo da ustaše u velikoj mjeri sprovode svoju politiku istrebljenja srpskog naroda. Prijetila je opasnost da se ta »politika« proširi i na naše mjesto. Međutim, kao i ranije, pošteni Muslimani ni ovog puta nisu okljevali i čekali da sudbinu njihovih komšija rješava neko drugi. Trebalo je spasiti svoje susjede, kumove i prijatelje i onemogućiti ustašku vlast da stvori razdor i mržnju među narodom i na taj način ih nahuška da ubijaju jedni druge. Svi su shvatili da se mora spriječiti ubijanje, proganjanje i raseljavanje nevinih ljudi, žena i djece. Kao i ranije i sada su se sastajali komšije i susjedi — da bi jedni drugima saopštili novosti. Ostao mi je u dobrom sjećanju razgovor koji su vodili susjedi kod kuće Dudana Kovačevića; sjedili su susjedi Huso Hramdžić, Hasan i Žale Ibrahimpavić, Ugrica Mile, Sava i Petar, pa su uz kafu i čašicu prave domaće šljivovice tiho, skoro šapućući komentarisali pojedine događaje. Vidiš ovo proganjanje, zavađanje i ubijanje ljudi nije dobro, ne može ovo nikako izdobriti. Čujemo da ove što ih pozivaju u vojsku i na rad, na cesti ubijaju. Šta

ćemo da radimo kad moramo poslati našu djecu? Slušaj, komšija Đuro, djecu ne treba slati niti na kakve radove niti u vojsku, tiho je rekao Huso Hramandžić. Neka djeca idu u šumu, čuvati stoku, sklanjati se od vojske, po noći neka spavaju van kuća i sela u njivama, u šumi, mogu i kod naših kuća, mi vama garantujemo da vam neće biti ništa, mi ćemo vas štititi i pravdati kod vlasti.

Dugo su o ovom, sa tihim upadicama, komentarisali. Iz prikrajka, zainteresovano, i mi, mladići, koji smo se tu našli, slušali smo njihov razgovor. Od tada nije bilo noći, ni dana, kad nismo spavali po kućama naših komšija, Muslimana, po njihovim voćnjacima i livadama. Oni su svakodnevno obavještavali svoje susjede o raznim događajima i promjenama. Najvjerovatnije je da je i kod ostalih susjeda bilo ovakvih razgovora, jer su za veoma kratko vrijeme bili obavješteni svi ljudi u selu o tome da se treba sakrivati i ne ići živ u ruke ustašama. O ovom, izgleda, nije bio obavješten Jovo Vržina, koji je dobio poziv da se javi na rad, na cestu, u Bjelajskom polju. Otišao je na cestu i radio do dolaska kamiona sa ustašama, koji su ga na silu odvezli u Bihać, gdje je i strijeljan. Prijateljski odnosi između Srba i Muslimana u Bjelaju nisu odgovarali ustaškim vlastima, pa su u Bjelaju pojačali svoje straže i svoj uticaj. Nastavili su sa proganjanjem, hvatanjem i hapšenjem pojedinih naprednih ljudi, a za svog protivnika smatrali su svakog čovjeka, Muslimana ili Srbina koji je bio imalo školovan, ili se kao radnik bavio kakvim zanatom. Aktivno, pa čak i otvoreno su se suprotstavlјali ustaškoj »politici« nasilja Mahmut Ibrahimpašić-Mašo, Hamdija Maglaj lić, Mahmut Hodžić, Vlado i Mile Plečaš i mnogi drugi, a suprotstavlјalo se i šire stanovništvo. Zbog toga su proganjani i Muslimani i Srbi. Hamdija Maglaj lić i Mahmut Hodžić bili su veoma aktivni na širenju prijateljskih odnosa među žiteljima ovog kraja; radili su na povezivanju i organizovanju omladine i sami su bili članovi SKOJ-a. Na ovakovom radu uhvaćeni su od ustaša, mučeni i batinani, pa su sprovedeni u Vrtoče, zatim u Bihać, odakle su kasnije vraćeni.

Da bi pridobili što više svojih »podanika«, ustaše su primjenjivale razne metode, a kada su se uvjerili da ne-

maju podrške, te da im se ne ostvaruju zamisli zavađanja naroda ,i da se Srbi ne odazivaju na njihove pozive, promjenili su taktiku i nastojali da putem dogovora i ubjeđivanjem Muslimana postignu nešto u ovom kraju. Sjećam se takvog jednog zbora, kojeg su organizovali, na kojem je bilo prisutno oko 130 mještana. Nije ovdje bilo nekih govora, već se vodio razgovor između mještana i predstavnika Vlasti. Razgovor je vođen kod same džamije. Pored ostalih slušao sam riječi tadašnjeg Hodže, koje su mi ostale u sjećanju. »Necemo mi dozvoliti da se truju odnosi između nas i naših komšija i neka znate da se oni mogu ubijati samo preko nas mrtvih.

Culi smo to i mi, slučajni prolaznici. To nas je zainteresovalo. Sa Hodžom se složio i »Muhtar«, Hodžić Meho. Pričalo se tu, razgovaralo i žagorilo. Govorio je i Mahmut Ibrahimpabić, osjećalo se da je pogoden, da je revoltiran i uvrijeđen, pa je malo bučnije i glasnije iznosio svoje mišljenje. Nije se to svidjelo jednom prisutnom ustaši, pa je bez riječi potegao za oružje i opalio metak, gađajući Mahmuta ,ali ga na sreću nije pogodio. U daljoj njegovoj namjeri sprjecili su ga prisutni mještani.

Događaji u okolnim selima i gradovima imali su vidnog uticaja na pripremu i organizaciju otpora. Uticajniji ljudi, školovaniji i oni koji su već odslužili vojsku u dobroj mjeri su se aktivirali, shvaćajući da ovako stanje neće i ne može dugo potrajati. Zaista, nije dugo ni potrajalo. Drugog avgusta Vrtočani su napali ustaški tabor, razoružali ustaše, a desetak ih je pobjeglo u Bjelaj. Isto je učinjeno i u okolnim selima M. Stjenjani, Medeno Polje, Prkosi, Čovka i drugdje, što se vrlo brzo pročulo i kroz naše selo i zaseoke. Naoružani ustanici približavali su se i Bjelaju. Jasno je bilo da će ubrzo izvršiti napad. Da ne bi došlo do borbe zbog pružanja otpora od strane ustaša i ovog puta došlo je do izražaja ranije stvoreno, a sada prošireno učvršćeno prijateljstvo i briga Muslimana za svoje porodice i svoje susjede. Angažovali su se u propagiranju besmislenosti davanja otpora i da je najbolje da se predaju, pa je i dogovoren da ustanici dođu na brdo »Gradinu« i da uzmu 27 pušaka i 1 teški mitraljez, što je i učinjeno. Tako je, zahvaljujući Mahmumu Ibrahimpabiću,

Mahmutu Hodžiću, Husi i Ahimetu Hromadžiću, Hodži i mnogima drugima, bez otpora i borbe razoružan i ovaj ustaški tabor, bez da je ko od mještana poginuo. Sve je sprovedeno onako kako je u datom momentu bilo najpovoljnije i najbezbolnije. Izvjesno vrijeme ljudi su nastavili da žive svoj život, samo sad pod drugom vlašću. Više nije ostajala, niti u bilo čemu poštivana, sad već bivša ustaška vlast. Odmah po oslobođenju sela ljudi su izabrali odbor u čiji sastav su ušli Vlado Plećaš, predsjednik, Mahmut Ibrahimpašić, sekretar, zatim Mile i Rade Sovilj, Dušan Kovačević i još neki. Imali su zadatak da se brinu o redu u selu, o sazivanju zborova, obavještavanju naroda O raznim događajima, a kasnije i brigu oko vojske, ako je trebalo da se vojska nahrani, prenoći i slično. Nakon nekoliko dana bilo je oslobođeno više sela, pa i varošica, Krajnjeuša, Kulen Vakuf i drugi, gdje su ustaše vršile zvjerstva i ubijanja naroda. Prijetila je opasnost da u oslobođenim mjestima ne dođe do osvete, a time do ubijanja hrvatskog i muslimanskog življa i neželjenih obraćuna. Pojedini velikosrbici, i neki od onih čije su porodice stradale, pokušali su da zagovaraju osvetu. Organizatori ustanka, članovi KP i rukovodioci pokreta morali su preduzeti 1 preduzeli su hitne mjere razobličavanja nepravilnih postupaka, bilo od strane uštaša i njihovih pomagača, bilo od onih koji su borbu protiv neprijatelja vidjeli u krivom svjetlu. Tako su raniji dobrosusjedni odnosi razvijeni i još više učvršćivani i nastavljeni. Ustaške vlasti nisu mogle naći svoje saradnike kod muslimanskog naroda, velikosrpski i šovinistički elementi nisu mogli naći svoje saradnike, sagovornike, huškače i protivnike naroda. Srbi su gledali na svoje komšije, Muslimane, sa poštovanjem, pa su preduzeli sve mjere da se ne bi desilo nešto nepoželjno njihovim susjedima. Nije bilo problema za dalje dobre međusobne odnose, niti je prijetila opasnost da se to наруши u ovom selu. Međutim, ubacivanje neprijatelja iz okolnih mjesteta moglo je da pokvari neke odnose. Kad je god zaprijetila opasnost i predviđena i najmanja sumnja, Muslimani su bili obavještavani i štićeni. Sad su oni bombardeni i ohrabrivani da im se neće ništa desiti i da im se može nešto dogoditi samo preko mrtvih njihovih komšija.

Nema I ne postoji ništa čime bi se mogao vratiti dug što su ga zadužili. Nije bilo potrebno da muslimanske porodice spavaju kod srpskih kuća, ali je bilo i tih slučajeva. Brojne su noći prenoćile porodice Hromandžića i Ibrahimpašića sa porodicom Đure Kovačevića, Maglaj lići kod Ivanića i tako redom. Tradicija prijateljstva, uzajamnog poštovanja i dobrih komšijskih odnosa i nadalje je sačuvana. Ustaške vlasti se sa ovakvim stanjem i odnosima Muslimana nikako nisu mogle pomiriti, nisu mogli sebi dozvoliti da u ovako nepovoljnoj situaciji za njih ostave tako brojni muslimanski živalj van svog domena domaćaja i uticaja, shvatajući da su Muslimani Bjelaja protiv njih i njihovih postupaka. Zbog toga su negdje početkom oktobra 1941. godine preduzeli jači ispad svojih snaga iz Bihaća i Petrovca. Uspjeli su da se spoje u bjelajskom polju i da haubicama tuku Bjelaj skoro čitav dan. U poslijepodnevnim satima uspjeli su da dođu i u Bjelaj i da natjeraju muslimanski živalj da napuste svoja ognjišta i da ih rasele po okolini. Bilo je raseljenih muslimanskih porodica iz Bjelaja i u Petrovcu i u Bihaću, Banja Luci, Gradišci i drugdje. Ustaše su vjerovale da će na taj način ugušiti otpor muslimanskog stanovništva, pri voliti ih na saradnju, stvoriti kod njih mržnju prema Srbima. I ovog puta su se, kao i ranije, prevarili. Kako se koji grad oslobođao a u njemu se zatekao Bjelajčanin, odmah je išao u partizane. Kada je mjeseca novembra 1942. godine oslobođen Bihać, velik broj naših komšija pohitao je u III i VIII Krajišku brigadu. Slično je bilo i januara 1944. godine, pri zauzimanju Banja Luke i drugih krajeva.

MILAN N. ZORIĆ

ZASJEDA U SELU JANJILIMA

Zasjeda neprijateljskim kamionima u Zdenom Dolu dva-tri kilometra istočnije od Bosanskog Petrovca, koju smo uspješno organizovali i izveli 9. avgusta 1941. godine, omogućila nam je da steknemo veoma korisno iskustvo u takvom načinu borbe. Vidjeli smo da je primjenjivanjem takve taktike moguće izvoditi uspješne akcije sa minimalnim žrtvama na sopstvenoj strani, ili čak bez ikakvih žrtava. Ali i ustaško-đomobraska komanda izvukla je određene pouke iz poraza u Zdenom Dolu, pa je na tom mjestu — zaselak Grubišići — postavila svoje jako uporište. Zbog toga je na tom mjestu bilo nemoguće postaviti ponovo zasjedu.

Međutim, razmišljali smo o tome gdje bi se na drugom mjestu mogla izvesti slična, uspješna akcija.

Pažljivo smo pratili kretanje ustaških trupa cestom Bravsko—Petrovac i zaključili da se na toj cesti u selu Janjilima može izvesti uspješna zasjeda. Novo mjesto za zasjedu udaljeno je od Zdenog dola oko 7 kilometara, a od Bravskog isto toliko, pa se intervencija mogla brzo očekivati i od Zdenog Dola i od Bravskog. Petrovac je udaljen od toga mjesta oko 12 kilometara pa se i otuda moglo očekivati slanje pomoći napadnutom neprijatelju. Ali, to je bila dobra prilika da i Škondrićevi ustanici iz sela Jelašinovac učestvuju u toj zasjedi, o čemu sam se s njim ranije dogovorio, pa smo odlučili da se ona nastavi i izvede baš na tom mjestu.

Komunikacija Bravsko—Petrovac prelazi dobrim dije lom preko otkrivenog zemljišta. Da bi se na pojedinim

mjestima prišlo komunikaciji bilo je potrebno preći jedan do dva kilometra potpuno otkrivenog zemljišta. Blže Petrovcu, komunikacija vodi pošumljenim zemljištem, ali je ta mjesta poslije napada u Zdenom Dolu neprijatelj kontrolisao.

Zbog toga smo odlučili da se zasjeda postavi na dijconi puta jugoistočno od Janjila gdje je zemljište mjestično prošarano žbunjem i ponekim hrastom. Tu je cesta pravila blagu krvinu i imala je dosta izražen pad. Sve je to pod određenim uslovima pogodovalo napadu. U slučaju da se neprijatelj kreće kamionima, ne bi bio u mogućnosti da se brzo zaustavi i razvije za borbu, a ako bi htio da izbjegne borbu i da što prije pređe taj dio ceste, morao bi ubrzati vožnju, što bi najvjerovaljnije, doveo do prevrtanja kamiona uslijed prilično jake strmine i krivine. Pored toga padinama Grmeča do toga mjesta vodilo je jedno udobje sa blagim stranama, kojim se moglo doći do mjesta izabranog za zasjedu a da neprijatelj ne primijeti pokret. Od šume do mjesta izabranog za zaajedu moglo se stići za desetak minuta ako se dobar dio toga rastojanja pretrči. U slučaju povlačenja trebalo je, svakako više vremena, jer bi si morao savladivati uspon. To se posebno moralo imati u vidu, jer uslova za dužu borbu sa neprijateljem na tom mjestu nije bilo.

S jednim borcem sa padine Grmeča dolazio sam do toga mjesta i vraćao se nazad. Tako sam doznao koliko je potrebno vremena za silazak i povlačenje. Tada sam, takođe dobro pregledao teren uz cestu. Vidio sam sa kojih mjesta može biti najefikasnija mitraljeska i puščana vatrica, odakle je najpregledniji dio ceste kad se na njemu pojavi neprijateljska kolona ili kamioni. Najpogodnije mjesto za plotunsku paljbu i bombaše bilo je uz samu cestu, te sam tako odredio raspored boraca.

Moj dolazak do ceste i povratak u Grmeč dovoljan je bio za zaključak da borbu sa neprijateljem treba brzo okončati, jer bi u protivnom ustanici sigurno prtrpjeli veće gubitke. Nisam smatrao da bi trebalo postaviti obezbjeđenje sa bilo koje strane, jer bi to samo oslabilo snage za napad.

Nailazak neprijatelja očekivao sam prvenstveno od Bravskog. Za njegov dolazak s te strane do mjesta određenog za zasjedu bilo je potrebno 15 minuta kamionima, sat i po koloni pješadije. To je bilo veoma važno, to je uslovjavalo vrijeme pokreta ustanika od Grmeča ka mjestu zasjede. Ali, nije se smio isključiti ni nailazak neprijatelja od Petrovca. U tom slučaju pošto je cesta vodila otkrivenim zemljишtem, lako ga je bilo uočiti i blagovremeno stići u zasjedu. Izabrao sam i mjesta pogodna za osmatranje i otkrivanje kretanja.

Sa Petrom Škondrićem sam se još ranije dogovorio o zajedničkom izvođenju akcija, a ovog puta sam poslao kurira u Jelašinovce i javio mu da sa svojim borcima 29. avgusta rano kreće iz Jelašinovaca preko Grmeča i dođe u Šobatovac. Rekao sam mu da sa njim dođe i veći broj naoružanih ljudi, koji su sposobni i voljni da se bore. Borci odreda »Bravski Vaganac« već su bih u Šobatovcu, u Banjčevim i Stuparevim kućama.

Kad je Škondrić stigao u Šobatovac, poslije kraćeg odmora i razgovora s njim, krenuli smo prema Roginovcu. Na tom mjestu obronci Grmeča bili su najbliži mjestu određenom za zasjedu, a u njima smo mogli ostati prikrenuti sve do polaska na zasjedu. Tu su bila i ranije izabrana uzvišenja sa kojih se moglo osmatrati Bravsko i cesta od Petrovca i otkriti početak neprijateljevog pokreta.

Stigavši u Roginovac, odmah smo postavili osmatrače. Prema BraVskom postavljen je Petar Bijelić, pravnik i rezervni oficir bivše jugoslovenske vojske. S njim je bilo nekoliko ljudi koji nisu imali oružje i koji su došli iz Jelašinovaca sa Škondrićem. Oni su bili raspoređeni na izjednom rastojanju i imali su zadatak da Bijelićeva obaveštenja odmah prenesu do nas. Na isti način određen je osmatrač i prema Petrovcu.

Borci oba odreda, njih oko 30 sa oružjem, sjedili su u šumi i odmarali se. Biffi su spremni za akciju i samo se očekivalo naređenje. Dobro sam im objasnio zadatak i posebno značaj discipline i striktnog pridržavanja naređenja od čega je jedino zavisio uspjeh. Poslije toga, Petar Škondrić i ja smo se malo odvojili od boraca i razgovarali. Vrijeme je prolazilo veoma brzo.

U sedamnaest časova toga dana iz Bravskog je za Petrovac krenula bojna potpukovnika Josipa Trupca. Njegova treća satnija ukrcala se u kamione i krenula prema Petrovcu. Ostali dijelovi bojne krenuli su za kamionima cestom pješke. Iza kamiona koji su prevozili treću satniju, išla su luksuzna kola u kojima je vjerovatno bio i potpukovnik Trupac. Poručnik Bijelić, čim je primijetio kamione da kreću, dao je znak. Ljudi su jedan preko drugog brzo prenosili: »Idu kamioni, idu kamioni!«

Odmah sam naredio pokret i Petar i ja potrčali smo prema cesti, mjestu određenom za zasjedu. Za nama su trčali borci oba odreda. Brzo smo dotrčali do ceste i odmah sam izvršio raspored boraca. Na desnom krilu zasjede iza jednog šumarka postavio sam Glišu Racu sa puškomitrailjezom i dao mu zadatak — da čeka moj znak za otvaranje vatre po kabini šofera prvog kamiona, a zatim da gađa druge kamione u kojim budu vojnici. Tako sam od desnog krila brzo rasporedivao borce i dao im konkretnе zadatke. Onima sa puškomitrailjezima i puškama naredio sam da, čim čuju znak, ispalje plotun, a zatim bace bombe. Svima je naređeno da svoja mjesta ne smiju napuštati dok ne čuju komandu. Svako od njih znao je da će, ukoliko postupi suprotno naređenju, otkriti zasjedu i dovesti u pitanje njen uspjeh.

Znak za otvaranje vatre trebalo je dati onda kad prvi kamion bude skoro na desnom krilu zasjede. Na taj način ostali kamioni bili bi u zahvatu zasjede, posljednji u visini rjenog lijevog krila. Borcima lijevog krila zasjede naredio sam da se kamufliraju hrastovim granama sa pravca kamiona kako ih neprijatelj ne bi mogao otkriti. Oni su to odmah uradili, a ja sam pošao prema desnom krilu zasjede da prekontrolišem raspored.

Tek što sam stigao kamioni su naišli. Cim je prvi stigao do desnog krila zasjede, dao sam znak za napad. Puškomitrailjezac Gliša Raca ubio je šofera i neke vojнике koji su bili u prvom kamionu. Kamion je sletio s ceste i prevrnuo se. Istog časa plotun se sručio i na druge kamione, a malo zatim eksplodiralo je i nekoliko bombi. Ustanici su se ubrzo našli na kamionima. Neprijatelj nije imao vremena ni metak da ispali. Iz jedne doline ispod ceste

čuo se uzvik: »Živio Staljin!« To su uzvikivali neprijateljski vojnici, koji su bili u jednoj dolini i koji su se predali. Nekoliko njih počelo je da bježi prema zaseoku Podsmetici. Ostali su izginuli ili su bili izranjavani, tako da nije moglo biti ni riječi o pružanju otpora.

Neki ustanici produžili su da pucaju kad su neprijateljski vojnici već dali znak za predaju. Neki su već odmah počeli da grabe stvari iz kamiona. Tome sam se energično suprotstavio i umalo među nama nije došlo do obračuna.

U ovoj borbi ubijeno je 40 neprijateljskih vojnika, a 12 ih je zarobljeno. Oni koji su bježali prema Podsrnetici, mada su bacali sve sa sebe da bi olakšali bježanje, nisu uspjeli pobjeći. Pohvatili su ih seljaci iz Bravskog Vaganca u čemu se naročito istakao Vojo Kovačević. Od tih vojnika koji su bježali dobio je pušku i Miloš Trninić. Zarobljene neprijateljske vojнике odmah sam sa pratinjom uputio u Sobatovac, kući Lazara Stupara. Naredio sam da se hitno pokupi oružje i municija iz kamiona, odnese sa ceste i sakrije po šumama. To sam učinio zbog toga što sam svakog časa očekivao da će stići pomoći neprijatelju.

Neki borci nisu u tome bili toliko priželjni. Oni su se više bavili drugim stvarima koje su bile u kamionima, a tamo je bilo: dva-tri džaka lira, kuna i dinara, dva-tri džaka crvenih tzv. »ličkih kapa«, nekoliko džakova novog vojničkog rublja i cipela i dosta druge spreme. To su borci razgrabili i odnijeli, pa su kamioni brzo ostali prazni. Naredio sam odmah da ih zapale, te je izgorjelo šest kamiona.

Oko pola časa poslije napada. Od Petrovca je stigao jedan neprijateljev tenk i otvorio vatru na ustanike koji su izvlačili zaplijenjeni materijal sa ceste. Mitraljeski rafali iz tenka bili su usmjereni prema strani od Grmeča i samo su sjekli grane zakržljalih hrastova. Baš na pravcu gađanja iz tenka primjetio sam našu bolničarku Sladu Tmić kako стоји kao da se ništa ne događa. Viknuo sam joj »Lezi, čvrknuci te!« Ona je ostala u istom stavu i odgovorila: »Neka čvrkne!« Međutim, mi smo iz puškomitraljeza i pušaka otvorili vatru na tenk i on je bio primoran da se vrati nazad u Petrovac.

Petnaestak minuta poslije povlačenja tenka od Bravskog je stiglo oko 100 vojnika Trupčeve bojne, koji su se

razvili za borbu ispod gradića a i kroz zaselak Pećanci s namjerom da odsjeku ustanike od Grmeča. Ali, ustanici su se uspjeli izvući. U napadu na kamione ustanici nisu imali žrtava, ali u ovom povlačenju iz Skondrićevog odreda poginuo je Miloš Kairuc i još jedan čijeg se imena ne sjećam. Oba su poginula iz nepažnje.

Petar Skondrić sa jednim dijelom ustanika povukao se prema Sobatovcu, a ja sa drugim dijelom prema Roginovcu. Tako smo se zadržali u šumi i zanoćili. Samnom su bili, koliko se sjećam, Dmiitar Petković, Milan Pećanac, Milančić Miljević, Janko Radulović, Savo Srdić zvani Kožar, Marko Kukolj, Petar Bijelić, Nikola Bokan, Mile Stanković i drugi. Rano sutradan došli smo Stuparevima i Bainjčevim kućama u Sobatovac i tu smo se sastali. Tu smo saznali da je neprijatelj uspio da pokupi preostalu municiju i materijal koji ustanici nisu mogli tako brzo da odnesu, već su to sakrili u grmove.

Samo dvojica ustanika nisu se povukla prema Grmeču, već na suprotnu stranu, prema planini Smetici. To su bili Ljubo Tomić i Jovo TrMć. Sutradan obadvojica su mi se javili u Sobatovcu. Predali su mi 2.600 dinara, jednu čuturicu meda i jedan lijep kožni džepni notes. Na tom notesu, koji i sada čuvam, bilo je utisnuto: »J. Trupac, pješ. p. pukovnik«. Tako sam doznao da je za vrijeme napada poginuo i potpukovnik Trupac. Nešto docnije doznao sam da su sa ovom dvojicom gerilaca prema Smetici zamakla i dva džaka novca. Sve zarobljene puške i dva puškomitraljeza dao sam Skondriću da bi se mogli naoružati ljudi kojih je bilo u Jelašinovcima i drugim područnim selima. Jedan puškomitraljez bio je oštećen eksplozijom bombe i neki ustanik ga je nosio oko 1 kilometar od ceste i tada ostavio. Zatim je, koliko se dobro sjećam, naišao Janko Radulović, uzeo taj puškomitraljez i iznio ga u Grmeč. Ovaj puškomitraljez poslali smo u Grmeč na pravtku.

Zarobljeni neprijateljski vojnici zadržani su u Sobatovcu. Tu sam ih saslušao. Neki su bili, koliko se sjećam rodom iz Bjelovara, a neki iz Bosanske Dubice, Bosanske Gradiške i Bosanskog Petrovca. Međutim, jedan kog sam počeo ispitivati kazao mi je da se zove Stevo Karanović i

da je rodom iz sela Boboljušaka kod Drvara. Dalje je kažeao da je bio na radu u Slavoniji i da mu je ovo bio jedini način da živ dođe do kuće u Boboljuske. Kad sam mu postavio pitanje koliko stanovnika ima selo, koliko od njih su Srbi, koliko Hrvati, a koliko Muslimani, on je bio odmah otkriven. Najzad postavio sam mu pitanje: Koliko u Boboljuscima ima bogomolja — crkava i džamija, odgovorio je da postoje dvije crkve i jedna džamija.

Ovaj neprijateljski Vojnik nikako nije htio da kaže svoje pravo ime niti mjesto gdje je rođen. Ali, to su otkrili drugi vojnici. On je bio rodom iz Bos. Gradiške, ime mu je bilo Omer, a zanimanje mesar. Prezimena se ne sjećam. Dalje sam saznao da su crvene kape bile namijenjene za kamuflažu. Naime, kako ustaške snage nisu nikako mogle da se probiju preko Oštrelja za Drvar, to je njihova komanda došla na ideju da ustaše u Petrovcu preobuče u obična odijela, da im da ove crvene kape i preko šume ih prebaci u oslobođeni Drvar, iznenadi ustanike i povrati oslobođeni grad — centar ustanika. Tako su kamuflirane ustaše, pod Vidom radnika iz Boboljusaka i drugih mjesta iz Drvarske doline, »koji se sa rada vraćaju svojim kućama« htjele da primjenom lukavstva prevare i iznenade ustanike u Drvaru. Ali, to im nije pošlo za rukom.

Neke zarobljene neprijateljske vojниke zadržali smo nekoliko dana kod nas, pa ih pustili da idu svojim kućama. Neki su upućeni vojnom судu da odgovaraju za učinjena zločine i osuđeni su na smrt. Ustaško-dombranska komanda uspostavila je svoje stalno uporište na mjestu gdje su bili napadnuti njihovi kamioni, pa je time bilo još više otežano postavljanje zasjeda na cesti Bravsko—Petrovac.

Narod Bravskog Vaganea, Janjila i drugih okolnih sela oduševio se uspjehom svoga odreda, pa je sa još većom voljom i elanom pomogao svoje zaštitnike. On nije žalio žrtava i odricanja. Omladina je ovaj uspjeh pretvorila u pravo veselje. U Sobatovcu se skupila i igrala i pjevala sve do duboko u noć.

U ovom napadu na kamione, koliko se sjećam učestvovali su: Mile Stanković, Branko Stanković, Ilija Ožegović, Rade Solomun, Drago Kubrić, Janko Radulović, Milančić Miljević, Petar Bijelić, Gliša Raca, Čedo Brkić, Ra-

de Brkić, Petar Škondrić, Miloš Kuruc, Gojko Trikić, Jovo Trikić, Ljubo Tomić, Simo Papak, Vid Ševo, Maiko Kučolj, Savo Srđić-Kožar, Milan Pećanac, Nikola Bokan, Savo Šobot, Dmitar Petković, Miloš Tanjga, Đuro Karanović, Slada Tmiriić i drugi.

Sastavši se poslije napada sa Petrom Škondrićem, stiskali smo jedan drugom ruke, a borci se grlili i veselili našoj zajedničkoj pobjedi.

KOMUNISTA I FAŠISTA

Neposredno pred rat, 1941. godine, šetao Boro Kecman u Varešu sa svojom ženom Kovom. Pored njega prode direktor Željezare. Boro ga nije primijetio, pa ga i ne pozdravi.

To direktora uvrijedi, pride Bori i njegovoj ženi, Pa reče: »Ti, crveni, sutra u sedam sati javi mi se u kancelariju da nešto raščistimo!«

Kada je sutradan Boro ušao u direktorovu kancelariju, direktor skoči od stola i poče da viče:

»Ti si crveni, sav si zatrovani tim boljševizmom i komunizmom, a znaš da je to zakonom zabranjeno. Neka znaš da će te istjerati iz fabrike.«

Razjari se i Boro, pa istom mjerom uzvrati direktoru: »Ja jesam komunista, to sad i tebi kažem, ali ti si fašista, a to je takođe zakonom zabranjeno. Dakle, znamo se, pa ćemo to i dalje ostati — komunista i fašista. Zato, ne pozdravljam me, niti će te pozdravljati!«

»Molim vas — smiri se direktor — "pozdravite me gradanski, a ne komunistički".«

RADE KOVACEVIC

FORMIRANJE PRVOG AKTIVA SKOJ-a

U drugoj polovini septembra 1941. godine formirana je prva organizacija SKOJ-a u selu Bjelaj.

Terenski radnik i član Sreskog komiteta SKOJ-a Duško Knezović boravio je izvjesno vrijeme u našem selu i kao kulturni radnik, kako se tada predstavlja, valjda dok nije dobro ispitao teren stupio je u vezu sa nas nekoliko mladića, razgovarao s nama pojedinačno. Kasnije i to za kratko vrijeme, čvrsto se povezao sa Milom Plećašom i razgovarao s njim o formiranju organizacije. Ovo je bilo i moguće brzo ostvariti jer je Vlado Plećaš, s kojim je Mile živio u zajednici, već bio organizovan i imao vidan uticaj na njega. Sa Milanom je već ranije na formiranju aktiva počeo da radi Mićo Rakić.

U kući Gojka Sašića, održan je pravi sastanak, osnovački a ne izborni. Na dnevnom redu bio je prijem omladinaca u organizaciju SKOJ-a.

Pošto je drug Knežević opširno izložio potrebu formiranja skojevske organizacije i rada sa omladinom, saopštio je da su raspravljali i razgovarali o tome ko bi sve mogao biti član SKOJ-a i da je u pojedinačnim dogovorima, cijeneći aktivnost i rad omladinaca rješeno da se u organizaciji SKOJ-a prime: Bosa Mandić, Mile Ugric, Mile Ivanić, Mile Plećaš i ja. Na istom sastanku izabran je za sekretara organizacije Mlie Plećaš. Svi smo odmah dobili pojedinačna zaduženja. Osnovno je bilo rad sa omladinom, razgovori sa omladincima i omladinkama i omasovljenje organizacije, kao i kulturno prosvjetni rad.

I na ovom sastanku, **pored** ostalog, učili smo borbeno-revolucionarne pjesme. Sastajali smo se u pojedinačnim kućama pod izgovorom da učimo pjevati, a uz to održavali sastanke SKOJ-a i raspravljali razna pitanja. Tada smo učili »Bilećamku«, »Mitro včanku«, Internacionalu i druge borbene pjesme. Raspravljali smo i o vojnoj obuci omladinaca, pa je nakon kratkom vremena formirana omladinska četa (može se reći nastava) u koju su ušli skoro svi omladinci, izuzev onih koji su bili pod oružjem i učestovali u borbi. Brojno stanje te čete iznosilo je 150 omladinaca, organizovanih u 3 voda. Komandir čete bio je Ilija Kerkez, a pomagali su mu drugovi koji su služili vojsku. Zadatak je bio dobro obučiti omladince u strojevim radnjama, taktičkoj obuci i nastavi gađanja. Plećaš je imao zadatak da omladince upoznaje sa događajima u našoj zemlji i sa ratišta van nje. Mnogi su mladići obavljali dužnost na straži, u patrolama i ibez oružja. Vršili su Obavještaja i kurirske poslove, a velika većina je odlazila u borbu čim bi se ukazala prilika, da bi se mogli naoružati. Pored toga jedan od osnovnih zadataka bio je rad sa ženama.

Za nekoliko dana organizacija se brojno povećala, a do proljeća 1942. godine i omasovila. Vrlo brzo su primljeni Nikola Bijetić, Bego Sabić, Milka Sašić, Đorđo Kesić i Nikola Sovilj, a kasnije i mnogi drugi. Nevjerovatna je bila a i zadržavajuća volja, energičnost, polet i preko noći rođena revolucionarna snaga kod izvjesnog dijela omladinaca, posebno kod druga Mile Plećaša koji je na pogled izgledao veoma miran, povučen, reklo bi se polako zatvoren, skroman, uvijek spremjan na šalu, dak osnovne škole, skoro nezapažen, početnik-zanatlja. Međutim, u danima ustanka i poslije u njemu se rodila takva revolucionarnost, živost i borbenost da smo mu se divili. Divili smo se njegovim predavanjima i bogatom poznavanju revolucije, borbe proletarijata, organizacije rada i razvoja KP. Nije imao nikakvih problema u sazivanju bilo kakvog zbora, rado ga je slušao i stari i mladi. Poginuo je kao komesar bataljona na Sremskom frontu početkom 1945. godine.

RADE KLEPIC

JEDINSTVO JE SAČUVANO

Lijep i sunčan septembarski dan 1941. godine. Iz Bosanskog Petrovca nadiru ustaše prema selu Vrtoču, paleći sve na šta nađu. Ususret njima, preko Duhovska, dolaze ustaše iz bihaćkog garnizona, pretvarajući sve u plamen i pepeo. Narod iz Vrtoča i Dugopolja grabi uz Cućevo i Kosu u pravcu stoljetnih šuma Grmeč planine. Djeca tjeraju stoku, a odrasli nose pokrivače i najnužnije posuđe.

U Kmjeuškom međugorju sakupio se gotovo cijelo narod iz Vrtoča; porodice se razmjestile ispod bukava na granici šume i livade. Stoka se mahom izmiješala i prekrila ovu planinsku visoravan. Ustaše koje su stigle iz Petrovca u Vrtoče ispaljuju granate iz topova i one eksplodiraju na Ešanovoj poljani i Ciganki, a poneka se zari je i na kosu iznad Krnjeuškog međugorja. Ranjavo jeći stoljetna šuma, zvuk eksplozije odbija se od obližnjih vrhova planine i jezivo se zavlaci u srca uplašenog naroda.

Sjeverozapadno od nas, negdje na kosi iznad sela Lipe, proloži se plotuni iz mitraljeza i pušaka, narod se uzvрpolji i nastoji trčkaranje po šumi. Pronješe se glasovi da ustaše zalaze u šumu preko Čelikove poljane. Mnoge izbjeglice ostaviše stvari i stoku, te pobegoše preko Međugorja u šumu iznad Risovca. Pucnjava potraja jedno vrijeme i onda se polako smiri, čuo se još samo po gdjekoji kratak rafal iz mitraljeza i rijedak pucanj iz puške.

Narod panika sve više obuzima, a panične vijesti se sve brže šire: »Naši su odstupili — bježe pred ustašama kroz šumu!«, »Ustaše sve kolju!«, »Ustaše samo što nisu banule preko Paleža!«. Pod uticajem takvih vijesti narod

se usprometao i nigdje sigurna mjesta u njedrima ove sjenovite šume. Aid, umjesto očekivanih ustaša poj a više se ustanici (partizani) Kmjeuške čete. Na čelu im je išao komandir čete Lazica Atlagić — zvani Grk. Čovjek malog rasta, crne kose i cmomanjaste puti. Ceta ustanika naiđe pokraj ovaca Bože Atlagića iz sela Vrtača. U raštrkanom stadu komandir Lazica uhvati jednu ovcu i poče je vući pored sebe. Vlasnik ovce, iznenađen pojavom ustanika, a još više komandirovlim postupkom, gledaše začuđen kratko kako se Lazica udaljava sa ovcom, a onda uzrujano zapita:

— Kuda ćeš sa tom ovcom?

— Da je zakoljem — eto kuda ču! Grubo odgovori komandir.

— Ovca je moja! — reče vlasnik, te pritrča i poče je otimati.

— Pusti ovcu, kad ti kažem, dere se komandir i vuče ovcu na svoju stranu.

— Ne dam ovcu! Sram neka te bude, napustio si položaj i sada hoćeš da nam stoku otimaš! Božo viče i vuče ovcu na svoju stranu. Tu se oni prepirahu jedno vrijeme, a kad komandir vidje da ne može oteti ovcu, on je pusti, skide pušku sa ramena, repetira i okinu. Kroz dragu se proloomi pucanj, a kuršum Boži prođe kroz stomak. Ovca otrča u stado, a njen vlasnik bolno jauknu i stropošta se na zemlju. Ranjeniku pritrčaše žene i djeca, nasto plać i zapomaganje. Borci Krnjeuške čete, preneraženi ovom samovoljom svoga komandira, ostadoše na mjestu gdje se koji zatekao. Potom, nekoliko boraca pritrča Boži, ali ih on odbi riječima: »Bježte dalje od mene!«

Poslije izvjesnog vremena pristigoše i ustanici Vrtočke čete, u kojoj su se nalazili Milan i Dane, sinovi ranjenog Bože Atlagića. Prvi ranjeniku priđe moj otac i, pošto spusti pušku na zemlju, zapita šta se dogodilo.

— Luka, brate, ubi me lopov bez ikakvog razloga — teško izgovori ranjenik.

— Ko? pripita otac.

— Grk! Sram ga bilo! — odgovori jedna uplakana žena umjesto Bože i rukom pokaza u pravcu kuda je otišao Lazica.

Otac skoči, uze pušku, repetira je i jurnu prema ustanicima Kmjeuške čete.

— Vrati se Luka! — viknu Dane, mlađi sin ranjenog Bože.

Otac se vrati i sa pristiglim drugovima iznesoše ranjenika na zgodnije mjesto i položiše ga na zemlju. Ljudi se udaljše nekoliko koraka ostavljajući sinove i bližnju rodbinu uz ranjenika. Mi koji smo cio događaj gledali, objašnjavali smo ustanicima Vrtočke čete kako se sve odigralo. Revolt i gnjev obuzeše borce. Ljudi najprije tiho, a zatim sve glasnije počeše da viču: »Izdajica, povukao je četu sa položaja, a nas ostavio same da se borimo!«, »Ostavio je jednog druga, pa su ga ustaše zaobišle i zaklale kao ovcu«, »Glavu za glavu!« ...

— Tiše ljudi! Čovjek umire — umiruje uzrujane borce Miloš Pilipović-Dajanović.

Ljudi utihnuše, ali gnjev i dalje raste. Preko drage stoji većina boraca Krnjeuške čete, stoje ljudi posramljeni postupkom svoga komandira. Oko ranjenika se sakupili njegovi bližnji: žena, djeca i rođaci. Sinovi: Milan, jedan od organizatora ustanka u Vrtoču, i Dane, nišandžija na teškom mitraljezu, rone suze, ali se čvrsto drže; čas su nad ocem čiji se život polako gasi, čas umiruju ljudi da ne napadnu na Krnjeušane, koji stoje u neposrednoj blizini.

Sunce je polako zalazilo za planinu, a izdisaji ranjenog bivali su sve teži i teži, svijest se mutila, dok su trzaji tijela postajali sve slabiji. Kad seljak izdahnu, prisutni poskidaše kape i pognuše glave. Kape poskidaše i Krnjeušani. Taj stari običaj da se skidanjem kape odaje počast mrtvima imade i ovoga puta u šumi, daleko od naselja neku tajanstvenu moć nad ljudima. Zavlada tišina. Protesti prestadoše i ljudi stajahu nijemi i skrušeni oko mrtvaca.

Ta posljednja pošta poginulom potraja nekoliko minuta, a onda tišinu naruši krupan glas Božinog sina Milana, mladog i snažnog seljaka.

— Ljudi i prijatelji moga oca i drugovi moji u borbi, naš otac je mrtav. Ubio ga čovjek koji se povukao sa položaja dok smo mi na Vrljici odbijali nasrtaje ustaša prema

šumi. Mi se nećemo svetiti. U ovim sudbonosnim časovima najpreće je sačuvati jedinstvo nas ustanika, a za svoja nedjela svak će odgovarati pred narodnim sudom.

Borci su sa napregnutom pažnjom slušali svaku riječ. Mnogi počeše tiho negodovati na te riječi i Milanov stav, ali se niko ne usudi da javno protestu je i traži krvnu osvetu.

Djeca su razdvajala pomiješana stada ovaca i prignila ih u blizinu drveća gdje se narod skloni da prenoći. Poginulog su borci i narod sahranili nedaleko od mjesta gdje je bio pogoden kuršumom. Sahrani prisustvovaše i borci Kmjeuške čete i to bez komandira, a prisegbnošću snova poginulog Bože jedinstvo ustanika dva susjedna sela bi sačuvano i još se više učvrsti.

U prvoj polovini 1942. godine bivši komandir Krnjeuške čete Lazica Atlagić postade izdajnik narodnooslobodilačke borbe i kao takav bi ubijen od svojih bivših drugova iz čete.

Novi komandir Milan Atlagić, jedan od organizatora ustanka u Vrtoču, proslavi se kao hrabar i umješan partizanski komandant, od polupismenog seljaka postade komandant divizije. Danas je general-major JNA.

NIKICA NOVAKOVIĆ

OMLADINSKI KURS U LASTVAMA

Negdje pod kraj oktobra 1941. godine, partijsko rukovodstvo za srez Bosanski Petrovac organizovalo je kurs za skojevske rukovodioce sa terena i iz vojnih jedinica. Osim Petrovčana, na kurs je došla i grupa omladinskih rukovodilaca iz Drvara. Zadatak za neposrednu pripremu, obezbjeđenje mjesta za rad, i sve ostalo, preuzeo je na sebe Sreski komitet SKOJ-a za Bosanski Petrovac. Ipak, najviše je na tome poslu radio Radivoj Rodić.

Prirodno je bilo što je kao mjesto za rad kursa izabran logor Knjeuške čete u Lastvama. To je u to vrijeme bilo najpogodnije mjesto u svakom pogledu. Prije svega, kursistima je stavljen na raspolaganje jedna prazna seljačka kuća i jedna pojata. Dakle, bilo je dovoljno prostora i za rad i za stanovanje većeg broja ljudi. Osim toga, u logoru je bilo dovoljno hrane spremljene omladinskom akcijom. Bila je tu kuhinja i sve ostalo.

Na kursu je bilo 25 skojevskih rukovodilaca, najviše sa teritorije Petrovca. Rukovodilac, a i predavač na kursu, bio je inženjer Mile Ljubičić zvani »Meho«. S njim smo se tada prvi put sreli. Ali njegova neposrednost i bliskost koju smo osjetili već u prvom kontaktu, vrlo brzo nas je zbližila.

Od prvog dana započeli smo živjeti kao jedna porodica. Mile nas je očarao, ne samo svojom neposrednošću, već iznad svega svestranom naobrazbom i metodom prenošenja znanja na nas. Sve gradivo koje nam je predavao za nas je bilo nepoznato i novo. Uspjeh kursa je bio velik.

Na kursu smo uz predavanje često imali praktičan rad, uglavnom iz sljedeće tri oblasti:

1. VOJNA OBUKA. Iz te oblasti nam je Mile držao predavanja u prvom redu o načinu i metodu izvođenja diverzantskih akcija. Učio nas je kako se eksplozivom uništavaju mostovi, bunkerji, tenkovi, kamioni itd. Detaljno nam je objašnjavao kojim se to sredstvima radi i kako se za to pripremaju i upotrebljavaju mine, bombe, dinamit, flaše sa zapaljivom smjesom itd. U detalje nam je objašnjavao kako se određuju količine dinamitskih čikova, kako se vežu u snop, na primjer, za rušenje nekog mosta i slično. Kako se rukuje kordom i samim eksplozivom. Mile nas je vodio i na teren, gdje nam je Objasnjavao kako se to u praksi izvodi, kako se kom objektu prilazi itd. Posebno su bila interesantna predavanja o tome kako se izvode akcije po gradovima, kako se uništavaju razni motori, a u prvom redu motori kamiona i automobila.

Sve u svemu, moram reći da su to bila tako interesantna pitanja i nama, neukim omladincima tako znalački prenesena, da smo poslije završetka ovog dijela programa bali potpuno osposobljeni za bilo kakve diverzantske akcije. Osjećaj da smo stekli određeno znanje iz jedne od vojnih oblasti, ulio je u nas toliko samopovjerenja i podigao borbeni moral, da smo sasvim drukčijim očima počeli gledati borbu i ratovanje. Činilo nam se da smo u stanju uraditi i nemoguće.

Pored ovih, često stručnih pitanja, Mile je sa nama detaljno obradio i pitanje održavanja veza u partizanskim jedinicama i na terenu, naglašavajući u prvom redu pitanje tajnosti toga rada. Naučili smo i Morzeovu azbuku, koju smo svi do jednog uspješno savladali. iMile je imao jedan poljski telefon na kome smo se i praktično vježbali u slanju šifrovanih depeša. Za sve nas to je bila potpuno nova materija, pa je drug Mile sa zadovoljstvom mogao da konstatuje da mi to brzo primamo i usvajamo.

2. POLITIČKO OBRAZOVANJE. S obzirom na to da se radilo o skojevskim rukovodiocima, Mile nam je držao seriju političkih predavanja iz raznih oblasti. I tom materijom je on dosta dobro baratao, pa smo mogli dosta

da naučimo. Pošto se radilo o starom, iskusnom komunisti, iz prakise, konkretno, govorio je o borbi i akcijama naše Komunističke partije. Iznosio nam je političku situaciju u svijetu, govorio o potrebi uporne, beskompromisne borbe protiv fašizma, o borbi radničke klase u nedavnoj prošlosti, o španskem građanskom ratu, kao i o tome kakvi su danas zadaci pred nama i kako ih treba izvršavati. To je za nas bila prva prilika da se šire upoznamo sa ulogom koja nam je pripala.

3. DJELATNOST NA KULTURNO-PROSVJETNOM PLANU. Nekoliko dana nakon početka rada kursa, Mile je ispitao ko ima kakve Sklonosti na tom polju. Najprije je formirao hor. Uvježbali smo borbene pjesme. Jedna od najomiljenijih, i najbolje uvježbanih, bila je slovenačka borbena pjesma: »Nabrusimo kose«. Potom smo dobili zadatak da pripremimo jedan šaljivi »vrabac« i da se to izvede za narod na zboru kod Risovačke škole.

Poslije petnaestak dana, to je i učinjeno. Na priredbu je došlo mnogo naroda. Velika učionica u školi bila je dupke puna. Najprije je, po običaju, održan politički govor. Zatim je hor otpjevao nekoliko pjesama i, nazjad, »vrabac« u kome je bilo raznih događaja iz svijeta, uspjeha naših četa, o akcijama i nezgodama iz života sa terena, sa kursa itd. To je bilo prvi put, od početka ustanka, da se izvodi tako organizovan i bogato pripremljen program, pa je zato postignut veliki uspjeh.

Ovdje je vrijedno istaći i nešto o načinu života i rada kursista. Mile je posebno vodio računa o tome da naš život od prvog dana bude tako usmjeren i organizovan kao u vojnoj školi lako je to bila slobodna teritorija, mnogo se vodilo računa da ne bi došlo do nekog iznenadnja. Organizovano je spoljno obezbjeđenje. Pošto smo spavali u jednoj pojati, bila je organizovana straža sa jednim stržarskim mjestom. Po određenom redu svi smo stržarili pred pojatom. To smo radili samo noću za vrijeme spavanja. Danju, zibog nastave, nismo držali stražu.

Što se tiče nastavnih prostorija i smještaja za spavanje, za ono vrijeme i uslove može se reći da je on bio vrlo »konforan«; Nastavu smo izvodili u jednoj velikoj sobi

seljačke kuće. Imali smo klupe i stolove, doduše, na brzinu napravljene od trenica, ali potpuno pristojne. Pošto je bila kasna jesen i hladno vrijeme, sa mrazevima noću, imali smo i organizovano grijanje. Drva je bilo dovoljno, jer su se te kuće nalazile u planini. Smještaj za spavanje u pojati punoj nove slame, potpuno svježe i čiste, sasvim nam je odgovarao. Kako je bilo hladno, zavlačili smo se u slamu, a napolju je ostajala samo glava pokrivena nekim komadom odjeće. Ujutro, na znak za ustajanje, izvlačili smo se iz slame, otresali je sa odjeće, odlazili smo na doručak koga su kuvari pripremali, a potom na nastavu.

Za ono vrijeme i uslove, problem ishrane bio je sasvim dobro riješen. Može se reći, čak i jedinstveno na širem području toga kraja. Zahvaljujući radnoj akciji krnjeuške omladine, avgusta iste godine u tom logoru je bila spremljena zimnica za Krnjeušku četu. Bilo je dosta pasulja, kiselog kupusa, žita, a i su ve ovčetine i govedine. Kuvar, stari Nikola Manojlović, redovno je i na vrijeme pripremao sve obroke. Isti obroci su se ponavljali iz dana u dan, ali glavno je bilo da je hrane bilo dovoljno i da je bila, iako neslana, ipak dobro i ukusno pripremljena.

Kurs je počeo rad koncem Oktobra, a završio je početkom decembra 1941. godine. Trajao je nešto više od mjesec dana. Pošto se radilo intenzivno, to je bilo dovoljno da se uspješno savlada svo gradivo predviđeno programom kursa.

Jedne noći našu stražu obišao je i drug Slavko Rodić, komandant Petrovačkog bataljona, čiji je Stab bio smješten u Krnjeuši na brdima kod kuće Ivezića. Našao je sve u najboljem redu, pa je bio veoma zadovoljan našim radom.

Na kraju kursa smo se pozdravili i svako je otišao na svoj zadatak i dužnost. Drug Mile Ljubičić-Meho, otišao je za novim zadacima. Otišao je da formira partizanske radionice za izradu ručnih granata i popravku oružja. To ga je i dalje zadržalo na našem terenu, jer je početkom 1942. godine oformio dob™ radionicu u Šuvajčini, podno Risovca, i neposredno rukovodio njenim radom.

LJUBOMIR ĐURIĆ

VOD KRNJEUŠKE ĆETE .

Vojo Strkieka, jedan od organizatora ustanka oko Dvora, raniji učenik bihaćke Gimnazije, u septembru 1941. prelazi preko Une i stiže u naš Podgrmeč koji je bio slobodan. Bio je to dirljiv susret predratnih skojevskih aktivista i školskih drugova i dogovor o ustanku protiv zajedničkog neprijatelja. U Dvoru do tada nije bilo partijske organizacije, pa su pripremu ustanka u ovom području preuzezeli članovi KPJ koji su se početkom okupacije vratili kućama, u Dvor, povezujući se sa susjedima.

Posje je ipak krenulo. U novembru 1941. formiran je odred »Cerkezovac«, nazvan po istoimenoj šumi nedaleko od Bosanskog Novog. Odred je imao dvije grupe po 40 boraca. Međutim, oružja i municije nije imao dovoljno ni za početak. Zato su komandant Krnjeuške ćete došli Vojo i Miloš Cavić da traže pomoć za prve borbe u čišćenju doline rijeke Zirovnice, što su planirali već za decembar.

Vojni i partijski rukovodioци Bosanskog Petrovca održali su da se »drugovima kod Dvora pošalje jedan dobro naoružan vod boraca iz sastava Krnjeuške ćete«. Na osnovu toga, Komanda ćete odredila je vod Marka Sarača-Bradice.

I zaista, p>olovinom decembra, vod boraca obučenih u topla vojnička odijela, naoružanih pušlkama i jednim puškomitrailjezom, krenuo je prema rijeci Uni. Već je bio u selu Dobretin, a oko boraca se okupila masa ljudi i žena iz okolnih sela da vidi i pozdravi svoje drugove, borce iz Bosne. Organizacija AFZ, koja je u ovim selima već aktiv-

no djelovala, prikupila je i svakom borcu podijelila tople čarape i rukavice. Bio je to skroman, ali svima drag poklon.

Predveče, vod je krenuo prema selu Ljubinu, gdje su borci takođe dočekani sa oduševljenjem. Zbog toga je i odlučeno da vod prođe još neka sela da bi ljudi upoznali borce i vidjeli kakva je partizanska vojska u Bosni. Borci su obišli sela Gage, Trgovo, Pedalj i Stupnicu. Sljedeću noć vod je prenoćio u selu Kosni.

Poslije tople večere i dosta udobnog spavanja u seoskim kućama, vod je u rano jutro krenuo preko brda ka Gvozdanjskom. Dubok snijeg, koji je i dalje padao, ometao je brzo kretanje kolone od petnaestak boraca i dolazak da bd, zajedno sa banijskim drugovima, otpočeli napad 25. decembra u 13 sati. Oim je stigao, vod stupa u napad i prisiljava neprijateljsku posadu da se povuče sa starodrevne gradine u »zidanu školu«, odakle su ustaše i Nijemci pružali jak otpor dva dana i noć. Drugog dana, naš vod, zajedno sa prvom grupom odreda »čerkezovac«, napada sa jugozapada. Međutim, ustaše uspijevaju da se održe u zidinama škole sve do duboko u noć 26/27. decembra. Tada su uspjeli da se preko brda i koritom rijeke Zirovac povuku u sastav svoje 18. satnije, koja je bila sačinjavala posadu u ljevaonici željeza Bešlinac. Sve partizanske jedinice krenule su tada u napad na Bešlinac i Rujevac, odakle su žandari i domaće ustaše — kad su čuli za napad partizana — pobjegle u Dvor. I ustaška satnija povlači se prema Dvoru, pa su joj naši presjekli odstupnicu. Međutim, osiguranje kod Dvora nije moglo da izdrži brojno nadmoćniju satniju. Naši su ipak sustigli satniju kod sela Vandča, gdje je nastavljena oštra borba. Uz osjetne gubitke, glavnina satnije ipak je uspjeha da se probije do Dvora, ostavlaj uši zaštitnicu od devet ustaša sa jednim puškomitrailjezom u potoku Daibronlica. Uvidjevši da bi u eventualnom jurišu imali znatne gubitke, a malo izgleda na puni uspjeh, vodnik Marko Sarač-Bradiea predložio je da se preko noći potope i tako prisile na predaju preostale ustaše. Tako je i bilo. Razvaljena je kuća i staja Stojana Savića i napravljena brana na potoku. Voda se digla i zaprijetila ustašama pravim potopom. Bilo je 15 stepeni

ispod nule, strašna zima. Jutro, 28. decembra, ustaše su dočekale i potpuno smrznuti, pa smo jednostavno pokupili i njih i njihovo oružje.

U ovoj akciji bio je oslobođen gotovo cio kotar Dvor, osim sela u dolini Une i Zrin ja ispod Šumarice. Po završenom zadatku, vod Krnjeuške čete otisao je na kraći odmor u sela Jawiicu, Zut i Debretin, a u februaru vratio se u sastav svoje čete. Njihova vojnička pomoć bila je veoma korisna i najbolja propaganda.

NEDOSLJEDNI ZAKLETVI

Vlado Bajić i Jovan Runić, u ljeto 1941. godine neposredno pred ustankom odlučiše da se sklone ispred ustaša i da sačekaju u šumi početak ustanka.

Bili su dobri drugovi, vezale su ih mnoge uspomene iz djetinjstva, mladičkog i momačkog doba. Pogledaše delije jedan drugog u lice i dadoše jedan drugome riječ da neće nikada jedan drugog ostaviti u boju. Odoše i dalje od toga i obećaše jedan drugom da se nikada neće rastaviti za cijelo vrijeme rata.

Međutim, za nekoliko dana počeo ustank. Ponudiše im rukovodjenje desetinom, a zatim, što su više napredovali, sve više su se i udaljavali jedan od drugog.

I tako propade zakletva.

Vaso Kelečević

LJUBIŠA ĆURGUZ

NARODNI HEROJ VASO KELEČEVIĆ

Težak život radnika uticao je na formiranje njegove ličnosti i pogleda na svijet. Revolt na grubu eksploraciju i nepravdu vezao ga je za aktivnost u sindikalnom pokretu koji je pružao podršku akcijama koje je pokretala i izvodila partija. Sve je to uticalo na njegovo idejno-političko dozrijevanja a potom i na njegov prijem u KPJ 1940. godine. To vrlo pozitivno djeluje na njegovu aktivnost i daje mu još veći polet i volju za društveno-politički rad.

U organizaciji ustanka 1941. godine, izabran je od partije za vojnog povjerenika za Oštrelj. Njegov rad na pripremanju naroda za ustank i vojno-političku aktivnost u prvim danima oružane borbe bio je vidno istaknut i od partije i naroda visoko ocijenjen.

Odmah u ustanku, čim je formiran štab za bosansko-petrovački srez, Vaso je postao njegov član, a pri formiranju Sreskog komiteta KPJ za Bos. Petrovac, izabran je za člana komiteta.

Ovako visoke i vrlo odgovorne funkcije u Partiji i vojnem rukovodstvu, već na samom početku oružane borbe, povjerene su Vasi jer je u predratnom periodu kao istaknuti borac za prava raidničke klase u borbi sa režimom, pokazao visoke boračke i političke kvalitete. U Partiji se vjerovalo da će Vasini kvaliteti doći do punog izražaja tek u oružanoj revoluciji u koju je ušao potpuno svjestan njene istorijske nužnosti i uloge u preobražaju društva.

Radio je savjesno i predano na zadacima koji nijesu bili ni malo laki. Bio je neumoran na savladavanju teškoća

koje su bile svakodnevna pojava od onog dana od kako je Oštrelj bio oslobođen.

U oslobođenom Oštrelju, kao član mjesne ustaničke vlasti, Vaso organizuje novi život i razvija nove forme rada na terenu, sređuje Stanje i priprema narod za zadatke koji su se nazirali u daljoj borbi. Sa punim poletom, Vaso se posebno angažuje u partijsko-političkom radu na sprovođenju linije partije, a posebno na razvijanju bratstva i jedinstva, u prvom redu među mještanima Oštrelja. Ovaj zadatak bio je vrlo aktuelan u Oštrelju u kome je živalj bio mješovitog sastava — Srbi, Hrvati a u neposrednoj blizini i Muslimani. Zahvaljujući njegovom izvanrednom zalaganju i autoritetu u masama, stvoreno je već u samom početku ustanka takvo jedinstvo naroda, takva organizovanost i spremnost za borbu da je to moglo služiti za primjer drugima.

Predano i do kraja, Vaso je sprovodio odluke partije, energično sprečavajući pojave bratoubilačkih i šovinističkih ispada nacionalističkih elemenata koji su se pojavili poslije ustanka. Na tom zadatku herojski je i pao od grupe četnika koji su pokušali da nad nevinim hrvatskim porodicama vrše odmazdu za ustaške zločine. Pao je u momen-tu sprečavanja zločina grupe četnika nad jednom hrvatskom porodicom.

Vašim primjer bio je uzor i podstrek komunistima petrovačko-drvarskog kraja za nepoštednu borbu protiv bilo kakvih pokušaja bratoubilačkog rata.

Rođen je u Oštrelju, Bos. Petrovac. Radnik, član KPJ od 1940. godine. U NOB-i od 1941. godine.

Poginuo je avgusta 1941. godine kod Oštrelja. Za narodnog heroja proglašen 27. 11. 1953. godine.

PERO PILIPOVIĆ

ISTINA O JEDNOM ZLOČINU

Prvih ustaničkih dana vođene su žestoke borbe između ustanika i neprijateljskih snaga u okolini Kulen-Vakufa, Oreškog Brda i u drugim mjestima. Među ustanicima vladalo je ogorčen/je, jer je neprijatelj palio kuće, a narod je morao bježati u šumu. Ustaše su postrijele mnoge građane u samom Vakufu. Talkav postupak ustaških vlasti izazvao je srdžbu i nevjerou među mnogim dojučerašnjim prijateljima i komšijama, pa je dolazilo do razočarenja i pojačanog šovinizma i kod pojedinih ustanika.

Svalka'ko da je sve to otežavalo rad naprednim ljudima koji su upravo u bratstvu i jedinstvu vidjeli garanciju naše pobjede, a u razdoru između naših naroda Srba, Hrvata i Muslimana pravu tragediju.

Četvrtog novembra 1941. godine ustaničke snage su izvršile napad na uporišta koja su držali domobrani u okolini Kulen-Vakufa, među kojima je bilo i ustaša. Naš napad je otpočeo jednovremeno ma svim uporištima, u zoru, pa je borba vođena cijeli dan sve dok snage odbrane nisu potisnute, što se desilo u sami mrak. Snage neprijatelja povukle su se u garnizon Kulen-Vakuf.

Izvršena je pregrupacija ustaničkih snaga, pa je sljedećeg dana, 5. novembra, izvršen ponovo još snažniji juriš na glavno uporište Kulen-Vakufa. Neprijatelj je dao otpor, bio je svjestan situacije i ocijenio je da se ne može održati, pa je odlučio da se pod borbom probije iz obruča i povuče u sastav bihaćkog garnizona. Neprijatelj je radio na mobilizaciji što većeg broja ljudi. Cijelu noć mobilisao je i civilno stanovništvo u samom Kulen-Vakufu.

Rano u zoru neprijateljske snage su lomile našu blokadu. a naročito na sektor Covke, gdje su prethodnice

jačim snagama usmjerile pravac udara drumom koji vodi od Kulen-Vakufa za Vrtoče. Išle su snažne lijeve i desne pobočnice. Glavnina se kretala drumom, vodeći sa sobom i civilno stanovništvo sa konjskim kolima. Borba je trajala dugo. Juriš za jurišom razvijao se tako reći cio dan, pa su nero rij atelji isturali i građane — civile kao neku vrstu zaštitnog zida. Dijelovi naših jedinica presjekli su glavninu neprijateljskih snaga, pa se većina vratila nazad u Kulen-Vakuf. Kada je neprijatelj razbijen, narodu je rečeno da se vrati svojim kućama. Sjećam se dobro — u jednim kolima je nađen jedan ranjeni ustaša, rodom od Duvna.

Pošto je oslobođen Kulen-Vakuf odjednom se saikupila ogromna masa naroda iz Like i Krajine tako da se red nije mogao uspostaviti. Pretresane su kuće, mislilo se da su ustaše sklonili svoje ranjenike, ili se negdje bazirali po manjim grupama. Bilo je samovolje, pa su se neki civili, u potrazi za svojom stökom koju su ranije ustaše opljačkale, neodgovorno odnosili i prema mirnom stanovništvu. Među civilnim stanovništvom, koje se povratilo u Kulen-Vakuf, bilo je najviše žena i djece. Muškarci su odvajani radi preispitivanja, dok su žene i djeca upućivani preko Gorjevca za Bihać. Ovog puta je odvojeno od 30 do 33 muškarca. Sprovedeni su za Martin-Brod, s namjerom da se sprovedu u Drvar, u Glavni štab odreda, jer smo imali naređenje da sve zarobljene muškarce sprovedemo za Drvar. To smo radili i sa ostalim zarobljenicima, koje smo prethodnih dana zarobili u Pištavačkoj Dragi, u Vrtoču i ostalim mjestima. Zarobljenici su uglavnom sprovedeni za Drvar, a odatle su nakon ispitivanja pušteni svojim kućama.

Međutim, ovog puta sa ovim ljudima se nije tako postupilo. Desio se zločin koji nam je najteže pao.

Pero Đilas, sa svoja dva rođaka, neodgovorno i ne poštjući naređenje komande iz Drvara, na sopstvenu inicijativu 6. novembra pokupio je ljude koji su bili smješteni u kući Marka Vladetića na odmoru i spavanju, i umjesto da krenu za Drvar, ovaj zločinac je te noći iskoristio odstutnost drugova koji su trebali da sprovedu ovih trideset

tak ljudi, Muslimana, odveo ih je — umjesto u Drvar — na krš Oreljo i 33 'covjeka strijeljao i bacio u jamu.

I ranije smo osjećah da je Đilas sa svojim rođacima nastran čovjek, ah od ovog momenta, kada se za ovaj zločin saznalo, postao nam je sumnjiv, pa se za nekoliko dana i deklarisao kao izdajnik. Svi pošteni ustanici odmah su se od Đilasa i njegovih zlodjela distancirali i osudili zločine. On se bio nametnuo jednoj grupi svojih komšija kao neki komandant, pa nam je sabotirao mnoge akcije. Tako je u pripremama za napad na neprijateljski logor u Bravsku, gdje je trebalo da krene u Cvjetnička četa, u putu sreo kurira i zadržao poštu ne obavještavajući šta je u poruci bilo. Poslije smo saznao da smo bih pozvani u zajedničku akciju. Međutim, izdajnik je spriječio naš put. Ovaj zločin nije 'bio samo talkav prema Muslimanima, on se tako ponašao i prema (pravoslavnom) narodu, odnoseći se krajnje neljudski prema ljudima, ženama i djeci koji su se sklonili u šumu iz sela Bjelaja, koji su bježali od neprijatelja, noseći na sebi ponešto od hrane i odjeće. On je sa svojom grupom neobuzdanih ljudi i od toga potištenog i progonjenog naroda otimao sve do čega je dolazio, upućujući plijen u svoje rodno mjesto Đilasovo Brdo.

Zbog zlodjela ikoja je pravio, čim su došli Talijani u Grahovo, Drvar, Petrovac, Srb, Lapac i ostala mjesta Like i Krajine, Đilas se odmah priključio Talijanima, pa je počeo skupa sa Stevom RađenovAćem i Pajicom Omčiguzom da okuplja Oko sebe s namjerom da formiraju puk kralja Petra sa sjedištem u Srbu. Razvio je veliku pronagandu u to vrijeme uz pomoć Italijana i nekih njihovih saradnika da privoli borce sela Velikog i Malog Cvjetniča i Bosanskih Osredaka da pristupe četničkom puku kralja Petra.

Pokušaj izdajnika je propao. Propali su i svi njihovi planovi. Pored više klopki d zasjeda na koje su nailazili u borbi protiv Narodnooslobodilačke vojske, Đilas se uspio izvući, ostavljajući za sobom zločine čitavo vrijeme rata; naročito se svetio i činio zvjerstva nad uhvaćenim ranjenim partizanima.

Izdajnik je emigrirao i nastavio u inostranstvu svoju neprijateljsku propagandu protiv naše socijalističke zemlje, zajedno sa papom Đujićem.

VLADO BAJIC

VOD U PODGRMEČU

Posljednjeg dana septembra 1941. godine vod odabranih boraca, formiran od ranijeg Trećeg odreda, krenuo je iz Kozila preko Bravska i Grimeča i sljedećeg dana slagao u jelašinovački ustanički logor. Pored Jelašinovčana, u logoru smo našli drugove Jovu Pavića iz Vedrog Polja i Peru Moraču iz Drvara, koje je rukovodstvo ustanka za Drvar i okolinu poslalo na ovaj teren.

U našem Vodu, po prelasku u Podgrmeč, bilo je više od 45 boraca naoružanih sa tri puškomitrailjeza, karabinima i ručnim bombama. Komandir Voda bio je Dmitar Smiljanić, rezervni oficir, a politički delegat, raniji komesar Odreda, Vojo Kreco. Sa Vodom je pošao i Jovo Kecman-Šuco, raniji komandir logora (baze) našeg Odreda. Nakon desetak dana, sa još jednim borcem, članom Partije, upućen je i Bravski (Zorićev) vod, koji se takođe nalazio u Podgrmeču.

Poslije petnaestak dana iz Voda su povraćeni na petrovački teren drugovi Smiljanić i Kreco sa 5—6 odabranih boraca, među kojima su bili Petar Lazarević-Svabo. Mane Kecman, Tanasija Lukić i drugi. Ovo je učinjeno zato što se već prvih dana od prelaska našeg i još nekih vodova i četa u Podgrmeč pokazalo da je petrovački teren oslabljen, kako partijskim aktivistima, tako i potrebnim brojem boraca, koji treba da obezbeđuju našu vojničku prisutnost na tom terenu. Za komandira Voda određen je Vlado Bajić, dotada zamjenik komandira, a za političkog delegata voda Mirko Lazarević iz Drinića, predratni član KPJ.

Po prelasku u Podgrmeč, Vod je izvjesno vrijeme bio u selima Jelašinovac, Eminovci, Grdanovci i Bošnjaci. Bili smo vrlo dobro primljeni kod naroda. Posloviočno gosto-primstvo Podgrmečlja došlo je do izražaja u punom smislu, a i sigurnije isu se osjećali sa nama i drugim koji su prešli Grmeč, pored svojih ustanika, jer su Okolni ustaški garnizoni i uporišta bih gusti i jaki. Mnogo je ositalo lje-pih primjera odnosa naroda prema nama i dragih uspo-mena iz tih dana, ali preživjeli borci našeg Voda dugo i posebno će pamtiti domaćina Todu Domazeta iz Grdano-vaca i njemu slične.

Jednu od prvih većih akcija Vod je izveo zajedno sa četom Dragi je Milašinovića i vodovima Đure Banjca, Mi-lana Zorića i Gliše Race. Bio je to napad na vojni trans-port na pruzi između Bravska i Sanice. Inicijator napada je bio Dragija Milašinović. On je bio izabran da rukovodi akcijom ovih naših jedinica. Ja sam sa Vodom došao ne-posredno pred napad. Sačekao me je Dragija i dao mi za-datak. Upravo je bio završen spor koji je vođen među ne-kim komandirima jedinica oko toga da li je dobar ili nije predviđeni raspored jedinica. U raspravi je izgubljeno dra-gocjeno vrijeme, pa nadzornik pruge Lazić, koji je bio određen da prekine prugu, nije 'stigao da to izvrši prije nailaska voza; mi smo se u posljednjem času prosto sjurili prema pruzi na svojim borbenim pravcima i otvorili vatru na voz koji je već prolazio. Pretpostavljam da smo tada neprijatelju nanijeli osjetne gubitke, jer su se njegovi vojnici bili razbaškarili na otvorenim platformama i tu ih je iznenadila naša vatra, iako neprecizna i neorganizovana. Voz se zaustavio na oko 1.000 metara niže od mjesta na-pada, a mi smo se povukli, jer nas je zasula jakom vatrom posada koja se nalazila na uzvišenju kod crkve iznad Gor-nje Sanice. Kasnije, kad smo čuli da je voz zaustavljen, slali smo patrole sa Međeđeg brda da pripucavaju na ne-prijatelja, koji je zaposjeo -položaje oko voza i odgovarao vatrom. Tako je, u stvari, ova akcija završena našim ne-uspjehom i bez plijena, zbog nesaglasnosti u pogledima i nepotčinjanja volji starješine koji je bio izabran da komanduje.

Samo nekoliko dana kasnije izvršen je napad na ustašku posadu u Kamengradu. Planom je bilo predviđeno da u napadu učestvuju Drvarska četa, čiji je komandir bio Mile Kecman, a politički komesar Simo Tadić, zatim dijelovi Lušcipalanačke čete, kojom je komandovao lugar Jelača i moj, Petrovački vod. Naše snage raspoređivao je Mile Kecman i trebalo je da on objedinjuje djejstva. U svitanje smo se trkom spustili ka Kamengradu. Na desnom krilu bio je moj Vod, a do nas jedan dio Drvarske čete. Komandir Mile Kecman išao je na čelu, sa pištoljem u rukama; djelovao je kao hrabar čovjek i to je imponovalo. Tamo smo došli na odstojanje sa koga smo mogli početi napad; neprijatelj iz Kamengrada nas je primijetio i počeo da djejstvuje jakom vatrom, koja nas je zaustavila u nastupanju.

Veći dio Kecmanove čete postepeno se rokirao ulijevo, čime je slabio naš napad na Kamengrad, prema kome je ostao samo dio Drvarske čete, sa komesarom Simom Tadićem, d moj Vod. Vodili smo borbu nekoliko sati, ali Kamengrad nismo mogli zauzeti. Imali smo i nekoliko ranjenih boraca, od kojih je Branlko Malbašić iz Drvara bio teže ranjen. Borci su ga jedva uspjeli izvući, jer je bio na otkrivenom i tučenom prostoru.

Kad smo vidjeli da od napada ne može biti ništa, počeli smo se povlačiti uz rječicu Bliju i tako došli u dodir sa Kecmanom i Jelačom. U stvari, oni se nisu zadržali kod Kamengrada, već su skrenuli prema selu Naprelju u kome se nalazio neki seoski dućan. Obojica su za to znali. Iz sela je stanovništvo bilo pobjeglo pred napadačima. Pred dućanom su se Kecman i Jelača čak i posvađali oko neke harmonike i kožnog kaputa, zanemarivši potpuno borbeni zadatak. Naravno, njihovi borci su čekali na svoje komandire.

Poslije neuspjelog napada na Kamengrad, naš Vod se povukao u Bošnjake. Tu smo dobili obavještenje da će se krajem oktobra održati Okružna partijska konferencija na Otaševou iznad Drvara. Bio sam delegat za Konferenciju, pa je sa Vodom ostao Mirko Lazarević.

Po završetku Konferencije, otišao sam u Podgrmeč i našao Vod u selu Slatini. Logorovao je u seoskoj školi, po-

red kuće Petra Vojinovića, i sa te strane obezbjeđivao slobodnu teritoriju od jakog neprijateljskog garnizona u Budimlić-Japri. Manja grupa boraca bila je na kraju sela, prema Podvidači, u kući Jovana Jeftića, odakle je kontrolisala teren prema Starom Majdanu.

Slali smo patrole duboko u teritoriju koju nismo ni mi ni neprijatelji dovoljno kontrolisali. One su odlazile preko Agića i Ovanjske ka Miskoj Glavi i drugim selima prema Ljubiji i Bosanskom Novom. Cilj patroliranja bio je traženje dodira sa manjim neprijateljskim grupama i patrolama, kao i prikupljanje odjeće i obuće bivših jugoslovenskih vojnika za naše borce u pripremi za zimu. Tu odjeću narod je rado davao, iako je ponekad bila već i prefarvana, osjećajući valjda da ona pripada borcima, vojnicima, više nego drugim.

Po onome što smo slušali u Slatini, osjećali smo da narod nema baš veliko povjerenje u nas, prije svega zbog toga što smo uglavnom svi bili goldbradi i mladi, pa smo mu se činili i neozbilnjim za tako težak zadatak kao što je ratovanje. S druge strane, nikako nam se nije pružala prilika da se ogledamo sa neprijateljem negdje na njihove oči, jer se neprijatelj iz Budimlić-Japre ograničio na odbranu, a naše snage za napad na garnizon bile su još preslabe. U to vrijeme, u Vodu se pojavio svrab i namnožile vaške, pa je i razumljivo da su se misli boraca sve više okretale rodnom petrovačkom kraju.

Došlo je do kolebanja — da li u takvoj situaciji treba i dalje ostati u Podgrmeču, ili se samovoljno prebaciti bliže kućama. Dilema je bila razriješena kad su se jednog dana u logoru pojavila dva vojnika od onih koji su krajem oktobra otišli na terenski rad u petrovački kraj : Petar Lazarović-Svabo i Mane Kecman-Maše. Oni su drugovima ispričali da je na terenu sve dobro i lijepo, ali da nisu mogli duže izdržati bez Voda, bez drugarstva u Vodu, bez kolektiva'; da se mora ići u borbu, a tada je najbolje biti u svojoj jedinici i sa drugovima ria kojé su navikli. Dolazak ovih drugova i njihove riječi mnogo su znacili za Vod, jer su ih svi borci dobro poznavali, cijenili ih i vjerovali im, pa je uz tu neočekivanu pomoć brzo prebrođena kriza

i Vod je postao još kompaktniji i odlučniji da produži borbu u Podgrmeču.

Izvjesnu rezervisanost naroda prema nama počeli su da probijaju naši mladi borci odlazeći u zaseoke na prela. Djevojke su ih rado primale, jer su im imponavali živim razgovorom, šalom i pjesmom. Tako se omladina sve više zblizavala i sarađivala, dok konačno, u jednoj borbi sa jačim ustaško-domobranskim snagama na prilazima Budimlić-Japri, u kojoj smo se kako treba iskazali pred očima sviju, nisu potpuno razbijene i posljednje rezerve prema našim borbenim mogućnostima.

U to vrijeme počinje i masovno i sistematsko djelovanje u Vodu. Ono je u tim prvim danima političkog rada bilo još nevjesto i neznalačko, ali je i u tom obliku mnogo značilo. Bila je to neka vrsta vodne političke konferencije uz kolektivnu kritiku i ocjenjivanje onoga šta je dobro u našem radu, a šta me valja, pa ga treba mijenjati. Taj rad obično se odvijao uveče, kad poliježemo i sve se smiri, a iz peći u velikoj spavaonici izbjija oskudno osvjetljenje, stvarajući neku atmosferu prisnosti pogodnu da svako razmišlja o svom radu i radu Voda u cjelini. Tada bi politički delegat, Mirko Lazarević, pokretao neko od onih pitanja koja su bila mjerilo političkog rada i svijesti boraca za vrijeme rata, kao na primjer: šta se u narodu govori o našem ponašanju i odnosu prema mještanima, kako se mještani odnose prema nama, o držanju čovjeka prema čovjeku u Vodu, o drugarstvu, o držanju u patrolama i na raznim drugim zadacima itd. Na osnovu postavljenog pitanja, razvijala bi se sadržajna i konstruktivna diskusija uz učešće svih, dz koje se moglo zaista mnogo naučiti. Iako sam razgovor nije bio posebno pripreman ni organizovan, razgovaralo se o onome za čim se osjećala potreba, ili što je nekog pojedinca tištalo. Jasno, taj naš politički rad je svakim danom poprimao sve organizovanije forme. Bolje se pripremao i postajao sve interesantniji, tako da je, uz partijske i skojevske sastanke, postao jedna od osnovnih formi masovnog političkog rada u Vodu. Treba imati u vidu da je u Vodu u to vrijeme bilo preko dvije trećine članova Skoja, Partije i kandidata i da i oni

neorganizovani inisu bili daleko od toga da postanu članovi KPJ ili SKOJ-a.

Dok je bio na ovom terenu, Vod je ušao u sastav Ljubijsko-Prijedorske čete u čijoj su Komandi tada bili: komandir Mile Davidović, politički komesar Slobodan Marjanović i pomoćnik političkog komesara Miro Majkić. U sastavu čete bio je i Slatinski vod kojim je komandovao Mile Vojinović, rođak Petra Vojinovića. Taj Vod je imao petnaestak vojničkih i toliko lovačkih pušaka, a bilo je i kremenjača. Noću su pored (boraca na straži i u patrolama bih i neki ustanici naoružani rogljama. U poređenju sa nama, Slatinski vod je bio slabo naoružan. Nas je u Vodu bilo 37—38, a imali smo tri puškomitraljeza, a sve ostalo vojničke puške, pa smo predstavljali solidnu jedinicu. No, u Slatinskom vodu bilo je mnogo divnih ljudi i hrabrih boraca sa kojima smo se dobro slagali. Između ostalih, ostao mi je u sjećanju Vlade Glušac, krupan i divan čovjek i odličan borac, a zatim i nekoliko omladinaca koji su kasnije otišli u Proleterski bataljon.

Jednog dana došao je u naš Vod Petar Vojinović, koji je tada bio, čini mi se, operativni oficir u Štabu Prvog KNOP odreda u Majkić-Japri. U razgovoru s borcima, iznio je zamisao da bi bilo dobro kad bi naše snage blokirale neprijateljski garnizon u Budimlić-Japru. Sasvim je realno govorio o toj mogućnosti i vojnički objasnio neke detalje. Prema njegovoj zamisli, naš Vod bi izvršio blokadu na najvećem dijelu položaja i na pravcima kojim neprijatelj najprirodnije može vršiti deblokiranje djejstvom i izvana i iznutra. Svi smo to prihvatali kao dobro, iako se kod mene s vremena na vrijeme pojavljivala zabrinutost pred tako teškim zadatkom.

Neprijatelj je bio brojno jak i dobro naoružan, a Ljubijsko-Prijedorska četa je imala oko 100 boraca sa slabim naoružanjem. Naš Vod je bio osnovna snaga Čete. Prema obavještenjima koja sano imali, u Budimlić-Japri bilo je oko 250 do 300 domobrana i oko 100 ustaša. No, ipak smo riješili da pokušamo i uskoro, usred bijela dana, krenusmo iz Slatine, pa pored male banje i uz jednu kosu Antonić-brda popesmo se na brije i rasporedimo na položaj. Sa

nama je išao i Petar Vojinović i pomagao nam u organizaciji i zaposjedanju (položaja).

IT pravcu neprijateljskog garnizona, niz padinu, postavili smo jednu desetinu sa puškomitraljezom. Komandir te Desetine, a ujedno i puškomitraljezac bio je Pero Kecman-Mukonja. Desetina se smjestila u jednu kuću na zaravni, ispod koje su bili predviđeni njeni položaji, a zatvarala je jedinu prtinu na tom pravcu koom je neprijatelj mogao da napusti garnizon, pošto je svuda okolo bio dubok i neprogažen snijeg. Dvije desetine i jedna poludesetina bez puškomitraljeza bile su raspoređene prema Ovanjskoj, Marinama i Agićima. Komanda Voda bila je iznad kuće Čul'ibrka, na najvišem uzvišenju. Vod je bio nešto oslabljen, jer je komandir Prve desetine sa dva ili tri borca i puškomitraljezom bio poslan po zadatku na drugu stranu rječice Japre, prema Crnom vnuhu, da bi se tamošnje snage pojačale puškomitraljezom. On je tamo i ostao za sve vrijeme blokade. Slatinski vod ostao je na položajima prema Japri, a ostatak čete na padinama Crnog Vrha sa zapadne strane, na slobodnoj teritoriji. Time je zimskih dana, polovinom decembra 1941. godine, Budimlić-Japra bila potpuno blokirana.

Blokirani neprijatelj pokušao je nekoliko puta da se probije iz blokade, ili je pod zaštitom vatre slao patrole prema našim položajima, ali su borci iz Desetine Pere Kecma/na-Mukonje odbili sve te pokušaje, ne dozvolivši im da se odlijeve više od 200—300 metara od Budimlić-Japre u pravcu Antonić-brda. Osim toga, neprijatelj je pokušavao u nekoliko navrata da se, služeći se krpljama, probije: p>o snijegu van prtine, ali su i ti pokušaji na vrijeme otkriveni i odbijeni. Zasjede nisu dozvoljavale da ih* neprijatelj izmanevriše. U tim čarkama, došao je i januar 1942. g"odine. Sve to vrijeme Budimlić-Japra je bila tako blokirala, da je posada mogla održavati vezu sa svojim pretpostavljenim komandama jedino pomoću aviona. Jedan »bregejac« bi nadlijetao uporište i spuštajući se nisko bacio p**štu, a onda ibi čakijom spuštenom iz aviona dizao paketić vezan na razapetom konopcu, u kojem se nalazila pošta namijenjena pretpostavljenim.

I tada, 2. januara 1942. godine, dolazi do velikog pokusa neprijatelja da djejstvom jačih snaga spolja deblokira garnizon u Budimlić-Japri i razbije našu opsadu. Iz Suhače, pokrenuo je jednu satniju I domobranskog zbora, ojačanu minobacačima, a iz Ljubije, dio satnije 11. pješačke pukovnije, ojačane sa 60 ustaša iz Ljubije i okoline, kao i sa 5 mitraljeza. Ukupno je bilo oko 200 vojnika. Snaga koje su napadale trebalo je da sadjejstvuje garnizon iz Budimlić-Japre ofanzivnim djejstvom prema našim položajima. (Neprijateljski dokument o tome objavljen je u Zborniku NORJ, tom IV, knjiga 3, strana 442).

Kad je neprijatelj iz Budimlić-Japre izbio pred zaran na kojoj su bili položaji Desetine Pere Kecmana-Mukonje, dočekan je -snažnom i iznenadnom vatrom, tako da je bio prosto zbrisan, te je pobjegao nazad u uporište, odnjevši mrtve i ranjene. Više nije smio ni da se pomoli iza žice, pa smo s te strane bih bezbrižni.

Kolone ustaša i domobrana koje su dolazile spolja, naiše su tačno na tri naše zasjede. Poludesetina bez puško-mitraljeza, kojom je komandovao Mile Spegar, dočekala je na same cijevi pušaka kolonu koja je nailazila prtinom i zasula je vatrom. Neprijatelj je u panici pobjegao, iznjevši nekoliko ranjenih, a dva mrtva vojnika ostala su ispod položaja. Njih su borci kasnije, kad se sve zaršilo, skinuli i Mile Spegar je donio jedan par cipela i meni, jer sam u to vrijeme bio najslabije obuven u Vodu. Morao sam svakog jutra praviti gužve od slame i nabijati ih u rupe na cipelama, ne bih li spriječio da u njih ulazi snijeg i topi se na nogama. Ovaj mali primjer drugarstva iznosim bez ikakvog komentara, sa ciljem da i njime podvučem kakvi smo bili i kakvi su odnosi vladah među nama. I druge dvije desetine sačekale su na svojim položajima kolone neprijatelja, koje su prema njima nastupale, na blisko odstojanje. Srednja kolona bila je našom iznenadnom vatrom toliko ošamućena, da su vojnici ostavili mrtve na položaju. Nisu imali snage da ih vuku. Jednog teško ranjenog ustašu dovukli su do jedne kuće, uvukli u nju, stavili u krevet i pobegli.

Lijeva kolona neprijatelja — kad je udarila na vatru naše Desetine — pokušala je da manevrom zaobiđe polo-

žaj zasjede i spusti se ka putu koji od Budimlić-Japre vodi Podvidači i Sanskom Mostu. Naša desnokrilna desetina parirala je tom pokušaju tako što je uvijek kad bi neprijatelj pokušao da zaobiđe, razvlačila snage i postavljala se prema njemu kao nekakav zastor. No, što je ovih pokušaja obilženja bilo više, naš zastor je bio sve tanji. Na kraju, ostala su samo dva naša borca prema desetak-petnaest neprijateljskih vojnika koji su pošli da se spuste na put. To su bili Vlade Glušac iz Slatine i Nikola Knežević, čestit čovjek i dobar borac. Njih dvojica su uspjeli da vatrom zadrže neprijatelja sve dok nisam stigao da ih pojačam sa puškomitraljezom i jačom grupom boraca sa lijevog krila, gdje je neprijatelj već bio razbijen i odbačen. Tada je i ova neprijateljska kolona razbijena i odbačena, a time i borba završena.

Dok smo mi na Antonić-brdu vodili ovu borbu, koja je trajala dva-tri sata, na brijezu iznad Slatine okupilo se do 200 muškaraca, žena i djece koji su posmatrali bitku i hrabrići nas podvriskujući. Vjerujem da je i to znatno doprinijelo da se neprijatelj demoralije i lako slomi. Jedan čovjek je čak opadio otuda iz neke kremenjače, a nama je bilo milo da to čujemo, dok je neprijatelj i time obmanut i doveden u zabludu o stvarnoj jačini naših snaga. Kad smo bili pošli na blokadu, narod iz Slatine i okolnih zaselaka je bio potišten i strahovao je za nas, jer smo se bili dobro sprijateljili do tada. Bilo ih je mnogo koji su brinuli kako ćemo proći u onom dubokom snijegu i još u pozadini neprijatelja, jer su smatrali da za takvu akciju nismo dovoljno iskusni. Upravo zbog toga nam je ova borba dobro došla, jer su njom razbijene i posljednje rezerve u odnosu na naše mogućnosti u vojničkom pogledu. Tome je posebno doprinio naš gest kad smo poslije borbe sakupili zaplijenjeno oružje i predali ga Slatinskom vodu da se 'bolje naoruža.

Uspješna borba za blokadu Budimlić-Japre toliko nas je zblžila s narodom i tjesno povezala da, pored ostalog, nismo oskudjevali i u najkvalitetnijoj hrani. Dobijali smo sve najbolje što je narod imao. Od tada, pa za vrijeme božićnih praznika i dalje sve do kraja blokade, u našoj bazi i u slatinskoj školi pola sobe je bilo ispunjeno hranom, po-

čev od pečenih ovaca, čurana, čurki i kokoši ju, pa do sušenog mesa, hljeba, brašna, variva, itd. Bilo je hrane valjda za pola godine za naš Vod. No, mi smo tu hranu slabio i malo trošili, jer nam je narod na položaje donosio ono što smo najviše voljeli: kiseli kupus sa suvim mesom i slaninom, koji nam je naročito prijao onako vruć. Naravno, bilo je i pita i drugih jela. U tom donošenju isticali su se seljaci iz Marina, koji su bili — što bi se reklo — ispred cijevi naših pušaka.

Osim toga, prestali smo da oskudijevamo i u rublju. Prije toga smo se obično prali, liječili od šuge i tamanili vaške u maloj sumpornoj banji pored Slatine, u kojoj izvire topla voda. Tamo je bila i neka kućica sa nekoliko kreveta. Tu sam se i ja dva dana liječio od svraba i vašiju. Sada smo počeli dobijati rublje skrojeno od djevojačkih peškira, da se na vrijeme presvlačimo, žalim džempere, rukavice i sve ostalo što nam je trebalo.

U toku blokade nismo zanemarili ni politički i partijski rad. Tako je, između ostalog, jednog dana početkom januara u Vod došao politički komesar Čete Slobodan Marjanović i rekao da ćemo održati partijski sastanak. Sakupili smo se svi članovi Partije i još nekoliko boraca koji su bili kandidati za prijem u Partiju. Prisustvovao je i komandir čete Mile Davidović, za koga nisam znao da je još prije primljen u Partiju. Okupili smo se u nekoj tek dovršenoj i te jeseni malterisanoj zgradici u kojoj nam je bilo veoma tijesno. Zagrijevala se limenom pećicom. Tu smo dva dana prorađivali materijal, kao što je bila brošura »Šta je Komunistička partija Jugoslavije i kakva je njena uloga«, zatim materijal o tome, šta su i kakvi treba da budu članovi Komunističke partije Jugoslavije i narodni borci itd. Na kraju drugog dana rada, politički komesar je pitao: »Drugovi kandidati, jeste li vidjeli šta je Komunistička partija Jugoslavije, kakvi treba da su njeni članovi i prihvata te li da pod tim uslovima budete njeni članovi?« Najprije je uzeo riječ Mile Davidović, a zatim ostali kandidati. Svi su govorili vrlo lijepo i oduševljeno o tome što postaju članovi Partije. Na koncu im je naš politički komesar rekao da su primljeni u Partiju.

Poslije sastanka, komesar Slobodan Marjanović saopštio mi je da je prije dolaska k nama bio na Crnom Vrhu, održao sastanak sa drugovima koji su tamo na istrenom položaju i da je primio u Partiju Joju Runića.

Opisaču još jedan interesantan doživljaj za vrijeme blokade Budimlić-Japre. Bilo je to 6. januara 1942. godine, uveče, nekoliko dana poslije velike bonbe sa neprijateljem koji je pokušao da se probije do blokiranoj uporišta. Bili smo povučeni u kuće u kojima smo spavali i samo smo patrolama kontrolisali i osmatrali pravce kojima je neprijatelj eventualno mogao da po onom velikom snijegu pokuša ponovo da izvrši napad. To veče je odjednom iz Budimlić-Japre otvorena snažna paljba prema našim položajima. Neprijatelj je raketama osvjetljavao zemljište. Pomiclili smo da pokušava da se probije iz uporišta, pa smo hitno izišli na položaje, a ja sam pošao da obidem desetinu. Desetina isturena prema uporištu, izvijestila me je da nije u pitanju napad neprijatelja, već da samo otvara vatru i baca rakete.

Vraćajući se sa tog obilaska, naišao sam na puškomitrailjer kraj kojeg su bila dva nerazdvojna druga. Cijeli Vod ih je mnogo volio. Pošto su bili zanijeti nekim žuštrim razgovorom, nisu ni primjetili kad sam naišao. Zastao sam u mraku i oslušnuo. Jedan je vodio glavnu riječ, a drugi mu je oponirao i smirivao ga. U ovoj prepirci, prvi je govorio nešto u tom smislu da smo mi, naš Vod, jedini ljudi koji se borimo u ovom kraju, da se nas četrdeset ludaka tu mrznemo, dok se drugi pare oko topnih peći, da je besciljna stvar to što radimo, te da će sutra ujutro otici kod Bajića, predati mu pušku, opasač i fišeklige i otici kući. Kad sam sve to čuo, obišao sam ih, a da me nisu primijetili i vratio se u bazu. Iako sam bio uvjeren da će ovoga proći volja za odlaskom, ipak sam sve ispričao političkom delegatu voda Mirku Lazareviću. Međutim, prevario sam se. Ujutro, kad sam bio na položaju, pored vatre zajedno sa Mirkom Lazarevićem, ovaj borac stvarno naiđe, raspasa se i tačno postupi onako kako je prošle noći govorio.

Mirko Lazarević je bio veoma čestit čovjek, ali još nevješt, pa se počeo raspravljati s borcem, polemisati, na-

zivajući ga čovjekom koji nije svjestan naše borbe, da ima razbijački stav, itd. To je ovoga još više raspaljivalo. Pri svemu tome, valja imati na umu da ovaj borac tada nije bio član Partije.

Prekinuo sam njihovo raspravljanje i zamolio Mirka Lazarevića da obide položaj i da mi pošalje Petra Lazarevića-Svabu; Švabo je, doduše, tek bio primljen u Partiju, ali je imao takta u ophođenju sa ljudima, a pored toga bio je prisan drug sa ovim borcem. Uskoro se Švabo pojavio i ja mu bez okolišenja ispričam o čemu se radi i šta to, po mojoj ocjeni, znači. Zajedno produžismo razgovor, ali na drugačijoj osnovi. Borac je nekoliko puta ponovio da ostaje pri svome uvjerenju. Na kraju se izjasnio da iz drugarstva neće napustiti Vod, da će ići s nama do kraja, ali da ipak nije ispravno to što radimo, pošto se drugi grij u u toplim sobama. Bila je to mala aluzija na neke ljude iz okoline. Na kraju, uzeo je svoj opasac i pušku, pozdravio se i vratio na položaj. Tako je uspješno prebrođena ova mala epizoda, koja je mogla da ima i teže posljedice. Naime, da je ovaj borac ostvario svoje namjere i otišao, u Vodu bi bilo vrlo teško, jer vjerujem da bi se pokolebalo više boraca, pošto su njega kao borca i druga svi cijenili i voljeli.

Želio bih da pomenem i jednu komičnu, ali smjelu akciju koju je izveo Petar Đurašinović iz Benakovca, bivši komandir Konjičke čete, starija, brkata i odvažna delija. U to vrijeme još nije bio potpuno raščistio sa izvjesnim nacionalističkim shvatanjima. Istovremeno je bio i veliki šeret. Za vrijeme blokade Budimlić-Japre, dode on 26. januara 1942. godine u naš Vod sa velikom žandarmerijskom kapom po glavi. Za kapu je bio zadjeo veliki krst isječen od tvrdog papira, na kojem je pisalo: »Za krst časnici i slobodu zlatnu«. To je stih uzet iz narodnih pjesama. Zamolio me da mu za jednu akciju koju namjerava da izvede sutra u zoru dam nekoliko boraca. Zainteresovao sam se, šta je u pitanju. U povjerenju mi je šapnuo na uho da je sutra Sveti Sava, srpska slava, i da će on ići da zvoni u crkvi u Budimlić-Japri, a da mu borci trebaju radi obezbjeđenja. Shvatio sam to kao lakrdiju i počeo se smijati, ali me je Petar stao uvjeravati da bi takva akcija bila

poraz za neprijatelje, demoralizacija, itd. Kad sam uvidio da ima ozbiljne namjere, i ja sam se uozbiljio, porazgovarao s njim i ozbiljno odbio njegov zahtjev. Petar se povukao. No, nije otisao u svoju jedinicu nego kod desetara Pere Kecmana-Mukonje, čija je desetina držala položaj prema uporištu i kontrolisala blokiraniog neprijatelja. Iznio je svoju zamisao, a desetar i još neki borci su prihvatili da ga obezbjeđuju, jer nisu znali da se ja nisam složio.

Crkva je bila na periferiji naselja, blizu vodenice, kojoj se moglo prići niz potok. Đurašinović se tuda zaista provukao, dohvatio konopac kojim se potezalo zvono, povukao nekoliko puta i pobegao istim putem kojim je došao. Posada je otvorila vatru za njim, ali ga je prihvatio i zaštitio Pero Kecmam-Mukonja, koji se sa puškomitrailjezom spustio sasvim blizu uporišta. Tako se Petar Đurašinović srećno izvukao. Kad sam čuo zvonjavu, u prvi mah sam pomislio da je Đurašinović odveo cijelu desetinu u Budimlić-Japru i zabrinuo sam se. Briga je postala još veća kada se uskoro začula i paljba. Požurio sam dolje, no grupa, koja se bila spustila ka uporištu, već je dolazila. Uskoro se pojavio i Petar Đurašinović, sav mokar od slijega, znoja i puzanja. »Ja sam svoje ispunio, ovo će njih demoralisati« — reče i ode.

Na blokadi Budimlić-Japre ostali smo do druge polovine februara 1942. godine. U međuvremenu čuli smo za uspjehu u borbi sa Italijanima i o velikom ratnom plijenu, kao i o tome da se formiraju nove jedinice u tom kraju. Očekivali smo da će i nas uskoro pozvati nazad, u petrovački kraj. Koliko god smo se radovali tome, utoliko nam je bilo teže pri pomisli da ćemo napustiti Podgrmeč i narod s kojim smo se veoma zbližili, podnoseći zajedno sve ratne tegobe. I, jednog dana, došao je da nas smijeni vod Jelašinovčana sa naređenjem komandira Čete da predamo položaje i pripremimo se za put. Napustili smo Antonić-brdo i Slatinu. Na putu prema Palanci svratili smo na ručak kod Mile Lukića, oca našeg borca Dušana Lukića, koji je kao Podgrmečlja bio sa nama u Vodu za sve vrijeme našeg boravka u Podgrmeču. Pošto smo svi zajedno ručali, krenuli smo preko Palanke i Međugorja prema Bongsanskom Petrovcu.

MANIŠA RUDIE

PRVI SKOJEVCI

Pred kraj 1941. godine počeli su se stvarati i prvi povoljni uslovi za okupljanje i organizovanje omladine u Savez mlade generacije, kako se tada zvala omladinska organizacija u Lici.

Vrijeme od prvih ustaničkih dana do kraja 1941. godine proteklo je u prvim borbama ustanika, u njihovom okupljanju, stvaranju četa u okviru slavnog bataljona na čijem čelu se nalazio Stojan Matić i po njemu bataljon nosio ime.

Prva slobodna teritorija bila su područja Donjeg Lapca, Srba, Kulen-Vakufa i kraj oko gornjeg toka rijeke Une. Uspjesi boraca i proširenje slobodne teritorije stvaralo je crve povoljne ušlo ve i tražilo organizovani rad u pozadini. Počeo se već uveliko osjećati rad prvih narodnih odbora i AF2-a, što je tražilo i povlačilo za sobom aktiviziranje omladinske organizacije.

U našem selu nije tada bilo partijske organizacije, ali se naglo počeo osjećati njen uticaj iz kotarskog centra. Članovi Kotarskog komiteta Donji Lapac počeli su organizovano dolaziti u sela, gdje su radili na jačanju narodne vlasti, Antifašističkog fronta žena i stvaranju jedinstvenog Narodnooslobodilačkog pokreta. Samim tim stvarale su se i prilike za organizovanim radom omladine. Tako je krajem 1941. godine došlo do formiranja organizacije SKOJ-a u našem selu.

Sjećam se, omladina je, okupljena na jednom od svojih prvih sastanaka, javno učestvovala u izboru najboljih u SKOJ. Sastanku su prisustvovala i dvojica drugova iz

Kotarskog komiteta KPJ Donji Lapac. Jedan od njih je bio Perica Dozet, tadašnji sekretar Komiteta, a drugi Mile Kosanović.

U prvu organizaciju SKOJ-a ušli su: Dušan i Jovica Rodić, Aco, Stevo i Mane Čojanović, Mirjana Pilipović, Mara, Božidar i Luka Karanović, Stevo, Milica i Jovanka Obradović, Andelka-Seja, Novo, Dušan i Nikola Glušica, Mika Grbić i Milka i Maniša Rudić.

Za sekretara organizacije bio sam izabran ja.

Poslije sastanka drugovi iz Kotarskog komiteta su sa mnom posebno razgovarali i interesovali se o stradanju moga oca Đorda i strica Mile, koji su pali kao prve žrtve ustaškog terora. Pored ostalog su me pitali za njihovu partijsku i marksističku literaturu. Ja sam znao za neke sakrivenе knjige moga oca, kao što je »Lenjinova i Staljinova biografija«, »Spanska revolucija od 1936 do 1939. godine«, velika knjiga od Lenjina o ulozi socijalizma, ali se doslovice ne sjećam naslova, zatim još nekoliko brošurica, kao što je »Kako ruski seljak živi« i druge. Pronašao sam ih i predao im. Meni i mojoj sestri Milki su se obraćali sigurno i povjerljivo, govoreći da se od nas mnogo očekuje u političkoj aktivnosti među omladinom, jer tako ćemo nastaviti put našeg oca.

Formiranjem SKOJ-a formirana je i omladinska organizacija, pod nazivom Savez mlade generacije. Za predsjednika omladine izabran je skojevac Dušan Rodić, koji se posebno isticao u radu sa omladinom. Bio je to talentovan mladić koji je već tada pisao borbene pjesme. Neobično vrijedan i hrabar skojevac, pun entuzijazma i vedrine, bio je omiljen među omladinom kao njen rukovodilac. U prvoj polovini 1942. otišao je, na svoju želju, u borbene redove i hrabro poginuo na planini Zuleševici u borbi s Talijanima 1943. godine. Po pričanju jednog druga iz njegove jedinice, jednom prilikom, poslije velikog okršaja, sa Talijanima, u predahu borbe kupio bi neprijateljske letke koje su čas prije bacali neprijateljski avioni i na poledini istih brzo pisao stihove o minuloj borbi, ili nekom drugom događaju.

U zimu 1941. i 1942. godine već su počeli i prvi organizovani zadaci SKOJ-a i omladine. Shvatili smo da odmah

moramo svestranije organizovati naš rad. Jedan od najvažnijih zadataka bila je obuka omladinaca i pripremanje za predstojeće borbe. Obuka se ogledala u savladavanju vještina u rukovanju puškom, mitraljezom i bombama i upoznavanju sa svim onim što će ih sutra čekati u borbenim jedinicama. Ove vojne vježbe su izvođene stručno i svakodnevno nekoliko zimskih mjeseci 1941. i 1942. godine. Vježbama je rukovodio iskusni vojnik i već tada veliki aktivista Narodnooslobodilačkog pokreta Momčilo Gogić. S njim su radili i Pero Glušica i Milan Karanović. (Milan je umro od tifusa 1943. godine, kao odbornik našeg sela, a Momčilo i Pero su bili nosioci partizanske »Spomenice 1941.« i obojica umrla poslije rata). Svaki omladinac je imao drvenu pušku, mitraljez ili bombu i sa njima smo vježbali kao s pravim oružjem. Čak su bile improvizirane i borbe u kojima su se provjeravale postignute vještine i sposobnosti svakog pojedinca. Tako se rađala i pripremala nova partizanska vojska. Ova obuka je u mnogome sposobila i pripremila sve omladince za borbu. Tako su tokom 1941. i 1942. godine svi omladinci sposobni da ponesu pušku dobrovoljno stupili u redove Narodnooslobodilačke vojske.

Citavu 1941. godinu, kao i u zimu 1942., bataljon Stojana Matića držao je položaj na Drenovači prema Bihaću. U četama ovog bataljona se nalazio i dobar broj boraca iz našeg sela. Došla je i prva zima, surova i hladna. Dugo se zadržao visok snijeg i vladale vijavice po drenovačkim dragama i dolinama, tako da je sve to zahtijevalo veliku brigu za borce koji su danonoćno držali položaje na obroncima Plješvice.

Nije bilo teško organizovati akcije za pripremanje odjeće i obuće našim borcima. Omladinke su, u zajednici sa organizacijom Antifašističkog fronta žena, učestvovale u tim pripremama. Na stalnim prelima neumorno su prele, plele čarape, rukavice i džempere i šile bijele mantile za maskiranje boraca na položajima, zatim pravile zavoje od djevojačkih peškira i drugog spremlijenog ruha. U prebacivanju ovog materijala i hrane do položaja naših boraca omladina je učestvovala i bila desna ruka narodnoj vlasti u selu u izvođenju svih akcija.

Početkom 1942. godine skojevska organizacija je naveliko počela organizovati i svestraniji rad sa omladinom. Pored vojnih vježbi u toku zime, radnih akcija za obezbjeđenje boraca, prišlo se i organizovanju ideoološko-političkog rada. Tako su odmah početkom proljeća formirane prve čitalačke grupe (kako se tada zvao vaspitni oblik rada sa omladinom). One su nam bile najpogodnija forma za upoznavanje SKOJ-a i omladine sa idejnom linijom i ciljevima naše borbe pod rukovodstvom KPJ i ulozi omladine. Na časovima čitalačkih grupa stvarale su se opširnije i konkretnije predstave o našoj borbi i njenim ciljevima. Sjećam se, prorađivale su se prve brošure i listovi štampani šapirografom na Običnom debelom papiru, u kojima su se nalazili mnogobrjni članci i napisи o zadacima SKOJ-a i omladine. Među najvažnijim bio je »Proleter«, organ KPJ, omladinski list u Hrvatskoj »Savez mладе generacije«, zatim »Borac« i drugi. Redovno su praćene svakodnevne vijesti sa frontova, koje su se također umnožavale šapirografom na nekoliko listova papira.

S obzirom na to da je u našem kraju pao velik broj žrtava fašizma, trebalo je mnogo raditi među masama na stvaranju, učvršćivanju i njegovanju bratstva i jedinstva i sprečavanju tendencija bratoubilačkog rata i odmazde. Ova tema je najčešće obrađivana baš na navedenim čitalačkim grupama.

Rukovodstva SKOJ-a i omladine bila su u stalnom kontaktu sa rukovodstvima Kotarskog komiteta KPJ Donji Lapac. Tako su nam često dolazili na sastanke, bilo skojevske bilo omladinske organizacije, drugovi Perica Domazet, prvi ratni sekretar Kotarskog komiteta KPJ, zatim Mile Kosanović, kasniji sekretar, Ico Blanuša i Stevo Stikavac, omladinski rukovodioci kotara, Vajo Kovačević, Jovo Zunić i drugi.

Naš Narodnooslobodilački pokret je uzimao sve većeg maha i zadaci SKOJ-a i omladine su rasli iz dana u dan. Proljeće 1942. godine donosi nove zadatke, osim onih koji su već nabrojani. Pored mnogih, predstojaо je i zadatak organizovanja omladinskih radnih akcija za obradu napuštenog zemljišta u okolini Kulen-Vakufa. Narodni odbori su tog proljeća preduzeli inicijativu organizovanja nave-

denih radnih akcija. Omladinska rukovodstva su odmah prišla formiraju omladinskih radnih četa i bataljona, koje su odlazile na obrađivanje napuštenih polja. Ove radne akcije su bile proširene na nekoliko sela (Kalati, Kestenovac, Bušević i Štrpci) i omladina svih ovih sela je zajednički učestvovala u njima. Svakodnevnom odlasku na akcije omladina bi davala svečan ton. Pod crvenim zastavama i s pjesmom, stizala je na određene parcele, a onda udarnički se prihvatala posla. Poslije svakog napornog radnog dana, željno se očekivao i završetak da bi se još stiglo zaigrati uobičajeno kozaračko kolo.

Već u rane proljetne mjesecе pristupilo se i formiranju organizacije u selu. Osnovan je odred čiji je komandant bio Sava Ljiljak, komesar Đuro Obradović, a komandiri četa: Đuro Čojanović, Jovanka Rudić, Jole Karanović i Bogdan Rodić, zatim delegati voda Duka Karanović, Soka Obradović i drugi. Odred je imao i svoju zastavu, a komandno osoblje činove sa određenim brojem petokrakih zvijezda. Pioniri su učestvovali u svim lakšim radnim akcijama i bili aktivni koliko i omladina. Sudjelovali su u raznim kulturnim programima kao i omladina. Mnogo su dali na ispomoć u sabirnici akcijama i posjetama partizanskim bolnicama, koje su se tada nalazile u susjednom Mišljenovcu, Kestenovcu i Bijelim Potocima pod Plješivicom. Organizovane su i s pionirima vježbe drvenim puškama, što je imalo zadatku, kao i kod omladine, pripremanje starijih pionira za prelaz u omladinu ili odlazak u partizanske jedinice. Tako je već krajem iste godine otišao u NOV Sava Ljiljak — komandant odreda, zatim Vlado Ljiljak (poginuo 1943. godine u borbama kod Banje Luke), kao i još nekoliko njihovih vršnjaka (Rade Radak, Milan i Svetko Rađenović i dr. 1943. godine).

Na inicijativu druga Vaje Kovačevića, koji je tada radio kao terenski radnik u našem kraju, organizovan je tečaj za opismenjavanje pionira i omladine. Nastava se izvodila u kući Milana i Perice Čojanovića u vrijeme proljetnih i ljetnih mjeseci 1942. i 1943. godine. U početku je nastavu vodila Milka Rudić, a kasnije Slavko Andelić, Mirjana i Boro Pilipović. Bio je to, za ono vrijeme, dobro organizovan tečaj. Na primitivno ofarbanoj crnoj dasci, koja je

podsjećala na pravu školsku tablu, djeca su dobijala prve predstave o slovu, učeći njegove elemente — tanke kose i uspravne debele linije. Iz sačuvanih đačkih udžbenika, svoje starije braće i sestara, učili su čitati prva slova. Pionirska organizacija je obuhvatala svu djecu od 7 do 14 godina.

Proljeće 1942. godine, pored niza uspjeha SKOJ-a i omladine, donijelo je i jednu novu radost, prvo slavlje u istoriji sela — proslavu Prvog maja. Skojevska i omladinska organizacija, u zajednici sa drugim organizacijama, veliko se pripremala da proslavi prvomajske praznike. Prvi puta zablistale su vatre na nekoliko okolnih brda — Karanovića Glavici, Kezači i drugim, što je selu te večeri dalo svečan izgled, a veselje omladine trajalo do duboko u noć.

Drugi dan smo prisustvovali velikom mitingu u Ljiljkovom gaju kod Lapca, kojeg je organizovao Kotarski komitet KPJ. Omladina je pod crvenim zastavama, (tek pripremljenim i izvezenim) i transparentima — parolama izvezenim na djevojačkim peškirima — krenula pjevajući na miting. Na mitingu su održani govor o značaju Prvog maja, o uslovima pod kojima se slavi, kao i o velikim uspjesima naše narodnooslobodilačke borbe, postignutim za nekoliko minulih mjeseci i još većim naporima i zadacima koji nas čekaju. Održan je i bogat kulturni program u kome su učestvovali naši poznati umjetnici iz narodnooslobodilačkog rata, kao što je Joža Rutić, Ljubiša Jovanović, Vjekoslav Afrić i drugi. Prisustvo ovih glumaca i izvođenje programa u mnogome je pomoglo našoj omladini da se i sama žainteresuje i angažuje u stvaranju diletantских grupa i izvođenju kratskih skećeva i jednočinki, koji su za vrijeme rata bili najprikladniji za seosku omladinu. Pored navedene dilentantske grupe imali smo i dobro izvježbanu grupu recitatora, solo i horskih pjevača, za tada omiljene borbene pjesme.

Već u junu Kotarski komitet KPJ Donji Lapac organizovao je prvi jednomjesečni skojevski kurs na koji sani bio pozvan i ja. Po završetku kursa moj djelokrug rada proširio se u početku na teren općine Donji Lapac, a kasnije na kotar, tako da sam do odlaska u NOV bio i član

Kotarskog komiteta. Po mom odlasku na kurs za sekretara skojevske organizacije u selu izaibrana je moja sestra Milka. Za predsjednika omladine izabran je Jovica Rodić, jer je dotadanji predsjednik Dušan otišao u Narodnooslobodičku vojsku.

Po završetku skojevskog kursa mnogo mi je pomogao Vajo Kovačević, terenski radnik našeg kraja, tako da sam, odlazeći s njim na sastanke skojevske i omladinske organizacije u druga sela, sticao znanje i rutinu.

U toku gotovo cijele 1942. godine krajevi istočne Like i našeg Zavoda, kako su nas zvali krajevi petrovačkog sreza, bili su slobodni i moglo se mirno raditi u tom prividnom miru — predahu. Tokom ljeta i jeseni tendencija narodnih vlasti i drugih političkih organizacija bila je angažovanje svih snaga u sabiranju ljetine sa obradjenih polja. U ogromne kukuruzane koje su preko noći pravljene smještani su kukuruzi. Za izvjesno vrijeme kada bi se osušili i okrunili prebacivani su u isto tako velike magazine smještene u stjenovitim kanjonima rijeke Une. Na drugoj strani pravljene su sušane i sušene šljive i pekao se pekmez za ranjenike, zatim skupljale ostale prispjele namirnice kako bi se spremila bogata zimnica za borce. Organizovane su i velike sabirne akcije u kojima se dio žitarica i drugih namirnica prebacivao i u Bijele Potoke prema Korenici, gdje su se nalazila glavna partizanska skloništa i magazini, a i glavna bolnica za Liku.

U drugoj polovini 1942. godine došlo je i do velikog preorjentisavanja omladinaca u Narodnooslobodilačku vojsku, pa čak i oni koji su po zadatku radili u pozadini odlazili su sami u odrede i brigade. Ja sam tada bio već i član Kotarskog komiteta SKOJ-a Donji Lapac. Jednog dana otišao sam na terene sela Nebljusa i drugih, kada sam na položajima prema Bihaću došao u kontakt sa nekim drugovima iz III krajiške brigade i otišao s njima bez znanja svog rukovodstva. Svoju terensku torbicu sa svim materijalima i direktivama Kotarskog komiteta, vratio sam sa položaja po jednom skojevcu i zamolio ga da odmah izvesti moje drugove u Kotarskom SKOJ-u da ja odoh u partizane. U III krajiškoj brigadi, koja je poslije oslobo-

đenja Bihaća 1942. godine krenula u Bosnu na svoj dugi put, ostao sam sve do konačnog oslobođenja zemlje.

Poslije IV neprijateljske ofanzive, na traženje naroda naša četiri sela preko Une: Kalati, Bušević, Kestenova i Štrpci, priključili su se petrovačkom srezu, kome su i, u stvari, pripadala ova četiri sela (kao Kestenovačka ratna opština) sve do 1951. god., kada su opet pripala Lapcu, jer ih rijeka Una prirodnom granicom dijeli od Bosne.

DA JE BILO SREĆE

Početkom IV neprijateljske ofanzive štab Dvanaeste krajiske brigade sa komandantom Mećavom i političkim komesarom Jocom Marjanovićem prebacio se jedne noći preko Grmeča u selo Krnju Jelu.

Ujutro su Mećava i Joco osmatrali okolinu. »Vidiš, druže Mećava, odavde su moji preci« — rekao je Joco — »To ti je čuveni Marjanovića Do u selu Krnja Jela. Možda su moji preci pogriješili što su otišli odavde. Priroda je ovdje prekrasna. A ljudi su gostoljubivi.«

Kurir je slušao razgovor, pa se javio pun razumijevanja: »E, moj druže komesare, bilo bi nam dobro svima da tvoji preci nisu nikad odavde otišli. Sada bi oni nama ispekli jedno jagnje na ražnju, a bilo bi, bogme, i vruće kukuruze!«

MILE SALAPURA

SJEĆANJE NA TRI POGINULA BRATA

Ispod same Osječenice u velikom hrastovom gaju nalazile su se dvije kuće, sagradene od brvana, pokrivenе sindrom, dobro skrivene u stare krošnjate hrastove u kojima su živjele porodice Mile Salaipure i Orelji.

U porodici Mile Salapure, stasala su, četiri mladića, radeći veoma oskudnu i siromašnu zemlju, gajeći stoku i uzgajajući šumu. Najstariji sin Stevo rođen je 1919. godine. Iako je živio u siromašnoj porodici izrastao je u tako divnog momka da je izgledao kao div ili kako narod kaže kao da je od klade odvaljen. Visok, crn, bistar i inteligen-tan kao da je dobro iskolovan. Kada je regrutovan, bez dvoumljenja je izregrutovan za Kraljevu gardu, gdje su se uglavnom odabirali najbolji fizički razvijeni momci. Svoje znanje i inteligenciju proširio je u vojsci, a pored toga dobro se obučio u rukovanju oružjem, a naročito na mitraljezu i puškomitraljezu, jer je i služio u mitraljeskoj četi.

Kapitulacija bivše Jugoslavije i dizanje ustanka zatekla su ga kod kuće. Kada su skoro svi sposobni, rođeni od 15—1920. godine u našem selu Cimeši bili pozvani od ustaških vlasti na prisilni rad, među nama bio je i Stevo Salapura. Iz sela je pozvano u prvoj turi 25 najspasobnijih mladića. Imali smo pozive da se sa lopatama, motikama i grabuljama javimo na rad na cestu radi čišćenja ceste. Javili smo se putaru Šafoir Ibri koji je bio veliki poznanik, prijatelj i kum mog oca i kad smo mu se javili Salapura Stevo i ja, pitajući ga gdje ćemo raditi začuđeno nas je pitao odakle mi i kako smijemo ovdje dolaziti. Pokazali smo mu

poziv i rekli da moramo raditi. Kum Ibro tiho, u velikom povjerenju rekao nam je da odmah bježimo sa ceste i da se sklonimo i sakrijemo u šumu, jer da sigurno nismo pozvani da radimo, već da će nas potrpati u kamione i odvesti na strijeljanje, kao što su sa nekim već učinili. Istodobno nas je toliko molio i zaklinjaо da ne kažemo nikom ko nam je to rekao, jer bi sigurno i njegova glava odletjela od ustaša. Stevo i ja brzo smo shvatili situaciju, vratili se kod grupe ljudi koja nas je čekala u šumi pored sela. Objasnili smo ih o čemu se radi i rekli da moramo bježati a ne javljati se nikom. Među nama bilo je ljudi koji su smatrali da se moramo pokoravati vlasti i raditi na cesti. Drug Stevo istakao se odmah <u objašnjavanju namjera ustaša i njihovih vlasti i prosto prisilio neke drugove da bježimo u šumu. Nakon dan-dva ustaše su dolazile u selo tražile nas i govorili da budemo kod kuća, da ne bježimo po šumama, da se ne moramo ničega bojati. U skrivanju po šumi, a za kratko vrijeme pročulo se da je ustankak dignut u Drvaru, Oštrelju i Vrtočama. Ranije smo od druga Steve slušali o ustanku, o Skolu i Partiji, te da će doći vrijeme da će se narod dići na ustankak u borbu protiv ustaša, a za slobodu naroda. Zaista je i došao taj trenutak, taj odlučni momenat kada pored ostalih drugova iz našeg sela idu na ustankak svi mladići među kojima i drug Stevo sa još dva brata Jovom i Đurom. Ustanak je uzeo većeg maha u našim selima. Oslobođeni su Vrtoče. Razoružana je ustaška posada u Bjelaju u kojoj učestvuju i braća Salapure. Po organizaciji ustanka u desetine i vodove svi pripadamo bjelajskom vodu na čijem čelu je vodnik Dušan Miljević, do tada već prekaljen i iskusni organizator, borac i rukovodilac. U vodu su bili odabrani snažni i iskusni ljudi od kojih je izvjestan broj služio bivšu vojsku, kao Dujica Mirković, Nidže Manja i Jovica Salapura, Milan Vekić, Raće Bajić, Mićin Sovilj, Gajan Salapura i mnogi drugi među kojima i tri brata Salapura. Ovako siguran i dobro naoružan vod očito je želio, kako se tada i govorilo, kavge i megdana. Nismo nikad mirovali. Stalno se u pokretu, noću zasjede i napadi, danju pjesme i odmor. Prvom prilikom avgusta 1941. godine Medan, ustaški satnik izvodi dobro naoružanu satniju u Javorovu Kosu, s ciljem uni-r

stenja (partizanskog logora u Kapnici. Naš vod tada se nalazio u zasjedi u Hrastovači, kada smo saznali da s*u ustaše duboko zašle u šumu i idu prema Kapnici, kao vihor smo jurili da ih što prije presretnemo i sprijećimo njihove namjere. Sukobili smo se na takozvanom devetom kilometru. Isti čas rasplamsala se ogorčena borba u kojoj se ističe drug Stevo i ostali. Nakon višečasovne borbe poginulo je nekoliko ustaša, nekoliko zarobljeno, a doista naoružanja, municije i sredstava veze palo je u naše ruke. Ostatak je bježeći glavom bez obzira, gonjen hitrim mladićima vraćen u Petrovac. U ovoj borbi poginuo je istaknuti prvi puškomitrailjezac Raće Bujić. Nakon izvjesnog vremena nalazili smo se u zasjedi u Metli. Ustaše pošto su izvršile ispad iz Petrovca do sela Vrtoče gdje su spalile i one kuće što do tada nisu spaljene, vraćale su se kamionima u Petrovac, sačekani su u zasjedi i potučeni. Dva kamiona su zapaljena, a jedan je odvezen u Kapnicu pun municije raznog naoružanja i materijala sa kojim je naoružano dosta ljudi, a drug Stevo Salapura tada je dobio svoje omiljeno oružje puškomitrailjez kojeg je tako cijenio i volio i učestvovao sa njim u svim borbama koje su se tada vodile od Petrovca do Bihaća i Kulen Vakufa i svudje postizao velike uspjehe.

Početkom septembra mjeseca 1941. godine organizovan je i dobro pripremljen napad na ustaški tabor u selu Vrtoče, koji je logorovao na Gradini. U neposrednom napadu na Gradinu učestvovala su Vrtočka, Cvjetnjička i Prkoška četa, a dio voda Bjelajčana određen je da kao zasjeda sačeka ustaše koji bi eventualno odstupali prema Petrovcu. Zasjeda je bila postavljena u Hrastovači. Ustaški tabor je vrlo brzo likvidiran. Ostatak ustaša koji je bježao prema Petrovcu potučen je od ove zasjede. Obezbjedenje koje je bilo postavljeno da štiti ispadne i pomoći iz Petrovca na vrijeme je obavijestilo vod koji je bio u zasjedi i gonjenju neprijatelja da od Petrovca nastupaju ustaše pod zaštitom tenkova. Ustaška pješadija se kretala u zahvatu cesta, a tenkovi poljem — jarugom zvana Japaga, vjerovatno radi prikrivanja buke motora i gusjenica i time stvaranje iznenađenja. Veći broj ovog voda pod pritiskom tenkova i pješadije povukao se na pogodnije položaje i u

šume kuda nisu mogli dejstvovati tenkovi, a Stevo Salapura sa Jovanom Krtinićem, oba puškomitralski ostali su i dalje da se bore sa ustašama. Pošto ih je zaobišao jedan tenk pokušali su promijeniti položaj i povući se ali su se sukobili oči u oči sa tenkom koji ih je dobro uočio, nemilosrdno prospao smrtonosne rafale na njih, od kojeg je smrtno pogoden Jovan Krtinić. Stevo je pokušao naći zaklon kod jednog plasta sijena u Medenom Polju, postavio je puškomitraljez i dejstvovao na tenk i gađao u otvor prozoračeta pokušavajući da ga oneospособи. U svojoj namjeri nije uspio, ostao je bez municije i bombi i nije mu preostalo ništa drugo nego da pokuša da se sakrije u sijeno. Kako je bio dobro uočen od posade tenka, a nije imao čim da mu se suprotstavi, jer je već bio sakrio svoj voljen puškomitraljez u sijeno, nadajući se da će ga ipak neko naći, nastaviti ono što Stevo sigurno više neće moći, skočio je na tenk potpuno goloruk da bi se bez naoružanja, fizički obraćunao sa posadom. Vjerovao je u svoju snagu i vještina, a velika hrabrost i vještina nije ga pokolebala ni u posljednjim trenucima iako mu je očita smrt bila pred očima. Ipak crna čelična grdosija bila je snažnija od druga Steve, dobro oklopjena i zatvorena, uočila je da pred sobom ima nemoćna čovjeka, snažno je zábrektała motrom, razni jela plast sijena i pregazila hrabrog i veoma odvažnog Stevu Salapuru zajedno sa njegovim puškomitralskom koji Skupa ostadoše na sred ravnom — tek pokošenog Medenog Polja na vječnoj straži.

Druga dva brata Jovo i Duro podoše stopama svog brata Steve, inspirisani njegovom hrabrošću i drugim великим vrlinama, u želji da ga osvete nastaviše borbu za slobodu svog omiljenog kraja i čitavog naroda, ali ratne golote i danonoćne borbe koje su im se nametnule u Trećoj krajiskoj proleterskoj brigadi, obadva ostaviše svoje mlade kosti na vječnoj straži kao i njihov brat Stevo.

BOŠKO KERKEZ

RAĐANJE I RAZVOJ VAKUFSKE CETE

Na teritoriji kulen-vakufske opštine, na desnoj obali rijeke Une, polovinom jula 1941. godine, u ustaničkim selima: Prkosima, Rajnovcima i Stijenjanima, formiran je odred »Covka«, sa komandirom Nikolom Karanovićem na čelu, a u Oraškom Brdu formiran je Brđanski vod sa Đakom Karalkašem i Nikolom Vojnovićem na čelu. Odred »Covka« držao je položaje i djejstvovao prema Kulen-Vakufu i Orašcu, a Brđanski vod držao je položaje i djelovao prema selu Ćukovima i sa drugim ustaničkim jedinicama štitio pravac od Bihaća.

U početku su ove jedinice djejstvovale pretežno samostalno, održavajući vezu jedna sa drugom i oslanjajući se jedna na drugu, izvodeći, ponekada akcije nezavisno jedna od druge, na sasvim odvojenim pravcima i mjestima. Prve borbene akcije izvođene su pretežno iz zasjeda, da bi već u avgustu, sa drugim ustaničkim jedinicama, prešli u napadna djejstva na ustaške žandarmerijske stanice i postaje. Prve teže borbene akcije ove jedinice su vodile koncem jula u selima: Oraškom Brdu, Lipi i Prkosima, kad je jedna jača ustaška jedinica (oko 200 ustaša) iz Kulen-Vakufa prodrla u selo Prkose, a druga manja jedinica u selo Lipa i Oraško Brdo. Ustaše su tom prilikom ubijali stanovništvo, uključujući žene, djecu i starce, spaljujući neke žive u zatvorenim zapaljenim kućama. Naročito je teška borba vođena u Prkosima. U toj bici je ranjeno i ubijeno 20 ustaša, a zaplijenjeno 13 pušaka. Ustaše su prisiljene na povlačenje, ostavljajući plijen koji su opljačkali u svom nastupanju.

Prva zajednička akcija ovih jedinica, uz učešće i drugih ustaničkih snaga, izvedena je u selu Vrtoču 3. avgusta, u napadu na neprijateljsku kolonu, jačine jedne satnije. U toj akciji neprijatelj je potpuno razbijen, a ustanici su pored ostalog, zaplijenili i jednu haubicu 100 mm sa deset sanduka municije, dva teška mitraljeza i 10 pušaka. Zatim slijede zajedničke akcije sa drugim ustaničkim jedinicama na likvidaciji neprijateljskih jačih uporišta u selima: Vrtoču 2. septembra, Ćukovima 3., i u Kulen-Vakufu 6. septembra 1941. godine. Naročito je bila teška borba u osvajanju neprijateljskog uporišta u selu Ćukovima koje su branile ustaše već ogrežle u zločinima i nisu ni pomislijah na predaju, a neki od njih su izgorjeli u zapaljenim kućama iz kojih su davali otpor. U ovoj borbi pale su prve žrtve ovih jedinica. Poginuo je Dako Karakaš, komandir Brđanskog voda, Marko Kerkez, puškomitraljezac iz odreda »Čovka«, a nekoliko boraca je ranjeno.

Teške borbe su vođene u selu Prkosima i na Dulibi sa jakim neprijateljskim snagama koje su se povlačile iz Kulen-Vakufa. Odred »Čovka« i Brđanski vod gonili su neprijatelja 6. i 7. septembra sve do Ripča i ostali na položajima prema Ripču i Bihaću sve do ponovnog prodora neprijatelja u Kulen-Vakuf.

U drugoj polovini septembra jaka neprijateljska grupacija krenula je iz Bihaća komunikacijom: Bihać—selo Vrtoče—Bosanski Petrovac, i u toku 25. i 26. septembra izbila u selo Vrtoče. Dio neprijateljskih snaga produžio je dejstvo prema Bosanskom Petrovcu, a jedan dio se odvojio i iz sela Vrtoša usmjerio svoja dejstva prema Kulen-Vakufu, u koji je ušao 29. septembra. Borci odreda »Čovka« i Brđanskog voda za sve ovo vrijeme, u sadjejstvu sa drugim jedinicama, suprotstavljeni su se neprijatelju počev od Ripča pa do njegovog ulaska u Kulen-Vakuf, a zatim su zaposjeli i držali položaje sjeveroistočno od Kulen-Vakufa.

Prodor jakih neprijateljskih snaga u Kulen-Vakuf doeo je ustaničke snage i narod ovog kraja u težak položaj. Ostavljajući jače postaje u Gorijevcu, Tarkovcu, Lipi, Vrtoču i Prkosima, neprijatelj je ispresijecao i onako malu slobodnu teritoriju, otežao a negdje i potpuno onemogućio

A

saobraćaj između pojedinih sela kao i obavljanje poljoprivrednih radova što su bili u toku. Mnoga sela su potpuno napuštena i narod se našao u zbjegovima, uglavnom, u selima izvan komunikacija, Stjenjanima, Očijevu i drugim. Cijeli mjesec oktobar narod je, pod zaštitom i uz učešće boraca, obavljao poljoprivredne radove, podizao ljetinu samo u toku noći i sklanjao je na sigurnija mjesta.

Pod pritiskom neprijatelja, sticajem okolnosti, koncem septembra i početkom oktobra na Stijenj anima i oko Kulen-Vakuf a našla se velika masa boraca, ne samo iz ovih, oko Vakufa Okolnih sela, nego i iz raznih drugih sela i jedinica. Oni su se pojavljivali u manjim grupama, desetinama pa i pojedinačno, tako da se našlo na okupu oko 130 do 140 boraca sa puškama i nekoliko puškomitrailjeza. Međutim, zbog nepostojanja jedinstvene komande, zatim uslijed stihijnosti, samovolje, nediscipline, kao i pojava psihičke krize kod nekih boraca, borbena vrijednost ove velike grupe boraca nije bila u srazmjeri sa brojem naoružanih. Znatno opterećenje za borce činila je i velika masa naroda u zbjegovima. Neki borci su se priključili svojim porodicama u zbijegu, ponijevši sa sobom i oružje. Sve je ovo slabilo otpor neprijatelju, koji je iz Kulen-Vakufa vršio ispadne u pravcu sela Stijenj ani i sela Prkosa. Ovakva situacija zahtjevala je preduzimanje hitnih i energičnih mjera za uvođenja reda i discipline.

Na sastanku jedne grupe starješina jedinica, kao i nekoliko viđenijih ljudi sa terena, Nikola Karanović, komandir odreda »Čovka« predložio je mјere za sređivanje stanja i zavođenje reda u jedinicama i pozadini. Na smotri, gdje su sem boraca što su bili na položajima, bili svi oni koji su imali oružje, bez obzira iz kojih su jedinica i sela, zauzet je stav da oružje mogu nositi samo oni koji su spremni ići na front. Oni koji na to nisu spremni da odmah odlože oružje. Neki stariji ljudi, vezani za svoje porodice, dadoše oružje bez prigovora. Međutim, neki dađoše otpor, govoreći da su oni to oružje oteli u borbi i da ga bez borbe ne daju, da će se oni boriti kako znaju i umiju, pravdajući svoje odsustvo sa fronta momentano nezbri-nutom porodicom i slično. Ne prihvatajući njihove razloge, Nikola je energično insistirao na zauzetom stavu i

lično je prišao oduzimanju pušaka kod nekih upornijih, a ponegdje i uz primjenu sile. Ovakav energičan stav je podržan od većine boraca i situacija sa »pitarima«, kako su borci nazivali one koji su se samovoljno sa oružjem vrzimali po selima, brzo je raščišćena. Oduzetim oružjem odmah su naoružani novi borci, uglavnom omladinci — dobrovoljci.

Po sređivanju situacije u jedinicama odmah se prišlo sređivanju situacije u pozadini. Od nekoliko prisutnih odbornika iz raznih sela formirano je privremeno tijelo sa Milanom Dukićem na čelu, koje je imalo zadatak: da zavede i održava red u zbjegovima, da osigurava snabdijevanje i zbrinjavanje izbjeglica, da organizuje obavljanje poljoprivrednih radova i da se brine oko snabdijevanja i zbrinjavanja jedinica na frontu.

Trpeći gubitke na komunikacijama: Bihać—selo Vrtoče—Bos. Petrovac i Kulen-Vakuf—Vrtoče, posebno poslije likvidacije nekih njegovih postaja na komunikacijama, neprijatelj je bio prisiljen na povlačenje iz Kulen-Vakufa. Njegove snage koncem oktobra krenule su iz Kulen-Vakufa i uz podršku artiljerije uspjele da se probiju kroz ustaničke položaje, pretrpivši osjetne gubitke naročito u selu Prkosima. Povlačenjem neprijatelja iz Kulen-Vakufa i likvidacijom njegovih postaja na komunikaciji Bihać—Bos. Petrovac, ponovo je uspostavljena slobodna teritorija, a neprijatelj se samo zadržao u Petrovcu i Bihaću, odakle u toku novembra nije vršio neke veće akcije u pravcu slobodne teritorije, tako da su ustanici poslije četvoromjesečnih borbi imali mali predah. Brđanski vod je orientisan prema Ripču i Bihaću, a odred »Čovka* ostao je na terenu sela Prkosa i sela Bjelaje—Stjenjani. Tokom novembra izvršio je marš u Podgrmeč, gdje se pojavilo četništvo, i zadržao se nekoliko dana u selima Gornjoj i Donjoj Suvaji, gdje je uz učešće nekih drugih jedinica održan i zbor sa narodom. Po održanom zboru ponovo se vratio na Stjenjane.

Prodor Italijana u Bosanski Petrovac i Bihać nepovoljno se odrazio na dalji razvitak ustanka u ovom kraju. Služeći se perfidnim metodama i dobro smišljenom propagandom, italijanski okupator preko svojih agenata pred-

stavlja se kao nosilac reda i zakonitosti i kao zaštitnik obespravljenog srpskog življa u tim krajevima. Objektivna situacija mu je donekle išla na ruku. Spaljena sela, dolazak zime, oskudica ili potpuni nedostatak nekih sredstava za život (soli, odjeće, obuće, lijekova itd.), manifestacija italijanske oružane sile, kao i pojava četništva u nekim krajevima, učinilo je svoje. Pod pritiskom svih ovih elemenata i pod uticajem petokolonaša, bivših trgovaca, žandarma i raznih drugih italijanskih agenata, nastala je izvjesna stagnacija ustanka. U nekim krajevima dolazi do pasivizacije ustaničkih masa pa i do osipanja boračkih jedinica i vraćanja boraca kućama.

Predah u novembru i decembru iskorišćen je za organizaciono i političko sređivanje jedinica i pozadine, pojačan je politički rad i u vojsci i u pozadini. Kao prva mjera: ukinuta je praksa smjene boraca, što se praktikovalo u nekim desetinama i selima. Zaveden je logorski način života, uvedena je redovna vojno-politička obuka, oduzeto je oružje onim borcima kojima su teško padale ove mjere, vraćeni su kućama i borci starijih godišta što su više vezani za svoje porodice, a njihovo oružje dato je omladinцима, koji su sa oduševljenjem primili prave puške, zamjenivši svoje stare, neispravne ili drvene puške, sa kojima su vršili obuku u omladinskim jedinicama. Od odreda »Čovka« i Brđanskog voda formirana je četa na čelu sa komandirom Nikolom Karanovićem i komesarom Milanom Trninićem. Četa je dobila naziv Vakufska četa. U njoj nije bilo mesta za kolebljivce i neđisciplinovane, jer su izbor za njenu popunu, kao i starješina, vršili sami borci, a kandidovanje je obavljala omladina. Nakon koničnog sređivanja, četa je položila zakletvu, sem jednog voda (Brđanskog), koji je bio na položajima prema Bihaću. Četa je imala oko 130 dobro naoružanih boraca, a po starnosnom sastavu je bila praktično omladinska četa, jer je oko 85% boraca bilo ispod 24 godine, a preko 50% njih, zbog toga što su mlađa godišta nije služila ni bivšu jugoslovensku vojsku. Oni su vojnička znanja sticali u pauzama između akcija, a provjeravali ga u direktnim okršajima sa neprijateljem.

Po socijalnom sastavu četa je bila popunjena borcima iz redova siromašnih seljaka i sezonskih građevinskih, šumskih i pružnih radnika. Sve do druge polovine decembra 1941. godine, četa je po nacionalnom sastavu bila popunjena isključivo od boraca srpske nacionalnosti. Polovinom decembra u četu je došao Rudi Poje (poginuo 1942. godine kao borac proleterskog krajiškog bataljona), član KPJ, Hrvat, prvi borac u četi koji nije bio srpske nacionalnosti. U proljeće 1942. godine, u četu je iz Bihaća došao Sabo Delić, član SKOJ-a, Musliman, a u avgustu 1942. godine, prilikom ulaska u sastav 3. krajiške brigade, došao je i Eugen Lapajne, Slovenac.

Koncem decembra 1941. godine u četi je bilo pet, a polovinom januara 1942. godine 9 članova KPJ i desetak kandidata. Do ulaska čete u sastav brigade broj članova KPJ se povećao na dvadeset, kandidata petnaest i oko trideset članova SKOJ-a.

Uporedno sa sređivanjem stanja u četi intenzivno se radilo na organizacionom i političkom sređivanju pozadine. U decembru su izvršeni izbori za organe vlasti (narodnooslobođilački odbori), koji su zamjenili ranije organe narodne vlasti, što su nosili različite nazive u pojedinim selima. Prvi odbornici bili su: Lazo Kerkez, Stevo Zorić, Dušan Cabriło, Jovan Miljević i drugi. Po selima su organizovane narodne straže koje su, pored ostalog, imale zadatak da spriječe rad raznih špekulanata, trgovaca i italijanskih agenata. Posebno je bila posvećena pažnja organizaciji omladine. I dalje je produžena praksa obučavanja omladinaca u omladinskim četama. U Prkosima obuku sa njima izvodio je Petar Kerkez-Pecija, a na Oreškom brdu Ljubo Egelja. Iz ovih četa su kasnije popunjavane operativne jedinice. U pozadini je bio dobro organizovan rad na izradi odjeće i obuće, namijenjene u prvom redu za borce.

Prva smotra čete kao cjeline izvršena je početkom januara 1942. godine u selu Prkosima. Smotru je izvršio dr Mladen Stojanović, tada komandant 2. partizanskog (Kozaračkog) odreda. Tom prilikom četa je dobila naziv 5. četa Petrovačkog bataljona. Poslije smotre održan je narodni zbor koji je bio dobro posjećen, naročito od strane omla-

dine. Omladina je došla na zbor sa crvenom zastavom, dok je četa nosila jugoslovensku zastavu sa petokrakom zvijezdom. Mladenov govor je više puta prekidan aplauzom prisutnih. Poslije zbora, dok se pred školom igralo kolo i omladina pjevala partizanske pjesme, Mladen je do kasno uveče na zahtjev seljaka vodio razgovor sa njima. Među seljacima je bilo i nekoliko onih koje je Mladen besplatno lijecio, pa su došli da ga vide. Prisustvo Mladena i njegov prikaz vojno-političke situacije ostavio je snažan utisak na prisutne.

Mada je još ranije od odreda »Čovka« i Brđanskog voda bila formirana Vakufska četa, koja sada dobiva naziv 5. četa Petrovačkog bataljona, ona je i dalje praktično bila podijeljena na dva dijela. Manji dio (Brđanski vod), logorovao je na Oreškom Brdu i bio orijentisan prema Bihaću. Glavnina čete logorovaia je na Stijenjanima i u toku novembra i decembra nije imala nekih značajnijih akcija, sem pomenutog marša izvršenog u Podgrmeč. Vojno-političke pripreme čete, posebno onog dijela u Stijenjanima bile su svestrane. Pored vojno-političke obuke bilo je uvedeno i učenje nešto iz italijskog jezika, kao na primjer: »Mani in alto« — ruke u vis, »Arrendentevi non facciamo niente« — predajte se nećemo vam ništa, »Buttat el armi e arrendentevi« — bacite oružje i predajte se, »Ammaccate gli uffciali e arrendentevi« — ubijte oficire i predajte se, itd. Ovo nije išlo baš lako, ali smo se ipak dobro poslužili našim »znanjem« italijskog jezika kada smo se sukobili sa Italijanima u selu Koluniću i Medenom Polju.

U procesu sređivanja čete dragocjenu i neposrednu pomoć su pružili Ilija Došen i Slavko Rodić. Posebno je Slavko četi posvetio pažnju. Počev od septembra 1941. godine, on je u više navrata boravio u odredu »Čovka« i Brđanskom vodu, kao i kasnije kada je četa formirana sve do njenog ulaska u sastav 3. krajiške brigade. On je sa njom učestvovao u svim značajnijim akcijama. Voljen od boraca i rado slušan, pri svakom navratu vodio je duge razgovore, informisao borce o situaciji, držao predavanja i vodio razgovore iz različitih oblasti. Svojom neposrednošću, veoma pažljivim ophođenjem on je osvojio borce i plijenio njihovu dušu. On je bio među prvima koji je or-

ganizovao u četi partijsko politički rad i uvijek je nalazio vremena da navrati u četu i porazgovara sa borcima.

Na partijskom sastanku čelije, održanom početkom januara 1942. godine, na kojem je prisustvovao Slavko Rodić kao komandant Petrovačkog bataljona i Nikola Karanović (raniji komandir Vakufske čete) kao zamjenik komandanta bataljona, razmotrena je vojno-politička situacija u četi. Na sastanku su sopšteni namjera i odluka štaba bataljona o čišćenju terena od četnika u okolini Bos. Petrovca, a ukoliko Italijani intervenišu, predviđeno je da se prihvati i borba sa njima. Na sastanku je posebno razmatrana politička osposobljenost čete i njena pripremljenost za izvršavanje narednih akcija, koje su se znatno razlikovale od prethodnih. Do sada su borci ove čete vodili borbu protiv ustaša i domobrana i tu su položili ispit i po hrabrosti i po vještini ratovanja. Oni su pokazali visoku svijest kada su vodili borbu u ustaškim garnizonima i razlikovali su nediužne i prisilno mobilisane vojnike od ustaških zlikovaca. Od početka borbe su osuđivali svaki akt nasilja, osvete i pljačke, primjerno kažnjavali one koji su bilo čime uprljali lik narodnog borca. Da li će ostati na istoj visini hrabrosti i političke svijesti sutra u borbi protiv onih ikoji su se sa njima zajedno borili protiv ustaša i domobrana? O tome se povela diskusija na sastanku. I sada kao da čujem riječi komesara čete Milana Trninića kad kaže da je siguran za oko pedeset boraca koji su spremni da se bore protiv svakog neprijatelja i na svakom mjestu. Za jedan manji broj boraca, prema njegovoj ocjeni, ne bi mogao garantovati da se u jednoj nejasnoj političkoj situaciji neće pokolebiti. Prema njemu, ovaj manji broj se pri osudi četnika i četništva nekako drži, »oj djevojko ni tamo ni vamo«. Nakon duže diskusije data je ocjena da se sa četom može krenuti u akciju i protiv četnika i protiv Italijana. Četa je ojačana vodom boraca iz Martin-Broda, dok je jedan vod 5. čete (Brđanski) orijentisan prema Bihaću i neće učestvovati u predstojećoj akciji. Četa je 13. januara krenula iz Stijenjana, prenociла u selu Bjelaj (za-seocima Ćojlouk, Busija i Provo), a 14. januara 1942. godine, borci Vakufske čete našli su se oči u oči sa vodom četnika Mane Rokvića, koji su iz Petrovca na čelu sa ko-

mandirom voda došli na narodni zbor u selo Bjelaj, sa ciljem širenja propagande u korist četnika i saradnje sa Italij anima. Takvi su se odmah i predstavih preko svojih govornika. Ispred partizana govorio je Slavko Rodić, u početku ometan od pročetničkih elemenata. Cim se Slavko pojavio na govornicu iz mase se pojavio jedan brkajlja vičući: »Dosta nam je gospode, hoćemo da čujemo seljake, nećemo više kaputlija«, vikao je ofl, aludirajući na Slavka koji je na sebi imao nov kožni kaput. Među prisutnima preovladalo je raspoloženje u korist Slavka i brkajlja je brzo učutkan. Četnici su se držali dosta mimo, bili su stalno na okupu i samo su povremeno patrolama odlazili do obližnjih kuća i vraćali se. Bili su stalno pod oružjem i očito se vidjelo da su zbunjeni i da se drže na oprezi. Mada je bilo koškanja i provociranja i sa jedne i sa druge strane, do razoružavanja tu na zboru nije došlo. To tada nismo učinili, jer bi u slučaju otpora neminovno došlo do sukoba i otvaranja vatre, pa bi moglo biti nepotrebnih žrtava među civilima. Pratili smo svaki njihov pokret i praktično smo im bili stalno za petama. U toku dana saznali smo da će oni zanoćiti u selu Bjelaju (zaselak Cimeš), pa smo i mi planirali prenoćište u istom selu, nastojeći da budemo raspoređeni ih u istim ili u najbližim kućama gdje su raspoređeni i četnici. Već u prvim susretima u kućama došlo je do prepirk i uz inalo gušanja, ponegdje udaraca sa jedne i druge strane. Četnici su bili vrlo brzo razoružani i početak naše akcije dobro je prošao. Međutim, u drugim selima gdje smo planirali akcije sa istim ciljem, brzo se pročula slobodna ovog četničkog voda, pa su neki koji su više kompromitovani, pobegli u Petrovac.

Akcija razoružavanja četnika nastavljena je i vršena uglavnom noću u selima: Vodenici, Skakavcu, Suvaji i Smoljani. U selu Janjilima i Driniću, Vakufskoj četi pridružila se 1. petrovačka četa, pa su dalje obje čete nastavile akciju čišćenja. Praktično za svega nekoliko dana od četnika su očišćena sva sela u okolini Petrovca. U selima su održavani zborovi sa narodom, a oružje oduzeto od četnika dato je omladincima.

Na maršu oko Petrovca, na prolazu kroz selo Kolunić 23. januara 1942. godine poslije podne, čete su naišle na

jednu grupu Italijana (njih dvadeset i jedan), opkolile ih i razoružale bez borbe, zatim su Italijani sprovedeni u Medeno Polje, gdje su čete i zanoćile. Italijanska komanda u Bos. Petrovcu, vjerovatno obaviještena još u toku noći 23/24. o sudbini svojih vojnika kao i to gdje su naše čete zanoćile, uputila je jake snage (preko 300 vojnika) sa jačom grupom četnika i sa dva topa da izvrše napad na naše snage. Neprijatelj je sa tim snagama izbio vrlo rano južno od sela Medeno Polje, vjerovatno sa ciljem da spriječi naše snage da zauzmu položaje na sjeveroistočnim padinama Osječenice. Namjera Italijana je vjerovatno bila, da naše snage natjera u polje i da ih tamo uništi. Štab bataljona je obaviješten kada je neprijatelj bio udaljen od Medenog Polja oko 3 km i uspio je samo da dà zadatak jednoj grupi boraca Vakufske čete, koji su bili u najbližim kućama, da što hitnije zauzmu položaje na sjeveroistočnim padinama Osječenice i na prvim visovima iznad sela. Ostalim borcima štab bataljona nije ni stigao dati zadatke, pa su oni, prema stepenu obavještavanja, samoinicijativno zauzimah položaje.

Ova prva grupa boraca uspjela je prije stizanja Italijana, da zauzme položaje na bezimenim visovima na sjeveroistočnim padinama Osječenice. Oni su jednom udolinom zašli dublje u šumu, potom se razvili lijevo i desno na kosice ove udoline, vrativši se tim kosicama dijelom snaga unazad, tako da je posjednuti položaj imao izgled potkovice. Vrijeme je bilo jako hladno, temperatura minus preko 10 stepeni i snijeg visok preko jednog metra. Tek što smo uspjeli da izađemo na položaj, da u snijegu napravimo zaklone od oka, pred nama se ukaza duga crna kolona, koja je po izbijanju do prvih kuća gdje smo mi prenocići, krenula našom prtinom u šumu. Jedna manja grupa Italijana ostala je na brežuljku iznad kuća i jasno se vidjelo kako postavljaju topove.

Veliki snijeg ovdje nam je išao u prilog. Pošto smo mi udolinom duboko zašli u šumu, Italijani su, koristeći našu prtinu prošli kroz naše položaje, ne primjećujući ništa, iako smo im bili blizu na 50 do 100 metara i praktično su došli u klopku. Tek kada je njihova patrola iz prethodnice došla na mjesto gdje se prtina račva na lijevo i desno, pa-

troia stade, dade neki znak ostalima i kolona se poče razvijati lijevo i desno od prtine. Ko je prvi opalio metak, to se ne zna, ali se plotuni osuše istovremeno sa obje strane. Neki Italijani padoše, a neki i dalje produžiše da zauzimaju zaklone iza nekog drveća, što im nije baš ništa koristilo. Mi smo uz otvaranje vatre koristili i naše »znanje« italijanskog jezika i borba je tako trajala oko jedan sat. Među Italijanima bilo je sve više mrtvih i ranjenih i oni počeše da se povlače, a njihova artiljerija ubrzala je paljbu, ali im to nije ništa pomoglo. U početku je bilo organizованo odstupanje, a kasnije se ono pretvorilo u bježstvo. Italijani su ostavljali svoje mrtve i ranjene. Obje čete krenuše na juriš i s obzirom na silinu juriša, Italijani nisu uspjeli da organizuju bilo kakvu zaštitu povlačenja. Borci su pristizali njihovo začelje i gonili ih gotovo do same odbrane Petrovca.

U ovoj akciji zarobljeno je 70 italijanskih vojnika, dok je bio veći broj mrtvih i ranjenih. Među poginulima bio je i njihov komandant bataljona i još 5 oficira, a među zarobljenima 3 oficira, od kojih je jedan ljekar i jedan lejkarski pomoćnik. Zaplijenjeno je 80 pušaka, 6 puškomitrailjeza, jedan teški mitraljez, jedan top i dijelovi drugog topa sa većom količinom puščane i topovske municije. Od zaplijenjenog naoružanja narednih dana naoružana je jedna nova omladinska četa. U ovoj borbi mi smo imali trojicu ranjenih, od kojih teže zamjenik komandanta bataljona Nikola Karanović.

Uspješno izvođenje akcije protiv Italijana i četnika, pored vojničkog imalo je neosporno i veliki politički značaj. Ovo je imalo snažan moralno-politički odraz ne samo na terenu bosanskopetrovačkog sreza, nego i šire. Ovom akcijom prekinuta je privremena stagnacija ustanka i pasivizacija ustaničkih masa i označila je početak nepoštene borbe protiv italijanskog okupatora i domaćih izdajnika. Ona je označila kraj četništvu u bosanskopetrovačkom srezu. Vakufska četa imala je tu čast da bude među prvima koja je povela tu borbu, što je neosporno doprinijelo njenom ugledu i popularnosti.

Poslije ove akcije Vakufska četa je upućena na sektor Kulen-Vakuf, sela Stjenjani, orijentisana prema Bihaću.

Početkom februara ona je, sa još nekim drugim jedinicama, izvela uspješnu akciju u selima: Čavkići i Cakrlijama, na samoj periferiji Bihaća. Ovo je bio prvi slučaj da neka partizanska jedinica izvodi akcije u ovim selima, naseljennim isključivo muslimanskim stanovništvom. Svojim pravilnim ponašanjem prema stanovništvu, pravilnim političkim i vojničkim držanjem, borci ove čete su neosporno doprinijeli da se iz osnova promijeni mišljenje ovog stanovništva o partizanima.

U daljim akcijama protiv Italijana i četnika na sektoru Srba i Tiškovca (marta mjeseca), u selu Koluniću (maja mjeseca), Glamoču, Pevuljama i u okolini Grahova (maj, juni), te u zauzimanju Ključa i čišćenju Saničke doline (juni, juli 1942. godine), kao i u drugim akcijama Vakufska četa postizala je uspjeh za uspjehom i praktično za cijelo vrijeme ratovanja nije znala za poraz.

Od početka ustanka i formiranja prvih desetina i vodova, pa do ulaska u sastav 3. kраjiške brigade (avgusta 1942. godine), borci ove čete imali su više od 40 manjih i većih akcija. U tim akcijama oni su sticali dragocjena borbenaa iskustva, tako da je četa u neku ruku bila i kadrovska jedinica. Od 140 boraca, koliko ih je kroz njene redove prošlo od početka ustanka pa do njenog ulaska u sastav brigade, rat je preživio 71 borac. Od toga je 45 iz rata izašlo kao oficiri JNA. Od 69 poginulih (misli se na one koji su u toj četi bili od njenog formiranja pa do ulaska u sastav brigade), 28 su poginuli na raznim rukovodećim dužnostima; komandira voda pa do zamjenika komandanta brigade. Četa je dala i tri narodna heroja. Vakufska četa ušla je u sastav 3. kраjiške brigade kao 1. četa 2. bataljona, 3. kраjiške brigade, ali je i dalje bila više poznata kao Vakufska. Ovaj naziv, pod kojim je zasluženo stekla popularnost, zadržala je i do kraja rata, ali ne samo naziv, nego i sve one vrline koje su je krasile kao jednu od najboljih jedinica na terenu bosanskopetrovačkog sreza.

MILENKO STUPAR

KRNJEUŠA I NJENA ČETA

Poslije kapitulacije jugoslovenske vojske aprila 1941. godine, vlast u opštini preuzele su ustaše. Grupa najekstremnijih nacionalista — Hrvata, stavila se na čelo ustaškog pokreta. Među njima posebno su se isticali: Ivan Dušek, trgovac, Ivan Pavičić »Gužvina«, Ivanov brat Perica, Ivica Pavičić »Ibro«, Perica Pavičić Matijin, Mile Knežević, braća Jure i Dane Matijević, Jakov Matijević, Ivica Matijević »Čaplje« i njegov sin Karlo, Josan Tomičić, Mile Ivanišević »Cvitan«, Petar Babić, Dane Jurjević, Ivica Nikole Skender i drugi.

Pritisak je vršen i na mlađe ljude da stupe u ustaški pokret. Bilo je otpora, ali su ipak mnogi odlazili u ustaše, ili u domobransku vojsku.

Međusobna borba i koškanje oko toga ko će biti šef vlasti trajala je nekoliko mjeseci. Netrpeljivost, primitizam i karijerizam pojedinaca, kao i druge okolnosti, uticali su na međusobne odnose. Do jula 1941. godine, nekoliko kvislinga se mijenjalo na položaju logornika.

Odnos prema srpskom življu svakim danom postojao je sve nesnošljiviji. Od svemogućih ponižavanja i uvreda prešlo se i na fizičko uništenje. Među prvim žrtvama ustaškog terora pali su: Milkan Jokić, Jovo Novaković i Nikola Obradović. Nakon mučenja, ovi ljudi bačeni su u Risovačku pećinu (pod Risovom gredom), u kojoj je Milkan davao znake života nekoliko dana.

Poslije ovog zločina u Kmjeuši, o kome se vijest ve likom brzinom pronijela takoreći čitavom Bosanskom kra

jinom, kod srpskog stanovništva zavladao je strah od fizičkog istrebljenja koje je bilo na pomolu. Ljudi su se različito ponašali. Neki viđeniji u selima, a posebno u kmjeuškoj Čaršiji, pokušavali su da traže objašnjenja, »razlog« zibog čega je počinjen ovaj zločin, neki su čak i javno reagovali kod ustaških vlasti.

Međutim, zločini su ubrzo nastavljeni. Bolje reći oni su tek započinjali. Ovoga puta, neposredno poslije masakra prve grupe ljudi nad Risovačkom pećinom, ustaški zlikovci su htjeli da likvidiraju napredne omladince. Radi voj a Rodica, od ranije poznatog naprednog omladinca, htjeli su da uhapse. Ustašama nije pošlo za rukom da ga pronađu, jer je prešao u ileganost i napustio Kmjeušu. Radio je kao član Vojnog komiteta u petrovačkom srežu na pripremi ustanka. Uhapsili su njegovog mladeg brata Slavka, Branka Polovinu — članove skojevske grupe — i omladinca Danu Krljića. Ustaše su ih otjerale u Bihać, gdje su ubrzo i postrijeljani.

Ranjen je bio od ustaša, a potom je umro, omladinac Pero Milana Karanović.

Bojeći se organizovanog otpora pri daljem sproveđenju plana o fizičkom istrebljenju, ustaše su vršile pritisak na srpski živalj da ide na javne radove, obezbeđujući time kontrolu nad njim. S druge strane, to im je pružalo mogućnost da ih po potrebi što lakše pod izgovorom »talaca«, strpaju u logore, a potom likvidiraju.

Juna 1941. godine iz krnjeuških sela uhapšena su još 62 čovjeka.¹⁾ Nakon izvjesnog vremena provedenog u za-

¹⁾) Adžamović T. Luka, rođen 1897. domaćin, Atlagić J. Stevan, rođen 1870. domaćin, Aitlagić D. Stevo, rođen 1896. domaćin, Atlagić J. Trivo, rođen 1889. domaćin, Brtkić D. Blažo, rođen 1902. ugostitelj u Krnjeuši, Bubalo Đ. Sovija, rođena 1912. Čeranić V. Branko, rođen 1924. omladinac, Čeranić S. Niikoda, rođen 1888. ugostitelj u Krnjeuši, Čulibrk M. Božo, rođen 1890. domaćin, Dragić N. Sima, rođen 1880. domaćin, Dragić D. Jovo, rođen 1908. domaćin, Dragić M. Luka, (rođen 1895. domaćin, Drobac M. Petar, rođen 1895. domaćin i Petrov sin Drobac P. Đuro, rođen 1918. radnik, dvije žrtve iz domaćinstva, Đukdć P. Mile, rođen 1918. radnik, G-rbić M. Rade, rođen 1914. domaćin, Juknć N. Mićo, rođen 1917. radnik, Jević R. Nikola, rođen 1892. domaćin, Karanović R. Nikola, rođen 1900. zidar — domaćin, Karanović R. Jovica, rođen 1890. zidar — domaćin, Karanović M. Sava, rođen 1906. domaćin, Karanović M.

tvoru, odvedeni su i postrijeljani kod Borićevca u Lici. Zajedno sa njima strijeljana su i desetorica izbjeglica iz Bihaća, čija su imena nepoznata, koji su ranije bili protjerani, pa su se bili nastanili po krnjeuškim selima.

Prolivena je nevina krv najuglednijih domaćina sa sela i iz kmjeuške Čaršije, zanatlija, radnika, službenika, omladinaca i članova SKOJ-a.

Ma koliko nastojali da zametu trag ovom teškom zločinu nad nevinim ljudima, ustaše to nisu bile u stanju. Tačno se znalo kada su krenuli, u kom su pravcu odvedeni ljudi i kako su izginuli.

Kroz sela krnjeuške opštine brzo je prenesena potresna vijest o tragediji koja je zadesila većinu domaćinstava.

— Evo, nad našim selima viore se crni barjaci — govorili su izbezumljeni ljudi. — Zar ćemo dozvoliti da nas šačica kmjeuških ustaša kao stoku na klanicu u kamionima vezane odgoni?

Nikola, rođen 1900. domaćin, Karanović M. Stevan, rođen 1886. domaćin, Karanović S. Božo-Boško, rođen 1904. predsjednik opštine u Kmjeuši uoči rata, Karanović S. Mile, rođen 1922. godine, omladinac, braća Krčmar: Jovo i Luika, rođeni 1915. i 1919. radnici, Krčmar L. Milja, rođena 1900. domaćica, Krčmar P. Janko, rođen 1900. domaćin, Krčmar L. Dušan, rođen 1913. radnik, Krčmar L. Drago, rođen 1918. godine, zemljoradnik, Kačar M. Jovo, rođen 1895. domaćin, Kačar M. Simo, rođen 1900. domaćin, Kačar P. Gojko, rođen 1900. domaćin, Kolundžitja P. Luka, domaćin, Krivokuća Miloš, rođen 1900. domaćin, Lončar V. Petar, rođen 1898. domaćin, Mrda J. Petar, rođen 1900. domaćin, Milanovdž P. Đuro, rođen 1890. domaćin, Novaković B. Drago, rođen 1924. omladinac, Novaković T. Petar, rođen 1901. domaćin, Polovina M. Jovo, rođen 1896. trgovac, Popović Đuro, rođen 1914. poštari u Kmjeuši, rodom iz Lapca, Radišić M. Nikola, rođen 1898. domaćin, Radišić R. Božo, rođen 1880. domaćin, Radišić B. Stojan, rođen 1888. bilježnik u opštini Kmjeuša, Radišić S. Damjan, rođen 1905. domaćin, Stupar K. Ranko, rođen 1902. domaćin, Situpar M. Jovo, rođen 1896. domaćin, Stupar D. Stojan, rođen 1886. domaćin, Stupar B. Ilija, rođen 1900. domaćin, Sovilj S. Petar, rođen 1892. domaćin, Santrač P. Đuran, rođen 1885. domaćin, Vučković S. Đuran, rođen 1889. domaćin, Vučković S. Miško, rođen 1886. domaćin, Vučković N. Nikola, rođen 1892. domaćin, Vučković K. Stevan, rođen 1894. domaćin, Zorić Đ. Dojčin, rođen 1904. domaćin, Zorić J. Stojan, rođen 1870. trgovac, Zorić I. Milan, rođen 1896. stolar — domaćin, Zomč J. Mićo, rođen 1897. kafedžija, Zorić B. Bogdan, rođen 1903. žandarm.

Na prevaru je odvedena još jedna, četvrta i posljednja grupa ljudi.²⁾ Vezani u žicu, ljudi su na dva kamiona, uz jaku ustašku pratinju, odvedeni za Bosanski Petrovac.

Međutim, na putu za Petrovac, pod Obljajem, kamioni su napadnuti iz zasjede koju su napravili ustanci iz Vodenice. Spaljen je jedan kamion. Neki od talaca uspjeli su pokidati žicu kojom su bili vezani (Jovo Karanović i Dane Kolundžija), pa su razoružali dvojicu pratilaca-ustaša i stupili u obračun sa ustašama. Dane je odmah smrtno pogoden, jer nije umio upotrebiti puškomitrailjez »brno« koga je istrgao iz ruku jednog ustaše. Đuran Dragić, Sretko Zortić, Mile Vučković, Jovo Karanović i Đuro Bubalo, uspjeli su, koristeći stvorenu gužvu, da se izvuku, dok su ostali ili poginuli u toku borbe, ili su uveče, istog dana, postrijetljeni kod Bosanskog Petrovca. Drago Knežević bio je teže ranjen, ali je uspio da se izvuče uz pomoć vođeničkih partizana, dok je Ilija Repac za vrijeme strijeljanja pao među mrtve drugove i u toku noći izvukao se iz rupe i pobegao krnjeuškim partizanima.

Ovakav metod bezrazložnog masakra i uništavanja nevinih ljudi (71 žrtva) izazvao je takav revolt u narodu da je pri oslobođenju Krnjeuše, koje je ubrzo uslijedilo, moglo doći i do daleko težih posljedica po hrvatski živalj zatečen u čaršiji. Što do toga ipak nije došlo treba zahvaliti izvanrednom naporu koji su uložili članovi KPJ, kandidati i članovi SKOJ-a, zajedno sa grupom naprednih ljudi na izvlačenju, sklanjanju u Risovac i zaštiti ustaško-domobranskih i drugih porodica.

Pripreme za ustank uslijedile su još ranije, prije nego što je došlo do ustaškog terora i ubistava. Teror i ubistva su samo ubrzali i pospješili započete pripreme. Na čelo ustanka stavili su se komunisti, članovi Partije, SKOJ-a i ugledni ljudi iz krnjeuških sela.

Za Krnjeušu kao vojni povjerenik određen je u ime Sreskog komiteta KP Radivoj Rodić, đak srednje geodetske

²⁾ Kolundžija N. Mile, rođen 1900. domaćin, Kolundžija P. Dane, rođen 1912. godine, domaćin, Polovina, J. Đoko, rođen 1925. godine, omladinac, Vučković Đ. Nikola, rođen 1925. godine, omladinac (poginuli), Đuran Dragić, domaćin, Sreto Zorić, trgovac, Mile Vuškovlić, domaćin, Jovo Karanović, domaćin, Đuro Bubalo, domaćin, Ilija Repac, domaćin i Drago Knežević, domaćin (uspjeli da se spasu).

škole. Sav svoj rad i aktivnost od aprilskog rata, Radivoj je usmjerio na formiranje partijske i skojevske organizacije u Krnjeuši. Za njim su ustaše tragali, raspisivali potjernice, ali bez uspjeha. Partijsku i skojevsku organizaciju u Krnjeuši, koje su stvorene pred kraj 1940. godine, sačinjavah su — partijsku: Radivoj Rodić, Pero Vranješ i Boško Stupar, a skojevsku: Nikica Novaković, Đuro Milanović, Brane Polovina, Slavko Rodić, Petar Kolundžija, Mirko Karanović i Branko Kovačević. Oni su razvijali političku aktivnost i preduzimali odgovarajuće vojno-političke pripreme za podizanje ustanka na cijeloj teritoriji krnjeuške opštine.

Neposredno poslije kapitulacije bivše jugoslovenske vojske i uspostave ustaške vlasti, komunisti su sprovodili agitaciju da se ne predaje oružje, što su pod strogim prijetnjama zahtijevale ustaše; raskrinkavane su parole i razne verzije ustaške propagande koje su proturane sa ciljem da izazovu kod stanovništva strah i pokornost ustaškoj vlasti.

Dio naoružanja kojim su pojedinci raspolagali i imali dozvolu za nošenje morali su predati pod ustaškom prijetnjom ustaškoj vlasti. Ostalo je uglavnom ono oružje za koje vlast nije znala, kao na primjer: oružje ostalo ljudima od bivše austrougarske vojske, francuske trometke i nekoliko karabina koji su bih prikriveni po kapitulaciji. Nešto više imali smo sakrivenog civilnog oružja: pušaka dvocijevki, jednocijevki i nekoliko pištolja. Đoko R. Karanović, imao je karabin, Ilija S. Stupar, karabin, Petar M. Radišić, karabin, Stojko Krčmar, karabin (kojim je u ustanku bio naoružan Lazo Atlagić — »Grk«). Kojica Atlagić i Boško Stupar, za vrijeme blokade Kmjeuše, iznijeli su iz Karanovića polja 3 karabina koje je sakrio Stevan Karanović »Čeva«. »Čevu« su ustaše ubile prije ustanka. Ceva je prije hapšenja u povjerenju rekao Atlagiću Kojici gdje su karabini sa municijom, jer je pretpostavljao da će biti od ustaša likvidiran. Ova tri karabina su podijeljena Kojici Atlagiću, Bošku Stuparu i Šimi Krčmaru. Za vrijeme otkopa van ja karabina, sa zvonika pravoslavne crkve, ustaše su primijetile Kojicu i Boška i na njih otvorile vatru. Kojiča Atlagić bio je ranjen, ali je sa Boškom

ipak uspio da otkopa oružje i da ga iznesu do ustanika. Od lovačkog oružja, Boško Stupar, Ilija Novaković i Raca Novaković, imali su jednocijevke, a Bojan Polovina i Gojko Knežević, bili su naoružani pištoljima. Tako je bilo u Kmjeuši.

U Risovcu, Rade Bjelić, imao je karabin, Mile Novaković karabin, Mile Jević, karabin, koga je ranije posjedovao Pero Culibrk. Uoči ustanka, Stojan i Jović Mandići su u Risovcu sačekali ustašu Pericu (Katalinić) Pavićić. Stojan ga je iz lovačke puške teško ranio, a Stojanov brat Jović uzeo je karabin sa municijom. Đukan Obradović, imao je karabin-trometak, francuski. Lovačko oružje imali su: Petar Šijan dvocijevku, Cvetko Mandić dvocijevku i pištolj, Trivo Mandić jednocijevku i pištolj, Lazo Mandić jednocijevku, Stojan Mandić dvocijevku, Đuro Culibrk dvocijevku, Bogdan Culibrk dvocijevku, Dude Culibrk dvocijevku, Pero Kantar dvocijevku, Marko (Kraljević) Ilić jednocijevku. Pištolj su imali Ljubiša Curguz i Radivoj Rodić.

U Vranovini i Lastvima Dako Mrda imao je karabin, Svetko Jević imao je karabin koji mu je uoči ustanka dala Stana Vučković, žena strijeljanog Miška Vučkovića iz Dola. Miško je za vrijeme kapitulacije bivše Jugoslavije sakrio karabin. Pod prijetnjom ustaša da će biti strijeljan ako ga ne preda, nije ga htio predati. Civilno oružje imali su: jednocijevke, Marko Mrda i Đuro Mrda, a pištolj je imao Pero Mrda.

U nedostatku vatreñog oružja ustanici su pripremili sve moguće što im se našlo pri ruci: sjekire, kose, rogulje, vile, razne bodeže, gvozdene šipke, pijuke, motike, drveno koplje, dinamit i slično.

Vijest o ustanku u Drvaru, 27. 7. 1941. godine, brzo se prenijela i raširila u svim kmjeuškim selima. Na nekoliko dana prije dizanja ustanka, iz kmjeuških sela je većina odraslih ljudi i omladine, zbog ustaškog terora, izbjegla u obližnje šume. Radivoj Rodić imao je tih dana pune ruke posla. Stalno se nalazio u pokretu od sela do sela. Sada bi se pojavio u Risovcu, gdje bi prenio direktive i ukazao šta treba raditi, a zatim brzo prelazio u Lastve,

Vranovinu, Brestovac, Vodenicu, a zatim ponovo kod nas u Krnjeušu.

U zbjegovima, ljudi su međusobno razgovarali o nesnošljivosti ustaškog terora i o tome ko ima prikriveno oružje, kako i na koji način se podići u borbu protiv ustaša.

Do odjeka pucnja u Drvaru i otpočinjanja oružane borbe na sektoru krnjeuških sela sve je bilo na nogama i u pokretu. Iz priprema prešlo se na blokadu ustaškog logora u Krnjeuši. U logoru su se nalazile domaće ustaše, ustaško pojačanje iz drugih mjesta i jedna satnija domobrana, kao i mještani-civilni koji nisu htjeli da budu ustaše, ali -pod pritiskom ustaša bili su primorani da prime oružje i da vrše odbranu ustaškog garnizona u Krnjeuši. U opsadi se nalazilo oko 250 naoružanih lica sa karabini-ma i automatskim oružjima.

Blokada neprijateljskog garnizona u Krnjeuši trajalp je desetak dana. To je ujedno bio period veoma živilih vojno-političkih priprema naroda, a posebno omladine, za borbu. U narodu dozrijeva i oformljuje se shvatanje da je ustanak jedina efikasna mogućnost zaštite od ustaškog terora i bezakonja. Kolebanja, uglavnom kod nekih starijih ljudi, ispoljena prije toga, počela su da iščezavaju. Staro i mlado stavljalo se u službu fronta. Spontano, iz mase, nicali su inicijatori veoma korisnih krupnih akcija: za sakupljanje dobrovoljnih priloga, za organizaciju ishrane boraca na frontu, kao i za obavljanje niza drugih poslova.

Hljeba je narod imao malo. Ni drugih artikala za ishranu gotovo da nije bilo. Obveznici su odlazili i vraćali se sa fronta u aprilskom ratu, pa se trošilo i rasipalo. Dolaskom izbjeglica iz Vojvodine, Bihaća i Slovenije naglo je povećan broj stanovnika, a time je povećana potrošnja. Žene su organizovale sabiranje zrelih klasova pšenice, susile na motkama »vrbe«, potom nosile na žrvanj i od samljevenog brašna mijesile hljeb i nosile ga na front boćima.

Po dogovoru, znalo se, ko će od seljaka, iz kog za-seoka ili dijela sela za koji obrok i na koji odsjek fronta donijeti pečeno meso za ishranu boraca. Imućniji seljaci donosili su češće.

Za čitavo vrijeme blokade, ishrana nekoliko stotina ljudi koji su bili angažovani na frontu, funkcionala je bez zastoja.

Neprijatelj je živio u strahu. U toku dana reagovano je na svaki njegov pokret. Kada je Simo Krčmar iz zasjede ulbio dva neprijateljska vojnika i dva ranio, zaplijenivši puške i oko 200 metaka, strah kod opkoljenog neprijatelja dostigao je vrhunac. Smjeliji borci privlačili su se u neposrednu blizinu neprijateljskih položaja i eksplozivom oglašavali naše prisustvo. Tokom svake noći imitirana je artiljerijska vatra pomoću dinamita duž čitavog fronta. Sve je to iznuravalo neprijatelja i stvaralo u njegovim redovima zabunu i nesigurnost.

Politički rad u masama, s obzirom na novostvorene uslove, sprovođen je potpuno legalno, jer se narod posvadao sa neprijateljem i masovno se digao na obaranje njegove vlasti. Otuda je period blokade Krnjeuše bio vrlo značajan za pripremu i osposobljavanje i rukovodstva i masa za teške zadatke, koji su se tek nazirali.

U blokadi Krnjeuše uoči napada, 9. augusta 1941. godine, ustanici su u neposrednoj blizini zauzeli polazne položaje za napad. Gerilska grupa iz Selišta nalazila se na istočnim padinama Liščjaka na tzv. brdu Gradina. Po oslobođenju Vrtoča, 2. 8. 1941. godine i vrtočki ustanici, jačine 30 naoružanih boraca i oko 40 sa sjekirama, rogljama i vilama došli su na blokadu Krnjeuše, gdje su se uključili u selišku gerilsку grupu. Gerilska grupa iz Dola, zauzela je položaj na istočnim padinama brda Vranovača (kod Latkovića kuća). Ovu grupu pojačalo je 10 ustanika naoružanih karabinima i civilnim oružjem iz sela Dugopolja, koji su uoči napada na Krnjeušu pritekli u pomoć. Gerilci iz grupe Zapoljak—Krnjeuša zaposjeli su položaje na Atlagića glavici. Gerilska grupa Risovac, zaposjela je položaj kod kuće Đurđa Polovine i u Grabovcu, na putu Risovac—Krnjeuša. Gerilska grupa Lastve—Vranovina, zaposjela je položaje na liniji: naselje Kačari, Kula (Gradine—Grmovi). Ovu grupu pojačalo je uoči napada 20 ustanika iz Vodenice (10 karabina, 10 civilnih pušaka) i grupa od 20 boraca Mane Rokvića, koji su bili naoružani karabinima. Rukovodstvo ustanka realno je procijenilo

situaciju. Znalo je da je Kmjeuša jako ustaško uporište, da se u njoj nalaze jake snage i glavni krivci za smrt oko 80 nevinih ljudi i da na neprijatelje treba ići sa svim raspoloživim snagama.

Važnu ulogu u likvidaciji posade u Krnjeuši odigrao je top, haubica 105 mm, koju su ustanici iz Vrtoče zaborbili od domobrana u Vrtočkim dolinama, 4. 8. 1941. godine. Vrtočani su zarobljeni haubici sa dovoljnom količinom granata izvukli na vatrene položaje na brdu Liščjak. Sa ovog položaja, 7. augusta, gađana je Krnjeuša, ali bez uspjeha. Tobdžije Milija Atlagić, Đukan Karanović, Staniša Obradović i još neki drugovi, čijih imena se sada ne sjećam, izgleda da nisu u bivšoj vojsci posluživali ovakav top. Nisu umjeli da sa spravama rukuju, te su prešli da nišane kroz cijev topa. Prva granata eksplodirala je u neposrednoj blizini kuće Stojana Stupara u selu Dol — imala je podbačaj za oko 2 kilometra. Od eksplozije granate na kući Stuparevoj polomljena su prozorska stakla, oštećeno nekoliko stabala šljiva, a moja majka Mika imala je sreću da izbjegne smrt. Izviđači su prenijeli tobdžijama gdje je granata eksplodirala i koliki je podbačaj od cilja. Tobdžije su ponovo nanišanili kroz cijev i po drugom opaljenju granata je visoko prohujala iznad Krnjeuše i u krajnjem dometu topa izvršila prebačaj i eksplodirala negdje u planini Grmeč.

Ovim neuspjehom bili smo svi potišteni. Od daljeg gađanja odustalo se. Trebalo je tražiti prave tobđe. Doznao se da su na haubici 105 mm služili vojsku Luka Stupar iz sela Skakavac i Vaso Medić iz sela Vodenice. Brzo je donijeta odluka i upućen je Lukina Karanović da ih pronađe. A top je sa Liščjaka, sa 4 para volova (dva para Ljubiše Jevića i po jedan par braće Jovana i Kojana Obradovića, prevučen niz okomite padine Čučeva na sljedeće vatrene položaje, na Rudo glavicu, kod sela Selišta.

Po dolasku tobđija Stupara i Medića, 9. augusta u jutarnjim časovima, prišlo se gađati topom na ustaški logor u Krnjeuši. Iz mase posmatrača, tobđijama su bila upućena razna pitanja i pretpostavke, a bilo je i prijetnja: što će biti ako ne uspiju da pogode cilj? Na ovu upadicu tobđije su hladnokrvno reagovale. Sa osmjehom su oda-

vali svoju uvjerenost da će cilj biti pogoden. Hvatali su se nišanskih sprava i doveli top u ravan gađanja. Ponovo iz mase naroda neko je dobacio:

— Vidi što to oni sada rade! Pa ljudi, oni ne nišane kroz cijev, već su se svi zagledali u tu malu spravicu!

Na ove upadice nišandžija Luka Stupar nije se mogao uzdržati, već je objasnio da će ova »mala spravica« učinili svoje i da će cilj koji se nalazi na udaljenju od 5 km biti sigurno pogoden. Poslije ovog objašnjenja u masi prisutnih nastala je tišina. Između topa i cilja uspostavljena je reljena veza. Omladinac Božo S. Stupar iz Dola, jašući na konju, prenosio je izvještaje do tobđije o tome gdje granata eksplodira. I kada su tobđije opalile prvu granatu, izvještaj je stigao da je eksplodirala u Karanovića polju, sa podbačajem 400 metara od cilja. Tobđija Luka Stupar je rekao:

— Dobro je, druga ima da padne u Krnješu.

Na dobošu đaljinara, nišandžija Luka izvršio je ko-rekciju. Zauzeo je elemente za gađanje i druga granata pogodila je cilj. Eksplodirala je u krugu Zandarmerijske kasarne, a treća i četvrta takođe su pale u centar ustaškog logora. Eksplozije granata natjerale su ustaše u bjekstvo i paniku. Istovremeno otpočeo je i napad ustanika. Napad je bio tako silovit da je ustaški garnizon ubrzo bio osvojen.

Tih dana Krnješa je spaljena, a spaljena su i naselja, kao i napuštene kuće uz komunikaciju Krnješa—Vrtoče. To je urađeno u cilju da se onemogući boravak neprijatelja na ovom prostoru.

Odmah po oslobođenju Kmjeuše, formirana je Krnješka četa. Za komandira je izabran Laza Atlagić, zvani »Grk«. Četa se sastojala od tri voda: Kmjeuškog, Risovačkog i Lastve—Vranovina, a vodovi su imali po tri desetine. Četa je po oslobođenju Kmjeuše brojala oko 70 boraca, naoružanih karabinima i jednim puškomitral jezom kojim je bio naoružan borac Marko Vučković iz Zaooljka.

Tokom augusta 1941. godine, četa je izvodila uspješne akcije na položajima: Risova greda i Međeđak (Vrtočko međugorje). U odstupanju ustaša iz Kulen-Vakufa, borci Kmjeuške čete stupili su u akciju u kojoj su zaplijenili 10 karabina. Šesnaestogodišnji omladinac Nikola-Niko Stu-

par, u ovoj akciji uspio je da od ustaša otme dva karabina. Na položajima na Riisovoј gredi, nadmoćnije snage neprijatelja su prodrle za Kmjeušu. Dijelom snaga, jačine ojačane satnije, neprijatelj je ponovo uspostavio logor u spaljenoj Krnjeuši, a glavnim snagama produžio ka Bosanskom Petrovcu. Tih dana vođene su žestoke borbe oko Krnjeuše.

U borbi sa neprijateljem na Risovoј gredi, poginuo je borac Milutin Knežević, iz sela Zapoljka. Na položajima na Medeđaku, odbijajući napad ustaško-domobranske bojne, gađajući iz stojećeg stava u borbi prsa u prsa, smrtno je pogoden borac Petar Đukić iz Krnjeuše, dok je Ljubiša Curguz bio ranjen u ruku. Sa Međedjaka, pred jačim snagama neprijatelja, Kmjeuška i Vrtočka četa su tog dana odstupile na položaje Galinski palež. Od parčadi eksplodirane granate na Galinskem paležu u Vrtočkoj četi, poginuo je borac Rade Santrač, iz Dugopolja, a ranjen je Milan Atlagić. Bojna je prodrla u Vrtoče, gdje je organizovala logor jačine jedne satnije, a glavnim snagama produžila pokret za Bosanski Petrovac. Ponovo su Kmjeuška i Vrtočka četa stupile u blokadu kmjeuških i vrtočkih posada. Posada u Krnjeuši bila je izložena pritiscima i danočnim napadima. Odsječena od logora u Vrtoču i Bos. Petrovcu, uz narušeno snabdijevanje i veze, satnija se 31. 8. noću, uz posebne mjere markiranja (oblagali su točkove na kolima i kopite konjskih zaprega čebadima i džakovima) neopaženo izvukla iz Krnjeuše i priključila posadi na Vrtočkoj gradini. Ovim su bile iznenađene i Kmjeuška, a još više Vrtočka četa. Vrtočka četa pojačana grupom ličkih ustanika, te noći je po planu napala posadu na Vrtočkoj gradini. Tek po uspješno izvedenoj akciji, Vrtočani su vidjeli da su imali posla sa neprijateljskim snagama jačine dvije satnije. U ovoj akciji pao je veliki pljen u naoružanju i municiji. U toku borbe uspio je da se izvuče manji broj domobrana i ustaša u pravcu Bos. Petrovca.

U septembru situacija na krupskom području postajala je sve složenija. Iz logora Bosanska Krupa koncentrišane ustaške i domobranske snage, podržane artiljerijom, vršile su napad u pravcu Radića. Kao pomoć krupskim ustanicima hitno su upućene Kmjeuška i Vođenička četa.

To je bila druga intervencija Kmjeušana. Po stizanju na marševski cilj iz pokreta su čete uvedene u borbu. U sade jstvu sa Radičanima, u dvočasovnoj borbi, neprijatelj je bio razbijen i prisiljen na povlačenje ka Bos. Krupi. U ovoj akciji zarobljeno je 10 karabina, jedan puškomitraljez »brno« i 45 topovskih granata kalibra 105 mm sa prednjakom topa. Između naših jedinica bila je slaba veza i sađeštvo u početku napada. Inače, da se energičnije nastupalo, plijen je mogao biti i veći. Topovska municija 105 mm iznesena je i upućena našem topu na Oštrelj. Na bojištu ostalo je 25 mrtvih ustaša, dok je broj ranjenih bio daleko veći. U Kmjeuškoj četi teže je ranjen borac Stevo Đekić.

Poslije radičke akcije, četa se prebadila na položaje prema Bos. Petrovcu i zalogorovala na prostoru Krnja Jela—Smoljana. Tih dana zaplaniran je napad na neprijateljski logor u Bravsku. Za napad na bravski logor određene su: Krnjeuška, Vođenička, Vrtočka, Petrovačka i četa Milana Zorića. U Zorićevoj četi bili su borci sa terena: Smoljane, Janjila, Bravskog Vaganca i grupa Drvarčana. Bravska četa pri napadu na logor imala je zadatak da spriječi neprijateljsku intervenciju sa pravca Ključa i Panunovca ka logoru na Bravsku.

Ovom akcijom rukovodio je Mane Rokvić. Čete su uoči napada bile grupisane u gustoj šumi Sobotovca, u neposrednoj blizini kuća Stupara, gdje su i primile zadatak. Vrtočka četa napadala je duž komunikacije Bos. Petrovac—logor Bravsko, lijevo od nje napadala je Krnjeuška četa direktno na logor. Vođenička i Petrovačka četa imale su zadatak da napadaju od kuća Uzelaca, a četa Milana Zorića sa pravca Srnetice. Napad je otpočeo u svanuće. Krnjeuška četa neopaženo je prišla do prve linije rovova i u prvom naletu uspjela je da ih zauzme. Jaka vatrica čula se i na pravcu napada Vrtočke čete. Borba se rasplamsala punom žestinom. Na drugim pravcima napada nije se osjetila naša vatrica. Izgledalo je da su čete zakasnile, ili su se suviše udaljile od svojih pravaca napada. Na našu četu sručena je paklena vatrica. Pokušaj da se ide dalje naprijed nije uspio. U tom pokušaju poginuo je borac Mile Krčmar iz 2. voda. Pokušah smo da ga iznesemo sa brisanog pro-

stora, ali nismo uspjeli. Taj prostor toliko je bio tučen mitraljесkom vatrom da su meci po udaru u neki ogradni zid na sve strane rikošetirali. Oko 8 časova ujutru, čula se borba kod Vođeničke čete, a malo kasnije na naš lijevi bok dopirala je jaka vatra sa pravca Uzelčevih kuća. Do nas je dopirao zvuk motora. Čim je to primijetio komandir je naredio povlačenje čete. Povukla se i Vođenička četa.

Pošto se odlijepila od logora, četa se po vodovima izvukla na polazne položaje za napad, tj. u šumu Šobotovae. Za pretrpljeni neuspjeh je očito uzrok u slaboj organizaciji veza i sadejstva između četa. Čete su ulazile u napad kako je koja stizala, a ne jednovremeno da bi postigli iznenadenje. Prve koje su stupile u dejstvo kao, na primjer, Vrtočka i Kmjeuška, bile su izložene jakoj neprijateljskoj vatri, a da neprijatelj sa drugih pravaca napada nije bio ugrožen. Dok je Kmjeuška četa izgubila samo jednog borca, Vrtočka je pretrpjela teške gubitke. U ovoj četi poginuli su borci: Milan Radošević, Milutin Galonja, Miloš Bjelić, Dušan Petrović, Đuro Atlagić iz Vrtoča, Mirko Karanović iz Selišta i Miloš Manojlović iz Rakovice. Što je najgore, niti jednog od poginulih drugova sa bojišta nismo uspjeli izvući. Borci Vrtočke čete bili su utučeni. Bogdan Vukša, puškomitraljezac, žučno se Drepirao sa Manom Rokvićem i drugim koji su bili krivi za slabu organizaciju napada. Bogdan je iz svega glasa vikao: »To je izdaja! Za ovaj neuspjeh i pale žrtve neko će odgovarati«. Nije prošlo drugo vremena poslije ove akcije, a Mane Rokvić odvojio se od partizana. Sa grupom svojih istomišljenika prešao je na stranu četnika i sklonio se kod Italijana u Bos. Petrovcu.

Sa akcije na logor Bravsko, četa se vratila za Kmjeušu i zalogorovala u Ivezinom logoru na brdimu. Od prvih dana ustanka četa se stalno nalazila u pokretu i u borbenim akcijama od Bravskog, Bihaća, Radića do Bos. Krupe. Prvi put je kompletna zalogorovala radi kraćeg odmora. Borci su povremeno odlazili kućama, ženjeni su posjetili porodice, a neoženjenim je dato na volju da se opredijele da li će se odmoriti kod svojih kuća ili će ostati u logoru gdje im je bio obezbijeden smještaj i ishrana.

Tih dana rukovodstvo ustanka na čelu sa Slavkom Rodićem bilo je zaplaniralo napad na Ripač. Za napad su određene Kmjeuška, Vođenička i Lipska četa. Poučeni iskustvom sa Bravska, u narednoj akciji između četa predviđena je čvrsta veza i sadejstvo, a zadaci četama u napadu na Ripač bili su konkretno postavljeni: ko, gdje, na koji objekt, a borci su u četama snabdjevani suvim obrokom hrane za dva dana (meso i hljeb). Vođenička četa na vrijeme je stigla u Ivezin logor. Pokret je izvršen pravcem: Krnjeuško međugorje—Potoci—selo Hrgar. Na čelu je mairševala Krnjeuška četa s obzirom da smo mi dobro poznavali ovaj teren. Maršovalo se kroz gustu četinarsku planinu i maršrutu od 20 km prešli smo za 4 sata. Po stizanju u Hrgar, dočekali su nas omladina i narod i dobro ugostili. Njihovi borci nalazili su se na položajima prema Bihaću. U toku noći prišlo se izvršenju zadatka.

Kmjeuška četa imala je zadatak da najkraćim putem, pravcem od Hrgara, izbije na komunikaciju Ripač—Bihać, između sela Pritoka i Ripča, dijelom snaga u selo Pritoka, da se obezbijedi od intervencije neprijatelja sa pravca Bihać, a glavninom čete da energično dejstvuje u pravcu naseljenog mjesta Ripač.

Vođenička četa iz polaznog rejona Hrgar, trebalo je da izvrši pokret preko Praščjaka, sa zadatkom čišćenja naselja sjeverno od Ripča i upada u Ripač.

Lipska četa, koja se nalazila na položajima iznad Ripačkog klanca, imala je zadatak da napada na Ripač duž komunikacije.

Pošto su im odbornici NOO dali dobre vodiće, čete su iz polaznih rejona blagovremeno izvršile pokret. Napad je otpočeo jednovremeno sa tri napadna pravca. Krnjeuška četa izbila je na komunikaciju Ripač—Pritoka i energično nastupila u pravcu željezničke stanice Ripač. Kretali smo se duž pruge i ceste. Pred nama se pojavila grupa ustaša koja je pokušala da bježi u pravcu Bihaća. Pohvatili smo ih, razoružali i likvidirali. Nastavljena je žestoka borba za stanicu Ripač, koja je ubrzo na juriš osvojena, gdje je zarobljeno desetak ustaša i zaplijenjen jedan teški mitraljez.

Vođeničani na svom pravcu, takođe su uspješno nastupali. Lipska četa vodila je žestoku borbu na ulazu u Ripač. Ipak, otpor ustaša brzo je savladan. Ripač je oslobođen. Pored velikog plijena, svaka četa osvojila je po 30 karabina. Kmjeuška i Vođenička četa zaplijenile su po jedan teški mitraljez, a Lipska četa nekoliko puškomitrailjeza.

Akcija na Ripač je jedna od najuspješnijih koja je izvedena u 1941. godini, a u kojoj su učestvovale tri ustaničke čete. Povratkom sa Ripča, Krnjeuška četa odlazi u Podgrmeč na položaje: Vranjska, Krupski klanac i Krupska Suvaja. Na tim položajima izvođene su manje akcije. Po dolasku Italijana u Bos. Krupu, ustaše su rjeđe vršile ispade u pravcu podgrmečkih naselja. Naše patrole bile su aktivne.

U tim prvim mjesecima borbe, do oktobra 1941. godine, u napadu na Krnjeušu, zatim na Bravsko, Ripač, Radić, u odbrani na Risovoj gredi, Međeđaku i na položajima Vranjska, Krupski klanac i Suvaja, četa je dala dragocjene žrtve. Poginuli su:

Slavko Rodić, Brane Polovina, Mirko Karanović, Milutin Knežević, Luka Dragić, Petar Đukić, Nikola Stupar, Marko Jeličić, Boža i Dmitar Jević, Miloš Manojlović, Mile Krčmar, Nikola Sijan i Mićo Skorić, a ranjeni su: Kojica Atlagić, Jovo Mandić, Nikola Obradović, Ljubiša Ćurguz, Kojica Novaković i Stevo Dekić.

Iz svake akcije četa je izlazila ojačana. Svaika zaplijenjena puška odlazila je u ruke novih dobrovoljaca. Broj njenih boraca rastao je poslije svake borbe. Po povratku sa položaja Vranjska, Krupski klanac i Krupska Suvaja, četa se odmarala kod Ivezinog logora, pripremajući se za naredne zadatke u novembru 1941. godine. Već tada je imala 110 boraca pod oružjem.

U PODGRMEČU

Na petrovačkom području u jesen 1941. godine, vojnopolička situacija bila je snošljiva. U prethodnim borbama neprijateljske posade u svim manjim mjestima, osim

Bos. Petrovca, bile su likvidirane. Veće snage (Italijani i ustaše) nalazile su se blokirane u Bos. Petrovcu. Njihovo dejstvo bilo je ograničenog karaktera. Italijani su težište svog dejstva i obezbjeđenja bili kanalisali na komunikacije: Knin—Grahovo—Drvar—Bosanski Petrovac—Ključ i Mrkonjić-Grad. Sjeverno od Bos. Petrovca ka Bihaću i Bos. Krupi u mjestima Vodenica, Kmjeuša i Vrtoče Itali jani nisu ni pokušavali da uspostave svoje garnizone. To je omogućilo da se dio naših snaga osloboodi za manevr prema Bos. Novom, u cilju zaštite žitnice u Podgrmeču.

Kmjeuška četa, poslije povratka sa položaja Vranjska, Krupska Suvaja u Ivezin logor na kraći odmor, dobila je od Štaba 5. kраjiškog odreda naređenje da izvrši pokret ka Bos. Novom i da na položajima Novska planina—Rakani smijeni borce 1. Drvarske i Vođeničke čete, koje su dobine nove zadatke. Vođenička da u Rašinovcu i Petrovačkoj Suvaji pristupi blokadi garnizona u Bos. Petrovcu, a Drvarska prema Drvaru. Prije odlaska u Ivezin logor u Kmjeušku četu je Stigla jedna desetina boraca iz Vrtočke čete, čije su porodice poslije spaljivanja Vrtoča bile razmještene kod poznanika i prijatelja u kmjeuškim selima. U našu četu su došli: Luka Atlagić, Đuro Janić, Jovo-Jogo Bates, Stevo Bates, Nikola Galonja, Sdmuka Galonja, Mihajlo-Korica Čalić, Marko Pilipović i Nikola Dubajić.

Na teritoriji Kmjeuše, četa je zajedno sa NOO Krnjeuše oformila dva logora. To je urađeno odmah poslije ustanka. Jedan je bio u selu Lastve kod kuća Jurjevića, tzv. Jurjevića logor, a drugi kod kuća Ivezica, Ivezica logor.

Napuštene kuće služile su za smještaj, odmor i ishranu partizana. Tu su uskadištene rezerve hrane, odjeće i opreme. Logori su imali svoje komande i zaštitne jedinice. Tako su posadu u Ivezici logoru sačinjavali: Bojan Polovina, Božo Zorić, Mićo Krčmar, Mićo Mandić, Cevo Mandić, Obrad Santrač, Košta San trač, Kajo San trač i Ilija zvani »Deda«. Nadzor i rad u logoru do februara 1942. godine, vršili su komanda čete i NOO Kmjeuše. U februaru je za upravnika logora postavljen Boško Stupar, dotadašnji komandir 2. voda. U Jurjevića logoru i kod magacina žita

na Zelezniku, na obezbjeđenju i opsluživanju logora još ranije su postavljeni, za upravnika, Pero Vranješ, a u zaštitu borci: Drago Ćerenić Vaše, Drago Ćerenić Dake, braća Kerkez Stanko i Rade, Jovo Vranješ »Ban«, Stevo Škrbić, Vid Dragić i Dušan Čulibrk Paje. Ovaj sastav se kasnije mijenjao.

Četa je krenula na novi borbeni zadatak ispraćena od omladine i mještana. Rastanak je bio dirljiv. Narod ponosan na svoje borce koji su napuštali teritoriju Krnjeuše, zaželio im je srećan daleki put i uspjeh u borbi. Raspjevana četa krenula je preko Risovca—Risove grede—Podgrmeča—Rujiške do u selo Čađevicu kod Bos. Novog. Usput, četa je veoma srdačno prihvaćena od naroda kroz mjesta koja smo prolazili. U sastavu čete bilo je oko 120 dobro naoružanih boraca. Imala je 3 puškomitraljeza i jedan teški mitraljez.

Po stizanju na marševsM cilj u selo Čađevicu srdačno je dočekana i borci su razmješteni po kućama da se odmore. Položaje na Novskoj planini, Čađevici, Rakanim, pa sve do Otoke, preuzeli smo od boraca Vođeničke i 1. Drvarske čete. Informisani smo o situaciji, kao i o svim zbivanjima koja su se tu u okolini Bos. Novog odigrala do tada. Doznavali smo da su ovdje ustaše počinile teške zločine i da većina domaćinstava nema odraslog muškarca iznad 15 godina. Ostale su žene sa nejakom djecom.

Novski vod, koji je brojao oko 30 boraca (imao je 8 karabina, a ostalo oružje bilo je civilno), nije bio u mogućnosti da drži front i štiti sela od prodora neprijateljskih snaga na širini većoj od 20 km. S obzirom na jake snage u Bos. Novom, u okolnim mjestima, kao i duž željezničke pruge od Bos. Novog do Bos. Krupe, došli smo do zaključka da je naša uloga i mjesto na ovom teren ii veoma važna.

Raspored čete izvršen je po sljedećem: 1. vod, pod komandom vodnika Sime Krčmara, raspoređen je u selu Kršlje. Vod je imao zadatak da drži položaje prema ustaškoj posadi u selu Agići i selu Suvača.

' — 2. vod, pod komandom Boška Stupara, i komanda čete smjestili su se u selo Čađevica. Vod je imao da drži položaje na Zdjelarovoј kosi i na Novskoj planini kod su*

marske kuće. Zadatak voda bio je da sprečava prođor neprijatelja od Bos. Novog i željezničke stanice Čađevica.

— 3. vod, pod komandom vodnika Nikole Vranješa, ojačan mitraljeskim odjelenjem, razmješten je u selu Rakani. Zadatak voda bio je da organizuje položaje prema selu Otoku i željezničkoj stanici Rudice.

Takav raspored čete ostao je od jeseni i u toku zime 1941/1942. godine, sve do prve polovine aprila, kada nas je Novska četa (koja je izrasla iz voda) smijenila, pošto smo po naređenju 5. kраjiškog odreda izašli iz sastava 1. odreda i upućeni na teren Bos. Petrovca.

Tu na domaku čete neprijatelj je raspolagao jakim snagama u Bos. Novom (ojačane pukovnije), a nikada nisu bile manje od ojačane bojne. Garnizone: Agići, Suvača i Otoka, držale su domaće ustaše ojačani domobranima u jačini (u svakom mjestu ponaosob) do jedne satnije. Jača obezbjeđenja neprijatelj je držao duž željezničke pruge Bos. Novi—Otoka. Iz garnizona Bos. Novi neprijatelj je često dejstvovao artiljerijom po našim položajima i vršio ispadne u pravcu Novska planina—Rakani, gdje smo vodili žestoke borbe.

Na zahtjev drugova sa Banije, dobro naoružan kombinovani vod Kmjeuške i Vrtočke čete od 22 boraca, prešao je preko Une na Baniju, gdje se zadržao 8 dana. zajedno sa banijskim partizanskim jedinicama 26. decembra 1941. godine izvršio je napad na ustaško uporište Gvozdensko. Držanje naših boraca bilo je izvanredno. Usred dana za svega jedan čas, naš vod je ušao u naselje iako su ustaše davale jak otpor. Čio dan i noć trajala je borba za likvidaciju ustaša. Jedna grupa ustaša sa puškomitraljezom izgorjela je u zapaljenoj zgradbi, ali se nije predala, dok je druga, koja se u toku noći izvukla, promrzla u rječici Žirovac kod sela Rujevca, davala žilav otpor, dok je god ih naši borci nisu primorali na predaju. U ovoj akciji posebno su se iz voda istakli: Ljubiša Čurguz, Milan Atlagić, Pane Atlagić, braća Vukše Bogdan i Jovo, Bogdan Ostojić, Mile Ličina, Nikola Vranješ, komandir voda i mnogi drugi. Oko 30 zaplijenjenih pušaka vod je predao banjaskim partizanima.

Nekoliko veoma značajnih akcija četa je izvela zajedno sa Novskim vodom, a kasnije sa četom u januaru, februaru i martu 1942. godine, na položajima Bos. Novi, Agići i Otoka, a posebno na Unskoj pruzi. U akciji izvedenoj 20. januara 1942. godine kod Blatime, dvije kompozicije, od kojih jedna sa oklopnim vozom, izbačene su iz kolosijeka. Uništena je lokomotiva i nekoliko oklopnih vagona sa teškim naoružanjem. Ubijeno je 7, a teško ranjeno 13 ustaša, među kojima komandant osiguranja pučkovnik Mecger, major Veber, major Bivščević i poručnik Stivišević. Mi nismo imali žrtava. Tih dana razbijena je i jedna domobremska satnija u blizini stanice Otoka. Ubijeno je 11 domobrana, a zarobljeno 11 pušaka i oko 700 metaka.

Početkom januara u sastav 1. krajiškog proleterskog bataljona, četa je odabrala i poslala grupu najboljih boraca i komunista: Božu Obradovića, Božu Stupara, Đorđa Novakovića i Ljubišu Dragića. Kažem odabrala, jer pored dobrovoljnosti, zahtjevala se i naša saglasnost, saglasnost kolektiva. Skojevci i članovi Partije, i kod nas kao i u proleterskom bataljonu, bili su primjerni borci. Neki su uzdignuti na položaje rukovodilaca u jedinicama. Božo Stupar kao politički delegat voda poginuo je kod čečave u borbi sa četnicima, dok je Đorđe Novaković hrabro poginuo na jurišu, probijajući se iz obruča na Motajici. U tom jurišu Božo Obradović je teško ranjen, zarobljen i otjeran u logor. Po ozdravljenju, Božo je sa grupom logoraša pobegao iz logora i ponovo stupio u partizanske jedinice na Kosovu. Ljubiša Dragić, poslije bitke na Motajici, sa 70 proletera prešao je preko Save u Slavoniju, gdje su nastavili borbu sa slavonskim jedinicama, a u jesen 1943. godine, prešao je u 1. krajišku brigadu u kojoj je postao komesar čete, na kojoj dužnosti je poginuo 1943. godine kod Rogatice u istočnoj Bosni.

Prvih dana januara 1942. godine, komandir čete Lazo Atlagić iz 2. voda odabrao je jednu desetinu boraca i poveo u akciju na željezničku stanicu Rudnice. Prikriveno, sa Zdjelarove kose, niz jednu pošumljenu jarugu, spustili smo se na stanicu. Cilj akcije bio je: napasti neprijateljsku posadu i prikupiti podatke o jačini neprijatelja radi pređ-

stojeće akcije sa četom. Neprimijećeni od neprijatelja dočekali smo kolonu ustaša jačine jednog voda. Iznenadnom i jakom vatrom iz zasjede neprijatelju smo nanijeli velike gubitke. Preostale ustaše su se u paničnom bjekstvu izvukle u pravcu stanice. Iz stanice na nas je otvorena jaka vatra iz oklopног voza za kojeg nismo znali. Bili smo primorani na povlaчење. U odstupanju lakše je ranjen komandir čete Lazo Atlagić. Liječio ga je četni bolničar Stevo Santrač, koga smo u šali nazivali »doktorom«. Imao je oko 45 godina. U prvom svjetskom ratu kao bolničar dobro je upoznao svoju dužnost i sa uspjehom, u nedostatku sredstava i lijekova, liječio je ranjene borce.

Na vojnem savjetovanju koje je održano u januaru 1942. godine u Podgrmeču (prije napada na Agiće) komeši su prisustvovali i komandir čete Atlagić, komesar čete Radivoje Rodić i komandir 2. voda Boško Stupar, za uspješno izvedene akcije na Novskoj planini, četa je za primjer istaknuta ostalim podgrmečkim jedinicama na području Bos. Krupa, Bos. Novi i Sanski Most. To su nam po povratku u četu, na jednom savjetovanju, saopštili. Odato nam je tih dana priznanje, na šta smo bili ponosni. Sa tim raspoloženjem četa je tih dana krenula u napad na Agiće-riju svoj, do tada, najteži zadatak.

O napadu na Agiće, u Zborniku 3. krajiške brigade, na str. 46 i 47 I knjiga, tadašnji desetar u 3. vodu Ljubiša Curguz, u svojim sjećanjima između ostalog kaže: »Jedna od najtežih akcija koju je od svog formiranja do tada imala Krnjeuška četa, svakako je napad na ustaško uporište u Agićima, koji je izведен 29. januara 1942. godine, koja je vrlo karakteristična po načinu izvođenja. Akcija je izvedena na insistiranje nekog političkog radnika sa tog terena. On je, naime, tvrdio da su domaće ustaše spremne za predaju, ali da im je kao izgovor potrebno pripucati i pozvati ih na predaju. Na osnovu toga, 3. vod na čelu sa Radivojem Rodićem i Vojom Todorovićem, zamjenikom komandanta 1. krajiškog odreda, krenuo je u akciju i do 6 časova ujutru, po dubokom snijegu i mrazu od 25 stepeni ispod nule, neopaženo se privukao pred školu u Agićima u kojoj su se nalazile ustaše. Drug koji nam je rekao da će

se ustaše na naš poziv predati, ne znam iz kojih razloga,
nije krenuo sa nama u akciju.

*

Umjesto da ih iznenadno napadnemo mi smo pripucali i doviknuli »predajte se«, »nećemo vam ništa«. Umjesto znaka predaje, sa prozora škole odjeknuli su ubitačni plotuni po nama. Videći da smo prevareni, prešli smo u napad. Samo par koraka od prozora pao je i desetar Bogdan Ostojić, pošto je kroz njega ubacio bombu. Odmah nakon nekoliko minuta poginuo je i desetar Jovo-Joco Bates. Na snijegu je ležao, okrenut prema nama, Vojo Todorović Španac i vikao: »Naprijed drugovi, naprijed!« Oklijevali smo, a on se ljutio, ddk su ustaše sve žešće tukle. Ukopali smo se u duboki snijeg očekujući da nam naša i Novska četa priteknju u pomoć. Ubrzo su i ove čete prešle u napad na spoljna utvrđenja, ali zbog jakog otpora i gubitaka morale su odustati. Tako je naš vod ostao sam usred ovog mjesta. Pokušaj Save Batnice, našeg komesara čete, i Simuke Galonje, puškomitralsca, koji su se pojavili na lijevom boku da nam pomognu, ostao je uzaludan, jer zaledeni mitraljez nije mogao dejstvovati.

Ova borba trajala je punih 6 časova, u snijegu, po mrazu na kome su se trepavice ledile. Ustaška satnija, videći da smo ostali sami, prešla je u opkoljavanje i sa svih strana stezala obruč. Poginuli su Drago Manojlović i Branko Kovačević, dva veoma hrabra omladinca. Nešto kasnije pao je i Mile Ličina. Dugo se mučio i prevrtao po snijegu, a mi mu nismo mogli pomoći.

Videći da smo u bezizlaznoj situaciji, Radivoj Rodić je zapjevao »Mitrovčanku«. Svi smo ga pratili. Juriše ustaša smo još uvijek uspješno odbijali. One smjeli, obarali smo na snijeg, a ostali su se vraćali u zaklone. Trivuna Jokića smo oko 10 sati poslali da uspostavi vezu sa četom, ali je i on poginuo. Oko 12 časova, posljednje metke smo promrzelim rukama nagurali i pošli u proboj, kuda ko može!

Radivoj je pao smrtno ranjen na domaku potoka Japra. Teško ranjen Gojko Novaković ubio je najbližeg ustašu, ali je zatim pao u njihove ruke i on je u mukama izdahnuo. Dušan Kačar je teško ranjen, ali je uspio da se izvuče. Voja Todorović pregazio je rijeku Japru i uspio da izbjegne smrt. Na sličan način izvuklo se nas nekolicina.

Iskustva sa Agićima bila su nam dragocjena pouka za čitavo vrijeme rata».

U napadu na Agiće iz Novskog voda poginula su tri borca: Stevo Ličina, Miloš Čeran i Petar Dražić. Agići su prorijedili naše redove (11 poginulih drugova), a od jakog mraza promrzlo je desetak boraca koji su upućeni na liječenje. To je bio prvi naš neuspjeh u borbi od ustanka pa do tada.

U prvoj polovini aprila 1942. godine, u četi su nastupile promjene. Dotadašnji komandir čete Lazo Atlagić-Grk, na zahtjev većine boraca bio je smijenjen sa dužnosti. Za komandira je postavljen komandir 1. voda Sima Krčmar. Za komandira 1. voda postavljen je Marko Pilipović. Komandir 2. voda Boško Stupar, po naređenju Štaba 5. krajiskog odreda, upućen je za Krnjeušu gdje je postavljen na dužnost upravnika Ivezića logora. Za komandira 2. voda postavljen je Stevan Vučković »Čevo« dotadašnji desetar. Komandir 3. voda i dalje je ostao Nikola Vranješ. Po naređenju Slavka Rodića, komandanta 1. bataljona »Sloboda«, Ljubiša Ćurguz određen je za komandira Krnjeuške omladinske čete, koji je imao zadatku da organizuje obuku sa omladincima koji nisu služili vojsku, a dobrovoljno su željeli da stupe u jedinice. Za komesara je postavljen Nikica S. Novaković. Po oslobođenju Bos. Petrovca, Ljubiša je postavljen za komandanta mjesta, a za komandira Omladinske čete postavljen je Kojica Novaković.

Razlozi smjene Atlagića sa dužnosti komandira čete su višestruki. Samovolja i lične greške u ustanku, otpori prema zahtjevima viših komandi i politička neofomiljenoš — bili su osnovni razlozi za smjenu. Četa ga više nije podnosila. Osudila je njegove postupke. Umjesto da izmjeni svoj stav i odnos prema ljudima, da se uklopi u tokove pokreta, odmetnuo se i proglašio se četničkim »komandanatom«, razumije se, bez vojske.

Pored nekoliko diverzija koje je izvršio na ONOO i logor Ivezići u Kmjeuši, pripremao je sličnu i na četu u Čađevici. Četa je na vrijeme bila obaviještena od strane Ljubiše Ćurguza, koji je došao da nas informiše i zatraži intervenciju.

Izolovan, bez ikakve podrške na teritoriji Krnjeuše, Lazo je uhvaćen i osuđen u proljeće 1942. godine. Hvataњem i javnim suđenjem Atlagiću, otklonjena je svaka opasnost bilo kakvom pokušaju stvaranja četničkih grupa na teritoriji Krnjeuše.

Tih dana Stiglo je i naređenje od 5. krajiskog odreda da se četa vrati u sastav odreda. Naređenje smo primili na položajima: Rakani—Novska planina. Cetu je na tim položajima smijenila Novska četa. Iz Čađevice, ispraćeni od naroda i omladine, vraćali smo se istim putem kroz ista naselja kroz koja smo prošli u jesen 1941. godine, pri odlasku za Bos. Novi. Do Risovačke škole stigli smo oko 12 časova, drugog dana marša. Omladina i narod nas je sa istim žarom i ljubavi dočekao, kao što nas je u jesen 1941. godine i otpratio na izvršenje borbenog zadatka. Poslije ručka i zajedničkog veselja sa svojim mještanima, u popodnevnim časovima, četa je u okolini, uz pjesmu, ođmaršovala preko Krnjeuše do Medenog Polja, gdje je zalogovala.

Iz Medenog Polja prebacila se u podoštreljska sela, gdje je ostala do oslobođenja Bos. Petrovca. Na položajima prema Bos. Petrovcu, Cetu su češće posjećivali Slavko Rodić i Nikola Karanović. Sa Kmjeuškom četom Slavko je dva puta učestvovao u napadu na Itali Jane u Koluniću i na komunikaciju Kolunić—Oštrelj. U prvom napadu uspjeli smo da odbijemo italijanski prodor i da ih natjeramo u bjekstvo prema Bos. Petrovcu. U drugom, bili smo u zasjedi na cesti ispod Oštrelja. Ceta je uništila dva italijanska kamiona puna vojnika. Za ove uspjehe, Slavko Rodić odao je priznanje Krnjeuškoj četi i njenom komandiru Simi Krčmaru.

Prvi maj 1942. godine četa je, zajedno sa omladinom i narodom Drinića, Bukovače i podoštreljskih sela, proslavila u selu Drinić.

U vremenu dok smo se nalazili na položajima prema Bos. Petrovcu, četa se popunjavala mlađim borcima. Zamjenjivani su borci starijih godišta. Oni su odlazili na druge dužnosti, na rad u pozadini. Tada su nam došli u popunu: Mirkovići Srećko i Momčilo, Žarko Bosiljčić, Dušan Tešić, Gojka Lalo Marjanović, Blagoj e Kerkez, Marko

Škondrić, Simo Knežević, Bogdan Radošević, Vujo Vučković, Vujo Latković, Rade Karanović i drugi. Iz Ivezinog i Jurjević logora u četu su došli borci koji su bili na obezbjeđenju, a mlađih su godina, i to: Bojan Polovina, Mićo Mandić, koji je postavljen za zamjenika komesara čete, Mićo Krčmar, Ilija Dizija, Drago Ćeranić Vase, braća Kerkezi Rade i Stanko, i drugi. Na njihova mesta otišli su stariji drugovi.

Tako popunjena i osvježena, četa je bila spremna za nove zadatke koji su je očekivali.

U 6. KRAJIŠKOM ODREDU

Ustaše i četnici su pod zaštitom Italijana (zajedno sa njima) maja 1942. godine, napustili teritoriju Bos. Petrovca i Drvara i grupisali se u Bos. Grahovu i u Kninu. Slobodna teritorija proširena je sve do rijeke Une na liniji Bos. Krupa, Bos. Novi i do rijeke Sane. Naše veze sa dalmatin-skim, ličkim, kordunaškim i banjanskim ustanicima postale su čvršće.

Na sektoru: Bronzani Majdan, Manjača i Mrkonjić, u to vrijeme bila je nestabilna situacija. Između četnika Uroša Drenovića i Laze Tešanovića i naših snaga vođene su žestoke borbe. Stab 5. krajiškog odreda, kao pomoć Ribničkoj i Ratkovačkoj partizanskoj četi, hitno je uputio Krnjeušku i Vođeničku četu. Tako su ove dvije čete izašle iz sastava 5. krajiškog odreda i ušle u sastav 6. krajiškog odreda, koji je u to vrijeme ponovo formiran.

U drugoj polovini maja napustili smo teren Bos. Petrovca i preko Bravska i Crkvenog stigli u Biibnik. Ribnički i ratkovački borci, i narod, toplo su nas dočekali. U sadejstvu sa Ritmičkom i Ratkovačkom četom prišlo se razbijanju i razoružavanju četnika na prostoru: Sitnica, Medna, Pecka, Gerzovo, Podovi i u još nekim mjestima. To je za nas bio težak zadatak. Četnici su sa nama nerado stupali u borbu. Poznavali su teren i izbjegavali svaki teži okršaj. Neprekidni pokreti, posebno noću, iznuravali su naše borce. U akcijama smo trošili municiju, koju plijenom od četnika nismo mogli nadoknaditi. Kada smo posustali, četnici

su u drugoj polovini juna organizovali napad na Ribnik. Napad na naše položaje izvršili su na liniji: Ribnik—Boće—selo Vrbljani. Njihov napad bio je podržan jakom minobacačkom vatrom. Sačekali smo ih na bliskom odstojanju. U kratkoj ali žestokoj jednočasovnoj borbi Kmjeuška i Vođenička četa, uspjele su da ih razbiju i nanesu im gubitke. Četnicima, koji su pijani kao rulja pokušavali da nas protjeraju sa položaja, data je dobra lekcija. U toku borbe iz Vođeničke čete poginuo je borac Luka Sime Galonja.

Napad na Ključ očekivali smo sa velikim nestrpljenjem. To je bilo prvo veće mjesto na koje treba da napadamo. U četama su izvršene temeljite vojno-političke pripreme. Znali smo da je to tvrd orah. U Ključu su se nalazile okorjele ustaše. Pored toga, imali su izgrađene rovove i bunkere. Nosilac napada bila je 1. kраjiška brigada. Njoj su sadejstvovale: Krnjeuška, Vođenička, Ribnička, Ratkovačka i Bravska četa, koje su bile u sastavu 6. krajiškog odreda. Naše čete su brojale od 110—120 boraca. Pored karabina, u četama je bilo po 4—6 automatskih oružja. Sa municijom nismo najbolje stajali, jer smo je istrošili u prethodnim borbama u progonjenju četnika. Uoči napada na Ključ, dobili smo nešto municije od 1. krajiške brigade, ali to nije bilo dovoljno. Na ovo nismo ni obraćali pažnju, jer nismo ni naučili da imamo veću kolicinu municije. Očekivali smo da ćemo do nje doći u borbi za Ključ.

Napad na Ključ započeo je 28. jula 1942. godine poslije pola noći. Prva krajiška brigada napadala je od Paunovca i sa sjevernih padina planine Šiša, Ribnička četa niz rijeku Sanu, Kmjeuška i Ratkovačka četa, po prelazu rijeke Sane kod sela Ratkovo, na greben koji povezuje objekte Tomaševe kule ka naselju Ramići, dok su Vođenička i Bravska četa napale ustašku posadu u Sanici.

Na pravcu napada Kmjeuške i Ratkovačke čete, na grebenu vezanom za Tomaševu kulu, ustaše su pored izgrađenih rovova i bunkera, ispred položaja na 200 metara sasjekli šumu i šiblje, tako da je taj prostor pretvoren u brisani. Napad na Ključ otpočeo je jednovremeno sa svih strana. Mi smo zbog teškog terena vremenski nešto izostali

od napada drugih jedinica. Borba je bila žestoka. Kmjeuška i Ratkovačka četa upale su u rovove u kojima je ubijeno desetak ustaša, a potom je započela borba za Tomaševu kulu. Ustaše su se grčevito branile. U nekoliko navrata komandiri četa, Simo Krčmar i Gavro Vojvodić, pokušavali su da sa manjim snagama podiđu tvrđavi. To im nije polazilo za rukom. Ručnim bombama ustaše su branile prilaz. U jednom od napada u popodnevnim časovima, komandir Ratkovačke čete Gavro Vojvodić, sa grupom svojih boraca, izvršio je juriš. Smrtno ranjen pao je zajedno sa nekoliko boraca na domaku zidina kule. Poginuo je na način koji je svojstven heroju, u jurišu, na čelu grupe najhrabrijih boraca. Gavro Vojvodić, kao istaknuti borac ovog kraja, poslije rata proglašen je za narodnog heroja. Smrt Gavre Vojvodića i njegovih drugova sve nas je potresla. Odmah zatim, komandir naše čete, Simo Krčmar, sa 2. vodom, krenuo je na tvrđavu. Četa je otvorila paklenu vatru da bi se pod njenom zaštitom 2. vod probio do tvrđave. Ni nama nije uspjelo. Teško je ranjen borac Kojo Knežević koga smo mukom iznijeli ispod zidina Tomaševe kule.

Nastupila je sljedeća noć. Dobre poznavajući teren, ustaše su se pod zaštitom mraka izvukle iz tvrđave i pobjegle u pravcu Krasulja i Vrpolja. Ključ i Sanica, sa okolnim selima, bili su oslobođeni. U Ključu je pao veliki plijen. Pored oružja, zaplijenili smo i veću količinu municije, ručnih bombi i minobacačkih granata. Za uspješno izvršenje zadataka u napadu na Ključ, Štab 1. krajiške brigade pohvalio je veći broj jedinica, među kojima i našu Krnješku četu.

Tih dana formiran je petrovački bataljon »Zdravko Čelar«. U njegov sastav ušle su Vođenička, kao 1. četa, Kmjeuška kao 2. četa i Bravska kao 3. četa. Komandant bataljona bio je Milan Bosnić, zamjenik komandanta bataljona Nikola Vračar, politički komesar Savo Trikić, a zamjenik političkog komesara bio je Stevo Miljuš.

U ZAŠTITI RADNIH BRIGADA

Neposredno po oslobođenju Ključa i Sanice, iza položaja bataljona, bila je organizovana radna akcija radi žetve

žita i obezbjeđenja rezervi hrane za vojsku i bolnice na slobodnoj teritoriji Grmeča.

U periodu august—septembar—oktobar 1942. godine, slobodna teritorija Ključa i Sanice sa okolinom bila je preplavljena desetinama radnih 'brigada. Iznad glava mladića i djevojaka lepršale su se crvene zastave sa natpisima kojima je označavan naziv radne brigade i mjesto iz kog je došla. Na ovom velikom radnom frontu našlo se je na stotine žena, omladinki i omladinaca sa srpskim, kosama, vršalicama i drugom opremom. Razvilo se takmičenje ko će brže i bolje ostvariti svoj radni zadatak.

Dok su borci Kmjeuške, Vođeničke i Bravske čete na položajima uspješno odbijali sve pokušaje neprijatelja da prodre u Ključ i Sanicu, dotle su brzo padali snopovi zrele pšenice, sabiran! uzreli plodovi raznovrsnog voća i brzo otpremani u za to određene magacine u Šobotovcu i u skladišta koja su izgrađena na Grmeču. Na većem udaljenju od borbenih položaja omladina je radila u smjenama. Smjene su bile organizovane tako da su se poslovi neprekidno obavljali, kako danju tako i noću. Rad u jednoj smjeni trajao je 6—8 časova, a ostalo vrijeme korišćeno je za odmor i zabavu, za političku i vojnu obuku, koja je izvedena od strane političkih radnika i instruktora određenih za to. Omladina je bila organizovana u odjeljenja, vodove, čete i brigade.

Poslije smjene radnih brigada mnogi omladinci i omladinke dobrovoljno su stupili u naše redove. Sjećam se dolaska prvih drugarica, boraca, u naše čete. U Vođeničku četu sa Krasuljama stupile su: Smilja Culibrk, Jela Celar, Bojica Kovačević-Cma. U Kmjeušku četu: Andra Jokić, Zora Culibrk i Jela Kosanović. Već od samog početka, ne samo da su se isticale kao borci, nego kao i aktivni politički radnici na terenu na kome smo se tada i kasnije nailazili.

Tih dana, zajedno sa omladinom, ispratili smo Savu Batinicu, komesara Krnjeuške čete, koji je određen na dužnost komesara bataljona. Na mjesto Savino, za komesara Kmjeuške čete došao je Jozo Gizdić, radnik, predratni član KPJ, rodom iz Solina kod Splita, koji se odlikovao neposrednošću i neumornim zalaganjem, bilo u borbi ili u

političkim akcijama. Slično njemu iz Krnjeuške čete, u radu sa omladinom, posebno se isticao zamjenik komandira čete i sekretar čelije KPJ u četi Ljubiša Curguz, koji je došao sa družnosti komandanta mesta Bos. Petrovac u četu. Na njegovo mjesto otišao je Pero Vranješ. Ljubišu je poznavala omladina još iz Omladinske čete i dok se nalažio na dužnosti komandanta mesta u Bos. Petrovcu, što mu je omogućilo uspješan rad. Međutim, Ljubiša je kratko vrijeme ostao u četi. Baš tih dana kada su završene radne akcije, sa 40 boraca Krnjeušana otišao je u novoformirani 4. bataljon 3. krajiške brigade, gdje je sa vojne dužnosti određen na političku dužnost — za zamjenika komesara 4. bataljona.

Zaštita omladinskih radnih brigada u Saničkoj dolini duboko je urezana u naše sjećanje. Te akcije su nam ostale u najljepšim uspomenama. Raspoloženje i polet omladine i naroda snažno je dejstvovalo na moral boraca. A kako je to bilo, neka ovaj primjer ilustruje:

Bio je august. Mi smo se nalazili na položajima iznad Vrpolja. Na platou ispred ustaških bunkera zarudila pšenica čekala je žetvu. Omladina je bila riješena da je požanje, iako su je ustaški mitraljezi čuvali. Oni su to htjeli ne samo zbog parole »Ni zrna žita neprijatelju«, nego i iz prkosa. Od nas se tražilo da ih zaštитimo toliko da ih žive ne pohvataju. I naravno, nismo imali kuda. Kada je noć pala i sve se utišalo, privukli smo se bunkerima i polijegali između njih i njiva sa pšenicom. Ustaše su drijemale dok su snopovi zrele pšenice, kao po beskrajnoj traci, odlažili prema vršalicama. U svanuće, pred ustaškim bunkerima nastao je metež i svađa. Krenuli su u otmicu. Artiljerija ih je podržavala, a Krnjeuška četa bila je prisiljena na odstupanje. Poslije 2—3 km odstupanja zaustavili smo se i prešli na juriš. U jurišu, borbom prsa u prsa, teško je ranjen komandir Sima Krčmar. Pao je u streljačkom stroju pored mene i Boška Atlagića. Priskočili smo teško ranjenom komandiru i iznjeli ga u zaklon. Bolničar čete Vojin Zorić pritrčao je da mu ukaže prvu pomoć. Dok smo mu raskopčavali bluzu, komandir je uzviknuo: »Naprijed drugovi, ostavite me. Sa mnom je gotovo«. Ovo su bile posljednje riječi starještine, borca, člana KPJ, Sime

Krčmara, jednog od najomiljenijih rukovodilaca u 3. bataljonu »Zdravko Celar«. Sima je ubrzo izdahnuo. Ustaški kuršum ga je pogodio kroz grudi i ozlijedio srčane arterije. Štiteći omladinske radne brigade, žrtvovao je sebe. Tako je zauvijek prestalo da kuca junačko srce komandira Sime Krčmara.

U borbi sa ustašama kod Vrpolja je pao i borac Vlado S. Novaković. On je bio jedan među najboljim borcima. Isticao se hrabrošću. Bio je vrlo duhovit. Uvijek je po preostanku borbe izvodio šale bilo na čiji račun. Sahranili smo ga na mjestu gdje je poginuo.

Ceta je uspjela da razbijje satniju ustaša, ali taj uspjeh nije mogao nadoknaditi žrtve koje je podnijela. Simumi borci bili su duboko potišteni. Tu pod rodnim Grmečom, pred masom mladih brigadira, četa se oprostila od svog komandira, skromnog i do posljednjeg časa života hrabrog i odvažnog u borbi. Sima je od čete stvorio jedinicu koja je bila u stanju da izvrši i najteže zadatke u ratu. Nije dočekao dan kome se posebno radovao: da sa četom uđe u sastav tek formirane 3. krajiške brigade.

Na sahrani u Krnjeuši okupila se masa svijeta da oda posljednju poštu junaku i zaslужnom borcu svog mesta. Na grobu svog sina, kao posljednji govornik, oprostila se majka Stevka. Žena Jovanka ostala je sa četvoro djece, kao i mnoge udovice sa povećanim brigama u životu.

U rukovodstvu čete po drugi put nastaju promjene. Umjesto Jozеa Gizdića, za komesara čete uzdignut je omladinac Petar Kačar »Pepa«. Namjesto Ljubiše Curguza, za zamjenika komandira čete postavljen je Nikola Stupar. Komandir 1. voda Marko Pilipović, upućen je u intendanturu brigade za rukovodioca. Na njegovo mjesto postavljen je Jovo Mandić »Jović«. Komandir 2. voda Stevan Vučković, upućen je u Zaštitnu jedinicu Komande mesta u Ključu. Grupa boraca otišla je na zaštitu magacina žita u Sobotovac, i to: Jovo Obradović, Ilija Santrač, Sava Stupar, Ilija Novaković, braća Rađišići Bojan i Rade, Stevo Santrač, Jovo Karanović, Petar Sijan »Pepara«. Za komandira voda postavljen je istaknuti borac Nikola Karanović.

Četa je popunjena omladincima: braća Kukolj — Marko, Momčilo i Aco, Nikola Stupar Ilije, Radišići Petar, Jovo, Drago i Boro, Mijo Stupar, Rade Bulajić, Trivun Surla, Petar Simić, Božo Mandić, Petar i Nikola Atlagić, Momčilo Basara, Daniša i Mile Brkić, Sava i Pero Dragić, Dušan Jeličić, Rade Novaković, Rajko Sovilj, Stevo Vranješ, Stojan Obradović, Dane i Ilija Radaković, braća Radenović Drago i Jovo. Svi su poginuli u toku rata. Momčilo Kukolj poginuo je poslije rata kao pilot-lovac, komandir eskadrile u RV.

Za Kmjeušku četu posebno je karakteristično, da joj je u toku NOR-a poginulo sedam komandira: Simo Krčmar, Milan Kerkez »Uljko«, Stevo Banović, Nikola Vranješ, Mirko Pilipović, Vlado Ožegović i Jovan Grbić, dok ih je pet teže ranjeno: Joja Radišić, Milen'ko Stupar, Đuro Košpić, Mile Šikman i Dušan Grbić. Poginula su tri politička komesara, i to: Radivoj Rodić, Petar Kačar »Pepa« i Mićo Solomun. Od zamjenika komandira čete poginuli su: Nikola Stupar, Trivo Mandić, Jovo Grbić i Simo Knežević, a od zamjenika komesara čete poginuli su: Mićo Mandić i Dakan Surla. Ranjen je Mića Jević. Od komandira vodova poginuli su: Marko Vučković, Nikola Karanović, a ranjen Dragutin Radišić. Od političkih delegata vodova poginuli su: Ilija Krčmar i Zdravko Jević, a ranjen je Miloš Radović. Kao istaknuti puškomitrailješci u četi, poginuli su: Pane Atlagić, Ljubo Atlagić, Stanko Kerkez, Rade Karanović, Nikola Bulajić, Rade i Milan Jević, Bogdan Radošević i Vid Santrač »Vićura«. U četi je poginulo i mnogo desetara i boraca, mlađih starješina, kao i komandira vodova i delegata, čijih imena ne mogu da se sjetim, jer smo mnoge nazivali samo nadimcima, a svima imena ni onda nisam znao. Većinom su to bili mlađi ljudi koji su svoje mlade živote uzidali u temelje bratstva, jedinstva i slobode.

MILOVAN PILIPOVIĆ

POBJEDA NA VRTOCU

Krajem jula 1941. Mile Zorić i Sajo Grbić sreli su se sa Mahmutom Mašom Ibrahimovićem, koji ih je upoznao sa situacijom u Bihaću, ukazujući im naročito na to da treba mještane upozoriti i uvjeravati da ne idu u Ripač i Bihać, ustašama u ruke, jer se tamo vrše masovni pokolji. Grbić i Zorić su to prihvatili i prenosili ljudima, opominjujući ih da se klone i kriju od ustaša, ali im mnogi nisu vjerovali, misleći da će baš ako izbjegavaju novu vlast i ne pokoravaju joj se još više stradati. Zanimljivo je da su baš te ljude, koji su na vrijeme bili obaviješteni o opasnosti što im prijeti, ustaše pohvatale 28. jula i odvele u Bihać.

Istog dana, odmah poslije tog događaja, selima se pronio glas o ustanku oko Drvara i Bosanskog Petrovca. Ljudi su se počeli dogovarati da i oni povedu borbu, a po zaseocima su se, tu i tamo, već okupljale grupe ustanika. Sa jednom takvom grupom dijelom naoružanih ljudi, ja sam krajem jula bio na Lipi, gdje smo dobili letak KPJ s pozivom na ustanak. Donio ga je neki mladić iz Oraškog Brda, a dobio ga je u Bjelaju. Sa sadržinom letka upoznali smo velik broj ljudi iz Oraškog Brda i neke iz Prkosha i dijela Kuline ispod Krša, koji su se tu zatekli.

Noću smo se prebacili sa Lupine na Grmeč, iznad Teočaka, do Stanarevića kuće. Sjećam se da su u grupi bili i Vojvodić, Krčevina i tri brata Čiće. Na obroncima Grmeča našli smo neke ljude koji su čistili oružje. Iskopali su ga čim su čuli za ustanak. Pročitali smo im dobiveni letak KPJ i potom krenuli obroncima Grmeča prema Lipi, iznad

Dolova i Kraljevića kuća. Kasnije smo se prikupili na Celikovoj poljani, gdje je bio veliki skup od 800 ljudi iz Vrtoča, Oraškog Brda, Teočaka i Lipe. Oko 50—60 bilo je naoružanih puškama.

To nije bio organizovani zbor, kojim bi neko rukovodio i svojim ga autoritetom usmjeravao, već se to prosto bila skupila masa ljudi iz raznih sela koja je, u opštij neizvjesnosti, upostavljala prve međusobne odnose razgovarajući u manjim grupicama. To je potrajalo čitav dan. Neki su mislili da bi trebalo da na čelu te komande bude Đuran Kraljić. Međutim, od formiranja komande nije bilo ništa. Đuran je smatrao da treba pratiti razvoj događaja, sve organizovati, pa tek onda pristupiti akcijama. On je polazio od toga da se ne može raditi na brzinu, navodeći da ustanak nije jednostavna stvar. Nasuprot tome, većina ljudi je zahtijevala da se odmah pođe u napad na žandarmerijsku stanicu u Bogovcu, u Lipi, što je i učinjeno.

Na čelu mase ustanika iz Lipe i Teočaka pojавio se Dušan Balaban. Smatrali smo ga u to vrijeme najiskusnijim, vjerovatno zato što je bio pod uticajem Đukana Balabana. Uz to je bio prilično otresit i umio je da utiče na ljude.

Koliko je meni poznato, na tom se skupu o planu akcije pred masom nije govorilo. Međutim, s obzirom na koordiniranost izvedenih akcija, vjerovatno se kasnije izdvojila neka grupa koja je, bar u grubim crtama, planirala dejstvo. Tu pretpostavku zasnivam na činjenici da je die. ustanika pošao u napad na žandarmerijsku stanicu u Begovcu, a drugi da prekopa cestu u Ripačkom klancu. U isto vrijeme su neki ustanici nošli da ruše telefonsku liniju da bi presjekli vezu između Bosanskog Petrovca i Bihaća.

Uveče 1. avgusta, oko 22 sata, glavnina ustanika sručila se s Obronaka Grmeča ka Lipi—Begovcu. Bio je to masovni ali neorganizovan napad na žandarmerijsku stanicu. Ustanici su napadali frontalno od Grbica kuća, naniže, uz veliku viku. I baš zbog te neorganizovanosti, posada od 12 žandara i 10 ustaša uspjela je da pobegne. Ustanicima nije preostalo ništa drugo do da spale žandarmerijsku stanicu kako se neprijatelj ne bi mogao u njoj kasnije zadržavati.

Grupa koja je išla da prekopa cestu u Riipačkom klanцу, a koju su sačinjavali ljudi iz Lipe, Teočaka i Gorjevca, dosta je dobro izvršila zadatak. Poslije akcije nekoliko ih se vratilo kući, a ostali su se podijelili u dvije grupe: jedna je krenula prema Jakoviku, a druga prema Barašiou. Jednoj je bio vodič Bogdan Narančić, a drugoj Đorđe Radaković.

Poslije zauzimanja žandarmerijske stanice prekopali smo cestu i u Lipi, kod Šljivovca, ali to je bilo slabo učinjeno, jer nismo imali dovoljno iskustva, a i radilo se na brzinu i bez dovoljnog alata.

Ujutro 2. avgusta naišao je od Bosanskog Petrovca putnički automobil. U njemu su bile 3 ustaše i 2 Jevrejke koje su oni sprovodili u Bihać. Automobil je naletio na prekopanu cestu i stumbao se. Ustanici su pripucali, ubili jednog ustašu u bijegu i oslobođili Jevrejke. Druga dvojica ustaša su pobegla, ali su ubijeni u Doljanima. Oslobođene Jevrejke ostale su neko vrijeme u Lipi, a onda su otišle u Podgrmeč i odatle u Bihać.

Neposredno poslije tog događaja s automobilom dobili smo izvještaj da preko Oraškog Brda ide grupa naoružanih ljudi, a da se ne zna ko su. Pretpostavljali smo da su to ustaše iz Đukova i Orašca, na smo im odmah pošli u susret, s namjerom da na pogodnom mjestu postavimo zasjedu. Sjećam se da se, uporedo sa viješću da nailaze ustaše, pronio glas da su izvršile zločine u nekim kućama i da su poklale Mandiću u zaseoku Brusovcu. Međutim, mi smo tu grupu nepoznatih dočekali i utvrdili da nisu ustaše, nego 20—25 dobro naoružanih Petrovčana i Drvarčana, koje je vodio Mane Rokvić. Oni su nam objasnili da su dobrovoljci, da nisu vezani za teren, već da idu tamo gdje smatraju da je potrebno. Sa nama su vrlo nadmeno razgovarali, pa su nas, pored ostalog, i kritikovali što smo slabo prekopali cestu. Nakon toga su otišli do Ripačkog klanca i učestvovali u prekopavanju ceste.

Istog dana, poslije podne ili uveče, ustanici su zauzeli i žandarmerijsku stanicu u Vrtoču.

Teško se može precizirati datum formiranja ustaničkih seoskih odreda. U svakom selu bilo je po nekoliko ljudi organizovanih u neku vrstu vojnih jedinica. Svaka ta gru-

pa, koju smo u ono vrijeme zvali »gerilski odred«, imala je svog komandira. Tako je u Lipi (bez Kuline i Potkrša) na čelu gerilskog odreda bio Sajo Grbić. U Oraškom Brdu, kojem su se priključili Kulina i Potkrš, zaseoci Lipe, u prvo vrijeme je komandir bio Dako Karakaš, a poslije njegove pogibije na Đukovima Nikola Vojvodić. Na čelu gerilskog odreda iz Teočaka bio je Gojko Došenović, u Doljanima Rade Blanuša, a u Hrgaru Jovo Ševo.

Tako su ustanici bili organizovan'i već prvih dana avgusta, u vrijeme napada na žandarmerijske stanice u Lipi i Vrtoču i poslije toga.

Dva dana poslije akcije u Lipi, 4. avgusta 1941, naišla je od Bosanskog Petrovca prema Vrtoču neprijateljska vojska jačine jedne satnije ojačane haubicom 100 mm. Neprijatelj je s petrovačke strane upao u selo i počeo da pali kuće. Osmatrač sa Lupine je odmah signalom obavijestio odred da neprijatelj nastupa. Ne gubeći ni časa krenuli smo na Lupinu. Kada smo se ispeli gore, vidjeli smo da gori dio kuća u Vrtoču. Sa nama je bio Nikola Karanović u civilnom odijelu, naoružan vojnodržavnim pištoljem. Tada sam ga prvi put vidiо. Odlučili smo da pođemo u napad na neprijatelja, ali tako da do susretne borbe dođe negdje u polovini Vrtoča. Zajedno s našim odredom bio je i odred iz Teočaka, kojim je komandovao Gojko Došenović. Na Lupini se bilo okupilo dosta naoružanih ljudi, ali ih je mnogo više bilo bez oružja. U isto vrijeme i bez veze s nama došao je i Sajo Grbić s odredom iz Lipe, nastupajući lijevo od ceste Bihać—Bosanski Petrovac. Kada smo krenuli u napad, nenaoružani su se odvojili od naoružanih i ostali na Lupini, a naoružani su pošli ka Vrtoču. Sa nama je pošao i Nikola Karanović. Ne znam odakle je i po kakvom zadatku došao k nama, ali je čitavo vrijeme, sve do razbijanja neprijatelja bio zajedno sa nama.

Napad je potpuno uspio. U naletu smo razbili vojnike na cesti i zaplijenili haubicu sa 21 granatom. Osim toga je spaseno oko 70 žena i djece koje su ustaše postrojile za strijeljanje. Uveče, kada je sve bilo gotovo, naišla je i grupa Mane Rokvića, koja se nazivala i Raveničkom četom. Tom prilikom je došlo do sukoba između Saje Grbića

i Mane Rokvića, ne znam zbog čega, ali znam da je Rokvić nastupio vrlo nabusito, želeći da ljude potčini i da svi rade onako kako on to zamišlja. Smatrujući, međutim, da on neispravno postupa, ljudi su mu pružili otpor.

Najvažnije je u tom trenutku bilo da se zaplijenjena haubica negdje skloni. Grupa ljudi, uglavnom Vrtočana, odvukla ju je kod Šaraca i sakrila u neko žbunje u voćarima. Međutim, prilikom kontrole ispravnosti utvrđeno je da oruđe nema obarač na zatvaraču. Odmah smo angažovali kovača Stevu Stanarevića da napravi obarač. On se posavjetovao sa ljudima koji su bili artiljeri i znali kako taj dio izgleda, pa je uspio da skuje novi obarač i osposobi haubicu. Ali sada smo se bojali da nam je neprijatelj ne otkrije i preotme. Zato je odlučeno da se odvucе u Rasoju, da bi bila bolje sakrivena i da bi otuda učestvovala u napadu na Krnjeušu. Tražili smo borce koji su služili na takvom oružju u bivšoj jugoslovenskoj vojski i pronašli smo Luku Stupara iz (Branovine) Vranovine. On je došao prije napada na Krnjeušu i za vrijeme napada gađao iz te haubice. Za njeno izvlačenje na Rasoju trebalo nam je šest pari konja.

Međutim, gađanje Krnjeuše iz haubice nije uspjelo, jer je brdo na kojem je oruđe bilo veoma visoko, a trebalo je gađati naniže. Za takvo gađanje naši »artiljeri« nisu bili dovoljno stručni, a nisu imali ni potrebnih nišanskih sprava. Tada je neko predložio da se haubica vrati nazad istim putem i da se u toku noći kroz Vrtoče, koje je tada bilo slobodno, cestom dovede pred Krnjeušu. Koliko je meni poznato, tako je i bilo, mada postoji i druga verzija, prema kojoj je oruđe spušteno nizbrdo na cestu. Luka Stupar se otada nije odvajao od ove haubice, osim kada su je morali privremeno zakopati da ne bi pala neprijatelju u ruke.

To su moja sjećanja na prve dane ustanka u Lipi i okolini. Mi u to vrijeme nismo imali veze ni sa Podgrmečom ni sa Bosanskim Petrovcem. Znali smo da u Drvaru postoji ustanički štab na čijem je čelu Ljubo Babić i tamo smo slali izvještaje sve do formiranja štaba odreda u Podgrmeču. Osim toga, imali smo dobre veze i sa Ličanima.

	Strana
S A D R Ž A J	
BOSANSKI PETROVAC U NOB	
<i>Zbornik sjećanja</i>	
KNJIGA II	
	Strana
Đuro Pucar-Stari : Izgrađujemo čvrstu zgradu istinske na-	
rodne vlasti u našoj Bosni i Hercegovini.....	5
Osman Karabegović: Draige su mi uspomene na Petrovčane i	
petrovački kraj.....	6
Jojka Radišić: Zauzimanje Kmjeuše uz podršku topa ...	16
Pero Kolundžija: Sjećatn(je na okupljanje omladine ...	21
Milan Zarić: Zasjeda u Zdeoom Dolu.....	26
Rade Kovačević: Poginuo je prvi puškomitralski ezac ...	36
Ivica Bodnamk: Sjećanja na dane ustanka u Drvamu i Pe-	
trovcu	41
Dušan Balaban: Vrtoče u prvim danima ustanka	49
Milanko Pećamac: Suvajja i njeni ljudi u ustamičkim danima	74
Milorad Dilas: Napuštena ognjišta.....	101
Đuiran Kovačević: Teški mitraljez na Stražbandoi	105
Ostoja JeMićić: Pucnji sa Gnmeča.....	116
Jovo Medić: Formirane Vođeničko-suvajske čete	121
Milorad Dilas: Pa je među prvima.....	128
Desa Banjac-Dukić: Crvena zastava.....	132
Mićo Rakdē: Sjećanja na rad SKOJ-a u Bosanskom Petrovcu	135
Vlado Kecman: Skica za hroniku III odreda.....	159
Mile Trnjaković: Rad KPJ i SKOJ-a u Koluniću	241
Milan Zorić: Rušenje pruge u Zavolju.....	258
Nikica Novačić: Prva radna akcija u Krnjeuši	268
Duran Kovačević: Selo u plamenu	271
Jovo Novaković : Dva Ilijina života.....	281
Petar Solarium : Iz ustaničkih dana.....	292
Vlado Kecman: Narod je pravda.....	296
Mirkarn Pdličović : Dramatična borba na Vrtočkoj gradini .	300
Ilija Materić: Baitaljon »Sloboda«.....	314
Mile Tmjaković: Borba na Rastovači.....	321
Toma Moraića: Prva politička vlast u Oštrelju.....	330

Kajo Radulović : Svetli grobovi.....	332
Mile Špegar: Ofanziva na Oštrelj.....	335
Ilija Radulović : Blistavi put pod zvjezdama II dio	343
Milovan Samardžija: Morali smo vojnički živjeti	405
Dmitar Solomun: Neprijateljski tank i kurir.....	408
Milan Vutkša: Dolazi okupator.....	410
Nikola Bamjac: Zbjegovi.....	438
Savo Novaiković: Tuk-Dževvar — Dobro selo u zla vremena	471
Mile Labus : Voljeli smo Slavka Bodića.....	487
Ahmet Hromadžić: Selo Bjelaj.....	494
Nikola Bajić: Formiranje aktiva SKOJ-a u Bari	498
Filip Đukić-Pilj a : Bjelaj čami u ustanku.....	502
Milorad Dilas: Omladina sela Janjila u danima ustanka . .	505
Mile Labus: Sjećanja i zapisi.....	514
Petar Mišković: Borbe i akcije Vidovljanskih vodova na Pe- trovačkom frontu.....	530
Simo Drlića: Zasjeda na Prkosima.....	535
Petar Radošević: Borba na Covd.....	538
Stivo Novaković: Bio sam među strelnim i spaljenim lju- dima	542
Nlikica Novaković: Ustanicike vijesti.....	555
Ljubiša Ourguz: Kmjeušani u aikaiji.....	560
Jotja Radisić: Akcije Krmjeušana.....	570
Rade Kovačević: Na zajedničkom djelu.....	573
Milan Zorić: Zasjeda u selu Janjiliima.....	580
Rade Kovačević: Formiranje prvog aktiva SKOJ-a	588
Rade Klepić: Jedinstvo je sačuvano.....	590
Nikica Novaković: Omladinski kurs u Lastvama	594
Ljubomir Durić: Vod krmjeuâke čete.....	598
Ljubiša Curguz: Narodni heroj Vaso Kelečević	601
Pero Pilipović: Istina o jednom zločinu.....	603
Vlado Bajić: Vod u Podgnmeču.....	606
Maniša Rudić: Prvi skojevca.....	619
Mile Salapura: Sjećanje na poginula tri brata	627
Boško Kerkez: Rađanje i razvoj Vakufske čete	631
Milenko Stupar: Kmjeuša i njena četa.....	643
Milovan Pilipović: Pobjeda na Vrtoču.....	673
Vlado Kecman: Anegdote (anegdote u knjigama od 1—7 sa- kupio i napisao Vlado Kecman)	

BOSANSKI PETROVAC U NOB

ZBORNIK SJECANJA

K N J I G A D R U G A

Izdavač:

Opštinski odbor SUBNOR-a Bosanski Petrovac

Za izdavača :

Vojko Banjac, Stevo Daljević i Mića Smiljanić

Štampa :

NIP »Oslobođenje«, Sarajevo

Za štampariju:

Rasim Husić

štampanje završeno maja, 1974.